АНИ ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА

ПЛОВДИВ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО (IV–XIV ВЕК)

Второ издание

София • 2011
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ПРЕДГОВОР

Градът във византийския свят е тема, привлекателна за проучване, но и в същото време работа неблагодарна. С много редки изключения. Изследователят трудно може да разкрие съдбините на едно селище, дори то да има хилядолетно минало. Историята на града почти винаги му се изплъзва и е напълно разбираемо, че той остава неудовлетворен от плода на своите усилия. Обяснението на този странен на пръв поглед феномен се крие в оскъдността на изворите. Досадно оправдание, но то е факт, който дори времето не може да опровергае. Византийският град няма своя документация – не че не е имало институции, които са я създавали – и твърде рядко притежава своя градска хроника („местна хроника“, ако трябва да използвам съществуващата класификационна схема). А ако той е имал щастието да попадне в една световна хроника или историческо съчинение – и в двата случая авторите им почти задължително са живеели в Константинопол, – то градът е присъствал там най-често заради политически и военни събития от национален план. Истинската градска история отсъства: няма ги местните институции, няма го ежедневието, най-важно, няма ги хората. И тук искам да припомня написаното от солунчанина Тома Магистър (1275–1346): „Това, което прави един град, не са камъните и дърветата..., а гражданите, които имат общи чувства и които съхраняват вече стореното.“

А градът в средновековна България? Оправдан въпрос! Не е тайна, че той, градът, както и много други страни от живота на българите и българското ханство, сетне царство, е в почти пълна зависимост от византийските извори (твърде рядко от другоезични текстове). Но сякаш тази обвързаност не е достатъчна и се намесва още една, бих я нарекъл вторична зависимост, която е пряка последица от първата. Колкото и странно да звучи, тя се нарича географско местоположение на града. И се изразява в следното: обемът информация за един български град е в пропорционална зависимост от разстоянието, на което той се намира от българо-византийската граница. Или, казано по-ясно, колкото по-отдалечен е той от територията на Империята, толкова по-малко знаем за него. И обратно. Това е правилото и изключенията – а такива винаги има – не са в състояние да го променят.

И така градът, разположен на север от Стара планина, е имал рядката възможност да попадне в полезрението на византийските писатели, тъй като това, което е ставало там, не ги е интересувало. А и отгласът от събитията трудно можел да достигне до Константинопол. Тази картина се е променила през XI–XII в., но не толкова, колкото бихме очаквали, и най-важното, колкото бихме искали. Защото ин-

формацията, която се е увеличила, е едностранчива – предимно оловни печати, разкриващи частично живота на някои селища, преди всичко на Дръстър – военноадминистративно средище на темата Паристрион – Парадунавон. Градът на юг от Стара планина, ако следваме тази историко-географска логика, е имал значително по-големи възможности да бъде забелязан от византийските автори и да попадне в техните съчинения. Не само защото е бил по-близо, но и защото съдбата му е била променлива. А това вече е привличало вниманието на ромейските писатели. Същата закономерност наблюдаваме и при градовете по Българското Черноморие: тези на север са ни по-непознати, докато онези на юг – обратно. И тяхната история би могла да бъде възстановена по-пълно. Първите са били безспорно в пределите на българското царство (с изключение на XI–XII в., разбира се), докато вторите често са променяли своята държавна принадлежност. Тъкмо този историко-географски фактор ни осигурява повече познания за Анхиало и Несебър, отколкото за Карвуна и Варна, за Мелник, отколкото за Перник и дори за Средец – София, за Скопие и Охрид, отколкото за Белград и Сирмиум – Срем, за Филипопол – Пловдив, отколкото за Видин и Ловеч.

Филипопол – Пловдив отговаря на няколко условия, които са направили от него забележим за средновековния писател град и го превръщат в привлекателен за изследване от съвременния учен. Той е имал почти митологизирано начало, славно минало, продължителна история. И най-доброто свидетелство за тази дълговечна съдба на града са не толкова хронистите и историците, колкото неговите имена. Едва ли има друг балкански град (а и не само балкански), който да е получил през вековете толкова много и различни наименования. Списъкът започва с малко популярното и обвито с легенди Кендринос (Кендрисос) и продължава с Евмолпиа, Филипопол, Понеропол, Тримонциум, Пулпудева (превод на Филипопол?), родило и българското Пловдив. Старинността на града и неговата важна позиция, разбира се, осигурили трайно място на Филипопол в църковната история на Балканския полуостров: като митрополитска катедра на епархия Тракия, той присъства във всичките 21 познати нотиции на Константинополската патриаршия (последната от времето след 1453 г.).

През Средновековието Филипопол – Пловдив имал особено (макар и не изключително) местоположение: той бил разположен в българския юг и/или във византийския север. Или, казано по друг начин, той е бил в гранична зона, в зона на политически разногласия, териториални претенции и военни сблъсъци (от първата половина на IX в. до 1344 г., когато Пловдив за последен път преминал в пределите на българското царство), но в същото време той се е намирал в контактна зона, в зона на досег и взаимни влияния на различни култури. Най-добра илюстрация на тази симбиоза е разположеният наблизо манастир „Св. Богородица Петрицонитиса", или Бачковският манастир – огнище на грузинска, византийска и българска духовност. Но местоположението на Филипопол – Пловдив било не само особено, но и твърде важно. Той бил значимо средище на пътя, който свързвал крайния северозапад на византийския свят с Константинопол и оттам с Мала Азия, този „булевард на Европа" (Пол Льомерл), който обвързвал три цивилизации: западноевропейската, византийската и ислямската. По този „булевард" дълги столетия се движели византийски дипломати и мисионери, сетне кръстоносните войски и накрая пълчищата на османските султани. Всичко това правело от него „благородния град [Филипопол – Пловдив], който беше един от трите най-красиви [града] на Константинополската империя" (Жофроа дьо Вилардуен).

Дотук за град Пловдив. Оттук нататък за книгата, посветена на историята на град Пловдив. Една такава книга – „градска история“ – не се пише без специален интерес на автора към обекта на неговото изследване. Интересът на А. Данчева-Василева не е лишен от пристрастие към темата. Но пристрастието свършва дотук, до избора, и сетне започва истинският научен интерес към съдбата на един град с хилядолетно минало. Целта на предговора към една книга не е да изпълнява функцията на похвално слово за автора ѝ. Но не мога да не кажа, че „Пловдив през Средновековието (IV–XIV век)“ има своите големи достойнства. Ще отбележа само три, но те ще бъдат достатъчни, за да мотивирам моето твърдение. Преди всичко за внушенията на книгата и тона, с който се правят тези внушения. В книгата на А. Данчева-Василева отсъства тъкмо това, което забележимо присъства в книгите на нейните предходници – К. Апостолидис (1959) и Т. Влахос (1972) – силно изразените национални пристрастия, които маргинализират тези две книги (особено втората). Тонът на А. Данчева-Василева е умерен, лишен е от емоции, издържан е в една гама от началото до края, а текстът, който тя ни поднася, иска да каже само едно: ето това е историята на Филипопол – Пловдив през Средновековието, такава, каквато ни я представят изворите: история бурна, вълнуваща и след това умерена и спокойна, променлива и привидно монотонна. И сетне – всичко отново. Другите две достойнства са вече на ниво съдържание на труда. Първото е книгата като цяло, ако го кажа по друг начин; за първи път ние имаме пред себе си цялостната история на Пловдив през Средновековието както от хронологическа гледна точка (от четвъртото столетие, когато начева историята на византийския свят, до последните десетилетия на XIV в., когато Пловдив окончателно и трайно попада под властта на османските турци), така и тематично. И тук достигам до третото добре забележимо качество на книгата: за първи път А. Данчева-Василева ни поднася истинската градска история на Пловдив – история на хората, живели в този град, на техните вярвания и неверия, на градоустройството, на пътищата и улиците, по които те са вървели, на институциите, които са организирали градския живот.

Свършвам дотук, защото читателят сам ще открие още много качества и достойнства на тази книга. Може би ще прояви и несъгласие с някои от схващанията на авторката. Такава е съдбата на всяка книга, ако перифразирам малко Теренциан Мавър. Книга, писана дълго, тя задълго ще остане единствен instrumentum studiorum, т.е. пособие за изучаване на средновековния Пловдив.

19 август 2005 г. *Иван Божилов*

Преображение Господне

УВОД

Да бъде пресъздадена в един цялостен труд историята на град Пловдив през Средновековието е предизвикателство, което поставя автора пред голямо изпитание. Въпросът, дали тази история трябва да бъде написана сега или по-късно, не може да има еднозначен отговор поради различните критерии на специалистите. Могат да се появят още сведения от различен тип извори, но предимно от археологически разкрития. От друга страна, има достатъчно материал от писмените извори и археологическите разкопки, както и богата изследователска книжнина, които са достатъчна основа за написването на средновековната история на града.

В това изследване се проследява историята на Пловдив в продължение на 11 века – от IV до XIV в. включително, и историята на града след падането му под турска власт до завладяването на Византийската империя от османските турци (1453 г.), макар че сведенията за града под турска власт през последните три десетилетия на XIV и първата половина на XV в. са оскъдни. Тези хронологически рамки съответстват на средновековната епоха в развитието на Западна Европа и на Европейския Югоизток[1]. Средновековната история на града е разгледана, без да се има предвид Османското средновековие в историята на Балканите и на самия Пловдив. Изследването започва със съдбовния IV в., когато се осъществяват по-значимите промени, които са важни за бъдещата епоха, и започва преходът от Античността към Средновековието. Този преход е един продължителен процес и без изясняването му както през IV в., така и през следващите V–VI в., които се приемат за времето на късноантичната Римска империя, не би могла да се обясни и осветли историята на Византия и на самия град. Един от аргументите изследването да се започне от IV в., макар и не най-съществен, е приемането на християнството през това столетие като държавна религия за Късната Римска империя. От този факт произтичат важни промени в политическата, социалната и духовната сфера, които определят развитието на империята на изток и на Пловдив през следващите векове.

Пловдив съществува като градски център от 342 г. пр. Хр. Македонският цар Филип II, син на Аминта (359–336), бащата на Александър III Македонски, основал на мястото на тракийското селище на Трихълмието крепост. Тя станала цитадела на града, назован Филипопол на името на своя основател – цар Филип. През

[1] Напоследък в българската историография бе изказано мнението, че средновековната епоха обхваща IV—XV в.: Г ю з е л е в, В. Апология на Средновековието. С., 2002, с. 1.

римската императорска епоха, която за този град започва, когато Тракия става римска провинция през 45 г., Филипопол[2] е най-блестящата метрополия в Тракия – с добре укрепена цитадела, с отлична ортогонална улична система, канализация, водоснабдяване посредством акведукти и улична водопроводна мрежа, с великолепен форум, големи култови храмове, импозантни обществени сгради и частни резиденции. При разделянето на Римската империя на Източна и Западна през 395 г., по времето на император Теодосий I (379–395), Филипопол остава в пределите на Източната Римска империя.

Историята на Пловдив в това изследване започва от IV в., когато според повечето византолози и медиевисти би трябвало да се отнесе раждането на новата империя Византия, което не е еднократен акт, а продължителен и сложен процес. Това начало е неразривно свързано с фигурата на император Константин Велики – инициатор на законодателство, което поставило основите на бъдещия нов свят на византийската цивилизация, вдъхновител на големи и определящи промени, довели до фактическото разделение на империята в края на века, след което двете части съществували като два различни свята със свой самостоятелен път на развитие. Е. Арвайлер отбелязва, че Константин Велики е последният римски император и първият византийски василевс.

През тази епоха Пловдив е бил 10 столетия византийски град, в един недълъг период през IX в. – под властта на българския владетел, и най-вече през XIII и XIV в. за различни периоди от време е бил част от територията на средновековната българска държава. Около 8 месеца той съществувал под властта на френските рицари от Четвъртия кръстоносен поход като „дукство Филипопол". Градът бил завладян от турците, когато политическата власт в него принадлежала на българския владетел. Лежащ в Северна Тракия на Via militaris, свързващ Европа с Мала Азия, Пловдив в онази епоха имал много важно стратегическо, икономическо и стопанско значение за тогавашните доминиращи политически сили в Европейския Югоизток. Този важен и голям град – един от трите най-красиви града в Константинополската империя, според маршала на Шампан и Романия, французина Жофроа дьо Вилардуен, и не само според него – имал изключително разнообразен етнически облик, характерен за по-големите градове на империята. Той се отличавал и с нещо по-различно от останалите, а именно с българското присъствие, все по-ясно засвидетелствано след началото на XI в.

Много голям брой изследвания – монографии, студии, статии и др. – по конкретни въпроси или върху по-обширни обобщаващи теми от византийската и средновековната българска история разглеждат в най-различни аспекти историята на Пловдив през тази епоха. Старанието ми е било да привлека максимално най-изчерпателните и стойностни трудове. Върху конкретната тема има няколко изследвания, различни по обем и приноси, които ще отбележа тук информативно, тъй като те са отразени подробно в по-нататъшното изложение. Ако трябва да се изре-

---

[2] Името „Филипопол" в настоящото изследване използвам многократно и почти изцяло в текста при отразяването на събитията до XI в. включително. В Българската апокрифна летопис, датирана през XI в., се появява за пръв път в писмен извор името „Плодивъ", съответстващо на съвременното название „Пловдив". За събитията след XI в. използвам в текста името Пловдив. Независимо от това там, където името „Филипопол" фигурира в изворите, а това е почти повсеместно, при цитиранията и в коментара използвам също името „Филипопол", наред с името „Пловдив".

дят в хронологичен ред трудовете, най-напред е необходимо да се посочи книгата на Ст. Н. Шишков „Пловдив в своето минало и настояще" (1926), в която на средновековната история са отделени 22 с., и то тя е изцяло компилативна. Трудът има много по-голяма стойност по отношение на втората половина на XIX в. Значението на книгата на Ст. Шишков се свежда до това, че за първи път се прави опит да бъде представен средновековният Пловдив според възможностите на научните постижения у нас за конкретното време. С по-голям обем и повече стойност се отличава книгата на В. К. Пеев „Град Пловдив. Минало и настояще. Част първа" (1941), която също има компилативен характер, но привлича много повече материал и в общи линии, макар и на популярно ниво, разказва средновековната история на града. Докато тези изложения нямат претенциите за научни и критични изследвания, то трудовете на двама гръцки историци: историята на М. Апостолидис (1959) и историята на Т. Влахос (1972) за средновековния Пловдив са вече научни изследвания с привлечени значителен изворов материал и изследователска книжнина. Специално изложение, посветено на средновековния Пловдив, макар и в сбита форма, се съдържа в труда на К. Гагова върху историческата география на Тракия (2002). В проучването на П. Сустал на историческата география на Тракия (1991) – един от най-подробните монографични трудове по тази проблематика, на големия тракийски град Пловдив през Средновековието е посветен материал, съдържащ ценна информация.

От съображения за краткост ще се спра конкретно само на двата труда на гръцките историци, като ще засегна един аспект от тях, който обаче прави най-силно впечатление. Обширната книга на М. Апостолидис, посветена на Филипопол, обхваща неговата история от древността до края на XIX в.; а конкретно на средновековната епоха са посветени около 100 страници при общ обем 717 с. Безспорно ерудираният и много добре подготвен и осведомен гръцки историк изследва почти цялата политическа история на града през Средновековието според изворите, с които разполага, и прави достояние много специфични факти от неговото вътрешно развитие, които умело свързва с живота в града през Същинската античност, Късната античност, Средновековието и пренасянето на спомена за тях като унаследена памет в един значително по-късен период. Появата на тази монография е резултат на множество други изследвания върху историята на града на същия автор. Без съмнение трудът на М. Апостолидис има важно място, голямо значение и стойност за разкриване на историческото минало на Пловдив. Това, което прави впечатление обаче, е тенденциозното разглеждане на въпроса за етническия характер на населението и подчертаването на елинистическата, византийската и гръцката култура в града не само през средновековната епоха, но и до края на XIX в. Въпреки че отбелязва мимоходом политиката на българските владетели по отношение на Пловдив и донякъде периодите на владеенето на града от тях, като цяло българското присъствие (поне тогава, когато то е ясно документирано от изворите) не е представено обективно или изобщо не е посочено. Това отношение е обяснимо, като се имат предвид унаследените настроения от десетилетните борби през епохата на Възраждането и в ново време в града (края на XIX в.) за утвърждаването на българската народност, когато гръцкото гражданство и гърчеещите се жители на Пловдив са срещали съпротивата на българите поради тяхната многочисленост и стремежа им за църковна и духовна независимост. И така този безспорно ценен труд с богатата си информация губи до известна степен от своя-

та значимост поради пристрастието си и отсъствието на места на обективен подход към някои от фактите.

На още по-крайни позиции стои в своя труд, посветен на средновековния Пловдив, Т. Влахос. Книгата е озаглавена „История на Филипопол през византийския период“, което недвусмислено свидетелства за изключването на всякакво българско присъствие в града през средновековната епоха. Почти всички факти, които изрично говорят за българи в града или за владеенето му от българската държава през периода IX–XIV в., съзнателно са пропуснати. Характерен пример в това отношение е изложението за филипополската митрополия и митрополити, започващо от IV в. и достигащо до първата четвърт на XX в., чрез което се афишира изцяло гръцкият характер на населението в града през многовековното му съществуване, т.е. според Т. Влахос градът е византийски, дори близо 500 години след гибелта на Византия. Тенденциозността, която се чувства в цялото произведение, макар и написано при ползването на множество извори и историографски съчинения с общопризната научна стойност, намалява неговите достойнства. Трудът на Т. Влахос не отразява обективно историята на града и допуска незачитане на историческите свидетелства в някои отношения. Дори в повечето случаи в известен смисъл книгата на М. Апостолидис е по-толерантна и без такава крайна позиция по отношение на етническия състав на населението в конкретни периоди от съществуването на града.

Голяма е отговорността на всеки изследовател, нагърбил се със задачата да възстанови средновековната история на съвременния български град Пловдив. Той трябва да бъде максимално обективен в своя по същество субективен труд – плод на неговата подготовка и индивидуално творческо съзнание. Действително, с характера на град Пловдив през тази епоха не трябва да се спекулира, защото между тенденциозността и псевдонауката няма голяма разлика. Тенденциозно отношение е също така и другата крайност, допускана от някои български изследователи: градът да се обявява за български за един голям период от време през Средновековието, без да се уточнява за каква политическа власт или народностен състав става въпрос, както и да се твърди, че градът трайно влязъл в пределите на българската държава при хан Маламир през 30-те години на IX в. Това, че градът е бил в пределите на българската държава, не означава, че той изцяло е бил побългарен в етническо и езиково отношение. Това просто не е било възможно да се осъществи и който го твърди, също проявява тенденциозно отношение към историческите факти. Коректният подход към изворите е най-добрият спътник на изследователя, формиращ чрез труда си отношение към големи проблеми от историческите реалности, които съвремието вече е загърбило, но които трябва да бъдат обяснени.

Средновековният Пловдив през един голям период е бил византийски град – един пъстър калейдоскоп от етноси с представени много народности, преобладаващите от които са гръцката, арменската и българската, като последната категорично присъства и прогресивно се увеличава след XI в. Това е един от най-разноликите в етническо отношение градове в своя регион – факт, доказан в изворите от Средновековието.

Преодоляването на тесногърдото и тенденциозно отношение по въпросите за етническия характер на града, за действителния принос на личностите в историята с техните идеи и дела и за преценката на историческите факти би позволило на

историка да интерпретира правилно историческите реалности, да отдаде значимото на унаследеното, да прецени обективно миналото, да се доближи до истината, въпреки че никога не може изцяло да я постигне. Така например да се оцени обективно фактът на разрушаването на Пловдив от българския цар Калоян от общочовешка гледна точка и да се назоват нещата с истинските им имена, въпреки че Калоян е един от най-великите български владетели, е по-достойно, отколкото да се спомене за това мимоходом, без никаква оценка, или само да се интерпретира като отговор на жестокостта на византийския император Василий II Българоубиец.

Ние, съвременните българи, сме наследници на този изключително богат със своята средновековна история град – един от най-хубавите градове през тази епоха на Балканския полуостров. Нека приемем всичко, изградено от гражданите на средновековния Филипопол, всичко, изживяно от тях, като мъдрия дар на Клио, да го опазим, оценим, да разчетем знаците, оставени ни от нашите предшественици, знаците на техните послания.

Гърци, малоазийски преселници (арменци, сирийци), българи, печенези, кумани, узи, западноевропейци – всички те са били свързани с Пловдив, много от тях са живеели в града, небето над него е било за всички. Не са ги подминавали в някои моменти и заразата на омразата, и бушуващите страсти на нетърпимостта, но те са затихвали и отминавали и отново е надделявал разумът на съзиждането, на живота в този открит за света и хората многовековен Пловдив – разум, без който той нямаше да бъде жив и до днес.

Съдържанието на настоящото изследване е организирано в два дяла: първи дял, свързан с политическата история на града като част от византийската история и историята на средновековната българска държава през периода IV–XIV в., и втори дял, в който са осветлени проблемите на вътрешното развитие на града. Във втория дял са разгледани следните въпроси: топографията на града; градът, вписан в административната система съответно на Византия и на българската държава; етническият състав; социалната структура на населението; религиозният живот и свързаните с него институции; пътищата, преминаващи през него през посочената епоха. В Приложение е обобщен въпросът за имената на Пловдив през вековете в изворите и историографията.

Настоящият монографичен труд бе защитен като дисертация за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки“ през ноември 2001 г. При обсъждането ѝ членовете на секция „Средновековна история на България“ при Института по история към БАН взеха активно участие, за което им изказвам колегиална благодарност. Рецензентите – академик Васил Гюзелев, проф. д-р на историческите науки Иван Божилов и проф. д-р на историческите науки Красимира Гагова – със своите ценни бележки и препоръки допринесоха за повишаване на качествата на труда, за което им изказвам дълбока благодарност. През 1986/1987 г. бях на специализация в Dumbarton Oaks във Вашингтон (САЩ), където ползвах изключително богатата библиотека на отдела „Byzantine Studies“. Изказвам голяма благодарност на ръководството на Dumbarton Oaks, където имах удоволствието да работя. Благодаря на Николай Шаранков, преподавател в катедра „Класическа филология“ в СУ „Св. Климент Охридски“, чиито корекции подобриха текста в настоящото издание.

Дял първи. ПЛОВДИВ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОК

Първа глава
ФИЛИПОПОЛ (ПЛОВДИВ) ОТ IV ДО НАЧАЛОТО НА XI ВЕК

1. Филипопол в новата империя Византия и ударите на варварите (началото на IV – края на VII в.)

Историята на град Филипопол през тази епоха е обвързана с най-ранните години от съществуването на Византийската империя[1] още при нейния създател – император Константин Велики (324–337)[2]. Константин I е онази политическа фигура в историята на Късната Римска империя, по времето на която назрели условия за процеси, водещи до нови икономически и социални отношения, до нови структури в обществото, до нови идейни ориентации, до налагането на новата форма на обществено и индивидуално съзнание – християнството. Самият император Константин I като всяка историческа личност-лидер, създадена от времето и за времето, в което живее, съобразявайки се с обективните закономерности, активно съдействал с личния си държавнотворчески усет за изграждането на новата империя, за протичането на новите процеси, водещи до нови явления.

Държавническата кариера на император Константин I започнала, когато той станал цезар на западните провинции на Римската империя, наследявайки през 306 г. баща си Констанций Хлор. Галерий Максимиан (305–311), който бил по това време август на източната част на Римската империя, през 308 г. назначил Лициний за цезар в Панония. След смъртта на Галерий през 311 г. предишният август на Изтока – Максимиан Херкулий, отново излязъл на политическата сцена, като искал да сложи ръка на провинциите в Мала Азия. През 313 г. при Циралум (Чорлу) Лициний спечелил пълна победа над Максимин Дая, която му осигурила господството над Балканския полуостров. Така властта в Римската империя била поделена между Константин и Лициний, станали междувременно августи, които се свързали и чрез родство. Сестрата на Константин, Констанция, станала съпруга на Лициний[3].

Много скоро обаче противоречията между двамата августи се изострили и назрели до избухването на гражданска война, продължила повече от едно десетилетие. Военните действия били водени в Тракия. Именно по време на тази война Филипопол бил един от стратегическите пунктове на враждуващите страни. Главната причина за избухването на войната между двамата августи, Константин и Лициний, била безспорно амбицията на Константин да обсеби и съсредоточи в свои ръце властта в империята както на Запад, така и на Изток, като обезсили Лициний. Този конфликт имал и своята идейна основа. Лициний демонстративно проявявал антихристиянски позиции, независимо че и двамата били инициатори на прочутия Милански едикт (313 г.) за равнопоставеност на християнството с другите религии в империята. Противоположно на него, Константин покровителствал новата вяра, а по-късните историци го представят като убеден в нейната правота и изтъкват, че,

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "ИВ. ВАЗОВ"-Пловдив К
3 802013 137417

ръководейки се от нея, той бил възнаграждаван с бляскави победи. Всъщност Константин I бил изключително далновиден и мъдър владетел и поради това той оценил и популярността на християнското учение, както и неговото широко разпространение, особено сред войската, а освен това и сред нобилите и по-богатите среди. Чрез покровителственото си отношение към християните той си осигурил предаността на войската и лоялността на немалка част от населението на Източната Римска империя, сред която новата вяра вече била пуснала дълбоки корени.

Близо 13 години продължила войната между Константин и Лициний. От изворите може да се стигне до заключението, че началните сблъсъци започнали още през 311 г. и зачестили през 313 г. Едно от решаващите сражения между тях станало при Цибале (дн. Винковци в Словения) през 314 г., където голяма част от конницата на Лициний била унищожена, но самият той успял да се оттегли в Сирмиум. По-късно той се появил с голяма войска, събрана с помощта на цезар Валент, при Адрианопол. По всяка вероятност Лициний се отправил с тази войска към Филипопол, където след битката при Цибале се установил Константин. Тук според един от източниците – „Валезиевия аноним“, Лициний претърпял решително и тежко поражение. Константин утвърдил своите позиции във Филипопол, а победеният Лициний изпратил в града пратеничество, с което искал мир. От Филипопол последвал отрицателен отговор и това било повод войната да продължи. При Адрианопол Лициний и Валент понесли друго голямо поражение и се оттеглили в Берое (Стара Загора). След този успех Константин победоносно се насочил към Византион по централния път от Филипопол на югоизток. Лициний изпратил ново пратеничество с предложение за мир. Константин, използвайки превъзходството си, поставил свои условия, като поискал неговият син и синът на Лициний да бъдат провъзгласени за цезари, а Валент да бъде отстранен. Предложението на Константин било прието и мирът – сключен. След това временно умиротворяване Константин се придвижил обратно в северозападна посока по диагоналния път и пристигнал в Сердика[4] . При този поход Константин положително е преминал пак през Филипопол и навярно е отседнал там, макар че това не се споменава изрично в изворите. След няколко години на мирни отношения гражданската война отново избухнала с нова сила през 323 г. При поредното подновяване на военния конфликт Константин нанесъл голямо поражение на Лициний при Адрианопол през юли 324 г., а през септември същата година при Хризопол окончателно го разбил, с което бил сложен край на управлението на Лициний в диоцеза Тракия[5].

Гражданската война в Римската империя завършила с победата на по-силния, по-талантливия пълководец и държавник, на далновидния и властен Константин, който след това обсебил цялата власт. Филипопол и неговата околност представлявали през тази война стратегически център, резиденция и място за преговори на бъдещия едноличен владетел. След 324 г., до края на управлението си император Константин Велики предприел широка възстановителна и градоустройствена дейност в мизийските и тракийските територии. През 330 г. той окончателно преместил столицата на империята във Византион, който започнал да се нарича Константинопол по името на своя създател. Сред градовете, обект на строителна дейност, а именно Тропеум, Диоклетианопол, Трансмариска, Новиодунум, Улметум, Истрос, Сердика, Ескус, Наисус, Месемврия, бил и Филипопол[6].

Седем години след тържественото освещаване на новата столица на империята нейният създател починал, като оставил за наследник в диоцеза Тракия своя

племенник Далмаций, убит наскоро след това. Властта в Тракия през 337 г. преминала към един от синовете на Константин Велики, Констанций (337–361)[7]. Периодът след Константин I и властването на Констанций е изпълнен с изострени политически борби, но конкретно в Тракия владеело относително спокойствие. За този период в изворите не са засвидетелствани сведения, които могат да бъдат отнесени пряко или косвено към историята на Филипопол.

Император Констанций издигнал за свой наместник в Галия като цезар братовчед си Юлиан. Заради големите му успехи в Галия той бил много популярен сред войската и тамошните легиони го провъзгласили за император през февруари 360 г. Така Юлиан потеглил от Галия през Италия, Илирик и Тракия, за да достигне Константинопол и да се противопостави на император Констанций. Походът траял дълги месеци и когато преминавали през прохода Суки (Траянови врата), в Тракия достигнала вестта, че император Констанций починал в Мопсукрене в Киликия през ноември 361 г., като посочил за свой наследник Юлиан (361–363)[8]. Вече спокоен за съдбата на короната си, Юлиан, „необикновено величествен, сякаш застанал на колесницата на Триптолем", се придвижил на юг по централния път на полуострова към столицата[9].

Според описанието на похода от Амиан Марцелин, след като минал през Сердика, Юлиан „в бърз марш преминал стръмнините на прохода Суки и достигнал Филипопол, старата Евмолпиада". За Сердика и Филипопол римският писател казва: „И двата града са големи и прочути", а за Филипопол специално, че се намира в „нисколежаща Тракия"[10]. Гражданите на Филипопол по всяка вероятност приели с почести и клетви за вярност новия император, който триумфално и без каквито и да било пречки достигнал до столицата. Позицията на града не би могла да бъде друга, освен лоялна към доскорошния узурпатор, но, по стечение на обстоятелствата, вече законен наследник. Пак от Амиан Марцелин черпим сведения за грижите, положени от император Юлиан за градовете в Тракия и по бреговете на Истър (Дунав). Той обръщал внимание на вътрешното устройство и на военното дело. Поправил външните укрепления на всички градове в Тракия[11]. Юлиан проявил грижи и към най-големия град в Северна Тракия – Филипопол. Изрично сведение за това няма, но след като историкът Амиан Марцелин съобщава, че всички градове в Тракия били обект на възстановителни работи, то и Филипопол не може да не е бил между тях. Градът все още не бил чувствително засегнат от политически събития с разрушителни последици, както и от готските нашествия, но като голям център по главния диагонален път, прекосяващ Балканския полуостров и свързващ Европа с Азия, той винаги имал нужда от поддръжка във всяко отношение – необходимост, която предвидливите императори отчитали с нужната сериозност. Император Юлиан, макар и да управлявал кратко, бил един от най-интересните владетели на Късната Римска империя и ранна Византия. Той бил наречен „Отстъпник" заради привързаността му към езическите култове, и то най-вече към култа на Митра, и реформите му за възвръщане на античния пантеон, част от които той осъществил, но за кратко време.

Следващата поява на Филипопол в изворите се отнася към 364 г. След смъртта на Юлиан начело на империята застанали братята Валентиниан и Валент (364–378)[12], които през пролетта на 364 г. предприели пътуване от Константинопол към Сирмиум, вероятно с инспекционна цел[13]. Те посетили Адрианопол, Филипопол, Бона Манзио, Сердика и Ниш. Във Филипопол императорите пристигнали на 24 май и

пребивавали там до 26 май[14]. По време на това пътуване били издадени укази, някои от които за поправка на крепостите в Крайбрежна Дакия. В Сирмиум, където Валентиниан и Валент отседнали, империята била разделена между двамата. Валент (364–378) получил източната част, а Валентиниан (364–375) – западната. След този акт императорът на Западната Римска империя се отправил към Медиоланум (Милано). Валент пребивавал известно време в Илирик и Дакия и през декември се върнал в Константинопол[15]. При този обратен поход към столицата на Източната Римска империя Валент положително преминал през Филипопол и отседнал в него.

По времето на император Валент Филипопол е свързан с важно събитие – бунта на Прокопий, избухнал на 28 септември 365 г. и разпространил се почти из цяла Тракия. Водачът на движението бил родственик на император Валент, който по това време отсъствал от Константинопол, тъй като бил на поход срещу персите в Сирия. Прокопий обсебил властта в източната римска столица и се обявил за император, демонстрирайки близките си роднински връзки с един от синовете на император Константин I – Констанций II, а оттам и със самия Константин Велики. Прокопий всъщност бил узурпатор, който преследвал свои лични цели. С щедри обещания успял да спечели някои прослойки от населението в Тракия и северните региони на Мала Азия[16]. Той имал свои привърженици и преки поддръжници и действията му станали начало на движение, което прераснало във всеобщ бунт на недоволство на всички прослойки в обществото – от аристокрацията до средните и бедните градски и селски слоеве на населението. Този бунт акумулирал всички форми и степени на социален протест, познати дотогава. Причините – социални и икономически, се коренели в антиезическата политика на император Валент. Той обезсилил всички едикти на император Юлиан, с което накърнил сериозно интересите на куриалното съсловие. Валент също така привличал хора с по-нисък социален произход и така настроил срещу себе си аристокрацията. Задълбочаването на патронатните отношения довели до разоряване на свободните арендатори и превръщането им в колони, обременени с множество задължения към патроните си и централната власт, което нормално довело до тяхното недоволство[17].

Като изразител на недоволството на засегнатите куриали и част от пренебрегнатата аристокрация, Прокопий арестувал лица с висши чинове – префекти и военачалници, предани на Валент. Той успял с измама да повика в Константинопол и да задържи под стража комес Юлий, началник на военните сили в Тракия, тъй като узурпаторът се опасявал, че той би могъл да потуши бунта с войска от близките гарнизони. Обстоятелството, че Филипопол като централен град в Тракия станал вторият център на движението, оглавено от Прокопий, както се оказва впоследствие, насочва към предположението, че седалището на комес Юлий било именно във Филипопол, където винаги е имало силен военен гарнизон. Там гарнизонът и преобладаващата част от аристокрацията и по-нисшите градски съсловия, както и други военни гарнизони в Тракия станали ревностни поддръжници на делото на Прокопий. Освен завземането на властта в Константинопол, Прокопий планирал и нахлуване в Илирик, т.е. в териториите на западния римски император Валентиниан, където също имало предпоставки за социални протести и бунтове. Но император Валентиниан бил уведомен за бунта и лавинообразното нарастване на движението. За тази цел били укрепени трите най-главни прохода към северните провинции: през Крайбрежна Дакия, през Суки и Аконтисма и през Македония. За похода

към Илирик Прокопий привлякъл трихилядна войска от готи. Но планът за разгръщане на движението бил осуетен поради мерките на Валентиниан. След този неуспех Прокопий се насочил към Мала Азия, където завладял провинциите Витиния и Хелеспонт. Император Валент също имал добри позиции, а и в лагера на узурпатора настъпили пораженски настроения и отлив. В началото на пролетта на 366 г. император Валент преминал в настъпление и в битката при Наколия във Фригия на 27 май войската на Прокопий претърпяла поражение, а самият той бил заловен и убит[18].

След смъртта на Прокопий движението в Тракия, което неговият акт на узурпация събудил, не заглъхнало. Прокопий преследвал свои лични амбиции за власт и едва ли би могъл да разреши болните социални проблеми на онази огромна маса поданици на империята, която го последвала. Като символ на протеста той бил необходим на мнозинството в борбата му за социални правдини. Красноречив пример за солидарност с Прокопий и неговата кауза показал град Филипопол. Особено ясно това се разкрило при похода на Еквиций, комес на войските на Илирик. Този поход бил една от мерките за възпирането на бунта в останалата част на империята – западната. Еквиций се отправил към Константинопол през прохода Суки и пристигнал с войската на западния император при Филипопол[19]. Това показва, че още преди военните действия да се пренесат в Мала Азия, градът бил завзет от военни сили, предани на Прокопий. Филипопол бил най-силната и сигурна крепост на въстанието в Тракия. Поради изгодното му стратегическо положение в него се съсредоточили и други гарнизони от Тракия, а отсъствието на войска, вярна на император Валент в областта, осигурявало и политическата власт в ръцете на бунтовниците. Сведенията за събитията във Филипопол са оскъдни, но може да се предположи, че още при опита да се навлезе в Илирик, лично Прокопий или верни негови военачалници овладели положението в града, в който имало достатъчно ясно изразени антиимператорски настроения, за да стане една от главните цитадели на въстанието. Осигурил си по този начин Тракия с главния град Филипопол, т.е. тила си, Прокопий вече можел да предприеме действия в Мала Азия.

Еквиций, макар и с големи усилия, успял да освободи града от съмишлениците на Прокопий, тъй като си дал сметка, че е недопустимо да остави зад гърба си силна крепост като Филипопол във владение на противника. Еквиций действал много енергично, защото бързал да се притече на помощ на император Валент в Мала Азия. Тук, при Филипопол, той не знаел все още за поражението на Прокопий и поради това действал с голямо настървение. След завземането на града Еквиций потеглил към Константинопол, но това не означавало, че гражданската война в Тракия приключила. Нова личност, самозванецът Марцел, провъзгласил се за император, оглавил стихналия бунт. По всяка вероятност Марцел намерил подкрепа сред гражданите на Филипопол, но Еквиций с бързи действия успял да организира неговото залавяне. Марцел бил хвърлен в затвора като провинил се роб. Там той бил жестоко изтезаван и след няколко дни починал. Неговите сподвижници били също заловени и екзекутирани[20]. Сведенията от изворите позволяват да се стигне до заключението, че тази трагедия се разиграла във Филипопол.

Така войската на император Валентиниан начело с предания му Еквиций оказала помощ на брат му Валент. Прокопиевият бунт не приключил със смъртта на предводителя му, нито с разправата над Марцел. След екзекуцията на главния водач в Мала Азия във всички центрове на движението в Тракия започнала кървава разправа с участниците в бунта и съмишлениците на Прокопий. Във Филипопол

съпротивата била най-ожесточена и най-драстични и крайни били мерките срещу гражданите му. Дори и след убийството на Марцел в града взели надмощие отново силите на бунтовниците. Защитниците му дълго не се предавали, оказвайки отчаяна съпротива. Те предали града и себе си на императорските власти в лицето на Еквиций едва тогава, когато станали свидетели на зловещото шествие, отнасящо главата на Прокопий в Галия[21]. Бунтът на Прокопий, който в някои области имал характер на всенародно въстание, бил израз на недоволство от извършващите се дълбоки промени в резултат на развитието на източните провинции през втората половина на IV в.; това всъщност представлявало и отразявало част от прехода в Източната Римска империя от Античността към Средновековието. Участието на нисшите слоеве на населението разкрива неговия социален характер, а присъединяването на представители от аристокрацията е израз на дълбоките противоречия сред имуществената класа и елита на управляващите. Гражданите на Филипопол взели активно участие и дали много жертви при това голямо политическо и социално сътресение в империята.

През 70-те години на IV в. в териториите при реките Днепър и Дон, заселени с остготи, и Днестър и Дунав, заселени с вестготи, настъпили значителни движения и размествания поради силния натиск на новата номадска вълна – ордите на хуните. Мощната помитаща стихия на хуните принудила вестготите да поискат от император Валент през 376 г. позволение за прехвърлянето им на юг от Дунав и заселването им в имперските територии. Император Валент приел това и вестготите се задължили да служат на Византия като федерати[22]. Но скоро между местната администрация в Мизия и пришълците избухнали недоразумения поради многочислеността им и настъпилия сред тях глад. В отговор на недостатъчната загриженост от страна на императорските власти, което било всъщност отражение на императорската политика към тях, вестготите преминали Балкана, озовали се в Тракия и я подложили на опустошителни набези[23].

Готското присъствие в Тракия било засвидетелствано още в средата на III в. и най-вече през 250 г., когато Филипопол преживял тежка и продължителна обсада. Друго голямо нашествие на готи последвало през 376 г. Те преминали Дунав, нахлули в Тракия и я подложили на тотално опустошение. В изворите не се споменава за нападения срещу Филипопол, но е напълно възможно областта на града да е била обект на грабежи и опустошения. Присъствието на готите в Тракия, което привлякло алани и хуни, предизвикало всеобщо безпокойство. Император Валент се намирал по това време в Антиохия, но грабежите и опустошенията били сериозен повод той да потегли на поход през пролетта на 378 г. срещу варварите. Готите награбили голяма плячка от Родопската област и се отправили към Адрианопол. В началото кампанията за тях била успешна, но скоро били победени при р. Марица, недалеч от Адрианопол. Император Грациан (375–383) се отправил към Сирмиум по пътя Via militaris, за да осъществи съединение на силите си с тези на император Валент, но нападението на готите го принудило да се забави. Император Валент не изчакал подкрепленията на Грациан и започнал действия. Решителното сражение станало на 9 август при Адрианопол, където императорската войска била разбита, а Валент загинал. Последица от това голямо историческо събитие е установяването на готите на Балканския полуостров. Според сведението на Амиан Марцелин готите не успели да влязат в Адрианопол. След оттеглянето им неговите граждани излезли през нощта от града и по заобиколни пътища едни се отправили към Фили-

попол и оттам за Сердика, а други – към Македония[24]. Впоследствие при император Теодосий I (379–395)[25] изворите споменават за ожесточени сражения между императорските войски и готи, алани и хуни при Марица и в Родопите[26]. При тези чести и с голяма разрушителна сила нашествия Филипопол и околностите му положително пострадали, макар че в изворите липсват изрични сведения за това.

Управлението на император Теодосий I е свързано с настъпването на редица съществени изменения в империята в резултат на реформите, осъществявани по силата на издадените от него многобройни едикти: закрепостяване на колоните, мерки по редица църковно-религиозни въпроси и почти напълно дискредитиране на езическите култове[27]. След неговата смърт през 395 г. империята окончателно се разделила на Източна и Западна, съответно със столици Константинопол и Рим. След тази година империята никога не се обединила и във всяка от нейните две части, в които се създали специфични икономически, политически и идейни предпоставки и условия, се формирали големите различия между Изтока и Запада. Източната империя продължила съществуването си още 10 столетия и половина като Византия, а Западната прекратила съществуването си през 476 г. под ударите на германските племена. Тракия с нейния централен и богат, разположен в северните ѝ предели град Филипопол, останала в териториите на Византийската империя.

Наследник на трона на Източната Римска империя след Теодосий I станал малолетният Аркадий (395–408)[28], като негов опекун бил префектът на претория Руфин. В първите години от управлението му на Балканския полуостров нахлули хуните[29]. Към това бедствие се прибавил и бунтът на готския вожд Аларих, който оглавявал заселилите се в Мизия готи. Под техния силен натиск императорът бил принуден да провъзгласи Аларих за началник на войските в Илирик[30]. Последвали години, през които готското присъствие в управлението на империята станало особено силно, тъй като в техни ръце били войската и някои държавни постове. Земите на Балканския полуостров и конкретно Тракия били разтърсвани от опустошителни нашествия на готи и хуни, от бунтове на бедните селски и градски съсловия. Това се отразило пагубно върху селското стопанство, търговията, занаятите и градския живот като цяло. Съвременният на тези събития поет Клавдий Клавдиан предава в своите поеми облика на Тракия, Македония и Илирик като постоянно потопени в кръв области, със свирепстващи варварски орди, с кланета, разрушения и унищожения, над които властвала богинята на войната Белона[31]. Едва ли големият тракийски град Филипопол бил пощаден от връхлитащите едно след друго сътресения. Всички те рефлектирали върху цялостния живот на града, въпреки че той, както и много други, не е споменат като потърпевш. Сигурно и той приютил зад стените си бягащо безпомощно население и всички тези нашествия го засегнали, но не можем да посочим степента на пораженията.

В началото на V в. византийското правителство успяло да овладее натиска на допуснатите на територията на империята многобройни готски орди. Последиците от нашествията и междуособните войни наложили възстановителни и укрепителни мерки, за да бъдат заздравени крепостите в Тракия. Това временно затишие съвпаднало с възкачването на византийския престол на Теодосий II (402–450), син на император Аркадий. Анастасий Библиотекар отбелязва, че през деветнадесетата година от царуването на този император готите обитавали селищата в Тракия и останали тук 58 години. Несъмнено в околностите на Филипопол, а вероятно и в самия град е имало готско присъствие[32].

Относителното спокойствие в Тракия, продължило около три десетилетия, било нарушено през 441–442 г., когато хиляди хуни, предвождани от Атила (432–453), нахлули в балканските земи. Племенният съюз на хуните възникнал през първата половина на V в. на север от Дунав. Още преди оформянето на тази номадска държава хуните начело с Улдис опустошили диоцеза Тракия. Съюзът на хуните включвал още скири, остготи, карподаки и други германски племена[33]. В началото на управлението на Теодосий II през 408 г. хуните навлезли в областта на Кастра Мартис (гр. при Кула), но били отблъснати[34]. През 30-те години на V в. империята и хуните сключили договор, по силата на който двете страни се задължавали да не задържат пленници, ромеите да не се съюзяват с врагове на хуните и тържищата да бъдат еднакво достъпни и за двете страни[35]. През 441 г. под предлог, че византийците не изпълнявали договора, вождът на племенния съюз Атила нападнал западните и централните области на балканските територии на империята. Били превзети Виминациум, Сирмиум, Маргус, Рациария и Наисус[36].

Победоносният ход на хунската вълна отчасти се дължал на отсъствието на силни гарнизони в споменатите градове и в тази част на империята. След безпрепятственото опустошаване на северозападните части на Византия пътят на Атила към Константинопол бил открит. Спускайки се по централния път в Тракия, което станало вероятно през 441 г., Атила достигнал Филипопол, Аркадиопол, Констанция и много други градове, които разрушил, и заграбил огромни богатства. Както се изразява византийският историк Теофан Изповедник, били „поробени“ всички градове, освен Адрианопол и Хераклея[37] . Това е първото категорично сведение за голямо бедствие, сполетяло Филипопол през ранната византийска епоха. Поради липса на подробности в него, не могат да се посочат размерите на щетите, но те сигурно съвсем не са били малки. Вероятно градските стени пострадали чувствително и много от жителите на града били избити. Природата и номадският характер на живота на хуните ги тласкали към непрекъснати грабежи и разрушения по време на походите им. След опустошенията те се оттегляли, без да се задържат трайно на териториите, които в повечето случаи самите те обезлюдявали.

Разорителните действия на хуните начело с Атила били последвани от сключването на мир между тях и империята през 443 г. Мирните отношения били спазвани до 447 г., след което започнала „страшна война и по-голяма от предишната“, като Атила връхлитал и разрушавал градове и крепости чак до Термопилите. В един момент на затишие и двете страни пристъпили към преговори. Били разменени няколко пратеничества от страна на Атила до Константинопол и обратно[38]. В маршрута им почти винаги се включвал и Филипопол като един от главните градове по диагоналния път, свързващ Константинопол с Илирик и Панония, където някъде в равнината на р. Тиса се намирал центърът на Атиловата държава. Писателят Приск Тракиец, съвременник на събитията, описва едно такова пратеничество от византийска страна през 448 г., оглавявано от Максимин, приятел на Приск и на император Теодосий II. Приск участвал като секретар и съветник на пратеничеството и описал пътя и срещите на византийците от Сердика нататък, по посока към Ниш. Положително пратеничеството е минало и през Филипопол на връщане към Константинопол. Град Филипопол е изрично споменат по повод поведението на един хунски военачалник – Верих, който, необяснимо за Максимин и за Приск, се държал настрана от византийците. Именно преди да достигнат до Филипопол от-

ношенията им били добри, а след това се влошили. Едва след разговори в Адрианопол византийците спечелили доверието на Верих[39].

След смъртта на император Теодосий II на византийския престол се възкачил Маркиан (450–457)[40]. Епизод от ранната биография на Маркиан, преди да бъде провъзгласен за император, е свързан и с Филипопол. Евагрий Схоластик в своята „Църковна история" съобщава, че Маркиан бил тракиец по произход и син на войник. Поради това, че искал да следва пътя на баща си, той се отправил към Филипопол, за да се зачисли във войнските отряди. По пътя той видял убит човек и се спрял, за да му окаже дължимата почит, тъй като бил добър и човеколюбив. Неколцина видели това и съобщили на властите във Филипопол, като го обвинили за извършител на престъплението, но той бил спасен от „Божия сила". След това се зачислил в тамошния гарнизон като Маркиан Август[41]. В този разказ в духа на ранната християнска провиденциалистка философия от значение е фактът, че биографията на император Маркиан се свързва с големия тракийски град Филипопол, в който винаги имало значителен военен гарнизон.

По времето на император Леон I (457–474)[42] отново много драстично се проявили последиците от присъствието на готите в империята и влиянието на техните представители в столицата. През 471 г. избухнал бунт на остготите начело с Теодорих Страбон, които населявали Долна Мизия, а искали места за заселване в Тракия. Императорът отказал и поради това те превзели Аркадиопол. Изказано е мнението, че по време на това поредно нахлуване на готите в Тракия околностите на Филипопол също били опустошени[43].

Император Леон I починал през 474 г. и бил наследен от малолетния си внук Леон II, син на дъщеря му, който живял много кратко. Бащата на Леон II, Зинон, още през същата 474 г. станал император в Константинопол. Неговото управление обхващало два периода – 474–475 и 476–491 г.[44], – тъй като военачалникът Базилиск, брат на императрица Верина – съпруга на Леон I, в резултат на заговор успял да отстрани Зинон. За 20 месеца византийски император станал Базилиск (475–476)[45]. Именно Базилиск е свързан с историята на Филипопол, още преди да се възкачи на престола. Един много ценен епиграфски паметник в чест на Базилиск, изготвен когато той бил magister militum, т.е. преди да стане император, е открит във Филипопол. Надписът бил поставен на ара (жертвеник), висока 1, 80 м, на която била издигната статуята на военачалника. Той има хвалебствено съдържание: „Hic est quem cernis equitum peditumque magister consul patricius. Imperiiq(ue) parens. Ipse triumphator (r)ediit nunc victor ab orbe. Gloria Romanis tu, Basilisce, tuis."[46] В превод гласи: „Този, когото виждаш, е магистър на пехотата и конницата, консул, патриций, баща на империята. Самият триумфатор се върна сега победител от столицата. Ти, Базилиск, си слава за твоите римляни". Надписът се датира от издателите му в 471 г.[47] Филипопол бил главен град на провинция Тракия и седалище на главнокомандващия войските на провинцията. Като magister militum per Thracias Базилиск имал за резиденция именно Филипопол. Неговата военна и политическа кариера като шурей на император Леон I включвала следните длъжности: консул през 465 г., след това патриций, през 464–468 – magister militum, а след 468 г. бил magister militum praesentalis. Някои изследователи отнасят длъжността консул на Базилиск през 460 г., а „magister militum" на Тракия към 463/4 г.[48] И тъй като главен град на провинцията бил Филипопол, то той пребивавал там още от 463 г. според някои изследователи. Вижда се, че надписът е поставен в чест на Базилиск по-късно от

неговото първоначално пребиваване в града, което се отнася към 60-те години на V в. В надписа е използван също изразът „rediit nunc“ – „върна се“, или „дойде пак“, което показва, че той е пребивавал и преди в града[49].

В този епиграфски паметник Базилиск е посочен с няколко титли: 1. Magister (militum) equitum peditumque; 2. Consul; 3. Patricius. Също е отбелязано, че е „parens imperii“, както и „victor, triumfator“. Този важен епиграфски паметник се интерпретира като тясно обвързан с мястото на издигнатата статуя на военачалника Базилиск, роднина на императора, който към 471 г. отново пребивавал във Филипопол и признателното гражданство му издигнало статуя с посветителен надпис[50]. Това второ идване на Базилиск във Филипопол през 471 г. се свързва с победата на византийските войски над въстаналите готи в Тракия[51]. Голямото разбунтуване на готите, предвождани от Теодорих Страбон и Острис, оръженосец на силния и влиятелен патриций Аспар, алан по произход, се окачествява като войната на готите в империята, продължила с известни прекъсвания цели 3 години[52].

Разбунтуването на готите се дължало на убийството на Аспар и отхвърлянето на предложенията на Теодорих, предявени пред византийското правителство. Бунтът на предводителите на готите в самия дворец в Константинопол бил потушен от зетя на Леон I, Зинон, и шурея на императора – Базилиск[53]. Излизайки от столицата, готите нахлули в Тракия. Теодорих изпратил отряд към Филипопол (εἰς Φιλίππους), а с друг отряд се разположил при Аркадиопол, който бил обсаден и превзет. Изпратените срещу Филипопол (ἐπὶ Φιλίππους) опожарили само местата около града, без да извършат „нещо друго страшно“[54]. Знаем много добре, че в някои случаи името на съвременния Пловдив през Античността и Средновековието се е изписвало на гръцки език като Φίλιπποι и, разбира се, предимно като Φιλιππούπολις. В този случай „εἰς Φιλίππους“ се тълкува от някои автори като „към Филипи“ в Македония[55]. Малх, който съобщава за тази война, не посочва, че към Аркадиопол и Филипопол се били устремили императорските военачалници Зинон и Базилиск, но това е напълно правдоподобно, както се твърди напоследък. Би трябвало да приемем, че в сведението на Малх за тези събития става въпрос не за Филипи в Македония, а за Филипопол в Тракия[56]. Така по времето на император Леон I неговият роднина Базилиск носил изписаните титли в надписа, в който персонално е споменат. През 471 г. той бил честван като победител, който отблъснал готите от големия тракийски град Филипопол и така не позволил той да бъде превзет. Гражданите на Филипопол му посветили специален надпис и по всяка вероятност – статуя.

Пак във връзка с Базилиск се интерпретира друг надпис, в случая на гръцки език, който се намира в новооткритата „Малка базилика“ (обект на бул. „Княгиня Мария Луиза“ № 23) и се отнася към втората половина на V в.[57] Този надпис също е посветителски и гласи: „... βίκτωρος καὶ πατρικίου ἅμα τῷ ὔκῳ αὐτῶν ἐμούσωσαν“[58]. Началото, съдържащо имената на лицата, на които е посветен, е съзнателно унищожено, като по този начин е извършено damnatio memoriae. С възстановените липсващи части преводът гласи: „[... направиха мозайка за здравето и спасението на ... и на Базилиск] победител и патриций заедно с дома им“[59]. Изследователката на надписа подробно се спира на неговото съдържание и датиране и стига до извода, че липсващите имена са на император Леон I и на брата на неговата съпруга Базилиск. Този надпис отново се свързва с 471 г. и готското нападение срещу Филипопол. Според авторката на изследването „Малката базилика“, в

която е открит гръцкият надпис, е построена и украсена с мозайки именно по повод на тази победа. По-късно, когато император Зинон през 476 г. си връща престола, името на Базилиск, както и другото, са заличени от надписа поради обстоятелството, че именно Базилиск узурпирал престола и отстранил за 20 месеца император Зинон. По-вероятна е другата интерпретация, според която Виктор и Патрикий са лични имена и надписът не може да се свърже с Базилиск[60].

По време на повторното управление на император Зинон особено се обтегнали отношенията с готите начело с Теодорих Страбон, син на Триарий, който имал висок военен пост в империята, но го загубил, тъй като оказал поддръжка на предишния император Базилиск. При опита си да получи отново командването на войските в империята, той бил обявен официално за неин враг. Когато на Теодорих Амал, син на Теодомер, било наредено да се справи със своя съплеменник, Амал предявил искания пред императора, в резултат на които избухнал голям конфликт. Това довело през 478 г. до масово настъпление на готите на Теодорих Амал срещу Византия. От Марцианопол, където били съсредоточени силите му, огромно множество от готи се придвижило на юг и преминало Балкана. Двете готски войски – на Теодорих Страбон и на Теодорих Амал, се обединили срещу императора в Константинопол[61]. Докато течали преговорите между Зинон и Теодорих Амал, готите на Амал опустошили Тракия, навлезли в Родопската област, като ограбили най-хубавите места в тракийските земи и отвлекли всичкия добитък. Теодорих Амал изтребвал всички в тази област, които се занимавали със земеделие, като унищожавал и избивал това, което не можел да заграби[62]. Положително Филипопол и околните му територии преживяли пагубното нашествие и понесли големи загуби на реколта и други материални щети. Изминали още 10 години на чести и опустошителни готски походи из земите на Балканския полуостров и макар че натискът бил в югоизточна посока, т.е. към Константинопол[63], не е изключено тези готски масирани нападения да са засегнали и Филипопол.

Във войната между готите и империята, която се датира през 480 г., Византия за пръв път привлякла на Балканския полуостров и българи срещу готите. Едва след 488 г., когато Теодорих Амал, известен още като Велики, напуснал предоставените му земи в империята и се отправил към Италия, войнственото и неподчиняващо се на никакви договорни споразумения племе на остготите престанало да бъде постоянен и опасен враг на империята[64].

В последните години на V в. Тракия изживявала последиците от значителните разрушения по време на готските нашествия. Но все пак големите и трайни етнически промени не настъпили тогава, а малко по-късно, в началото на VI в., когато на Балканския полуостров се появили славяните[65]. Най мощните по сила и многочисленост славянски нападения се свързват с управлението на император Юстиниан I (527–565)[66]. През 549 г. многобройни славянски племена преминали Дунав, навлезли в Тракия и превзели гр. Топир до устието на р. Места, опустошавайки околните области и отвеждайки много пленници. Била разграбена и провинция Родопа[67]. По време на това първо голямо проникване на славяните в Тракия Филипопол не е посочен в изворите като обект на славянски нападения, но равнината около града, както и по-близките му околности, са преживели такива нахлувания.

През 550 г. славяните превзели гр. Ниш и навлезли в Далмация. Те разграбили обширни области от Балканския полуостров и за първи път презимували на юг

от Дунав, в териториите на империята. На следващата 551 г. нова славянска вълна преминала Дунав и, съединена с останалите от предишното нашествие славяни, опустошила областта Астика[68] между Адрианопол и Филипопол. Така славяните достигнали до Дългата стена, на около 70 км от Константинопол, построена по времето на император Анастасий I (491–518)[69], за да възпира варварските нахлувания и да осигури безопасността на столицата. Те успели да заграбят огромна плячка, тъй като според сведенията на Прокопий Кесарийски Тракия отдавна не била разграбвана[70]. Това изрично сведение, че Тракия не е била скоро ограбвана, косвено потвърждава една преценка, че в началните години на славянските нападения, т.е. в началото на VI в., Филипопол не е почувствал натиска на тяхното присъствие. Сега, вече през 551 г., е възможно околностите на града да са били засегнати от славянското нападение. Някои от изследователите отнасят областта Астика към териториите между Филипопол и Адрианопол, други най-общо я определят като област в Източна Тракия.

Любопитно е сведението на Прокопий за голямата укрепителна дейност на император Юстиниан I, която обхващала много тракийски градове, включително и Филипопол: „Преди всичко построил твърде усърдно това, което е липсвало или било разрушено във Филипопол, Берое, Адрианопол и Плотинопол, тъй като тия градове били незащитени, ако и да се намирали в съседство с много варварски племена. И в цяла Тракия построил безброй много кастели, чрез които направил изложената преди това страна напълно запазена от опустошения.“[71] Трудно е да се датират тези укрепителни дейности на император Юстиниан, но вероятно те са извършени преди голямото нашествие на славяните през 551 г., тъй като няма данни големите градове в Тракия, включително и Филипопол, да са пострадали от него; следователно те са били добре укрепени.

За периода 550–551 г. едно кратко сведение хвърля светлина върху състоянието на града по време на споменатото славянско нашествие. Във връзка с политиката на завладяване на Италия, която вървяла много успешно през 40-те години на VI в., византийският император успял да отвоюва от готските пришълци немалко територии. Но местното население в Италия и готите въстанали срещу византийската власт. Юстиниановият пълководец Велизарий не успял да се справи с вълненията, поради което със същата цел бил изпратен другият прочут военачалник – Нарзес. След като му били предоставени многобройни войски и значителни парични средства, той потеглил за Италия. Когато пристигнал в Тракия заедно с придружаващите го, той отседнал във Филипопол, където останал известно време, тъй като пътят му бил препречен от голяма славянска войска, която грабела и отвличала всичко, изпречващо се на пътя ѝ. Чак след като една част от войската се оттеглила към Солун, а другата – към Константинопол, Нарзес напуснал града и потеглил напред[72]. Това сведение потвърждава хипотезата, че тогава Филипопол бил добре укрепен град, който можел да приюти голяма войска. Макар и опитен главнокомандващ, Нарзес не се хвърлил в безперспективни схватки със славяните, които само биха намалили силите му, а търпеливо изчакал те да отминат, тъй като в града имало всички необходими условия за войската. След това той се отправил към Италия. Кампанията в Италия, като част от външната политика на империята, била поставена на преден план, докато славянските нападения били възприемани като досадни набези на варвари, жадни за плячка. Самите славяни не нападали големите укрепени градове, а опусто-

шавали околностите им. Изключение е гр. Солун, който те обсаждали 5 пъти в периода 586–647 г.

За да предотврати нападенията на славяните, византийското правителство влязло в преговори с аварите, обитаващи земите между реките Сава и Драва в племенното обединение на т.нар. „Аварски хаганат“. Аварите били транспортирани в славянските местоживелища около Долни Дунав, където опожарили поселенията им[73] . В отговор на това последвало нахлуване на славяните в Тракия, отнасящо се към 578–579 г. След разграбването ѝ те се оттеглили към Македония и Тесалия[74] . Вероятно славянската вълна преминала по диагонал от Долни Дунав през Мизия и Северна Тракия и се е разляла в Македония. Няма сведения Филипопол да е пострадал, но околностите му може би били засегнати.

Аварите не били трайни и верни съюзници на Византия. Мирът, сключен по-рано, действал почти 2 години, след което те започнали отново да атакуват Тракия и завзели много градове[75]. По времето на император Маврикий (582–602)[76], през периода 582–584 г., те превзели Сирмиум, а след това Сингидунум (Белград). Императорът се задължил да плаща данък на хагана от 80 000 номизми, които се увеличили впоследствие на 100 000. Нападенията на аварите обаче изобщо не престанали, а зачестили, и то с още по-голяма сила и устремност. Така след 584 г. те проникнали дълбоко във византийските територии, прекосили Тракия и стигнали до Анхиало (Поморие). В Тракийската низина през 587 г. хаганът нападнал Берое, Диоклетианопол, Филипопол и Адрианопол, но крепостните стени на тези градове устояли на нашествениците и те не били превзети. Конкретно за Филипопол Теофилакт Симоката съобщава, че хаганът на аварите обиколил града, помъчил се да го превземе, но гражданите оказали упорита съпротива от околовръстните стени и зъбери и наранили мнозина. Хаганът възнаградил храбростта на защитниците и без да иска откуп, прекратил обсадата. След това преминал горите на Астика и обсадил Адрианопол, който оказал същата съпротива[77].

През 599 г. аварите отново нахлули в империята на юг от Дунав и обсадили Томи (Констанца), където византийският военачалник Приск заедно с войските си бил принуден да презимува. Той успешно защитил крепостта и през пролетта на следващата година обсадата била вдигната. Император Маврикий изпратил през 600 г. стратега Коменциол в помощ на Приск, но Коменциол не могъл да изпълни поставената му задача, за което бил сериозно упрекван. Аварите напреднали в посока към Константинопол, но епидемията от чума им попречила да осъществят плановете на хагана. Той бил принуден да поиска мир, а Дунав бил определен за граница между аварите и Византия, но императорът нямал намерение да спазва това споразумение. Той наредил на Приск и Коменциол да се отправят срещу аварите, които били разбити от тях близо до Виминациум (Костолац) през 601 г. След тази победа Коменциол се върнал в Нове (Свищов), а оттам по пътя на император Траян (от Карпатите, Дунав, Балкана и Северна Тракия) при зимни снежни бури достигнал Филипопол. Отсечка от този път бил пътят Ескус – Филипопол[78] ; по нея именно преминал Коменциол. Теофилакт Симоката с подробности описва изключително трудния преход, който коствал живота на много ромейски войници. Във Филипопол Коменциол прекарал зимата и в началото на пролетта се отправил към Константинопол[79].

Съсредоточаването на византийските войски в Мизия и по-конкретно в съвременна Северна България, както и някои успехи на императорските войски показват

отдалечеността на военните действия от Северна Тракия и съответно от Филипопол. Установяването на Коменциол заедно с войската му в града и престоят му в продължение на месеци, без да се споменава в изворите за военни действия и напрежение във и около града, говорят за спокойствието в него и прилежащите му околности и в областите в съседство с неговия хинтерланд.

Началото на VII в. бележи и началните етапи на трайното преобразуване на етническия облик в териториите на Балканския полуостров. През този век през различни интервали от време многобройни славянски маси, добре въоръжени, предприели няколко големи обсади на Солун[80]. Те приключили безуспешно, но историческата реалност проличала добре, когато почти целият Балкански полуостров бил, образно казано, залят от десетки славянски племена, влизащи в състава на голямата славянска общност на т.нар. „южни славяни“. Тяхното трайно отсядане започва към 602 г., а със славянските обсади на Солун то се превръща вече в постоянна практика през следващите десетилетия на VII в., а именно от 604 до 678 г. Славяни се установяват в североизточните територии на съвременна България, между Дунав и Стара планина, в македонските земи и по-конкретно в Солунската област, както и в Тесалия и в целия Пелопонес.

По отношение на средищния град Филипопол изворите не споменават събития, които пряко могат да се свържат по това време с него. Що се отнася до славянското заселване в Северна Тракия и в хинтерланда на Филипопол през този сравнително ранен период, то е било безспорно факт, но не с такава плътност, както в североизточните територии на империята (Североизточна Добруджа) и останалата част на Мизия, т.е. териториите между Дунав и Стара планина, както и в Македония и в Солунската област, а също и в Далмация, Тесалия и Пелопонес. По този повод е изказано мнението, че не се откриват сведения за завладяването на големите градове Сердика, Филипопол, Дуросторум, Одесос и Адрианопол от славяните, но положението около тях, разбира се, не било благоприятно. Част от жителите им, в повечето случаи от благороднически фамилии, се придвижили на юг, за да избегнат опасностите[81].

От картината на етническите промени на Балканския полуостров, оформила се в средата на VII в., а и до края на века, биха могли да се направят някои изводи. Плътното заселване на славяни в империята между Дунав и Стара планина, както появата на славяни в Македония и Солунската област около реките Места и Струма и в Югозападните Родопи предполагат минимален военен византийски контрол в тези области. Централният диагонален път обаче и градовете по неговото трасе – Белград, Ниш, Сердика, Филипопол, Адрианопол и Константинопол – били зорко охранявани от византийската отбранителна система. В тях и прилежащите им околности, където обикновено имало и други по-малки крепости, правителството поддържало силни гарнизони. И макар че империята имала големи затруднения и водила междувременно ожесточени войни в източните провинции Сирия, Месопотамия и Палестина най-напред с персите, а след това и с Арабския халифат, тя можела да поддържа сигурността на тези градове. Изказано е мнението, че кръгът от вътрешни крепости останал във владение на империята. Филипопол продължавал да бъде византийски, Сердика и градовете по Черноморското крайбрежие – също. Компактни маси гърци населявали Тракия, Илирик, Мизия, централния диагонален път през Балканския полуостров[82]. Тази констатация правилно се отнася и до Филипопол и другите по-големи градове и крепости в Северна Тракия. Поради

това не би могло да се говори за промени в етническия състав на населението във Филипопол по това време, тъй като той не е бил превземан от славяните и няма данни те да са отсядали в него.

Славянското етническо присъствие в империята било факт, с който тя трябвало да се примири, въпреки че не преставала да дава отпор на славянските племена. Но безспорно кулминационната точка на външнополитическите неуспехи на Византия в последната четвърт на VII в., по времето на император Константин IV Погонат (668–685), бил фактът на раждането на българската държава през 681 г. между Дунав, Стара планина и Черно море. Появата ѝ е логичен завършек на всички онези придвижвания на различни варварски племена, започнали през IV в., достигнали своя връх през VI в. и затихнали в края на VII в. Създаването на българската държава в североизточните предели на Мизия, между Дунав, Стара планина и Черно море, в близост до хинтерланда на столицата на империята, е явление с голямо историческо значение в развитието на Европейския Югоизток през Средновековието[83].

През годините от средата на VII до средата на VIII в. името Филипопол не се споменава в историческите извори във връзка с политически, военни или други събития. Градът останал настрана от големите промени и раздвижвания, които протичали на североизток от Стара планина и в югозападна посока в Солунската област, поради географското си положение като централен, т.е. вътрешен град в Северна Тракия. Филипопол и прилежащата му околност сякаш балансирали между двете „горещи" зони в балканските територии на империята: североизточната, където съществувала българската държава, и югозападната, където славяните били вече компактни маси уседнало население. Централният диагонален път, свързващ Европа с Азия, функционирал и през този период като важна военна и съобщителна артерия, въпреки славянските заселвания, и Филипопол – един от големите градове по този път, не намалил значението си като важен стопански и стратегически център.

2. Градът от началото на VIII до началото на XI в.

През 80-те години на VII в. на Долни Дунав се появило Българското ханство на Аспарух, което е исторически точно засвидетелствано продължение на Стара голяма България на хан Кубрат – първата българска държавнополитическа формация и истинско начало на българската държавност. Разбира се, огромна е заслугата на хан Аспарух и предвожданите от него българи за продължаването на живота на една вече съществувала държава, но при нови географски и исторически условия[84]. Отношенията между Аспаруховата държава и Византия до края на VII в. били колебливи – между договорни и враждебни. Важен момент в началото на VIII в. били последиците от оказаната на два пъти през 705 г. помощ от страна на българския хан Тервел (701–722) на сваления византийски император Юстиниан II (685–695, 705–711)[85] да заеме престола. Според договора между двете държави, освен признаване на кесарското достойнство и другите свидетелства и благодарности за оказаното съдействие, Юстиниан II отстъпил областта Загора между Източна Стара планина и Странджа на българската държава[86]. Тази област, намираща се на юг от Стара планина, обхващала земите на север от левия бряг на р. Марица, преди завоя ѝ при Констанция (до дн. Симеоновград), на запад – областта на

Берое, като границите ѝ се спускали на юг до крепостта Милеона на р. Марица, а на изток достигали до Констанция, Аетос и Емона[87]. За пръв път Филипопол се оказал недалеч от границата на империята със съседна държава. Това първо териториално разширение на българската държава на юг от Стара планина се отнася към 705 г. Но същият император Юстиниан II нарушил мира в 708 г., навлязъл в Тракия и се отправил срещу българите. При Анхиало византийската войска претърпяла пълно поражение от силите на хан Тервел. Новият император Филипик Вардан (711–713) отказал да изпълнява договора с българската държава. В отговор на това българската войска се спуснала по Черноморското крайбрежие и достигнала до Златната врата[88]. Филипопол останал настрана от пътя ѝ, тъй като тя се насочила в югоизточна посока към Константинопол.

С първото стъпване на българи на юг от Стара планина Филипопол престанал да бъде вътрешна крепост за империята. Докато по време на големите славянски нашествия през VII в. той бил сравнително слабо обезпокояван за сметка на североизточните и югозападните територии на Византия на Балканския полуостров, то от първите години на VIII в. той бил близо до границата, а дори в някои периоди и пограничен град.

През 60-те години на VIII в. Византийската империя в лицето на император Константин V Копроним (741– 775)[89] предприела няколко експедиции в Тракия с цел да се справи с българската държава. При похода на Константин V през 760 г. българската войска претърпяла сериозно поражение при крепостта Маркела в Източна Тракия и загубила областта Загора[90]. При българския хан Телериг (766–777) навярно областта Загора отново била присъединена към България. Така към края на 70-те години на VIII в. крайните византийски опорни точки, които очертавали същевременно и границата между двете държави, били Несебър, Анхиало, Девелт, Берое, Филипопол и Сердика[91].

Изворите, отразяващи събитията от последвалите години, позволяват да се стигне до заключението, че областта Загора била отново в пределите на империята през 80-те години на VIII в. За това се съди по сведението за триумфа на стратега Ставракий през януари 784 г. на хиподрума в Константинопол в чест на победата му над славяните в областта на Солун и обхождането на тракийските територии през май същата година от императрица Ирина и сина ѝ Константин VI (780–797)[92]. Свитата на императорските величия достигнала Берое. По нареждане на Ирина градът бил укрепен и преименуван в Иринополис. След това императорските особи пристигнали във Филипопол, оттам „в пълна безопасност“, по думите на хрониста, отишли в Анхиало, който също бил застроен по нареждане на Ирина, и след това се завърнали в Константинопол[93]. В тази експедиция Ирина и Константин били съпровождани от музиканти и, разбира се, от музикални изпълнения. Това говори в известен смисъл за мирния, показен, дори тържествен характер на обхождането от височайшите особи на имперските тракийски територии. Шествието на императрицата и сина ѝ, преминало в пълна безопасност през областите на Берое, Филипопол и Анхиало, е указание, че българите били загубили тези територии, по-голямата част от които влизали в областта Загора. По всяка вероятност Ставракий е включил в своите походи и територии, притежание на българската държава според договора от 705 г. Навярно славяните, доколкото били проникнали и заселили се в областите в Северна Тракия, не били напълно покорени, не признавали върховната византийска власт и представлявали опасност за империята. Поради

това византийското правителство провело наказателни акции. Сведението за успехите на Ставракий се отнася за Солунската област и Елада, но напълно е възможно в Северна Тракия да е приложен същият подход. След възвръщането на областта Загора и въдворяването на мир и ред в тези територии последвало тържественото шествие на императрицата майка и сина ѝ, за да се демонстрират пред поданиците на империята силата и авторитетът на властта. Филипопол бил един от посетените градове и жителите му станали свидетели на тържествени церемонии, за които можем само да гадаем, тъй като изворът е много лаконичен.

В началото на IX в. владетелят на България хан Крум (802–814) започнал активни и успешни военни действия в северозападна посока, последвани от успехите на българската войска по течението на р. Струма. През пролетта на 809 г. с изненадващи действия хан Крум превзел Сердика. Ответната реакция на византийската външна политика се изразила в организирания от император Никифор I (802–811)[94] през 811 г. поход срещу българската държава, при който империята претърпяла едно от най-тежките поражения в отношенията си с България. Тази победа потвърдила всички завоевания на хан Крум в Македония, както и завземането на Сердика. Тя имала историческо значение за българската държава, като предопределила изцяло по-нататъшния развой на двубоя между двете държави[95].

Независимо от победния финал за българите в този сблъсък, те понесли също големи щети и успели да използват позицията си с предимството на победители едва на следващата година, когато войските на хан Крум предприели настъпление в Тракия. Първият град, превзет от българския владетел, бил Девелт, а жителите му заедно с епископа били преселени в България – практика, която ще се наблюдава и при следващите български владетели. Междувременно войските на малоазийските теми Опсикион и Тракезион се разбунтували срещу новия император Михаил I Рангаве (811–813)[96] – обстоятелство, което било използвано от българския хан, за да завземе още по-големи части от Тракия и Македония. По този повод византийският историк Теофан Изповедник съобщава: „Българите пък, като узнали за размириците сред войската и че войниците се бунтуват поради страх от войната и от гарнизонната служба, завзели още по-голяма част от Македония и Тракия. Тогава християните, без никой да ги преследва, избягали и изоставили Анхиало и Берое, също Никея (Никица или Малка Никея, дн. Хафса – б. а., А. Д.), крепостта Проват и някои други укрепления, както и Филипопол и Филипи.“[97]

Това сведение със споменатите градове е дало основание на някои изследователи да приемат, че град Филипопол бил превзет от българите вероятно през 812 г.[98] Така достигнало до нас обаче, това сведение не е достатъчно убедително, за да приемем, че Филипопол бил превзет от българския владетел по това време. Всъщност войската на Крум владеела Тракия, но по думите на византийския историк големите градове не били обект на нападение или обсада, с изключение на превзетите Сердика (809 г.) и Девелт (811 г.), за които изрично споменава същият автор[99].

Гражданите на Берое, Филипопол, Филипи и Анхиало се поддали на създалата се психоза поради реалната опасност от българско нападение. В извора изрично се казва, че християните от посочените градове „без никой да ги преследва“ избягали от тях. Възможно е хан Крум да е влязъл в тези безлюдни или отчасти изоставени градове, но това все още не означава, че е установил властта си в тях, като поставил там гарнизон, и че за начало на присъствието на българските власти във Фили-

попол трябва да приемем 812 г. Самото сведение не дава основание да се смята, че интересуващият ни и останалите споменати градове са превзети именно през 812 г. За Сердика знаем, че макар и превзета, опожарена и след като голяма част от населението ѝ било избито, тя била временно изоставена от хан Крум. Непосредствено след завземането ѝ от българите, отнасящо се към 809 г., император Никифор възнамерявал да възстанови стените ѝ.

В случая със споменатите градове можем да видим също присъствието на българския владетел в Тракия, който обаче след това се оттеглил. Основната причина, накарала жителите на тракийските градове да ги напуснат, бил страхът от физическо унищожение или изселване, на които можел да ги подложи Крум. Дори и някои градове да били превзети, по-вероятно е това да са били Анхиало, Проват, Берое и Малка Никея, отколкото Филипопол и Филипи[100]. Това предположение потвърждава и следващото сведение у Теофан, а именно, че хан Крум повел преговори с новия император Михаил за възобновяване на мира, сключен между император Теодосий III (715–717) и хан Тервел през 716 г.[101] При хан Кормисош (721–738) той бил потвърден. Една от клаузите на този важен мир, сключен с Византия, всъщност се отнасяла до владеенето на областта Загора. Това показва, че и хан Крум през 812 г. отново притежавал териториите на градовете Берое, Анхиало, Проват, както Тервел – през 716 г. Градовете Филипопол и Филипи не влизали тогава в пределите на българската държава. Филипопол бил най-много пограничен град или близо до българо-византийската граница, като се има предвид настъпателността и резултатността на българската външна политика в Тракия и Македония.

Хан Крум контролирал с войските си една значителна част от териториите на Северна и Източна Тракия, Средецката и Струмската област, но не постигнал сключването на мир, с който да уреди разширението на българската държава. Това се удало на неговия син хан Омуртаг (814–831), тръгнал по пътя на войната към разрешаването на противоречията между България и Византия. Той навлязъл през 814 г. с войската си в Югоизточна Тракия, но българите претърпели тежко поражение от силите на император Леон V (813–820)[102].

След тази благоприятна за Византия развръзка и двете държави били заинтересовани да определят пограничната линия. Единственият документален текст за този важен момент от българо-византийските отношения се съдържа в т.нар. „Сюлейманкьойски надпис". Текстът на договора, известен още като договор за 30-годишния мир между България и Византия, гласи следното относно териториалните граници: „…сключихме мир за 30 години. Първата от уговорените 11 глави се отнася до територията. Тя трябва да бъде от Девелт до Потамукастел и между двата Авролева, и до многото мостчета, и между Валзина и Агатоникия, и до Хеброс, и до Констанция, и до Макриливада, и до Хеброс и до планината Хемус. Дотам стана определянето на границите…"[103] Въз основа на тези данни са направени опити да се проследи трасето на границата, като един от тях предлага следните пунктове: тя започвала от Черноморския бряг, южно от брега на Мандренското езеро при Девелт, като Месемврия и Анхиало оставали в българските територии, след това се спускала към Ямболско, като преминавала между двата Авролева, т.е. между Сакар планина и Дервишката могила, оттам – по многото притоци на р. Марица, после минавала покрай крепостите Балдзена (Валзена) и Агатоникия, р. Марица и крепостта Констанция, оттам – към Макриливада; след това покрай средното течение на Марица минавала на север към Стара планина[104].

Отделих внимание на този мирен договор, сключен през 816 г., и границата, която той определя, тъй като някои изследователи отнасят присъединяването на Филипопол и областта му към българските територии именно по силата на споменатия договор[105]. Но в случая Сюлейманкьойският надпис не позволява да приемем подобно становище. След като се уточняват няколко погранични топонима, при всички случаи по-второстепенни от Филипопол, а самият той не е споменат, труднозащитима е тезата, че градът и областта му са били по договор предадени или отстъпени на България. Надписът има български произход; самата колона, на която е изписан, се е издигала според преданието в Плиска. Поради това няма основания да се съмняваме в съзнателно пропускане на придобивки в полза на българската държава, което не е изключено при византийските наративни източници. Може само да се предположи, че границата е минавала близо до Филипополската област, източно от града.

Докато от горния надпис не можем да получим убедително указание за принадлежността на Филипопол към България, то в един по-късен период, след управлението на хан Омуртаг, по времето на хан Маламир (831–836) може да се изкаже по-категорично мнение за принадлежността на Филипопол към българската държава. За това съдим по съдържанието на друг първобългарски надпис, вече от времето на хан Маламир, от групата „Res gestae", в който се споменават гражданите на Филипопол, т.е. „филипополийците". Надписът гласи: „[Канас сюбиги Маламир] от Бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения (?). Баща ми Омуртаг, архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живях, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управляваше заедно с капхан Исбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон и земите на гърците, и придоби всякаква слава, и дойде във Филипопол, и гърците избягаха, и тогава капхан Исбул заедно с преславния архонт направи среща с филипополийците."[106] Усложненията при интерпретирането идват от лакуните в надписа и оттам – от разночетенията[107]. Но независимо от различните прочити и тълкувания, ясно е, че събитията в главната част на текста се отнасят до времето на хан Маламир. Мирът, сключен от неговия баща през 816 г., бил нарушен от византийска страна, което предизвикало ответната реакция на българския владетел. Крепостите Проват и Бурдизон са значително навътре във византийските територии в Източна Тракия, което е убедителен аргумент за големите военни успехи и териториални придобивки на Маламир.

След победоносния поход из византийските територии българският владетел пристигнал във Филипопол заедно с капхан Исбул и вероятно тържествено, със съответните демонстрации и ритуали, било обявено включването на града в пределите на българската държава. Не разполагаме с други сведения, които биха могли да хвърлят повече светлина за Филипопол след завземането му от българите по времето на хан Маламир. Онова, което може да се извлече от казаното, е, че в Тракия, специално около Филипопол и в самия град, населението било повлияно от победоносния ход на българската войска и значителна част от него напуснала града и незащитените му околности. Но текстът позволява да се предположи, че именно християните, т.е. ромеите от областта на Филипопол, намерили убежище зад стените на града, където посрещнали и победителите. Лаконичността на надписа не позволява да се изкаже категорично становище по какъв начин бил завзет градът – дали в резултат на обсада и продължителни военни действия, или без насилие и

разорителни последици. Склонна съм да предположа, че градската управа и населението са предпочели да отворят вратите му и доброволно да приемат хан Маламир, отколкото да обрекат Филипопол на разорение. Към това тълкуване ме насочва спокойният тон в надписа и липсата на сведение за насилие в града. По всяка вероятност хан Маламир е оставил гарнизон във Филипопол, който е бележел и един пункт от българо-византийската граница. Така се приема, че през 836 г., в резултат на победоносния поход на хан Маламир в Тракия, за пръв път Филипопол влязъл в пределите на българската държава. В резултат на тези действия тя можела да контролира Северна Тракия, диагоналния път през полуострова и имала достъп до Родопската област и Беломорието[108]. Друго сведение, което се отнася до завладяването на Филипопол от българите през първата половина на IX в., се съдържа в „Мъченичеството на 15-те тивериуполски мъченици" от Теофилакт Охридски. То гласи: „Като покорили (българите – б. а., А.Д.) цялата илирийска страна, древна Македония до град Солун и древна Тракия, т.е. околностите на Верея, имам предвид и Филипопол, както и по-горните области, те завладели тези страни като постоянни обитатели, а пък жителите на всеки град размествали…"[109]

Когато българският престол бил зает от княз Борис I (852–889), държавата трябвало да отстоява интересите си в среднодунавските земи, като отбива настъплението на крал Людвик Немски (840–876). По същото време Византия имала затруднения поради непрекъснатите войни, които водела с арабите в Мала Азия. От това се възползвал българският владетел[110]. Така изворите позволяват да се стигне до заключението, че през 50-те години на IX в. (853–856 или 855–856 г.) между България и Византия се водила война, когато византийският престол бил зает от император Михаил III (842–867)[111], а майка му Теодора била негова регентка[112]. Първоначално военният и дипломатически натиск бил оказан от българска страна с желание да се постигне умиротворение между двете страни, тъй като конфликтите продължавали в Източна Тракия. Византия също имала интерес да възстанови властта си в редица важни крепости на юг от Стара планина. По всяка вероятност е имало военни действия, но положението било овладяно, като в Плиска бил изпратен протоспатарият Теоктист Вриений, придружен от монаха Еварест, за да бъде сключен договор[113]. Интересно е, че изследователите на българо-византийските отношения през този период убедено изказват мнението, че Филипопол, земите между Странджа и Балкана, както и областта Загора, черноморските градове Девелт, Анхиало и Месемврия били превзети от византийците през тази война[114]. В оскъдните сведения за войната обаче няма данни, че Филипопол и всички посочени градове са били завладени от империята. Такива териториални промени биха могли да се осъществят при следващата българо-византийска война от 864 г.

Както е известно, княз Борис I не успял да спечели победи във войните, водени от него със съседните държави. През 863 г. българската външна политика се насочила към съюз с Немското кралство срещу Великоморавия, която била в съюзни отношения с Византия. Това дало повод на империята да обяви война на българската държава през същата година. Византийският император се възползвал от глада, който сполетял тогава българите вероятно поради природните бедствия, за да ги нападне в един тежък за тях момент. Победата на пълководеца Петронас, който разбил арабите, била благоприятен фактор за настъплението на империята. Цялата византийска войска и по суша, и по море била насочена срещу България. Заети на запад срещу Великоморавия, българите не можели да окажат отпор на

Византия. През есента на 863 г. се пристъпило към преговори, които приключили с уреждането на т.нар. „дълбок мир“ между двете страни в началото на 864 г. По силата на сключения мир княз Борис I трябвало да разтрогне съюза с крал Людвик и да се покръсти заедно с народа си, приемайки християнската вяра от Константинополската църква[115]. Именно в резултат на този значителен натиск и масирано настъпление византийците постигнали териториални придобивки в Тракия, при които Византия, наред с много други крепости, превзела и Филипопол.

По отношение на териториалните граници според договора от 864 г. са изказани различни становища и предположения, тъй като в извора не става въпрос за границата между двете държави. Някои от историците приемат, че Филипопол с част от областта си минал според този договор в пределите на българската държава[116]. Едва ли Византия е отстъпила тези земи, като се има предвид безизходното положение на българския владетел, който се нуждаел тъй много от мир поради твърде тежкото състояние на държавата. Една от интерпретациите на тези отношения гласи, че на България била върната областта Загора, а причерноморските крепости оставали присъединени към Византия[117]. Смятам, че това мнение е най-приемливо. Превземането на Филипопол отново от Византия, което Т. Вашилевски приема, че е станало по време на войната от 855–856 г., според мен се отнася за войната, завършила с мира от 864 г. Когато се коментира административното устройство на българската държава към края на управлението на княз Борис I, също се приема, че Родопите и Северна Тракия били отделна военноадминистративна единица, чийто комит резидирал във Филипопол или Бероe[118]. По-вероятно е Бероe да е бил център на областта, а Родопите едва ли са влизали в нея. Филипопол оставал близкостоящ до границите на България с Византия, и то в териториите на империята.

За един продължителен период Филипопол не се споменава в наративните извори. Възможно е той да е съществувал относително спокойно, за разлика от напрежението, което преживявало населението в Македония и Източна и Югоизточна Тракия по време на военните кампании на цар Симеон (893–927). През известните две Симеонови войни срещу Византия и особено през втората българското военно и политическо присъствие категорично се наложило дълбоко в югоизточна посока – към Константинопол, и на югозапад – в Македония. Териториалното разширение на България по това време е най-голямо и най-убедително. В Македония българо-византийската граница се простирала на 22 км от Солун, обозначена с колона с датиран надпис[119]. През 913 г. Симеон се озовал край стените на Константинопол, обсадил го, а след това сключил мир с императора. Последвала коронацията му от патриарх Николай Мистик[120]. През 914 г. отношенията между двете държави се влошили и договорът бил денонсиран. Цар Симеон нахлул в империята и превзел Адрианопол, а през 915 г. войските му достигнали до Драч[121]. Продължили действията в Тракия, Македония и Елада. През 917 г. последвала забележителната победа на българите при р. Ахелой[122]. През 921 г. Симеон осъществил нов поход в империята, при който българите достигнали до Катасирти, близо до самата столица. Византийците били отново победени и цар Симеон контролирал и дори фактически владеел цяла Тракия почти до Константинопол[123]. Сред интересните сведения от кореспонденцията между цар Симеон и патриарх Николай Мистик впечатление прави искането на българския владетел да му се отстъпят всички владения на Балканския полуостров[124]. Това показва, че цар Симеон владеел обширни области от Тракия, Македония, Епир, Албания, но в някои укрепени големи градове,

особено в Тракия, имало силни византийски гарнизони и те биха могли да бъдат превзети само след дълги обсади и изтощителни боеве. Съществува и възможността те доброволно да са се предали поради категоричното стратегическо превъзходство на Симеоновите сили и така да са минали под българска власт.

Проследих военните кампании на цар Симеон и конкретните му териториални успехи не самоцелно, а за да отговоря на въпроса, какъв е бил статутът на Филипопол, т.е. в чии териториални граници се намирал той по това време. Този град не се споменава никъде в изворите през периода на властване на цар Симеон. Прави впечатление, че вниманието на българския владетел било насочено главно на югоизток – към Константинопол, на югозапад – към Солун, и на запад – към сръбската държава, но преди всичко и най-напред към византийската столица. В изворите се споменават редица градове, до които Симеон е достигал, а някои и завладявал: Булгарофигон, Лампсак, Драч, Солун, Виза, Адрианопол, но за важния стратегически град Филипопол в Северна Тракия на р. Марица липсват сведения.

За разглеждания период могат да се използват т.нар. „нотиции", които представляват списъци на митрополиите към Константинополската патриаршия, в които, наред с други градове, е споменат и Филипопол. Той фигурира в нотиция № 7 от времето на император Леон VI (886–912)[125], която се отнася за периода 901–907 г., както и в нотиция № 8; тя се датира през X в. и има стойност до края на столетието[126]. Известно е, че нотициите отразяват като цяло една по-стара реалност и поради това те невинаги са свидетелство за действителното състояние в момента, към който се датират. Поради това в някои случаи тяхната достоверност се поставя под съмнение, но тези две нотиции се смятат за най-достоверните и са единствените документални източници за периода, в които е споменат Филипопол, и то в смисъл на принадлежащ към империята град.

Наличието на друг род извори, т.нар. „тактики", обаче разкрива по-различна картина. В тях са посочени по стойност и значимост дворцовите титли, административните и военните длъжности в империята. В случая интересни са тактиките на Филотей и Бенешевич, датирани съответно в 899 и 921–941 г.[127] Липсата в тези ранглисти на гражданска или военна длъжност, свързана с Филипопол, е указание за присъствието на града в пределите на българската държава и за установената там българска административна власт.

Изправени сме пред обстоятелството да предпочетем един от двата вида източници – нотициите или тактиките. Категоричното присъствие на цар Симеон в Тракия, контролът му над византийските територии в цялата област и това, че военновременната граница е била спусната дълбоко в Южна и Югоизточна Тракия, дори до Егейско море, решава въпроса в полза на тактиките[128]. За начина, по който Филипопол е признал властта на цар Симеон, могат да се изкажат ред предположения. Вероятно това е станало без съпротива и без военни действия, още повече, че няма данни за такива, и следователно градът е признал българския цар за свой сюзерен доброволно. Възможно е обаче властта на цар Симеон в някои от обширните територии, които той контролирал, да е била номинална[129] – обстоятелство, което би могло да се отнася и до Филипопол.

Не по-ясен поради липса на сведения е и въпросът за положението на Филипопол по времето на българския цар Петър (927–969) и на неговия съвременник император Роман Лакапин (920–944)[130]. Династичният брак на цар Петър с Мария-Ирина, внучката на императора, и мирът, сключен между България и Византия още

през първата година от управлението му – 927[131], съдействал за умиротворяването на балканските територии, най-вече в Тракия и Македония. За съжаление няма сведения, по които да маркираме териториалната граница според мирния договор от 927 г. Изказано е мнението, че тя не може да бъде определена до края на Петровото царуване[132]. Според друго становище границата повтаря очертанията на тази по договорите, сключени от Симеон през 896 и 904 г. Според застъпващите последната теза границата в Тракия започвала вероятно от някакъв пункт между Мидия и Виза, следвала билото на Странджа, Дервентските възвишения и Сакар планина, откъдето продължавала по някои от родопските хребети към днешна Югоизточна Македония[133].

Като опорни точки при определянето на границата между България и Византия при царуването на цар Петър могат да се използват сведенията, съдържащи се в грамотите на император Василий II (976–1025)[134]. Първата е издадена през 1019 г., втората – през 1020 г., и третата – след 1020 г. С тях се дава право на власт на българската архиепископия във всички територии, т.е. епископии, които са били под властта на царете Петър и Самуил преди окончателното падане на България под византийска власт през 1018 г.[135] С подробности са описани епископиите в Македония, Южен Епир, Южна Албания, дори Тесалия, но нищо не се споменава за епископиите в Централна и Северна Тракия. Това обстоятелство затруднява решаването на въпроса за принадлежността на Филипополската епархия и на самия град. В Житието на св. Мария Нова се отбелязва, че цар Петър след смъртта на баща си сринал до основи завзетите от цар Симеон тракийски градове, като извършил това деяние заедно с намиращите се там българи и по-конкретно така постъпил с гр. Виза[136]. Това е единствената военна проява на цар Петър по отношение на Византия в самото начало на управлението му, след което в същата 927 г. той сключил мир с империята. Дали при тези военни действия Филипопол е бил обект на внимание от страна на българите, не би могло да се твърди, тъй като той не е споменат, а и направлението според указанието за гр. Виза показва, че военните действия са се водели дълбоко в югоизточна посока. Изобщо при очертаването на границата в Северна Тракия през този период и по-конкретно около Филипопол трябва да се подхожда с голяма предпазливост, тъй като няма данни за града и областта. По всяка вероятност Филипопол, както и други градове и области в Северна, Централна и Югоизточна Тракия са отпаднали от българската държава по времето на цар Петър поради невъзможността тези градове и области да бъдат контролирани от Преслав. Такова предположение за част от югозападните земи е вече изказано[137].

Когато се разглеждат договорът от 927 г. и сведенията от грамотите на император Василий II, прави впечатление (и това вече беше отбелязано), че се признават обширни територии на Балканския полуостров като подвластни на българската държава преди нейното падане през 1018 г. под византийска власт, а именно: Македония, Епир, Тесалия, Албания. Това положение било в сила и при цар Петър, и при цар Самуил, но нищо не се споменава за Северна Тракия. Не се ли крие в това обстоятелство една съществена клауза в договора от 927 г., според която за сметка на териториите в Северна и Източна Тракия, които по времето на цар Симеон били във военновременните граници на българската държава, са се признавали всички останали български земи в западните части на полуострова? Империята дори приела да плаща данък според договора от 927 г., което продължило до 967 г., когато император Никифор II Фока (963–969)[138] се отказал от това договорно спо-

разумение[139]. Данъкът имал престижен и донякъде символичен смисъл за българската държава, но за империята той не бил от такова голямо значение, тъй като за нея много по-важно било да владее фактически териториите в Северна и Източна Тракия. И това предположение има логично обяснение: византийското правителство, виждайки в лицето на цар Петър във външнополитическата сфера един далеч по-склонен към компромиси партньор, отколкото неговия баща, решило да прокара на всяка цена своята генерална линия – Тракия като географска територия, в глобалния смисъл на това понятие, и като хинтерланд на столицата Константинопол да бъде осигурена за империята, разбира се, с едно изключение – областта Загора, която се приема за призната на България според договора от 927 г. Самата граница между двете държави най-вероятно е била до Филипопол, но самият град се намирал в територията на Византия.

Периодът, през който не се срещат данни за политическата история на Филипопол, продължил и след 927 г. Известни догадки за положението на града и поскоро за неговите околности могат да се изкажат за времето на многократните маджарски нашествия, които започнали от 934 г. При това първо нахлуване унгарците минали по диагоналния път през българските земи от Белград до Филипопол безпрепятствено[140]. Нападенията им не престанали до края на Петровото царуване. След първото нахлуване последвало нападение през 943 г. по времето на император Константин VII Багренородни (913–959)[141] , което било спряно с уреждането на мир за 5 години[142]. С много тежки и разорителни последици за Тракия било нахлуването на унгарците през 960 г., срещу което империята организирала силите не само на стратезите в Тракия, но и на тези от малоазийските теми Букеларион, Опсикион и Тракезион[143]. През 961 г. ново унгарско нашествие опустошило Тракия, но византийците успели да се справят и в този случай, както и с предшестващите нахлувания[144] .

Нападенията на унгарците във византийските територии били безспорен факт по времето на цар Петър, защото според сведението на византийския писател Йоан Скилица новият император Никифор II Фока поискал от българския владетел да не допуска унгарците да преминават Дунав и да нападат земите на империята. Цар Петър обаче отговорил, че не може да наруши мирните си отношения с тях, уредени в по-ранно време[145].

Сега вече византийската дипломация насочила вниманието си към киевския княз Светослав и го подтикнала да нападне българската държава. Първият поход на Светослав през 968 г. показал още в самото начало доброто попадение на византийската външна политика. Русите завзели 30 крайдунавски крепости, но поради обсадата на Киев от печенезите Светослав бил принуден да прекрати похода и да се завърне в княжеството си[146]. Вторият поход на Светослав през 969 г. бил вече с трагични последици за българската държава[147]. След бързите и успешни действия, след превземането на Велики Преслав русите се устремили на юг, достигнали до Филипопол и го превзели. Сведението на византийския историк Леон Дякон гласи: „Светослав, възгордян много от победите над мизите (т.е. българите – б.а., А.Д.) и твърде надменен поради своята варварска самонадеяност (защото той здраво държал страната в ръцете си), всял сред мизите страх и ужас с вродената си свирепост. Разказват, че като превзел с война Филипопол, той жестоко и безчовечно набил на кол 20 000 души от заловените в града. По този начин уплашил всички противници и ги усмирил.“[148]

Сведението разкрива трагедията, сполетяла жителите на града, който след упорита съпротива паднал в ръцете на Светослав. Числото 20 000 е твърде голямо за времето, към което се отнася, и може би то включва избитите жители не само в града, но и в околностите му. Население в града е останало, тъй като не се казва, че всички са загинали. Дори и броят на убитите да е преувеличен, все пак той е указание за това, че градът е един от големите центрове на империята. Поведението на киевския княз говори за много сериозна, дори отчаяна съпротива на населението срещу русите, за да бъде толкова жестоко и наказанието над него. В нередки случаи, когато град или крепост приемали доброволно да се предадат на обсадителя, той бил склонен да прояви жеста на победителя – да помилва жителите, но ако съпротивата им била ожесточена, толкова по-силно и безкомпромисно жестоко било и наказанието над тях. Имало случаи, когато подобна съпротива будела възхищение и нападателят проявявал толерантност към бранителите на крепостта, както постъпил аварският хаган през 587 г.[149], същевременно понякога и доброволно предали се градове били разорявани, както и крепостите, които оказвали отчаяна съпротива[150]. Това разкриват част от изворите за една страна от морала на средновековните завоеватели. Погромът, извършен от Светослав над Филипопол, се отнася към 970 г.[151]

Сведенията, свързани с втория поход на Светослав и с това трагично събитие за града, показват ясно, че, преди да бъде завзет от киевския княз през 970 г., той не е бил под властта на българите, а в пределите на Византия. Както бе вече казано, разорението на града е извършено по време на втория поход на Светослав, когато той се завърнал в България, скъсал съюза с ромеите, привлякал българите на своя страна и започнал да опустошава градовете на юг от Стара планина в Тракия. На византийския император той ултимативно заявил, че гърците трябва да откупят пленниците и градовете, които той бил превзел. Светослав бил във война с Византия, разорил един византийски град, Филипопол, държал се арогантно с пратениците на императора, опустошил други византийски градове и отказал да сключи мир с империята[152].

След разгрома на Филипопол, през 970 г. княз Светослав с част от силите си, заедно с унгарци и мизи (т.е. българи), се отправил към Източна Тракия, където императорът прехвърлил войски начело с Варда Склир. При Аркадиопол русите и техните съюзници били разбити[153]. След това победоносно сражение ромеите покорили българската част от Северна Тракия. Най-големият български град тук бил Берое, където била създадена „малка погранична стратегия“[154]. След тези успехи Йоан Цимиски (969–976)[155] превзел през април 971 г. Велики Преслав. Какво било положението на Филипопол от момента на неговото разоряване от Светослав до завземането на Берое и обявяването ѝ за погранична стратегия? По това време градът бил под контрола на руси и българи или само на българи. Когато (вероятно в края на 970 или началото на 971 г.) византийците завладели на североизток Берое, а на югозапад Нови Стримон, Филипополската област се оказала между две византийски стратегии. Неминуемо последвало и нейното завладяване. Византийският император не би могъл да предприеме експедиция през пролетта на 971 г. към българската държава, когато зад гърба си имал гарнизон от противникови български сили в такава крепост като Филипопол.

Към проблема за териториалната принадлежност на Филипопол през втората половина на 970 до пролетта на 971 г. отношение има и Ескориалската тактика, да-

тирана през 971–976 г. Въз основа на нея могат да се направят изводи за териториалната принадлежност на Филипопол по това време. Границите на Византия след 971 г. включвали: Северна България с Велики Преслав (Йоанопол) и Дръстър; от западнобългарските земи – областите Стримон и Драговития, градовете Верия (Бер) и Едеса (Воден), както и Берое и областта му в Северна Тракия[156]. Изказано е мнението, че още при царуването на Петър западнобългарските земи преминали към Византия[157]. Независимо че тези земи били отдалечени от държавния център, те едва ли са били завзети, тъй като именно там много скоро била организирана съпротивата срещу византийците, начело с комитопулите. Също така твърде любопитно е, че в Ескориалската тактика отсъства каквато и да е титла или длъжност, свързана с Филипопол. Присъстват: дукът на Адрианопол, на Солун, стратезите на Стримон, Драговития, Верия и Берое в Тракия, на Йоанопол в Северна България, на Дръстър, но интересуващият ни град липсва. Възможно е в тактиката да е отразен точно този период, през който Филипопол и неговата област до пролетта на 971 г. се намирали извън империята, т.е. били в българската държава[158]. Процесът на промяна в политическите граници по това време в Северна Тракия продължил. Последвало превземането на Берое от Йоан Цимиски вероятно през 971 г.[159], след което започнала византийската офанзива към българската столица. Вероятно през 986 г. българите на Самуил отново завладели Берое, а през 1000 г. Йоан Цимиски върнал града в пределите на Византия. За Филипопол във връзка с тези събития не се споменава нищо. Изминал е периодът, в който, макар и условно, са били в сила сведенията в Ескориалската тактика (971–976). След това Филипопол би трябвало да се намира в пределите на Византия.

На север от Стара планина България е покорена, областите на юг от нея след 971 г. със сигурност вече не са български. Споменаването на Берое с византийски стратег в Ескориалската тактика потвърждава това. Също така историкът Скилица съобщава, че император Йоан Цимиски заселил манихеи в областта на Филипопол по молба на архиерея на Антиохия Теодор, който призовал императора да ги настани в някоя своя далечна покрайнина[160]. Независимо от всичко обаче, при Йоан Цимиски от втората половина на 970 до пролетта на 971 г. Филипопол бил български. Именно отсъствието му в Ескориалската тактика показва това, макар че то не се отнася до целия период, към който тя е датирана.

И така нека се върнем към момента, когато русите завоювали територии на юг от Стара планина. Проникването им на юг от Стара планина принудило новия император Йоан Цимиски да се противопостави на нашествениците, които всъщност били повикани срещу българите. Последвал завоевателният поход на императора в българските земи, в резултат на който на 5 април 971 г. след ожесточена битка столицата Велики Преслав била превзета. Последвала обсадата на Дръстър, където Светослав се укрепил със силите си. Тя продължила 3 месеца и киевският княз бил принуден да поиска мир. Той се оттеглил с флотата си към устието на Дунав; там печенезите разбили корабите му, а самият той загинал[161]. Така безславно приключила балканската жестока авантюра на почувствалия се силен и могъщ киевски княз, донесла истинско разорение на българската държава и улеснила до голяма степен падането на България между Дунав и Стара планина под византийска власт. Филипопол е един от немалкото градове жертва на изключителната жестокост на Светослав.

Останалата част от българската държава, т.е. югозападните български земи в пределите на географската област Македония, след 971 г. владеели братята Да-

вид, Аарон, Мойсей и Самуил, синове на комит Никола, известните в историята комитопули. Четиримата братя притежавали териториите на запад от завладените от Йоан Цимиски български земи и не след дълго време започнали активни военни действия срещу Византия[162]. Във връзка с дейността на комитопулите в западните предели на българската държава е изказано мнението, че някъде около Филипопол комитопулите разгромили византийските азиатски войски, предвождани от евнуха Петър, сражение, което се датира през 970 г.[163] При един по-обстоен прочит на сведенията у Леон Дякон и Скилица, както и на изследователската литература, се оказа, че такова сражение не е отразено в изворите. Напълно е възможно като погранична област земите около Филипопол и самият град да са били обект на нападения от защитниците на българските източни граници, още повече, че те владеели Средецката област, погранична с Филипополската. Потвърждение, макар и косвено, за стратегическото положение на града е и преселването на манихеи в него и областта му. В този случай се е целяла не само дислокация на еретическо население, но и подсилване на пограничните територии на империята. В тях обикновено били преселвани павликяни, известни със своите силни и военизирани общини.

Победоносните походи на Самуил сериозно обезпокоили новия византийски император Василий II (976–1025). Той предприел поход по централния път през Филипопол към Средец и го обсадил, построявайки лагер. Византийците претърпели катастрофално поражение от българите, които се възползвали от вдигането на лагера и приближаването на императорската войска до Ихтиманския проход[164]. Скилица вмъква в разказа си за тези събития и интригите на доместика на схолите Стефан Кондостефан, неприязнено настроен към Леон Мелисин, дук и магистър. Събитията и взаимоотношенията в този разказ са свързани с Филипопол. Доместикът Стефан внушил на император Василий II, че Леон Мелисин се домогва до императорската власт и потеглил от Филипопол към Константинопол. Обезпокоен, Василий II свалил обсадата на Средец и се отправил към столицата. Това отстъпление било използвано от Самуил, за да нападне и разгроми византийците. С усилие императорът преминал през теснините на Ихтиманския проход и, спасявайки се, се озовал във Филипопол. Вместо разбунтуван и зле настроен, градът го посрещнал спокоен, без признаци на бунт, а Леон Мелисин изпълнявал поверените му задължения. Василий II бил заблуден и поради това изобличил Стефан Кондостефан за скалъпената интрига[165].

Поражението на византийската войска при Ихтиман се датира на 17 август 986 г. според сведението на Яхъя Антиохийски[166]. С това може да се свърже и пребиваването на Василий II във Филипопол през втората половина на август 986 г.

В началото на XI в. византийският император минал в настъпление срещу българската държава, чиито североизточни територии били освободени от Самуиловите войски или след битката при Ихтиман през 986 г., или най-късно към лятото на 990 г.[167] Самуил бил признат за цар на българския престол след убийството на Аарон през 987 г.[168] Така през 1000 г. Василий II предприел поход срещу Северна България с цел да я завоюва. За да предотврати евентуални нападения от най-опасната за империята Средецка област, Василий II пристигнал във Филипопол и оставил в града гарнизон начело с Теодорокан. Този стратегически ход осигурил тила на императора, който тогава започнал да завоюва и разрушава много крепости около Средец. След това той се оттеглил в Мосинопол, за да изчака изхода от похода на север от Стара планина, оглавяван от протоспатария Никифор Ксифий. В

резултат на този поход Големи и Малки Преслав и Плиска били завладени от опитния византийски военачалник[169]. Очертавал се мъчителният път на агонията на българската държава, за спасяването на която не били достатъчни нито наличните сили, нито многото паднали жертви.

Вероятно през същата 1000[170] г. Василий II поставил за стратег на Филипопол протоспатария Никифор Ксифий – победител в похода срещу Северна България, един от най-надарените си и способни военачалници. Този ход на императора бил с цел засилването на сигурността на пограничната Филипополска област. Никифор Ксифий сменил протоспатария Теодорокан, който бил в напреднала възраст[171]. В това военновременно положение византийското правителство особено много държало на Филипопол. През 1003 г. императорът потеглил към българската крепост Видин, която след 8-дневна обсада паднала. По всяка вероятност походът имал за изходна база Филипопол, където съществували всички условия войската да бъде организирана и снабдена за сравнително дълготрайния поход до Видин[172].

В повечето случаи, при честите си експедиции срещу българската държава, император Василий II влизал и излизал в добре защитената и солидно отбранявана Филипополска крепост. В литературата е изказано мнението, че още след падането на Североизточна България през 971 г. византийското правителство формирало т.нар. „Филипополска тема"[173]. Това е правдоподобно, но като се има предвид отсъствието на каквато и да било административна длъжност, свързана с този град в Ескориалската тактика, е логично да се смята, че тема Филипопол като административна и военна област може да се е появила по-късно – в началото на XI в. и по-конкретно през 1000 г.[174]

През 1004 г., завръщайки се от безуспешния поход срещу крепостта Перник, защитавана от войводата Кракра, Василий II се отправил към Константинопол, като най-напред отседнал във Филипопол[175]. Обсадата на Перник се отнася към есента на 1004 г. и съответно пребиваването на императора във Филипопол е било вероятно към края на този сезон и началото на зимата. Според Скилица Василий II престоял в града известно време. Тежката военна експедиция и обсадата изисквали макар и кратък отдих за войската, а Филипопол можел да предложи необходимите условия за това.

БЕЛЕЖКИ

[1] Литературата, посветена на Късната Римска империя и формирането на Византия, е огромна както по отношение на монографичните трудове, така и относно изследванията по конкретни проблеми. По-известните утвърдени и придобили класическа стойност трудове върху Византия са следните: B u r y. A History (395–565), I; G i b o n, E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. I (Intr., notes, appendices and index by J. B. Bury). London, 1923; D i e h l, C h. Byzance. Grandeur et décadence. Paris, 1919; К у л а к о в с к и й. История, I, 3–154; L o t, F. La fin du monde antique et la début du Moyen Age. Paris, 1927 (=L'évolution de l'humanité, 31); G r é g o i r e. La convertion, 231–272; P i g a n i o l, A. L'empereur Constantin. Paris, 1932; L'empire chrétien (325–395) (Histoire générale, fondée par G. Glotz: Histoire romaine, IV, 2). Paris, 1947 (1972); S t e i n. Histoire, I; О с т р о г о р с к и. Историја, 48–70; V o g t, J. Constantin der Grosse; J o n e s. Roman Empire I (passim); L e m e r l e, P. Byzance et les origines de notre civilisation. – Venezia e l'Orien fra tardo Medievo e Rinascimento. Firenza, 1966, 1–17; CMH, I, 1967, 1–23; A h r w e i l e r. L'Empire byzantin; L'ideologie; D a g r o n. Naissance; А н г е л о в. История, I, 21–66; Z a k y t h i n o s. Geschichte, 3–31; У д а л ь ц о в а, З. В. Образование великой империи. Новый Рим на берегу Босфора. – В: Сб. Византийская культура. М., 1988; V a v r i n e k, V. The Eastern Roman Empire or Early Byzantium? A Society in Transition. From Late Antiquity to Early Byzantium. Praha, 1985; Б а к а л о в. Византия, 133–158.

[2] V o g t, J. Constantin der Grosse; J o n e s. Roman Empire, I, 77–111; G r é g o i r e. La convertion, 231–272; Византийските василевси, 51–57.

[3] E u t r o p i u s, X. 2, 1; X. 5, 1, 71–72 (ЛИБИ, I, с. 88); L a c t a n t i u s, 45. 5, 225–226 (ЛИБИ, I, 50–51); P a u l u s O r o s i u s, VIII. 25, p. 266 (ЛИБИ, I, с. 210); A n o n y m u s V a l e s i a n u s, 3. 5, 8, 7–8 (ЛИБИ, I, с. 320); S t e i n. Histoire, I, 90–91; СМН, I, 1967, p. 5.

[4] A u r e l i u s V i c t o r. Liber de Caesaribus, 41, 4–6, p. 125; Epitome de Caesaribus, 41. 5, p. 166 (ЛИБИ, I, с. 96, 99); A n o n y m u s V a l e s i a n u s, 5. 15–19, 8–9 (ЛИБИ, I, 320–321); E u t r o p i u s, 10, 5.1 (ЛИБИ, I, с. 88); P a u l u s O r o s i u s, 7, 28, 19 (ЛИБИ, I, с. 210); L e o G r a m m a t i c u s, p. 84 (ЛИБИ, V, с. 142).

[5] A n o n y m u s V a l e s i a n u s, 5. 20–27, 9–10 (ЛИБИ, I, 321–322); S t e i n. Histoire, I, 104–105; В е л к о в. Градът, с. 31; D a g r o n. Naissance, p. 29.

[6] V e l k o v, V. La construction en Thrace à l'époque de Bas Empire (d'après les écrits). – Archeologia. Warszawa, X, 1958 (1960), 124–138; D a g r o n. Naissance, 29–42.

[7] K l e i n, R. Constantius II und die christliche Kirche. Darmstadt, 1977; Византийските василевси, 58–61.

[8] B r o w n i n g, R. The Emperor Julian. Berkeley–Los Angeles, 1976; СМН, I, 1967, 63–86; Византийските василевси, 62–65.

[9] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XX, 4, p. 26; XXI. 10–13, 132–158; XXII. 1–2, p. 188 (ЛИБИ, I, 131–139).

[10] Пак там, II, XXII, 1–2, p. 188 (ЛИБИ, I, с. 138); СМН, I, p. 77; V e l k o v. Cities, p. 31.

[11] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXII, 7, p. 210 (ЛИБИ, I, с.139); XII Panegyrici Latini. Ed. Aemilius Baehrens. Lipsiae, 1874, XI. 6, 7, p. 249 (ЛИБИ, I, с. 106).

[12] S t e i n. Histoire, I, 172–190; Византийските василевси, 69–71.

[13] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI. 5, 588–590 (ЛИБИ, I, 144–145); S t e i n. Histoire, I, p. 172.

[14] The Theodosian Code, 1, 28. 2, p. 32; 13, 5.10, p. 392 (в Адрианопол); 7, 1. 5, 155–156 (в Адрианопол); 8, 4. 8, p. 191 (в Адрианопол); 8, 5. 18, p. 197; 8, 5.19, p. 198 (във Филипопол); 15, 1. 11, p. 424 (във Филипопол, издаден на 25 май 364 г.); 14, 2. 1, p. 406 (в Бона Манзио); 12, 12. 3 (в Сердика); В е л к о в. Градът, с. 34; Cities, p. 32; D a g r o n. Naissance, p. 82.

[15] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI, 5, 588–590 (ЛИБИ, I, 144–145); В е л к о в. Градът, с. 34.

[16] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI, 5–10, 592–642 (ЛИБИ, I, 145–149); S t e i n. Histoire, I, 175–176; V e l k o v. Cities, p. 250.

[17] S t e i n. Histoire, I, 175–176; К у р б а т о в. Восстание, 3–26; К вопросу о териториальном распространении восстания Прокопия (365–366). – ВО, 1961, 64–92; А н г е л о в. История, I, 78–80.

[18] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI, 9. 7, 636–638; 10. 4–6, 640–642 (ЛИБИ, I, 147–148); К у р б а т о в. Восстание, 16–23.

[19] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI, 10. 4, p. 640 (ЛИБИ, I, с. 149); К у р б а т о в. Восстание, с. 24; V e l k o v. Cities, p. 251.

[20] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI, 10. 4–5, p. 642 (ЛИБИ, I, с. 149); К у р б а т о в. Восстание, с. 24.

[21] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXVI, 10. 6, p. 642 (ЛИБИ, I, с. 149); СМН, I, p. 221.

[22] S o c r a t e s, col. 553 B – 556 A (ЛИБИ, I, 42–45); A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, III, XXVII, 5–7, 30–34 (ЛИБИ, I, 154–155); К у л а к о в с к и й. История, I, 139–140; В е л к о в. Градът, с. 36; А н г е л о в. История, I, с. 81; Б у д а н о в а. Готы, с. 170.

[23] P h i l o s t o r g i u s, p. 123, 10–15 (ГИБИ, I, 32–33); S o z o m e n u s, col. 1404 A – 1408 A (ГИБИ, I, 58–61); A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, III, XXXI, 3–9, 398–400 (ЛИБИ, I, 161–176); К у л а к о в с к и й. История, I, 140–142.

[24] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, III, XXXI, 11-15, 488–498 (ЛИБИ, I, 176–189); Ландолф Мъдри съобщава за същите събития, макар че изрично не споменава за преселническата вълна към Филипопол: L a n d o l f u s S a g a x, 344–346 (ЛИБИ, II, 335–340); J o n e s. Roman Empire, I, 152–154; СМН, I, 250–251; V e l k o v. Cities, 35–36.

[25] S t e i n. Histoire, I, 191–218; J o n e s. Roman Empire, I, 156–169; О с т р о г о р с к и. Историја, 72–74; Византийските василевси, 75–79; Б у д а н о в а. Готы, 174–175.

[26] P h i l o s t o r g i u s, p. 124, 1–13 (ГИБИ,I, 32–33); S o c r a t e s, col. 560 A – 561 A; col. 1437 A – 1440 A; col. 1489 C; col. 1580 C – 1581 A (ГИБИ, I, 44–45; 64–67); Z o s i m u s, p. 195, 208, 213, (ГИБИ, I, 166–173, 175–177); A u r e l i u s V i c t o r, Epitome de Caesaribus, 47. 3; 48. 5, 173–174 (ЛИБИ, I, с. 101);

P a u l u s O r o s i u s, VII. 33, 279–281 (ЛИБИ, I, 212–214); I o r d a n e s, 139–141, 94–96 (ЛИБИ, I, 348–350); К у л а к о в с к и й. История, I, 142–146; J o n e s. Roman Empire, I, 152–154; L e m e r l e. Invasions, p. 278.

[27] S t e i n. Histoire, I, 191–218; К у л а к о в с к и й. История, I, 140–147; О с т р о г о р с к и. Историја, 72–74.

[28] J o n e s. Roman Empire, I, p. 170 et sq.; Византийските василевси, 80–82.

[29] I o r d a n e s, 319, p. 41 (ЛИБИ, I, с. 329); M a r c e l l i n u s C o m e s, ad a. 424, p. 75 (ЛИБИ, I, с. 309); S t e i n. Histoire, I, 225–227; D e m o n g e o t, E. De l'unité à la division de l'empire romain, 395–410. Paris, 1951; К у л а к о в с к и й. История, I, 157–161; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 75; В е л к о в. Градът, с. 39.

[30] P h i l o s t o r g i u s, p. 140 (ГИБИ, I, 34–35); S o c r a t e s, col. 821 B – 824 A (ГИБИ, I, 48–49); S o z o m e n u s, col. 1580 C – 1581 A (ГИБИ, I, 66–67); I o r d a n e s, 323, p. 41 (ЛИБИ, I, с. 329); К у л а к о в с к и й. История, I, 162–164; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 74; В е л к о в. Градът, 39–40.

[31] C l a u d i u s C l a u d i a n u s, XX, 103–111, p. 100; XX, 146–150, p. 101 (ЛИБИ, I, с. 196). И други автори съобщават за разорителните действия на готи и хуни, а именно: Z o s i m u s, p. 273, 6–16 (ГИБИ, I, 186–187); I o r d a n e s, 320, p. 41 (ЛИБИ, I, с. 330); T h e o d o r e t u s C y r r e n s i s. Historia ecclesiastica. – Migne, PG, 82, col.1260 D – 1261 A (ГИБИ, I, 80–81); В е л к о в. Градът, с. 40; А н г е л о в. История, I, 89–90.

[32] A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s, Chronographia, p. 103 (ЛИБИ, II, с. 224). Сведенията в това съчинение са заимствани от Теофан Изповедник; B u r y. A History (395–565), I, 212–235; Византийските василевси, 83–86.

[33] По-известните изследвания за хуните са: T h o m p s o n, E. A History of Attila and the Huns. Oxford, 1948; A l t h e i m, Fr. Das Auftreten der Hunnen in Europa. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 2, 1952, 269–276; Geschichte; H a r m a t t a, J. The Dissolution of the Hun Empire. I; Hun Society in the Age of Attila. – Acta Archaeologica Acad. Scientiarum Hungaricae, 2, 1952, 277–305; Theodorich der Grosse. München, 1947; E n s s l i n, W. Zu dem Anagnosticum, 233–245. За най-ранните нападения на хуните на Балканския полуостров: вж. S o z o m e n u s, col. 1605 c – 1608 a (ГИБИ, I, 66–67); К у л а к о в с к и й. История, I, 272–281; M o r a v c s i k, Byzantinoturcica, II, p. 198; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 77; L e m e r l e. Invasions, p. 279; V e l k o v. Cities, p. 41.

[34] S o z o m e n u s, col. 1605 c – 1608 в (ГИБИ, I, 66–67); J o n e s. Roman Empire, I, p. 192; В е л к о в. Градът, с. 40.

[35] P r i s c u s (C. de Boor), I, 1, 121–122 (ГИБИ, I, 88–89); L e m e r l e. Invasions, p. 280.

[36] P r i s c u s (Dindorf), I, p. 278; P r i s c u s (C. de Boor), I. 1, p. 130; I. 2, 575–576 (ГИБИ, I, с. 90, 92, 103, 108); M a r c e l l i n u s C o m e s, ad a. 441, p. 80 (ЛИБИ, I, с. 310); J o n e s. Roman Empire, I, p. 193.

[37] M a r c e l l i n u s C o m e s, ad a. 442, p. 81 (ЛИБИ, I, с. 310); T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 102–103 (ГИБИ, III, с. 231); За събитията и последвалите преговори кратки сведения се съдържат и у A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s, Chronographia, p. 107 (ЛИБИ, II, с. 224). За тези нападения на хуните в Тракия и Илирик съобщава и Ландолф Сагакс, но не споменава изрично Филипопол: L a n d o l f u s S a g a x, p. 359. Има известно противоречие в сведенията на Комес Марцелин и Теофан Изповедник. Първият, творил през VI в., отбелязва през 441–442 г. голямо нахлуване на хуни и опустошаване на Тракия от двамата техни водачи – Атила и брат му Бледа. Вторият историк, писал съчиненението си през VIII в., изрично споменава сред завладените градове и Филипопол, но без да посочва годините 441 или 442 г., като отбелязва, че това е станало след отстраняването на брата на Атила Бледа. Филипопол не е изрично споменат в текста на Комес Марцелин под 441 и под 442 г. По всяка вероятност и двамата автори отразяват едно и също събитие. Теофан Изповедник, по-късен автор, предава с по-големи подробности това нашествие. Наложило се е мнението, че Филипопол е бил завладян през 441 г., още преди Атила еднолично да оглави хунския племенен съюз. В историографията няма единно мнение за датирането на събитието. П. Льомерл, М. Апостолидис, Т. Влахос, Д. Ангелов, В. Велков приемат, че то е станало през 441 г. : L e m e r l e. Invasions, p. 280; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 140; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 50; А н г е л о в. История, I, с. 95; В е л к о в. Градът, с. 41. Датирането през 441 г. се приема и в СМН, I, р. 363. И. Кордатос и Д. Закитинос посочват 443 г.: Κ ο ρ δ ά τ ο υ Ἱστορία, σ. 116; Z a k y t h i n o s. Geschichte, p. 31. Ю. Кулаковски отбелязва превземането на Филипопол от Атила, без да датира събитието, но от контекста се вижда, че го отнася към 447 г.: К у л а к о в с к и й. История, I, 278–280; П. Сустал приема 443 г. за превземането на Филипопол от хуните на Атила: S u s t a l. Thrakien, p. 399.

[38] P r i s c u s (C. de Boor), I. 2, p. 575, 581 (ГИБИ, I, 92–101); M a r c e l l i n u s C o m e s, ad a. 447, p. 82 (ЛИБИ, I, с. 310); I o r d a n e s, 331, p. 42 (ЛИБИ, I, с. 331); К у л а к о в с к и й. История, I, 281–283; В е л к о в. Градът, с. 41; А н г е л о в. История, I, 95–96.

[39] P r i s c u s (C. de Boor), I. 1, 122–148 (ГИБИ, I, 102–119).

[40] J o n e s. Roman Empire, I, 217–221; Византийските василевси, 89–92.

[41] E u a g r i u s, 34-37 (ГИБИ, II, с. 261); К у л а к о в с к и й. История, I, с. 324.

[42] J o n e s. Roman Empire, I, 221–224; О с т р о г о р с к и. Историја, 80–81; Византийските василевси, 95–98.

[43] В е л к о в. Градът, с. 43.

[44] К у л а к о в с к и й. История, I, 397–399, 405–437; J o n e s. Roman Empire, I, 224–230; О с т р о г о р с к и. Историја, 81–83; Византийските василевси, 100–103.

[45] К у л а к о в с к и й. История, I, 400–405; Византийските василевси, 104–105.

[46] D a n o f f. Neue Inschriften, 81–84; PWRE, 2253; B e š e v l i e v. Inschriften, No 206; B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie (II), p. 271; G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften, p. 79; Готите, 73–75; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 81.

[47] Преводът е според Г е р а с и м о в а. Готите, с. 75. Относно датирането: B e š e v l i e v. Inschriften, No 206. Това датиране приема и В. Герасимова: G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften, p. 79; Готите, 74–75.

[48] G r i e r s o n, P., M. M a y s. Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection. Washington DC, 1993, p. 177; S a l a m o n, M. Basiliscus cum Romanis suis. – Studia Moesiaca. Poznan, 1994, p. 180. За титлите на Базилиск още у G u i l l a n d. Titres et fonctions, VII, p. 154, 156, 157, 159.

[49] G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften, p. 79.

[50] Пак там.

[51] Пак там.

[52] К у л а к о в с к и й. История, I, 371–374.

[53] Пак там, с. 374.

[54] M a l h u s. I, 1, 165–166 (ГИБИ, I, 132–133); К у л а к о в с к и й. История, I, с. 374.

[55] D a n o f f. PWRE, 2253; К у л а к о в с к и й. История, I, с. 374.

[56] Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 142.

[57] B o s p a c h i e v a. Christian Basilica, 55–76; G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften, 77–78.

[58] G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften, p. 77; Готите, с. 75.

[59] Преводът е според Г е р а с и м о в а. Готите, с. 75.

[60] L'année épigraphique, 2003 (2006), p. 530, No 1573.

[61] К у л а к о в с к и й. История, I, 413–416; J o n e s. Roman Empire, I, 225–226.

[62] M a l c h u s, I, 1, p. 169 (ГИБИ, I, 136–138); E n s s l i n. Zu dem Anagnosticum, 233–345; Д. Бъри изказва мнението, че Теодорих Страбон опустошил териториите и около Филипопол: B u r y. A History (395–565), I, p. 413. Още за тези събития вж.: К у л а к о в с к и й. История, I, с. 416; В е л к о в. Градът, с. 44.

[63] I o a n n i s A n t i o c h e n i Excerpta de insidiis, ed. C. de Boor (Berolini, 1905), p. 135 (ГИБИ, III, с. 32); B u r y. A History (395–565), I, 412–416; S t e i n. Histoire, II, 16–17; К у л а к о в с к и й. История, I, 397–398.

[64] M a r c e l l i n u s C o m e s, ad a. 487, 488, p. 93 (ЛИБИ, I, с. 312); Anonymus Valesianus, 11, 49, p. 316 (ЛИБИ, I, с. 322); К у л а к о в с к и й. История, I, 417–425, 435–436; В е л к о в. Градът, с. 45; А н г е л о в. История, I, с. 109.

[65] По въпроса за ранната история на славяните – произход, прародина и разселвания в Европа и на Балканския полуостров, има огромна литература: Н и д е р л е, Л. Славянские древности. М., 1957; Т р е т ь я к о в, П. Н. Восточнославянские племена. 2. изд. М., 1953; С е д о в, В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979; L e m e r l e. Invasions; D v o r n i k, Fr. Les slaves. Paris, 1970; V a s m e r, M. Die Slawen in Griechenland. Vorwort von H. Ditten. Neuausg. Leipzig, 1970; Т ъ п к о в а-З а и м о в а. Нашествия, 52–86; А н г е л о в. Българската народност, 103–116, 136–190.

[66] J o n e s. Roman Empire, I, 269–302; Византийските василевси, 118–124.

[67] P r o c o p i u s. De bellis, II, VII. 38, p. 469; (ГИБИ, II, с. 131–132); P r o c o p i u s. De aedificiis, III_2 IV.11, 19, p. 145 (ИТМ, с. 446; ГИБИ, II, 175-176).

[68] P r o c o p i u s. De bellis, II, VII. 40, 475–477, 481–483 (ГИБИ, II, 134–136); V e l k o v. Cities, p. 50.

[69] J o n e s. Roman Empire, I, 230–237; Византийските василевси, 106–110.

[70] P r o c o p i u s. De bellis, II, VII. 40, p. 483 (ГИБИ, II, 137).

[71] Procopius. De aedificiis, III, IV. 11, 145 (ИТМ, с. 446).
[72] Procopius. De bellis, II, VIII. 21, 602–603 (ГИБИ, II, с. 146).
[73] Menander, I, 15, 209–210 (ГИБИ, II, 230–232); Hauptmann, L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle. – Byz., 1927–1928, 4, p. 150; Lemerle. Invasions, p. 289.
[74] Menander, II, 30, p. 471 (ГИБИ, II, с. 251); Велков. Градът, с. 50; Тъпкова-Заимова. Нашествия, с. 59; Velkov. Cities, p. 53; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 35.
[75] Menander, II, p. 469 (ГИБИ, II, с. 250); Velkov. Cities, p. 54.
[76] Jones. Roman Empire, I, 309–315; Византийските василевси, 132–136.
[77] Simocatta, p. 104 (ГИБИ, II, с. 310). Различните автори отнасят обсадите на Филипопол и Адрианопол след 584, към 585 или 587 г. Ю. Кулаковски разглежда тези събития и обсадата на Филипопол, без да я датира, но от текста проличава, че според него тя трябва да се отнесе към 585 г.: Кулаковский. История, II, 448–451. В. Велков приема, че това е станало през 587 г.: Велков. Градът, с. 52; Cities, p. 55; Д. Закитинос отнася обсадите към 586 г.: Zakythinos. Geschichte, p. 53; История на България, II, с. 38. И. Кордатос отбелязва, че много градове, в това число и Сердика, Филипопол и Адрианопол, са били засегнати от аварските нашествия през 80-те години на VI в.: Κορδάτου Ἱστορία, σ. 221. Гръцките историци К. Апостолидис и Т. Влахос, автори на монографични трудове за средновековния Филипопол, не посочват година за това аварско нападение срещу града.
[78] Вж. тук, Дял втори, Пета глава „Пътища, преминаващи през Пловдив (IV–XIV в.)".
[79] Simocatta, VIII. 1–4, 284–291 (ГИБИ, II, 348–353); Theophanes Confessor, 281–283 (ГИБИ, III, с. 256); Кулаковский. История, II, 465–470; Jones. Roman Empire, I, p. 314. Относно договора между аварите и империята П. Льомерл изказва мнението, че не може да се уточни годината на неговото уреждане: Lemerle. Invasions, p. 292; Velkov. Cities, p. 57.
[80] Lemerle, P. Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le Texte, 1971. Paris, 1, 1, 12, 120–129, § 100–120; 1, 2, 1, 169–179, § 179–194; 1, 2, 2, 180–189, § 195–215; 1, 2, 4, 198–221, § 230–282; 2, p. 73, 92, 102–103, 132; Бурмов, А. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитър" и тяхната хронология. – ИП. С., 1968, 1, 95–113; История на България, II, 38–42; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 37–48.
[81] Velkov. Cities, p. 58.
[82] Browning. Byzantium, p. 39. Според К. Станев липсата на находки и писмени данни показва, че градът бил обезлюден и без гарнизон за периода 600–784 г. Станев. Филипопол, 20–26.
[83] Theophanes Confessor, 356–360 (ГИБИ, III, 260–263); Nicephorus Patriarcha, 33–35 (ГИБИ, III, 295–296). Литературата за създаването на българската държава е много обемиста. На този проблем са посветени десетки статии и студии. По-известните изследвания са: Иречек. История, 142–154; Златарски. История, I, ч.1, 176–209; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981; История на България, II, 95–110; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 85–103. Ив. Божилов публикува студия с нова оригинална интерпретация на този исторически феномен, в която по нетрадиционен начин се защитава тезата за раждането на българската държава като един процес: Божилов. Седем етюда (I. Раждането на Средновековна България), 11–72.
[84] Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 100–101.
[85] Head, C. Justinian II of Byzantium. Madison–Milwaukee–London, 1972; Византийските василевси, 167–171.
[86] Theophanes Confessor, 374–375 (ГИБИ, III, 266–267); Nicephorus Patriarcha, 41–41 (ГИБИ, III, 297–298); Georgii Monachi Chronicon. – Migne, PG, 110, col. 905 (ГИБИ, IV, с. 49); Leo Grammaticus, 167–169 (ГИБИ, V, с. 149); Cedrenus (Bonn), I, 779–780 (ГИБИ, VI, с. 216). Двамата най-ранни автори – Теофан Изповедник и патриарх Никифор, не съобщават за предаването на Загора. Това сведение се среща у по-късните автори: Георги Монах (IX в.), Леон Граматик (XI в.), Скилица (края на XI – началото на XII в.). Поради това някои автори смятат, че сведението е по-късна интерполация, а предаването на областта е станало по времето на княз Борис : Цанкова-Петкова, Г. О территории болгарского государства в VII–IX вв. – ВВр, 17, 1960, 124–143. Същото мнение застъпва и Дж. Файн: Fine. Balkans I, p.75. П. Коледаров приема истинността на сведението за времето на хан Тервел, но смята, че той и Юстиниан II са си поделили Тракия, което е неприемливо: Коледаров. География, I, с. 29; К. Гагова аргументирано подкрепя годината 705 за предаването на Загора, отбелязвайки, че в противен случай Юстиниан II не би започнал военни действия наскоро след това, вероятно в 708 г.: Gagova. Border, p. 67. Годината 705 за предаването на областта Загора е вече утвърдена и приета в българската историография: Златарски. История, I, ч.1, с. 231; История на България, II, 110–111; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 105–107.

[87] G j u z e l e v. Konstantia, p. 163.

[88] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 375, 13–29 (ГИБИ, III, 267–268) N i c e p h o r u s P a t r i a r c h a, p. 43, 9–11 (ГИБИ, III, с. 299); З л а т а р с к и. История, I, ч. 1, 226–233; История на България, II, 111–112; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 108.

[89] B u r y. A History (395–802), II, 450–476; Византийските василевси, 188–193.

[90] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 431–432 (ГИБИ, III, 270–271); N i c e p h o r u s P a t r i a r c h a, 66–67 (ГИБИ, III, 301–303); Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 115.

[91] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 118, 120–121.

[92] B u r y. A History (395–802), II, 480–498; Византийските василевси, 196–199.

[93] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 456 (ГИБИ, III, с. 276); A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s. Chronographia, p. 303, (ЛИБИ, II, с. 264); З л а т а р с к и. История, I, ч.1, с. 314; История на България, II, с. 129; Z a k y t h i n o s. Geschichte, p. 98.

[94] N i a v i s, P. E. The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802–811), Athens, 1987; Византийските василевси, 202–205.

[95] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 484–492 (ГИБИ, III, 297–283); C e d r e n u s (Bonn), 37–38 (ГИБИ, VI, 224–225); З л а т а р с к и. История, I, ч. 1, 326–327, 330–336; История на България, II, 134–137; Д. Оболенски изказва мнение, че по време на първото голямо нахлуване на хан Крум във византийските територии, т.е. през 809 г., всички укрепени градове – Сердика, Филипопол, Адрианопол и Девелт – били превзети от него: O b o l e n s k y. Commonwealth, p. 67. Отнасям се с резерви към последното становище, особено за Филипопол, тъй като аргументите за неговото по-късно превземане са по-убедителни; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 126–131.

[96] О с т р о г о р с к и. Историја, 201–204; Византийските василевси, 207–208; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 132.

[97] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 495–496 (ГИБИ, III, с. 284); A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s, Chronographia, 333–334 (ЛИБИ, II, с. 271).

[98] Х. Дитен и Р. Браунинг приемат, че Филипопол е превзет от хан Крум през 812 г. От друга страна, Р. Браунинг в своята монография в частта „Cities“ отбелязва, че големите крепости, покровителстващи Тракия, а именно Девелт, Адрианопол и Филипопол, остават окупирани от византийците. Това показва, че авторът приема само едно временно и нетрайно, епизодично превземане на града от хан Крум, след което той отново става византийски: D i t t e n. Bericht, p. 23; B r o w n i n g. Byzantium, 50–51.

[99] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 489, 495 (ГИБИ, III, с. 279, 284). К. Апостолидис тълкува сведението на Теофан за нападението на Крум през 812 г. в Тракия, приемайки, че само незащитените предградия на Филипопол са пострадали, докато укрепената цитадела е останала незасегната: Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 64; Т. Влахос категорично отхвърля възможността хан Крум да е превзел Филипопол, тъй като в изворите отсъства според него потвърждение за това: Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 64; К. Гагова смята, че по това време положението на Филипопол е неясно. На този етап българите не изразявали стремеж към този град и областта му и тя приемливо заключава, че по-важни от българска гледна точка били земите между р. Тунджа и морето в момента: G a g o v a. Border, p. 72; Тракия, с. 40.

[100] Според В. Гюзелев и гарнизоните в градовете Филипопол и Филипи избягали и ги оставили в български ръце: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 132.

[101] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 497–499 (ГИБИ, III, 285–286); История на България, II, с. 118. В. Гюзелев подчертава голямото значение на този българо-византийски договор, сключен през 716 г.: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 109. В литературата е коментирано това сведение, като някои изследователи допускат, че вместо името на хан Тервел е посочено това на хан Кормисош. Предполагат се и други варианти на тълкуване. Вж.: ГИБИ, III, с. 285 бел. 4; В. Бешевлиев изказва становището, че сведението се отнася до хан Кормисош, наследник на хан Тервел: Б е ш е в л и е в, В. Надписите около Мадарския конник. – В: Мадарският конник. С., 1956, 72–73.

[102] I o s e p h u s G e n e s i u s, p. 13 (ГИБИ, IV, с. 323); T h e o p h a n e s C o n t i n u a t u s, 24–25 (ГИБИ, V, 111–112); S c y l i t z e s (Thurn), 12–13 (ГИБИ, VI, 227–229); З л а т а р с к и, В. Походът на Леон V против българите през 814 г. според разказа на Теофановия продължител и други по-късни хронисти. – В: История, I, ч. 1, 552–563; За отношенията между България и Византия след смъртта на хан Крум Д. Оболенски изказва мнение, че крепостите, завзети от Крум, били върнати на империята, но стабилизирането на нейните граници било повече привидно, отколкото реално. Адрианопол и Месемврия били укрепени след 815 г., но Сердика и Филипопол, чиито укрепления били разрушени от Крум, останали незащитени, което насърчавало българската държава към експанзия на юг: O b o l e n s k y. The Commonwealth, p. 68.

[103] Б е ш е в л и е в. Надписи, № 41, 153–154.

[104] К о л е д а р о в. География, I, 35–36; За датирането на договора вж.: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 145–146, с. 164, бел. 9.

[105] М у т а ф ч и е в. История, с. 142. Във връзка с този договор В. Златарски приема, че областта между Средна гора и Родопите, т.е. Филипополската област, щяла да бъде предадена на българите след изтичането на определен срок и тогава границата щяла да бъде определена окончателно: З л а т а р с к и. История, I, ч.1, с. 387. В изворите обаче отсъстват податки за подобно тълкуване.

[106] Б е ш е в л и е в. Надписи, № 13, 127–128. В. Златарски предлага датирането на паметника през 834–835 г., като го поставя във връзка с изтичането на две десетилетия от 30-годишния мир: З л а т а р с к и, В. Маламир не е Пресиан. – История. I, ч. 1, с. 599. Ив. Дуйчев подробно разглежда същността на този тип договори, които империята сключва за 30 години: Д у й ч е в, И. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров. – ВВр, 15, 1959, 64–70.

[107] Надписът е издаден от Х. и К. Шкорпил, Ф. Успенски, В. Н. Златарски, Д. Бъри, П. Ников, Ф. Дворник, А. Грегоар. Библиографска справка за изданията вж: Б е ш е в л и е в. Надписи, с. 136. Тук надписът е цитиран според превода на В. Бешевлиев в последното му издание. Според П. Мутафчиев византийците нарушили 30-годишния договор и влезли във Филипополската област, която той вече е приел, че е станала българска в един по-ранен период: М у т а ф ч и е в. История, с. 146. В. Златарски смята, че след предаването на крепостите Адрианопол, Проват, Скутари и др. от българите на византийците към българската държава по мирен път била присъединена „цялата южнобалканска област" с Филипопол до Родопите. В 30-годишния мирен договор на хан Омуртаг с византийците няма податки за задържане и връщане на крепости, но все пак се вижда, че В. Златарски приема присъединяването на Филипопол към българската държава при хан Маламир, и то въз основа на Шуменския надпис: З л а т а р с к и. История, I, ч.1, 429–430. Относно завземането на Филипопол от българите по време на Първото българско царство е изказано мнение и в Cambridge Medieval History. Приема се, че българите окупирали Сердика и Филипопол след смъртта на хан Омуртаг (CMH, IV/1, 1966, p. 498). В труда си за Филипопол М. Апостолидис обръща внимание на Шуменския надпис, но не приема, че фразата „дойде във Филипопол" със сигурност означава владеенето на този град от българите при Маламир: Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 148. В труда си за Филипопол през византийския период Т. Влахос подминава с мълчание съществуването на разглеждания надпис и съответно не коментира присъединяването на града към българската държава. Р. Браунинг приема, че Филипопол заедно с Филипи е присъединен към България при хан Маламир: B r o w n i n g. Byzantium, p. 51. Д. Закитинос в „История на Византия (324–1071)" отбелязва появата на хан Маламир във Филипопол според Шуменския надпис, без да смята, че градът е в пределите на българската държава, и подчертава, че не може да се определи хронологията на това събитие: Z a k y t h i n o s. Geschichte, p. 101. В. Гюзелев приема, че включването на Филипопол към България трябва да се отнесе към управлението на хан Маламир: Г ю з е л е в, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава. – ГСУ, ФИФ, 1966, 10, № 3, (1967), с. 140; Княз Борис Първи, с. 32; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 158. П. Коледаров смята, че не може да се изясни дали Филипопол и неговата област са били присъединени от хан Омуртаг, или от неговия син Маламир. Пак в същото изследване той отбелязва, че Филипопол и околностите му до северните предели на Родопите през управлението на хан Маламир били в границите на България: К о л е д а р о в. География, I, с. 41. В. Бешевлиев отбелязва, че българите са използвали затрудненията на Византия с арабите и в резултат на преговори с филипополските граждани Маламир влязъл в града: Б е ш е в л и е в. Надписи, с. 140. К. Гагова също приема, че Филипопол е присъединен към България по времето на хан Маламир: G a g o v a. Border, p. 72; Тракия, с. 41, 269. В многотомната история на България по разглеждания въпрос се възприема мнението на В. Златарски: История на България, II, с. 159.

[108] Според В. Гюзелев през 836 г. Филипопол за втори път е превзет от българите, като доброволно се предал в техните ръце: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 158.

[109] Мъченичество на 15-те тивериуполски мъченици. – Произведения на Теофилакт Охридски архиепископ български, отнасящи се до българската история, подготвени от И. Илиев. – В: ГИБИ, IX, ч. II, с. 63.

[110] L e o G r a m m a t i c u s, p. 235 (ГИБИ, V, с. 157).

[111] О с т р о г о р с к и. Историја, 219–229; Византийските василевси, 220–224.

[112] T h e o p h a n e s C o n t i n u a t u s, p. 162 (ГИБИ, V, 115–116); I o s e p h u s G e n e s i u s, 85–86 (ГИБИ, IV, с. 334). В. Гюзелев приема, че военните действия не могат да се уточнят. Те се водели според него в периода 853–856 г. Не могат да се уточнят също така и условията на мирния договор:

Гюзелев. Княз Борис Първи, 60–61; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 170. Т. Вашилевски твърде категорично изказва мнението, че войната се е водила през 855–856 г.: Wasilewski. Bizancjum, p. 119; становището му се приема и в История на България, II, с. 214.

[113] Van de Vorst, Ch. La vie de Saint Evariste higumèn à Constantinople. – Analecta Bollandiana, XCI, 1923, p. 301 (ГИБИ, IV, с. 315); Гюзелев. Княз Борис Първи, 58–61.

[114] Wasilewski. Bizancjum, p. 119; История на България, II, с. 214.

[115] Leo Grammaticus, p. 238 (ГИБИ, V, с. 157); Pseudo Symeon, p. 665 (ГИБИ, V, 174–175); Georgii Monachi dicti Hamartoli Chronicon. Ed. E. Muralt. Petropoli, 1894, 732–733 (ГИБИ, VI, с. 137); Annales Alemannici, p. 50; Grégoire, H. La bataille de 863. Etudes sur le neuvième siècle. – Byz., I, 1933, 543–549; Златарски, История, I, ч. 2, 44–48; Петров, П. Покръстването на българите. – ИПр, 1965, № 3, с. 47; Гюзелев. Княз Борис Първи, 74–75; История на България, II, 214–215; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 170–171.

[116] Според В. Златарски Филипопол и Филипополската област влизали по договора от 864 г. в границите на България: Златарски. История, I, ч. 2, 50–51; П. Мутафчиев изказва мнението, че Филипопол по времето на княз Борис I е българска митрополия: Мутафчиев. История, 163–164; Т. Вашилевски предпазливо изказва мнението, че към средата на IX в. някои владици, между които филипополският и боруйският, са имали само титулярно достойнство. Под това трябва да се разбира, че епархиите им и самите градове според този историк са влизали в българската държава, а по-късно, както бе отбелязано по-горе (бел. 114), тези градове – Берое и Филипопол, били превзети от Византия: Wasilewski. Byzantium, 116–117. П. Коледаров, очертавайки границите на България с Византия след договора от 864 г., приема, че Филипопол и областта му са в пределите на България: Коледаров. География, I, с. 44.

[117] Гюзелев. Княз Борис Първи, с. 75.

[118] Пак там, с. 386.

[119] Иванов. БСМ, с. 18.

[120] Theophanes Continuatus, p. 385 (ГИБИ, V, с. 126); Leo Grammaticus, p. 80 (ГИБИ, V, 141–141); Scylitzes (Thurn), p. 200 (ГИБИ, VI, с. 247); Острогорски. Историја, с. 257; Божилов. Цар Симеон, 104–105.

[121] Theophanes Continuatus, 387–388 (ГИБИ, V, с. 127); Scylitzes (Thurn), p. 202 (ГИБИ, VI, с. 248); Leo Grammaticus, 293–294 (ГИБИ, V, с. 161); Златарски. История, I, ч. 2, 371–373; Божилов. Цар Симеон, 118–121; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 255.

[122] Theophanes Continuatus, 388–390 (ГИБИ, 5, 128–129); Leo Grammaticus, 294–296 (ГИБИ, V, 161–162); Scylitzes (Thurn), 202–204 (ГИБИ, VI, 248–249); Златарски. История, I, ч. 2, 376–380; Божилов. Цар Симеон, 124–125; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 256.

[123] Божилов. Цар Симеон, 125–126.

[124] Nicolaus Archiepiscopus, col. 175–176 (ГИБИ, IV, с. 283); Златарски. История, I, ч. 2, 436–437; Божилов. Цар Симеон, с. 131; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 260.

[125] Острогорски. Историја, 238–252; Византийските василевси, 233–238.

[126] Darrouzès. Notitiae, Notitia No 7, p. 53, 285; No 8, p. 85, 291.

[127] Oikonomidès. Les listes, 81–235, 242–253.

[128] Редица автори, занимаващи се с българо-византийските отношения през този период, не вземат отношение по въпроса за принадлежността на Филипопол по това време. Следните историци застъпват тезата, че през X в., по времето на цар Симеон, градът е в пределите на България: Иречек. История, с. 191; Златарски. История, I, ч. 2, с. 216; Ditten. Bericht, p. 23; Obolensky. The Commonwealth, p. 105; Коледаров. География, I, карта № 8. М. Апостолидис оспорва мнението на В. Златарски и не приема, че Филипопол по времето на цар Симеон е в пределите на българската държава. Т. Влахос е на същото мнение. Вж: Ἀποστολίδης. Ἱστορία, σ. 149; Βλάχος. Ἱστορία, σ. 165.

[129] Gagova. Border, p. 75; Гагова. Тракия, с. 46.

[130] Острогорски. Историја, 256–268; Византийските василевси, 245–249.

[131] Theophanes Continuatus, 412–415 (ГИБИ, V, 136–137); Leo Grammaticus, 315–317 (ГИБИ V, 167–168); Scylitzes (Thurn), 222–223 (ГИБИ, VI, с. 256); Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 273–277.

[132] Мутафчиев. Маджарите, с. 34. К. Гагова допуска, че българо-византийската граница в Тракия била възстановена по границата отпреди войната от 913 г.: Gagova. Border, p. 75.

[133] Златарски. История, I, ч. 2, с. 503. Това мнение е възприето от П. Коледаров: Коледаров. География, I, 50–51. Мнението на В. Златарски е подложено на критика от П. Мутафчиев: Мутафчиев. Маджарите, с. 477, б. 60.

[134] Острогорски. Историја, 283–300; Византийските василевси, 263–270.

[135] Иванов. БСМ, 550–562; История на България, III, с. 26.

[136] Vita Mariae Iuniores, col. 702 (ГИБИ, II, с. 80).

[137] Darrouzès. Notitiae, Notitia No 7, p. 285.

[138] Острогорски. Историја, 272–279; Византийските василевси, 252–257.

[139] Leo Diaconus, 61–62 (ГИБИ, V, с. 247); Златарски. История, I, ч. 2, 545–546.

[140] Leo Grammaticus, 322–323 (ГИБИ, V, с. 168); Theophanes Continuatus, 422–423 (ГИБИ, V, 138–139); Мутафчиев. Маджарите, с. 453; История на България, II, с. 372; Димитров. Българо-унгарски отношения, 72–74.

[141] Острогорски. Историја, 268–271; Византийските василевси, 240–244; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 290.

[142] Theophanes Continuatus, 430–431 (ГИБИ, V, с. 139); Мутафчиев. Маджарите, 454–455; Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – ИПр, 1968, № 6, 40–48; История на България, II, с. 372; Димитров. Българо-унгарски отношения, 74–75.

[143] Theophanes Continuatus, 462–463 (ГИБИ, V, с. 139); Златарски. История, I, ч. 2, с. 543; Мутафчиев. Маджарите, 456–457; История на България, II, 372–374; Хр. Димитров коригира предишните датирания за това настъпление през 958/959, като обосновава годината 960: Димитров. Българо-унгарски отношения, с. 75.

[144] Theophanes Continuatus, p. 480 (ГИБИ, V, с. 139); Златарски. История, I, ч. 2, с. 543; Мутафчиев. Маджарите, 458–459; История на България, II, с. 374; Димитров. Българо-унгарски отношения, с. 75. Във връзка с тези походи П. Мутафчиев, позовавайки се на унгарската Анонимна хроника, отбелязва, че двама унгарски военачалници преминали Дунав, завладели Браничево, стигнали до Средец, продължили и превзели „крепостта на Филип", т.е. Филипопол: Мутафчиев. Старият друм, с. 500. Новото изследване на българо-унгарските и унгарско-византийските отношения констатира, че в Анонима няма подобно сведение, свързано със завладяването на Филипопол от унгарците по това време: Димитров. Българо-унгарски отношения, 71–92; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 290.

[145] Scylitzes (Thurn), p. 276 (ГИБИ, VI, с. 259); Zonaras, p. 512 (ГИБИ, VII, с. 197); Златарски. История, I, ч. 2, 544–546; Димитров. Българо-унгарски отношения, 71–92.

[146] Leo Diaconus, p. 77 (ГИБИ, V, с. 248); Златарски. История, I, ч. 2, 550–567; Карышковский, Р. О. О хронологии русско-византийских войн при Святославе. – ВВр, 5, 1952, с. 127 и сл.; История на България, II, с. 390; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 296.

[147] Scylitzes (Thurn), 276–290 (ГИБИ, VI, 259–262); Zonaras, 522–527 (ГИБИ, VII, 180–185); Повесть временных лет. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М., 1950, I, с. 44; Stokes, A. The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svjatoslav Igorovich. – Slavonic and East European Review, LX, 1961, p. 50; Златарски. История, I, ч. 2, 567–573; История на България, II, 390–396; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 297–298.

[148] Leo Diaconus, p. 105 (ГИБИ, V, с. 253); Златарски. История, I, ч. 2, с. 573; Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 150; Βλάχος. Ἡ ἱστορία, σ. 67; Browning. Byzantium, p. 72; Zakythios, Geschichte, p. 223.

[149] Вж. тук бел. 77.

[150] Villehardouin, II, chp. 394, 204–205. Маршал Жофроа дьо Вилардуен съобщава за жестоката разправа на цар Калоян над гражданите на Сяр, които сложили оръжие пред българите.

[151] Изказани са различни мнения относно принадлежността на Филипопол при завладяването му от Светослав. Г. Шлюмберже, В. Златарски и П. Мутафчиев приемат, че градът е бил български: Schlumberger, G. Un empereur byzantin au dixième siècle: Nicéphore Phocas. Paris, 1890 (1923), p. 39; Златарск. История, I, ч. 2, с. 573; Мутафчиев, П. Русско-болгарские отношения при Святославе. – ИП, 2. С., 1973, 250–251. В последното изследване П. Мутафчиев приема, че Пловдив е бил в български ръце, но също отбелязва, че византийската традиция в града била особено силна и византийското влияние особено дълбоко, което поддържало надеждите за византийска помощ. Всъщност това становище на големия български историк би трябвало да се тълкува като присъствие на византийците в града, т.е. че градът не е под политическата власт на българите. В своя труд върху историята на българския народ през Средновековието П. Мутафчиев вече отбелязва, че преди да бъде

завладян от Светослав, Филипопол бил превзет от византийците: Мутафчиев. История, с. 219. За М. Апостолидис и Т. Влахос градът е византийски, без изрично да се подчертава това: Ἀποστολίδης. Ἱστορία, σ. 150; Βλάχος. Ἱστορία, σ. 68; Р. Браунинг отнася събитието към 969 г., но не взима отношение по въпроса, към кои територии принадлежи Филипопол: Browning. Byzantium, p. 72. Ив. Божилов не засяга пряко въпроса за Филипопол по времето на Светослав, но определено посочва, че при второто му идване в българските земи той успял да завладее цяла Източна България и достигнал до византийска Тракия. Това ми дава основание да приема, че за този изследовател Филипопол е български: Божилов. Анонимът на Хазе, 119–120. Дж. Файн изказва мнението, че по време на Светославовата кампания някои територии в Тракия не били окупирани директно, но били управлявани непряко от цар Борис II. Но този историк не включва конкретно Филипопол в тези непряко управлявани от българския владетел територии: Fine. Balkans I, p. 186. По отношение на Филипопол К. Гагова изказва мнението, че руските дружини предложили на император Йоан Цимиски да му предадат „тези отдавна желани от ромеите земи срещу солидна парична компенсация", което означава, че византийците имали претенции към него. Според К. Гагова при завладяването му от Светослав той не бил византийски, а български град: Gagova. Border, p. 75.

[152] Leo Diaconus, p. 105 (ГИБИ, V, с. 253).

[153] Пак там, p. 108 (ГИБИ, V, 255–257).

[154] Oikonomidès, Les listes, p. 269, 361; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 309–311.

[155] Острогорски. Историја, 279–283; Византийските василевси, 258–262.

[156] Oikonomidès. Les listes, 260–261, 264, 266, 268.

[157] Tapkova-Zaimova. Les frontières, 113–118.

[158] Ив. Божилов, подчертавайки отсъствието на Филипопол в Ескориалската тактика, допуска, че русите били принудени да се изтеглят от града, но ромеите не влезли в него и не установили там гарнизон: Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 310.

[159] Oikonomidès. Les listes, p. 361.

[160] Scylitzes (Thurn), p. 287 (ГИБИ, VI, с. 260).

[161] Leo Diaconus, p. 126, 129–158 (ГИБИ, V, 258–274); Scylitzes (Thurn), 294–303 (ГИБИ, VI, 263–274); Zonaras, 527–529 (ГИБИ, VII, 183–184); Златарски. История, I, ч. 2, 585–596; Мутафчиев. Маджарите, 249–254; Schlumberger, G. L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle. 1. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II le Tueur de Bulgares (969–989). Paris, 1896, 37–59; Poppe, A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986–989. – DOP, 30, 1976, 195–244; История на България, II, 390–396.

[162] Scylitzes (Thurn), 255–356, 329–330 (ГИБИ, VI, 257, 276); Zonaras, 547–548 (ГИБИ, VII, 185–186); Златарски. История, I, ч. 2, 603–612; Петров. Восстание, 121–144. В монографията на Ив. Божилов върху Анонима на Хазе се коригира хронологията и се дават по-нови трактовки на проблемите, свързани с войните на комитопулите и по-точно – кога те отвоюват североизточните български земи: Божилов. Анонимът на Хазе, 123–126; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 312–316.

[163] Коледаров. География, I, с. 54; История на България, II, с. 393. И в двата случая се цитира изследването на М. Сюзюмов, посветено на източниците на Леон Дякон и Скилица. Оказва се, че в изследването на този историк няма такава интерпретация, а само се отбелязва съществуващият факт в хрониката на Леон Дякон, че евнухът Петър побеждава скитите още при император Никифор II Фока някъде в Тракия: Сюзюмов, М. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. – Византийское обозрение, 1916, 2, 1, 163–164.

[164] Leo Diaconus, 171–173 (ГИБИ, V, с. 275); Scylitzes (Thurn), p. 330 (ГИБИ, VI, с. 276); Божилов. Битолският надпис, с. 88. Подробно за поражението в Ихтиманския проход: Златарски. История, I, ч. 2, 635–638; Мутафчиев. Старият друм, 570–575.

[165] Scylitzes (Thurn), 330–331 (ГИБИ, VI, с. 277).

[166] Яхъя. Император Василий Болгаробойца, с. 21; Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по призванию. Писателя IX столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым. М., 1864, 176–177; Златарски. История, I, ч. 2, с. 640; Божилов. Анонимът на Хазе, с. 125; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 319–320; История на България, II, с. 406.

[167] Божилов. Анонимът на Хазе, с. 125.

[168] Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 318–320. Във връзка с възкачването на цар Самуил на българския престол е изказано мнението, че това е станало след смъртта на цар Роман

през 997 г. Вж.: З л а т а р с к и. История, I, ч. 2, с. 655; История на България, II, с. 410. Друго мнение гласи, че коронацията е извършена след 992/3 г. Вж. П и р и в а т р и ч. Самуиловата държава, с. 188.

[169] S c y l i t z e s (Thurn), p. 343 (ГИБИ, VI, с. 280); Z o n a r a s, p. 550 (ГИБИ, VII, с. 187). В. Златарски, Г. Острогорски, Д. Ангелов, Г. Литаврин, П. Петров приемат 1001 г. за начало на офанзивата срещу България въз основа на изследването на барон Розен на Яхъя Антиохийски: Я х ъ я. Император Василий Болгаробойца, с. 42; З л а т а р с к и. История, I, ч. 2, 678–679; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 284; А н г е л о в. История, II, с. 93; История Византии, II, с. 223; История на България, II, с. 411; К. Апостолидис, Т. Влахос и Д. Закитинос приемат 999 г. според сведението на Скилица: Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 153; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 72; Z a k y t h i n o s. Geschichte, p. 227. Мнението да се приеме офанзивата на Василий II срещу българите през 1000 г. е на Ив. Божилов. Аргументите, които той привежда, убеждават в това хронологическо уточнение. Така и пребиваването на гарнизона начело с Теодорокан във Филипопол трябва да се отнесе към 1000 г. Вж: Б о ж и л о в. Анонимът на Хазе, с. 130, бел. 96.

[170] Вж. за Теодорокан и Никифор Ксифий тук, Дял втори, Втора глава „Градът в административната система на Византийската империя и българската държава IV–XIV в.“.

[171] S c y l i t z e s (Thurn), p. 345 (ГИБИ, VI, с. 282).

[172] Пак там; З л а т а р с к и. История, I, ч. 2, 683–684; История на България, II, с. 413.

[173] К о л е д а р о в. География, I, с. 54.

[174] O i k o n o m i d è s. Les listes, p. 316, not. 406.

[175] S c y l i t z e s (Thurn), p. 347 (ГИБИ, VI, с. 283); История на България, II, с. 415.

Втора глава

ПЛОВДИВ ОТ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XI ДО КРАЯ НА XII ВЕК

1. Нашествия на печенези, нормани и кумани на Балканския полуостров и отражението им върху съдбата на Пловдив от 40-те години до края на XI в.

След като в територията на Византия била включена и българската държава, Пловдив станал вътрешен град за империята, но неговото положение и значение на изходна база и военен преден пост за походите на византийските императори не се променило в продължение на още дълъг период от време. Границата на империята била изнесена отвъд Стара планина до р. Дунав[1].

Към края на 40-те години на XI в. името на града се споменава в хрониката на Скилица във връзка с появата на печенезите като съседи на империята, а по-късно – като заселници-войници на територията ѝ в областта на Мизия (Западна и Северна България). По това време начело на този номадски народ стоял върховният вожд Тирах. Срещу него се противопоставил Кеген, произхождащ от незначителен род, но надарен с изключителна храброст и военни способности. Той успял да отцепи две от племената на печенезите от вожда им Тирах. Това довело до открита война между Тирах и Кеген, в която надделял върховният вожд на печенезите. Кеген бил принуден да търси спасение на юг от Дунав при император Константин IX Мономах (1042–1055)[2] – бил приет благосклонно в Константинопол, получил титлата патриций, 3 крепости при Дунав и много стадии земя като съюзник на императора. Оттук той нападал единоплеменниците си и така предизвикал тяхното голямо нахлуване през 1048 г. на юг от реката. Византийска войска заедно с отредите на Кеген успяла да възпре това застрашително множество. Като последица от събитията империята позволила на печенезите да се заселят на нейните територии в областите на Сердика, Ниш и Евзапел (дн. Овче поле)[3].

В Мала Азия Византия имала други затруднения поради нападенията на селджукските турци. Император Константин IX Мономах предприел рискован ход, като изпратил 15 000 печенези с военачалниците Султа, Селте, Караман и Каталим, пребиваващи в Константинопол, с главнокомандващ патриция Константин Андровалан. От Хризопол, където били прехвърлени, те трябвало да се отправят към Иверия. Във Витиния в поведението на печенезите настъпила промяна. Те се завърнали при своите съплеменници на Балканския полуостров, вместо да воюват в непознатата и пълна с опасности страна. Преплували с конете си обратно Босфора, стъпили на европейския бряг и оттам, без да срещат каквато и да е съпротива, прекосили Тракия, буквално нахлувайки в нея. Те се движели по централния път, преминали през Филипопол и се озовали в Триадица (Сердика), където имало заселени компактни маси печенези. Тук скитската им природа се проявила в спонтанен изблик, подобен на бунт. Много от тях, лишени още при заселването си от оръжие, взе-

ли земеделски сечива, коси и други железни предмети и се отправили по обратния път от Сердика към Филипопол. Навярно в бунта им имало и социални мотиви, тъй като печенезите, заселени в централната част на империята, веднага били превърнати в нейни данъкоплатци, за разлика от тези в пограничните райони, които изпълнявали военна повинност. Те стигнали до Филипопол, но вероятно поради липса на някаква определена цел, поне изворите не споменават такава, напуснали околностите на града. Не може със сигурност да се твърди, че са влезли в града, но положително са внесли голям смут в непосредствените му околности. Изворите не споменават за заселване на печенези в покрайнините на Филипопол, обаче несъмнено е имало такова население, но не толкова многобройно, както при Сердика и Ниш. Възможно е целта им да е била Константинопол, тъй като се спускали на югоизток по диагоналния път. След това, може би защото не били въоръжени или срещнали сериозна съпротива от византийския гарнизон във Филипопол, те се отправили косо на север, прехвърлили Стара планина и се установили на лагер в крайдунавската равнина около р. Осъм. Императорът организирал военен поход и лагерът им бил превзет[4]. По време на тези събития Филипопол бил един от стратегическите центрове, към които се домогвали печенезите.

През втората половина на XI в. Византийската империя била разтърсвана от бунтове, въстания на покорените българи и движения на част от управляващата върхушка срещу официалната власт. През 1072–1073 г. с център Скопие избухнало въстанието на българския първенец Георги Войтех. Голямо въстание вдигнали печенезите през 1074 г. в тема Паристрион. През ноември 1077 г. бившият дук на Драч Никифор Вриений оглавил бунт, който продължил и през 1078 г., срещу управлението на логотета Никифорица и се провъзгласил за император в Адрианопол. Следващият управител на Драч, протопроедърът Василаки, също се противопоставил на централната власт в Константинопол през 1078 г., като се укрепил в Солун. Движенията били съпроводени от опустошителни нахлувания на печенезите на юг от Хемус[5]. Всички тези въстания и бунтове, някои от които се разгръщали и в Тракия, не могат да се свържат пряко с Филипопол поради липса на сведения, а само може да се допуска, че косвено са го засегнали.

Следващата политическа изява обаче, насочена срещу централната власт – бунтът на Лека през 1078 г., пряко засяга този голям град в Северна Тракия. Това станало по времето на император Никифор III Вотаниат (1078–1081). Ето какво разказва за бунта хронистът Йоан Скилица: „Някой си Лека, павликянин, родом от Филипопол, избягал при печенезите поради роднински връзки и като минал на тяхна страна, започнал да отправя страшни закани към ромейската държава. А и някой си Добромир внасял смут в Месемврия. Те мислили да вдигнат бунт срещу императора, но понеже се страхували и били вразумени от несполуките на другите, превили врат под робския ярем, преди още да почнат, и с молба отишли при него. Тогава Лека умъртвил епископа на Сердика Михаил, който, облечен в свещените църковни одежди, държал страната на императора и увещавал и града да постъпи по същия начин.“ Същите събития отразява и Михаил Аталиат. Той допълва: „А императорът не само че им дарил това, което искали, но като ги облагодетелствал и с твърде блестящи санове и достойни дарове, направил ги веднъж завинаги да му бъдат благодарни и внедрил у тях вярност и неизменно покорство.“[6]

Сведенията за обвързаността на Лека с печенезите и верската му ориентация обясняват откъде идват подбудите му за непокорство и протест. Павликяните би-

ли отявлени противници на официалното духовенство. Убийството на сердикийския епископ разкрива тази идейна позиция на павликянството[7]. Бунтът започнал в Пловдив, където имало компактно павликянско население, продължил в Сердика и завършил вероятно с преговори при императора. Интересно е да се ориентираме в общественото положение на Лека, за което няма преки данни. Изразът „под робския ярем“ не би могъл да се възприеме буквално, тъй като и той, и Добромир едва ли са били от простолюдието. Фактът, че си позволили да предявят искания пред императора, показва, че имали известни позиции в обществото и имуществен ценз. След разгара на бунта двамата може би направили компромис, като отишли да преговарят с императора. По всяка вероятност те се отказали от първоначалните си искания, които били и мотив за бунта, поддали се на подкупите на императора и движението, което оглавили, приключило.

Поредното споменаване на Пловдив се открива в историята на Никифор Вриений, съпруг на известната византийска принцеса, дъщеря на император Алексий I Комнин (1081–1118)[8], талантливата писателка Анна Комнина. Вриений, разказвайки за военните подвизи на Алексий Комнин още по времето, когато бил доместик на схолите, т.е. преди да стане император, съобщава и за пребиването му във Филипопол. Алексий потеглил на поход срещу печенезите, като за целта била събрана голяма войска. Тя тръгнала на запад и пристигнала във Филипопол, където доместикът на схолите бил уведомен за грабежите на печенезите в селищата между Ниш и Скопие. При вестта за настъпващата войска печенезите започнали да се разпръсват и Алексий ги прогонил напълно, след което се завърнал във Филипопол. Тук той „уредил положението на страната и градовете и за кратко време привлякъл към себе си благоразположението на всички“, след което се завърнал в столицата[9]. При този случай в града и областта му сигурно е имало някакви размирици, за да има необходимост императорът да урежда положението там. Обикновено тези събития, т.е. походът на доместика Алексий Комнин, се датират след бунта на Лека[10], но, от друга страна, краят на сведението на Вриений насочва към предположението, че размириците в града били или начален момент в действията на Лека, който след намесата на Алексий Комнин се насочил към Сердика, или бележели крайния етап от неговото движение. При появата на Алексий в Сердика, освен че печенезите се оттеглили от Ниш и Скопие, сигурно той се справил и с движението на Лека при този град. При повторното си явяване във Филипопол на път за Константинопол, той вероятно се справил и със затихващите следи на същото движение в града. Нито Йоан Скилица, нито Михаил Аталиат или Никифор Вриений са достатъчно обстоятелствени, точни и последователни, за да може да се изкаже по-категорично мнение. Но все пак се налага впечатлението, че военната експедиция на Алексий Комнин срещу печенезите имала за цел и да усмири бунт на местното население в Сердика и Филипопол, който е най-логично да се отъждестви с бунта на Лека[11].

Последните десетилетия на XI в. са наситени с много и драматични събития от историята на Византийската империя в земите на Балканския полуостров, което съвпада с началните години от управлението на император Алексий I Комнин. Един от най-ценните извори за неговото управление е „Алексиада“ – история, написана от неговата дъщеря Анна Комнина. В нея са отразени времето на Алексий I Комнин, редица събития от живота на империята като цяло и конкретно за българските земи през периода 1069–1118 г., както и събития, свързани с централния тракийски град Филипопол.

През първите години от управлението на Алексий I Комнин империята преживяла големи сътресения от норманските нашествия в западните области на Балканския полуостров. Войнственият нормански рицар херцог Робер Гискар, след като завладял редица области в Южна Италия, отправил поглед към византийските градове и крепости по Адриатическото крайбрежие и през 1081 г. завладял о. Корфу, Авлона и Канина. Последвала обсадата на търговския и стратегически център – крайморския град Драч, който бил поверен на стратега Георги Палеолог. Робер Гискар го атакувал по море, а на 17 юни 1081 г. синът му Боемунд дьо Тарент го обсадил по суша[12]. За да отблъсне нашествениците, император Алексий I Комнин организирал поход към западните предели с голяма войска, която включвала ескувити, македонски и тесалийски отряди, турци-вардариоти, франкски отряди и др. Във войската били включени и 2800 павликяни, чиито военачалници били Ксантас и Кулеон. Те били много войнствени, дръзки и безскрупулни според думите на Анна Комнина. Преди пристигането на императора защитниците на Драч начело с Георги Палеолог устоявали денонощно натиска на обсадителите. Когато пристигнал Алексий I Комнин, въпреки увещанията на Георги Палеолог да не се воюва с Гискар, императорът решил да предизвика норманите на решаващо сражение. Византийската войска претърпяла пълно поражение – една част била разбита, друга се разпръснала. Загубата била голяма, а самият император трябвало да отстъпва в бягство към вътрешността на земите си, като след 2 денонощия успял да пристигне в Охрид. Крепостта Драч попаднала във владение на норманите, а след това била предадена на венецианците.

Като причина за голямото поражение при Драч Анна Комнина изтъква поведението на павликяните, 2500 души, които в най-критичния момент от сражението начело с Ксантас и Кулеон отстъпили, изоставили бойните позиции и се разотишли по домовете си. Самодържецът ги призовавал да се върнат и с писма им обещавал подаръци и почести. Те обещавали да дойдат, но отлагали пристигането[13]. Събитията около завземането на Драч се отнасят към началото на 1082 г.[14] Тази победа била последвана от голямо настъпление на граф Боемунд в Илирик, Албания, Епир и Македония.

За да спре устрема на норманите, Алексий I Комнин се придвижил с голяма войска от Константинопол към Лариса, обсадил войската на Боемунд, разбил я и завладял лагера ѝ[15]. Тези събития могат да се отнесат към втората половина на 1083 г.[16] След извоюваните успехи срещу норманите император Алексий I Комнин се отправил към Константинопол. Преди да пристигне в столицата той решил да даде урок на непокорните павликяни, които сложили петно върху „бляскавата победа над западните неприятели“[17]. Макар че в текста не става дума за павликяни, произхождащи от Филипопол или живеещи в него, повечето изследователи на тези събития без колебание и според мен оправдано посочват, че те са били филипополските павликяни[18]. Основание за това се открива и в следващите текстове на „Алексиада“ по повод бунта на Травъл, а също и за процеса срещу павликяните в този град.

Дезертьорството на павликянските отряди при Драч нанесло голяма обида на императора, въпреки че едва ли само тяхното отстъпление решило изхода на битката в полза на норманите. Алексий I Комнин не бил забравил неподчинението им и императорското му достойнство повелявало да ги накаже за измяната. Още повече, предстояло триумфалното му завръщане в столицата като победител, а про-

явеното непокорство вгорчавало вкуса от успеха. Според Анна Комнина Алексий I Комнин искал да накаже само техните водачи, които смятал за главни виновници. На път за Константинопол, той ги извикал с писма, като им дал големи обещания. Тези писма събудили опасения сред филипополските павликяни, но въпреки това те отишли в Мосинопол (близо до дн. гр. Комотини в Гърция), където императорът бил отседнал и ги очаквал. Той дал вид, че желае да ги види и да запише имената им, а след това заповядал първенците им да не вървят събрани всички вкупом, а да се придвижват на групи от по 10 души и така да бъдат записвани, а след това да влизат в крепостта, като обещал да ги приеме на следния ден всички заедно. Но се случило съвсем друго. Влизащите веднага били обезоръжавани от специално подготвени за това хора и вкарвани в определените за тях тъмници. Следващите влизали, без да подозират какво ще се случи с тях. Така Алексий I Комнин заловил павликяните, конфискувал имотите им и ги раздал на тези, които му били предани[19].

Ударът не се изчерпвал с тези мерки. Специално натоварен за целта чиновник отишъл във Филипопол, извел съпругите на павликяните от домовете им и ги затворил в крепостта. По-късно Алексий I Комнин удостоил с вниманието си тези павликяни, които желаели да приемат ортодоксалната вяра, като им разрешил да се покръстят. Императорът приложил и най-различни хитрости, за да научи кои са главните виновници за „безумието", т.е. за проявеното неподчинение при Драч. Те били заточени на островите, а останалите освободил и им разрешил да отидат където поискат. Те предпочели да се завърнат в родината си (Филипопол и неговата област), за да уредят работите си. В Мосинопол и Филипопол се разиграла драма, потърпевшите от която били филипополските граждани, а също жители на околните селища, отличаващи се с религиозната си ориентация от официалната църква, т.е. еретици. В историята си Анна Комнина се стреми да представи баща си в най-благоприятна светлина, но едва ли процесът на конфискуването на павликянските имоти и другите наказателни мерки в града и областта му приключили безпроблемно. Положително въдворяването на виновните не минало набързо и безболезнено, тъй като в резултат на мерките във Филипопол и Константинопол се създало отрицателно отношение към императора сред хора, свързани с пострадалото население. Алексий I Комнин засегнал чувствително интересите на това население и в резултат на репресиите във Филипопол през 1084 г. избухнало въстание начело с павликянина Травъл[20].

Личността на Травъл ни е известна от „Алексиада" на Анна Комнина, която със същото негативно отношение, както и към неговите съграждани – филипополските павликяни, разказва за оглавения от него бунт. Травъл бил домашен слуга при Алексий Комнин още когато той бил удостоен с титлата „велик доместик" от император Никифор III Вотаниат. Травъл приел светото кръщение и бил оженен за прислужничка на императрицата. Той имал сестри, попаднали в затвора заедно с другите съпруги на провинилите се при Драч павликяни. И те били лишени от всичко, което притежавали – вещи и имущество. Когато Травъл научил за това, у него се надигнало недоволство срещу императора Алексий I Комнин и той решил да се откъсне от опеката му. Съпругата на Травъл се оказала вярна на императорското семейство и съобщила за намеренията му на императорския чиновник, натоварен с делата на павликяните – същият, който конфискувал във Филипопол имотите им и хвърлил в затвора техните съпруги. Научавайки за измяната на жена си, той успял да събере павликяни, близки по родство, с които успял да сподели „тайната

си", т.е. идеята за протест и бунт срещу императора. Не се посочва мястото, където Травъл трябвало бързо да привлече верни нему хора, за да обяви въстание. Напълно е възможно той и семейството му да са били във Филипопол, където били затворени сестрите му и където се намирал висшият чиновник, занимаващ се с делата на павликяните и с конфискацията на имотите им. Травъл свикал близки и съмишленици павликяни и успял да се укрепи в градчето Белятово, разположено на някакъв хълм[21], откъдето той и съмишлениците му се спускали всекидневно и правели набези, „достигайки чак до своя град Филипопол, и се връщали, натоварени с голяма плячка"[22]. Движението бързо се разраснало, още повече че Травъл сключил договор с печенезите в тема Паристрион, привлякъл управителите на Главиница (недалеч от Дръстър) и съседните им места. Той дори се оженил за дъщерята на един вожд на печенезите. Императорът положил немалко усилия с писма и обещания да спечели Травъл и така да предотврати заплашващата империята и властта му опасност. Дори му изпратил хрисовул за безнаказаност и пълна свобода, но това не довело до желания резултат и той продължил да привлича печенези и заедно с тях да опустошава всички съседни местности (имат се предвид съседните на Белятово крепости, в т.ч. и Пловдив)[23].

Въстанието на Травъл съвпаднало с друго бедствие в териториите на империята – нахлуването на юг от Дунав на скитско племе, гонено от ставромати. В лицето на тези скити различните историци виждат руси, узи, печенези, или най-общо народи, които живеят отвъд Дунав, но основателно се е утвърдило мнението, че под „скити" в случая би трябвало да се разбират най-вече печенези[24]. Това нашествие и действията на Травъл и съмишлениците му, които контролирали цяла Северна Тракия и главно областта около Филипопол, предизвикали военната кампания на доместика на Запада Григорий Бакуриан и подстратега Николай Врана. Византийската войска и нейните пълководци тръгнали на явна гибел срещу Травъл, съюзниците му и скитите, в случая печенезите. И Врана, и Григорий Бакуриан намерили смъртта си в боя при крепостта Белятово. Войската се разпръснала в разни посоки, а императорът бил потресен от гибелта на доместика, с когото бил свързан още преди да се възкачи на престола[25].

След като Анна Комнина разказва за нападението на печенезите, повикани от Травъл и преминали на юг от Стара планина, тя не споменава повече за него. Загубата на доместика действително била голяма и тежка, но това не било повод за униние и отстъпление, а довело до още по-обмислени действия от страна на император Алексий I Комнин. В Адрианопол бил изпратен стратегът Татикий, за да сформира голяма и силна войска срещу бунтовниците. От Кизик бил извикан друг стратег, Умбертопул, който заедно с нормански наемници трябвало да се присъедини към Татикий. Самият Татикий достигнал околностите на Филипопол, разположил лагера си край реката, течаща при крепостта Близимос, и разделил войската си на две части. Благодарение на приложената тактика той успял да нанесе поражение на печенезите. Много от тях били избити, а други се пръснали в околността. Големият обоз с плячка и пленници, които печенезите заграбили, попаднал в ръцете на Татикий и с цялата тази военна плячка той влязъл като победител във Филипопол. Войската била разположена в града, а главнокомандващият изпратил разузнавачи да следят движението на печенезите[26].

Станало ясно, че голямо множество от печенези разграбвало земите около Белятово. Татикий извел войската от Филипопол, преминал р. Марица, разположил

фалангите на отреди в позиция и зачакал развоя на събитията. Според Анна Комнина византийската войска била много близо до града, почти непосредствено пред левия (северен) бряг на реката. Такава позиция била избрана, за да се използват възможностите на града и неговата цитадела в случай на отстъпление, ако се наложи. Войската на печенезите също се подготвила за сражение, но не предприела действия. Така и двете противникови войски в бойна готовност престояли два дни. Рано сутринта на третия ден печенезите напуснали позициите си, оттеглили се на север и през един от старопланинските проходи, който Анна Комнина нарича Сидира, преминали в тема Паристрион. Татикий направил опит да ги преследва, но това се оказало безполезно и той изтеглил войската си на югоизток в Адрианопол[27]. Тези събития се отнасят към зимата на 1086–1087 г.[28] Един етап от войните с печенезите приключил. Той бил свързан с Филипопол и въстанието на павликянина Травъл от същия град. Но по време на военната кампания на Татикий не се споменава за Травъл. Името му повече не се среща в изворите.

През пролетта на 1087 г. в Тракия – най-напред при Хариопол, а след това при Памфилия, се съсредоточили около 80 000 печенези, кумани и унгарци, предвождани от Челгу. Те плячкосвали околностите и завзели дори някои села. Византийска войска, предвождана от Никола Маврокатакалон и Вебециот, при градчето Кули, между Енос и Константинопол, нанесла съкрушително поражение на печенезите и техните съюзници. По повод на тази голяма победа Анна Комнина заключава: „Скитите, прогонени по този начин от земите в Македония и край Филипопол, отново се върнали и разположили на стан около Истър."[29] Тук тя има предвид събитията през втората половина на 1086 г., когато Татикий разположил войската си в непосредствена близост до Филипопол срещу печенезите, които след два дни се оттеглили в тема Паристрион. Също така се има предвид разгромът на печенезите при Кули, вече през пролетта на 1087 г. С горната фраза Анна Комнина обобщава положението с печенезите по това време. В случая под Македония трябва да се разбират Западна Тракия и Източна Македония като географски области, т.е. тема Македония между р. Струма и долното течение на р. Марица с главен град Филипопол[30].

След горната констатация на Анна Комнина проблемите на империята с печенезите не приключили. През 1088 г. последвали голям военен поход на Алексий I Комнин в тема Паристрион и обсада на крепостта Дръстър, владяна тогава от печенежкия вожд Татуш. Убеден в безуспешността на обсадата, императорът оттеглил войската си на юг от крепостта, обаче в разгорялото се сражение претърпял пълно поражение. Печенезите отново нахлули на юг от Стара планина в Тракия, но след дипломатически мисии между тях и империята бил сключен мир[31]. Също по дипломатически път било възпряно нахлуването на куманите, които били готови да воюват срещу своите врагове за момента – печенезите, които преди им били съюзници. Отстраняването на куманите от Тракия дало възможност на нова вълна печенези да оплячкосат и разорят тракийските земи, нарушавайки мирните споразумения[32].

По време на това голямо нахлуване на печенези в Тракия Филипопол също бил засегнат. Анна Комнина съобщава: „А когато те завладели Филипопол и императорът научил за това, той се намирал в тежко положение, защото нямал достатъчно войски срещу толкова големи пълчища, за да може изобщо да завърже с тях сражение."[33] Явно печенезите нарушили договора с империята и първият град, който

попаднал под ударите им, бил Пловдив. Това свидетелства за възможностите на печенезите съвсем безпрепятствено да опустошават земите, в които нахлували. Сигурно крепостните стени са били атакувани и значително разрушени. За това се съди по думите на самата Анна Комнина, която в един по-късен разказ в своето съчинение говори за окаяното състояние на града. Когато тя и баща ѝ посетили Филипопол, го намерили с порутени стени. Византийската принцеса обяснява, че това се дължи на завладяването му от „таври и скити"[34] (печенези и кумани – б.а., А.Д.), т.е. градът е бил плячка на необузданите номадски орди на пришълците. Въпреки че тази констатация не е предадена непосредствено при споменаването на превземането на Филипопол от печенезите, напълно оправдано е да се направи връзка между него и описаната разруха в града. Превземането на Филипопол от печенезите се датира през 1089 г.[35]

Анна Комнина отново спира вниманието си върху Филипопол по повод на експедицията на Алексий I Комнин срещу опасността от северозапад поради действията на княза на Зета Бодин, който се възползвал от византийско-норманския конфликт и нахлуванията на печенезите, за да завладее Босна и Рашка. При тази сложна ситуация императорът решил да се справи най-напред с далматите (сърби). През 1092 г. той потеглил бързо към Филипопол, за да се насочи оттам към княза на Зета. Но един неочакван случай го принудил да удължи престоя си в града. Тук императорът получил писмо от българския архиепископ в Охрид, в което се съобщавало, че дукът на Драч Йоан, син на севастократор Исак Комнин, брат на Алексий I Комнин, замислял да измени на императора, т.е. да се отцепи от централната власт и да се присъедини към далматите. От Филипопол, където резидирал, императорът изпратил тогавашния велик хетериарх Аргир Каратцас в Драч при племенника си с две писма. Едното от тях приканвало Йоан да се яви в Пловдив пред императора и да му докладва за състоянието на делата в Далмация, а другото било предназначено за първенците на Драч – те трябвало да приемат пратения от Пловдив Аргир Каратцас като управител, ако Йоан се съпротивлява и по този начин докаже виновността си. Севастократор Исак Комнин, който научил за възникналото подозрение около сина му, бързо заминал от Константинопол за Филипопол и за две денонощия пристигнал в града. Тук в императорската резиденция се състоял сериозен семеен разговор в тесен кръг между тримата братя Алексий, Исак и Адриан и кесаря Никифор Мелисин. Подозренията идвали от Адриан, а пристигането на самия Йоан било изтълкувано като акт на пълна лоялност и поради това Алексий I Комнин го оставил като управител на Драч. Исак Комнин също напуснал Филипопол и се завърнал в столицата[36].

Филипопол отново е в обсега на вниманието на Анна Комнина, когато се спира на конфликта между император Алексий I Комнин и Григорий Гавра, дук на Трапезунд. Гавра бил засегнат чувствително от усложненията около женитбата си, виновник за които бил императорът. Той споделил недоволството си с някои приближени на Алексий I Комнин и така бил уличен в заговор срещу него. Според Анна Комнина Гавра разкрил всичко и издал съучастниците си. Императорът го осъдил и го предал със заповед на дука на Филипопол Георги Месопотамит да бъде затворен под стража и в окови в цитаделата на града. Събитието се датира от някои автори през 1091 г., а от други – през периода 1091– 1092 г.[37]

2. Първи и Втори кръстоносен поход и град Пловдив през периода от края на XI до 80-те години на XII в.

Течало последното десетилетие на XI в. Докато византийският император бил принуден да отблъсква печенези, узи, кумани и унгарци по бойните полета на европейските територии на империята, а в Мала Азия – селджукските турци, в Западна Европа назрявали идеи и процеси, които довели до голямата експанзия на Запада през Средновековието към земите на Византийската империя и към Изтока. Тя се развила на няколко етапа и е известна като епохата на кръстоносните походи. Пряко свързани със земите на Балканския полуостров, походите имат непосредствено отношение към българските и византийските територии и конкретно към големия и централен тракийски град на р. Марица – Пловдив.

Идеята за кръстоносните походи не се явила изведнъж, но все пак като програма за действие тя прозвучала през 1096 г., на събора във френския град Клермон, където папа Урбан II (1088–1099) произнесъл тържествена реч, надъхана с много религиозен патос, пред огромно множество поклонници – рицари, духовенство и обикновени люде, призовавайки всеки да вземе оръжие, да пришие кръст на мантията си и с Божието име напред да тръгне за освобождаването на Божи гроб от неверниците. Според позицията на папската институция това се налагало от факта, че Йерусалим – свещеният град на християните, в който според Светото писание е гробът на Иисус Христос, бил завладян от селджукските турци. Те завзели обширни територии в Иран и Месопотамия. През 1055 г. превзели Багдад. В Мала Азия завладяли през 1059 г. Севастия и установили столицата си във византийския град Икония. Последвало голямото поражение на византийците при Манцикерт през 1071 г. Цели области в Сирия и Палестина били завзети. Този е външният и демонстративен мотив за походите. Първите четири от тях, които протекли с прекъсвания през периода 1096–1204 г., са най-грандиозни по участие и по резултати.

Религиозните подбуди за кръстоносните походи били едната страна на това явление, разтърсило Европа и Мала Азия с тежки последици за мирните жители на земите по маршрутите им. Но не по-маловажни били и социалните причини, които се коренели в развитието на феодализма в Западна Европа, където закрепостяването в общи линии било извършено в края на XI в. Земите били вече разпределени, всеки феодал имал васал или бил васал на друг, докато се стигне до императора. Възможностите за обогатяване със земя като средство за производство били вече изчерпани. Легендарните несметни богатства на Изтока се превърнали в притегателна сила за всекиго от Запада – било то беден селянин, разорил се рицар или едър феодал.

Първият кръстоносен поход (1096–1099) протекъл в 3 отделни потока. Първият поток, най-масовият, който е известен като поход на бедните, представлявал голямо човешко множество, съставено предимно от разорени селяни и безпризорни. Предводители им били Готие Санзавоар (Безимотният), Пиер Ермит (Отшелникът) от Амиен и свещеникът от Рейнската област Годескалк, по народност тевтонец. Те не били подготвени за дългия и тежък път, който ги очаквал. Носели малко храна, въоръжени били със земеделски сечива. Според хрониста Алберт Аквенски (края на XI – първата половина на XII в.) във войската на Готие, ако тя изобщо можела да се нарече войска, имало общо 8 конници. Това понесло се безредно човешко множество представлявало по-скоро жалка картина, отколкото възторжени

християни, готови да загинат за Божи гроб. Те се придвижвали на изток, като тъпчели и ограбвали безогледно земите, през които минавали[38].

Най-напред се придвижили поклонниците-пехотинци от Франция, предвождани от Готие Санзавоар, тръгнали на 8 март 1096 г. Те преминали през Унгарското кралство, навлезли в България, прекосили Дунав и потеглили по централния диагонален път на полуострова. Стъпвайки на българска земя, войската започнала истинско мародерство, което хронистите обясняват с отказа на българския управител на Белград да осигури пазар за храни и припаси на кръстоносците. С насилие и сблъсквания с местните жители те преминали разстоянието от Белград до Ниш. Управителят на Ниш им осигурил храна, оръжие и охрана от придружители и така множеството преминало Сердика, Филипопол и Адрианопол. В тези градове те можели да закупуват храни и припаси. В изворите не се споменават никакви подробности за пребиваването на хората на Готие във Филипопол дори и от Алберт Аквенски, който изрично споменава този град[39]. Може би преминаването на Готие и хората, които той предвождал, тук е било по-спокойно, без стълкновения, както при Земун и Ниш. То може да се отнесе към май или юни 1096 г., като се има предвид, че походът започнал през март същата година.

Интересно сведение за преминаването на кръстоносците от Първия поход предава в своята Църковна история Ордерик Виталис, монах от манастира Saint Evroult в Нормандия, живял към края на XI и през първата половина на XII в. Той пише: „През юли Готие от Поаси (Gualterius de Pexeio) умрял при Филипопол (Finipoli) в България (Bulgaria) и след смъртта му върху тялото му се появил знакът на светия кръст. Като чули за това, дукът и епископът на града излезли от вратите и, придружени от всички граждани, с голяма почит пренесли тялото на Готие в града и там го погребали. След това позволили на другите кръстоносци да влязат в града и да закупят провизии, което до този момент им било забранено.“[40] Това сведение, макар и изолирано (то не се среща в другите истории за Първия кръстоносен поход), представя в по-различна светлина от разказа на Алберт Аквенски преминаването при Филипопол на част от кръстоносците от този поход по пътя Via militaris. От текста не е ясно с кой поток от поклонници се движел Готие. Изказано е мнението, че той бил вуйчо на Готие Санзавоар и може да се предположи, че Готие от Поаси бил към кръстоносците, предвождани от неговия племенник. Алберт Аквенски посочва, че през юли през Сердика и след това през Филипопол преминали кръстоносците на Пиер от Амиен, но по кое време Готие се появил при града, не е споменато. Възможно е и двата потока да са минали един след друг през Филипопол през юли 1096 г. Ордерик Виталис съобщава, че управата на Филипопол се отнасяла резервирано към кръстоносците – крепостните врати били затворени и им отказали снабдяване. Отношението предполага едно първо съприкосновение на града с поклонниците, а това се случило именно когато Готие Санзавоар достигнал до Филипопол. Той предвождал първите кръстоносци, които минали по диагоналния път през полуострова и покрай града, и е естествено отношението към тях да бъде сдържано и дори враждебно. Затова предводителите на първия поток кръстоносци начело с Готие Санзавоар, изправени пред недружелюбния Филипопол, се възползвали от смъртта на Готие от Поаси и заложили на религиозната преданост на филпополските граждани, като ги впечатлили с чудодейната поява на светия кръст върху тялото на покойника. Това направило силно впечатление на дука, епископа и жителите на Филипопол, в резултат на което кръстоносците постигнали цел-

та си – били пуснати в крепостта и получили право да закупят провизии. Латинският квартал при Филипопол, който е засвидетелстван по време на Втория кръстосен поход, все още не бил обособен и поради това Готие от Поаси бил погребан в укрепения град. Латинският квартал се оформил вероятно след преминаването на Първия кръстоносен поход.

Войската на другия водач на похода – Пиер от Амиен, се движела също по суша през Балканския полуостров след хората на Готие. Тя включвала франки, шваби, баварци, лотаринги и други и била многолюдна като „морския пясък". По пътя възникнали стълкновения при Земун и Ниш, като особено тежки и кървопролитни били при Ниш, където кръстоносците претърпели големи загуби. Тези трагични събития протекли през юли 1096 г. След като събрал оцелелите хора от разбитата си войска, Пиер от Амиен се отправил на юг по диагоналния път, пристигнал в Сердика, а след това се насочил към Филипопол. Тук престоят на пилигримите е отбелязан с повече подробности. В присъствието на всички граждани Пиер разказал за премеждията си. Вероятно той използвал своето красноречие и убедителен тон, тъй като събудил съчувствие и религиозна ревност у гражданите. Те го обдарили със златни монети, сребро, коне и мулета. Във Филипопол той престоял 3 дни според заповедта на императора, след което се отправил през Адрианопол към Константинопол[41].

Третата войска от похода на бедните била предвождана от Годескалк, който събрал 15 000 рицари и пехота от Лотарингия, Източна Франция, Бавария, Аламания. Рицарите били повече от нисшето съсловие – обеднели и разорени. До Земун на унгарска територия походът протичал спокойно, но необузданите и непокорни баварци и шваби започнали да мародерстват, да грабят и убиват. Кръстоносците не преминали по диагоналния път към Константинопол, тъй като унгарска войска начело с краля Коломан прогонила поклонниците-злосторници още при Белеграва (Белград)[42].

Вторият поток от кръстоносци, който всъщност представлявал първата войска от рицари-благородници на Първия кръстоносен поход, бил оглавен от лотарингския дук Годфроа дьо Буйон. По думите на Алберт Аквенски, те били добре въоръжени, снабдени с храни, средства и пари. С тях се движел и обикновен народ. В началото не били допуснати безредици. Унгарският крал предприел предохранителни мерки, а в Белград дошло съобщение от византийския император, в което той предупреждавал кръстоносците да не грабят и да не разоряват страната. Алберт Аквенски съобщава, че след Ниш и Сердика походът на дука достигнал до Пловдив. „...После, тръгвайки след няколко дни, пристигнал до прочутия град Филипопол, където той (Годфроа дьо Буйон – б.а., А.Д.) по същия начин имал като дар от императора 8 дни пълно изобилие на необходими неща. Там му било донесено, че императорът бил държал в окови и тъмница Юг дьо Вермандоа (Хуго Магнус), брат на краля на Франция, Дрогон и Клареболд." За същия случай Гийом дьо Тир (Вилхелм Тирски) (XIII в.) пише: „...господарят дук слязъл до по-равни места, предлагащи изобилие от храни, и дошъл до известния и богат град Филипопол". От този град Годфроа дьо Буйон изпратил пратеници при императора, които предали молбата му да освободи брата на краля[43].

Докато Годфроа дьо Буйон се придвижвал към Константинопол по диагоналния път на полуострова, братът на френския крал Филип I (1052–1108), Юг дьо Вермандоа, тръгнал от Бари и дебаркирал в Драч със съпровождащите го рицари. Той,

по думите на Анна Комнина, бил задържан от управителя на крепостта и предаден на пристигналия от столицата военачалник Вутумит. По нареждане на императора, Вутумит заедно с френските благородници минал през Пловдив, а не по пътя Via Egnatia, каквито били намеренията на високопоставените кръстоносци. Въпреки че според Алберт Аквенски действията на Алексий I Комнин спрямо брата на френския крал били нечувано посегателство, Анна Комнина представя императора като загрижен за неговата съдба и за съдбата на приближените му[44]. Не се знае колко време братът на крал Филип I и императорският пратеник Вутумит прекарали във Филипопол. Походът на Юг дьо Вермандоа започнал около средата на август 1096 г. В Рим той получил знамето и благословията на папа Урбан II за похода и вероятно през септември се озовал в Драч. Докато се осъществи връзката между Константинопол и Драч за прехвърлянето на граф Юг през Филипопол за Константинопол, минали повече от десетина дни. И така, през последните дни на септември или началото на октомври високопоставеният френски благородник и кръстоносец пребивавал в Пловдив. Придружавали го неговите спътници – благородниците Вилхелм от Карпантие, Дрогон и Клареболд. От сведението проличава, че Годфроа дьо Буйон пристигнал във Филипопол с кръстоносната си войска след като Юг дьо Вермандоа преминал през града и бил отведен в Константинопол.

Към Първия кръстоносен поход се причислява и военната кампания на Боемунд дьо Тарент, син на норманския завоевател Робер Гискар, и на неговия племенник Танкред. Походът започнал през есента на 1096 г. с дебаркиране на няколко хиляди конници и много пехотинци при Авлона и Драч[45]. Тази политическа фигура е известна още от времето на норманското нашествие в териториите на Византийската империя през 80-те години на XI в. и неговите, както и на баща му аспирации към империята са пределно ясни. Под прикритието на кръстоносен поход Боемунд дьо Тарент не бил далеч от мисълта да организира завземането на Константинопол. Илюстрация за тези намерения е любопитното сведение в предисторията на похода на Боемунд дьо Тарент, което засяга пряко големия тракийски град Филипопол. Когато Годфроа дьо Буйон водел преговори с византийския император за освобождаването на пленения граф Юг дьо Вермандоа, до него пристигнало писмо от Боемунд със следното съдържание: „Боемунд, най-богат княз на Сицилия и Калабрия, те моли да не влизаш в споразумение с императора, но да се оттеглиш в българските градове Адрианопол и Филипопол и да прекараш там зимния сезон, сигурен, че в началото на март същият Боемунд ще ти дойде на помощ с всички войски, за да надвиете този император и да нахлуете в царството му.“[46] Годфроа дьо Буйон не се съобразил с искането на Боемунд дьо Тарент, а изгладил обтегнатите си отношения с император Алексий I Комнин. Любопитното в писмото на Боемунд е определянето на Филипопол и Адрианопол като български градове и идеята Годфроа да се оттегли в тях, може би за да създаде база за по-нататъшни действия и да изчака Боемунд. Това показва много добрата ориентация и осведоменост на норманския рицар относно възможностите на тези два големи града в империята, които биха могли да предоставят всичко необходимо за презимуването на една голяма кръстоносна войска.

И двата ешелона на Първия кръстоносен поход: походът на бедните (с водачи Готие Санзавоар и Пиер от Амиен) и войската на рицарите начело с Годфроа дьо Буйон преминали през Пловдив последователно, на път за Константинопол и оттам – за Светите земи. Само водачите от дебаркиралата в Драч войска на Юг дьо Вер-

мандоа преминали по принуда през града, по нареждане на императора, с цел безопасност. Така по време на похода Филипопол бил многократно посещаван от придвижващите се на югоизток кръстоносци, които отсядали в него, намирали храна, подслон, коне, припаси. Византийските власти, жителите на града и може би най-вече търговското съсловие не посрещали враждебно поклонниците, но и самите кръстоносци през Първия поход не си служели с предизвикателства и поради това там нямало сблъсъци и въоръжени стълкновения между тях и местното население. Необузданите и кървави конфликти с местното население през териториите на империята по диагоналния път през полуострова сякаш приключвали при този поход до Сердика и, вече усмирени и респектирани от поведението на местните жители и византийските власти, кръстоносците коригирали поведението си. Но при всички случаи, дори и без стълкновения, присъствието на бедните поклонници и рицарите-кръстоносци положително утежнявало много живота на селските и градските производители в отделните центрове, където многобройните пришълци се спирали, което в пълна мяра се отнасяло и до Филипопол през този поход. Когато пристигнала при Силиврия, кръстоносната войска отново започнала да мародерства, тъй като пленниците не били все още освободени.

Първият кръстоносен поход завършил със значителни успехи за западните рицари. В началото на 1098 г. Бодуен дьо Фландр основал графство Едеса. През юни същата година в Сирия била завладяна Антиохия, където след около половин година било основано Антиохийското княжество под властта на Боемунд дьо Тарент. През юли 1099 г. кръстоносците завладели Йерусалим и основали Йерусалимското кралство, владетел на което станал Годфроа дьо Буйон[47].

За известен период от време балканските земи на империята били оставени на спокойствие след разорителното кръстоносно преминаване.

Филипопол отново се споменава във връзка с нова войска от рицари на път за Божи гроб, съставена сега от благородници от Северна Италия. Този поход се отнася към края на септември 1100 г., когато след смъртта на Годфроа дьо Буйон за крал на Йерусалим бил избран брат му Бодуен. В похода участвали светски благородници и висши духовници: миланският епископ, графът на Бландра Алберт, брат му Гвидо, Юг дьо Мотбело и други първенци на Италия. Войската, наброяваща около 30 000 души, навлязла в царството на българите, а водачите на похода отправили молба към императора за позволение свободно да закупуват храни и припаси от земите му. Императорът дал благосклонното си позволение, като поставил условието да не се допускат никакви опустошения и насилия. Така кръстоносците преминали с разрешението да си доставят храни и припаси „в кастелите на същото българско царство“, които били много богати на хляб, вино, месо и всякакви мазнини. Тук са изредени градовете Панидос, Родосто, Димотика, Адрианопол и специално е споменат Филипопол[48]. Ломбардските барони достигнали Константинопол през март 1101 г. и вероятно през същия месец те минали през Пловдив и всички гореспоменати благородници посетили града. В това сведение отново любопитен е фактът, че градовете, през които преминали ломбардските барони, са определени като намиращи се в царството на българите, което не отговаря на реалната действителност през XI–XII в., но свидетелства за устойчивото понятие „българско царство“ в съзнанието на западните хронисти, макар и то фактически политически да не съществувало. Голямата мощ на държавата по времето на цар Симеон трайно оставила впечатлението за властта на българските царе, едва ли не над всички земи до самия Константинопол.

Близо 13 години западните области на Византия, т.е. Балканският полуостров, преживели без сътресения, което се отнася и за Пловдив. През ноември 1114 г., по повод на голямото куманско нашествие, император Алексий I Комнин събрал всичките си войски и ги разположил във Филипопол, Средецката и Нишката област, чак до крайдунавския град Браничево, а сам той останал в Пловдив, за да презимува. На следващата 1115 г. той водил прения с павликяните-еретици[49]. След известно затишие дошла вест, че куманите са преминали Дунав, поради което императорът потеглил с войската си от Филипопол към Видин. Научавайки за похода на Алексий I Комнин, куманите отново се оттеглили и боеве не последвали. Императорът съсредоточил много сили в тази военна кампания и възнамерявал да нанесе съкрушителен удар на номадите, но походът завършил безрезултатно. Императорът се завърнал във Филипопол и продължил религиозните спорове с еретиците[50].

За времето на император Алексий I Комнин е характерно, че Пловдив многократно бил използван за императорска резиденция по различни поводи и като изходна база на няколко големи военни експедиции срещу разбунтувалите се павликяни, срещу нападенията на печенези и кумани.

През 20-те години на XII в. Византия постигнала забележителен успех срещу печенезите – едно от най-войнствените номадски племена, нападащи в продължение на десетилетия териториите на империята. През 1122 г. те преминали на юг от Дунав и залели почти цяла съвременна Северна България. Не след дълго те преминали Стара планина, нахлули в Тракия и, както се изразява византийският историк Никита Хониат, опустошавали земите и всичко, каквото срещнели, „като гъст облак скакалци". Император Йоан II Комнин (1118–1143)[51] си поставил за цел да се справи с нашествениците и след като успял по дипломатически път да разедини печенежките вождове, им нанесъл в сражението при Берое през пролетта на 1123 г. пълно поражение[52]. Така била ликвидирана опасността от печенезите, които в продължение на половин столетие разорявали териториите на империята с гибелни последици за мирните жители. Много от печенезите участвали в пограничната отбрана в крепостите по Дунав. Те се вляли в етническия състав на Византийската империя и се подчинили на нейните вековни държавни традиции. По повод на големия успех на империята срещу печенезите през 1123 г. е изказано мнението, че при тези събития Пловдив не е споменат като потърпевш град, следователно те били изтласкани по-рано от областта. Поради това и решаващото сражение е на североизток от града – при Берое[53]. Подобна констатация е напълно приемлива. Възможно е по време на споменатите събития немалки групи печенези да са се установили в областта на Пловдив и да са проникнали в града както по време на първото нахлуване през 1122 г., така и след окончателната победа над тях, но без да представляват вече каквато и да било заплаха за жителите и околностите му.

През 20-те години на XII в. опасността от печенезите и куманите била ликвидирана както за териториите на север от Стара планина, така и за тракийските земи, включително и за Пловдив и областта му. През 1127 г. Пловдив отново бил застрашен, но сега вече от нахлуването от северозапад на силна унгарска войска. Причината за избухналата война между Унгария и Византия се кореняла в покровителственото отношение на империята към Алмош, брат на унгарския крал Коломан, в конфликта с племенника му, новия унгарски крал Стефан II (1116–1132). Изгонен от Унгария, Алмош потърсил убежище във Византия и в отговор на това крал Стефан II нападнал пограничните византийски територии, разрушил Белград, дос-

тигнал Сердика, оплячкосал я и продължил към Пловдив. Император Йоан II Комнин веднага реагирал на това настъпление и бързо се озовал с войските си при Пловдив[54]. Той прогонил унгарците от областта и останал още известно време в града. За да ги отблъсне окончателно, императорът предприел поход от Константинопол през Черно море, по Дунав до Браничево. Завладял унгарския град Сирмиум и крепостта Храм и сключил договор с унгарците[55].

Към 1129 г. в земите на империята на Балканския полуостров настъпили спокойствие и мир. Византия трябвало да стабилизира позициите си на изток и да се справи с италианските нормани в Антиохия. Спокойствието в западните територии на Византия, т.е. в нейните европейски земи, продължило около 17 години. За този период в изворите не се срещат сведения, свързани с историята на Пловдив.

Следващото голямо събитие, което преживели жителите на градовете и крепостите по централния диагонален път на полуострова, било придвижването на поклонниците от Втория кръстоносен поход (1147–1149) през европейските територии на Византия[56]. Византийския престол тогава заемал един от най-забележителните владетели на империята – Мануил I Комнин (1143–1180)[57] . В хрониките за поредната вълна кръстоносци, заляла земите на Европа и Балканския полуостров в посока югоизток, към Мала Азия и Палестина, се срещат любопитни и ценни сведения и за Пловдив. Те се отнасят както до състоянието му, така и до събития, свързани с Втория кръстоносен поход и със самия град.

Като повод за похода послужили засилването на мюсюлманските княжества в Мала Азия и загубата на някои кръстоносни владения. Особено болезнено била посрещната загубата на Едеса през 1144 г., превзета от емира на Мосул. Вдъхновител и ревностен проповедник на похода бил Бернар, абат от манастира Клерво в Североизточна Франция[58] . Кръстоносната войска била предвождана от френския крал Луи VII (1137–1180) и германския император Конрад III Хохенщауфен (1138–1152). Най-напред, на Великден, към Светите земи се отправил немският император Конрад, който преминал по суша по диагоналния път на полуострова. След пристигането си в Унгария кралят изпратил послание до Мануил I Комнин, с което го молел да премине през земите на империята. Византийският император изпратил свое пратеничество, което също получило уверения за мирно и спокойно придвижване на кръстоносците, чиято цел, подчертал Конрад, била Палестина. Мануил I Комнин се съгласил, като под клетва задължил рицарите да не причиняват в никакъв случай безредици и вреда на населението. Византийският император наредил кръстоносците да получават храни и припаси от местните пазари.

През Сердика кръстоносците минали мирно и спокойно. Когато навлезли в Тракийската равнина, дисциплината ги напуснала и, окуражени от изобилието на храни и припаси, както и от отсъствието на опасности, каквито ги съпътствали в т.нар. „Българска гора“, те започнали да грабят насила това, което трябвало да си купят. И при най-малката съпротива те убивали местните хора[59].

Кръстоносците начело с император Конрад III стигнали до Филипопол, разположили се на лагер край него и тук започнали безнаказано да ограбват населението. Тагмите, т.е. византийската войска, която била в града, не предприела нищо срещу пришълците, тъй като отсядането на аламаните (германците) било сметнато само за кратковременно. Много кръстоносци си набавяли храна, без да заплащат. Тези обстоятелства създали напрегната обстановка в града и околностите му. В защита на населението и града започнал да действа епископът на Филипопол Ми-

хаил Италик, много образован, с дипломатичен подход и притежаващ дарбата на красноречието духовник. Между него и император Конрад се установило тясно приятелство, но от разказа на Никита Хониат за събитията не могат да се извлекат никакви подробности. Навярно дипломатическият усет на Михаил Италик го подтикнал да спечели благоразположението на германския владетел, който се държал в града свойски, допуснал рицарите му да потъпчат всякакви норми на благоприличие и буквално да тероризират населението. По думите на Никита Хониат, епископ Михаил Италик успял да покори с чара си на оратор и събеседник Конрад и да използва това в защита на гражданите, които търпели насилията на кръстоносците. Епископът обърнал внимание на германския крал върху злосторните деяния, а Конрад жестоко наказвал провинилите се в кражба на храни[60]. Не се знае точно колко време германците останали в Пловдив, но може да се предполага, че пребивавали там не по-малко от 2 седмици.

След като рицарската войска напуснала Филипопол, на път за Адрианопол, между ариергарда и жителите на града започнал спор, който прераснал в истинска въоръжена свада. Това били хора, населяващи предградията, които имали основание да се защитят от разюзданите германци. Уведомен за стълкновенията, разгневен и готов да отмъщава за своите хора, император Конрад III се върнал в Пловдив. Епископ Михаил Италик успял да го успокои и така предотвратил кръвопролитието, което сигурно щяло да последва[61]. Никита Хониат не бил добре осведомен за подробностите около пребиваването на Конрад в Пловдив. Самият византийски историк е роден около средата на XII в. и не би могъл да има преки впечатления за събитието, а предава в историята си онова, което е направило силно впечатление на византийците и което се е предало като спомен, т.е. сведението за дипломатичността на филипополския епископ.

Със сравнително повече данни, свързани със събитията в Пловдив по това време, ни запознава историята на Одон дьо Дьой – френски духовник и участник в похода на френския крал Луи VII и негов приближен. В подробното описание на похода той съобщава събития от преминаването на германските рицари и дори изказва възмущението си от тях като грабители и размирници, настроили местните жители не само срещу себе си, но и срещу френските кръстоносци. Такъв е случаят при Пловдив, където необузданият, жесток и раздразнителен нрав на германците се проявил с тежки последици за населението. Непосредствено извън стените на града имало латински квартал, за който Одон дьо Дьой пише: „Philipipolis extra muros nobilem burgum Latinorum habebat.“ Преводът гласи: „Вън от стените на Филипопол имаше едно прочуто латинско предградие.“ Тук минаващите можели да се снабдят с изобилни хранителни припаси срещу заплащане. Алеманите, отседнали в квартала, посещавали кръчмите и били склонни към развлечения. Един клоун, местен човек, вероятно грък, тъй като не знаел езика им, започнал да ги забавлява с дресираната от него змия. Алеманите, фанатизирани, суеверни и необуздано зли, видели във фокусите със змията зловещо предзнаменование за бъдещето на похода. Те се нахвърлили върху нещастника и го разкъсали. Създала се суматоха, която се разпространила в квартала. Това накарало градоначалника да отиде с група хора в латинското предградие, за да усмири разпрата. Въпреки единственото желание на градоначалника, назован „doux“, да въдвори ред с хората си, германските рицари се втурнали срещу тях, като допуснали, че пазителите на реда ще им отмъщават. Така стражата била принудена да се скрие в гра-

да. Вече убедени в лошите намерения на германците, филипополци, въоръжени с лъкове, стреляли, убивали и ранявали противниците си. Това вероятно били войници от гарнизона на града. Боят не престанал, докато от латинския квартал не били изгонени всички алемани. Одон дьо Дьой допълва, че германските рицари-кръстоносци били избивани и в самите странноприемници заради парите им[62].

Но едва ли това са търсили защитниците на града. Германските пришълци станали до такава степен нетърпими и омразни с присъствието си, с грабежите и дрязгите, които предизвиквали, че отношението на градския гарнизон към тяхното поведение е напълно оправдано. След като мнозина били избити, някои от останалите рицари, лагеруващи извън града, се върнали в него, според думите на френския хронист, и опожарили почти всичко извън стените на Филипопол. Ако приемем думите на Одон дьо Дьой за достоверни, вероятно рицарите вече били напуснали Пловдив начело с император Конрад III и след като научили за разправата над техните сънародници, се завърнали и жестоко си отмъстили на жителите на предградията. Като преценка за това тяхно деяние френският кръстоносец заявява: „Алеманите бяха непоносими и за нас.“ За да илюстрира думите си, той разказва един случай, при който французи искали да се снабдят с храна, като закупят от пазара хранителни продукти, но германските рицари не им позволили, докато те не се снабдили преди тях[63].

Германските рицари продължили в посока към Константинопол. При Адрианопол отново избухнало стълкновение между кръстоносци и византийци. Бъдещият германски император Фридрих Хохенщауфен, племенник на Конрад III, който също участвал в похода, подпалил един манастир близо до града. Деянието довело до остър конфликт и сблъсъци с местното население. Поради погромите император Мануил I Комнин всячески се стремял да отпрати по-бързо в Мала Азия Конрад и войската му. Това му се удало и през септември 1147 г. рицарите се прехвърлили през Босфора. Когато достигнала Никомидия, кръстоносната войска била толкова изтощена и раздирана от вътрешни противоречия, че се стигнало до разделение на силите. Оттам едната част от нея начело с Конрад потеглила за Икония, но претърпяла голямо поражение от селджукската армия през октомври 1147 г.[64]

Походът на френския крал Луи VII следвал войската на Конрад III, а в някои случаи, както отбелязва Одон дьо Дьой, части от двете кръстоносни войски се срещали. Френският хронист отново с негодуване коментира поведението на германските рицари. Алеманите се държали много непристойно и поради това според хрониста гърците отбягвали френския крал, въпреки неговото миролюбиво държание. Но независимо от това цялото духовенство заедно с паството излизало от византийските градове с икони и други гръцки църковни принадлежности и винаги ги посрещало с дължимата почит и боязън. Такава била картината и при посрещането на френския крал в Пловдив, още повече като се има предвид желанието на Михаил Италик да действа умиротворяващо и да предразполага рицарите към добро поведение, за да се опази населението. Управителят на Сердика, роднина на Мануил I Комнин, придружавал френската войска и следял за спазване на мирните отношения според договора[65]. Одон дьо Дьой се стреми да представи в благоприятна светлина поведението на френските рицари и да обвини за всичко войската на император Конрад, но дори и алеманите да се държали много брутално, и французите не били много по-примерни. Френският хронист обяснява агресивното пове-

дение на своите сънародници след като навлезли в Тракийската низина с това, че гърците затваряли крепостите и не им предоставяли храни[66].

В началото на септември 1147 г. крал Луи VII пристигнал в Пловдив с войската си и отседнал в града. Тук кръстоносците-французи преживели раздялата с един от висшите духовни водачи и вдъхновители на похода – атребатийския епископ Алвиз, който след продължително боледуване починал във Филипопол. Той принадлежал към ордена на св. Бертин и бил определен от френския крал за посланик в Константинопол. Погребението било извършено с големи почести извън града, пред олтара на църквата „Свети Георги". Наскоро след това крал Луи отново с всичките си висши абати и епископи извършил траурни церемонии пред гроба му[67].

След Пловдив французите продължили през Адрианопол към Константинопол и когато стигнали до византийската столица, у крал Луи VII и приближените му назряла идеята да нападнат земите на империята. За тази цел те решили да се свържат със своя съюзник сицилийския крал Рожер II (1130–1154), който през 1147 г. завладял о. Корфу, и с неговата флота да нападнат Константинопол. Благодарение на дипломатичния подход на император Мануил I Комнин, който разпространил мълвата, че император Конрад постигнал големи успехи в Сирия, французите побързали да се прехвърлят на Малоазийския бряг. Така през октомври 1147 г. балканските земи се освободили от участниците във Втория кръстоносен поход[68].

След оттеглянето на рицарите в Мала Азия Пловдив отново се появява в изворите във връзка със заплахата от нахлулите в имперските територии кумани. През пролетта на 1148 г. император Мануил I Комнин потеглил от Константинопол с войските си срещу норманите и пристигнал в Пловдив, който, както знаем, бил изходна база в много военни експедиции, императорска резиденция и стратегически център. Тук той научил от пръсналия се слух, че многобройни орди кумани преминали Дунав и опустошавали крайречните земи, грабейки и разорявайки всичко. Те дори превзели гр. Демничик (неуточнено) и достигнали до Стара планина. Застрашителната стихия принудила императора да промени посоката на похода си и да се отправи срещу куманите. Била изпратена и флота от столицата до устията на Дунав. Но междувременно дошла вест, че куманите се изтеглили на север, на левия бряг на реката. Византийската войска се прехвърлила на север от Дунав и преследвала куманите до Галичкото княжество, където те били разбити. След приключването на този успешен поход Мануил I Комнин се завърнал в Пловдив и оттам отново организирал поход по суша, който той сам оглавил, докато огромната флота потеглила по море към о. Корфу[69]. Така Пловдив е представен като много солидна крепост, с големи възможности да осигури една императорска експедиция.

Последвал период от близо 10 години, изпълнен с почти непрестанни войни, водени от император Мануил I Комнин, който си поставил за цел да възстанови някогашното величие на империята, като възвърне загубените територии в Италия и Мала Азия. През 50-те години на XII в. империята постигнала значителни успехи срещу норманите. От тях бил отвоюван о. Корфу и действията се пренесли в самата Италия. Но успехите били нетрайни, тъй като през май 1156 г. византийската войска претърпяла пълно поражение[70]. През тези години изворите не споменават нищо за големия тракийски град на р. Марица по диагоналния път през полуострова, което е естествено, като се имат предвид грандиозните планове на императора, насочени далеч извън тракийските територии на Византия.

Пловдив отново е в обсега на византийските исторически съчинения по време на византийско-унгарските и византийско-сръбските отношения през 60-те години на XII в., които протекли с поредица от военни конфликти и дипломатически преговори. Поради новината, че куманите отново са преминали Дунав, император Мануил I Комнин се придвижил в западна посока към Лимеса. През 1161 г. унгарският владетел Геза починал и това било повод да се развихрят борби за унгарския престол. Византийският император имал много сериозни намерения „да завладее унгарската страна" според думите на Йоан Кинам и поради това отседнал в Сердика, за да следи отблизо развоя на събитията. За да достигне Сердика, при всички случаи той е минал през Пловдив.

През тези години Пловдив бил използван от империята като база за подготовка на походи срещу сръбския жупан, както и на кампании в полза на Стефан, унгарското протеже на Мануил I Комнин. Вероятно също през 1161 г. Мануил I Комнин „заминал за македонския град Филипопол" с цел да се насочи след това към сърбите и да регулира отношенията си с тях, тъй като там се надигнали вълнения срещу империята. Прибислав (Първослов), сръбският велик жупан, решил да се отцепи и да действа самостоятелно. Както при други случаи, така и сега императорът успял да потуши недоволството, но не задълго. През 1166 г. за велик жупан на Рашка бил избран Стефан Неман (1151–1195), който се признал за васал на империята, но въпреки това бил „невъзможно дързък", покорил хърватите и завладял крепостта Декатория в Далмация. Така през есента на 1168 г. Пловдив отново станал резиденция на император Мануил I Комнин, откъдето той изпратил Теодор Педиат с войска срещу Стефан Неман, вследствие на което великият жупан се признал отново за васал на византийския император[71].

Пак от Пловдив императорът подготвил войска в помощ на крал Стефан IV (1163 г.), за да се задържи на унгарския престол, отстранявайки крал Стефан III (1162–1172). От Пловдив Мануил I Комнин изпратил стратега Алексий Кондостефан в помощ на Стефан IV. Събитията се развили така, че Стефан IV отказал византийската помощ. След редица стълкновения на унгарския престол се утвърдил Стефан III. Въпреки че този унгарски крал бил признат, последвали нови конфликти и нова война между империята и унгарците със значителни териториални придобивки за Византия[72].

През 1167 г. Мануил I Комнин отново се озовал в Пловдив с намерение да осъществи подготвения срещу унгарците поход, отложен поради нараняване на крака му. Именно тук той приел унгарско пратеничество, което искало да сключи мир, но условията не били приемливи за императора. Той не прекъснал преговорите, въпреки че унгарското посолство било отпратено от Пловдив. Мануил I Комнин оторизирал свой приближен да придружи унгарците и да води преговори с тях. Мануил I Комнин се оттеглил в Сердика, за да чака резултат, но до преговори не се стигнало. По-късно бил сключен мир и Византия получила Далмация, Хърватско, Босна и Сирмиум[73].

През следващите две десетилетия в изворите не се срещат конкретни сведения за събития, свързани с града или с неговата вътрешна история. Империята, както и Пловдив, съществувала в атмосферата на външнополитически подем към реставрация на териториалното могъщество на Византия – основна тенденция в политиката на император Мануил I Комнин, която обаче имала частични успехи и не се осъществила напълно[74]. В Мала Азия империята също претърпяла пораже-

ние от Иконийския султанат при Мириокефалон през есента на 1176 г. Това разклатило съществено позициите ѝ там, а Иконийският султанат продължил настъплението си срещу малоазийските територии на Византия[75].

При тази широка външнополитическа програма, която излизала далеч извън границите на империята, естествено е централният тракийски град Пловдив да не е привличал особено вниманието на тогавашните хронисти. През управлението на Мануил I Комнин Пловдив се среща предимно в хрониките за Втория кръстоносен поход и твърде често във византийските извори, като изходна база за военните походи на този император. Освен това в Пловдив византийските власти посрещали и изпращали пратеничества, водели преговори, императорът често избирал града за своя военновременна резиденция.

Когато на византийския престол бил вече император Андроник I Комнин (1183–1185)[76], империята претърпяла военни неуспехи от северозападните си съседи – унгарците, които в съвместни действия със сърбите нападнали византийските територии. През 1183 г. унгарският крал Бела III (1172–1196) проникнал дълбоко на югоизток, завладявайки Белград, Браничево, Ниш и Сердика[77]. Така Пловдивската област се оказала до границата на Византия със сърби и унгарци. Краткото управление на император Андроник I Комнин включвало финансови и съдебни реформи и отстраняване на западните представители, известни като „латинци“, чийто брой в държавата значително нараснал. Те били обикновено търговци, банкери, лихвари, предприемачи. Немалко от тях проникнали дълбоко в ключовите позиции на властта във Византия по времето на император Мануил I Комнин, който ги привличал и толерирал. Някои от предприетите мерки на императорската власт изиграли положителна роля в управлението на империята, но други не били популярни и настроили гражданството срещу Андроник I Комнин. Такъв бил случаят с жестоката и кървава разправа с населението от латинските квартали в столицата (венецианци, генуезци, пизанци и др.)[78].

Андроник I Комнин се отнасял с ненавист към най-близките сродници на император Мануил I Комнин, като прибягвал до физическото им отстраняване или ги изпращал на заточение. Такъв бил случаят с Алексий Комнин, незаконороден син на Мануил I Комнин, който бил заточен, а след това ослепен. Друг Алексий Комнин, племенник на император Мануил, бил заточен при скитите (куманите), но успял да избяга в Сицилия през 1185 г. в двора на крал Гийом. Алексий поискал неговата помощ срещу Андроник. Заедно с Алексий Комнин в Сицилия се озовал и Малеинос от епархия Филипопол, който нямал знатен произход, но също бил изпълнен с омраза срещу Андроник и участвал в плановете за свалянето на императора-узурпатор. Дали този участник в заговор срещу Андроник I Комнин имал свои съмишленици или съучастници в града и по това да се съди за настроенията срещу Андроник, не би могло да се каже поради твърде кратката информация. Но най-големият неуспех, сполетял империята при Андроник I Комнин, бил свързан с падането на Солун през 1185 г. под ударите на сицилианските нормани[79]. В Константинопол се надигнало недоволство както сред аристокрацията, така и сред средните и бедните слоеве и столичния плебс. Оглавил го Исак Ангел.

Размириците завършили с убийството на Андроник I Комнин. Неговият син Йоан споделил участта на баща си, тъй като приживе бил обявен за негов съимператор. Трагичният край на Йоан е свързан с Φιλίππου· ἐπαρχία според думите на Никита Хониат и Теодор Скутариот, която може да се определи като областта на

Филипи, но не и на Филипопол. Още преди да избухне недоволството срещу императора, когато Солун бил обсаден от норманите, Андроник I Комнин наредил една част от западните войски да бъде изпратена при Йоан – негов син, съимператор и престолонаследник, който се намирал κατὰ Φιλιππούπολιν. С тази войска Йоан трябвало да окаже помощ на изпадналия в беда Солун, но според споменатите хронисти той се занимавал с лов и само си давал вид, че снабдява обсадените. Като имам предвид, че събитията трябвало да стават на неголямо разстояние от Солун, за да бъде той снабдяван, то посоченото място би трябвало да е Филипи, а не Филипопол на р. Марица. На 24 август Солун паднал, а на 12 септември Андроник I Комнин бил свален от императорския трон. Превратът в столицата заварил сина на императора във Филипи. Когато в този град научили за свалянето на Андроник, тези, които придружавали Йоан, го арестували и ослепили, след което той се разделил с живота си по мъченически начин и мястото на трагедията било във Филипи. Мануил, другият син на императора, бил ослепен, макар че не бил съгласен с беззаконията на своя баща Андроник I Комнин. Това знаели мнозина, знаел го и Исак Ангел, но въпреки всичко той понесъл толкова тежко наказание за делата на баща си[80]. Войската не подкрепила Андроник и неговия син и престола заел новият император Исак II Ангел (1185–1195)[81].

3. Пловдив през 1185–1192 г. Рицарите от Третия кръстоносен поход в града

Посочените хронологически граници включват две важни исторически събития: възобновяването на българската държава и Третия кръстоносен поход, които пряко рефлектирали върху съдбата на града. Средновековните извори за този период са наситени с много и ярки събития, по време на които Пловдив е представен като важен център в Тракия, с голямо стратегическо и икономическо значение. Годината 1185 бележи не само смяната на династията на Комнините с тази на Ангелите, но и началото на един период, изпълнен със слабост и значителни загуби за империята. Всички политически, икономически и социални предпоставки за това започнали да се проявяват още по времето на Алексий I Комнин, развили се при Мануил I Комнин и Андроник I Комнин и се задълбочили при Исак II Ангел. В началото на периода Византия била принудена да преглътне един много „горчив хап" – успешното въстание на Асеневци, избухнало в началото на 1186 г. и възобновило съществуването на българската държава. Много скоро след това протекъл и Третият кръстоносен поход (1189–1192).

Цялостната криза във Византийската империя осигурила външните благоприятни условия за протичането на въстанието. Вътрешните предпоставки се коренели в развитието на самото българско средновековно общество, което било в състояние да възобнови държавата си, тъй като запазило своята относителна самостоятелност в рамките на империята, изразена най-ярко в североизточните български земи. Предводителите на въстанието, двамата братя Иван Асен и Петър, били едни от най-изтъкнатите български първенци, произхождащи от новата българска аристокрация, формирала се в тема Паристрион. Те оглавили борбата за отхвърляне на административната, военната и финансовата власт на византийския император в българските земи. Въстанието в старопланинските области с център Търно-

во било улеснено от отсъствието на силни военни гарнизони там, които да се противопоставят с успех на откъсването на българските земи от империята, с изключение на съпротивата, оказана на въстаниците от византийския гарнизон в Преслав. Според изворите масовостта на движението била толкова голяма, че византийското правителство организирало и провело около 9 големи и солидно подготвени, но все безрезултатни военни похода в земите на север от Стара планина. Още в началото въстанието се развивало успешно. В Търново пред събралия се въоръжен народ били обявени отхвърлянето на императорската власт в земите на север от Стара планина, коронацията на двамата братя и избирането на архиепископ на Църквата във възобновената българска държава[82].

Положението на империята се усложнило поради провалилите се походи срещу българите и метежа на Алексий Врана, който се провъзгласил за император в Адрианопол. Това дало възможност на ръководителите на българското освободително движение – братята Асеневци, да предприемат действия на много широк фронт. През 1187 г. те вече били преминали старопланинските проходи и извършвали нападения в цяла Тракия. Българите в съюз с куманите, предвождани от неустрашимия пълководец цар Иван I Асен, се появявали на най-различни места в Североизточна, Югоизточна или Централна Тракия. Голямата подвижност на войската, предимно конна, и способността на Иван I Асен да ръководи много умело войските осигурявали почти винаги успех на българите. През лятото на 1187 г. те опустошили селищата около Пловдив и самите околности на града[83] . Големият централен тракийски град безспорно привличал вниманието на братята Асеневци, но освен нападения с цел демонстрация на сила и респектиране на противника, и то най-много в околностите на града, в изворите няма сведения за други действия. Пловдив бил здрава крепост със значителен военен гарнизон и неговото завземане не било лека задача, а изисквало сигурен тил. Когато император Исак II Ангел научил за нападенията около Пловдив, той се отправил в тази посока, но не влязъл в сражение с българите при града, тъй като те, верни на начина си на воюване – подвижни и действащи от засада, вече се били изтеглили. От Пловдив той потеглил за Сердика, за да премине през старопланинските проходи в Северна България и оттам да даде решаващо сражение на българите. Поради зимните студове той отложил военната кампания за пролетта на 1188 г. Този втори поход на императора завършил през лятото на 1188 г. с безуспешната тримесечна обсада на крепостта Ловеч и невъзможността да се справи с възобновената българска държава на нейната територия[84]. За известен период от време настъпило затишие на военните действия в Тракия, като българите преустановили нападенията си в тази област и конкретно около Пловдив. За това затишие свидетелства и казаното от Никита Хониат в реч, отправена по адрес на филипополския митрополит Константин Пантехни[85].

Не изминала и една година от опитите на император Исак II Ангел да нанесе удар на българската държава, и Византия отново била поставена пред изпитанието да посрещне в земите си сега вече рицарите от Третия кръстоносен поход[86].

Повод за организирането на Третия кръстоносен поход било издигането на мюсюлманската държава, обединяваща част от Сирия, Месопотамия и Египет, начело със Салах-ад-Дин (Саладин – 1171–1193). След победата на Саладин над християнската войска при Тивериадското езеро през 1187 г. последвали завладяването на Акра, Бейрут и най-тежкото поражение за християните – превземането на Йерусалим от мюсюлманите[87]. Това бил съществен аргумент за западноевропейските

рицари от Германия, Франция и Англия да се отправят на поход към Светите земи. Като водачи на похода застанали самите коронованите глави на тези държави: Фридрих I Барбароса (1152–1190) – германски император и император на Свещената Римска империя, френският крал Филип II Огюст (1180–1223) и английският крал Ричард Лъвското сърце (1189–1199). Фридрих I за втори път след 40 години, когато взел участие във Втория кръстоносен поход, се отправил на Изток, като избрал придвижването по суша през земите на Балканския полуостров[88]. Английският и френският крал се насочили към Палестина по море[89].

Германският владетел предполагал, че византийският император Исак II Ангел ще прояви враждебно отношение и поради това сключил договор в Нюрнберг през декември 1188 г. с неговия представител, логотета на дрома Йоан Дука, като присъствало и пратеничество на Иконийския султанат, противник на Саладин, с когото Византийската империя била в съюзни отношения. В Нюрнберг било постановено рицарите да преминат в пълен ред, без да предизвикват и ограбват населението, а византийските власти се задължавали да им осигуряват свободно и сигурно преминаване без съпротива, а също доставка на храни и припаси[90]. На 11 май 1189 г. император Фридрих I, оставяйки за свой наместник сина си, римския крал Хенрих, потеглил от Регенсбург с германското рицарско войнство. След като преминала през Виена, Бозониум (Братислава) и унгарския двор, където била посрещната с много внимание от крал Бела III[91], войската продължила през Панония, минавайки през Стригониум (Гран), Сирмиум, Белград и Браничево. При последния град станали първите кървави стълкновения, които според западните хронисти и византийския историк Никита Хониат били предизвикани от вероломството на Исак II Ангел. В Равно (Кюприя в Сърбия) при императорската войска достигнал пратеник на унгарския крал, който се извинявал за забавянето на вестите от византийския император, тъй като той водел военни действия в Мала Азия, и се известявало, че в Сердика били изпратени императорски хора да посрещнат германската войска. Дошло и писмо от логотета на дрома, с което се обещавали всякакъв вид услуги, храни и пазари за войската[92].

Кръстоносната войска продължила да се придвижва по централния път през полуострова и достигнала до Ниш. Тук пратеничество от сръбския велик жупан Стефан Неман и братята му Красимир и Мирослав предложило помощ на Фридрих I срещу Византия. Те предложили съдействие и от българските царе Калопетър (Петър) и Асен, „които бяха подчинили и владееха част от България около Дунав и част от Тракия“ (Historia peregrinorum). Българските царе дори изпратили писмо и пратеници до император Фридрих I, като му отдавали почит и му обещавали на свой ред помощ срещу империята. В замяна на това сръбските жупани искали да получат срещу клетва като васално владение от ръцете на западния император своите собствени земи. Император Фридрих I обаче останал безучастен към техните предложения[93]. През всичкото това време преминаването на рицарската войска било съпроводено с въоръжени стълкновения с местното население, грабежи, насилие и убийства[94].

Но никъде както при Пловдив, който трябвало да търпи няколкомесечното им присъствие, кръстоносците не показали толкова открито своята бруталност и грабителска същност. Тук, в този град, станал главна резиденция на германския император, се водели преговори и кореспонденция, посрещали се и се изпращали пратеничества, трупали се богатства от ограбените домове в града, от близките и да-

лечни градове и по-малки крепости в областта около Пловдив. Градът станал център и главна база на една обширна територия, безнаказано контролирана и ограбвана от железните рицари, зле прикриващи грабителската си природа под знака на кръста. И накрая, като благодарност за всичко, което им предложил Пловдив – храна, подслон, изобилие от припаси и удобства, те го разорили и опожарили. Едва ли друг балкански град е пострадал така тежко през всичките кръстоносни походи като големия, богат и красив град на р. Марица в Северна Тракия. Справедливо е да се отбележи, както и самият византийски историк Никита Хониат прави, че до известна степен двуличието на Исак II Ангел, неговите тайни заповеди за преследване на кръстоносците, забраната за пазари и други нарушения на договора от Нюрнберг са подтиквали допълнително кръстоносците да грабят богатите на храни и припаси земи, през които минавали. Но според мен за тях това поведение на византийския император било добре дошла причина, за да мотивират безчинствата си[95]. Трябва да се поясни, че затрудненията на похода, създавани от византийска страна, се отнасяли към първите дни от появата на кръстоносците в териториите на империята. Впоследствие, особено след като те престояли известно време в Пловдив, византийският император направил всичко възможно да улесни пътя им към бреговете на Мала Азия, но западните хронисти всячески се стараели да подминат или омаловажат този факт. През целия поход доминирали прикритостта и враждебността между двамата императори, които рефлектирали в действия от страна на кръстоносците срещу местното население. И все пак упреците към Исак II Ангел, който имал много съществени аргументи да иска сериозни гаранции за земите си, и това доказали самите кръстоносци с действията си, са твърде тенденциозни.

Враждебните отношения между кръстоносците и византийското правителство започнали още с изпращането на рицарското пратеничество до византийския император преди началото на похода, т.е. още през март 1189 г., за да бъде уредено на практика всичко, което било постановено според Нюрнбергския договор. Пратениците се придвижили по пътя Белград – Ниш – Сердика – Филипопол – Адрианопол до Константинопол и първоначално били приети добре в столицата, но впоследствие били обезоръжени и арестувани[96]. В отговор на исканията на кръстоносните водачи, от Константинопол до Фридрих I било изпратено посолство, съставено от логотета на дрома Йоан Дука и Андроник Кантакузин, носещо до кръстоносците в Равно привидно доброжелателно писмо (според думите на Никита Хониат, който по принцип имал негативно мнение за Исак II Ангел). Завърналите се пратеници внушили на византийския император, че в лицето на Фридрих I би трябвало да вижда свой враг[97]. Тези отношения също имали за резонанс сътресения в градовете, през които трябвало да премине походът.

Такъв е случаят и с Пловдив. Но какво било положението в града в навечерието на кръстоносното нашествие и как се развили събитията в него и околността му при пристигането на кръстоносците на император Фридрих I? По това време управител и апограф на Филипополската тема бил Никита Хониат. Той споделя в историята си, че бил заплетен в „твърде много неприятни работи". Хониат бил достатъчно умен и проницателен, за да прояви снизходителност към своите грешки и тези на другите. С болка и ирония той описва незавидното положение, в което изпаднала отбраната на Пловдив. До него като управител на града била изпратена заповед на императора да бъде отново издигнат околовръстният защитен пояс на

Филипопол, който вероятно в момента бил в окаяно състояние, занемарен или разрушен, и да бъде ограден градът с ров. Това било извършено не без затруднения, тъй като напрежението от наближаващите кръстоносци все повече нараствало. След кратко време отново пристигнала императорска заповед, повеляваща да се разруши поясът, за да не послужи градът за убежище на германския император[98]. Градът бил обхванат от напрежение и безпокойство поради усилената и безплодна работа по укрепления и строежи, които трябвало да бъдат разрушавани. На 13 август 1189 г. императорската кръстоносна войска вече достигнала до Сердика, напусната от жителите ѝ. Тук алчността на кръстоносците отново ги подтикнала към грабежи и насилия. При Сердика войската на Фридрих I била разделена на 4 бойни единици и се отправила към Пловдив през прохода „Св. Василий"[99]. В прохода по заповед на византийския император били направени укрепления от повалени дървета с цел да се попречи на преминаващите кръстоносци, а византийски части начело с протостратора Мануил Камица и доместика Гидо Алексий ги нападали от засада. Като изгорили обаче препятствията, рицарите преминали прохода без много усилия[100]. По заповед на Фридрих I пръв минал през теснините синът му, швабският дук Фридрих. При спускането в равнината недалеч от Пловдив той решил да демонстрира блясъка и силата на рицарската войска пред населението и византийските гарнизони. Дук Фридрих избрал измежду по-видните благородници в своя отряд 500 рицари, облечени в железни брони и яздещи коне с железни покривала. За да посрещне рицарската армия, от Пловдив излязла византийска войска, която вероятно била получила нареждане да следи за мирното придвижване на западните рицари и да не се допускат инциденти. Но при вида на движещата се блестяща маса от покрити с метал рицари и коне, на заслепяващото от блясъците на августовското слънце рицарско оръжие, можем да си представим как са реагирали всички, които станали свидетели на това зрелище. Въздействието на картината било много силно. Нормалната реакция на византийците била бързо и уплашено да се оттеглят и скрият зад стените на града[101]. Можем да си представим как са се чувствали и самите германски рицари в това нечовешко одеяние в гореща Тракия, верни и на суетността си, която не само не им била чужда, а представлявала елемент от тогавашното традиционно западноевропейско рицарско поведение. И в крайна сметка ефектът бил наистина постигнат.

Вестта за приближаващата страховита кръстоносна войска подействала с цялата си сериозност за реална и близка опасност. На жителите било заповядано да напуснат града. Докато по-голямата част от филипополското население се изтеглила в близките крепости, основната рицарска войска, предвождана от Фридрих I Барбароса, пристигнала в областта Циркуиц (близо до прохода „Траянови врата")[102]. Тук с голямо задоволство кръстоносците открили овършано жито, узряло грозде и всякакви други блага[103]. „... След това на 24 август [кръстоносците] пристигнаха при Филипопол, където прекараха няколко дни на лагер вън от стените на града, преди да влязат в него по нареждане на западния император. Филипопол е богат и виден средищен град, разположен в началото на Македония. Цялата област около него има плодородна и твърде сочна почва."[104] Това са първите впечатления на кръстоносците, които не можели да скрият задоволството си от красивия, удобен и богат тракийски град. Авторът на другата хроника за похода на император Фридрих I допълва: „...На 24 август, т.е. на празника на блажения апостол Вартоломей, ние се приближихме до Филипопол, твърде

добре защитен както от самата природа, така и от човешка ръка и там се разположихме на лагер. Града намерихме празен поради страх от нашите.“[105]

Сведението на Никита Хониат не отбелязва момента, когато войската на Фридрих I се установила на лагер пред града, което се открива в двата западни извора за този поход.

За завземането на Пловдив Никита Хониат разказва: „Което пък е още по-смешно, той (Фридрих I – б.а., А.Д.) премина по друг път, влезе във Филипопол и направи вал около него. Така по околен път той тайно се яви срещу ромеите и завладя тези места, от които го отстраняваха и заради които проходите бяха заградени. А като влезе във Филипопол, намери го изоставен от повечето и от по-видните му граждани. Пък и да беше останал някой, то той беше някой бедняк, чието цяло имущество се състоеше в това, с което бе облечен, или някой, който се числеше към арменците.“[106] Така императорът завзел града, който бил опразнен и не оказал никаква съпротива. Фридрих I се укрепил в него. Това свидетелства за намеренията му да остане тук продължително време.

Войската на Фридрих I се установила най-напред в лагер извън града. По всяка вероятност той се намирал в югоизточна посока, в равнинната градска част на Пловдив. Пътят, по който се очаквало да влезе войската на рицарите, бил централният диагонален път на полуострова, който водел към града от северозапад. Тя обаче минала по заобиколен път, явила се неочаквано и изненадала малкото останало население. Никой не би могъл да предположи, че кръстоносците могат да се явят точно от югоизток, тъй като било логично те да се установят в латинския квартал, създаден още по време на Втория кръстоносен поход[107]. Този квартал се намирал по всяка вероятно под северозападните склонове на Небет тепе, близо до крепостната стена на акропола. Нека си припомним, че Фридрих I Барбароса познавал пътя и областите, през които минавала неговата войска. Поради това той успял да се справи без особени затруднения в чуждата страна. Тук, при Пловдив, Фридрих Барбароса завършил реорганизацията на войската си, започната при Ниш, като към четирите корпуса прибавил още един, състоящ се от пехотинци и от по-храбрите оръженосци във войската[108].

В лагера извън стените на града започнали преговорите между Фридрих I и Исак II Ангел. Византийското пратеничество начело с пизанеца Якоб изразило негодуванието на Исак II Ангел от присъствието на немската войска в земите му против неговата воля. То изискало да бъде изпратено друго посолство в Константинопол, освен това от началото на годината, с други заложници, между които да е и синът на Фридрих I, дук на Швабия. Исак II Ангел настоял на това, за да бъдат организирани пазари за кръстоносците и да не бъдат предприети нападения срещу тях от византийска страна. Писмото давало информацията за участта на първото пратеничество на Фридрих I във византийската столица. Според западните хронисти императорът постъпил така дръзко поради съюза си със Саладин, насочен срещу западното войнство. Според тях писмото на Исак II Ангел било враждебно и предизвикало дълбокото възмущение на Фридрих I, чиято репутация същите хронисти се стремили всячески да запазят неопетнена. Останалите кръстоносци избухнали в необуздан гняв срещу позицията на Исак II Ангел. Високото самочувствие на германския император и на неговите рицари не им позволявало да преглътнат предприетите с основание предпазни мерки на Исак II Ангел. Те не признавали и другата страна от предложението, че в замяна на тези мерки им се предлагали

пазари и сигурен път. Писмото на византийския император послужило едва ли не като боен сигнал да се развихри, и то до крайност, грабителската страст на западните рицари, чиито интимни мисли и стремежи и без това били насочени към заграбване, насилие и обогатяване. Самите хронисти, смятайки, че действията на рицарите са оправдани, заявяват: „…кръстоносците започнаха свободно да разграбват имотите на гърците и да унищожават всичко останало“[109].

Рицарската дързост нараснала още повече, когато кръстоносците нахълтали в града и го подложили на грабеж, а след това се настанили в него. „…На 26 август с голяма радост влязохме във Филипопол, който като че от Бога ни бе отреден, и намерихме в него много припаси за войската. И тъй като гръцкият император ни бе отказал да ни позволи да преминем през морето, ние се настанихме в този град като наш собствен, обрахме и изстискахме гроздето на онази земя, извадихме закопаното в ями жито и всеки един от нас си прибра достатъчен запас от него в определеното му помещение.“[110] Цялата кръстоносна войска заела едва половината от къщите в града[111]. Мотивът, че византийският император не пускал кръстоносците да преминат Проливите, не е състоятелен, тъй като изобщо не става въпрос за забрана, а за сигурност. Тези изявления на хронистите се правят само с цел да се оправдаят грабежите. Навсякъде кръстоносците демонстрирали отявлена неприязън към гърците и всъщност императорът имал право да иска повече гаранции за своите територии. Създава се впечатлението, че прекалената предпазливост на Исак II Ангел и искането на втора група заложници послужили едва ли не като търсен и добре дошъл повод кръстоносците да завземат Пловдив, който може би и без това е щял да бъде окупиран от тях.

Според „Expeditio Friderici“ кръстоносците престояли в града първоначално 12 седмици. За завземането на Филипопол в Миланския летопис (XIII в.), съдържащ събития от 1154 до 1230 г., се съобщава: „Все пак римският император (Фридрих I – б.а., А.Д.) преминал по-нататък и пристигнал до града, наречен Филип (Philipus – Филипопол), нападнал го и го превзел с всичките му богатства и останал там 12 седмици“[112]. Това се отнася до част от войската, която начело с императора напуснала Пловдив в началото на ноември 1189 г. и се установила в Адрианопол. Другата част от кръстоносната армия останала там още близо три месеца. Градът станал изходна база за нападения не само в близките околности, но и за набези до по-далечни крепости и градове. Първата крепост била Скрибенцион в Родопите, която се отъждествява със Стенимахос (Асеновград). Здраво укрепена поради естественото си положение и обградена със стени и кули, крепостта била принудена да се предаде под обсадата на рицаря Хенрих от Калден, маршал на императора. В Скрибенцион той поставил стража от рицари. Над нея се намирал манастир, който всъщност е Бачковският. Епископът на този манастир, за който Ансберт съобщава, че е родом от Иверия, т.е. грузинец, бил отведен при Фридрих I в Пловдив. Императорът го задържал при себе си като приятел и му оказал необикновено големи почести[113].

Наскоро последвало ново стълкновение между хората на швабския дук и византийската войска, намираща се в близка до Пловдив област. След няколко дни кръстоносците се отправили към Берое. При вида на рицарите в бойно снаряжение, гарнизонът и гражданите се разбягали и изоставили града. Победоносно рицарите влезли в опразнената крепост Берое, ограбили я и с голяма плячка се върнали в Пловдив. За кратко време кръстоносците завладели 10 града и принудили два по-

големи града – Пернис (вероятно Перущица) и Брандевой (неустановено, но навярно близко до Пернис) – да се предадат. Настанал истински терор в областта около Пловдив. Както образно се изразява авторът на „История на кръстоносците“: „…пред погледа на нашето племе земята се смълча“[114]. Всеобщ ужас обхванал беззащитните жители в градовете и селата. И сякаш горд от деянията на своите сънародници, хронистът продължава: „…Вече множество коли излизаха за плячка, кръстоносците опустошаваха цялата страна и се връщаха назад, претоварени с плячка и със съестни припаси. Овце и волове, а и полски дребен добитък имаше в такова изобилие във войската, че един вол се купуваше за 5 денара, а един овен за 2 или три 3 денара. Всички, които се стремяха да натрупат плячка, твърде лесно спечелваха злато, сребро и пари.“[115] И всичко това се е мъкнело и трупало във Филипопол, превърнал се в кошмарен лагер на разбойници. И, разбира се, кръстоносците не закупували воловете и овните от собствениците им на такива ниски цени, а, след като ги заграбвали, те ги разпродавали помежду си на безценица. Тази отблъскваща откровеност в разказите за „благородните и богоугодните“ дела на императора Фридрих в кръстоносния му поход обезсилва упреците, отправени към Исак II Ангел, обвиняван за забавянето на похода.

За положението в Пловдив през есента на 1189 г. свидетелства и епископ Дитполд в Хрониката на презвитер Магнус: „…Трябва да знаете, че имаме в изобилие всички блага, пък и всички наши другари досега са здрави и читави. На 29 септември нашите кръстоносци попаднаха сред най-голяма воня поради безбройните трупове във Филипопол. На 5 ноември господарят император се оттегли от Пловдив и отиде в Адрианопол. Тези обаче, които бяха останали в Пловдив, почнаха да разполагат с най-голямо изобилие от стоки за продан. Около 11 ноември.“[116] В твърде интересната 18-а реч на Никита Хониат в чест на филипополския митрополит Константин Пантехни, богата на информация за Пловдив в края на 1189 г., се съобщава за небивал глад в града: „Затова изпитание с глад застигна нашия град, и то глад много по-тежък от известните някога, та бедните спохождаха наред домовете не само на богатите, но и на тези, които с ежедневен труд си изкарват прехраната. И този град, да оставим другите злини, от които пострада, се изпълни със стенания. Улиците и сокаците му се затрупаха с паднали и загинали от глад. Мнозина се бяха вкопчили сред боклуците. Имаше и такива, които само с мимики и жестове с ръце просеха милостиня от минувачите, понеже глас не им беше останал от недояждане, а други с остатъка от гласа си издаваха окаяното си състояние. Напастта напредваше и вече открито нападаше: не отделни единици, а цели маси от хора напускаха този живот и умираха – о, печални и предизвикващи сълзи събития и гледки! – плащайки на тълпи дължимото, което изискваше гладът, а заедно с него и студът, така че силите напускаха тези, които отнасяха телата на мъртвите, и последните бяха погребвани почти на повърхността на земята – толкова голяма беше напастта!... Както знаеш, разбира се, че блажен е онзи, който поучи и изпълни, ти (митрополит Константин – б.а., А.Д.) събра пострадалите от глада и им даде дрехи, подслон и необходимото да преживеят, и не смяташе за недостойно по няколко пъти на ден да ги посещаваш, докато раните им почти зараснат.“[117]

Речта отразява някои биографични данни от живота на филипополския митрополит Константин Пантехни, които обхващат периода 1186–1190 г.[118] Кога би могъл да настъпи този жесток глад през посочените години, когато и митрополитът е действал в града, и Никита Хониат като управител и апограф на Пловдив през 1189

г. е имал впечатления от неговите добродетелни дела? Голямото събитие, което би могло да предизвика такава ситуация в града, безспорно е Третият кръстоносен поход. Неговите поклонници и рицари иззели всички храни, складирани в града и в околните му села и крепости. В Хрониката на презвитер Магнус се подчертава, че кръстоносците намерили „Филипопол празен от хора, но пълен с вино, храни и други богатства."[119] Само през есента и зимата на 1189 г. жителите на града може да са били изложени на такова страшно изпитание.

Мъчителната гледка на десетки умиращи от глад, чиито трупове стелели улиците на града, в писмото на епископ Дитпол е представена с едно изречение, а в речта – в дълъг разказ. „Безбройните трупове", от които се разнася най-голяма воня, са на същите жертви на големия глад във Филипопол. Епископът на кръстоносците с огромното си самочувствие и високомерие дори не си е задал въпроса, коя е причината за това стълпотворение от измрели хора, а също така цинично звучи в устата на въпросния епископ, на фона на трагедията в града, че кръстоносците са задоволени от всичко и са здрави и читави.

След завладяването на града според думите на неговия управител Никита Хониат император Фридрих продължил дипломатическата си дейност за убеждаване на византийците да му съдействат, а не да му пречат. Изпратено било писмо до протостратора Мануил Камица, който получил тайно нареждане от Исак II Ангел да вреди на кръстоносците. Камица се намирал също в Тракия, в крепостта Прусион, недалеч от Пловдив. От своя страна той се обърнал към Исак II Ангел, за да получи указания как да действа. Византийският василевс насърчил протостратора всячески да пречи на аламаните[120]. Никита Хониат заявява това, но след като вече се е знаело какви поразии и безчинства са извършили кръстоносците, логично е от Константинопол да се издаде заповед за тяхното усмиряване и възпирането им с цел да се забави приближаването на кръстоносците до столицата. Така, по внушение на Исак II Ангел, Камица предприел акция срещу кръстоносците в Пловдив, като подбрал 2000 войници, за да направи засада при хълмовете на града. Другата част от войската с обоза и хората на Никита Хониат получила нареждане да се оттегли. В това време арменците, които се отнасяли доброжелателно към западните рицари, им разкрили плановете на протостратора. Кръстоносците и отрядът под командването на Мануил Камица се срещнали извън Пловдив, при крепостта Прусинон в подножието на Родопите (с. Куклен, близо до Асеновград) и там протостраторът претърпял пълно поражение, спасявайки живота си с бягство. Останалата част от византийската войска заедно с обоза и хората на Никита Хониат се оттеглила към областта Ахрида, а след това се прибрала в Константинопол[121].

Събитията, с които ни запознава византийският историк, свидетелстват за вече истинска, напреднала фаза на войната между двете императорски войски. Докато известно време кръстоносците били оставени безнаказано да разоряват страната, то вече при обтегнатите отношения бил направен опит Пловдив да се освободи от пришълците. Обстоятелството, че самият управител на града го напуснал едва ли не като беглец, показва, че император Фридрих I не зачел византийската власт в Пловдив. При завръщането си в столицата Никита Хониат успял да убеди Исак II Ангел да не прави опити да задържа повече кръстоносците. Никита Хониат подчертава, че германците виждали като причина за упорството на византийския император договорните му отношения със Саладин. И в двете най-подробни хроники за похода се отбелязва същото[122]. Хониат не опровергава това мнение и

следователно и той, като чиновник от византийската администрация, е бил наясно по въпроса за договора и е приемал обяснението на кръстоносците като основателно, но независимо от това грабежите им не можели да бъдат оправдани.

Не само византийският историк обръща внимание на доброжелателното отношение на арменците към кръстоносците. Сведения за това се срещат и в съчинението „История на похода на император Фридрих", където е изразено диференцираното отношение на кръстоносците към различните групи от етнически пъстрото население в околностите на Пловдив и в самия град. Арменците и някои от българите, които обработвали земята срещу данък, се явили пред императора и с клетви и настойчиви молби поискали мир, като се задължили да уреждат за кръстоносната войска пазар за продукти, докато тя се намирала в града. Молителите успели да получат по този начин „здрав мир за себе си и за селата си" и спазвали поетите обещания[123]. Тук можем да направим връзка между поведението на българското население, безусловно увеличило своето присъствие в Северна Тракия и по-конкретно в Пловдивската област, и външнополитическата стратегия на българските владетели, които предлагали на Фридрих I своята помощ срещу Константинопол. В двата основни западни извора за Третия кръстоносен поход се показва различно отношение към западните рицари от страна на гърците в сравнение с това на арменците и българите. Остава се с впечатлението, че гърците са непреклонни и изцяло враждебно настроени към кръстоносците, докато българите и арменците са склонни да търгуват с тях и изобщо да бъдат по-отстъпчиви. Що се отнася конкретно до арменците, това се дължи освен на каноническата близост между арменската и западноевропейската Католическа църква, положително и на дискриминационни тенденции по отношение на арменците от страна на гръцката общност в Пловдив. Към българското население е имало също такова негативно или най-малкото пренебрежително отношение. Това разсъждение, естествено, е само опит да се види един от аспектите на сложната обстановка в Пловдив и областта му през лятото на 1189 г. Част от българското население там организирало пазари, за да може по този начин да запази мира за поселенията си около града. В едно няма съмненние – цялата област е била жестоко тероризирана, но част от жителите ѝ предпочели компромиса пред безрезултатната съпротива и в историите за похода е посочена тяхната етническа принадлежност. Също може да се изкаже мнението за възможна връзка между политическите ходове на братята Асен и Петър (предлаганата помощ срещу признание от император Фридрих I и дори претенции към гръцката корона) и поведението на местното българско население в Тракия и конкретно в Пловдив към кръстоносците. С осигурените пазари те улеснявали рицарите, помагали им и по този начин обективно действали в полза на император Фридрих I в синхрон с намеренията на българските владетели.

Когато се четат двете най-подробни хроники за историята на Третия кръстоносен поход, минал през балканските територии, се създава впечатлението, че моралът, етиката и съвестта на Фридрих I остават неопетнени. Действително при Ниш, след необузданите грабежи на кръстоносците, той ги изобличил в нарушаване на клетвата[124], но след това, при други още по-големи погроми, той съвсем не реагирал по този начин. Всъщност едва ли Фридрих I не е бил осведомяван за грабежите, насилията, преследването и убийствата, които понесли местните жители, но открито не е ангажирал височайшата си особа в локални стълкновения и престъпни акции. Той ръководел политиката на похода и настоявал да му се даде сво-

боден достъп до протока „Св. Георги“, за да се прехвърли в Мала Азия, а също така се интересувал от съдбата на първото си пратеничество, поне така ни го представят западните историци. От Пловдив той изпратил още едно пратеничество до Исак II Ангел. Посланиците трябвало да предадат, че германският император не е обвързан с враговете на Византия, че не е давал нито България, нито някоя друга, подвластна на гърците земя като феодално владение на сръбския велик жупан – враг на Гърция. Припомняли се условията на Нюрнбергския договор, затвърден с клетва[125].

От Константинопол в Пловдив пристигнало пратеничество, оглавено отново от пизанеца Якоб, и пак дало уверения за лоялността на византийския император, но скептично настроеният Фридрих I не приел тези уверения и пратеничеството се завърнало без резултат в столицата[126]. От текста не проличава какви са били претенциите на кръстоносците и какви са били предложенията на византийското правителство. След погромите на кръстоносците в Пловдив Исак II Ангел полагал усилия за по-бързото им изтегляне от Тракия. Но император Фридрих I и кръстоносната му войска се чувствали повече от добре в централния тракийски град на р. Марица и това „страдание“ и „кършене на ръце“ от страна на кръстоносците за първите пратеници било до голяма степен поза и претекст войската да остане в плодородната равнина, в богатия Пловдив, докато се насити добре. Естествено, такова признание е твърде неудобно за официалния императорски историк и той не споменава и дума за него, а се задоволява съвсем неубедително да заяви, че император Фридрих I не вярвал на думите на византийските пратеници и поради това ги отпратил, без да склóни към разбирателство. Изобщо в съчинението „Походът на император Фридрих I“ няма друг по-благороден и великодушен владетел от германския император. И тук не може да не направи впечатление, че Никита Хониат е далеч по-критичен към своя император, отколкото западният историк към Фридрих I.

Кореспонденцията и размяната на пратеници между Константинопол и Пловдив продължили още известно време. Обтегнатите отношения довели до недотам любезни и достойни за владетели постъпки. Когато съзнателното забавяне на похода от страна на самия Фридрих I станало открито и достатъчно ясно, Исак II Ангел, престъпвайки всякакви етични норми, му предрекъл, че ще умре преди великденските празници. И двамата императори толкова много „се уважавали“, че се стараели да си нанесат колкото може повече материални и морални удари. Така например Фридрих I, след като научил за лошото отношение на Исак II Ангел към мюнстерския епископ и другите негови хора, решил да отвърне с подобен жест на византийците. Когато в Пловдив пристигнало от Константинопол поредното пратеничество, германският император наредил всички слуги на благородните византийци, включително и конярите, да седнат до своите господари, за да ги унизи и да им покаже, че помежду им няма разлика[127].

Исак II Ангел отдавна вече упорито действал за по-скорошното оттегляне на кръстоносците. Така той върнал високопоставените лица от първото и второто пратеничество на Фридрих I, за да се присъединят към рицарската войска. Те пристигнали в Пловдив на 28 октомври 1189 г. и били придружени от логотета на дрома Йоан Дука и 4 високопоставени лица с титлата „севаст“[128]. На следващия ден византийското пратеничество било прието от германския император в неговата резиденция в Пловдив и потвърдило положенията в Нюрнбергския договор за премина-

ването на кръстоносците, но Фридрих I не повярвал и този път в уверенията им. И така, отново базирайки се на второстепенни въпроси, той успял, вероятно съзнателно, да провали срещата, която не завършила оптимистично, а с тягостната перспектива за подновяване на войната. Фридрих I целял да бави придвижването си, като с това печелел време, тъй като нямал намерение да напуска завладяната от него територия. Но във войската, достатъчно награбила се за дългия престой в Пловдив, започнали да се появяват настроения, които налагали продължаването на похода.

Поради това бил свикан съвет на князете и в присъствието на императора се обсъдили състоянието на войската и делата на кръстоносците. Някои предложили да се зимува в Пловдив поради наближаването на зимата и неподходящото време за поход. Други предлагали да се остави гарнизон в града, а с останалата войска да се завземат други области и да се нападне гръцката войска в Адрианопол. Император Фридрих сериозно се опасявал, че ако всички едновременно напуснат града, той ще остане съвсем празен и ще бъде завладян от неприятелите във вреда на кръстоносците. Надделяло второто мнение и в Пловдив бил оставсн гарнизон за охрана начело с четирима епископи (лиежкия, мюнстерския, патавийския и тулския) и други рицари-кръстоносци[129].

В Пловдив, преди отправянето на войската към Адрианопол, при Фридрих I се явило пратеничество от унгарския крал, който искал унгарците, участващи в похода, да се завърнат в страната си[130]. Истинската причина за това отзоваване, макар и тя да не е спомената, е вероятно сериозното опасение на унгарския владетел за нелоялността и враждебността на Фридрих I към византийския император. Няма съмнение, че Бела III не е искал да се солидаризира с германския император, чиито агресивни намерения спрямо империята съвсем не били прикривани, особено в конкретната фаза на похода, а и по-късно. Изтегляйки унгарските участници, той се дистанцирал от него и останал лоялен към своя зет Исак II Ангел.

В Пловдив били складирани значителни припаси и богатства на мародерстващите рицари. Бил обмислен план за оставяне на гарнизон в града, което показва превантивните мерки, предприети от кръстоносците. Гарнизонът сам по себе си е доказателство за съществено променените на практика цели на похода. Какво правят кръстоносците в Тракия като владетели на византийски територии там? Дискредитирането на Третия кръстоносен поход е налице. Само не могат да се обяснят двете противоположни тенденции в повествуванието на западните хроники. От една страна, в тях византийският император се обвинява в неискреност и съзнателно забавяне на похода (това те имат право да посочват известно време след завземането на Пловдив), обрисуват император Фридрих I като възможно най-предания Богу и благороден владетел, а допускат в разказа си такива изобличителни факти, които обезсилват и правят нелогично всичко друго, казано в полза на кръстоносците и техния предводител.

Красноречив обвинителен документ срещу поведението на германския император е неговото писмо до сина му, римския крал Хенрих, цитирано изцяло в „История на похода на император Фридрих“. Писмото е написано в Пловдив към края на престоя на кръстоносната войска в града, т.е. към 5 ноември 1189 г.[131] От него става известно, че другият син на Фридрих I, дукът на Швабия, имал намерение да остане с голяма част от войската си в Берое. Научават се и други подробности от събитиен характер, но безспорно една от най-важните и интересни части в писмото е тази, в която Фридрих I излага плановете си по отношение на Византийската

империя. Ето какво гласи част от текста: „…И тъй, понеже е невъзможно преминаването ни през протока „Св. Георги“, ако не получим от константинополския император най-избрани и без всякакво изключение знатни заложници и не подчиним цяла Романия под нашата власт, напомняме и настоятелно молим мъдростта на кралското ти благородие да изпратиш удобни на твоя святост пратеници в Генуа, Венеция, Анкона, Пиза и в други места, за да помогнат с галери и кораби. Те да ни се притекат на помощ при Константинопол към средата на март и тогава – те по море, ние – по суша, да обсадим града.“[132] Очевидно идеята за завоюване на византийските земи била и убеждение, и стремеж на Фридрих I, който доказал това с поведението си при Пловдив и с окупирането на града и областта. От писмо на епископа на Патавия, Дитполд, до дука на Австрия, Леополд, се научава, че император Исак II Ангел бил уведомен от френския и английския крал и браничевския управител, че римският император навлязъл в Гърция с намерение, след като изтреби гърците, да предаде това царство на сина си, швабския херцог. В това обвинение всъщност се съдържа една истина, която се потвърждава от действията на кръстоносците[133].

След като оставил гарнизон в Пловдив и четиримата епископи, на 5 ноември Фридрих I потеглил с войската си към Адрианопол. При крепостта Близимос кръстоносците престояли от 7 до 14 ноември 1189 г. Оттам императорът внезапно решил с малка свита придружители да се завърне в Пловдив, за да даде някакви поверителни нареждания на благородниците, които охранявали града. Това показва до каква степен той държал на Пловдив като стратегически и стопански център, който искал да задържи на всяка цена. Никой не оставя гарнизон в някоя крепост или град, ако не възнамерява да се завърне в него. След това императорът се върнал по обратен път, достигайки до Констанция, а оттам на 22 ноември пристигнал в Адрианопол, който, изоставен от гражданите му полупразен, бил завзет от рицарската войска. Кръстоносците се настанили в него и го оплячкосали както всички населени места, през които минавали. Не след дълго били завладени градовете Пробатон (Провади, Одринско), Димотика и Никица (Хафса)[134]. В Адрианопол пристигнало и пратеничество на султана на Икония Килидж Арслан, с когото Фридрих I бил в съюзни отношения. Във връзка с това в Миланския летопис се съобщава следното: „Пък и иконийският султан чул, че императорът бил във Филип[опол]; пратил му поздрави и пожелания в скоро време да премине в цялата му земя (на Исак II Ангел – б.а., А.Д.), изпратил и пратеници, които го съпроводили.“[135] Тук отново градът е споменат като важна крепост по маршрута на кръстоносците от Третия поход, а това говори, че те доста дълго са пребивавали там. Срещата с пратеничеството е станала не във Филипопол, а в Адрианопол.

Много загрижен за делата в Пловдив, откъдето вече няколко седмици не пристигали известия, император Фридрих I изпратил там 1200 рицари начело с далматинския херцог, които тръгнали от Адрианопол на 7 декември с коли и с поръчението да докарат багажа на войската заедно с гарнизона, охраняващ града и използваните там крепостни съоръжения. На тези кръстоносци било възложено да влязат във връзка с великия сръбски жупан Стефан Неман, за да им изпрати в помощ войска срещу Константинопол, в случай че им бъде обявена война. Още преди рицарите да пристигнат в Пловдив начело с далматинския херцог, отрядът на патавийския епископ, който бил от оставения гарнизон в Пловдив, се сблъскал с гръцка военна част при крепостта Бакон (Баткунион, дн. с. Баткун, Пазарджишко)[136]. По

всичко изглежда, че кръстоносците продължавали да извършват обичайните си грабителски набези не само в прилежащата около Пловдив област, но си позволявали и по-далечни преходи. Части от военни византийски отряди и местно население предприемали действия, за да обезсилят кръстоносците, чиято база бил Пловдив. В началото патавийският епископ (на гр. Патавия, дн. Пасау в Бавария) имал успехи пред крепостта Баткун, където нанесъл поражение на византийския отряд, но след това бил обкръжен и от засада претърпял големи загуби. В тази битка загинали и четиримата епископи, на които бил поверен Пловдив. В отговор на това далматинският херцог предприел поход срещу византийците, които започнали вече по-успешно да се противопоставят на рицарите. Пловдив бил използван също за изходна база на похода в Македония. При него кръстоносците достигнали недалеч от Солун. От Пловдив един отряд, оглавен от леодикийския епископ (на гр. Лиеж), предприел акция в помощ на графа от Холандия, на когото предстояло сражение. Двата отряда на кръстоносците били внезапно обкръжени от 300 конници – гърци и кумани. Рицарите успели да ги отблъснат и ги принудили да се оттеглят в бягство. Сблъсъкът станал в околностите на Пловдив[137].

Всички тези действия на кръстоносците след превземането на Пловдив, а покъсно и на Адрианопол, и най-вече по време на пребиваването им в Пловдив, могат да се окачествят като войната на Фридрих I в Тракия срещу части от византийските гарнизони и местните жители. Истина е, че рицарите не срещнали сериозна съпротива, особено в началото на придвижването си по централния път през полуострова, което улеснило до голяма степен тяхното присъствие в Тракия. Действията на германския император били грабителски и завоевателни за западните рицари и предизвикали съпротивата на населението. Дори и след като на 24 декември 1189 г. били направени опити за разбирателство между двамата императори, кръстоносците продължили да завоюват градове и крепости в Тракия. Оправданието им било неподатливостта на Исак II Ангел към разбирателство, което е несправедливо обвинение при тази вече напреднала фаза на похода. Рицарите навлезли чак до крайбрежието на Егейско море в Южна Тракия и превзели гр. Енос при устието на р. Марица и други крепости[138]. Били разменени пак неколкократно пратеничества, но до споразумение не се стигнало. От така предадените преговори в двата основни извора за похода не може да стане ясна причината, поради която имало спънки от византийска страна. Тя изобщо не се посочва и затова не се обявяват и мотивите, поради които кръстоносците останали в Тракия и продължили да вилнеят там през този по-късен етап от присъствието им в областта.

Непрекъснато византийските власти били обвинявани, че не позволявали да се устроят пазари, че бавели преминаването на Проливите и поради това кръстоносците били принудени да грабят. Но това, разбира се, е съвсем несериозен аргумент, тъй като те не само успявали да се снабдят с продоволствие и без пазари, но и да натрупат огромна плячка, т.е. те си осигурили не само необходимото, но заграбили храни и други богатства в излишък. Дори и да приемем, че вече през зимния сезон придвижването им било затруднено, все пак кръстоносците е трябвало да преминат през страната без грабежи и насилия. След Адрианопол, а дори и още при Пловдив император Фридрих I не повдигнал въпроса за имуществото на първото пратеничество в Константинопол като пречка за уреждането на германо-византийските отношения в Тракия – въпрос, който е съществен за разбирателството между двамата императори. Бихме казали също, че колкото и недалновиден да е

бил византийският император, едва ли той би предпочел ограбването на собствените му владения, избиването на жители, загубата на цяла реколта[139], за да възпира кръстоносците. Много е вероятно той да е настоявал след завземането на Пловдив кръстоносците бързо да се изтеглят към Мала Азия, но освен голи обвинения, в изворите няма други конкретни данни. Византийският император искал сигурни гаранции от кръстоносците преди да наближат столицата, защото си давал сметка каква чудесна плячка ще е тя за тях. Съюзът му със Саладин също може би го принуждавал да балансира между две сериозни опасности. Най-вероятно е самите кръстоносци начело с императора да не са имали вече желание да напуснат богатата и плодородна Тракия. Пловдив бил владян от Фридрих I Барбароса от 26 август 1189 г. до края на януари 1190 г.

В Адрианопол, където германският император бил отседнал и приемал византийските пратеници от Константинопол, на 21 януари при него от Пловдив пристигнал дукът на Далмация и му връчил послание от сръбския велик жупан. Една от задачите, за които дукът заедно с другите благородници бил изпратен в Пловдив, била успешно изпълнена. Вероятно тогава пристигнало и пратеничество на българския владетел Петър с предложение за помощ от 40-хилядна войска срещу Константинопол[140].

След голямото поражение на кръстоносците при Баткун, където загинали видни рицарски водачи и военните им отряди били разпръснати, очевидно кръстоносните сили в Пловдив намалели и те не били в състояние да задържат града. Това положение не се променило съществено дори и след частичната победа на далматинския дук. Той не можел да се заеме със защитата на Пловдив, тъй като трябвало да води преговори със сръбския жупан Стефан Неман, вероятно провеждани извън града „във входа на българските клисури“[141], а след това е трябвало да се завърне при император Фридрих I в Адрианопол и оттам отново да пътува с императорска мисия към сръбския жупан.

Кръстоносните отряди в града и около него се топели. Те нямали резерви, от които да черпят нов контингент от хора. Местното население и някои византийски части постигали вече значителни резултати във военните действия срещу рицарите-кръстоносци. Интересите на Фридрих I му диктували да съсредоточи силите си за преминаването през Босфора, което предстояло. Score Неможейки да владее града, с немалка доза озлобление срещу населението и византийския гарнизон, император Фридрих I Барбароса, притиснат от обстоятелствата, издал заповед от Адрианопол за разрушаването и опожаряването на богатия Пловдив. Тя била изпълнена[142]. Двете най-подробни хроники не съобщават кога окончателно кръстоносците на император Фридрих I напуснали Пловдив. Презвитер Магнус съобщава за събитието следното: „В 1190 г. оная част от нашата войска, която бе зимувала в Пловдив, се отправи на 15 януари за Адрианопол при господаря император и дойде в Констанция през този ден… на 21 януари, а в Адрианопол пристигна при императора на 6 февруари.“[143] Така „благородният“ римски император и неговите високопоставени рицари се отблагодарили на града и останалите в него жители, които в продължение на близо половин година търпели тяхното присъствие, дали им подслон, хранели ги и понасяли безчинствата им. Накрая завоевателите, в пристъп на озлобление и незадоволени амбиции, го опожарили. Пловдив действително претърпял големи сътресения и получил дълбоки рани от жестокото отношение на западните пришълци. И колко много неизказани драми се крият между редовете на две-

те основни и най-подробни хроники за Третия кръстоносен поход, написани от свидетели-кръстоносци – драми, които можем да си представим, но които заради добрата репутация на похода са спестени съзнателно от историците. Въпреки това те без ни най-малко чувство на омерзение съобщават достатъчно много факти, изобличаващи кръстоносците като разбойници. След Пловдив град Берое също бил ограбен и опожарен от кръстоносците[144] .

На 14 февруари 1190 г. в Адрианопол, където все още пребивавал Фридрих I, пристигнало пратеничество от Константинопол с подготвен мирен договор, включващ 14 клаузи. По силата на този договор византийският император се задължавал: да съдейства с големи материални средства (големи и малки кораби и галери) за прехвърлянето на кръстоносците в Мала Азия; да не допусне пречка от византийска страна за осигуряване на пазари за войската; да се подготвят два града за бази на кръстоносците при преминаването на проливите. Давали се сигурни гаранции, които щели да бъдат потвърдени с изпращането на най-отбрани и високопоставени заложници от византийското императорско семейство[145].

Договорът свидетелства за пълната капитулация на византийското правителство, което опрощавало всички погроми на кръстоносците. Византия била слаба, тя не можела да окаже съпротива на рицарите и като че ли снизходително и без нужната бдителност ги оставила да мародерстват. Но ако владеенето на Пловдив и Адрианопол с техните области за известен период било възможно, то това не можело да продължи по-дълго време. В голямата политика на Фридрих I в този поход присъства и един друг много важен момент, също така недостатъчно добре прикрит от авторите на двете основни хроники – подбуждането на кръстоносен поход срещу Византия и завладяването на Константинопол.

Нека си припомним най-основното от писмото на императора до сина му Хенрих и да допълним останалото съдържание. Фридрих I иска помощ от флотите на Генуа, Венеция, Анкоча и Пиза, които да обсадят Константинопол към средата на март; да се съберат незабавно останалите пари от различни длъжници на империята. Тези пари ще бъдат много необходими поради забавянето на кръстоносната армия. Пари трябвало да се получат от Мец, Бремен и от графа на Хонау. Римският крал, пак по указания на баща си, трябвало да пише на папата да определи няколко религиозни мъже, които да подбудят божия народ против враговете на кръста, особено против гърците, в отговор на насърченията на константинополския патриарх против кръстоносците[146]. Цялата тази информация с право се интерпретира като подготовка за кръстоносен поход срещу Византия, за който се иска и благословията на папата[147].

Това действително е програма-максимум, добре обмислен план за действие. Писмото е написано в един от последните дни от пребиваването на Фридрих I в Пловдив. Тази идея зреела в съзнанието на германския император вероятно още при пристигането му в града, но сега, след престоя в него, тя се оформя като цел. Много условия били налице за осъществяването ѝ, но нямало нито идеологическо, нито политическо, нито морално оправдание за това. Германският император виждал своето превъзходство в Тракия, виждал и дори одобрявал, а може би и поощрявал военните действия, грабежите, разоренията, пожарищата, убийствата, извършвани от кръстоносците. Нищо не им пречело да продължат пътя си, тъй като нямало организирана византийска войска, която да им се противопостави. Фридрих виждал кризата на Византия отвътре, близо до нейната столица. Виждал готовността на вла-

дeтелите на българските и сръбските земи да му помогнат в разгрома на империята. Вкусил от изобилието и щедростта на природата и човешкия труд в Тракия, той се изживявал едва ли не като господар на византийските земи.

Фридрих I решил да използва всички тези предпоставки, като същевременно мобилизира значителни материални и морални ресурси. Най-напред трябвало да се осигури флотът, после – достатъчно много парични средства, вложени в къщата на венециански банкер, и накрая – да се подготви нова войска от кръстоносци, нова жива сила, така необходима за новозавладените територии на Византия в Тракия и за тези, които предстояло да бъдат завладени. И към всичко това се подхожда като към „…изцяло ненужно раздразнение на германската сантименталност" (под раздразнение трябва да се разбира целта на Фридрих I да завладее Константинопол) и отговорността за това раздразнение се дължи на „неясното решение и детинските дипломатически игри на уклончивия Исак II Ангел" (има се предвид бавенето на похода и съюзът със Саладин)[148]. Подобно съждение не би могло да се приеме, освен, най-меко казано, като израз на нежелание да се види истината или пък желание да бъде замаскирана една незащитима кауза. Също така некоректно звучи категоричната мисъл: „Барбароса нямал агресивни намерения срещу Византия, както Исак е имал всякакви причини да вярва в това от неговото поведение"[149] (поведението на император Фридрих I – б.а., А.Д.). Да се изкаже подобна мисъл означава тенденциозно да се оневиняват западните рицари и техният император. Истината е, че поведението на кръстоносците било толкова агресивно, толкова нападателно и войнствено, че е излишно да се коментира. Самите хронисти изобщо не се стараят да го скрият. Пазари са били устройвани във и около Пловдив от арменци и българи – така отпада главният аргумент на рицарите за бавенето на похода. Тогава с какво може да се обясни и оправдае петмесечният им престой в Пловдив, станал база за грабителски нападения чак в Македония и в околностите на Солун, а последните съвсем не били по пътя на кръстоносците?

Планът на Фридрих I узрял у него още преди да напусне Пловдив. На 28 октомври 1189 г. в града при императора пристигнало пратеничество, което върнало първото и второто посолство от Константинопол и създало възможност за прекратяване на недоразуменията. Това посолство давало гаранции за преминаването на кръстоносната войска през Хелеспонта, между градовете Абидос и Систос, както и за уреждане на пазар и парична размяна за войската[150]. Но според западните хронисти това били лукави сплетни и императорът отхвърлил предложенията. Да предположим, че преди 28 октомври рицарите били задържани в Пловдив поради неуредения въпрос с имуществото на първото пратеничество на Фридрих I и непризнаването на титлата му „римски император". След тази дата оставането на кръстоносците в града е неоправдано. Още повече, че в началото на ноември императорът пише цитираното писмо до сина си, в което, наред с наставленията, заявява, че ще се задържи дълго в града. Защо трябва да се задържа там, когато е получил свободен път през Проливите още на 28 октомври? Той явно не приема предложенията от византийска страна, но и не дава обяснение защо постъпва така. При напускането на Пловдив императорът оставя гарнизон в града, а после бързо се връща с тайни указания. На 24 декември и 21 януари предложенията от Константинопол на поредните пратеничества в Адрианопол отново са отхвърлени. Освен това на 21 януари далматинският дук пристига от Пловдив с послание от сръбския жупан и още на следващия ден заминава за „Българската клисура". Става яс-

но, че Фридрих I е уговарял единодействие със сръбския жупан и поради това отпраща пратениците от Адрианопол. На 14 февруари пристига посолство с договор, включващ 14 клаузи. И въпреки това германският император отпраща и тези поредни пратеници от столицата на империята и благоволява да потегли към Галиполи на 2 март, където пристига на 21 март[151]. Всичко това не може да не се изтълкува като съзнателно и целенасочено забавяне на похода. Както знаем от писмото на Фридрих I до сина му, походът срещу Константинопол се планирал към средата на март, когато при столицата на Византия щяла да чака венецианската флота, за да започне нейната обсада. Във всички случаи Фридрих I е чакал напрегнато известия от сина си, за да реши какво да предприеме. Към края на януари 1190 г., когато все още нямал вести от Запада за очакваната помощ, той наредил на изпратения в Пловдив отряд да опожари града, защото връщането му в Тракия би било безпредметно, ако не успее да завладее столицата. До 21 март императорът бавел придвижването на похода, тъй като все още се надявал на промяна, но по всичко личало, че замисълът му бил обречен на неуспех. На 21 март при Галиполи кръстоносците видели венециански кораб, който се опитвал да се изплъзне от настоятелните искания на Фридрих I за помощ под предлог, че ще достигне до Константинопол, където го очаквала голяма плячка. Тук при него дошло и пратеничество от Пиза, което му поднасяло своите почитания и му обещавало кораби и галери за обсадата на византийската столица[152]. Единственият венециански кораб и обещанието за кораби от пизанците били твърде несигурни условия, за да се продължава отлагането на похода и той да се насочва към Константинопол. Войската ставала все по-неконтролируема и при тези условия било твърде рисковано да се преследва целта – византийската столица. Поставен пред неумолимия факт на несбъднатите си желания, Фридрих I бил принуден да премине Хелеспонта и да се озове в Мала Азия. Завладяването на Константинопол се отложило за 15 години. В началото на коментара по тези въпроси казах, че били налице много, но не и всички условия, за да се стигне до фаталната за Константинопол дата 13 април 1204 г. Отсъствали очакваната и така желана флота и приток на нови сили. Третият кръстоносен поход е един етап, една степен на развитие в идеологическо отношение и в практическата реализация на „апетитите“ на Запада към Изтока, които от края на XI до началото на XIII в. еволюирали във възходяща градация и приключили със завладяването на Византия. След 1204 г. били организирани още няколко кръстоносни похода, които обаче бележели замирането на тази идея.

В събитията, които бяха проследени, важно място заема и град Пловдив, чието завладяване до голяма степен било прелюдия към предвижданото голямо завоевание, неосъществено от германския император. Чрез отношението на рицарите към този град проличава важността и голямата му стратегическа значимост.

През периода на необявената, но открита война между Византия и Фридрих I възобновената българска държава се стабилизирала и укрепвала. Византийският император не можел да отдели срещу българите сили, с каквито изобщо не разполагал, а напрегнато пазел столицата в очакване на неясния изход от Третия кръстоносен поход. След изтеглянето на кръстоносците от европейските територии на империята Исак II Ангел предприел поход срещу България през пролетта на 1190 г. Императорската войска с флота достигнала до Месемврия, дебаркирала там и се отправила към вътрешността на страната отвъд Стара планина, дори заплашила с обсада столицата Търново. Поради възможността да бъде изненадан откъм север

от кумански войски Исак II Ангел се отправил на юг. Вероятно при Тревненския проход византийците претърпели голямо поражение, след което българските войски започнали настъпление[153].

Напредването на Асеневци на юг застрашило и Пловдив. Там имало силен гарнизон, но все пак императорът се отправил на поход и през 1190 г., в деня на есенното равноденствие, пристигнал в града. Въпреки че обкръжението му не било подходящо за военен поход (с него била съпругата му с придворния ѝ антураж), Исак II Ангел възпрял, доколкото могъл, настъплението на българите. По това време в града се намирал солунският митрополит Евстатий, избягал при завземането на Солун от норманите през 1185 г. Поради честите нападения на българите срещу града и областта императорът удължил престоя си до средата на 1191 г. След като обстановката около Филипопол се успокоила, Исак II Ангел бил изпратен тържествено, като митрополит Евстатий произнесъл хвалебствена реч в негова чест. От съдържанието на речта стават известни две нападения на българите срещу Пловдивската област: на 14 април (Великден) и 4 дни след празника. При първото те опустошавали отсрещните брегове на реката, т.е. Марица, а при второто преминали реката и сериозно застрашили крепостта. Второто нападение се водело при много тежки условия. Валял проливен дъжд, но императорът, застанал начело на войската в сражението, извършил поредния подвиг според думите на митрополита. Набезите на българите предизвикали голям страх сред жителите на града. Събитията се отнасят към пролетта на 1191 г.[154]

Исак II Ангел често отсядал във Филипопол и като мнозина други императори го използвал за изходна база във военните си експедиции срещу Асеневци, сърбите, куманите. Той добре преценявал неговото стратегическо значение. След 1190 г., когато българските владетели нападали Сердика и земите по Горна Струма, то значително нараснало, тъй като границата на България с Византия все повече се премествала на юг, в Тракия. Бедствията, които гражданите на Пловдив преживели през последните 2–3 години, особено по време на Третия кръстоносен поход, насочили императора да обърне повече внимание на този важен стратегически център, „защото тамошните жители теглили много“[155] според думите на Никита Хониат.

Военната организация и личните качества на главнокомандващите винаги са били от значение за отбраната на всяка крепост, на всеки град, като гарантирали в известна степен и безопасността му. Затова Исак II Ангел назначил през 1194 г. за стратег на Филипопол своя братовчед Константин Ангел, който бил и дук на флотата. Той бил доста млад, но твърде войнствен и неустрашим и успял за кратко време да наложи страх и подчинение във войската, която изпълнявала покорно и бързо заповедите му. Константин проявявал вродена прозорливост и находчивост. Когато българските войски нахлували в Тракия до Берое и Филипопол, Константин успявал да им даде отпор. Успехите и влиянието му във войската създали у този млад стратег самочувствие и увереност, че може да се отцепи от императора – практика, съвсем нерядка в историята на Византия, когато, разчитайки на войската, някой военачалник се провъзгласявал за император и според случая успявал или не. Константин дори се опитал да привлече към заговора свои роднини: съпруга на сестра си Василий Ватаци – велик доместик на Запада, който пребивавал в Адрианопол. Но висшият византийски военачалник, по-зрял и по-уравновесен, не се поддал на примамливото предложение. Въпреки това Константин излязъл с войската си от Филипопол с цел да стигне в Адрианопол, но при селището Неуцикон

(гранично селище между Адрианополската и Филипополската област) бил арестуван от съучастниците си и предаден на императора. Негови съмишленици, които го последвали, когато той се провъзгласил за император, сега, след разкриването на заговора, веднага се обявили против него, като се оправдавали, че не можели да се противопоставят на намеренията му и били заплашвани с екзекуция. Императорът наказал Константин с ослепяване, но се отнесъл благосклонно към останалите, като не ги осъдил или наказал[156].

В бунта на Константин може да се види както стремеж за узурпация, като подбудите били повече лични, така и организирано антиправителствено движение на провинциалната военна аристокрация с политически искания към централната власт в Константинопол и с по-съществени цели[157]. Цялостната политика на Исак II Ангел имала достатъчно слаби страни, за да бъде атакувана с успех от провинциите. И все пак моментът за успешна узурпация все още не бил настъпил. Узурпацията станала факт през следващата 1195 г., когато Исак II Ангел бил свален от брат си Алексий. В неуспеха на Константин Ангел бихме могли да видим и израз на противоречията между провинциалната военна и столичната аристокрация, като последната по-резултатно се справила с въпроса за властта. Филипопол и областта му били невралгичен пункт почти през цялото съществуване на империята. Често този град бил в опозиция на столицата – проявявал несъгласие и се противопоставял на властта на императорите. В него била концентрирана значителна военна сила – обстоятелство, което криело опасности за властващите в Константинопол и било използвано от отцепници.

Макар и външно бунтът да бил лесно потушен, това се отразило върху стабилността на властта в града. Положението в империята видимо се влошавало, а бунтът на Константин Ангел бил симптоматичен израз на разклатените устои на императорската власт, която не можела да овладее положението в Тракия. В очите на българските владетели – врагове на Византия – династията на Ангелите била толкова слаба, че те си пожелавали тя да бъде вечно на власт, тъй като това вещаело успехи за българската кауза. Периодът 1193–1194 г. бил изпълнен с нападения на българските войски срещу Филипопол, Сердика и Адрианопол, а съпротивата от византийска страна била твърде слаба[158].

БЕЛЕЖКИ

[1] Относно окончателното падане на България под византийска власт вж. Scylitzes (Thurn), 352–365 (ГИБИ, VI, 287–296); Zonaras, 563–567 (ГИБИ, VII, 188–190); Яхъя. Император Василий Болгаробойца, 58–59; Златарски. История, I, ч. 2, 704–745; Oikonomidès, N. Recherches sur l'histoire du Bas – Danube au Xe–XIe siècles; La Mésopotamie de l'Occident. – RESEE, 3, 1965, No 1–2, p. 79. Ив. Божилов аргументирано защитава тезата, че земите по долното течение на р. Дунав, т.е. катепанатът Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия, са възвърнати към българската държава през 991 г. В началото на XI в. Византия възстановила господството си в долнодунавските земи, като изоставила областта на север от реката: Божилов. Анонимът, 117–131.

[2] Острогорски. Историја, 310–320; Византийските василевси, 283–289.

[3] Scylitzes (Thurn), 455–459 (ГИБИ, VI, 312–316); Златарски. История, II, 88–93; Angold. The Byzantine Empire, 14–15.

[4] Scylitzes (Thurn), 460–461 (ГИБИ, VI, 316–317); Васильевский. Византия, 15–17; Златарски. История, II, 93–96; Ἀποστολίδης. Ἱστορία, 153–154; Βλάχος. Ἱστορία, σ. 75; Angold. The Byzantine Empire, p. 16.

[5] Cedrenus (Bonn), 714–720, 739–740 (ГИБИ, VI, 334–339); Nicephorus Bryennios, p. 211, 213–219, 237, 248–249, 285–289 (ГИБИ, VII, 115, 117–120); Michael Attaliota, 205–210,

242–244, 246–248, 261–263, 297–301 (ГИБИ, VI, 182–185, 188–193); Златарски. История, II, 122–123; Острогорски. Историја, с. 329; Ангелов. История, II, 133–134; Литаврин. България, 303–310; Петров. Възстановяване, 36–50; Cheynet. Pouvoire, No 104, p. 83; No 108, 86–87.

[6] Cedrenus (Bonn), p. 741 (ГИБИ, VI, с. 339); Michael Attaliota, p. 301 (ГИБИ, VI, 193–194). За събитията в: Златарски. История, II, 162–163; Ангелов. История, II, с. 127; Литаврин. България, 315–316; Βλάχος. Ἡ ἱστορία, σ. 76; Cheynet. Pouvoir, No 106, p. 85, 317; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 406; Dantchéva-Vassiléva. La Commune, 34–35.

[7] Подробна характеристика на павликянството е направена тук в Дял втори „Пловдив и неговите граждани", Пета глава, „Религия и църква", § 4. „Ортодоксалното християнство и ересите във Филипопол (Пловдив) през IV–XIV в."

[8] Chalandon. Le règne d'Alexis I (passim); Βάρζος. Ἡ γενεαλογία, I, No 15, 87–113; за Анна Комнина: пак там, I, No 32, 176–197; Angold. The Byzantine Empire, 102–149. Византийските василевси, 313–318.

[9] Nicephorus Bryennios, p. 299 (ГИБИ, VII, с. 120); Златарски. История, II, 163–164.

[10] Васильевский. Византия, с. 44; Златарски. История, II, 163–164.

[11] В сведението на Михаил Аталиат не става въпрос за поход на Алексий Комнин срещу печенезите, а за това, че императорът възнамерявал да изпрати войска, а после става ясно, че в резултат на тази мярка Лека и Добромир се покорили на императора и получили високи санове. Вриений не посочва, че походът на Алексий Комнин има връзка с бунта на Лека във Филипопол и Сердика. Скилица изобщо не споменава похода на доместика, а говори само за бунта на Лека и Добромир, но мотивът за тяхното примирение е в известен смисъл необоснован, може би защото е пропуснат важният момент – присъствието на войската на доместика Алексий Комнин. При съчетаването на трите сведения обаче може да се открие връзка между бунта на Лека и похода на Алексий Комнин.

[12] Anne Comnène. Alexiade, I, I. 16, 56–57; I, III. 12, 138–140; I, IV. 2–3, 145–150 (ГИБИ, VIII, 22–23, 40–42).

[13] Пак там, I, IV. 4, p. 151; II, V. 3, p. 14 (ГИБИ, VIII, 43–46); Cheynet. Pouvoir, No 116, p. 92.

[14] Chalandon. Le règne d'Alexis Ier, p. 81; Златарски. История, II, 171–173; Острогорски. Историја, с. 337; Ангелов. История, II, с. 158; Angold. The Byzantine Empire, p. 107. За Кулеон и Ксантас в: Skoulatos. Les personages, No 108, 167–166; No 205, 300–301. Този автор приема същата датировка – края на 1081 – началото на 1082 г.

[15] Anne Comnène. Alexiade, II, V. 5–6, 22–32; Chalandon. Le règne d'Alexis Ier, 89–91; Златарски. История, II, 173–176; Острогорски. Историја, с. 337.

[16] Това предположение произтича от съобщението на Анна Комнина, че императорът се завърнал в столицата на 1 декември 1083 г.: Anne Comnène. Alexiade, II, VI, 8, p. 60; Cheynet. Pouvoir, p. 92.

[17] Anne Comnène. Alexiade, II, VI. 2, 43–44 (ГИБИ, VIII, с. 51).

[18] Chalandon. Le règne d'Alexis Ier, 76–77; Златарски. История, II, с. 172. Г. Литаврин отбелязва, че през 1082 г. във Филипопол избухнало въстание: История Византии, II, с. 306; Анна Комнина. Алексиада, с. 515, бел. 600; ГИБИ, VIII, с. 52, бел. 2; Angold. The Byzantine Empire, p. 109; Dantchéva-Vassiléva. La Commune, p. 37.

[19] Гагова. Тракия, 249–250; Dantchéva-Vassiléva. La Commune, p. 39.

[20] Anne Comnène. Alexiade, II, VI. 2, 44–45 (ГИБИ, VIII, 51–52); Chalandon. Le règne d'Alexis Ier, p. 104; Златарски. История, II, 179–180; Βλάχος. Ἡ ἱστορία, 76–77; Skoulatos. Les personages, No 202, 298–299; Cheynet. Pouvoir, p. 392; Dantchéva-Vassiléva. La Commune, 39–40.

[21] Anne Comnène. Alexiade, II, VI. 48–49 (ГИБИ, VIII, с. 52). Ф. Шаландон смята, че тази крепост не може да бъде идентифицирана, но предполага, че е на север от Пловдив, в един от проходите на Стара планина, тъй като нейното положение улеснявало преминаването на печенезите на юг от Балкана: Chalandon. Le règne d'Alexis Ier, p. 107. В. Томашек поставя Белятово на север от Пловдив, но по-близо до Шипченския проход: Tomaschek. Zur Kunde, p. 41. К. Иречек поставя крепостта на север, близо до същия град: Иречек. История, с. 244. В. Златарски дава предпочитание на мнението на В. Томашек, но заключава, че крепостта не може да се локализира: Златарски. История, II, с. 181, бел. 1. К. Гагова се присъединява към изказаните мнения за несигурната локализация и за вероятното положение на крепостта северно от Пловдив: Гагова. Тракия, 139–140. Д. Ангелов и Б. Чолпанов предполагат, че Белятово се намирало при калето на с. Розовец: Ангелов, Д., Б. Чолпанов.

Българска военна история от втората четвърт на X в. до втората половина на XV в. С., 1989, с. 63. П. Сустал приема вероятната локализация при с. Розовец: S o u s t a l. Thrakien, p. 197. П. Павлов също приема отъждествяването на Белятово с калето при с. Розовец, или най-общо в района на Карлово и Казанлък. Този автор прави извода, че Травъл „е една от най-големите недооценени фигури в Българското средновековие". Но всъщност няма данни за такова тълкуване и по-конкретно за неговия български произход. Също така мнението, че той е създал „павликянска държавица" или „община" на север от Стара планина, не може да се подкрепи с никакви сведения. Анна Комнина казва, че скитите са извикани от Травъл на юг от Хемус и дотук свършват сведенията за него и павликяните, които той оглавил в Белятово. След това в „Алексиада" се говори само за скитите и нищо повече за Травъл и павликяните. П а в л о в. Травъл, с. 59. Павликяните се появяват на север от Стара планина най-рано в началото или в средата на XIV в.: Й о в к о в. Павликяни, 38–39; D a n t c h é v a - V a s s i l é v a. La Commune, p. 40.

[22] Този израз Я. Любарский превежда така: „...достигали даже своего родного Филиппополя...": А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 181.

[23] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 1, 49–50 (ГИБИ, VIII, 52–53); C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis Ier, p. 106, 108; З л а т а р с к и. История, II, 180–185; C h e y n e t. Pouvoir, No 119, p. 94, 392.

[24] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 14, p. 81 (ГИБИ, VIII, 55–57); В а с и л ь е в с к и й. Византия, с. 46; C h a l a n d o n. Le règne d' Alexis Ier, p. 107. Я. Любарски, правейки обобщение върху различните мнения относно етнонима „скити", употребен от Анна Комнина в случая, убедително посочва, че става въпрос за печенези. Вж.: А н н а К о м н и н а. Алексиада, 528–529, бел. 723.

[25] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 14, 81–83 (ГИБИ, VIII, 54–55); З л а т а р с к и. История, II, с. 185; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, 153–158; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, 77–78; Л и т а в р и н. България, с. 319; за Бакуриан: пак там, 88–89; S k o u l a t o s. Les personages, No 78, 112–115. Повече информация за Григорий Бакуриан тук: Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 4. Ортодоксалното християнство и ересите във Филипопол (Пловдив) през IV – XIV в. и § 5. Християнските храмове в Пловдив през Средновековието.

[26] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 14, 84–85 (ГИБИ, VIII, 55–56); S k o u l a t o s. Les personages, No 41, p. 69; No 195, p. 289. Конкретно за крепостта Близимос: Expeditio Friderici, p. 52 (ЛИБИ, III, 273); V i l l e h a r d o u i n, II, ch. 445, p. 262. Крепостта се намира на 3 дни път от Филипопол и на 7 дни от Адрианопол. Обикновено тя се идентифицира с античната станция Арзос или Пизос, но това не е много сигурно: Г а г о в а. Тракия, 182–183. П. Сустал също приема отстоянието на Близимос на 3 дни път от Филипопол: S o u s t a l. Thrakien, p. 210.

[27] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 14, 85–86.

[28] C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis Ier, p. 112; З л а т а р с к и. История, III, с. 185; S k o u l a t o s. Les personages, 288–289.

[29] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VII. 1–2, 87–88 (ГИБИ, VIII, 57–58); C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis Ier, 112–113; З л а т а р с к и. История, II, 187–190; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 78.

[30] З л а т а р с к и. История, II, с. 12.

[31] D ö l g e r. Regesten, 1144; А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 536, бел. 779.

[32] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VII. 2–6, 89–106 (ГИБИ, VIII, 58–66, 68–70); C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis Ier, 113–118; З л а т а р с к и. История, II, 191–194.

[33] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VII. 6, 106–107 (ГИБИ, VIII, с. 70). Преводът в ЛИБИ би трябвало да се уточни. Става въпрос не за „дошли до Филипопол", а „завладели Филипопол" (καταλαβόντων); C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis Ier, 118–119; З л а т а р с к и. История, II, 195–197.

[34] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 177–178 (ГИБИ, VIII, с. 135).

[35] Ф. Шаландон допуска, че завземането на града може да се отнесе през периода 1088–1089 г.: C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis Ier, p. 118. В. Златарски не посочва 1089 г. за превземането на Филипопол от печенезите, но го отнася преди пролетта на 1090 г.: З л а т а р с к и. История, II, с. 195, 197; Я. Любарски приема също 1089 г. като година на превземането, тъй като той датира следващото събитие в „Алексиада" през зимата на 1089/1090 г.: А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 537, бел. 785.

[36] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VIII. 7–8, 147–151 (ГИБИ, VIII, 94–97). Датирането на престоя на императора в Пловдив през 1091 г. се коментира от Я. Любарски: А н н а К о м н и н а. Алексиада, 544–545, бел. 857. Б. Скулатос отнася срещата на тримата братя във връзка с конфликта към дата, близка до 1092 г.: S k o u l a t o s. Les personages, No 3, p. 6 (Адриан Комнин); No 17, p. 27 (Аргир Каратцас); No 84, 124–130 (севастократор Исак Комнин); No 87, 135–138 (Йоан Комнин); No 150, 240–245 (кесар Никифор Мелисин); No 68, p. 99 (Георги Месопотамит, дук на Филипопол). К. Варзос приема, че събирането на тримата братя във Филипопол се отнася към 1094 г. Β ά ρ ζ ο ς. 'Η γενεαλογία, I, σ. 71, 115. За севастократор Исак Комнин, неговия син Йоан Комнин, Адриан Комнин: пак там, I, No

12, 67–79; No 23, 134–144; No 16, 114–117. Ж. Шейне датира предполагаемия бунт на Йоан Комнин след 1091 и преди 1093 г.: C h e y n e t. Pouvoir, No 125, 96–97.

[37] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VIII, 9, 151–155 (ГИБИ, VIII, с. 97): D ö l g e r. Regesten, p. 1162; Я. Любарски и Б. Скулатос се спират на 1091 г.: А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 546, бел. 872; S k o u l a t o s. Les personages, No 68, p. 99; No 73, 107–108. Ж. Шейне приема, че събитието е станало между 1091 и 1092 г.: C h e y n e t. Pouvoir, No 123, 95–96. П. Готие отнася заговора на Григорий Гавра през периода 1091–1098 г.: G a u t i e r. Le synode, p. 259. Мнението основателно се критикува от Б. Скулатос.

[38] Основните извори за Първия кръстоносен поход са: Анна Комнина, Алберт Аквенски, Вилхелм Тирски, Делата на франките, Фулхер от Шартр. Изчерпателна библиография на изворите, както и на литературата до 1958 г. вж. в: A History of the Crusades, 253–254; CMH, V, 1964, 265–299. Нова и изчерпателна библиография, както и подробно изложение за Първия кръстоносен поход в: К о й - ч е в а. Първите походи, 26–84. Имената на водачите в похода в настоящото изследване са транскрибирани според фонетичния принцип на френското произношение.

[39] A l b e r t u s A q u e n s i s, p. 276 (ЛИБИ, III, с. 147). Историята на Алберт Аквенски е един от най-подробните и достоверни извори за Първия кръстоносен поход. Именно в нея Пловдив се споменава като пункт от маршрута на отделните войски на кръстоносците от този поход. За преминаването на Готие и Пиер през Пловдив вж.: R u n c i m a n, S. The First Crusaders' Journey across the Balkan Peninsula. – Byz., 19, 1949, 207–221; З л а т а р с к и. История, II, 224–226; Г е о р г и е в. Първият поход, 69–117; D a n č e v a - V a s i l e v a. Les Croisades, 10–12; К о й ч е в а. Първите походи, 40–47; Г а г о в а. Походи, с. 13, 16.

[40] O r d e r i c V i t a l i s, IX, 30–31; К о й ч е в а. Първите походи, с. 47, бел. 108; Св. Георгиев привлича това сведение, но го приписва на Алберт Аквенски. Г е о р г и е в. Първият поход, с. 90.

[41] A l b e r t u s A q u e n s i s, 282–283 (ЛИБИ, III, 155–156); A History of the Crusades, I, 261–262.

[42] A l b e r t u s A q u e n s i s, 289–290 (ЛИБИ, III, 156–157); W i l l e r m u s T y r e n s i s, 63–64 (ЛИБИ, III, 188–189). Филипопол е споменат и в старофренския превод (XIII в.) на хрониката на Вилхелм Тирски (Гийом дьо Тир), публикувана паралелно с текста на латински език в същото издание. Според К. Гагова по-вероятно е споменатият град да е Филипи, а не Филипопол: Г а г о в а, К. Първият кръстоносен поход по Виа Егнация. – Минало, 1997, № 3–4, 27–28.

[43] A l b e r t u s A q u e n s i s, 303–304 (ЛИБИ, III, 157–159); W i l l e r m u s T y r e n s i s, p. 78. (ЛИБИ, III, 191) Филипопол е споменат и в старофренския вариант (XIII в.) на същата хроника .

[44] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, X. 7, p. 214 (ГИБИ, VIII, с. 115).

[45] P e t r u s T u d e b o d u s, 16–17 (ЛИБИ, III, 16–17); Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. – RHC HO, III. Paris, 1866, 8–24 (ЛИБИ, III, 25–27).

[46] A l b e r t u s A q u e n s i s, p. 312 (ЛИБИ, III, с. 160).

[47] A History of the Crusades, I, 303–304, 316, 338–341, 372–381.

[48] A l b e r t u s A q u e n s i s, 559–560 (ЛИБИ, III, 162–163).

[49] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 179–182 (ГИБИ, VIII, 138–140).

[50] Пак там, III, XIV. 9, 182–195 (ГИБИ, VIII, 138–140).

[51] C h a l a n d o n. Les Comnènes, 1–193; О с т р о г о р с к и. Историја, 353–357; Β ά ρ ζ ο ς. Ἡ γενεαλογία, I, No 34, 203–228; Византийските василевси, 319–322

[52] C h o n i a t e s. Historia, p. 14 (ГИБИ, IX, 8–9); S c u t a r i o t a, 191–193 (ГИБИ, VIII, 222–223); О с т р о г о р с к и. Историја, с. 355; А н г е л о в. История, II, 182–183; A n g o l d. The Byzantine Empire, p. 153.

[53] Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 86.

[54] Хр. Димитров смята, че едва ли унгарците са стигнали чак до Пловдив. Оттам са водени операциите по отблъскването им: Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 108, бел. 57. „Хроника от Буда“ съобщава, че унгарците превзели Филипопол. Вж.: Chronicon Budeuse. – SRH, I, 434–435 (ЛИБИ, V_1, 87–88). Това е малко вероятно. Не се потвърждава от други извори.

[55] I o a n n e s C i n n a m u s, 1, 9–10 (ГИБИ, VII, 211–212); C h o n i a t e s. Historia, 17–18 (ГИБИ, XI, 9–10); S c u t a r i o t a, p. 194 (ГИБИ, VIII, с. 224); C h a l a n d o n. Les Comnènes, 58–59. В. Златарски изказва становище във връзка с това нахлуване в пределите на империята, че унгарците след Средец продължили по-нататък към Пловдив: З л а т а р с к и. История, II, 373–374; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 356; А н г е л о в. История, II, с. 184; F i n e. Balkans, I, 234–235; A n g o l d. The Byzantine Empire, 153–154; Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 99.

[56] Основните извори за Втория кръстоносен поход от западен произход са хрониките на Одон дьо Дьой, Гийом дьо Тир, Ото от Фрайзинг. Византийските автори са Йоан Кинам и Никита Хониат. Изчер-

пателна справка относно изворите и литературата за Втория кръстоносен поход: A History of the Crusades, I, 463–464. В същото издание подробно изложение на похода (463–512). За този поход също в: Г а г о в а. Походи, 54–72. Относно Втория кръстоносен поход и Балканите нова библиография и подробно изложение в: К о й ч е в а. Първите походи, 85–123.

[57] C h a l a n d o n. Les Comnènes, 195–663; A n g o l d. The Byzantine Empire, 161–243; Β ά ρ ζ ο ς. ‘Η γενεαλογία, I, No 81, 422–477; M a g d a l i n o, P. The Empire of Manuel I Comnenos, 1143–1180. Cambridge University Press, 1993; Византийските василевси, 324–328.

[58] A History of the Crusades, I, p. 465, 468, 469.

[59] I o a n n e s C i n n a m u s, II, 69–70 (ГИБИ, VII, 214–216); C h o n i a t e s. Historia, 60–62; O d o de D e o g i l o, p. 64 (ЛИБИ, III, 121–122).

[60] C h o n i a t e s. Historia, 62–63 (ГИБИ, XI, 10–11); S c u t a r i o t a, 223–224 (ГИБИ, VIII, 225–226). За този поход и съдбата на Пловдив в: З л а т а р с к и. История, II, 381–382; П р и м о в, Б. Вторият кръстоносен поход през балканските земи и Византия. – ИПр, 1978, № 6, 37–57; ’Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ‘Η ἱστορία, σ. 166; Β λ ά χ ο ς. ‘Η ἱστορία, σ. 88; D a n č e v a-V a s i l e v a. Les Croisades, 16–17; Г а г о в а. Походи, с. 58; К о й ч е в а. Първите походи, 102–106.

[61] C h o n i a t e s. Historia, p. 63 (ГИБИ, XI, с. 11); A History of the Crusades, I, p. 489.

[62] O d o de D e o g i l o, 64–65 (ЛИБИ, III, 122–123); D a n č e v a-V a s i l e v a. Les Croisades, p. 17.

[63] O d o de D e o g i l o, с. 64 (ЛИБИ, III, с. 123); ’Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ‘Η ἱστορία, σ. 166; Β λ ά χ ο ς. ‘Η ἱστορία, σ. 88.

[64] C h o n i a t e s. Historia, 63–64; I o a n n e s C i n n a m u s, 23, 75–83 (ГИБИ, VII, 218–223); O d o D e o g i l o, p. 66 (ЛИБИ, III, с. 128); A History of the Crusades, I, 489–496.

[65] O d o de D e o g i l o, p. 63 (ЛИБИ, III, с. 123).

[66] Пак там, с. 64 (ЛИБИ, III, с. 122).

[67] Пак там, 65–66 (ЛИБИ, III, с. 124); D a n č e v a-V a s i l e v a. Les Croisades, 18–19.

[68] O d o de D e o g i l o, p. 66 (ЛИБИ, III, с. 128); I o a n n e s C i n n a m u s, 3, 91–92 (ЛИБИ, VII, 224–226); A History of the Crusades, I, 498–510.

[69] I o a n n e s C i n n a m u s, 3, 93–95 (ГИБИ, VII, 226–228); C h o n i a t e s. Historia, p. 78 (ГИБИ, XI, с. 11); C h a l a n d o n. Les Comnènes, 323–324; З л а т а р с к и. История, II, 384–386.

[70] C h a l a n d o n. Les Comnènes, 317 et sequ.; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 189, 361–362; A n g o l d. The Byzantine Empire, 171–173.

[71] I o a n n e s C i n n a m u s, 5, 203–204 (ГИБИ, VII, с. 247); C h o n i a t e s. Historia, 158–159; S c u t a r i o t a, p. 272 (ГИБИ, VIII, с. 237); C h a l a n d o n. Les Comnènes, p. 391; О с т р о г о р с к и. Историја, 364–365; A n g o l d. The Byzantine Empire, p. 178.

[72] I o a n n e s C i n n a m u s, 5, 211–214, 225–227, 231–232, 240–249 (ГИБИ, VII, 248–259); Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 103.

[73] I o a n n e s C i n n a m u s, 6, p. 265 (ГИБИ, VII, 259–260); C h o n i a t e s. Historia, 126–127 (ГИБИ, XI, 14–15); C h a l a n d o n. Les Comnènes, p. 474, 488; О с т р о г о р с к и. Историја, 363–364; А н г е л о в. История, II, 193–194; A n g o l d. The Byzantine Empire, 176–178; Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 103.

[74] A h r w e i l e r. L’ideologie, 85–86; А н г е л о в. История, II, 188–196; A n g o l d. The Byzantine Empire, 178–184.

[75] О с т р о г о р с к и. Историја, 366–367; А н г е л о в. История, II, с. 197; A n g o l d. The Byzantine Empire, 190–194.

[76] О с т р о г о р с к и. Историја, 370–375; Β ά ρ ζ ο ς. ‘Η γενεαλογία, I, No 87, 493–638; Византийските василевси, 331–333.

[77] З л а т а р с к и. История, II, с. 423; О с т р о г о р с к и. Историја, 373–374; А н г е л о в. История, II, с. 215; Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 110.

[78] О с т р о г о р с к и. Историја, 370–375; С ю з ю м о в, М. Я. Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году. – ВВр, 12, 1957, 58–75; T i v č e v, P. Le règne de l’empereur de Byzance Andronic Ier Comnène (1183–1185). – BS, 23, 1962, No 1, 19–40; A n g o l d. The Byzantine Empire, 196–208, 220–223, 264–267.

[79] C h o n i a t e s. Historia, 296–297; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 375; A n g o l d. The Byzantine Empire, p. 268; C h e y n e t. Pouvoir, No 162, 118–119.

[80] C h o n i a t e s. Historia, p. 318, 343–346 (ГИБИ, XI, с. 22); S c u t a r i o t a, 348–349, 364 (ГИБИ, VIII, 240–241). М. Апостолидис, Т. Влахос и К. Варзос посочват, че градът, в който се намирал Йоан Комнин, синът на Андроник, бил Филипопол: ’Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ‘Η ἱστορία, σ. 167; Β λ ά χ ο ς.

‘Η ἱστορία, 89–90; В ά ρ ζ ο ς. ‘Η γενεαλογία, II, No 162, σ. 531. В българския превод на Никита Хониат (ГИБИ, XI) и Теодор Скутариот (ГИБИ, VIII) е посочен топонимът Филипопол.

[81] О с т р о г о р с к и. Историја, 376–383; B r a n d. Byzantium, 69–116, 241–251; Византийските василевси, 337–341.

[82] C h o n i a t e s. Historia, 368–399, 428–430, 433–468 (ГИБИ, XI, 26–36, 41–49). За въстанието на Асеневци и възобновяването на българската държава има обширна литература, по-известните изследвания са: У с п е н с к и й, Ф. И. Образование; В а с и л ь е в с к и й. Образование, 144–217, 318–448; З л а т а р с к и. История, II, 410–438; Д у й ч е в, Ив. Проучвания върху българското средновековие. – Сб. БАН, 41, 1949, 44–90; Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – ИИБИ, 6, 1956, 327–356; Л и т а в р и н. Болгария, 426–461; К а ж д а н, А. П. Освобождение Болгарии изпод византийского ига. – В: Вопросы истории. М., 1973, 124–134; C a n k o v a-P e t k o v a, G. La libération de la Bulgarie de la domination byzantine. – BBg, 5, 1978, 95–121; M a l i n g o u d i s, P. Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates. – Byzantina, 10, 1979, 73–81; История на България, III, 117–125; Б о ж и л о в. Асеневци, 27–42; Седем етюда, 136–162; П е т р о в. Възстановяване; Д а н ч е в а- В а с и л е в а, А. Възобновяване и укрепване на българската държава (1186–1197). – ИПр, 1985, № 9–10, 37–53.

[83] C h o n i a t e s. Historia, p. 398 (ГИБИ, XI, с. 36); E p h r e m i u s, v. 5879–5880; Г ю з е л е в. Търновград, с. 65.

[84] C h o n i a t e s. Historia, 398–399 (ГИБИ, XI, с. 35); З л а т а р с к и. История, II, 466–467; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 32–33. В литературата обикновено събитията около Ловеч се тълкуват като време, когато се сключва мирен договор между двете страни, с който се признава възобновяването на българската държава. Новото становище по въпроса, което е логично и правдоподобно, е, че няма основание сведенията да се интерпретират като сключване на мирен договор. Вж: Б о ж и л о в. Асеневци, с. 30, 38 бел. 45; Седем етюда, 159–162.

[85] C h o n i a t e s. Orationes, p. 185; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 112, 126.

[86] A History of the Crusades, II, 45–151. Подробна библиография на изворите и литературата в същото издание с. 45, 87; З л а т а р с к и. История, III, 3–61; Г е о р г и е в, Св. Император Фридрих I Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. – БИБ, 1930, 2, 103–149; Две писма на видни кръстоносци от Пловдив през 1189 г. – ИИД, XI–XII, 1931–1932, 249–264; О с т р о г о р с к и. Историја, 380–382; А н г е л о в. История, II, 222–227; Л и ш е в. Третият кръстоносен поход, 205–240; G a g o v a. The Third Crusade, 98–112; Походи, 73–117; Д а н ч е в а - В а с и л е в а. Третият кръстоносен поход, 45–63; D a n č e v a - V a s i l e v a. Les Croisades, 16–17, 23–31. По-нова библиография и подробно изложение на събитията от Третия кръстоносен поход в: К о й ч е в а. Първите походи, 124–185.

[87] Historia peregrinorum, 129–152 (ЛИБИ, III, 221–244); Expeditio Friderici, 15–70 (ЛИБИ, III, 245–300); A History of the Crusades, II, 45–122; O p l l. Das Itinerar; З л а т а р с к и. История, III, 3–61; Л и ш е в. Третият кръстоносен поход, 205–240.

[88] C h o n i a t e s. Historia, p. 401; A History of the Crusades, II, 90–91.

[89] A History of the Crusades, II, 49–50.

[90] Expeditio Friderici, 15–16 (ЛИБИ, III, 245–246); C h o n i a t e s. Historia, p. 402 (ГИБИ, XI, с. 36); A History of the Crusades, II, p. 91.

[91] Historia peregrinorum, 130–131 (ЛИБИ, III, с. 223); Expeditio Friderici, 17–18 (ЛИБИ, III, с. 247); A History of the Crusades, II, 92–94.

[92] Historia peregrinorum, 131–134 (ЛИБИ, III, 223–227); Expeditio Friderici, 26–29 (ЛИБИ, III, 250–253).

[93] Historia peregrinorum, 134–135 (ЛИБИ, III, с. 227); Expeditio Friderici, 29–33 (ЛИБИ, III, 254–257).

[94] Historia peregrinorum, 133–134 (ЛИБИ, III, 225–226); Expeditio Friderici, 33–34, 35 (ЛИБИ, III, 258, 259–260).

[95] C h o n i a t e s. Historia, p. 402 (ГИБИ, XI, 36–37).

[96] Historia peregrinorum, 129–130 (ЛИБИ, III, 221–222); Expeditio Friderici, p. 16 (ЛИБИ, III, 246–247).

[97] C h o n i a t e s. Historia, p. 402 (ГИБИ, XI, с. 36).

[98] Пак там; ’Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ‘Η ἱστορία, 167–168; Β λ ά χ ο ς. ‘Η ἱστορία, 91–92; B r a n d. Byzantium, p. 180.

[99] Historia peregrinorum, p. 138 (ЛИБИ, III, 230–231); Expeditio Friderici, p. 37 (ЛИБИ, III, 261); A History of the Crusades, II, 100–101.

[100] C h o n i a t e s. Historia, p. 402 (ГИБИ, XI, с. 37); Expeditio Friderici, 37–38 (ЛИБИ, III, 261–262); Historia peregrinorum, p. 140 (ЛИБИ, III, с. 232); A History of the Crusades, II, p. 101.

[101] Historia peregrinorum, p. 139 (ЛИБИ, III, 231–232).

[102] Expeditio Friderici, p. 41 (ЛИБИ, III, с. 264); Historia peregrinorum, p. 140 (ЛИБИ, III, с. 232). A History of the Crusades, II, 102–103; G a g o v a. Border, 102–103; Г а г о в а. Тракия, с. 325.

[103] Historia peregrinorum, p. 140 (ЛИБИ, III, с. 232).

[104] Пак там; A History of the Crusades, II, p. 101; O p l l. Das Itinerar, p.102; G a g o v a. The Third Crusade, 103–104.

[105] Expeditio Friderici, 38–39 (ЛИБИ, III, с. 262); същото се съобщава и в „Голям Кьолнски летопис": Annales Colonienses maximi, p. 797 (ЛИБИ, III, с. 381). За тези събития накратко разказва Ламберт Парвус (XIII в.). Император Фридрих тръгнал с голяма войска срещу враговете на християнството. Минал през земите на българи и унгарци и влязъл в опразнения Филипопол, „пръв град на Гърция" (primam Graeciae urbem): L a m b e r t i P a r v i Annales. – MGH SS, XVI, 649–650 (ЛИБИ, III, с. 206). Пегавският летопис, съставен в манастира „Пегау" близо до гр. Мерзебург (Саксония) през XII в., съдържа кратка информация за завземането на Пловдив. На 11 май 1189 г. император Фридрих потеглил на поход за Йерусалим. Той и хората му били посрещнати с големи почести от унгарския крал. След отпразнуването на Петдесетница те се отправили през Българската гора към Гърция. На 1 октомври император Фридрих завладял Филипопол – най-големия град на Македония (Philippopolis vero, maximam civitatem Macedoniae): Annales Pegavienses et Bosovienses. – MGH SS, XVI, p. 266 (ЛИБИ, III, с. 205). За пребиваването на кръстоносците в българските земи и за Филипопол, споменат и като „Pulpudeba", говори и Ричард от Лондон: R i c a r d u s L o n d o n i e n s i s, p. 200 (ЛИБИ, III, с. 304). Под „Македония" трябва да се разбира Тракия. Датата 24 август в Expeditio Friderici и Historia peregrinorum се приема за по-достоверна, в сравнение с 1 октомври в Пегавския летопис. Йоан де Писцина в компилативно описание на похода също споменава за града. Кръстоносците пристигнали при Филипопол на гръцка земя в страната на константинополския император. Тук те били изложени на много опасности, но все пак победили и достатъчно се обогатили от многобройните градове, които превзели. Без съмнение и Филипопол бил един от тях, макар и да не е изрично споменат като завладян: I o a n n i s d e P i s c i n a. De transfretatione Friderici. – MGH SS, XXII, с. 340 (ЛИБИ, III, с. 215). Анонимно писмо на пряк участник в Третия кръстоносен поход, вероятно духовно лице от германски произход, съдържа изрично сведение за Филипопол. Кръстоносците превзели и разрушили освен Филипопол, и Берое и опустошили цялата околност: Epistola de morte Friderici imperatoris. – MGH SS. Nova series, V, p. 494. Оказва се, че в почти всички хроники от западен произход, които отразяват Третия кръстоносен поход, присъства Филипопол като град, завладян от германския император.

[106] C h o n i a t e s. Historia, p. 40 (ГИБИ, XI, с. 37).

[107] O d o d e D e o g i l o, p. 65 (ЛИБИ, III, с. 122).

[108] Historia peregrinorum, p. 139 (ЛИБИ, III, с. 231); Expeditio Friderici, p. 35 (ЛИБИ, III, с. 259).

[109] Expeditio Friderici, p. 39 (ЛИБИ, III, с. 263). За същите събития: Historia peregrinorum, p. 140 (ЛИБИ, III, 232–233); A History of the Crusades, II, p. 102; B r a n d. Byzantium, 180–181; Д а н ч е в а - В а с и л е в а. Третият поход, 50–51.

[110] Expeditio Friderici, p. 39 (ЛИБИ, III, с. 263); A History of the Crusades, II, p. 101.

[111] A r n o l d u s L u b e c e n s i s, p. 274; Л и ш е в, Стр. Към известията за преминаването на кръстоносците от Третия поход през българските земи. – ИИБИ, 3–4, 1951, с. 274; Д а н ч е в а - В а с и л е в а. Третият поход, с. 51.

[112] Expeditio Friderici, p. 43 (ЛИБИ, III, с. 266).

[113] Пак там, с. 45 (ЛИБИ, III, с. 267). В тази хроника най-напред е описано завземането на Берое от херцог Перхтолд, а след това – на Стенимахос. Сигурно най-напред е била завзета Стенимахос като по-близка крепост и криеща опасност за кръстоносците и след това е завзета Берое. В „История на кръстоносците" най-напред се говори за завземането на Стенимахос, а след това – на Берое: Historia peregrinorum, p. 141 (ЛИБИ, III, с. 233); A History of the Crusades, II, 100–101. В „Голям Кьолнски летопис" се открива сведение, отнасящо се до същите събития. „Пак там (около Пловдив – б.а., А.Д.) фуражирите нападнали един манастир, за да го превземат, и го намерили пълен с големи количества припаси." Вж: Annales Colonienses maximi, p. 797 (ЛИБИ, III, с. 381). По всичко изглежда, че в Expeditio Friderici и Annales Colonienses maximi става въпрос за манастира „Св. Богородица" в Бачково.

[114] Historia peregrinorum, p. 141 (ЛИБИ, III, 233–234); Expeditio Friderici, p. 45 (ЛИБИ, III, 267–268); Д а н ч е в а - В а с и л е в а. Третият поход, с. 52.

[115] Historia peregrinorum, p. 142 (ЛИБИ, III, с. 234).

[116] Chronicon Magni presbyteri, p. 510 (ЛИБИ, III, с. 213).

[117] C h o n i a t e s. Orationes, 189–190; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 8, с. 131; 10, с. 132.

[118] Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 115–116.

[119] Chronicon Magni presbyteri, p. 509 (ЛИБИ, III, 210).

[120] Choniates. Historia, p. 403 (ГИБИ, XI, с. 38); Златарски. История, III, 25–26.

[121] Choniates. Historia, p. 409 (ГИБИ, XI, 38–39); Златарски. История, III, 28–30.

[122] Choniates. Historia, 409–410 (ЛИБИ, XI, с. 39); Historia peregrinorum, p. 130, 143 (ЛИБИ, III, с. 222, 235). Expeditio Friderici, p. 39 (ЛИБИ, III, с. 263).

[123] Expeditio Friderici, p. 45 (ЛИБИ, III, с. 268). Доброжелателното отношение на арменците в града към кръстоносците е отразено и в „Голям Кьолнски летопис": Annales Colonienses maximi, p. 797 (ЛИБИ, III, с. 382); Данчева-Василева. Третият поход, с. 53.

[124] Expeditio Friderici, p. 34 (ЛИБИ, III, с. 258).

[125] Пак там, 46–47 (ЛИБИ, III, 268–269); Златарски. История, III, с. 34.

[126] Historia peregrinorum, p. 142 (ЛИБИ, III, 234–235).

[127] Choniates. Historia, p. 410 (ГИБИ, XI, с. 40).

[128] Historia peregrinorum, p. 142 (ЛИБИ, III, с. 235); Expeditio Friderici, 47–48 (ЛИБИ, III, 269–270); A History of the Crusades, II, 102–103; Brand. Byzantium, p. 182.

[129] Expeditio Friderici, p. 52 (ЛИБИ, III, с. 273); Historia peregrinorum, p. 145 (ЛИБИ, III, с. 237).

[130] Historia peregrinorum, p. 145 (ЛИБИ, III, с. 237); Expeditio Friderici, p. 51 (ЛИБИ, III, с. 273).

[131] Expeditio Friderici, 40–43 (ЛИБИ, III, 263–266). Последните думи в писмото създават впечатлението, че то е написано в Пловдив в самия край на престоя на кръстоносците там, а именно на 5 ноември 1189 г.: пак там, с. 52 (ЛИБИ, III, с. 273). В „История на кръстоносните походи" се посочва, че писмото е написано на 16 ноември 1189 г.: A History of the Crusades, II, 94–98; Данчева-Василева. Третият поход, с. 55.

[132] Expeditio Friderici, p. 42 (ЛИБИ, III, с. 265); Opll. Das Itinerar, p. 102.

[133] Chronicon Magni presbyteri, p. 509 (ЛИБИ, III, с. 210).

[134] Expeditio Friderici, 52–53 (ЛИБИ, III, 273–275); Historia peregrinorum, p. 146 (ЛИБИ, III, 238–239).

[135] Annales Mediolanenses, p. 378 (ЛИБИ, IV, с. 149); Historia peregrinorum, 150–151 (ЛИБИ, III, с. 243).

[136] Expeditio Friderici, 55–56 (ЛИБИ, III, 276–277); Historia peregrinorum, 148–149 (ЛИБИ, III, с. 241); Златарски. История, II, 45–46; A History of the Crusades, II, 105–106; Данчева-Василева. Третият поход, с. 56. За Баткун в: Гагова. Тракия, 175–176; Soustal. Thrakien, 194–195.

[137] Expeditio Friderici, 56–57 (ЛИБИ, III, 277–278); Historia peregrinorum, 148–149 (ЛИБИ, III, с. 241); Данчева-Василева. Третият поход, 56–57.

[138] Expeditio Friderici, p. 58 (ЛИБИ, III, 278–279).

[139] Пак там, 59–60 (ЛИБИ, III, с. 281).

[140] Пак там, с. 58, 60–61 (ЛИБИ, III, с. 279, 281–282); Historia peregrinorum, p. 149 (ЛИБИ, III, с. 241).

[141] Expeditio Friderici, p. 60 (ЛИБИ, III, 281–282).

[142] Пак там, с. 62 (ЛИБИ, III, с. 283); Historia peregrinorum, p. 149 (ЛИБИ, III, с. 241).

[143] Chronicon Magni presbyteri, p. 512 (ЛИБИ, III, 213).

[144] Expeditio Friderici, p. 62 (ЛИБИ, III, с. 283).

[145] Пак там, 64–65(ЛИБИ, III, 284–285); Historia peregrinorum, p. 150 (ЛИБИ, III, 242–243); A History of the Crusades, II, 108–109; Лишев. Третият кръстоносен поход, с. 115.

[146] Expeditio Friderici, 42–43 (ЛИБИ, III, 265–266).

[147] Runciman, S. A History of the Crusades. Publ. Peregrine Books. 1965, III, p. 13; История Византии, II, с. 341.

[148] A History of the Crusades, II, p. 97.

[149] Пак там. По същия повод мнение изказва и К. Гагова, според която Фридрих I нямал предварително намерение да завладява Константинопол: Gagova, K. Chronique de la Haine (La troisième Croisade aux Balkans). – BHR, 1998, No 3–4, p. 124.

[150] Expeditio Friderici, 47–49 (ЛИБИ, III, 269–171).

[151] Пак там, 69–70 (ЛИБИ, III, с. 290).

[152] Пак там, 70–71 (ЛИБИ, III, 290–291); A History of the Crusades, 109–110.

[153] Choniates. Historia, 428–430 (ГИБИ, XI, с. 153); Златарски. История, III, 62–70; История на България, III, 128–130; Божилов. Асеневци, 31–32.

[154] Choniates. Historia, p. 434 (ГИБИ, XI, с. 43); Eustathius Thessalonicensis Opuscula. Edidit Th. F. Tafel. Francofurti ad Moenum, 1832, 41–43; Византијски извори за историју народа Југославију. 4. Београд, 1971, с. 221; Grumel, V. Sur la fuite et le retour de l'archevêque Eustate de

Thessalonique. – REB, 20, 1961, 221–224; Успенский. Образование, 162–163; Васильевский, В. Г. „Образование Второго болгарского царства“ Федора Успенского. Одеса, 1879. – ЖМНПр, ч. 204, 1879, 199–202; Златарски. История, III, 73–75; Петров. Възстановяване, 236–237.

[155] Choniates. Historia, p. 435 (ГИБИ, XI, с. 43).

[156] Пак там, 434–436 (ГИБИ, XI, 43–45); Brand. Byzantium, p. 95; Cheynet. Pouvoire, No 176, p. 127.

[157] Asdracha. Les Rhodopes, p. 234.

[158] Choniates. Historia, p. 436 (ГИБИ, XI, с. 45); Златарски. История, III, 78–81.

Трета глава

ПЛОВДИВ ПРЕЗ XIII–XIV ВЕК

1. Градът като владение последователно на Иванко, цар Калоян и рицаря Рение дьо Три (1196–1207)

Новият византийски император Алексий III Ангел (1195–1203)[1] предприел мерки за засилване на отбраната в пограничните области на империята с българската държава. Затова за стратег на Пловдив бил назначен братовчедът на Алексий III, протостраторът Мануил Камица. През 1196 г. същият стратег начело на войска тръгнал по заповед на императора от Пловдив и с бърз ход се озовал в Мизия, т.е. в Северна България[2]. Тази реакция на византийската външна политика била продиктувана от бързия развой на събитията в съседна България. През 1196 г. цар Иван I Асен бил убит. Той станал жертва на вътрешнополитическата криза в държавата, в която се намесила и византийската дипломация[3], чийто проводник станал плененият при Сяр севастократор Исак, зет на Алексий III. Физическият убиец на Иван I Асен и участник в заговора според Никита Хониат бил Иванко – високопоставено лице в българския двор, военачалник, един от най-дейните участници във войните за възобновяване на българската държава в периода 1186–1196 г.[4]

Към Търново, завзет от заговорниците, се насочила войска, оглавена от Петър, който до този момент пребивавал в своите владения с център Преслав. Обсаден, Иванко поискал помощ от византийския император, но Алексий III не се отправил лично към Търново, а изпратил от Пловдив Мануил Камица. Във войската обаче настъпили смутове, войниците не желаели да отиват към теснините на Стара планина и категорично отказали да продължат пътя на север, дори безредно в страх тръгнали по обратния път[5]. Мрачният спомен от разгрома на Исак II Ангел при Тревненския проход през 1190 г. все още бил пресен в паметта на византийските войници. Поради надмощието на Петровата войска, която бързо и застрашително нараствала, Иванко бил принуден да избяга при византийския император. Неговите действия в Търново, които съвпадали със стремежите на Византия за обезсилване на българската държава, му осигурили почести и длъжност. От българската столица Иванко се озовал в Константинопол, където императорът станал негов кръстник (Иванко получил името Алексий). Алексий III го включил между „велемощните си роднини“, а малолетната му внучка била отредена за съпруга на Иванко[6].

За големи заслуги пред империята Иванко бил назначен за стратег и управител на пограничната Пловдивска област. Поверяването на тази важна и уязвима област показва колко надежди възлагал Алексий III на българския болярин и вече византийски велможа. Иванко имал в Пловдивската област голяма власт – както военна, така и цивилна[7]. Военновременната граница в Тракия била вече изтеглена на юг от Стара планина до р. Марица благодарение на големите победи на братята

Асеневци по тези места. Никита Хониат изрично отбелязва, че от Пловдив Иванко отблъсквал нападенията на български и кумански войски, което потвърждава граничното положение на града. И в този смисъл изборът на Иванко за стратег именно тук бил успех за византийската дипломация. „Впрочем този мъж положи много труд в земите на Филипопол и беше ценна преграда за ромеите срещу своите сънародници, които нападаха заедно със скитите (куманите – б.а., А.Д.) и опустошаваха всичко по пътя си. А понякога и като излизаше на война заедно с императора, се показваше особено енергичен. Но кой може да изброи колко пъти и кога през годината скитите и власите (кумани и българи – б.а., А.Д.) правеха нападения и какви безбожни дела вършеха?“[8] От друга страна обаче, поверяването на този много важен град за стратегическата отбрана на Тракия и империята на един българин, макар и той да бил доказал предаността си към византийците, криело риск, който не закъснял да се прояви. До голяма степен това се дължало на намесата на новия български владетел цар Калоян (1197–1207).

С убийството на цар Иван I Асен политическата криза в българската владетелска институция не приключила. Въпреки че Петър влязъл в Търново с много свои, т.е. на Асеневци, привърженици не след дълго, също в 1197 г., той бил убит може би от същите сили, на които станал жертва брат му Иван I Асен. Краят на това кризисно положение в държавата настъпил с възкачването на престола през същата 1197 г. на най-малкия брат, Калоян[9]. За новия български владетел въпрос на жизнена необходимост било продължаването на войната с Византия до пълното възстановяване на държавата в нейните предишни политически и етнически граници, а и нещо повече – стремежът към владетелската корона на византийските василевси[10] – идея, чието осъществяване на практика той доказал по категоричен начин. В началото целта била трудно изпълнима и поради това, за да улесни задачата си, Калоян привлякъл на своя страна двама византийски служители, всъщност негови сънародници – Добромир Хриз и Иванко[11].

Добромир Хриз, обособил се в крепостта Просек в Македония по долното течение на р. Струма, отначало бил византийски служител, а след това, привлечен от Асен и Петър, действал в полза на българската кауза в тази област. Политиката на двамата първи братя Асеневци била продължена и от третия брат Калоян[12]. Другият български благородник, Иванко-Алексий, след като станал зет на императора, в началото оправдал надеждите на византийците като върховен началник на войските през 1196 г., разположени в Пловдивската епархия (област). Като способен военачалник и предприемчив управител той се справил добре с организирането и обучението на войската. Положил усилия за отбраната на областта, „укрепи с крепости планините срещу Хемус и ги направи почти непристъпни“. Затова Иванко бил удостоен с одобрението и подаръците на императора. Но, от друга страна, приближените на Алексий III, като оценявали добрите дела на управителя на Пловдив, казвали, че той „не ги върши с цел да бъдат от полза за ромеите“. Те виждали в неговото поведение опасност, която застрашавала империята, и поради това предлагали на императора да отстрани Иванко-Алексий от управлението на Пловдивската област. А той все повече привличал и назначавал на военна длъжност българи и намалявал присъствието на византийците, дори съвсем отстранил византийската войска, като на нейно място сформирал друга – от свои сънародници. Не след дълго и самият император се убедил, че трябва да обърне сериозно внимание на пловдивския управител. Така Алексий III изпратил един евнух, който бил от най-

близките му лица, при Иванко, назован от Никита Хониат „отцепник", за да му напомни за задълженията му към императора. Но пратеникът не само не действал в полза на Алексий III, а съвсем лекомислено направил услуга на управителя и стратега на Пловдив, като го предупредил за готвеното срещу него нападение и „му внушил да напусне равнината и да отиде в планинските местности, та при това положение да спаси там и едноезичната му войска". След като императорът не постигнал резултат по пътя на преговорите, той подготвил поход срещу Иванко през 1198 г., начело на който поставил съпрузите на двете си дъщери – Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис, като включил в кампанията и протостратор Мануил Камица. В началото императорската войска нямала успех, тъй като Иванко непрекъснато се изплъзвал. Неговата войска успяла да заеме позиции и да се укрепи в системата от крепости около Пловдив в подножието на Родопите, а самият Иванко се установил в крепостта Кричим. След дълга обсада и с много жертви византийците успели да я превземат, но самият Иванко още преди това изоставил Кричим, без да бъде заловен, като запазил и войската си[13].

В хода на тези военни действия се разкриват и връзките на Иванко с българския владетел Калоян. Иванко прехвърлял в полето много стада добитък от околните височини и ги предавал на българите, сънародниците си, за да ги отведат към Хемус заедно с множество пленници ромеи като част от плячката. Всичко това той изпращал на цар Калоян, тъй като бил сключил съюз с него срещу ромеите. Голям успех за Иванко било пленяването на протостратора Мануил Камица при крепостта Баткун, който също бил изпратен в България при Калоян[14]. Успехите на Иванко-Алексий в Пловдивската област били много показателни за невъзможността византийската власт да се справи с неговата съпротива. На византийските военачалници и зетьове на императора Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис не оставало нищо друго, освен да се оттеглят от планинските области и да се завърнат в Пловдив, който единствен бил изоставен от Иванко. Отцепилият се български благородник и византийски стратег владеел всички други крепости до Мосинопол, Ксанти, планината Пангей и до Абдера. Иванко завзел и Смоленската тема, на изток от Серската тема. Той разрешавал на сънародниците си да останат в подвластните му земи. Очевидно още докато бил в Константинопол, той е смятал да бъде независим и кроял планове за самостоятелна власт[15].

Дръзкото и накърняващо целостта на императорските владения поведение на Иванко създавало значителни трудности на Алексий III и налагало да се действа със силна войска срещу изменника. Най-напред императорът излязъл от столицата и отседнал за продължително време в Адрианопол, преценявайки колко трудно ще му бъде да се справи с отцепника. Тогава Иванко пребивавал в някаква крепост в Пловдивската област и поради това Алексий III потеглил към Пловдив. Оттам той се отправил към Стенимахос (Асеновград). Крепостта паднала не без усилия за ромеите[16]. Иванко оставал обаче все така неуязвим в някоя от добре укрепените твърдини в близките до Пловдив Родопи. Той бил сигурен в своите изгодни позиции и поставил условие пред императора да му бъдат отстъпени писмено, т.е. официално признати, земите и градовете, които вече бил завладял, и с царски почести да бъде изпратена при него годеницата му Теодора. Били разменени клетвени договори с посланици и чак тогава Иванко приел да се яви пред императора. Но той заплатил скъпо за своята доверчивост[17]. По всяка вероятност Алексий III пребивавал в Пловдив, където изчаквал резултатите от преговорите с Иванко и може

би именно тук бил пленен и окован вече бившият управител на града и неговата област. Опитът му да създаде голямо владение в централната част на Тракия, в което да влизат Пловдивската и Родопската област, се провалил. В изворите не се срещат повече сведения за Иванко и неговите следи се изгубват към 1200 г., към която се отнасят и последните описани събития[18].

Събитията, свързани с Пловдив и областта му, когато управител и стратег там бил Иванко, разкриват едно сравнително ново явление в политическите отношения на Балканския полуостров, характерно за началото на XIII в., когато в поведението на отделни представители на висшата византийска аристокрация се появяват сепаратистки тенденции и от централната власт се откъсват по-малки или по-големи територии със самостоятелни владетели.

Както отбелязва един от големите български медиевисти П. Мутафчиев, за нас „във въстанието на Иванко е по-важен друг момент – политиката на цар Калоян“[19]. Тя е важна както от гледна точка на българската държава, така и от позициите на Византия. На този въпрос отдавна е даден верен отговор, като следващите поколения историци внасят свое виждане, което обогатява представите ни за политическата картина в областта с център Пловдив през последните 3 години на XII в.: от 1197 – възкачването на цар Калоян, до 1200 г. – изчезването на Иванко от политическата сцена.

Отцепването на Иванко от Византийската империя се свързва с политиката на българския владетел Калоян. Съюзът на двамата против ромеите, за който изрично споменава Никита Хониат, изисквал и определена позиция на цар Калоян. Той явно пренебрегнал емоционалния момент, че Иванко е физическият убиец на единия му брат, а може би е бил свързан и с убийството на другия, и се съгласил да влезе в съюз с него, надявайки се да го привлече за осъществяването на крайната си цел – обединяване на всички земи, в които имало българско население. Цар Калоян вероятно обещавал помощ и подкрепа на Иванко. В отговор на това било и изпращането на военнопленници, стада добитък и плячка в Търново. В същото време Калоян предприел стремително настъпление в съюз с куманите „в цяла Македония“, т.е. в Източна Тракия с център Адрианопол[20]. Тази тактика била в помощ на Иванко, тъй като отвличала вниманието на византийците от Пловдив. Освен с Иванко, Калоян бил свързан в политически съюз и с Добромир Хриз. Тези съюзи с враговете на империята се разглеждат като част от плана на цар Калоян за тотално настъпление срещу Византия. След осъществяването на съюзите неговият план добил завършен вид. Двамата ренегати били използвани за прикритие на действията на Калоян като два допълнителни фактора в борбата му срещу Византия, които биха отклонили вниманието и част от силите на империята[21]. Този логичен извод е продиктуван както от краткотрайния съюз на Калоян с Иванко, така и от военното настъпление на българския владетел в Тракия през периода 1198–1202 г. Също е изказано мнението, че Калоян се съгласил да признае политическата независимост на Иванко, като с това се надявал да го привлече на своя страна[22].

В случая бих искала да обърна повече и по-детайлно внимание на развитието и динамиката на съюза между Иванко и цар Калоян, тъй като той все пак е свързан до голяма степен с Пловдив и областта му. Действително, когато Калоян направил опит да се свърже с Иванко, той преследвал създаването на един допълнителен враг за Византия, на един допълнителен невралгичен център в Тракия, с цел да улесни своите собствени планове, но освен това той преследвал и нещо друго.

Поначало Иванко съвсем не се нуждаел да бъде признат за независим владетел от цар Калоян, тъй като земите, които отцепил, все още не били под българска власт и той не можел да получи никакво признание от цар Калоян, докато те не станели български. Отношенията между цар Калоян и Иванко биха могли да бъдат поставени на съюзна основа при определени задължения и гаранции от двете страни. Иванко искал да владее Пловдив и областта му, която да отнеме от империята, но самостоятелно той не бил в състояние да постигне това. Трябвал му съюзник и той го намерил в лицето на цар Калоян. Привличането на българи на военна служба в Пловдив – не е ли това един обмислен ход в споразумението между Иванко и цар Калоян? Отвеждането на пленниците, предаването на плячката и на самия протостратор Мануил Камица – не е ли това отговор на гаранциите срещу дадената или очакваната в Пловдив помощ от Калоян? Българският владетел едва ли би я дал, само за да поддържа бунтовника, за да създава затруднения на империята. Максималист в своята външна политика, както това ще проличи в бъдеще, Калоян преследвал положително и друга цел – отцепването на Пловдивската област и присъединяването ѝ към българската държава[23]. Ето какво съобщава византийският хронист Георги Акрополит за тези събития по времето на цар Калоян: „Но и след като император Исак (Исак II Ангел – б.а., А.Д.) бил ослепен от брат си Алексий (император Алексий III – б.а., А.Д.) и последният взел управлението над ромеите, българите водели премного войни с ромеите около земите на Филипопол и Берое (Стара Загора). Там от българите бил пленен и сражаващият се протостратор Камица."[24] Сведенията ме насочват да видя определен стремеж у българския владетел към този византийски град.

Много е вероятно амбицията да бъде завладян Пловдив да е била примамливата цел, заради която Калоян пренебрегнал всичко сторено от Иванко и дори приел да му окаже и помощ. Възможно е даже Калоян да е дал уверение за признаването на тези земи за владение на Иванко след влизането им в българската държава, но на практика той никога не би изпълнил това условие, като имаме предвид централистичната политика на братята Асеневци, най-ревностен последовател на която е самият цар Калоян. Ако той е имал само намерение да създаде център на размирици, за да ангажира вниманието на византийската войска, то е логично да действа само в Източна Тракия, но според Георги Акрополит Калоян е действал именно в Пловдивската област. Това определено говори за аспирациите му към града. Вече по-късно, след като се уверил, че няма да може да превземе Пловдив поради струпването на византийски военни сили там, командвани от Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис, както и поради смъртта на Иванко, Калоян се насочил към Варна[25].

Развитието на действията обаче показало бързо поляризиране на силите, което довело до съществени промени. Иванко напуснал Пловдив и се укрепил в пояса от крепости в Родопите със свои привърженици, предимно сънародници. Византийската войска завзела напуснатия Пловдив. Превзети били Кричим и други крепости. Иванко не получил очакваната помощ от българска страна, след като изпратил Мануил Камица, пленниците и стадата. При вече променените обстоятелства цар Калоян не се чувствал достатъчно силен, за да атакува Пловдив и да разчита на успех, като положително знаел, че византийците са си го върнали и не ще го отстъпят лесно. Оставен да действа самостоятелно на юг, без помощ от север, Иванко предприел голяма офанзива до Мосинопол, Ксанти, Абдера и Смоленската

област. Възможно е разривът между двамата да е настъпил поради изясняване на позициите на всеки един от тях: Иванко да е показал, че ще остане независим както от византийския император, така и от Калоян, а българският цар да му е дал да разбере, че няма да допусне това. Изложих горната хипотеза като опит да видя „отвътре" съюза между цар Калоян и стратега Иванко, основният залог при който според мен е бил Пловдив с неговата тема.

След като опитите на цар Калоян да завладее Пловдив по пътя на дипломацията или на войната останали неосъществени, той променил посоката на действията си малко на югоизток, като с голяма войска обсадил крепостта Констанция. Превзел и разрушил града и много бързо се отправил към Варна, която също завладял[26] .

Другият център на съпротива срещу империята в единодействие с българите била крепостта Просек с владетел Добромир Хриз, където бил изпратен също и Мануил Камица. В Смоленската област в полза на Калоян действал Йоан Спиридонаки. Не след дълго обаче последвало обезвреждането и на тримата противници на Византия в Родопите. След събитията около Пловдив и единодействието със съюзниците си против империята цар Калоян сключил мир с Алексий III през 1202 г.[27]

Успехите на цар Калоян през този период били значителни, но що се отнася до Пловдивската област, поне за момента, той не успял да постигне желаните резултати, т.е. да бъде достатъчно силен, за да я присъедини към държавата си. Областта и в частност Пловдив били съществено подсилени и охранявани, особено след случая с Иванко, който показал, че българския цар може да си постави за цел превземането на града, а византийците в никакъв случай не искали да допуснат това. Съсредоточавайки всичките си сили в Северна Тракия, те като че ли обрекли Варна на бързо и сравнително лесно превземане, но искали да задържат на всяка цена Пловдив. Падането на Констанция също показва намеренията на Калоян да атакува Пловдив, но преценявайки поне за момента по-голямата цел като неосъществима, той се задоволил със завладяването на по-малката крепост Констанция и предпочел да реши въпроса с Варна.

Византийската империя буквално се задъхвала от динамиката, наложена от енергичния владетел и голям военачалник цар Калоян в българо-византийските военни стълкновения, особено в Тракия. Империята загубила окончателно среднодунавските земи, където в областите на Белград и Браничево съперници станали българският владетел и унгарският крал. Византия загубила Варна, с напрежение удържала позициите си в Тракия (и то не повсеместно), била разклащана от редица сепаратистки бунтове и тенденции, с които се справяла много трудно, с цената на други загуби.

С нарушена стабилност и с криза в императорската институция Византия посрещнала Четвъртия кръстоносен поход (1202–1204) на Западна Европа – блестяща илюстрация на завоевателните амбиции спрямо империята на неговите организатори: папа Инокентий III (1198–1216), рицарите от Фландрия, Ено, Брабант и Шампан, както и на италианските барони от Ломбардия и едни от най-важните участници – венецианците начело с дожа Енрико Дандоло. На 13 април 1204 г. рицарите и поклонниците от Четвъртия кръстоносен поход превзели Константинопол и империята преживяла 57 години „в изгнание"[28]. В балканските територии на Византийската империя се формирала държавата Епир[29], в Мала Азия със столица Никея се появила Никейската империя, чийто пръв император станал Теодор I Ласкарис

(1204–1222)[30], а в Трапезунд се обособила Трапезундската империя[31] . Последиците от похода се отразили чувствително и върху съдбата на Пловдив и областта му. Дори през определен период от съществуването на новообразувалата се Латинска константинополска империя той получил статута на дукство.

От 13 април 1204 до 25 юли 1261 г. западните рицари владеели Константинопол. Затова не е излишно, макар и с кратък разказ за историята на Четвъртия кръстоносен поход и неговите последици, да направим преход към съдбата на Пловдив през тези години, за които има относително повече сведения. Папа Инокентий III започнал дипломатическата си дейност за организиране на похода още през 1199 г. с кореспонденция до император Алексий III и унгарския крал Андрей II (1205–1235), като ги подтиквал към участие в помощ на богоугодното начинание. Алексий III изтъкнал доводи, с които буквално се отказал от участие, а Андрей II не отговорил на папските послания, зает в междуособни борби с брат си. Най-важният момент от подготовката на похода било осигуряването с договор от април 1201 г. на венецианския флот за прехвърлянето на кръстоносците до Константинопол. Впоследствие венецианците се превърнали в един от най-важните фактори в развитието на похода и уреждането на бъдещата рицарска империя. За водач на похода бил избран маркиз Бонифас дьо Монфера[32].

В началото на октомври 1202 г. венецианският флот с кръстоносната войска се отправил към далматинския християнски град Зара (Задар), тогава под сюзеренитета на унгарския крал, и на 13 ноември градът бил завладян и разграбен. Придвижването на западните рицари вдъхвало надежда за възвръщането на Исак II Ангел, свален от Алексий III, на престола. В тази насока започнал да действа младият принц Алексий, син на Исак II Ангел. Срещу помощта, която очаквал от кръстоносците, той бил готов да подчини Византийската империя на Рим, да даде 200 000 марки и хранителни припаси, да осигури 10 000 византийци за кампанията на кръстоносците в „земята на Вавилон“ и да поддържа през целия си живот 500 рицари в Светите земи. Договорът бил сключен през януари 1203 г., а в средата на април Алексий пристигнал в Зара при предводителя на похода. В края на юни 1203 г. кръстоносната войска доплавала с венецианските кораби до Скутари, близо до Константинопол, където престояла от 26 юни до 4 юли. На 6 юли бил превзет кварталът Галата, а на 18 юли след ожесточени боеве с войските на император Алексий III византийската столица паднала. Това е т.нар. „първо“ падане на Константинопол. Императорът–узурпатор не можел да остане повече в столицата, обрал хазната и със свои приближени избягал в Тракия[33].

В същото време ослепеният Исак II Ангел бил изведен от затвора и обявен за император, а на 1 август синът му Алексий влязъл в столицата и бил провъзгласен най-тържествено за съимператор на баща си в църквата „Св. София“ като Алексий IV Ангел (1203–1204)[34]. Делегация на кръстоносците начело с маршала на Шампан Жофроа дьо Вилардуен се явила пред император Исак II Ангел и предявила исканията си според договора между Алексий и кръстоносците от януари 1203 г. Исак II Ангел потвърдил обещанията на сина си и отново бил сключен договор, скрепен със златен печат. За да не се усложни обстановката в града, било прието кръстоносците да продължат престоя си в Скутари. Независимо от успешното възвръщане на престола, Алексий IV не бил в състояние да се издължи на кръстоносците и поради това ги помолил да удължат престоя си край Константинопол до март 1204 г., за да успее да събере необходимите средства от провинциите. Войската се

разделила на два противоположни лагера: едните искали да останат и да получат дължимото им, а други били готови да продължат похода към Сирия[35].

За да установи властта си в западните земи, т.е. в тракийските територии, император Алексий IV с многобройна византийска войска и също рицари-кръстоносци потеглил за Тракия. Тук се подвизавал сваленият император Алексий III, а българският владетел Калоян притежавал почти половината земи на империята (става въпрос за земите в Тракия) и не се подчинил на Алексий IV. До голяма степен тези обстоятелства предизвикали и похода на младия император, който бил вероятно и с демонстративна цел. От друга страна, между кръстоносците и гражданите на Константинопол възникнали недоразумения и спречквания, които водели до нежелани сблъсъци, инциденти и грабежи. Напрежението нараснало особено много, когато Алексий IV отказал да изплати дълга си и на второто рицарско пратеничество. Отношенията между кръстоносците и столицата станали крайно враждебни, преминавайки към състояние на война. В Константинопол настроенията също ескалирали от напрежението и бедите, предизвикани от присъствието на рицарите. И в низините, и във върховете на византийската столица назрявали непреодолими противоречия. Персоналната вина логично и справедливо паднала върху Алексий IV, който всъщност довел кръстоносците, въпреки че предпоставките за цялостната безпомощност на Византия назрявали години преди тези събития[36].

В началото на февруари 1204 г. младият Алексий IV бил свален от престола, арестуван и починал от насилствена смърт. Заговорът във върховете бил оглавен от Алексий Дука Мурзуфл, който след смъртта на Алексий IV се провъзгласил за император – Алексий V (1204 г.)[37]. Тази нежелана за кръстоносците промяна в столицата на империята била посрещната от цялата рицарска войска като подла измама. Озлобени, неполучили обещаните средства, раздразнени от бездействието в непосредствена близост с богатата, изпълнена със съкровища и изобилие византийска столица, кръстоносците и венецианската флота подготвили нейната обсада, която започнала на 9 април. След ожесточени боеве на 13 април 1204 г. Константинопол паднал окончателно в ръцете им. Алексий V се спасил с бягство в Тракия[38].

Новата държава, появила се в резултат от ударите на рицарите от Четвъртия кръстоносен поход по бреговете на Босфора, с център столицата на Византия е известна като Латинската константинополска империя на западните рицари. След падането на Константинопол кръстоносците пристъпили към разпределяне на византийските територии между най-видните рицари. Те били и ръководители на похода. Бил създаден Съветът на дванадесетте барони, който имал за цел да избере император на новата рицарска държава. Съветът спрял своя избор върху кандидатурата на фландърския граф Бодуен[39].

През всичкото това време – от първото превземане на Константинопол през юли 1203 до май 1204 г. – в Тракия, по-конкретно в Пловдивската област, събитията са се развивали в твърде интересна насока, и то в полза на българската държава. След сключването на договора от 1202 г. Калоян спазвал мира с империята, докато през това време уреждал въпроса за признаването на държавата, на царската си титла и на патриаршеското достойнство на българския духовен глава от папа Инокентий III, т.е. сключване на уния с Рим[40].

През май или юни 1203 г. цар Калоян получил предложение от византийския император Алексий III да бъде призната царската му титла и да получи патриарх за Българската църква. Но Калоян отказал да го приеме[41]. Византийската полити-

ка по отношението на българския владетел се диктувала от Четвъртия кръстоносен поход – опасността, която застрашавала Константинопол, и през лятото на 1203 г. била вече неизбежна реалност. С този дипломатически ход Византия искала да привлече цар Калоян като съюзник срещу рицарската опасност или най-малкото да го изолира като неутрален съсед, тъй като с действията си в Тракия той недвусмислено показвал стремеж да разшири държавата си в тази посока. Този ход на византийската външна политика се налагал още повече от обстоятелството, че течали преговори между Рим и българския двор. Византия нямала друг изход от критичното си положение и поради това, пренебрегвайки антагонизма и изконната нетърпимост между двете държави, се обърнала със споменатите предложения към цар Калоян.

Българският владетел оставил без последствие предложението на Византия, тъй като много повече се вълнувал от собствените си политически планове, отколкото от запазване целостта на империята. Както бе отбелязано, на 18 юли 1203 г. кръстоносците за първи път влезли в Константинопол и Алексий III бил принуден да напусне столицата. Той най-напред пристигнал в пограничния град Девелт, а оттам отишъл в Пловдив, но жителите на града му отказали прием и затова той се оттеглил в Мосинопол[42]. Бившият император вероятно предприел този ход там, за да създаде център на съпротива в западните области на империята, от който да се противопостави на Исак II Ангел, възвърнат на престола от рицарите, и на неговия син Алексий IV (ако допуснем, че се надявал кръстоносците да продължат пътя си към Сирия и Палестина). Това обстоятелство, оставено без обяснение както от Никита Хониат, така и от Георги Акрополит, е много любопитно.

Когато Акрополит разказва за катастрофата, сполетяла империята, за отношението на българския владетел към ромеи и латинци, преди да опише съюза между византийската тракийска аристокрация и цар Калоян, той отбелязва: „Царят на българите Йоан (Калоян – б.а., А.Д.) успя да превземе по-рано Филипопол и да зароби там много ромеи.“[43] Знаем, че когато Алексий IV през август 1203 г. обикалял тракийските територии, само цар Калоян отказал да му се подчини. От друга страна, когато ексимператорът Алексий III, преди обиколката на младия Алексий IV в Тракия, поискал да отседне в Пловдив, градът му отказал прием и той бил принуден да се оттегли в Мосинопол. Съпоставката на тези сведения недвусмислено свидетелства, че българският цар владеел територии на империята в Северна Тракия и поради това отказал да признае сюзеренитета на императора. При всички случаи тези територии включвали Пловдив и областта му. Градът бил превзет вероятно през лятото на 1203 г., преди първото завладяване на Константинопол, или по същото време. Ако управата му приемела поне единия от императорите, то позицията на Пловдив би се изтълкувала в полза или против новия император в Константинопол. Макар че не се говори изрично за отказа на Пловдив да приеме Алексий IV, то не се споменава и че е бил допуснат там. Поради това приемам, че в Пловдив е имало българска административна и военна власт и градът е бил владян от цар Калоян през лятото на 1203 г.

Интересно е сведението, свързано с пребиваването на Алексий III в Тракия и достигането му до Пловдив, съдържащо се в съчинението на арменския историк Басилий, създадено вероятно през XIII в.: „Когато Алексий бил принуден да избяга от Константинопол, той отишъл в България при своя зет. Когато българският цар, неговият зет, го видял в една крепост, разхвърлил пред него злато в голямо коли-

чество и казал: „Ето, Алексий, твоето силно желание, приеми това злато в замяна на друга храна и вода, тъй като ти погуби царския християнски дом и унищожи самодържавието на гърците." Ето в такива условия умрял нещастният Алексий."[44] Поради своята отдалеченост и недостатъчно добра осведоменост историкът Басилий определя като български териториите, в които отишъл Алексий III, а много по-добре запознатият със събитията Георги Акрополит назовава точно града, т.е. Пловдив, в който се опитал да влезе сваленият император. Разликата в сведенията е, че гръцкият историк посочва Пловдив, а арменският хронист посочва България. Това ми дава основание да приема и сведението на Басилий, потвърждаващо че тогава Пловдив се е намирал в българска територия. В сведението има редица неточности. Например това, че Алексий побягнал при своя зет, може да се тълкува, че той отишъл при Иванко, който единствен от българските благородници би могъл да му е зет. Знаем, че от 1197 до 1199 или 1200 г. Иванко е бил в Пловдив, но не и след това, а едва ли и през 1203 г., когато Алексий III потърсил убежище в града. Също така не е правдоподобно българският цар, а това може да бъде за момента само Калоян, да е зет на Алексий III, тъй като такова сведение липсва в по-достоверните гръцки извори. Очевидно арменският историк е зафиксирал най-важния момент, отразен и от Георги Акрополит, а именно, че Алексий III избягал в Тракия, и то в българска територия, но другите подробности му убягват. Във връзка с това сведение един изследовател изказва напълно приемливото мнение, че Алексий III се е срещнал с цар Калоян в Пловдив[45].

В старобългарската литература през XIV в. съществува сведение, в което изрично се споменава завладяването на Пловдив от цар Калоян. То се съдържа в „Похвално слово на Патриарх Евтимий Търновски за Йоан Поливотски" и гласи: „Когато българският цар Калоян разбра, че оня (Бодуен – б.а., А.Д.) е отишъл в Одрин, бързо стигна Филиповия град (Филипопол – Пловдив – б.а., А.Д.) и го улови с голяма хитрост. Защото тогава изпрати войни към Одрин, та уж да бъдат пленени, а голямата войска скри на някои [други] места."[46] Според това сведение Пловдив е превзет едва ли не непосредствено преди битката при Адрианопол, станала на 14 април 1205 г. Това обаче не отговаря на хронологията в другите две основни и съвременни на събитията хроники: на Жофроа дьо Вилардуен и на Георги Акрополит. Именно според тях, както ще се установи по-късно в хода на изложението, Пловдив е владян от рицаря Рение дьо Три от ноември 1204 г. до началото на лятото на 1205 г. (т.е. и след битката при Адрианопол на 14 април 1205 г.). Следователно завземането на Пловдив от цар Калоян, за което се говори в Похвалното слово на Йоан Поливотски, трябва да се отнесе към лятото на 1203 г.[47]

В края на януари 1204 г. Алексий IV бил свален и престола заел Алексий V Дука Мурзуфл (1204 г.). Цар Калоян с пратеничество предложил на кръстоносците през февруари същата година стохилядна армия в помощ срещу Константинопол при условие, че ще бъде признат за владетел на България. По този начин той искал да уреди отношенията си с кръстоносците преди те да са станали господари във византийската столица и да има гаранции за мир от тяхна страна[48]. Тогава положително той владеел Пловдивската област и самия град. Това било възможно, тъй като тракийските територии били оставени без никакви грижи от страна на централната власт поради изключително напрегнатите дни за империята, когато за 10 месеца се сменили трима императори, когато рицарската армия и венецианският флот влизали в непрекъснати стълкновения с византийците и два пъти атакували и

втория път превзели Константинопол. Градовете там разчитали единствено на самоотбрана. Едва ли тогава можело да се мисли за отвоюване на Пловдивската област, завзета преди от българите.

След като император Алексий III през лятото на 1203 г. се установил в Мосинопол, той завладял земите в южната част на Тракия, на запад от десния бряг на р. Марица, а териториите на изток от реката, т.е. в Югоизточна Тракия, били под властта на Алексий IV, а по-късно под властта на Латинската империя. През април 1204 г. ексимператорът Алексий V избягал също в Тракия. Той отишъл в Мосинопол с цел да се присъедини към Алексий III, чийто зет бил. Но Алексий III пленил и ослепил своя зет, като се отправил след това към Солун[49].

През лятото на 1204 г. цар Калоян направил нов опит да влезе в контакт с кръстоносците, когато латинският император Бодуен I (1204–1205) потеглил през юли към Тракия, за да установи там властта си. Българският владетел влязъл във връзка с рицаря Пиер дьо Брашийо, намиращ се недалеч от владенията на Калоян в Тракия. Пренебрежителното отношение на рицарите към него и незачитането на владенията му провалили опита на цар Калоян да установи мирни отношения[50].

Разширението на българската държава дълбоко на юг от Стара планина било безспорен факт, отразен и в хрониката на маршал Жофроа дьо Вилардуен, който отбелязва, че жителите на Адрианопол помолили император Бодуен да остави гарнизон в града срещу цар Калоян. Маркиз Бонифас дьо Монфера също предложил на император Бодуен да се отправят срещу Калоян, „който държал несправедливо голяма част от земята"[51]. Имат се предвид териториите в Тракия, които доскоро принадлежали на Византия. В тези територии влизала и Пловдивската област заедно с централния ѝ град.

След като латинският император установил властта си в земите на Южна и Югоизточна Тракия и когато конфликтът между него и маркиз Бонифас дьо Монфера бил преодолян, той се завърнал в Константинопол и в края на септември се пристъпило към разпределение на завладените територии в Тракия, Мала Азия, Тесалия и Пелопонес. На граф Луи дьо Блуа било дадено дукство Никея – един от най-значителните фиефи в Мала Азия; Бонифас дьо Монфера получил Солун и околностите му като „Солунско кралство"; венецианците запазили за себе си 3/4 от завладените земи, както и гр. Адрианопол, а за императора на Латинската константинополска империя Бодуен I оставали 1/4 от Константинопол и 1/4 от всички подвластни територии[52]. На един от верните императорски рицари Рение дьо Три бил даден Пловдив с областта му. Дарението е отбелязано в хрониката на маршал Вилардуен като „duchee de Finepople"[53]. В стихотворна хроника на Ефрем също се съдържа сведение за тези събития, свързано с Пловдив, а именно, че император Бодуен I достигнал Адрианопол, Филипопол и други градове в Тракия и оставил там латински гарнизони[54].

Трябва да се отбележи, че като територия и град, един от обектите на подялбата между рицарите, Пловдив не фигурира във важния документ „Partitio terrarum imperii Romanie"[55] . Изследователят на този документ Н. Икономидес обръща внимание, че в него са отбелязани градове и области, които Византийската империя владеела до момента на падането ѝ под ударите на Четвъртия кръстоносен поход[56]. Тази теза е напълно правилна, но авторът не дава отговор на въпроса, ако Пловдив и други градове и теми не са споменати в „Partitio terrarum", защото не са във Византийската империя, то тогава владение на кого са били те? Той пропуска

да даде обяснение на тази лакуна. Н. Икономидес не отбелязва, че българският цар Калоян, както ясно показват някои извори, владеел значителни територии в Тракия и Македония, включително и Пловдив.

В споменатия документ не са отразени областите в Северна и Западна Тракия и Източна и Централна Македония, т.е. между р. Марица и р. Вардар, защото част от тях са били владени от цар Калоян, а друга част от пролетта на 1204 г. – от ексимператора Алексий III. Отсъстват също и Североизточен Пелопонес, Бероя (гр. Бер в Македония) и Централна Евбея, тъй като те били под контрола на византийския благородник Леон Сгур. Пропуснат е и о. Родос, който в края на 1203 и през 1204 г. бил владян от Леон Гавала[57]. Пропуснати са и други теми, като: Анхиало, Берое, Велбъжд, Ниш, Браничево, Загора, Струмица, Скопие, Триадица (Сердика) и пр., пропуснат е и големият тракийски град Пловдив. Документът „Partitio terrarum“ е създаден между 12 април и 9 май 1204 г. (9 май е датата на коронацията на император Бодуен I)[58]. Повечето теми в Тракия, липсващи в документа, са всъщност области, завладени от българския цар. С пълна сила това се отнася и до Пловдив и областта му. Той е бил в пределите на българската държава още от лятото на 1203 г. и продължил да бъде там и през лятото на 1204 г., като всички цитирани извори потвърждават това.

Любопитно е, че, макар и да не фигурират в „Partitio terrarum imperii Romanie“, Никея и Филипопол присъстват в хрониката на Жофроа дьо Вилардуен като обект на подялба, при все че не са били владени от последните византийски императори Алексий IV и Алексий V. Никея в началото на големите превратни събития била владяна от император Алексий III. След това той се подвизавал в Тракия, после отишъл в Солун, бил пленен, лишен от императорски отличия от Бонифас дьо Монфера в края на 1204 г. и изпратен на заточение в затвора в Монфера[59]. Никея трябвало да бъде тепърва отвоювана, както и други крепости в Мала Азия, но кръстоносците никога не успели да постигнат това. Пловдив също не е бил владение на империята при идването на Алексий III, при Алексий IV и при Алексий V. В случая с Пловдив и Никея става ясно, че латинският император си запазил правото да дарява на високопоставени и заслужили рицари земи, още непритежавани от империята на кръстоносците в Константинопол, какъвто е случаят с Луи дьо Блуа, получил Никея, и Рение дьо Три, получил Филипопол като дукство. Както Никея трябвало да бъде отвоювана от Теодор I Ласкарис (1204–1222), наследника на Алексий III там, така и Пловдив трябвало да бъде отнет от българския владетел.

Обявяването на Пловдив за дукство станало през септември 1204 г. в Константинопол, а през ноември същата година, около празника на св. Мартин, Рение дьо Три се отправил към центъра на своето владение: „В това време (празника на св. Мартин – 11 ноември – б.а., А.Д.) Рение дьо Три замина от Константинопол и се отправи към Финепопол (Филипопол – б.а., А.Д.), който император Бодуен му бе дал; и той взе със себе си около 120 рицари, твърде добри люде. И той язди така на етапи, че отмина Адрианопол и пристигна във Финепопол. И хората от страната го посрещнаха и го признаха за свой сеньор; и му устроиха твърде добър прием; а те имаха твърде голяма нужда от помощ, защото Йоанис (Калоян – б.а., А.Д.), кралят на Влахия (България – б.а., А.Д.), беше водил с тях тежка война. И той ги подпомогна твърде добре и овладя голяма част от страната и една голяма част от тези, които бяха държали страната на Йоанис, се обърнаха към него. И на това място войната между тях бе голяма.“[60] В писмо с по-задна дата император Анри

дьо Ено (1206–1216) също съобщава за отиването на Рение дьо Три в Пловдив. „Филипопол, много голям и много добре укрепен град, намиращ се близо до земята на Йоаниций, по нареждане на нашия брат и предшественик император Бодуен, беше приел като владетел много известния мъж Рене дьо Три.“[61]

Всички тези събития протичат през ноември 1204 г. в Пловдив и областта му. Жофроа дьо Вилардуен не е бил пряк участник и свидетел при действията около завладяването на града, а според разказите на участници е отбелязал пестеливо и без подробности неговото завземане. Ще се опитам да разгледам по-обстойно този твърде общ разказ, който определено не може да задоволи интереса към положението на Пловдив през тези дни, за да достигна по-близко до действителната картина в него според мен.

Отправянето на Рение дьо Три към Пловдив е уточнено от самия автор на хрониката – маршал Жофроа дьо Вилардуен, около 11 ноември 1204 г. В хрониката се отбелязва, че Филипопол е на около 9 дни път разстояние от Константинопол (от Константинопол до Адрианопол има 4 дни път и 5 – от Адрианопол до Филипопол)[62].

От текста на Вилардуен става известно, че хората на Рение дьо Три минавали първоначално през крепости, които не били български, а след това през градове и области, владени от цар Калоян, с български управители и български гарнизони. Пловдив по това време също бил български. При идването на рицарите на Рение дьо Три българските гарнизони в града и в другите по-малки крепости в областта на Пловдив с всички възможни сили, с които разполагали, отстоявали българското присъствие, за което говорят думите: „И на това място войната между тях бе голяма.“ В противовес на българските усилия, преобладаващата част от гръцкото етническо население и най-вече аристокрацията били против българското присъствие в Пловдив. Те вероятно били благосклонни към пристигналите рицари и им оказали добър прием. Така само може да се обясни противоречието у Вилардуен: хората от страната приемат Рение дьо Три като сюзерен, а същевременно пак там, в тази страна, се разгоряла голяма война.

Тези събития протекли през ноември 1204 г., когато българският владетел пожънал най-големия си дипломатически успех. На 8 ноември 1204 г. той бил коронясан от кардинал Лъв за български цар. След продължителни преговори от 1202 до 1204 г. унията между Рим и Търново станала вече факт[63]. Ангажиран със значителния акт в държавната политика, цар Калоян едва ли би могъл да организира през ноември, дори и през декември военна експедиция на юг – към Пловдив и други тракийски крепости, в които имал гарнизони. Още повече, че неговите съюзници куманите положително биха отказали да участват във военни действия. Може би и той самият изобщо да не ги е призовал, знаейки добре техния принцип да воюват само или предимно през пролетта. От друга страна, напълно възможно е цар Калоян да не е очаквал, въпреки че знаел какво е отношението на кръстоносците към него, такава завоевателна експанзия на рицарите, тъй като сключването на унията за него било достатъчно основание за толерантно отношение от страна на френските барони и зачитане на владетелските му права. Когато потърсил контакт с рицаря Пиер дьо Брашийо преди унията, за да установи добри съседски отношения с френските рицари, той все още нямал достатъчно основания да им вярва, каквито той виждал при вече сключената уния.

Така след 8 ноември е възможно цар Калоян да е хранел надежди за толерантни отношения с новите господари в Константинопол. През ноември той отправил

искане до папа Инокентий III да внуши на рицарите да не посягат на неговите владения (има се предвид тези в Тракия)[64]. Но, както свидетелстват фактите, нито преговорите между папата и българския владетел, нито резултатите от тях направили някакво впечатление на кръстоносците от Четвъртия поход, а после – на бароните от Латинската константинополска империя. Те не се интересували от тях, но дори и да са били уведомени, не им обърнали внимание, тъй като следвали завоевателната си политика по отношение на всички балкански територии, които преди били в пределите на Византия.

В Пловдив по това време се сформирали два лагера: привърженици на българската власт, които включвали чувствително нарасналото българско население в града, особено през XII в. и в края му, както и в началните години на XIII в., и другата групировка с преобладаващо присъствие на гръцкия елемент и византийската аристокрация, които предпочитали да признаят властта на латинския император, респективно на неговия васал Рение дьо Три, намиращ се вече пред стените на града. Българската власт в Пловдив била сериозно застрашена, тъй като нямала опора и подкрепа от центъра, от цар Калоян, възпрепятстван да се притече на помощ на гарнизона и на сънародниците си. Жофроа дьо Вилардуен е категоричен в последната си фраза за случая: „И на това място (Пловдив и областта – б.а., А.Д.) войната между тях бе голяма." Рение дьо Три не влязъл безконфликтно в града. Напротив, Пловдив не се предал, а оказал значителна съпротива в лицето на българския гарнизон и съюзените с него българи, но гражданите-гърци предпочели да приемат латинските рицари. Това според мен е близкото до истината обяснение на твърде общите и необвързани с конкретност данни на Вилардуен по повод на сложната ситуация в този тракийски град, където поляризацията на силите била твърде голяма при завладяването му от Рение дьо Три.

През пролетта на 1205 г. гръцката аристокрация в Тракия, пренебрегната от латинското правителство в Константинопол и вече стремяща се да отстрани рицарите от земите си, предложила на цар Калоян да оглави борбата ѝ срещу латинските барони. Те се задължавали да го признаят за свой господар и с негова помощ да освободят Тракия от западните феодали[65]. Българският владетел без колебание приел това предложение, тъй като вече било пределно ясно, особено след случая с Пловдив, че нямало друг път за разбирателство, освен пътя на войната между новата империя в Константинопол и българската държава.

В Тракия избухнало въстание, което обхванало почти всички градове и крепости. Византийците избивали и прогонвали латинските гарнизони и така успели да освободят Димотика, Адрианопол и др. Големият град Адрианопол станал притегателен център за повечето въстаници; те се оттеглили и укрепили в него. Рицарите в Тракия изпаднали в голямо затруднение поради настъпателните действия на освободителното движение на гърците и чувствали, че „губят цялата земя"[66]. Успехът на въстаниците в Тракия се дължал до известна степен и на разсредоточаването на кръстоносните сили в различни части на империята: в Солунската област, Пелопонес, Мала Азия. Напрежението в Тракия, където латинците губели градове и крепости, разтревожило и Константинопол. Оттам към западните територии на империята потеглила войска начело с маршала на империята Жофроа дьо Вилардуен. При Никица към нея се присъединил и император Бодуен I[67]. Местното население мобилизирало силите си и под неговите удари латинците търпели загуби. Нарастващият дух на скорошна война около Адрианопол се почувствал и в други градове и крепости в областта, включително и в Пловдив.

Психозата за близка опасност се предала и на рицарите в Пловдив: „Рение дьо Три, който беше във Финепопол, на около 9 дни далеч от Константинопол, и имаше около 120 рицари със себе си, бе изоставен от своя син Рение, от брат си Жил, от Жак дьо Бонди, който беше негов племенник, и от Ахар дьо Вердюн, който имаше за жена неговата дъщеря. И те му отнеха около 30 от неговите рицари и мислеха да се завърнат в Константинопол, и го бяха оставили в голяма опасност, както чухте. И те намериха страната разбунтувала се срещу тях и бяха победени, и гърците ги заловиха; после те ги предадоха на краля на Влахия (България – б.а., А.Д.), който след това заповяда да им отрежат главите… И когато останалите рицари на Рение дьо Три, които не му бяха толкова близки, видяха това, те го напуснаха като хората, които малко се страхуваха от срама, на брой всичко около 80 рицари, и си отидоха по друг път. И Рение дьо Три остана срещу гърците с малко хора, защото той нямаше повече от 15 рицари и във Финепопол, и в Станемак (Stanemac, т.е. Стенимахос – б.а., А.Д.), който беше твърде укрепен замък и който той държеше, където по-сетне бе продължително време обсаден.“[68]

В Тракия положението на рицарите ставало все по-критично и поради това император Бодуен I предприел бързи мерки, за да си възвърнат латинците градовете, завзети от гърците. Рицарите на императора, обединени с дошлите от Мала Азия подкрепления, напреднали към Адрианопол – крепостта на въстаниците. Цар Калоян също се придвижил към нея с голяма войска от българи и кумани. На 14 април 1205 г. тежковъоръжените рицари претърпели катастрофално поражение от обединените сили под командването на българския владетел. Император Бодуен, който също участвал в боя, бил пленен, а един от най-видните френски барони – Луи дьо Блуа, бил убит на бойното поле[69].

Още преди да стане известно пълното поражение на кръстоносците, група знатни рицари, в която участвали и Ансьо дьо Курсел и излезлите от Пловдив благородници (придружителите на Рение дьо Три), се отправила на помощ на латинската войска при Адрианопол, за да подпомогне император Бодуен. Твърде скоро до рицарския отряд достигнала лошата вест за пълния разгром на императора и затова той се отправил към Родосто[70].

Тази голяма победа спряла завоевателната експанзия на латинските рицари в балканските територии на Византийската империя. Победата е историческа, с важни последици за развитието на политическите отношения в Европейския Югоизток и Мала Азия. Именно в Мала Азия се формирала и укрепнала Никейската империя[71], за издигането на която имали голямо значение успехите на цар Калоян срещу Латинската империя.

След битката при Адрианопол цар Калоян заедно с кумани и гърци предприел преследване на рицарите през целия ден след победата и се установил на лагер на 2 лиьо от гр. Кариопол, но с това действията му срещу войската, която бягала панически към Константинопол, приключили. Запазилите се части от разбитата императорска войска се оттеглили най-напред в Родосто и Кариопол, а след това – в Силиврия[72]. Независимо от големия успех, именно тук, при Кариопол, недалеч от Константинопол цар Калоян и съюзниците му се оттеглили от направлението към столицата. Променяйки тактиката си, българският владетел се отправил към Солун срещу маркиз Бонифас дьо Монфера[73].

След победата при Адрианопол, още при стените на града, единодействието между българи и гърци показало своята нетрайност. Според сведението на Георги

Акрополит византийската аристокрация отказала на цар Калоян да влезе в крепостта, в противовес на споразуменията[74]. Началото на разрива настъпило именно при Адрианопол. Цар Калоян чувствал тенденцията тракийските гърци да се откъснат и разграничат от него, след като най-голямата опасност – латинците, била отстранена. Тази много съществена причина, както и интересите на българския владетел в Македония насочили Калоян да предпочете сигурното владеене на градовете в Северна Тракия и Източна Македония пред безперспективното оставане в Южна Тракия, близо до Константинопол. Той насочил усилията си към Солун, но по пътя обсадил Сяр – друга важна крепост в региона. След преговори цар Калоян обещал, че ако получи града, ще запази живота и имуществото на жителите, но на практика не устоял на думата си. Интересен е случаят с цитаделата на Сяр, която била държана от латинци. Те предложили на Калоян да му предадат и нея, като в замяна получат право да се изтеглят към панонската граница. Срещу клетвен договор латинците получили свободен излаз, а Калоян – крепостта[75]. Случаят със Сяр показва, че българският владетел при определени обстоятелства приемал да преговаря с латинците и изпълнявал поетите обещания, но по съвсем друг начин той действал спрямо византийските благородници от Тракия, които повсеместно започнали да нарушават приетите договорености. При този град цар Калоян наказал не самите латинци, а гърците, които допуснали латинския гарнизон в цитаделата. Отбелязвам това, тъй като отношението към гърците в Сяр ще се повтори и към населението в Пловдив.

По същото време управителят на империята Анри, брат на пленения император Бодуен I, преминал през градовете Родосто, Чорлу, Аркадиопол, Напл (Апрос, Неаполис), Памфилия и др.[76], като по този начин се целяло засилване на латинското присъствие в Тракия. Това разкрива назряващото конфликтно напрежение между трите действащи фактора в Тракия и Македония: българския владетел с неговите войски, латинските рицари и местното, етнически пъстро население с преобладаващите два компонента – гърци и българи. По-голямата част от гръцкото население в тракийските градове била под влиянието на богатата византийска аристокрация, влизаща преди в състава на провинциалната феодална класа от поземлени собственици, бивши императорски чиновници и други знатни. Те се противопоставяли на цар Калоян и дори открито започнали да воюват с него, за да му попречат да запази позициите си в тракийските градове, въпреки поетите през пролетта на 1205 г. задължения. От друга страна, живеещите в тях българи тежнеели към българската държава и естествено поддържали Калояновата политика в Тракия.

През 1205 г. почти всички градове и крепости в Тракия буквално клокочели от вътрешни борби за надмощие на една или друга групировка, на едни или други привърженици, което определяло политическата ориентация на раздираните от противоречия малки и големи селища.

Такъв е случаят и с град Пловдив, третия от „най-красивите градове в Константинополската империя“. В изворите са се запазили два разказа за състоянието на града през лятото на 1205 г. Единият – от маршала на Шампан и Романия Жофроа дьо Вилардуен, а другият – от многократно цитирания византийски историк Никита Хониат. Нека възприемем с езика на двамата историци (единия – французин, другия – византиец) картината в Пловдив такава, каквато им е била предадена, тъй като и двамата не са били очевидци на събитията. Ето какво предава Жофроа дьо Вилардуен: „И когато Йоанис (Калоян – б.а., А.Д.) видя, че не би могъл да стори

повече, обърна се назад към своята страна с всичките си хора. И тези от Финепопол, който беше владение на Рение дьо Три, на когото император Бодуен го бе дал, чуха, че император Бодуен бе погубен и [с него] много от бароните и че маркизът беше загубил Сяр. И те видяха, че роднините на Рение дьо Три и неговият син и неговият племенник го бяха изоставили, че французите никога вече няма да имат превъзходство. Една част от хората, които бяха попеликани, отидоха при Йоанис, предадоха му се и му казаха: „Господарю, язди при Финепопол или изпрати армията си: ние ще ти предадем целия град." Когато Рение дьо Три, който беше в града, научи това, той се усъмни да не би да го предадат на Йоанис. Той излезе с толкова хора, колкото имаше, и потегли един ден и пристигна в едно от предградията на града, където бяха попеликаните, които се бяха предали на Йоанис, и запали предградието, и изгори голяма част от него. И той отиде в замъка Станемак, който беше разположен на 3 лиьо оттам и имаше гарнизон от негови хора. И той влезе вътре и там беше дълго време затворен, около 13 месеца, в голяма грижа и в голяма нищета; и изпаднал в голяма нужда, той яде конете си. И той беше на 9 дни [път] от Константинопол, без да могат те да чуят новини едни за други. Тогава Йоанис изпрати своята армия пред Финепопол. И той не бе останал дълго време, когато тези от града му се предадоха и той им обезпечи [живота]. И като им го бе осигурил, той нареди да убият най-напред архиепископа на града, а от високопоставените люде заповяда някои да одерат живи; а на други да отрежат главите, а всички останали той нареди да отведат във вериги; а града накара целия да срутят – кулите и стените, а високите дворци и богатите къщи заповяда да ги изгорят и разрушат. Така бе унищожен благородният град Финепопол, който беше един от трите най-красиви [града] на Константинополската империя."[77]

Никита Хониат разкрива една по-друга картина в Пловдив по същото време: „А Мизиецът Йоан потегли срещу Филипопол и го превзе, като оплячкоса, опустоши и изби мнозина с меч. Той отдавна се заканваше на града, дебнейки случай да го превземе, и беше силно разгневен на жителите му, защото нито му се подчиняваха изобщо, нито се отнасяха с него като с император, а го отблъскваха като кръвожаден мъж. Но най-много той кипна от варварска ярост тогава, когато те приеха Алексий Аспиет, подчиниха му се като на свой господар и много пъти с оръжие отблъскваха нападенията на Йоан. А може би, ако става дума само за този град, той щеше да бъде пощаден от нещастията, било ако се отнасяше кротко с латинците, било като не отблъсваше съвсем Йоан Мизиеца. Но сега, когато столицата и първият от всички градове стана уязвима и леснопокорима, и [Филипопол] както дете следва майката, пострада вследствие на това от по-големи нещастия и напълно беше предаден на плячкосване, а и на острието на меча. Той беше разрушен из основи и превърнат напълно в развалини, които привличаха погледа на гледащите само Аспиет, който висеше обесен за краката с върви, прекарани през жилите на пищялките. Освен това съмишлениците на Аспиет, които го бяха издигнали до висотата на царската власт, не останаха неизвестни на Йоан, поради което се опасяваха да не ги накаже за непостоянството им, и скъсаха напълно (с него, т.е. с Алексий Аспиет – б.а., А.Д.). Прочее, едни отидоха при Теодор Ласкарис, който владееше източните градове, други прибягнаха в Орестиада (Адрианопол, дн. Одрин – б.а., А.Д.), трети избягаха в Димотика и влязоха в преговори с латинците. Те проводиха пратеници и искаха за свой стратег Теодор Врана. Малко по-късно Йоан се върна в Мизия (България – б.а., А. Д.) и там уреди работите си."[78]

За положението във Филипопол по това време Никита Хониат съобщава и по-късно в историята си, във връзка със смъртта на пленения император Бодуен I в Тракия, следното: „А когато Аспиет въстана, Йоан пламна от гняв срещу латинците и раздразнението му растеше повече, докато стигна почти до лудост.“[79] Тези думи са последвани от описание на екзекуцията на Бодуен, едва ли не предизвикана от гнева на Калоян поради измяната на Пловдив, на който по всичко личи, че българският цар държал извънредно много.

За това събитие разказват още и Георги Акрополит и Теодор Скутариот, но съвсем бегло и без подробности: „…А планът му (на цар Калоян – б.а., А.Д,) бил ромеите никога да не могат да се върнат и да се закрепят в своите градове. И тъй той сринал до основите му Филипопол, твърде забележителен град, който е разположен край Еврос (р. Марица – б.а., А.Д.), а освен това всички други градове – Ираклия, Панион, Родосто, Хариопол, Траянопол, Макри, Клавдиопол, Мосинопол, Перитерион и много други.“ В историята на Теодор Скутариот се съдържа същият текст[80].

За събитията в Пловдив през лятото на 1205 г. съобщава в свое писмо до брат си Годфроа и латинският император Анри дьо Ено: „…И най-после отхвърлен от гражданите на града извън самия град, Рение дьо Три, след като положил немалко усилия, се оттеглил заедно с малцина от своите хора в някаква крепост Стенимахон, съседна на споменатия вече град (Филипопол – б.а., А.Д.), която той бе преди това твърде добре укрепил. Споменатите жители (на Филипопол – б.а., А.Д.) сключиха след това мир с Йоаниций. Оттогава нататък те, предугаждайки неговото коварство, постепенно се оттеглиха от неговата власт и издигнаха едного измежду своите за свой управител (unum ex se ipsis imperatorem creaverunt). След като това стана и Йоаниций узна, той дойде с безбройно множество власи (българи – б.а., А.Д.) и кумани до града, за който се биеха, и го обсади. А жителите на този град, понеже можеха да окажат съвсем незначителна съпротива, предоставиха на неговата воля както града, така и своята съдба. Междувременно беше положена клетва както от него, така и от страна на неговия патриарх, че няма да се случи никаква беда на тях самите, нито на града. Йоаниций обаче, веднага след като придоби власт над тях, влезе в града и пренебрегвайки, както е съвсем обичайно за него, клетвата си пред Бога, подложи на различни мъчения тези, които намери в града – от най-възрастните, та до най-неврЪстните, а всички знатни коварно погуби – някои наказа с обесване, други попари с вряла вода, трети подложи на други мъчения и страдания, които едва ли могат да се понесат от някой смъртен. След това отведе в страната си всички незнатни както мъже, така и жени, срина града до основи и после потегли с войска от 10 000 души, и то повече власи и кумани.“[81]

Пловдив е илюстрация на напрегнатата борба за надмощие в Тракия. Нека си припомним, че цар Калоян владеел града за периода от лятото на 1203 до ноември 1204 г. На 8 ноември 1204 г. Калоян сключил уния с Рим в Търново. Това му попречило да подкрепи българския гарнизон в Пловдив и той не успял да удържи града. През лятото на 1205 г. повече от 80 рицари напуснали фландърския граф Рение дьо Три и неговата власт всъщност била само номинална; фактически той не бил в състояние да упражнява никакви функции в града и областта и бил принуден да избяга от него. Така в Пловдив отново назрели условия за развихрянето на политическите пристрастия на отделните етнически и религиозни групировки, а може би и социални съсловия, които не за пръв път се раздвоявали по въпроса за върховната власт в града.

В тази борба пряко участие взели и павликяните, чието присъствие в Пловдив и областта било значително. Павликянската община била доста силна група с традиции, със своя военна организация и функции на пазители на територията на града и областта, тъй като тя се оказала погранична както в края на XII в., така и след завземането ѝ от цар Калоян. Трябва да се отбележи обаче, че павликянската общност намалила своята активност и независимост след значителния удар, нанесен ѝ от император Алексий I Комнин. Тя не била онзи важен и налагащ се фактор, който откриваме преди, но в конфесионално отношение не загубила силата на присъствието си и продължавала да играе роля в големите политически събития, засягащи града. В Пловдив имало и множество българи, заселили се там през XI–XII в. Затова тази част от пловдивските граждани, която се обърнала към цар Калоян, не се ограничавала само с павликяните, сред които положително присъствали и българи. В нея участвали и българи, които не били задължително павликяни, или найобщо казано, еретици, за да желаят и на дело да помагат на българския владетел да завладее града. Не е изключено и сред цялото множество, обърнало се към Калоян, да е имало и гърци, които симпатизирали на българския владетел[82].

Рицарят Рение дьо Три опожарил квартала на павликяните при бягството си от Пловдив след като разбрал, че те са се обърнали за помощ към българския цар. Латинският благородник останал в града до юни 1205 г. Това се определя от текста на Вилардуен, който свидетелства през юни 1206 г., че филипополският дук останал в Стенимахос 13 месеца[83]. Цялостният престой на френския рицар в дукството му възлизал на около 8 месеца.

В цитираните по-горе извори определено могат да се разграничат две поредни завземания на Пловдив от българския владетел: първото се свързва с павликянското пратеничество до цар Калоян, а второто – с провъзгласяването на Алексий Аспиет за господар на Пловдив. Цар Калоян бил повикан от павликяните при завръщането си от превзетата крепост Сяр, на път за столицата Търново, което може да се отнесе към юни или юли 1205 г. Тогава българският цар завзел Пловдив без особена съпротива, още повече че малкият латински гарнизон вече бил напуснал града. Възможно е антибългарски настроената част от гръцкото население да е реагирала, но това не попречило Калоян отново и по безспорен начин да завладее Пловдив. Това се потвърждава и от писмото на император Анри до папата, в което се посочва, че гражданите на Филипопол „сключили мир с Йоаниций“. Същото проличава от първата част на сведението на Никита Хониат, който изрично говори за падането на града под властта на цар Калоян. По-късно той пише за издигането на Алексий Аспиет против волята на българския владетел, което предизвикало големия погром в Пловдив.

Осигурил властта си в централния севернотракийски град, цар Калоян можел да се отправи към столицата си, за да уреди там делата, възникнали поради дългото му отсъствие. И именно тук според мен българският цар може би в края на лятото на 1205 г. научил за бунта на Алексий Аспиет. Сега вече, разгневен до крайност на непокорния град, изменил му с провъзгласяването на този благородник за управител, а може би и самостоен владетел на цялата област, Калоян повел войската си на поход срещу Пловдив (Никита Хониат говори, че Аспиет бил издигнат до висотата на царската власт). Любопитно е сведението за връзката, която прави Никита Хониат между издигането на Алексий Аспиет като владетел в Пловдив и латинците. Възможно е, след като самият византийски историк го споменава, латин-

ците наистина да са използвали този местен благородник, за да не допуснат българската власт в града. Те не разполагали със сили и затова може би разчитали на противодействие срещу цар Калоян от средите на византийската аристокрация в самия град. Тези разсъждения са само предположения. Неслучайно и екзекуцията на Бодуен I може да се свърже с намесата на някакво латинско подстрекателство в Пловдив, насочено срещу цар Калоян.

В историографията досега случаят с Пловдив се интерпретира като едно завладяване на града, в който се включват и павликянската мисия до цар Калоян, и възкачването на Алексий Аспиет, и разоряването на града от българския цар[84].

В случая това, което убягнало от информацията на Жофроа дьо Вилардуен, е изложено от Никита Хониат. Той бил по-добре уведомен за вътрешните борби в града, докато маршалът проявил повече загриженост за съдбата на рицаря Рение дьо Три, а навярно и не е можел да бъде осведомен за промените след оттеглянето на френския дук от Пловдив. Вилардуен не споменава за бунта на Алексий Аспиет, а Никита Хониат не е наясно със съдбата на Рение дьо Три след излизането му от града. В този смисъл разказите на двамата съвременници за тези събития се допълват.

По всичко личи, че след оттеглянето на цар Калоян към Търново равновесието на силите отново било нарушено. Тази част от населението в Пловдив, предимно от гърци, начело на която стояла византийската аристокрация, имала противоположни политически позиции и намерения от тези на привържениците на Калоян. Филипополските динати успели да добият надмощие и завзели градското управление, като издигнали Алексий Аспиет, представител на фамилията Аспиет, принадлежаща към провинциалните поземлени собственици или към военноадминистративната знат[85]. Към тази прослойка се предполага, че принадлежал и Теодор Врана[86].

Издигането на Алексий Аспиет за управител и владетел на града било един от познатите случаи в покорена Византия след 1204 г. Византийските едри феодали си присвоявали градове или области и ставали самостоятелни и независими господари в тях. Такива са примерите с Леон Сгур в Пелопонес[87], с Мавродзомите в Западна Мала Азия[88], с Теодор Врана в Димотика и Адрианопол[89]. Аристокрацията в Пловдив с този акт на откъсване от двете доминиращи сили в момента в Тракия – българската държава и Латинската империя, показала тенденции към обособяване на града и областта му като независимо и самостойно феодално владение със своя вътрешна муниципиална организация и самостоятелен икономически и политически живот – нещо, което по принцип било възможно и осъществимо, тъй като това явление отговаряло на обективното и закономерно обществено развитие на градските и областните центрове при създалите се нови и специфични условия.

Византийската империя била покорена. В Никея, в Мала Азия, и в Епир на Балканския полуостров се обособили центрове, които се разраснали в двете гръцки държави, съперничещи си за възстановяването на Византийската империя. Но този децентрализъм, така естествено наложил се в териториите на империята, не бил все още назрял за българската държава, начело на която в момента стоял Калоян – владетел, прокарващ най-централизираната вътрешна политика в историята на държавата след 1186 г. Пловдив бил повече от година и половина под властта на българския цар (1203 – ноември 1204); той бил със завидно стратегическо положение и дълго време погранично град – неотразимо привлекателен за цар Калоян. Според договора от пролетта на 1205 г. с византийската тракийска аристокрация

Пловдив трябвало да признава сюзеренитета на българския цар. И при всички тези обстоятелства градът си позволил да се обособи като самостоятелен център на област, която се стремяла да остане независима. Но цар Калоян не можел да позволи това. Той пристигнал с армията си и го обсадил. Положително българският владетел е поискал градът да му се предаде, т.е. да се подчини незабавно, но срещнал обяснима съпротива. Тя обаче сигурно не можела да издържи дълго и Калоян влязъл в града като победител. Разгневен от измяната и непокорството на Пловдив и най-вече от последната му „прищявка" да се обяви за независим, цар Калоян извършил погром – наказателна акция, която буквално разорила града.

Малко е да определим събитията в Пловдив през есента на 1205 г. като драматични – те са трагични. Дори ако отчетем възможността авторите, отявлено враждебно и тенденциозно настроени спрямо българската държава и нейния владетел, съзнателно да са използвали тъмни и кървави краски в описанията, у нас остава тягостното чувство за извършено насилие, макар за това поведение да има обясними причини от българската позиция. През лятото и есента на 1205 г. в Тракия бушувала война между гърци и латинци, българи и латинци, българи и гърци срещу латинци, а след това между латинци и гърци срещу българи. В никоя война няма толерантност (ако я имаше, то това не би било война), но има различни форми на покоряване. Колкото и да са пресилени обвиненията срещу Калоян, той постъпил жестоко към гражданите на Пловдив – факт, който не може да се премълчи, отмине или отрече. Друг е въпросът, че, когато под силното впечатление на случилото се в този град през есента на 1205 г. разсъждаваме за феномена насилие през Средновековието, не трябва да свързваме тази проява на злия човешки гений само с българския владетел. Десетки са случаите, когато византийски или западни коронованн глави са държали палмата на първенството по насилие. Като че ли с появата на цар Калоян, с неговата голяма нетърпимост и дори омраза към ромеите, която той без колебание и задръжки показвал и доказвал при всеки повод, даден му от самите тях, или без такъв повод, страданията на българския народ от края на Х и началото на XI в. били отмъстени. С тези мисли съвсем не се целѝ да се оневини цар Калоян, а само да се обърнем с лице към насилието и да видим (за кой ли път!), че насилието ражда насилие и че зловещата проява на отмъщението не е нищо друго, освен плод на най-ретроградния първичен и деструктивен импулс от сложната и противоречива скàла на човешките индивидуални и обществени реакции.

Пловдив пострадал тежко[90]. Голяма част от населението му, и то представители на гръцкия етнос, били изселени в българските територии. Този подход има свой начален образец още в политиката на хан Крум в началото на IX в., впоследствие и на цар Симеон през първата четвърт на Х в. в завладените територии на Тракия. Цар Калоян постъпил така не само с Пловдив, но и с други градове в Тракия и Македония по време на военните си походи. Тези негови прояви били подчинени безспорно на една по-голяма цел – присъединяването и приобщаването на цяла Тракия, а също и на Македония към българската държава. Някои от гръцките първенци от Пловдив успели да се спасят с бягство, като потърсили покровителството на Теодор I Ласкарис в Никея; други отишли в Адрианопол, трети избягали в Димотика и чрез писма поискали от латинците в Константинопол да назначат за стратег на града византийския благородник Теодор Врана, който бил вече признал върховенството на латинската власт, като по този начин запазил статута си на местен феодален владетел[91]. Във връзка с тези демографски промени е изказано мне-

нието, че Теодор Врана бил водач на гръцката „партия" в Пловдив, която се противопоставила на цар Калоян. По време на събитията Врана се намирал в града, но след падането му той се върнал в дома на своята фамилия в Адрианопол[92].

След повторното завземане на Пловдив цар Калоян положително оставил там български гарнизон и след това се оттеглил в Търново, където според Никита Хониат потушил заговор[93]. В началото на 1206 г. българският цар с голяма армия започнал настъпление в югоизточните територии на Тракия, като през пролетта вече владеел крепостите Русион, Навплион, Родосто, Хераклея, Данион, Атира, Чорлу, с изключение на Виза и Силиврия[94]. Тези действия на Калоян били подчинени на преследваната от него голяма цел – присъединяването и приобщаването на цяла Тракия към българската държава, и в същото време – изолирането на Константинопол. През юни 1206 г. цар Калоян обсадил Димотика, но именно тук българо-гръцкото единодействие окончателно се разпаднало. Ромейската аристокрация в Тракия била оглавена от Теодор Врана, който получил във владение Адрианопол и Димотика. По същото време управителят на империята Анри потеглил с рицарска войска от Виза към обсадената Димотика. Осведомен за наближаващата латинска войска и добре ориентиран за настроенията сред гръцкото население, както и за преговорите между гърци и латинци за общо противодействие срещу него, Калоян свалил обсадата на Димотика като преценил, че му предстои трудната задача да воюва срещу обединените гърци и латинци[95].

Поощрен от оттеглянето на цар Калоян, регентът на империята Анри се осмелил да настъпи в Тракия и дори да преследва българския цар. Той се отклонил в Родопите и останал на лагер в крепостта Монияк. Маршал Жофроа дьо Вилардуен, участващ в тази войска, отишъл в Стенимахос и открил там дука на Филипопол Рение дьо Три, който стоял затворен в крепостта в продължение на 13 месеца поради враждебно настроеното местно население. Тук дошлите от столицата рицари научили, че император Бодуен е починал в български плен. Заедно с хората на Вилардуен и останалите му рицари Рение дьо Три се присъединил към войската на Анри в лагера ѝ в Монияк. Оттам всички заедно потеглили към Константинопол, за да бъде коронясан Анри, братът на император Бодуен I, за владетел на Латинската империя[96].

Това латинско присъствие недалеч от Пловдив, а именно в крепостта Стенимахос, през лятото на 1206 г. събужда интерес към положението на града след събитията от есента на 1205 г., още повече, че за него не се споменава нищо конкретно в изворите. Отсядането на Анри и придружаващите го рицари в Монияк, недалеч от крепостта Ефрем (дн. с. Ефраим, Хасковско), и достигането само до Стенимахос на част от тях показва, че не са правени опити за влизане в Пловдив, тъй като силите им били ограничени и проникването там съвсем не било безпроблемно. Положително градът продължавал да бъде владян от българския гарнизон, оставен от Калоян. Ако е имало някаква промяна в полза на латинците, то Рение дьо Три би бил осведомен и би споделил това както с маршала на империята, така и с регента Анри, за да се предприемат действия. Все пак Рение дьо Три бил дук на града и областта, макар и в принудително изгнание, и вероятно съвсем не му била безразлична съдбата на Пловдив. При първа възможност той би направил нужното, за да си го възвърне, но явно моментът не бил подходящ. Латинците не проявили никакъв интерес към града, защото това би било много рисковано или невъзможно поради българското присъствие там.

Ако цар Калоян можел да владее все още Пловдив, то положението не било същото в гъсто населените с градски центрове и крепости югоизточни тракийски земи, където гръцко-латинското единство се осъществявало на практика от лятото на 1205 г. Българският владетел активизирал действията си в Тракия по време на коронацията на Анри за император (20 август 1206 г.)[97] , като обсадил Димотика. Латинците потеглили на поход срещу Калоян, но той се оттеглил. В този поход войската на новия император Анри дьо Ено достигнала най-дълбоко в принадлежащите на България територии в Тракия, а именно до Берое и Терми (Акве Калиде, дн. край с. Банево, Бургаско). По време на тези походи българският цар не търсел стълкновения с латинците. Едва когато сключил съюз за единодействие с никейския владетел Теодор I Ласкарис в началото на 1207 г., Калоян предприел обсада на Адрианопол, която продължила два месеца. Натискът на обединените българо-кумански сили бил твърде голям, но поради оттеглянето на куманите и сключеното примирие между император Теодор I Ласкарис и император Анри българският владетел бил принуден да прекрати обсадата на тази важна и голяма византийска крепост[98].

Така завършват за цар Калоян многократните му стремителни военни експедиции в Югоизточна Тракия по посока към Константинопол, без да успее да завземе един от най-големите градове в европейската част на империята – Адрианопол. Фактът, че Калоян съсредоточил вниманието си през пролетта на 1207 г. на югоизток, свидетелства че териториите зад гърба му, особено в Северна и Североизточна Тракия, са били под негова власт. Тук бил и град Пловдив. След като свалил обсадата на Адрианопол, цар Калоян не се върнал повече в Тракия. Той преценил, че е невъзможно да покори хинтерланда на Константинопол, а оттам и самия „царстващ град“, затова насочил усилията си в друго направление – срещу втория град в империята, Солун. При обсадата на този град през септември – октомври 1207 г. българският владетел Калоян станал жертва на политически заговор[99].

2. Кой владеел Пловдив в периода 1208–1230 г.?

На пръв поглед определените хронологически граници (1208–1230) могат да се възприемат като произволно взети, тъй като те фиксират следния период: няколко месеца след възкачването на цар Борил (1207–1218) на българския престол до края на управлението му и 12 години от управлението на цар Иван II Асен до знаменателната историческа победа при Клокотница през 1230 г. Погледнати изолирано, те сякаш са съобразени само с българската история, но при запознаването със събитийната последователност, в тези граници се откриват мотивите за тяхното избиране. До смъртта на цар Калоян (есента на 1207 г.) Пловдив бил български, както и след победата на 9 март 1230 г., и то още по-категорично, но между тези два значими исторически факта не е лесно да се даде сигурен отговор на въпроса, каква е политическата и териториалната принадлежност на Пловдив.

Оказва се, че в историята на града едва ли има по-труден за обяснение период, при който въпросът за неговите владетели или върховни сюзерени не е решен, а дори и след този опит за интерпретиране на оскъдните и противоречиви в някои случаи сведения, той едва ли ще бъде решен окончателно и може би ще остане все така открит. Правени са опити да се разнищи този „възел“, но те понякога са твър-

де категорични или не достатъчно аргументирани, а в други случаи този въпрос се отбягва.

Когато цар Калоян насочил усилията си в югозападна посока, той изоставил югоизточните тракийски територии недалеч от Константинопол, но Северна Тракия останала в пределите на българската държава дори и след неговата смърт. Тук присъствието на латинците било отдавна премахнато, с изключение на изолирания от латинския център гарнизон на Рение дьо Три в Стенимахос. През юли 1207 г. император Анри успял да проникне до склоновете на Стара планина, но претърпял поражение и се оттеглил в Адрианопол. След това изворите не споменават за друго латинско присъствие в тази част на Тракия до 1208 г.[100]

След коронацията на Анри дьо Ено за император и последвалата смърт на цар Калоян започнало консолидиране на силите в Латинската константинополска империя[101]. В градовете в Югоизточна Тракия не било трудно да се наложи отново латинската власт, при положение, че там империята нямала противник. В по-далечните области на Тракия, т.е. в Централна и Северна, където българската държава владеела градове и крепости, Латинската империя не можела да спечели позиции, освен по пътя на войната. Немаловажна притегателна цел за империята представлявал и Пловдив, обявен за „Филипополско дукство“ и оценен високо заради стратегическото си положение и стопанското си значение. Фактът, че, макар и не задълго, този важен средищен град бил във властта на рицарите, бил достатъчно основание за тях да го смятат за свой и да се стремят отново към владеенето му.

Така стабилизиралата се държава на рицарите при новия и способен владетел предприела военен поход към Северна Тракия. За българската държава въпросът се свеждал до това, да запази там позициите си. Разбира се, не само владеенето на Пловдив било причината за последвалата през лятото на 1208 г. българо-латинска война – всъщност продължение на войната, започнала още от пролетта на 1205 г. След смъртта на цар Калоян и последвалото близо едногодишно прекъсване при цар Борил[102] тя отново била подновена. Към края на май 1208 г. новият български владетел и латинският император Анри съсредоточили значителни военни сили в Тракия за решаващо стълкновение. По такъв начин цар Борил направил опит да продължи външната политика на цар Калоян в Тракия. Същата приемственост се отнася и за втория латински император, стремящ се да завладее цяла Тракия – политика, която предначертал Бодуен I. Това е първата активна проява на Борил след възкачването му на българския трон, с която се целяло да бъдат защитени териториите в Тракия, включени по времето на цар Калоян в границите на България, още повече че в тях немалка част от населението било българско[103].

Единственият наративен извор, който подробно отразява военните действия между България и Латинската империя през лятото на 1208 г., е хрониката на Анри дьо Валансиен – френски хронист, участник в събитията, вероятно принадлежащ към нисшия клир[104]. За съжаление в неговата хроника не могат да се открият безспорните интелигентност, осведоменост и вещина, проявени от маршал Жофроа дьо Вилардуен в хрониката му „Завладяването на Константинопол“, но не разполагаме с друг извор за тези важни събития, които протекли близо до Пловдив и чрез които, макар и опосредствено, можем да се ориентираме за положението на града. Този извор намира едно кратко потвърждение без подробностите на хрониката като жанр в писмо на император Анри до папа Инокентий III от септември 1208 г., в което латинският владетел уведомява понтифекса за голямата победа, извоювана

срещу българите при Пловдив: „…когато преблаженият Петър се сражаваше за нас, в нас действаше Христос, с чиято помощ в навечерието на самия Петров празник, който се казва „При веригите“, ние победихме най-несправедливия гонител на божията църква Борил при Филипопол и го прогонихме от лагера, след което беше извършено безбройно избиване на неговите хора; и за Ваша и наша радост в Господа, ние притежаваме към нашата империя земя, възлизаща на 15 дни път, която завладяхме от него. Нашето положение се подобри и от ден на ден се утвърждава.“[105]

Военновременната граница между България и Латинската империя през 1205–1206 г. минавала по линията Виза – Силиврия; през лятото на 1207 г. била до Адрианопол и Димотика, а през пролетта и лятото на 1208 г. минавала по линията Берое – Стенимахос, като Пловдив оставал в пределите на българската държава. Това изместване на граничната линия на северозапад се дължало на промените, настъпили с разтрогването на българо-гръцкото единство, заменено с латинско-гръцкото сътрудничество, на кризата, преживяна в българската държава след смъртта на цар Калоян и последвалото възкачване на Борил.

Определянето на границите между двете държави към края на пролетта на 1208 г., както бе формулирано по-горе, може да се извлече именно от хрониката на Анри дьо Валансиен. За да възвеличае достойнствата на император Анри и да покаже неговата власт, разпростряла се над обширни територии, френският хронист съобщава, че той се отправил в „своите земи“, за да защити своите територии[106] – обстоятелство, което обаче е в сила от есента на 1204 до пролетта на 1205 г. След тази година съвсем не всички територии в Тракия били латински.

Анри дьо Валансиен посочва, че кумани и власи (т.е. българи) влизали в земите на императора и поради това той трябвало да ги защити, но това все още не е доказателство, че определени земи били латински, тъй като изобщо няма указание за кои земи става въпрос, а походът на император Анри се насочва изобщо в Тракия. Както вече бе отбелязано, през ноември 1204 г. Рение дьо Три пристигнал в Пловдив, а през юни на 1205 г. избягал в Стенимахос. През пролетта на 1206 г. Анри като управител достигнал до крепостта Монияк в Родопите и само отряд начело с маршал Жофроа дьо Вилардуен навлязъл в небезопасната зона около Стенимахос. Що се отнася до Пловдив и прилежащата му околност, то той още повече не би могъл да се включи в земите на императора. Освен това Анри дьо Валансиен изрично говори за враждебна и негостоприемна страна, в която все повече навлизала латинската войска[107]. Това е указание за земи в Централна и Северна Тракия, които не принадлежали на Латинската империя.

За предстоящия сблъсък латинският император подготвил войската, която сформирал на етапи най-напред в Силиврия, след това в Адрианопол. Тук се взело решението да бъде привлечен благородникът Слав, който бил враг на Борил и се намирал във война с него[108]. Императорът потеглил от Адрианопол и достигнал на северозапад до Берое, където станал първият сблъсък между латинците и българската войска[109]. Куманите, които продължавали да бъдат съюзници на българите и техни дружини присъствали в Бориловата войска, започнали да предизвикват рицарите. Лиенар, един от френските кръстоносци-рицари, се увлякъл от опитите на куманите да привлекат вниманието на латинската войска, а самият император му се притекъл на помощ и така успял да спаси ранения френски благородник. Неблагоразумието на Лиенар щяло да доведе до твърде големи неприятности, поради което останалите благородници остро реагирали пред император Анри, заплашвайки

го, че, ако този случай се повтори, те ще се откажат от клетвата, положена пред Анри. Навярно споменът от катастрофалното поражение при Адрианопол продължавал да ги преследва, за да реагират по такъв краен начин. Бароните целели разумно водене на военните действия, без излишни увлечения, и осъждали всяко поведение, водещо до безсмислени рискове. Това можело да доведе до нежелани последици, както в битката при Адрианопол. По всичко личи, че латинската войска претърпяла поражение при Берое и била принудена да се оттегли[110]. След неуспеха при Берое латинците се придвижили към Пловдив[111].

Към този град потеглила и войската на цар Борил. Това концентриране на силите по посока на Пловдив и в негова близост без съмнение целяло завземането на града. В извора не се съобщава за обсада или действия срещу него. След разоряването на града от цар Калоян логично е гарнизонът в него да е бил български. Това положение било поддържано вероятно и от цар Борил. Враждебното отношение на населението към латинската войска в областта показва, че в града и околностите му императорът не е имал свой гарнизон или някакви други сили, на които да разчита[112]. Във връзка с придвижването от Берое към Пловдив, т.е. от североизток към югозапад, мястото на разгорялата се битка между двете войски може да се определи условно на изток от града. И все пак това е само предположение, тъй като в разказа липсват каквито и да било указания във връзка с мястото на събитието.

За отношението на града или населението в него както по време на битката, така и след нея хрониката не съобщава нищо. Нищо не свидетелства и за най-слаба ориентация на Пловдив към латинския император. В противен случай Валансиен, макар и бегло, би я отразил. Френският хронист не говори също и за влизането на цар Борил в града, но като имаме предвид, че той описва всичко свързано с войската на император Анри, логично е да не е бил така добре осведомен за делата в българската страна. Градът бил вероятно под властта на българите и поради това в хрониката не се съобщава нищо конкретно за него. След като войската на цар Борил пресрещнала именно тук латинските рицари, със сигурност можем да локализираме военновременната граница между двете държави през 1208 г. недалеч на изток от Пловдив. За останалите територии в Южна и Източна Тракия, на югоизток от линията Берое – Пловдив, няма сигурни данни, че са били в пределите на българската държава след смъртта на цар Калоян. Но за земите на северозапад, запад и югозапад от тази линия по времето на цар Борил може да се твърди, че са били български.

Неслучайно стълкновението станало при Пловдив. Той бил център на погранична област. Както ще видим от текста на хрониката, самият рицар Рение дьо Три бил сред благородниците във войската на императора и е много логично той да е имал претенциите да получи отново Филипополското дукство като владение и да възстанови положението си на действителен владетел там.

В последвалия разказ Анри дьо Валансиен обвинява българите за разгорялата се война в Тракия, но същевременно не успява да прикрие и агресивните намерения на латинския император, който имал самочувствие на господар на тези земи по право. Латинската войска се установила на лагер край Пловдив, но липсата на храна за хората и конете я поставяла в затруднено положение. За да се снабдят с провизии, група рицари, между които Пиер дьо Дуе, Рение дьо Три и Ансо дьо Кайю, се отправили към околностите на града. Тук български отряд от войската на

Борил откъснал рицарите от тяхната охрана. При вестта за опасността, която заплашвала хората му, императорът организирал излизането на част от латинската войска от лагера, за да помогне на застрашените. Според думите на Анри дьо Валансиен тя наброявала 200 души, при вида на които българите се оттеглили. Самият император водел рицарите[113]. В случая обаче латинците били предпазливи и императорът не се впуснал в преследване на противника, който положително включвал и кумански конници. Горчивият опит от голямото поражение при Адрианопол бил причина латинците да не допускат предишната грешка. От латинска гледна точка много важно било българите да бъдат принудени да воюват според правилата на рицарската бойна тактика, т.е. в открито поле, а не да приемат българския начин на воюване, който щял да доведе до значителни загуби за кръстоносците. И действително, император Анри постигнал това.

Цар Борил не успял да наложи познатата тактика на българите и бил принуден да разположи войската си за открита битка в полето – позиция, удобна за тежко въоръжените, покрити с броня рицари и коне, но не и за подвижната куманска конница, която трябвало да промени начина си на воюване, а това на практика много трудно можело да се постигне. На двама рицари, Пиер дьо Брашийо и Никола дьо Майи, било възложено да атакуват със своите отряди при нападение от българска страна. Отделено било голямо внимание на бойния дух на рицарската армия. Капеланът Филип държал пред войската проповед, наситена с религиозен патос, за да окуражи и събуди у латинците бойния рицарски дух, на който много се разчитало. На следващия ден отслужили литургия, а император Анри лично обхождал и насърчавал бойните отряди. През това време войската на цар Борил в пълен състав се приближавала към лагера на латинците. Императорът бил доволен от така стичащите се обстоятелства, но проявявал максимална предпазливост и изрично наредил да не се действа без негова заповед[114].

На 1 август 1208 г. двете войски се изправили една срещу друга в пълно бойно снаряжение, в напрегнато и мъчително очакване. В лицето на българския владетел рицарите и император Анри виждали сериозен противник и си давали сметка, че подценяването му няма да е в тяхна полза. Бориловата войска била силна, многобройна и с възможности за маневриране, затова и тактиката към този силен противник изисквала внимателни и обмислени действия. Валансиен изнася учудващо богата информация за числеността на българската войска, която съзнателно е преувеличена, за да изглежда последвалата победа още по-грандиозна, като постигната над значително по-многоброен противник. Информацията за Бориловата войска буди съмнение. Тя наброявала 33 000 души, които сформирали 36 бойни единици, въоръжени със „зелени копия с дълги железни [върхове] от Бохемия“[115]. Рицарите слезли от парадните си коне и се качили на бойните. Битката започнала със стремителна атака на латинците, която принудила куманската конница да се разпръсне. Отрядът на Жофроа дьо Вилардуен заедно с хората на Никола дьо Майи и Пиер дьо Брашийо нападнал с успех корпуса на Борил и го разбил, като много от българите се разпръснали в бяг от бойното поле. Отрядът на цар Борил се състоял от 1600 души, докато латинските рицари били само 25[116], без да се уточнява за рицари или бойни единици става въпрос. При всички случаи това били рицарски отряди с целия състав към всеки един от тях. Самият цар Борил вероятно се спасил с бягство. Преследването на българите продължило дълго, а изоставеният от тях лагер бил разграбен. Победата над българите при Пловдив е предадена от Анри дьо Ва-

лансиен като бляскава и с чувство на превъзходство. Императорът, който не участвал лично във важното и решително сражение, след разпръсването на Бориловия корпус се явил като главен герой от театрално представление с парадните си одежди и всички атрибути на императорската власт, със знаменосеца и свитата си. Латинската войска тържествувала[117].

Ако Анри дьо Валансиен успял да постигне целта си да напише хроника, в която да възвеличае своя император и която да се чете пред изисканото френско общество през XIII в., то той не е толкова убедителен в описанието на твърде голямата победа над българите край Пловдив. Победа безспорно има. Но всъщност от разказа проличава, че само една ограничена по численост войскова единица – Бориловият корпус – претърпяла поражение, по-точно била обърната в бягство, а останалата българска войска и куманската конница се разпръснали. Победата се дължала не на продължителни военни действия, а на бягството на войсковата единица, която охранявала царя. Това обстоятелство още в началото решило изхода на битката. Неустойчивостта на Бориловия корпус дезорганизирала и останалата българска войска, чието отстъпление се превърнало в бягство. Тази победа била неочаквана дори за самите латинци. Анри дьо Валансиен, изумен и патетично настроен, говори за последвалото „чудо“, което ги спасило от неуспеха[118], а то всъщност е бягството на Борил и оттеглянето в безредие на войската му. Впоследствие става известно, че цар Борил продължил да е голям враг на империята и през периода 1209–1211 г. и да води военни действия с нея в югозападните земи, т.е. в Македония[119].

И двата извора, отразили събитието – хрониката на Анри дьо Валансиен и писмото на император Анри до папа Инокентий III от септември 1208 г., – посочват, че битката станала на 1 август 1208 г., но не споменават нищо за Пловдив.

Боят при Пловдив приключил. Още в началото Валансиен споменава, че трима рицари, между които и Рение дьо Три, се откъснали от снабдителите на фураж и охраната. Скоро върху тях със страшни викове връхлетели кумански конници, които ги обстрелвали със стрели. Как протекла схватката между тези рицари и техните нападатели, Валансиен не съобщава, но докато благородниците Пиер дьо Дуе и Ансо дьо Кайю са споменати още няколко пъти във връзка с похода на император Анри към Солун, за Рение дьо Три повече нищо не се говори. Неговото име изчезва от историческите хроники от този момент. Не е изключено той да е бил тежко ранен и впоследствие да е починал, или да е убит при внезапното нападение на отряда от Бориловата войска, още повече че рицарите били откъснати от охраната им. Това е едно предположение за участта на бившия дук на Пловдив.

Липсата на каквито и да било сведения за самия Пловдив затруднява твърде много изясняването на неговата съдба. По логически път и чрез изключване на различните възможности трябва да се достигне до някакъв извод. В хрониката не се споменава, че император Анри влязал в града и го завладял. Валансиен съобщава за поражението на Борил следното: „ceste desconfiture fu fait de la Phinepople...“[120] (...това поражение стана отвъд Пловдив. . .). Също така император Анри в писмото си до папа Инокентий III от септември 1208 г. заявява: „...ние победихме най-несправедливия гонител на Божията църква Борил при Филипопол и го прогонихме от лагера, след което беше извършено безбройно избиване на неговите хора...“[121] Обичайният начин за завоюване на крепости през Средновековието предполага два-три варианта: или градът е обсаден и пада след отбрана, като

се предава, или е завладян с щурм; или вражеската войска влиза без затруднение, при положение, че градът се предава без съпротива, а съществува възможност жителите му да са го напуснали. Ако Пловдив е бил завладян от латинците по един от тези начини, то това щеше да е описано. Вероятността Пловдив да е станал латински може да се оспори, както ще покажат съпоставките, които ще направя по-долу. При друг случай в литературата съм изказала предположението, че преди битката при Пловдив градът бил в ръцете на враждебната на българите гръцка групировка, а след това – притежание на латинците[122], както повечето изследователи приемат. Сега смятам, че градът е бил българско владение (за тази теза ще последват и допълнителни аргументи). Ако гръцките първенци са били на власт там, то те биха осъществили контакт с латинския император, за да му окажат помощ, тъй като гръцко-латинското единство вече било факт и в самата войска на император Анри имало 3 корпуса гръцки войни. Липсата на такъв контакт ми дава основане да предположа, че в града е имало българско присъствие. Самата битка започнала в открито поле, т.е. градът не е имал нищо общо със събитията от 31 юли срещу 1 август, когато Бориловата войска била разпръсната. Веднага след битката Анри дьо Валансиен разказва за родопския владетел Слав и за преговорите между императора и този отцепил се от цар Борил български благородник. Ако Анри дьо Ено е бил установил някаква връзка с града или от страна на Пловдив е имало пратеничество или предложения за контакти, неминуемо Валансиен щял да ги отрази. Явно нищо подобно не се е случило[123].

Непосредствено след успеха на латинците при император Анри пристигнал пратеник на Алексий Слав с предложение за мир, тъй като много се нуждаел от неговата помощ. Срещата на Слав и Анри се осъществила в крепостта Кричим, където според Георги Акрополит, българският благородник приел титлата „деспот“ от Анри и станал негов васал. Договорните отношения били скрепени с брак между една незаконородена дъщеря на императора с деспот Алексий Слав[124]. Сватбата била отпразнувана по-късно, през ноември 1208 г. в Константинопол[125]. Още при Кричим Анри обявявил, че дава на Слав като на свой васал земите, завоювани при Пловдив. Това е всъщност жест, показващ повече покровителствено отношение и доверие към бъдещия зет на императора, отколкото фактическо дарение, тъй като се знае, че Алексий Слав е бил владетел от 1207 г. в Цепена, а после в Мелник, т.е. предимно в Родопската област, но не и в Северна Тракия и не е известен като владетел на Пловдив. Следователно Пловдив не е бил включен в земите, предадени на Слав от Анри. Това не би могло да стане, защото градът не е бил в завладените от латинския император земи в Тракия. Едно друго обяснение разкрива съдържанието на „дарението“, направено на Алексий Слав. Ставайки васал на латинския император, неговите земи преминали към владенията на Латинската империя. Титлата „деспот“ на Слав била призната от Анри, тъй като му била дадена преди. Слав получил обратно владенията си в замяна на клетвата за вярност, положена пред латинския император. В този смисъл изразът от писмото до папа Инокентий III „ние притежаваме към нашата империя земя, възлизаща на 15 дни път, която завладяхме от него“ (т.е. от цар Борил – б.а., А.Д.), трябва да се разбира, че от българската държава били откъснати земи, които Алексий Слав владеел още преди август 1208 г., когато той станал васал на Латинската империя. Владенията на Слав влизали в тези 15 дневни прехода[126]. Знае се, че разстоянието между Константинопол и Филипопол през Средновековието е определяно като 9

дневни прехода земя. При положение, че Анри достигнал околностите на Пловдив, докъдето са се простирали владенията на българския цар, то земите, които той присъединил към империята, били равни на тези от латинската столица до Пловдивската област (но без нея) и още 6 дневни прехода – всъщност земите на Алексий Слав в Родопите. Земите от латинската столица до земите на Алексий Слав преди похода на император Анри не били със сигурност латински, за което определено говори и Валансиен. Те били враждебни, кръстоносците нямали там гарнизони.

След като уредил при Кричим съюза със Слав, император Анри се отправил към Константинопол (отново без да се съобщава нищо за Пловдив). По пътя той се спрял и през септември отседнал в гр. Памфилия, където написал писмото до папа Инокентий III[127].

Град Пловдив отново се появява в изворите по повод на сериозния конфликт, назрял през септември 1209 г. между ломбардските барони в Солун и император Анри. След смъртта на Бонифас, маркиз дьо Монфера, убит при засада на 4 септември 1207 г. от български отряд в областта на Мосинопол[128], властта в Солунското кралство обсебили бароните, които се стремели да отстранят сина на Бонифас и Маргарита и да издигнат като наследник първородния син на маркиза Вилхелм. Явна била тенденцията на ломбардските барони да се обособят като независими господари в Солун. Император Анри потеглил към Солунското кралство, но не бил допуснат в града. В суровата зима започнали преговори в крепостта Кортиак, където граф Биандрате от името на бароните поставил условията, при които те били съгласни да приемат Анри в града[129]. Именно в тези условия се съдържа любопитното сведение за Пловдив. Анри трябвало да обещае на бароните земите от Драч до Макри и цялата земя на Леон Сгур, т.е. полуостров Арголида, с Навпл (Навплион) и Аргос и цяла Морея. Те поискали да им се подчини и Михаил Комнин, обособил се в Епир и Етолия като самостоятелен владетел, както и градовете Verre и Ferme и цялата земя до Филипопол (et toute le terre jusques à Fhinepople)[130].

Исканията на ломбардските барони били необикновено дръзки и неосъществими. От една страна, те обхващали голяма част от териториите на Латинската империя, от друга – областите на Драч, Епир и Етолия, които пък не били под властта на латинците; искали и Морея, управлявана от Жофроа дьо Вилардуен, племенник на маршала на Шампан и Романия Жофроа дьо Вилардуен. Тези неимоверно големи претенции били дори наивни. Поради тежките условия и опасността войската на императора да остане без подслон и храна, Анри приел условията, влязъл в Солун, но наложил своята воля – малолетният син на Бонифас, маркиз дьо Монфера, бил признат за крал в Солун през зимата на 1209 г., а бароните не били удостоени с внимание[131]. По-късно самите те трябвало да потърсят съюза и подкрепата на латинския император поради опасността от българите[132].

Най-любопитният момент в исканията на ломбардските барони за темата на настоящото изследване е споменаването на Филипопол като един пункт, до който те простират претенциите си. Изразът буквално гласи „до Финепопл", което може да се тълкува в по-голяма степен „до него", но не и „включително Филипопол". Териториите, към които бароните предявили претенции, нямали еднакъв статут. Едни били латинско владение, други предстояло да се завладеят. Латински били земите на североизток от Солун, които обхващали Родопите с териториите на Алексий Слав след привличането му като васал на империята. Латински били земите на североизток и изток от Родопите до гр. Терми при днешните Бургаски бани. Плов-

див не бил латински, тъй като не е влизал в Славовите владения и няма данни за пребиваването в него както на Слав, така и на император Анри след битката през август 1208 г. в околностите му. Сведението за искането на ломбардските барони показва, че границата на латинските владения стигала до Пловдив, но самият град не бил в териториите на империята. Споменатият топоним Bере, който се тълкува като Берое в Тракия, служи като допълнителен аргумент по повод на вече изказаното мнение за най-вероятната граница през 1208 г. между империята и българската държава, в което Берое и Филипопол се възприемат като погранични крепости.

И така, докато по отношение на Епир бароните поискали земи, които империята трябвало да отвоюва за тях, то по отношение на Тракия те предявили претенции към територии под сюзеренитета на империята, но не към земите на българската държава.

Липсват сведения за съдбата на Пловдив и областта му през следващите 10 години (1209–1219). Но за да достигнем до 1219 г., когато той отново станал обект на внимание, и то в документален източник, би трябвало, макар и само информативно, да маркираме основните събития, протекли във външнополитическите взаимоотношения на силите, действащи в централната част на Балканския полуостров, в която един от главните градове е Пловдив.

В периода от средата на 1209 до края на 1211 г. между българския цар Борил, никейския император Теодор I Ласкарис и владетеля на Епир Михаил Комнин се осъществило единодействие срещу силите на Латинската империя и Солунското кралство с цел да се обезсили държавата на рицарите, а може би и с по-далечна цел – тя да бъде напълно ликвидирана. Независимо от силния натиск срещу латинците и от големите загуби, император Анри успял да се справи с враговете на рицарската държава, за което съобщил на всички нейни приятели[133].

След едногодишно затишие по полетата на Тракия, Македония, Епир и Никея, двете съседни държави – България и Латинската империя – направили първата крачка към постигане на мирни отношения като равностойни партньори. През 1213 г. цар Борил и император Анри сключили мир, скрепен с династичен брак между императора и една българска принцеса, незаконородена дъщеря на цар Калоян. Съюзът намерил реализация във войната на двете държави срещу Сърбия, която обаче не донесла успехи за тях[134]. През периода 1206–1216 г., т.е. управлението на император Анри, състоянието на Латинската империя било най-стабилно, с най-значителни успехи и авторитет, в сравнение с останалите години от цялото ѝ 57-годишно съществуване.

Макар че българската държава след смъртта на цар Калоян загубила територии в Югоизточна Тракия, както и на северозапад – в Белградската област, тя все още продължавала да бъде силен фактор в Европейския Югоизток. Привлечен бил отцепилият се благородник – севастократор Стрез, сключен бил договор с Латинската империя. През 1218 г. назрял моментът за промяна на българския престол, която се изразила в свалянето на цар Борил и възкачването на сина на Иван I Асен, Иван II Асен (1218–1241), на царския трон[135]. Латинската империя след 1216 г. (смъртта на император Анри) отново преживявала кризи и сътресения след временната стабилизация и все повече губела територии и позиции в междудържавните отношения. В противовес на това цар Иван II Асен засилил българското присъствие на северозапад, като сключил брак с дъщерята на унгарския крал Андрей II. Преговорите за този съюз започнали в годината на възкачването на Иван II Асен

на престола, а фактическото му осъществяване станало през 1221 г. Сключеният съюз с Унгария осигурил на България Белградската и Браничевската област, които по времето на цар Борил били откъснати от държавата. Същевременно този съюз уредил и добросъседските отношения на България с Латинската империя, тъй като през българските земи бил пуснат да премине безпрепятствено бъдещият император в Константинопол – Робер дьо Куртене (1221–1228)[136].

В годината 1219, близка до времето на уреждането на българо-унгарските и българо-латинските добросъседски отношения в началото на царстването на Иван II Асен, се появил документ, в който се споменава Пловдив. Съдържанието на текста насочва към въпроса за принадлежността на града по това време. Отнася се до известното, но почти неизползвано писмо от 10 декември 1219 г.[137] на Якобо Тиеполо – подеста на венецианците в Константинопол, до Петро Зиани – дож на Венеция. Това писмо съдържа ценни сведения за историята на западните рицари в Константинопол след смъртта на императрица Йоланд дьо Куртене (1217–1219).

В писмото Якобо Тиеполо уведомява дожа на Венеция за парламента, който се състоял на 12 октомври 1219 г. в Родосто и в който участвали патриархът, кардинали, подестатът на Венеция, прелати, бароните и Конон дьо Бетюн – виден френски благородник, избран за регент на империята след смъртта на император Анри. Там били взети решения относно църковните въпроси[138] . След това всички посетили Силиврия и се завърнали в Константинопол. Последвал парламент в Силиврия, където единодушно Конон дьо Бетюн бил избран отново за управител на империята (bail) и регент на малолетния Бодуен II. Той много прилежно положил клетва за вярност към империята, скрепена с неговия печат. Поради това Якобо Тиеполо се обръща с молба към дожа на Венеция да бъдат отстъпени на Конон дьо Бетюн частите от земите на Солунското кралство, както и Филипопол, полагащи се на Венеция, които предстояло да бъдат завладени, както и да му се дадат други техни (на венецианците) права. Самият Конон дьо Бетюн щял да отговаря в Константинопол за всичко това, което искал подестатът на венецианците за регента на империята[139].

Това документално сведение поставя отново въпроса за владеенето на града. Оказва се, че през 1219 г. той не е бил подвластен на латинския император или на някой от бароните на империята, нито пък е владение на венецианците. В този момент империята била много отслабнала, лишена от много от европейските си територии и държала само една тясна якà около столицата Константинопол с по-важните крепости Родосто и Силиврия. Много сили коствала на империята борбата с четиримата ѝ най-големи врагове до 1212 г. Теодор Комнин настъпвал в Македония и Тракия и отнемал редица крепости от латинците. Нямало нови попълнения от рицари от Запад, които да компенсират загубите. Латинската империя не била в състояние да държи територии не само в Северна, но и в Източна Тракия. В някои от тракийските градове – Мосинопол, Ксанти, Димотика, Адрианопол, започнало възстановяването на властта на местната византийска тракийска аристокрация още преди Теодор Комнин да наложи властта си там. По това време не се срещат сведения за владенията на латинските барони в тракийските територии. И ето: през 1219 г. от решението на парламента в Силиврия става ясно, че на управителя на империята се обещават частите от Солунското кралство, които се полагат на Венеция, и Филипопол, ако те евентуално бъдат завладени. Знае се, че през 1219 г. ломбардските барони били все още господари в Солун и че през 1224 г. той бил

завладян от Теодор Комнин[140]. Оказва се, че нито латинците, нито венецианците са владеели Солунското кралство, а само са имали претенции да го притежават. Същото е и отношението към Филипопол, който не бил владян от латинците. След погрома в града през есента на 1205 г. едва ли гръцката аристокрация в него би си позволила да се обяви за независима и самостоятелна. Византия не съществува, а латинците не биха допуснали гръцката аристокрация да завземе властта в Пловдив, още повече, че той бил център на дукство. Те сами биха установили властта си там, ако са можели. Следователно при положение, че Северна Тракия била в границите на българската държава, най-логично е да се направи изводът, че и Пловдив по това време се е намирал в българските предели.

Споменатият епирски владетел Теодор Комнин започнал да играе значителна роля в Македония и Южна Тракия. С настъпателната си политика той постигнал значителни териториални успехи. През 1224 г. завладял Солун, а през 1227 г. се провъзгласил за император. Претенциите си по отношение на Тракия показал на практика, като завладял южните ѝ области. В Димотика и Адрианопол той с успех се противопоставил на никейския владетел. По това време Никейската империя била управлявана от император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254)[141], който постигнал успехи в Югоизточна Тракия. Именно в тези територии Теодор Комнин се противопоставил на никейския император и завладял Мосинопол, Ксанти, Грациана, опустошил земите отвъд Еврос (р. Марица), намирайки ги незащитени, и така завладял почти цяла Тракия, застрашавайки Константинопол[142].

В сведенията за завоеванията на Теодор Комнин в Тракия се отбелязва, че наред с много крепости и градове, той опустошил земите „отвъд р. Еврос“. На пръв поглед това „отвъд“, след като Теодор Комнин действал в Южна Тракия, а р. Марица е на север от пътя на неговите завоевания, може да се изтълкува в смисъл, че той опустошил земите на север от левия бряг на реката, т.е. Северна Тракия, главен център в която бил Пловдив. Но в сведенията за завзетите от него крепости не се споменава за Пловдив. Поради това явно текстът се отнася до територии отвъд левия бряг на реката, т.е. на изток от нея, след големия ѝ завой при Адрианопол и рязкото ѝ спускане към Егейско море при Енос. Именно земите на изток от р. Марица след този завой Теодор Комнин намерил незащитени от никого и ги завладял. Така отпада вероятността Теодор Комнин да е атакувал и завзел Пловдив.

След смъртта на латинската императрица Йоланд дьо Куртене и две години управление на Бодуен II с регентство държавата на френските рицари била оглавена от Робер дьо Куртене (1221–1228)[143], но подобрение и стабилизиране на положението ѝ не настъпили. Успешните действия на Теодор Комнин създали трескаво напрежение в латинската столица. Отслабнала и със значителни териториални загуби, империята изнемогвала от натиска на двете силни гръцки държави – Епирската държава и Никейската империя. Застрашени от различни посоки, латинските барони предприели дипломатически действия и сключили няколко мирни договора, включително и със своите най-големи противници. Бароните на империята трескаво започнали да търсят покровител на малолетния латински император Бодуен II, син на императрица Йоланд, който приел латинския престол след смъртта на Робер дьо Куртене. Има сведение, което разкрива, че и цар Иван II Асен бил привлечен за опекун на малолетния император и се планирал династичен брак между една от дъщерите му и Бодуен II[144]. Възможно е да е имало такива преговори и самият български цар да ги е възприел твърде сериозно, но от предложението не пос-

ледвал никакъв резултат, а и преговорите с други претенденти за това място показват, че бароните на империята нямали сериозно намерение да допуснат цар Иван II Асен в Константинопол[145].

Примамливата перспектива, която се откривала пред българския владетел, си останала само една нереализирана възможност за проникване на Иван II Асен в латинската столица като опекун на Бодуен II. Този престижен пост бил предложен на другиго. Изборът паднал върху Жан дьо Бриен, бивш крал на Йерусалим, който бил приет и коронясан за император в Константинопол, поддържан от папа Григорий IX (1227–1241).

Именно във връзка с отиването на Жан дьо Бриен в Константинопол отново се появяват сведения за Филипополското дукство. През есента на 1228 г. между бившия йерусалимски крал и бароните на Латинската империя бил сключен проектодоговор. По силата на него Жан дьо Бриен се ангажирал да приеме управлението и защитата на империята и да стане регент на малолетния Бодуен II, който щял да встъпи в брак с дъщеря му. Чрез договора се давали много привилегии и почти неограничени права на опекуна на младия император, като особено внимание се обръщало върху териториалните придобивки за краля и неговите наследници. Бароните, както личи от документа, с щедра ръка раздавали латински и нелатински владения и дори такива, каквито никога не биха могли да притежават. Текстът, който се отнася конкретно до Пловдив, гласи: „…И да се знае, че във властта на краля (Жан дьо Бриен – б.а., А.Д.) ще бъде да вземе каквото пожелае за своите наследници: или цялата земя, която е отвъд протока и някога са владели гърци или латинци, или цялата земя, която владее Комнин (Теодор Комнин – б.а., А.Д.) чак до околностите на Димотика и на Адрианопол, и цялото херцогство Филипопол (ducatum de Filopole), от когото и да бъде то владяно, и цялата земя на Слав, и онази, която е била на Стрез, с изключение на онова, което Асен (Иван II Асен – б.а. А. Д.) владее оттатък и с изключение на Солунското кралство…“[146]

На 9 април 1229 г. в Перуджа бил подписан официалният договор между латинските барони и крал Жан дьо Бриен, който преди всичко гласял, че той ще бъде коронясан за император и до края на живота си ще запази властта, а Бодуен ще го наследи след смъртта му. Документът утвърждавал Жан дьо Бриен като доживотен управител на империята в Константинопол и отново в текста на договора влизали всички споменати преди в проектодоговора права върху територии и привилегии, дадени от бароните на регента на Бодуен II и същевременно император на Латинската империя[147]. Но освен вече познатото съдържание, в новия договор е включена допълнителна клауза, хвърляща нова светлина върху „Филипополското дукство“: „…Но гореказаните Нарийо байула и другите барони и верни хора и васали прибавиха към това съдържание само една точка, а именно относно дуката Филипопол, та него, който по право държеше любимият и верен техен другар и барон на империята, господин Жирар дьо Стрем и неговите предшественици да го държи свободно чрез изискваната служба от този, в чиято част гореказаният дукат преминава, именно тази на императора или на неговите наследници.“[148]

Интерес буди съпоставката на сведенията в двата документа (единият от 1228, а другият – от 1229 г.) относно Пловдив. Докато в проектодоговора „Филипополското дукство“ фигурира като владение, което се дава, или по-точно върху което ще има право ерусалимският крал Жан дьо Бриен, то в следващата година за същото това дукство се уточнява, че то се дава на барон Жирар дьо Стрем (Girardus de

Stroim), така както е било дадено и на неговите предходници. Според договора от 1229 г. се оказва, че йерусалимският крал не е имал право да го притежава. Филипополското дукство останало под пряката васална зависимост на императора, какъвто е бил неговият статут още при император Бодуен I. Запазвало се положението на Пловдив като дукство и градът се давал на Жирар дьо Стрем. Остава се с впечатлението, че дарението му е направено именно през 1229 г., тъй като документът от 1228 г. не споменава благородник с такова име, а в същия документ – проектодоговора, се посочва за Пловдив, : „…от когото и да бъде то владяно…“

Никакъв документ или наративен извор не свидетелства, че през 1228 г. градът е владян от латинците, както те не са владеели нито земите на Теодор Комнин, нито Димотика и Адрианопол (в тях вече бил Теодор Комнин), нито земите на Слав и Стрез, но със свойственото им самочувствие на господари на всички земи, които били преди по различно време византийски, щедро ги дарявали на Жан дьо Бриен с документа от 1229 г. Още по-малко империята е владеела Пловдив през 1229 г. По това време латинските барони били лишени и от всякакъв приток на жива сила. Властта им се крепяла на договори със съмнителна сигурност[149]. Латинската империя била застрашавана особено много от никейските императори Теодор I Ласкарис (до 1222 г.), а след това от Йоан III Дука Ватаци (1222–1254), лишена била от всичките си тракийски и малоазийски владения. В самия проектодоговор от 1228 г. изрично се казва, че „ако случайно смърт сполети краля (Жан дьо Бриен – б.а., А.Д.) още преди земята на неговите наследници да бъде завладяна, то да се предвиди за дарение на кралицата от земята, която най-напред ще бъде завладяна…“[150] Много ясно се посочва, че земите трябва да бъдат най-напред завладени и след това предадени на йерусалимския крал и неговите наследници.

Бароните били готови да обещаят всичко на Жан дьо Бриен, само и само да оглави империята, с надеждата той да я спаси от явна гибел. И при цялата тази ситуация на безпомощност и безнадеждност не е реално осъществимо проникването на бароните в Пловдив и задържането на града в техни ръце както преди 1228 г., така и през тази година и през следващата 1229 г. Отбеляза се, че и Теодор Комнин не би могъл да владее града. И така, преценявайки обстановката в Тракия през тези години (1208–1229), както и с оглед на приведените аргументи, се насочвам към реалната възможност Пловдив да е бил в пределите на българската държава, тъй като няма друга сила, която би могла да го владее. Що се отнася до отразеното в договора от 1229 г. за Пловдив, то само потвърждава, че градът през определен период от време бил под латинска власт, без да се посочват годините. Филипополското дукство всъщност е дадено фиктивно на Жирар дьо Стрем и би станало фактически негово владение само при положение, че градът бъде отново отнет от българите в полза на латинците. И под израза „…и неговите предшественици…“, т.е. на Жирар дьо Стрем, би трябвало да се разбира фактически единственият засвидетелстван, макар и за кратко време, дук на Пловдив – рицарят Рение дьо Три. Отсъствието на Жирар дьо Стрем в друг какъвто и да било извор за периода също поставя под съмнение реалността на неговата власт в Пловдив. Макар че прибавената клауза в договора от Перуджа от 1229 г. по отношение на Пловдив, с което този договор се отличава от проектодоговора от 1228 г., не е в състояние да направи по-ясен въпроса за владеенето на централния севернотракийски град от латинците, тя има по-друго принципно и съществено значение. Поправена била допуснатата грешка в предния документ от 1228 г. Според него Солунското кралство не

можело да се даде на Жан дьо Бриен, но се допускало това да стане с Пловдив. При документа от 1229 г., градът, център на дукство, също както и Солунското кралство оставал като васално владение на императора, т.е. на Бодуен II. В Пловдив той можел лично да поставя свои предани барони като васали.

Следователно Пловдив фигурирал като дукство от есента на 1204 г. в хрониката на Жофроа дьо Вилардуен и фактически е бил такова до юни 1205 г. То се появява през 1219 г. в писмото на подеста на Венеция в Константинопол до дожа на Венеция. Като дукство Пловдив е споменат и в двата цитирани документа (проектодоговора от 1228 и договора от 1229 г.), които отразяват клаузите на споразуменията между Жан дьо Бриен и латинските барони. В последните три документа то съществува фиктивно. След лятото на 1205 г. е съществувало номинално, като владение на Латинската империя, но като загубено владение, т.е. само в документите, като владение, което е трябвало да бъде възвърнато под властта на империята, но до края на присъствието си в Константинопол рицарите не успели да постигнат това.

За да получи завършеност разглежданият период в тази част на изложението, остава да обърнем внимание на още едно важно събитие, към което, макар и косвено, може да се отнесе и въпросът за владеенето на Пловдив. Това събитие е голямата историческата победа на българския владетел Иван II Асен на 9 март 1230 г. при Клокотница над епирския император Теодор Комнин, която променила коренно политическите граници на полуострова в неговата централна част[151]. За териториите, завладени от българския цар, за земите, над които разпространил властта си, се съди по текста на Дубровнишката грамота и от надписа на цар Иван II Асен в църквата „Св. Четиридесет мъченици" в престолния град Търново[152]. Георги Акрополит конкретно посочва някои от градовете, превзети от българския цар след победата при Клокотница, а те са: Адрианопол, Димотика, Волерон, Сяр (Серес), Пелагония, Прилеп и земите около тях, също Велика Влахия, Албанон. Българският цар достигнал и до Илирик[153]. Град Пловдив и областта му не са споменати нито в грамотата, нито в надписа, нито в историята на Акрополит и това е, защото градът не е новозавладян, а е български и е в политическите граници на държавата на Иван II Асен. Няма сведение той да го е завзел преди или пък градът да е преминал по споразумение към българската държава. Това косвено потвърждава, че Пловдив нито в 1228, нито в 1229 г. е имал друг владетел, освен българския. В противен случай завземането на Пловдив би било споменато в изворите на първо място. По същата причина споменаването на рицаря Жирар дьо Стрем през 1229 г. като управител на града, или пък вариантът, че там малко по-рано, преди 1229 г., е имало негови родственици (?), остават без реални основания, а само като възможна бъдеща перспектива конкретно за Жирар дьо Стрем, при положение, че латинците отново завладеят града.

Широко известна и безспорно първостепенна по своето значение като документален източник, Дубровнишката грамота също може да бъде полезна при разглеждането на въпроса за Пловдив до 1230 г. именно с липсата на този град между градовете и областите в нея, а те са: Бдин, Браничево, Белград, Търново, Загоре, Преслав, Карвунската, Крънската и Боруйската област, Адрианопол, Димотика, Скопската, Прилепската и Деволската област, Арбанаската земя (Албания) и Солун[154].

Създава се впечатлението, че повечето топоними са центрове на погранични области или близки на погранични територии. Изключение правят Търново като столица и Карвунската и Боруйската област. Пловдив и областта му, които оста-

ват в границите на държавата при Иван II Асен, не са споменати. Тенденцията била българският владетел да очертае териториалния обхват на владенията си, поради това много вътрешни градове и крепости не са споменати. Като се има предвид, че в грамотата фигурират области и градове на юг от Стара планина и в Македония, завоювани от българската държава непосредствено след Клокотнишката победа, а Пловдив не се среща сред тях, отново се налага впечатлението, че преди 1230 г. градът и областта му са били в пределите на България и поради това те не са споменати в грамотата нито като погранични, нито като новозавладени[155].

От всичко казано дотук недвусмислено се очертава становището, че Пловдив и през периода 1208–1230 г. е бил в границите на българската държава[156]. Опитът за интерпретиране на наличните сведения няма претенциите окончателно да разреши този нелек въпрос от политическата съдба на големия севернотракийски град, но все пак са коментирани всички извори, свързани с него през разглеждания период[157].

Години наред хрониките и документите за историята на Европейския Югоизток като цяло и конкретно за историята на България, Латинската империя или Никея неизвестно защо подминават Пловдив с мълчание след споменаването му в договора от 1229 г. Единствено далечният фландърски хронист Филип Мускес в римуваната си „Световна хроника“ споменава града. На историята на Латинската империя той посветил 10 000 стиха. Във връзка с подготовката на похода на император Бодуен II през 1239 г. от Западна Европа към Константинопол Филип Мускес споменава Филипопол: „…И тъй поискаха от Рим да тръгнат на Свети Йоан към Константинопол – град желан, защото Филипопол клет живееше под влашки гнет и цялата земя беше завладяна. От туй духът на Бодуен дьо Фландр бе опечален…“[158] Отдалеченият хронист предал в рими историята на рицарската държава, която безспорно вълнувала западното общество през XIII в. Той отразил голямата загриженост именно за Филипополското дукство – то било дадено на френски благородник от император Бодуен I и загубено за империята. Това показва, че Пловдив бил много привлекателен център за западните рицари, които оценили и разположението му, и плодородната земя около него и, веднъж стъпили там, го смятали неизменно за свой. Любопитно е, че досега не са открити археологически находки, които да свидетелстват за едно сравнително дълго присъствие на латинците в града. Изследователите, защитаващи тезата, че Пловдив от 1208 до 1221 или 1230 г. (това са близо двадесетина години) е владян от Латинската империя, не могат да се опрат на данни, които убедително биха подкрепили такова присъствие.

3. Пловдив през периода 1230–1263 г.

Съдбата на Пловдив през този период е свързана с българо-никейските отношения в Тракия и макар името му да не се среща в изворите години наред след 1230 г., е необходимо да проследим политическите събития след тази година, за да изясним, макар и по косвен път, статута му. След голямото разширение на българската държава при Иван II Асен до края на неговото управление не настъпили никакви териториални промени. Пловдив също продължавал да бъде под властта на българския цар.

След 1241 г., когато Иван II Асен починал и престола наследил малолетният му син Калиман I Асен (1241–1246), позициите на българската държава във външнополитическите отношения на региона се разклатили чувствително[159]. Никейският император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254)[160], допуснат още през 1235 г. на Балканския полуостров в резултат на договорните отношения между Никея и България[161], вече завоювал територии в Тракия и Македония от българската държава. На два пъти през 1241 и през 1246 г. Ватаци се насочвал към Солун срещу Йоан Комнин, за да разреши въпроса с владеенето на града. Българският владетелски двор останал напълно безучастен към тези големи аспирации в Македония, където имало обширни територии, включени в границите на българската държава[162].

Това се обяснява с промените, настъпили в Търново. Калиман I Асен, син от унгарската съпруга на Иван II Асен, починал, а за цар на България бил провъзгласен Михаил II Асен (1246–1256), син на Иван II Асен от съпругата му Ирина, дъщеря на пленения при Клокотница епирски владетел Теодор Комнин[163].

При своя поход в Македония към Солун император Йоан III Дука Ватаци научил за настъпилата промяна на българския трон и у него, както и сред някои от приближените му от императорския съвет, назряла идеята да бъдат нападнати българските земи. На императорския съвет в гр. Филипи се противопоставили две мнения: едното – да се нападнат българите, другото – да не се влиза във война с тях[164]. Било прието мнението на великия доместик Андроник Палеолог – да се започне война срещу България. В резултат на този поход през 1246 г. били превзети много български крепости: Сяр, Мелник, Цепена, Стенимахос, Стоб (на р. Рила), Хотово, областта на Велбъжд, Скопие, Велес, Прилеп, Овче поле, Просек[165]. След тези големи завоевания на никейския император историята на Георги Акрополит – основният източник за събитията, отразява и границата между двете държави: „…И границата между него (Йоан Ватаци – б.а., А.Д.) и българите станала р. Еврос (Марица – б.а., А.Д.).“[166] Като се имат предвид всички изброени крепости, които влезли в завоеванията на империята в Македония и Родопската област, както и изричното споменаване на крепостта Стенимахос и р. Марица като граница и отсъствието на големия град Пловдив сред всички тези сведения, пределно ясно е, че градът е останал в границите на българската държава и след 1246 г. След успехите на император Йоан III Дука Ватаци в югозападните земи, той сключил договор с българския цар Михаил II Асен, в който според думите на Георги Акрополит било отразено ограничаването на никейския владетел само в тези земи и обещанието му, че не ще отива по-нататък[167].

През 1254 г. енергичният никейски император Йоан III Дука Ватаци починал и бил наследен от сина си Теодор II Ласкарис (1254–1258)[168]. Възползвайки се от промяната в никейския императорски двор, цар Михаил II Асен пристъпил към отвоюването на българските крепости в Южна Тракия и най-вече в Родопската област. Завладени били Стенимахос, Перущица, Кричим, Цепена, Устра, Перперакион, Кривус и Ефрем (Ефраим). Монияк (Мнияк) останал никейско владение[169]. Тези крепости били за твърде кратко време в пределите на българската държава. През зимата на 1255 г. Теодор II Ласкарис предприел военна кампания и си възвърнал почти всички, с изключение на Цепена, която обсаждал продължително, но въпреки непреодолимото си желание да я притежава, не успял да я превземе[170]. За Пловдив не се споменава нито, че е превзет от Михаил II Асен през 1254 г., нито, че е върнат в пределите на Никейската империя от император Теодор II Ласкарис. Сле-

дователно той е бил град под политическата власт на българския цар. През пролетта на следващата 1256 г. императорът с още по-голяма и добре подготвена войска отново навлязъл в тракийските територии и се установил на лагер при р. Регина, близо до Димотика. Но до военни действия не се стигнало. Цар Михаил II Асен сам предложил мир, като изпратил за посредник бащата на своята съпруга – Ростислав Михайлович. На 6 август 1256 г. бил сключен договор, известен в историята като Регински мир. Ростислав Михайлович не изиграл положителна роля в преговорите, а предпочел да уреди своите отношения с никейския император и да извлече полза от иначе високоотговорната мисия, която му била поверена[171]. По силата на този мирен договор България се лишавала от редица крепости и градове в Родопите, включително и Цепена, които преминали под егидата на Никейската империя. Това бил позорен мир за предишната Асенева България, която 15 години по-рано била могъща и авторитетна.

Въз основа на едно писмо на император Теодор II Ласкарис до градовете в Мала Азия относно мира, сключен с българите, се стига до извода, че Пловдив е в пределите на българската държава според договора. Сведението гласи: „Тя [границата] преминава отсам Сердика и Филиповия град (Пловдив – б.а., А.Д.) спрямо нас в Македония и отделя Велбъжд, и добавя към предишното положение [на границата] прочутата Скопска тема и известната Вранийска, включва Албанон (тук вероятно Елбасан – б.а., А.Д.) и довежда границите до сръбските предели.“[172] Също така нека си припомним сведението на Георги Акрополит, според което Стенимахос и други крепости били превзети от никейския владетел през 1255 г., а Цепена минала към Никея по договора от 1256 г. За Пловдив не се споменава обаче нищо и явно той трябва да се приема като принадлежащ към българските територии. Следователно, би трябвало да се приеме, че Пловдив според Регинския мир останал в пределите на България, но били загубени редица родопски крепости.

До началото на 60-те години на XIII в. обстановката на Балканския полуостров значително се променила. Българската държава престанала да участва активно в политическите взаимоотношения в региона, за да защитава държавните си интереси. Никейската империя утвърждавала и заздравявала позициите си в Тракия и Македония. Подготвян бил окончателният удар срещу напълно обезсилената Латинска империя, която все още с големи усилия съществувала, практически намалена до самия Константинопол и околностите му[173].

Никейският император Теодор II Ласкарис починал през 1258 г.[174], без да може да осъществи голямата идея на своя баща – възстановяването на Византийската империя. Неговият малолетен син Йоан IV Дука Ласкарис (1258–1261)[175] наследил престола и управлявал с регентство, но на 1 януари 1259 г. единият от регентите – Михаил Палеолог[176], сам се обявил за съимператор на Йоан IV Ласкарис, който бил отстранен, ослепен и фактически лишен от правата си на законен владетел[177]. Михаил Палеолог, положил началото на прочутата династия на Палеолозите, се очертал като единственият най-силен владетел на Балканския полуостров и в Мала Азия, който имал реална възможност да отвоюва от латинците Константинопол и да възстанови Византийската империя. В резултат на активни действия и дипломатически съюзи, насочени срещу империята на рицарите, и последвалата обсада на латинската столица Михаил VIII Палеолог (1261–1282)[178] постигнал желания успех и на 25 юли 1261 г. Константинопол паднал, а на 15 август той влязъл тържествено в столицата на възстановената Византийска империя[179].

Още преди смъртта на император Теодор II Ласкарис в българската държава настъпили динамични събития в резултат на борбата за власт между различни групировки от господстващата класа. През 1256 г. българският цар Михаил II Асен бил убит; като извършител на покушението изворите сочат братовчед му Калиман. За кратко време той се възкачил на българския престол като Калиман II Асен, оженвайки се за вдовицата на покойния цар. В тази обстановка след смъртта на Михаил II Асен в управлението на държавата настъпила криза, в която взели участие няколко групировки със свои кандидати за българския престол. Калиман загубил поддръжката на търновското болярство и, принуден да абдикира, бягал от едно място на друго и накрая бил убит. За година на неговата смърт се приема 1257[180]. На българския престол се възкачил болярнът Мицо (1256–1257), владетел на Месемврия. Той бил женен за Мария, една от дъщерите на цар Иван II Асен от брака му с Ирина Комнина, и поради това имал основателни претенции върху българския престол[181]. Неговото провъзгласяване за владетел не разрешило междуособиците и гражданската война от 1256 г. се разгоряла с нова сила. Кризата в държавата била преодоляна с активното участие на болярското съсловие, което издигнало за владетел Константин Тих Асен (1257–1277). По този начин отново се прекратило наследието по легитимна линия и фактически се извършила узурпация на българския престол. Новият български цар станал зет на император Теодор II Ласкарис, като се оженил за дъщеря му, внучка на Иван II Асен от дъщеря му Елена, никейска императрица, което му дало основание да приеме династическото име Асен[182].

Докато повечето от противниците на новия български цар били обезсилени, то Мицо бил най-сериозният му съперник, тъй като не се отказвал от претенциите си върху българския трон. В някои случаи Мицо бил твърде силен противник и нанасял значителни поражения на царя. Дори един път Константин Тих Асен бил изтласкан извън пределите на държавата си и принуден да търси спасение и подкрепа в никейската крепост Стенимахос поради роднинските си връзки с император Теодор II Ласкарис. Оттам той получил подкрепа и дори успял да премине в настъпление срещу Мицо[183]. Дали Пловдив като много близкостоящ до Стенимахос е имал някакво отношение към конфликта между Константин Тих и Мицо и коя страна поддържал, не е известно, но като голяма и централна крепост, която българският цар не предпочел да използва за прикритие и възстановяване на силите си, градът навярно е бил враждебно настроен към законния владетел. Възможно е Мицо предварително да е заел позиции в Пловдив и Константин Тих Асен, поставен пред безизходицата да не може да получи подкрепа в пределите на държавата си, да е бил принуден да избяга в Стенимахос, където никейският гарнизон му оказал помощ. Разбира се, това е предположение, за което преки изворови сведения няма, но обстоятелствата при този конфликт позволяват то да бъде изказано. През 1257–1258 г. ситуацията в България била твърде размирна, неспокойна и конфликтна – обстановка на борби между претенденти за престола, изпълнена с междуособици. Напълно е възможно отделни градове да са се ориентирали към някои от съперниците и да са отстоявали позициите им. Възможно е и Пловдив де е заел страната, враждебна на Константин Тих през това твърде напрегнато време на утвърждаване на новия български владетел. Положението в България се утежнявало и от унгарската експедиция начело с магистър Чака през периода 1257–1259 г.[184]

Българо-византийските отношения били обтегнати и враждебни през 1261–1263 г. Според византийския историк Георги Пахимер пределите на империята стиг-

нали до Адрианопол, отвъд който земите били владени от българите, и император Михаил VIII Палеолог често изпращал там военни експедиции[185]. През 1261 г. Латинската константинополска империя престанала да съществува, когато новият никейски император Михаил VIII Палеолог (1261–1282) успял да влезе в Константинопол като победител и възстановил вековния център на възобновената Византийска империя[186]. Многократно Михаил VIII Палеолог нахлувал в българските територии, в отговор на което Константин Тих също предприемал военни мерки срещу империята по границите ѝ с неговата държава. Българският цар успял да завземе през 1262 г. някои погранични източнотракийски крепости –Врисис, Скопелос, Петра и др.[187] На следващата 1263 г. византийският император преминал в настъпление. Били предвидени сериозни разузнавателни акции, които могат да се отнесат към т.нар. „военно инженерство“ и стратегия въз основа на топографски карти на пътища и местности, обект на нападение. Така, добре подготвена и ръководена от Михаил VIII Палеолог, византийската войска завладяла цялата територия на юг от Стара планина. Изрично се споменават и двете крепости – Стенимахос и Филипопол[188]. Тук е моментът да се върнем към 1256 г., когато отбелязахме, че според Регинския мир Пловдив не минавал към териториите на империята, а оставал в пределите на България, и едва сега, през 1263 г., последвало откъсването му от българските територии[189]. Така големият град на р. Марица в Северна Тракия след близо 58 години съществуване в пределите на българската държава бил завладян от Византия[190].

Георги Пахимер не съобщава никакви подробности във връзка със завладяването на Пловдив, но едно е сигурно – българският гарнизон и изобщо отбраната на града със значително намалени съпротивителни сили не издържали пред мощната и много добре подготвена византийска войска. Вероятно самият византийски император имал голямото желание да възвърне в пределите на империята града, който със своето важно стратегическо положение бил винаги притегателен център за всички владетели, имали възможност да стъпят в Тракия – български царе, византийски или латински императори. Завладяването на Пловдив означавало и показвало един последен етап от започналата експанзия на Никейската империя в Тракия, която може да се окачестви като „реконкиста“ за възстановителите на Византийската империя с различни етапи и резултати, протекла през периода на империята „в изгнание“ и продължила след отвоюването на Константинопол през 1261 г. През 80-те години на XII в., след успешното въстание на Асеневци, близо 18 години Филипополската област била на границата между България и Византия на територията на империята. Сега, в 1263 г., император Михаил VIII Палеолог едва ли е имал по-големи надежди и претенции от тези, да завладее областта на Пловдив. За по-значими успехи в Тракия той, поне за момента, не можел да има амбиции.

4. Съдбините на Пловдив от 1263 г. до средата на XV в.

От 1263 г. изминали близо 60 години, през които изворите не съобщават никакви преки сведения за града или пък други, които по косвен път да са свързани с него. Пловдив бил в пределите на Византия и не са известни никакви опити на българската държава да възвърне в своите граници този много важен стратегически и икономически център. Освен Пловдив, по време на голямото настъпление на им-

ператор Михаил VIII Палеолог в Тракия България загубила още Анхиало и Месемврия. Откъсването на двата важни града Пловдив и Месемврия, както и на Родопската област, накърнявало целостта и престижа на държавата. През 1265 г. Константин Тих участвал във война на страната на татарите за освобождаването на селджукския владетел Изз-ад-Дин Кайкаус от византийски плен, но не използвал случая за териториални придобивки, въпреки че съюзените войски навлезли дълбоко в земите на империята. Пребиваването на император Михаил VIII Палеолог в Егейска Тракия по това време също било удобен момент за активизирането на българската външна политика в Северна Тракия, но до това не се стигнало. Бил обсаден гр. Енос, където се намирал селджукският владетел. Той бил освободен от плен, но териториални придобивки за българите не били постигнати[191].

Разбира се, за безрезултатната българска външна политика има и обяснение. Татарското нахлуване в земите на Северна България, опустошителните грабежи и насилията, на които те били подложени, разорили държавата. Независимо от изтеглянето на татарите по посока на византийската столица и участието на 20-хилядна войска от българи на тяхна страна, цар Константин Тих Асен не извлякъл полза от това. Българското участие било използвано за чужди интереси. Именно безсилието на държавата и владетеля ѝ отворило пътя за последвалите грабителски походи на този номадски народ в края на 70-те години на XIII в., довели до непоправими щети за българската държава.

По време на войната от 1265 г. татарските орди нахлули стихийно на юг от Дунава и после прехвърлили Стара планина. При това навлизане не е изключено и отделни отряди да са проникнали до Пловдивската област и да са нападали околностите на града. Към такова предположение насочват самите думи на Георги Пахимер: „…Техният строй не беше единен и на едно място, но стадно се пръскаха на тълпи и заедно с другите се хвърляха в засади.“ И още : „...Те не вървяха на фаланги, а правеха набези навсякъде с надежда за плячка и надеждата им беше по-голяма от всеки страх, че ще пострадат.“[192]

В историческата книжнина за този период от българо-византийските отношения се подчертава, че главните противоречия между двете държави се свеждали до предаването от византийска страна на България на Месемврия и Анхиало по силата на подписания договор през 1268 г., но впоследствие изпълнението му непрекъснато било отлагано[193]. Що се отнася до Пловдив, независимо че той бил в пределите на българската държава до 1263 г., както и Месемврия и Анхиало, той не фигурирал в договорните отношения като град, който може да бъде върнат на България. Възможно е това разграничаване да се дължи на обстоятелството, че Пловдив бил превзет в резултат на военни действия, а Месемврия била подарена на императора от Мицо, срещу което българският благородник станал византийски васал с владения в областта Троада на р. Скамандър в Мала Азия. Очевидно на Пловдив се отдавало много по-голямо значение, отколкото на Месемврия и Анхиало, макар че Месемврия била значим пристанищен град и силна крепост.

Както бе посочено, близо 60 години след включването на Пловдив във Византийската империя, преки сведения за политическата история на този голям тракийски град липсват. Той не се среща в изворите и за съдбата му през втората половина на XIII – 20-те години на XIV в. можем да правим частични предположения единствено по големите процеси и исторически събития, характеризиращи живота на Византия през този период. Би трябвало да се запознаем и с историческите про-

цеси през тези години и в съседна България, тъй като през Средновековието било предопределено Пловдив да бъде владян или от византийци, или от българи.

През 70-те години на XIII в. на Запад се появили аспирации към реставрация на Латинската империя в Константинопол. През май 1267 г. неаполитанският крал Шарл д'Анжу сключил договор във Витербо за бъдещата подялба на Византия с бившия латински император Бодуен II в присъствието на папа Климент IV (1265–1268). Шарл д'Анжу възглавил коалиция, подготвяна за тази голяма цел[194]. Над Византия надвиснала заплахата да се повтори всичко преживяно през 1204 г. и последвалите я 57 години на живот „в изгнание". Ловкият политик и безспорно държавник от висока класа император Михаил VIII Палеолог отговорил на готвения удар срещу империята по един шокиращ начин за междудържавните отношения по това време. За да спаси империята, той пренебрегнал изконното противоречие между Рим и Константинопол, т.е. между източния православен и западния католически свят (и двата християнски), и сключил уния с Рим на Лионския събор през юли 1274 г. Там бил прочетен историческият документ от византийското пратеничество „Изповедание на вярата", под който стояли подписите на императора, престолонаследника и 44 висши представители на византийския клир. Този документ подчинявал Константинополската църква на папата. Унията била сключена, бил сложен край (но не задълго) на схизмата между двете църкви, като Рим запазвал върховно положение в йерархията[195]. Този безпрецедентен акт отдалечил за известно време надвисналата опасност от Запад.

От друга страна, за да парира евентуални агресивни действия на България, византийската външна политика прибягнала към сключването на съюз с татарите, след което техните опустошителни нападения в българските земи зачестили, особено през 1273 г.[196] Последвали сериозни затруднения във вътрешнополитическото положение на България, включително и появата на условията и предпоставките за избухването на селското въстание начело с Ивайло през 1277 г. Едно след друго следвали динамичните събития: убийството на Константин Тих Асен при Велбъжд в 1277 г., провъзгласяването на Ивайло за цар, провокираното от Михаил VIII Палеолог татарско нашествие, пристигането на византийска войска пред Търново, женитбата на Ивайло с българската царица Мария, войната срещу татарите, обсадата на цар Ивайло в Дръстър. Друг немаловажен проблем изникнал с провъзгласяването на Йоан III Асен (1279–1280)[197], зет на византийския император, за български цар. Това била пряка намеса във вътрешните работи на българската държава. Особено се утежнило положението на византийския поставеник, когато против него се изявила съпротивата, начело на която застанал боляринът Георги Тертер. Това принудило Иван III Асен да избяга от българската столица при татарите. Междувременно, през 1280 г. въстанието на Ивайло вече затихвало, а самият той намерил гибелта си при татарите[198].

След драматичните събития около гражданската война и нахлуванията на татари и византийци кризата в българската държава се задълбочила още повече, като за 20 години тя преживяла неблагополучието на политическия сепаратизъм, а най-характерното е, че за 34 години начело на държавата застанала куманска династия[199]. При първия неин представител – цар Георги I Тертер (1280–1292)[200], България изживяла унизителното положение да бъде васал на татарската „Златна орда". След абдикацията на Георги I Тертер и бягството му във Византия на трона в Търново бил поставен Смилец (1292–1298), протежето на татарския хан Ногай. Родовите владения на Смилец се намирали в Подбалканската област[201].

По същото време Византия продължавала да изживява криза във външнополитическите си отношения. Кулминацията била достигната, когато през 1281 г. била сформирана нова антивизантийска коалиция, пак начело с Шарл д'Анжу, включваща Епир, Тесалия, Сърбия, България, Венеция и сина на Бодуен II – Филип. Сега вече никаква уния не можела да отклони алчните апетити на противниците на Византия. Но въпреки това и този път император Михаил VIII Палеолог успял с намесата си в делата на Сицилийското кралство да отклони бедата, надвиснала над империята. Избухналото въстание в Сицилия отклонило вниманието на Шарл д'Анжу и империята отново можела да си отдъхне[202].

Още през 1285 г., по време на нашествието на татарите, когато цар Георги I Тертер станал васал на татарския хан, Теодор Светослав, неговият син, бил отведен като заложник в „Златната орда". През 1299 г. Чака (Чоки)[203], синът на Ногай, с помощта на Теодор Светослав се възкачил на българския престол, но това унижение за българската държава не продължило дълго. През следващата 1300 г. чрез находчиви дипломатически ходове Теодор Светослав (1300–1322)[204] успял да отстрани татарина и да се възкачи на престола като цар на българите[205].

Последната четвърт на XIII в. била изпълнена със сътресения и повратности и преди всичко с безсилието на царската институция в България. Липсват каквито и да било сведения за опити на Георги I Тертер или на Смилец да възвърнат към българската държава севернотракийските територии, което би довело до включването в границите на България на Пловдив и областта му. Цялостното положение на държавата през последните три десетилетия на XIII в. не позволявало да се предприемат действия в тази насока.

Любопитно е да видим какво било състоянието на териториите, намиращи се в българската държава през тези години в непосредствена близост до Пловдив. В Подбалканската област на север от Пловдив след смъртта на цар Смилец се оформило като феодално владение Крънското княжество начело с деспот Елтимир (Алдемир), брат на цар Георги I Тертер. В начало на 1302 г. срещу него император Андроник II изпратил византийска войска, водена от брата на Смилец – Радослав[206], който след смъртта на брат си избягал във Византия. Вероятно сега той искал да възвърне родовите си владения. В тази кампания Радослав бил пленен и ослепен[207]. Самият Елтимир, според сведенията на основния извор за събитията – историята на Георги Пахимер, имал променливо отношение към новия български владетел – своя племенник Теодор Светослав[208]. Както българският цар, така и византийският император били особено чувствителни към Подбалканската област. Стабилността ѝ в пределите на една от двете държави била предпоставка за владеенето на други крепости и градове на юг от Стара планина. За Византийската империя Подбалканската област представлявала буферна зона между българската държава и Пловдивската област, а за България тя била крачка към завладяването на Пловдив и принадлежащите към него по-малки градове и крепости. Определен успех за цар Теодор Светослав би било трайното включване на областта в пределите на България.

През последните 20 години на XIII в., при сина и наследника на Михаил VIII Палеолог – Андроник II Палеолог (1282–1328), който нямал размаха и далновидността на своя баща, Византия преживяла немалко сътресения във външнополитическата сфера. Неговата първа стъпка обаче имала очаквания успех и получила поддръжка – било прекратено действието на Лионската уния, с което се целяло

обединението на цялото византийско общество. Съвсем не блестящо обаче се представили византийската дипломация и военните сили на империята във войната между Венеция и Генуа през 1294 г., в която Византия била на страната на победената Генуа[209]. И все пак не тези били най-тежките и непоправими беди, сполетели империята. Все още Византия се чувствала стабилна на полуострова. Но онази сила, която щяла да превърне след столетие и половина империята в една фалирала, макар и със славно минало могъща държава, вече застрашително тропала на вратите в преддверието на европейския свят, т.е. в Мала Азия. Тази сила били турците.

През 80-те години на XIII в. при императорите Михаил VIII Палеолог и Андроник II Палеолог османските турци устремно започнали нашествията си във византийските територии на Мала Азия, като за изходна база използвали земите на Иконийския султанат на селджуките. За кратко време те успели да навлязат и да нанесат страшни опустошения в слабо охраняваните или изобщо оставени без защита византийски провинции Фригия, Витиния, Лигия и дори започнали да се заселват там[210]. Загубите на Византия в Мала Азия били катастрофални, много емирства на турците се образували безпрепятствено на териториите на империята и броят им непрекъснато нараствал. Особено активен в завоевателната експанзия се оказал Осман, наследникът на емирството на Ертогрул в североизточните земи на Мала Азия. Териториите на цялата бивша Никейска империя били под властта на османците; само някои все още силни византийски крепости като Никея, Никомидия, Бруса (дн. Бурса), Сарди и Смирна продължавали да съществуват сред морето от войнстващи турски емирства[211].

Сериозните затруднения на Византия в Мала Азия били използвани от българския владетел Теодор Светослав, който предприел поход за възвръщането на крепости и градове от Черноморското крайбрежие към държавата си. През 1304 г. българите успели да си върнат редица крепости както по крайбрежието на Черно море, така и в Източна Тракия. В отговор на тези български успехи император Андроник II заедно със сина си и съимператор Михаил IX Палеолог (1281–1320) организирал поход в същата година, насочен към Подбалканската област, към владенията на деспот Елтимир. В резултат на тази военна кампания Месемврия, Анхиало, Русокастро, Диампол и Лардея преминали към териториите на империята. През същата година цар Теодор Светослав и владетелят на Крънската област Елтимир предприели съвместни действия и върнали отново тези крепости във владение на деспота[212]. В отговор на това император Михаил IX Палеолог изпратил срещу българските тракийски територии наемна войска от каталани. Те обаче прехвърлили Галиполи и вместо да са в услуга на империята, извършили големи опустошения, като разорявали градове и области. Императорът бил принуден да започне преговори с Теодор Светослав с цел да парира действията му, за да може да се справи с каталаните[213]. През 1305 г. в Подбалканската област, по-точно във владенията на Елтимир, настъпили промени не в полза на българската държава, тъй като той се споразумял с императора. Измяната била посрещната много остро от Теодор Светослав. Той отнел от своя вуйчо цялата Крънска област, присъединявайки я към държавата си[214].

През април 1307 г. България и Византия пристъпили към сключването на мирен договор, необходим и за двете държави: за първата – да затвърди завоюваните територии на юг от Стара планина, а за втората, изтощена от действията на каталаните в Тракия и на турците в Мала Азия – да възпре военните действия на бъл-

гарската държава, насочени все пò на юг в Тракия. Мирът бил затвърден с брак между българския цар и Теодора, дъщеря на сина на Андроник II Палеолог и негов съимператор – Михаил IX Палеолог[215]. През тези години цар Теодор Светослав целенасочено се стремял да завладее на всяка цена териториите на Елтимир, т.е. Крънското княжество, намиращо се в източните предели на Подбалканската област. Българската външна политика насочила много настоятелно интересите си също и към Югоизточна Тракия, за да осигури тила си при евентуални бъдещи действия за отвоюването на тракийските градове и крепости на запад и юг от областта. По този повод може да се изкаже предположението, че като следващ етап в действията си на юг от Стара планина цар Теодор Светослав включвал завладяването на Пловдив и прилежащите му околности.

В самата Византийска империя се появили благоприятни обстоятелства, които насочили вниманието на Теодор Светослав на юг. През октомври 1320 г. император Михаил IX починал и това заедно с други субективни и обективни предпоставки извело на преден план на историческата сцена във Византия безпрецедентната борба[216] за власт между двамата Андрониковци, внук и дядо: Андроник III Палеолог (1328–1341)[217] – син на Михаил IX, и Андроник II – баща на Михаил IX. От есента на 1321 г. започнала изтощителна и разсипническа гражданска война между стария и младия император, оглавили съответно столичната и провинциалната аристокрация.

Андроник III Палеолог напуснал Константинопол и се установил в Адрианопол заедно със съмишлениците си – византийските аристократи протостратор Сергиан и Йоан Кантакузин. С оттеглянето си в Тракия Андроник III отделил големи области от западните територии на империята, привличайки местната аристокрация. Така те били откъснати от централната власт в Константинопол и се създала, макар и за кратко време, своеобразна държава, в която Южна, Северна и част от Източна Тракия, както и Родопската област били под сюзеренитета на Андроник III – младия император. Изрично се споменава, че Пловдив бил на страната на Андроник III и гражданите му се сражавали с него във военните кампании срещу стария император[218]. Родопската област с крепостите Стенимахос, Цепена и други се управлявала от стратопедарха Андроник Палеолог, който също бил на страната на младия император[219]. Към лагера на Андроник III бил и избягалият във Византия още след смъртта на Смилец негов най-малък брат Войсил[220]. Той бил сред приближените на императора военнокомандващи във византийската армия по времето на Михаил IX и също за целите на византийската политика и за своите собствени бил отпращан към Крънското княжество. Поради това и след смъртта на Михаил IX Войсил останал като приближен на сина му Андроник III, продължавайки да храни надежда, че с негова помощ ще може да придобие Подбалканската област.

Младият император бил много енергичен в стремежа да си осигури съюзници и за тази цел се обърнал и към българския цар Теодор Светослав, негов зет, с молба да му помогне срещу дядо му с военна сила. Молбата била приета веднага и при Андроник III пристигнал отряд от 300 конници, но този изгоден случай не бил използван за целите на българската външна политика, макар че на Теодор Светослав не била чужда мисълта да плени Андроник III и да докаже по този начин лоялността си към Андроник II[221]. Срещу това той може би възнамерявал да постигне изгоди за царството си. Намесвайки се в конфликта между двамата Андрониковци, привидно на страната на младия, Теодор Светослав може би целял да покаже

лоялност същевременно и към стария император, като всъщност замисълът му бил да постигне териториални придобивки за държавата си в Тракия. Не е изключено подтекстът на тази политика да е целенасочен стремеж към Пловдив и областта му. Това е допустимо, като се има предвид, че морските крепости Анхиало, Месемврия, Агатопол и други били задържани от българския цар по договора от 1307 г.[222]. Разбира се, положението на Пловдив било по-различно, тъй като империята държала много повече на него. При новите реалности обаче би могло да се очаква той да бъде спечелен по дипломатически път, при положение че младият император Андроник III бъде отстранен с помощта на българския цар. Разбира се, това е само предположение и опит да се доразвие логиката на намесата на Теодор Светослав във вътрешните дела на Византия.

Опитът да бъде заловен Андроник III пропаднал поради малочислеността на българския отряд и поради подозренията спрямо намеренията на българския цар. Но тези подозрения не били доказани, тъй като командирът на конницата Мартин проявил гъвкавост и всякакъв опит за действия бил изоставен[223]. За съжаление плановете на цар Теодор Светослав за нас остават недоизказани и недоизяснени, а за държавата – недоосъществени, тъй като през август 1322 г. той починал[224]. Така било прекъснато едва започнатото от него възстановително и укрепително дело на някогашните му предшественици, съживено от него след повече от половин столетие безпомощност и безличие на държавата. Идеите му предвещавали възстановяване на авторитета на българската държава на полуострова и той завещал делото му да бъде продължено от неговия син Георги II Тертер (1322–1323), който проявил активност към Тракия, но управлявал твърде кратко време[225].

Докато в началото на откритата война между Андроник III и Андроник II първият имал достатъчно сили да завладее цяла Тракия, да се противопостави с успех на дядо си и да се стреми напористо към престола в Константинопол, то не след дълго, още през зимата на 1321 г., настъпили промени в полза на Андроник II[226]. Когато младият император бил в Регион (дн. Кючюк Чекмедже), а после и в Космидион и чакал изпратените посланици за сключване на мир с Андроник II, неговото стабилно и водещо положение в конфликта било заето от противника му. До този обрат се стигнало по следния път. Андроник III всячески поощрявал и издигал авторитета на своя приближен Йоан Кантакузин вероятно за сметка на облагите и интересите на други свои военачалници. От това пристрастие особено бил засегнат военачалникът Сергиан, който преминал на страната на стария император. Българският благородник Войсил бил също разколебан в надеждите си към младия император. Той виждал стремежа на Андроник III към Константинопол и, оставайки вероятно с неосъществени илюзии по отношение на Подбалканската област, се насочил към съюз със стария император, от когото може би получил повече обещания за самостоятелно владеене на областта. Андроник III бил напуснат и от великия стратопедарх на Тракия Андроник Палеолог, който също преминал в противниковия лагер[227].

Чувствителните затруднения в лагера на Анроник III, от които произтичало и отслабването на позициите му в конфликта с Андроник II, били използвани от българската външна политика. Цар Георги II Тертер нападнал владенията на Андроник III в Тракия през лятото на 1322 г. и превзел Пловдив, завладял и други градове, а трети опустошил. Йоан Кантакузин, приближеният на Андроник III и автор на историческото съчинение за този период на българо-византийските отношения,

накратко предава обстоятелствата, при които Пловдив бил превзет от българския цар: „Когато войната между двамата императори още продължава и когато Андроник Палеолог (велик стратопедарх – б.а., А. Д.), началник на подвластните на византийците крепости в Родопите, се отметнал от младия и преминал на страната на стария император, Тертер, като нападна ония градове и опустоши други, завзе Филипопол, голям многолюден град, защитен с пехота и конница, разположен в много удобно място, така че той бе най-самозадоволяващ се от другите градове на континента. А завзе Филипопол по следния начин. Един от близките му във Византион (Константинопол – б.а., А.Д.) от омраза към младия император тайно го осведоми, че жителите на Филипопол воюват заедно с младия император, а другите местни жители били заети с прибирането на реколтата. Затова, ако нападнел, щял да го завладее, понеже бил с малко хора. Следвайки това внушение, той (Георги II Тертер – б.а., А.Д.) лесно покори града, понеже беше без защитници.“[228]

Отбраната на Пловдив била поверена на малко хора и това улеснило превземането му. Андроник III се намирал по това време в Димотика. През юни 1322 г. младият император водел преговори с дядо си в Константинопол и, завръщайки се, се установил в Димотика. Българският цар, вече завзел Пловдив, се чувствал по-уверен и в състояние да предприеме по-нататъшни действия. Поради това, когато през август същата година Андроник III се намирал все още в Димотика, Георги II Тертер нахлул в териториите на младия император в Източна Тракия и опустошил градовете около Адрианопол. В отговор на това Андроник III, излизайки от Димотика, преминал в настъпление и преследвал българската войска до пределите на Мизия. Българите претърпели голямо поражение, като лагерът им бил разграбен, повечето били избити и само малцина се спасили с бягство. Поощрен от успеха си, Андроник III един месец след това с голяма войска преминал в пределите на България на север от Стара планина, т.е. в Мизия, опустошил немалко области, но според приетите уговорки между двете държави не взел пленници[229].

Към края на 1322 г. между двамата Андрониковци се установили добри отношения. Андроник III отишъл в Константинопол, за да уведоми дядо си лично за големите успехи срещу българите. Тук той взел участие в делото против Сергиан, обвинен в организирането на заговор против Андроник II, което било разгледано вероятно към края на 1322 г.[230] Именно по това време, когато Андроник III бил в Константинопол, дошла новината за смъртта на Георги II Тертер, настъпила вероятно през пролетта на 1323 г.[231]

Смъртта на българския цар била последвана от териториални загуби за държавата на юг в Подбалканската област. Градовете между Месемврия и Стилбнос (Сливен) преминали под властта на византийците и император Андроник III поставил в тях свои управители. Сред градовете, попаднали под византийска власт в този регион на Тракия, би трябвало да се включат Диампол (Ямбол), Лардея, Ктения, Русокастро, Месемврия, Созопол, Анхиало (Поморие), Комена, Сотир, Пиргицион, Аетос (Айтос), Девелт, Кримна, Канстрицион и Скафида. Тези градове били признати като влизащи в пределите на българската държава според договора от 1307 г. между Теодор Светослав и Михаил IX Палеолог. Сега те отново били възърнати в политическите граници на Византия[232].

Разглеждането на взаимоотношенията в Тракия между България и Византия в началото на 20-те години на XIV в. не е самоцелно, тъй като то косвено обяснява политическата обстановка, на фона на която се очертава съдбата на Пловдив през

тези години. Освен това войната между двамата Андрониковци, продължила с известни прекъсвания 8 години, също е контекст в събитията, по време на които Пловдив сменил своите владетели – българския цар и византийския император.

От прекъсването на династията на Тертеровци на българския престол се възползвал и най-малкият брат на Смилец – Войсил, за да възвърне родовите си владения. Според сведенията на Йоан Кантакузин Войсил сам, т.е. без византийска помощ, се отправил към Мизия (т.е. България), в случая Северна Тракия, и завладял градовете от Стилбнос до Копсис[233] (между Сливен и Сопот). Те преминали под негово подчинение и поради племенна общност, т.е. родова връзка с тамошните болярски фамилии, близки по произход с рода на Смилец. Постигайки тази победа, Войсил осведомил с пратеничество императора, навярно Андроник II, че той, войската и земите, които придобил, ще му бъдат подвластни, т.е. Войсил станал византийски васал, срещу което получил и титлата „деспот на Мизия"[234]. Приема се, че тези владения се простирали на запад от Сливен, като западната им граница достигала горното течение на р. Марица при с. Ветрен, Пазарджишко. Тук се включвали долините на реките Тополница, Стряма, отчасти Тунджа. За северна граница се приема Стара планина, а за южна – Средна гора. На югозапад Пловдивската област и самият град, които били в ръцете на българския цар, бележели границата между Византия и България.

Съществувало едно неестествено положение. Областта от бреговете на Черно море до Сливен била под властта на Византия, а на запад от Сливен до Копсис владетел бил Войсил, васал на византийския император. От друга страна, Пловдив и областта му били под властта на българите. Винаги много чувствителни към Пловдив, византийците и този път преживели твърде болезнено превземането на града от българския цар през 1322 г. Поради това през февруари 1323 г. Андроник III със събрана от Константинопол войска се придвижил към Пловдив, за да го отвоюва[235]. При създалите се обстоятелства деспот Войсил преминал отново на страната на младия император. При Пловдив той се присъединил с войската си от византийци и българи към Андроник III. Това е твърде интересен прецедент, при който явно българи е трябвало да се противопоставят на българи, както и техният предводител, брат на бивш български цар, помагал на византийците срещу съплеменниците си, които държали големия град Пловдив. Това поведение на Войсил разкрива сепаратистичните тенденции от първата половина на XIV в. както във Византия, така и в България, които оказвали силно влияние в политическите взаимоотношения.

Ето как Йоан Кантакузин описва събитията, пряко отнасящи се до Пловдив по това време: „Младият император, който беше отгледан от дядо си – императора, като събра войската от Византион (Константинопол – б.а., А.Д.) и Тракия, отиде да превземе Филипопол. А когато той дойде там, Войсил го срещна заедно с подчинената си войска, за да започне войната. Те се разположиха на стан около града и го обсадиха, но тъй като вътре имаше достатъчно войска, те нищо не постигнаха, а претърпяха поражение. Защото Тертер едновременно със завземането на Филипопол, като се страхуваше да не би ромеите да го завладеят с внезапно нападение, както и сам бе направил поради малочисления гарнизон и още повече, че беше на границите между неговите и ромейските владения, той прати да пазят града 1000 конници алани и мизи и 2000 тежковъоръжени пехотинци, които се считаха за найхрабри сред тях. Началници им бяха Итил и Темир, по произход алани, и Инас, ун-

гарец. Началник на всичките бил Иван Русина, сръчен и твърде опитен в стратегията. И те, като умря царят им (Георги II Тертер – б.а., А.Д.), не изоставиха града, но останаха да го пазят. Тогава, обсадени от императора, те никак не излизаха извън вратите, наредени като за сражение, и като залостиха вратите, защитаваха се упорито и нанесоха много вреда на императорската войска. И тъй императорът ги обсажда непрекъснато в продължение на 4 месеца, като всекидневно се сражаваше. Когато вече загуби надежда да го превземе, един от германците, специалист по обсадните машини, понеже градът, изглежда, беше удобно разположен за превземане, внуши на императора истинска надежда за превземането му. Той, по заповед на императора, направи машина. А тя била такава. На 16 колела съоръжи дървена постройка, която могла да побере 100 мъже, които трябвало чрез блъскане отвътре да движат машината. Отгоре на постройката имало дървена кула с 5 площадки, така че във всяка площадка щяло да има по 8 души, които щели да стрелят с латински лъкове, наречени чангри. Те щели със стрелбите си да прогонят хората по стените. Когато машината била направена вече и тежковъоръжените войници и тия, които трябва да я движат, били наредени, цялата войска с вдигнати знамена и под звука на тръбата се втурнала срещу крепостта. А кулата, раздвижена от хората отвътре, тръгнала, като изглеждало, като че ли се движела сама. Защото никой от намиращите се вътре хора не се виждал отникъде, за да бъде улучен. А когато се доближила на един хвърлей, тези от дървената кула стреляли срещу тия върху стените. А те, като не можели по никакъв начин да противодействат и понеже изстреляните стрели от чангрите силно и лесно прониквали и преминавали през цялото им въоръжение, бяха наранявани от стрелите, а някои умирали. Като се задържали малко, след това отстъпили, оставяйки стената незащитена. Понеже дървената кула щяла почти да се добере до стената на града, случило се следното нещо. Пред стената на града от старо време бе построена цистерна за събиране на вода. Тя бе покрита с греди и дъски и, понеже отгоре имаше натрупана пръст, тя не се виждаше и никой, дори и от местните жители, отдавна не знаеше, че има покрита цистерна. А и гредите издържали колите и каквито тежести минавали по нея. Когато кулата се намирала върху нея, гредите се счупили и тя пропаднала в цистерната. От хората, които били вътре, никой не загинал, но всички оцелели. Филипопол, който се изложи на такава голяма опасност, избягна завладяването. Защото вътре се окуражили, изкачвали се и се защитавали от стената, а войската на обсадителите престанала да напада.“[236]

Преди обсадата на Пловдив цар Георги II Тертер починал и на българския престол бил издигнат от болярския съвет Михаил Шишман, владетел на Видин[237]. Последователността на събитията у Кантакузин позволява да се определи хронологически обсадата на Пловдив от Андроник III. Георги II Тертер починал през пролетта на 1323 г., а обсадата започнала най-рано през март 1323 г. и продължила 4 месеца, т.е. най-вероятно до началото на август същата година[238]. Тъй като последният представител на Тертеровата династия бил без наследници, „мизийските велможи“ обявили за свой цар Михаил, владетел на Видин. Майка му била неизвестна по име дъщеря на Теодора-Ана (дъщеря на цар Иван II Асен) и севастократор Петър, а баща му бил българският първенец от кумански произход Шишман, владетел на Видин. Докато Андроник III обсаждал Пловдив, новият български цар Михаил III Шишман Асен (1323–1330)[239] се отправил в Тракия, но не срещу Андроник III, тъй като чувствал, „че не е достатъчно силен“. Той потеглил срещу гра-

довете в планинските местности, които след смъртта на Георги II Тертер минали на страната на ромеите, т.е. в Подбалканската област в посока към Източна Тракия[240]. Може би не слабостта на българския цар е била причината или не е била единствената причина, за да не се отправи срещу младия император, който обсаждал Пловдив. Възможно е цар Михаил III Шишман да е предпочел да възвърне българските градове, преминали по-рано към Византия – задача, която той не смятал за по-маловажна от владеенето на Пловдив. Градът, макар и обсаден, бил под властта на българите, със силен гарнизон. Упоритата му съпротива до този момент давала основание на българския цар да смята, че бранителите му ще се справят и без допълнителна помощ. Освен това Михаил III щял да попадне в обкръжение, ако не се бил осигурил откъм подбалканските крепости. Фактически с тези действия Михаил III Шишман косвено помогнал на защитниците на Пловдив, тъй като император Андроник III, в отговор на действията на българите в подбалканските крепости, изоставил обсадата на града и се отправил срещу цар Михаил III Шишман. Именно поради това, че българският гарнизон в Пловдив бил достатъчно силен и царят знаел това, той не се насочил към големия обсаден град, а целял да осигури тила си. Следователно можем да поставим под съмнение обясненията на Йоан Кантакузин, че слабостта на царя не му позволила да се насочи към Пловдив. Опитът на Михаил III Шишман да възвърне крепостите и градовете в тази област, които доскоро били български, бил преценен от младия византийски император като сериозен стремеж да се стъпи здраво там и да се предприеме настъпление срещу южнотракийските земи на империята.

Император Андроник III заповядал на деспота на мизите Войсил да напусне обсадата на Пловдив, да се завърне в земите си и да приготви войските си за помощ срещу Михаил III Шишман. Преди да се отправи срещу българския цар, младият император поставил за стратег на Стенимахос и Цепена Георги Вриений. Освен това според византийския историк Йоан Кантакузин той оставил достатъчно войска за гарнизон, „за да не пострада земята от нападенията на филипополци“[241]. Това говори също за силите на гарнизона в града. Бранителите дори излизали извън крепостните стени, за да отблъснат обсадителите. Именно поради това Андроник III трябвало да подсили гарнизоните в Стенимахос и Цепена. След като извършил това, младият император можел да се насочи към Потука, за да се противопостави заедно с Войсил на Михаил III Шишман, който се намирал на разстояние един ден път от градчето.

По това време отношенията между Андроник III и деспота на Мизия Войсил се развили в много интересна посока, която според мен придобила гротескна форма. И макар че нямат пряка връзка със събитията около Пловдив по това време, те заслужават да бъдат разгледани, тъй като могат донякъде да обяснят все пак безрезултатната обсада на града, в която участвали и силите на младия император, и войската на Войсил, включваща негови единоплеменници, а може би и гърци.

Ето какво се случило, когато Андроник III отишъл при Потука. Там той не заварил войската начело с Войсил и така плановете му били осуетени. Дошла вест, че Войсил е починал и че не може да се разчита на неговата помощ. Равносметката от събитията била в полза на българския цар. Вследствие на дългата и мъчителна обсада на Пловдив много византийски войни били ранени и се оттеглили да се лекуват и възстановяват. Гарнизоните на Георги Вриений в родопските крепости също погълнали немалко сили от императорската войска и поради това на Анд-

роник III не оставало нищо друго, освен да отстъпи, без да даде сражение на Михаил III Шишман, и да се оттегли в Адрианопол с тягостното чувство на военачалник, изпаднал в безпомощното положение на бездействие. Огорчението на Андроник III може би било още по-голямо, след като до него стигнала вестта, че Войсил не се появил, тъй като починал от отравяне с гъби. Впоследствие се изяснило, че той не бил умрял[242]. Положението във византийския лагер позволило на българския цар да възвърне по споразумение крепостите в Източна Тракия, между Месемврия и Сливен, тъй като те не получили подкрепа от императора. Също така голяма част от Подбалканската област Михаил III Шишман вече владеел, с изключение на Копсис, където все още се намирал Войсил[243].

След успешните действия за българската държава в Източна Тракия и Подбалканската област, вследствие на което към пределите ѝ били възвърнати редица градове и крепости, Михаил III Шишман можел да отдели повече внимание на Пловдив. За да подсили позициите си там, той изпратил нова войска, за да го пази и да даде по този начин отдих на гарнизона под командването на Иван Русина, който успешно се справял до този момент с отбраната на голямата и важна крепост. Разказът на Йоан Кантакузин за последвалите събития гласи: „Същевременно той (Михаил III Шишман – б.а., А.Д.) изпрати стратег и друга свежа войска във Филипопол, за да го пази. А повика Иван (Иван Русина – б.а., А.Д.) и обсадените войници заедно със стратезите им, за да ги награди за усилията и храбростта, която проявиха при обсадата. Стратегът на изпратената войска, след като се приближил до Филипопол, изпрати да кажат на Иван за пристигането си и защо били дошли. А Иван заедно с подчинените му военачалници и целия гарнизон, излязъл да посрещне идващите и пренощува с тях извън града, за да може да им предаде града на следния ден. Същата нощ и Вриений (Георги Вриений – б. а., А. Д.) пристигнал до Филипопол и устроил засада, за да заграби рано сутринта градския добитък. Като узна, че Иван и гарнизонът заедно с техните стратези са излезли да посрещнат смяната, вдигна се и дойде до градските стени. Жителите на града сметнали, че моментът е удобен да се освободят от мизите и като отворили вратите на града, пуснали Вриений заедно с ромейската войска. Това, което императорът поради продължителната обсада и многобройните и непрекъснати сражения не можа да постигне с обсадни машини, Вриений с Божия помощ постигна без труд, като запази Филипопол за ромеите. А Иван и другите, като узнаха рано сутринта за завземането на града, върнаха се в земите си. След това Михаил, царят на мизите, изпрати войската и като го обсади, притисна здраво Войсил, който владееше Копсис и 4 други крепости.“[244]

Разказът разкрива една фатална непредпазливост, която коствала управлението на българите в града. Защитниците излезли от крепостта, присъединили се към новодошлите и прекарали нощта извън Пловдив. Вероятно на другия ден е трябвало да се извърши предаването на крепостта на новите сили, дошли от България. Това необмислено излизане от града довело до провал. Гръцкото население използвало присъствието на византийския стратег и отсъствието на българския военачалник и отворило вратите на града. Византийската войска безпрепятствено влязла в Пловдив. Това, което Андроник III не успял да постигне със сила и бойни съоръжения, с упорство и настървеност – да притежава града, самите българи и техните наемници предложили едва ли не като подарък на византийския император.

Единствен Йоан Кантакузин предава разказа за тези събития и поради учудващото късогледство, проявено от бранителите на крепостта и липсата на други

източници, се налага предположението, че Пловдив е паднал в резултат на предумишлено предателство. Сред защитниците, общо около 3000 войни в българския гарнизон, 1000 били алани, които били наемници. Предвождали ги също алани, а военачалникът на всички бил Иван Русина. Не е изключено, въпреки обещаните щедри награди от страна на българския цар, тези наемни части да са подготвяли оттеглянето си и да са използвали създалия се удобен момент за това. Възможно е и цялата ситуация да е резултат от византийска режисура след безуспешната няколкомесечна обсада. И излизането на Иван Русина с хората му от крепостта, и появата на Георги Вриений в засада пред стените ѝ е възможно да се дължат на усърдието на византийската дипломация. Византийците в града, които до този момент не действали в полза на императора по време на обсадата, изведнъж станали достатъчно смели и решителни и пуснали византийската войска. Това показва, че е имало връзка между привържениците на императора в Пловдив и силите на стратега Георги Вриений извън него. Йоан Кантакузин изобщо не намеква за подобни византийски действия и това е напълно разбираемо, но като се има предвид, че аланите неведнъж са били привличани като наемни войници в ромейската войска, може да се допусне, че те са се поддали на обещанията от страна на императора. С горните предположения се прави опит да се обясни иначе труднодопустимото лекомислие на бранителите на Пловдив, които с такава небрежност унищожили успехите, постигнати с цената на толкова усилия и жертви.

Според мен още едно обстоятелство събужда подозрение във връзка със завладяването на Пловдив от византийците към юли – август 1323 г. При неговото описание са спестени важни обстоятелства. След влизането на ромеите в града хората на Иван, както и пристигналият стратег, водещ българската войска, не се върнали в Пловдив, за да го отвоюват или поне да направят опит в тази насока, а се отправили на север към земите си. Действително по-късно, през 1328 г., Иван Русина се появява в историята на Кантакузин като командващ около 3000 конници на българския владетел Михаил III Шишман, които се насочили към Константинопол. Също така той представял българския цар в последвалите преговори с император Андроник III[245]. Това показва, че Иван Русина е доверено, високопоставено лице при българския царски двор. Поради това е логично и изказаното мнение, че той заемал най-високи длъжности в държавата[246]. Според думите на Йоан Кантакузин Иван Русина запазил своя ранг и доверието на българския владетел. Това именно буди съмнение относно начина на превземането на Пловдив. Не е възможно толкова предан на царя военачалник без никакви военни действия да се оттегли от завзетия голям централен тракийски град, който му бил поверен. В двете сведения около Иван Русина има значително логическо несъответствие. Поради това голяма е вероятността Пловдив да е паднал във византийски ръце не по описания начин, или най-малкото реакцията на главнокомандващия българския гарнизон да е била съвсем различна. В противен случай завземането на града според разказа на Кантакузин навежда на мисълта и буди сериозни подозрения, че е имало някакво споразумение между наемните бранители на Пловдив и византийците, които така лесно го завладяват[247]. Но това противоречи на цялостната политическа и военна кариера на Иван Русина – военачалник, предан на българския цар.

Обикновено когато през времето, за което говорим, се спечелва някаква голяма победа без бой и кръвопролития, тя се дължи или на доброволно предаване на крепостта, или на предателство. Според мен вторият вариант е по-подходящ при Пловдив през юли – август 1323 г.

Когато ситуацията се променила, щом българският владетел загубил Пловдив, неговото внимание се насочило към тази част на Подбалканската област, където се намирало феодалното владение на деспот Войсил с център крепостта Копсис. Този византийски васал владеел още 4 крепости. В продължение на година се водели военни действия между Войсил и българския цар. Войсил успявал да устои на натиска само поради помощта, която получавал от младия Андроник III – пари, конница, пехота, но независимо от това той не успял да задържи владенията си[248]. Един много важен факт не могъл да премълчи и самият Йоан Кантакузин: подчинените на византийския деспот на Мизия, т.е. на Войсил, продължавали да симпатизират на българския цар, което показва тяхната етническа принадлежност. Това принудило Войсил, притиснат отвсякъде и без продоволствия, да изостави земите си и да отиде при императора[249].

Подчинените на Войсил били българи и е много естествено да са проявявали тежнение към българската държава. Това отношение вероятно се засилвало като противодействие срещу присъствието на византийската войска в помощ на Войсил, с която той воювал срещу българския цар. Може би той принуждавал и подвластните му българи да воюват срещу съплеменниците си на север от Стара планина. Нежеланието на неговите хора да се бият срещу българския цар сигурно е истинската причина, поради която Войсил не успял да се задържи повече в Копсис и бил принуден да се спаси при императора. Конфликтът между деспота на Мизия и местните първенци и подвластните му велможи едва ли е бил безболезнен и леснопреодолим. По-скоро разривът бил необратим. Братът на Смилец години наред се стремял да влезе във владение на родовото си наследство и след като постигнал това, се отказал от него. Йоан Кантакузин също нямал интерес да задълбочава обясненията по този повод и да обрисува Войсил едва ли не като натрапник на сънародниците му.

И сега, когато стигнахме до краткото, но твърде красноречиво обяснение на Кантакузин, че подчинените на Войсил проявявали симпатии към българския цар, можем да се върнем и да видим в по-различна светлина сведението за неговото отравяне с гъби. То звучи едва ли не гротескно. Причината за изпълнението на този фарс не се ли крие в сериозната съпротива, която Войсил срещнал в родовото си владение, и в неспособността му да се справи с отказа на подчинените му да потеглят срещу българския цар Михаил III Шишман, намиращ се тогава недалеч от Потука? Не е ли този случай (отравянето с гъби) един добре дошъл претекст, предизвикан съзнателно или пряко волята на Войсил, за да не потегли начело с хилядната си войска от българи срещу българи? Войсил не искал да се противопостави на императора, но трябвало да се съобрази и с настроенията сред сънародниците си. Поради това той бил принуден да изиграе убедително отравянето с гъби, за да не бъде заподозрян в измяна, а същевременно да задържи властта в завладените територии. Още повече, че неговите амбиции се простирали и по-далеч, а именно – към българския престол. Но така или иначе той не можел безкрайно да лавира пред императора и пред своите сънародници и в крайна сметка избрал страната на Андроник III. След бягството на Войсил във византийския лагер крепостите в неговото феодално владение преминали отново към българската държава. Този успех бил последван от навлизането на Михаил III Шишман дълбоко в Югоизточна Тракия. Той достигнал до гр. Вира (дн. Фере) по долното течение на р. Марица и Траянопол и опустошил земите около тях. Тези събития се отнасят към 1324 г.[250] За Пловдив не се споменава нищо.

През същата 1324 г. отношенията между България и Византия били уредени със сключването на мир, скрепен с династичен брак между цар Михаил III Шишман и бившата българска царица, съпруга на цар Теодор Светослав, Теодора Палеолог, сестра на император Андроник III[251]. Липсата на повече сведения не позволява да се направят заключения за условията на мира и договора. Но като се имат предвид последвалите отношения между двете държави, в литературата по въпроса е изказано становище, което се поддържа и досега, а именно, че клаузите са включвали и териториални въпроси. Цар Михаил III Шишман получил повечето от крепостите, които отвоювал преди това от Войсил и византийския император: Диампол, Аетос (Айтос), Ктения, Русокастро, Анхиало, Месемврия и др. Созопол останал в пределите на империята. Пловдив, също по силата на превземането му в 1323 г., бил императорски град[252].

Изминали 20 години след 1324 г., когато отново се появили вести за Пловдив, и то в известната вече „История" на Йоан Кантакузин. Но какво се случило през тези години между двете държави – България и Византия, които си оспорвали позициите в Северна Тракия в продължение на десетилетия? Градът тогава просъществувал в пределите на Византийската империя. А там продължавали да бушуват междуособиците, породени от променливите отношения между Андроник II и Андроник III. Дори и след провъзгласяването на Андроник III на 2 февруари 1325 г. за съимператор на дядо му, отношенията между двамата не само не се подобрили, а напротив, повече се обтегнали. Това се изразило в оформянето на две враждуващи групировки: старият Андроник сключил съюз със Сърбия, а младият – с българския цар Михаил III Шишман през май 1327 г.[253] През 1328 г. обаче последвал договор между Михаил III Шишман и стария император Андроник II[254]. Намесата на българския цар в гражданската война във Византия и по-точно преминаването му в някои моменти от единия лагер към другия не донесли почти нищо на България. Като че ли последното обвързване било повече в полза на Андроник III, който с договора неутрализирал Михаил III Шишман и така, необезпокояван, влязъл на 24 май 1328 г. в Константинопол. Той свалил дядо си от византийския престол и се провъзгласил за едноличен владетел. Промяната се отразила и върху българската външна политика. Последвали неколкократни военни кампании от българска страна във византийските територии и от страна на Андроник III в българската държава. Конфликтът се изгладил със сключването отново на мир в Адрианопол през 1328 или 1329 г., потвърждаващ договора от май 1327 г. В резултат на тези договорни и съюзни отношения била предприета кампания в Сърбия срещу Стефан Урош III Дечански (1321–1331). В битката при Велбъжд, разгоряла се на 28 юли 1330 г., българската войска претърпяла голямо поражение, а Михаил III Шишман бил смъртоносно ранен и починал в сръбски плен[255]. Така започнатото политическо и териториално закрепване на държавата при енергичното управление на Михаил III Шишман Асен приключило безславно и с големи загуби.

На българския престол бил поставен Иван Стефан (1330–1331), първородният син на Михаил III Шишман от първата му съпруга, дъщерята на сръбския крал Стефан Урош II Милутин, Анна. Силната болярска опозиция обаче успяла да отстрани този законен наследник, но по същество сръбско протеже. Не били уважени и законните претенции на втората съпруга на Михаил III Шишман – Теодора, която била принудена да избяга с децата си в Константинопол още при възцаряването на Иван Стефан[256]. Положението се влошило още повече, когато през есента на 1330

г. император Андроник III нахлул в българските предели и откъснал от държавата крепостите на юг от Стара планина: Анхиало, Аетос, Месемврия, Ктения, Русокастро, Диампол. Дошъл моментът, в който България трябвало да скъса със сръбската намеса, проводник на която бил Иван Стефан. Така в началото на 1331 г. в Търново бил извършен държавен преврат от противниковата на Иван Стефан болярска групировка, която след свалянето му издигнала на престола сина на деспот Срацимир, владетел на Крънската област и сестрин син на цар Михаил III Шишман, Иван Александър (1331–1371)[257], потомък на цар Иван II Асен по майчина линия[258].

Още в първата година от възкачването си на престола Иван Александър успял да възвърне към българската държава редица крепости в Източна Тракия между р. Тунджа и Черно море. Българо-византийските отношения били уредени със сключването на мира в Русокастро през 1331 г. с проект за династичен брак[259]. Обтегнатите българо-сръбски отношения били нормализирани през 1332 г. чрез брака между крал Стефан Душан (1331–1355) и Елена, сестра на Иван Александър, която станала сръбска кралица[260].

Близо едно десетилетие българската държава имала стабилно положение на полуострова и мирни взаимоотношения със съседите си[261]. Но през 1340 г. напрежението между Византийската империя и България ескалирало по повод на личността Шишман – един от синовете на Михаил III Шишман, намиращ се във Византия, който можел да бъде използван като претендент за българския престол. Иван Александър поискал да му бъде предаден Шишман и след като получил отказ, предприел поход срещу Византия, който не завършил с успех. Без придобивки, а с поражение при р. Марица за българите приключила и следващата военна кампания на Иван Александър в Тракия. Между българския владетел и Йоан Кантакузин бил сключен мир в края на 1341 или началото на 1342 г.[262]

Какво било положението във Византия в края на това първо десетилетие от царуването на Иван Александър? След смъртта на император Андроник III (15 юни 1341 г.) във Византия назрели противоречия и като буря след временно затишие отново пламнала гражданската война, но сега вече между приемника на законния император, Йоан V Палеолог (1341–1391)[263] – син на Андроник III, и Йоан Кантакузин. В лагера на малолетния император били неговата майка Анна Савойска и великият дук Алексий Апокавк. От своя страна Йоан Кантакузин, провъзгласил се за император на 27 октомври 1341 г. в Димотика като Йоан VI, оглавил противниците на законния император и на правителството в Константинопол[264]. Тази война[265] не била инспирирана само от личните амбиции към престола на Йоан Кантакузин и приближените на Йоан V Палеолог. Тя била израз и на дълбоките социални промени и оттам – на появата на противоречия между централната власт и провинциалната аристокрация, в случая тракийската, където най-ярко били изявени сепаратистичните тенденции сред едрите поземлените собственици[266].

Още в началото на конфликта между Кантакузин и Апокавк във византийската столица се очертала групировка, която предпочитала да привлече за съюзник Иван Александър, но не и да признае Йоан Кантакузин за император. Но българският цар бил обект на интерес и от страна на привържениците на Йоан Кантакузин. След като се провъзгласил за император, Кантакузин се насочил към Македония, за да привлече на своя страна сръбския владетел. Именно за да се сдобие със съюзник, съпругата на Кантакузин – Ирина Асенина, пребиваваща в Димотика – центъра на владенията на Кантакузин, изпратила посолство до Иван Александър към

края на 1342 г. Било направено предложение за договор, по силата на който царят бил призован да се притече на помощ на Димотика. Иван Александър тръгнал към Димотика и използвайки отсъствието на Йоан Кантакузин, поискал да му бъде предаден градът според условията на договора, но не успял да постигне нищо. Обсаденият град се справил с критичното положение с помощта на Умур паша, господар на Смирна. Българският цар станал излишен като фактор в Тракия, а още по-малко – като защитник на Димотика, и се завърнал с войската си в България[267].

В Македония Йоан Кантакузин имал сериозни затруднения поради настъплението на сръбския крал Стефан Душан и самопровъзгласилият се император отново поискал помощ от Умур паша[268]. Успехите на Йоан Кантакузин и турските му съюзници в Западните Родопи[269] сериозно обезпокоили властващите в Константинопол. Анна Савойска и Алексий Апокавк се обърнали за помощ към Иван Александър. Ето как Йоан Кантакузин предава тези дипломатически отношения: „Императрицата Ана (Савойска – б.а., А.Д.), патриархът, великият дук (Алексий Апокавк – б.а., А. Д.) и останалите знатни решиха, че трябва да се проводи пратеничество при Александър, цар на мизите (Иван Александър, цар на българите – б.а., А.Д.), за да им помогне срещу император Кантакузин. Защото персийската войска (турците – б.а., А. Д.) опустошаваше и неговата страна. А той обеща, ако му дадат като награда за помощта градовете при Стенимахос и Чепино (Цепена), по-големи и по-малки, заедно с намиращата се в тях войска. А те бяха 9: Чепино, Кричим, Перущица, Света Юстина, Филипопол, град забележителен и голям, Стенимахос, Аетос, Беаднос и Косник. Войската по-рано била над 1500 души. А тогава, по време на ромейската война, понеже [войниците] бяха избити, бяха останали малко повече от 1000, всички твърде храбри и неотстъпващи по храброст на никой от останалите, воюващи при ромеите. Те, когато узнаха молбата на Александър, предадоха на драго сърце градовете, понеже се уплашиха, както изглежда, да не би, ако и тези градове минат на страната на императора Кантакузин, да ги имат за неприятели, вместо съюзници и подчинени. И като че ли по споразумение предпочетоха да имат за съюзник повече Александър, отколкото император Кантакузин за неприятел. Така те проявиха голяма грижа и старание да не отслабне властта на ромеите. Когато Александър получи градовете, те поискаха [от него] военна помощ срещу уговорката. А той каза, че не може [да я даде], докато персите пребивават в Тракия. Ако могат по някакъв начин да ги убедят да се върнат в Азия, тогава вече на драго сърце ще потегли срещу Кантакузин...“[270]

Така по споразумение през пролетта на 1344 г. (март–април)[271] Пловдив минал в пределите на българската държава. Убедително потвърждение за преминаването на града, областта му и останалите 8 крепости към българската държава през 40-те години на XIV в. се открива в Бачковския манастир. В църквата-костница на манастира в една от нишите е представен цар Иван Александър – внушителен репрезентативен портрет с надпис на гръцки „Йоан в Христа Бога благоверен цар и самодържец на българи и ромеи Александър.“[272] До това се стигнало поради следните причини. Положението в Тракия създало непреодолими трудности за правителството в Константинопол, което било неспособно самò да се справи с тях. Затова то било готово на безпрецедентни дотогава отстъпки. Така или иначе, крепостите в Родопската област, както и големият град Пловдив били реално застрашени от Йоан Кантакузин. Ако те бяха негово владение, то Йоан Кантакузин би посочил това и предаването им на българския цар не би могло да стане.

Съществувала голяма опасност обаче те да бъдат загубени за законното правителство. За Анна Савойска и Алексей Апокавк тези земи били фактически откъснати, защото владенията на Йоан Кантакузин ги изолирали от столицата. Създалата се обстановка в Тракия разкрива дълбоката криза в империята, чието законно правителство и василевс не можели да се справят с другия самопровъзгласил се император. Но опитът да се излезе от затрудненото положение се оказал безрезултатен. В историята си Йоан Кантакузин предава случая от своята гледна точка и разказът звучи почти гротескно. Едва ли не Иван Александър отказал да изпълни точно това, за което бил повикан и за което получил деветте града, т.е. да помогне на законния император срещу Кантакузин и най-вече срещу турските му съюзници. Иван Александър поставил като условие, за да помогне на Анна Савойска и на дука Апокавк, прогонването на турците. Може би самият Йоан Кантакузин като автор на историята и главно действащо лице в събитията е искал да подиграе, дори да унизи своите политически противници в Константинопол заради безсмислено високата цена, дадена за нищо. И действително, появата на Иван Александър при Стилбнос (Сливен) след оттеглянето на турците не била никаква помощ за Апокавк и Анна Савойска срещу Йоан Кантакузин. След този демонстративен, но безуспешен поход българският цар проявил явно бездействие и незаинтересованост. Частичните му изяви на активност, като появата му в Родопите и превземането на Хиперпиракион, не могат да заличат общото впечатление за пасивна политика, водеща до съществени пропуски за българската държава[273].

Присъединяването на Пловдив и още 8 града в Тракия през пролетта на 1344 г. в резултат на споразумение бележи последното териториално разширение на българската държава и по-точно последното възстановяване на територии, които били преди в пределите ѝ през определени периоди на средновековната епоха. В града било установено българско административно управление и български военен гарнизон отстоявал властта на цар Иван Александър. До края на 70-те години на XIV в. Пловдив не се споменава в изворите и не сме в състояние да кажем нищо по-определено за неговата съдба.

Въпреки че през следващите близо 3 десетилетия няма сведения за града, не е безинтересно да проследим, макар и накратко, съдбата на българската държава и нейните съседи, където започнали да отекват тътнежите на бъдещата разрушителна буря, която щяла да се развихри над Балканския полуостров и, разбира се, и над Пловдив – един от първите градове в пределите на България, паднали под властта на турците. Средата на XIV в. била онзи исторически вододел, по време на който протекли съдбоносни събития за средновековните държави на Балканския полуостров. Една от най-слабите между тях се оказала българската държава, която понесла първите решаващи удари на османските завоеватели. Според Ханс Шилтбергер тя била вече разделена на обособени самостоятелни три Българии – Търновска, Видинска и Добруджанска[274]. Голямата някога Асенева България загубила безвъзвратно областта на Велбъжд, Македония, голяма част от Родопите, Южното Черноморие[275]. Политическите грешки на цар Иван Александър са едната, субективната, вътрешната страна на причините за бързото обезличаване и ликвидиране на българското царство. Те подпомагали и улеснявали действието на обективните, външните, независещи от владетеля и държавата обстоятелства – турските заплахи, нашествия и завоевания.

През 50-те години на XIII в. силният Иконийски султанат на селджукските турци в Мала Азия претърпял голямо поражение от монголската държава и станал не-

ин васал. Постепенно за около десетилетие Иконийският султанат почти се разпаднал, като се появили отделни бейлици начело със сатрапи, които под натиска на монголите все по-настоятелно нападали византийските територии в Мала Азия. Така през 60-те години се сформирали няколко силни емирства: Ментеше, Айдън, Сарухан и Караси, чиито названия идвали от имената на техните бейове[276]. Селджукските турци от тези емирства през 30-те години на XIV в. вече били покорили източните провинции на Византия, която трябвало да се примири със загубата на Мала Азия[277]. През първата половина и средата на XIV в. емирството Айдън със седалище в Смирна, особено при Умур (1334–1348) – се наложило като силен фактор. Умур паша бил привличан многократно за съюзник на Йоан Кантакузин в непрестанните му военни конфликти с правителството в Константинопол. От 1335 г. (официалното признаване на Айдънското емирство от Византия) до 1348 г. (смъртта на Умур) този турски емират, все още възприеман като наследник на селджукските турци, имал първенстващо място сред съюзниците на Византия.

За бъдещите успешни османски завоевания от значение била практиката на византийските императори Андроник III и Йоан Кантакузин да използват турските орди – най-напред на селджукските турци от емирство Айдън, а след това и на османските турци – като съюзници и наемници в своите военни кампании било по време на гражданската война срещу техните неприятели в Константинопол през 30-те и 40-те години на XIV в., било срещу българската държава, сърбите или генуезците. Значението на съюза между Кантакузин и Умур паша проличало най-добре по време на гражданската война във Византия през 1341–1347 г. Победоносните военни кампании за съюзниците се редяли една след друга[278]. През 1343 г. турски орди заедно с Йоан Кантакузин завладели родопската област Меропа, а през 1344 г. се насочили и към Източните Родопи[279]. Съюзните на Кантакузин турци от емирство Айдън многократно нахлували в европейските територии на Византия, като акостирали на пристанищата на Бяло море и в значително множество нахлували в Родопската област и Югоизточна Тракия. През 1345 г. Йоан Кантакузин отново си послужил с турците на Умур (20 000 конници), които преминали Хелеспонта, за да участват в ликвидирането на родопския владетел Момчил[280]. Вече през 1346 г. Йоан Кантакузин владеел почти цяла Южна и Югоизточна Тракия[281]. На 3 февруари 1347 г. той влязъл в Константинопол като победител, а на 21 май бил коронясан за император като Йоан VI Кантакузин (1347–1354)[282]. Временното помирение между него и малолетния император Йоан V Палеолог не сложило край на големите сътресения в империята. Освен това Йоан Кантакузин имал затруднения на югозапад поради застрашителното настъпление на сръбския крал.

Другото емирство, което станало ядката на бъдещата силна османска държава, било на турците, установили се по течението на р. Сангарис в Североизточна Мала Азия, недалеч от Никея. То получило името си от сина на Ертогрул – Осман (1299–1324), при който започнали завоевателните действия, все още в рамките на Мала Азия. До 1344 г. то се намирало още под сянката на „айдънската хегемония“. От началото на XIV в. османците добили надмощие над всички останали емирства и станали основният двигател на експанзията срещу византийските територии и срещу целия Балкански полуостров[283]. През 1326 г. паднала Бруса, която Орхан (1326–1359), синът на Осман, направил своя резиденция; през 1331 г. той завладял Никея (Изник), а в 1337 г. – Никомидия (Измит)[284].

Император Йоан Кантакузин имал редица затруднения както с император Йоан V Палеолог, така и с настъплението на сърбите. За да се справи със сръбския крал, той отново допуснал фатална грешка – повикал османските турци начело със зет му Сюлейман. Над 10 000 турци нахлули в Балканския полуостров, като дебаркирали по долното течение на р. Струма. Присъствието на императорския син Матей, като предводител на византийската войска, не възпряло тази необуздана военна маса; тя подложила на опустошение и грабежи областта на Долна Струма, а населението ѝ – на унищожение. Като натрупали огромна плячка, османските турци се върнали в Мала Азия през Хелеспонта[285]. След това Йоан Кантакузин завладял Солун през септември 1350 г.[286].

Голямата опасност, която заплашвала Балканския полуостров и вече открито показвала своя произход и размерите си, била видяна най-сетне и от главния виновник за това зло. През 1351 г. Йоан Кантакузин се обърнал към цар Иван Александър с предложение за съюзни действия срещу турците, като поискал парични средства за поддържане на византийската флота от триери по брега на Хелеспонта, които да отблъскват настъпленията на турците. Българският цар приел предложението, но фактически не дал средствата. И така била налята още вода във воденицата на османските завоеватели[287]. През 1352 г. отново се разразил конфликт между Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог[288] и въпреки горчивия опит от разорителните турски грабежи през 1350–1351 г., Кантакузин за кой ли път допуснал грешката си – отново се обърнал към османския султан Орхан, който изпратил отряди начело със сина си Сюлейман. В този голям конфликт, станал при Димотика, българи и сърби действали на страната на младия император Йоан V Палеолог. Йоан Кантакузин и съюзниците му спечелили решителна победа над сърбите, докато българите се изтеглили, без да вземат участие в боя. След победата турците на Сюлейман почти веднага нахлули в България и опустошили много градове и села и взели много плячка[289]. Изказано е мнението, че при това нахлуване в българските предели турците подложили на грабеж и разорение околностите на Айтос, Ямбол, Пловдив и други градове[290]. Въпреки че преки споменавания на тези градове като обекти на нападения не се срещат в историите на Йоан Кантакузин и на Никифор Григора, напълно е възможно да са извършени грабителски набези по долините на реките Марица и Тунджа.

През същата 1352 г. Сюлейман бей завладял малката крепост Цимпе на Галиполския полуостров и превърнал това укрепление в изходна база за бъдеща експанзия към земите в Тракия и Македония. Той довел и настанил тук тюркско население от Мала Азия. Въпреки настоятелните искания на Йоан Кантакузин Сюлейман да отстъпи Цимпе, дори срещу откуп от 10 000 златни номизми, османският предводител изобщо нямал намерение да стори това. Според думите на Йоан Кантакузин, възползвайки се от едно голямо земетресение, Сюлейман завзел през март 1354 г. и самата крепост Галиполи, както и други по-малки крепости на този полуостров[291].

Почти всички изследователи на византийската и балканската история в средата на XIV в. приемат 1352, а след това 1354 г. за времето на трайното стъпване на османските завоеватели на Балканския полуостров. Но в началото на това завоевание има някои нюанси, тъй като това не означавало, че османските турци завладели западните територии на Византия на Балканския полуостров още през 50-те години на XIV в. До 1357 г. целият полуостров Галиполи бил завзет, но след това за

2 години османското настъпление спряло. Галиполи бил превзет през 1366 г. от граф Амедей Савойски и предаден на империята. През 1357–1359 г. османският двор преживял много вътрешни междуособици. Завладяването на Галиполи било само началото на завоюването на териториите на Балканския полуостров, което било въпрос на време, и то недалечно след първия голям и траен успех. Най-важният исторически факт при завладяването на Галиполи било трайното заселване на компактни маси население от Мала Азия със семействата им, които се настанили не само в крепостта Галиполи и на едноименния полуостров, но и в Тракия. Това били не само османски турци, а и преселници от другите емирства в Мала Азия[292]. Трябва да добавим, разбира се, че заселвания на азиатските турци, неосманци, започнали далеч преди историческата 1354 г. Селджукските турци отсядали трайно в Южна и Източна Тракия преди османските. Така те откъсвали части от хинтерланда на столицата Константинопол и навлизали все по-навътре в полуострова. Този процес бил продължен от османските турци[293].

Докато падането на Галиполския полуостров през 1354 г. се смята за началната година на трайното и системно завладяване на Балканския полуостров, то завземането на Адрианопол се приема като завършване на прехода на турците от Азия в Европа. След завладяването му той бил превърнат в първата балканска столица на османците и използван като изходна база за бъдещите им завоевателни кампании както в Югоизточна, така и в Централна Европа. Със завладяването на Адрианопол била прекъсната връзката между Константинопол и останалия християнски свят, а самите византийски територии в Тракия и Югоизточна Македония били отделени от останалите части на империята. От особено важно значение е хронологическото уточняване на завземането на Адрианопол от гледна точка на българската история, тъй като всички извори поставят първите стъпки на османските турци към завладяването на България веднага след падането на този град[294].

Относно годината, в която е завладян Адрианопол, са изказани множество мнения, обхващащи хронологическите рамки от 1359–1361 до 1376–1377 г. Те се базират върху сведения от ранноосманските и късновизантийските хроники, кратките византийски хроники, венециански и сръбски извори. Хронологическите граници, които предлагат турските източници, варират от 23 ноември 1359 до 21 октомври 1362 г. Трябва да се отбележи, че всички турски извори са твърде късни, от XV–XVII в., и хронологията в тях буди основателни съмнения и сериозни възражения, тъй като не отговаря на реалното протичане на събитията във Византия и Мала Азия през втората половина на XIV в., за които има сигурни и обосновани датировки. Сведението, че Адрианопол паднал в 1362 г., противоречи на факта, че градът и през 1364 г. бил византийски според Йоан Кантакузин[295]. Османските хроники отнасят битката при Черномен към 1364 г., докато със сигурност се знае, че тя е станала на 26 септември 1371 г. [296]

Няма съмнение, че Адрианопол бил завзет значително по-късно, отколкото османските хроники представят това събитие. Напоследък се наложи становището, че този град е бил завладян през 1369 г., т.е. преди битката при Черномен, и някои изследователи се присъединиха безрезервно към това мнение[297]. Тъй като е по-логично приемането на една по-късна датировка за падането на Адрианопол, отколкото в повечето случаи безкритично възприеманата 1362 г., предлагана от турските хроники, ще изложа в сбита форма по-съществените съображения за това, предложени от изследователи-османисти, към които се присъединявам. Ще разг-

ледам две от изказаните досега мнения със значително по-късно датиране на превземането на Адрианопол, които впоследствие се възприемат и от някои други изследователи. Първото е, че Адрианопол бил завзет през 1371 г.[298], а другото – през 1369 г. от неосманските турци, а в периода 1376/1377 г. – от османските турци на султан Мурад I (1362–1389)[299].

При сравнение и двете мнения са сходни в това, че Адрианопол не може да бъде превзет по-рано от 1371 г. от турци на Мурад I, въпреки че аргументите на двамата изследователи са различни. При второто становище е направен сполучлив опит да се разграничат победителите в битката при Черномен през 1371 г. Изказано е мнението, че това не биха могли да бъдат османските турци на Мурад, а бейовете на други емирства, различни от тези на османската държава, т.е. емирствата Айдън, Сарухан или Караси. Борбите на султан Мурад I с неговите братя ангажирали силите му в Мала Азия (Бруса) и поради това позициите му в Румелия („гръцка земя" – османско название на балканските територии) отслабнали[300]. Въз основа на сведения за дарения, религиозно законодателство, данъчно облагане и други И. Белдичеану много убедително посочва, че Мурад I не би могъл да изпрати своя паша Лала Шахин при Черномен, а там са били вероятно военачалници от неосмански емирства, единият от които бил Хаджи Илбели. Той произхождал от Караси и пристигнал в Румелия заедно с Умур бей, султана на Айдън. Така се стига до хипотезата, че османската власт в периода след смъртта на Орхан (1362 г.) и дори до 1371 г. (битката при Марица) съвсем не се простирала върху цяла Тракия, окупирана от турците[301]. Още повече, че когато през 1366 г. граф Амедей Савойски отвоювал Галиполи, била прекъсната връзката между азиатските и европейските владения на Османската държава с център Бруса и другите независими или полузависими емирства в Мала Азия. Така Румелия се очертала като една обособена територия на владение отчасти от османски и в повечето случаи от неосмански турци. Именно след 1366 г. завоеванията на Балканския полуостров се извършвали от отделни принцове и военачалници, много от които не били османци[302].

И. Белдичеану предполага, че и завладяването на Адрианопол било дело на неосманските бейове в Тракия. Разглеждайки група османски хроники, проследяващи завоеванията на османците в Румелия, тя констатира, че в тях не се говори нито за завземането на Димотика, нито за падането на Адрианопол, нито за битката на р. Марица. След като в тези хроники се описва пристигането на Мурад I от Бруса в Европа, тогава се говори за завоеванията на Хаджи Илбели и за бея на Димотика, последвани от завземането на града. И вече след падането на Димотика Мурад I изпратил Лала Шахин да завладее Адрианопол. След това в разказа се включват отново Хаджи Илбели и Евренос бей, които предшестват Мурад и дори го отвеждат в Адрианопол. Тази последователност на описанието в хрониките позволява на И. Белдичеану да стигне до заключението, че Мурад I влиза във владение на Адрианопол по-късно. За превземането на Адрианопол от бейовете на неосманските турци е посочена 1366 г., предложена от късните византийски хроники[303].

Що се отнася до въпроса, кога султан Мурад I е завладял Адрианопол, авторката предполага, че това би могло да стане след 1373 г., когато Йоан V Палеолог позволил на Мурад да премине в Румелия с голяма армия. Също така това би могло да стане след предаването на Галиполи на Мурад, което се отнася или през зимата на 1376–1377, или през лятото – есента на 1377 г. С последната стъпка окончателно се отварял пътят на османското проникване в Тракия[304]. Тази хипотеза за

завладяването на Адрианопол най-напред от бейовете на неосманските емирства, а след това от военачалниците на султан Мурад I, която е много добре аргументирана с отлично познаване на сведения от османските хроники, би могла според мен да се използва и при разглеждането на въпроса за завладяването на Пловдив, още повече, както бе вече отбелязано, че тези събития протекли последователно.

Нека най-напред да проследим какви хронологически сведения предлагат османските летописи за завладяването на Пловдив от турците, колкото и неприемливи да са някои от тях. В една от най-ранните истории на османската държава – на Ашик паша-зааде, за падането на Пловдив се посочва 1359/1360 г.[305] В известните османски хроники на Садеддин и на Мустафа бен Абдула Хаджи Калфа[306] превземането на Адрианопол се отнася към 1360/1361 г., а падането на Пловдив конкретно според Садеддин – 2 години по-късно, в 1363/1364 или през 1364/1365 г. В хрониката на Хюсеин[307] годината на завземането на Пловдив от турците е 1363/1364. В хрониката на Urug (ръкопис от Кеймбридж) падането на Пловдив се поставя в 763 Н (Н = Хиджра), или 31 октомври 1361 г. – 20 октомври 1362 г.[308] В османски анонимни хроники, в ръкописния отдел на Националната библиотека в Париж, в Mss. fonds turc. anc. № 98 и № 117 превземането на града се отнася по времето на слънчевото затъмнение, което за периода е регистрирано на 5 май 1361 г.[309] В една староосманска хроника от XV в. след годината 761 Н (т.е. 1359), която се посочва за година на падането на Адрианопол, се отбелязва, че Мурад I възложил на своя довереник Лала Шахин поход срещу Загра (Загора) и Филибе (Пловдив) и го изпратил там[310].

Късният византийски историк Лаоник Халкокондил съобщава за падането на Адрианопол и Филипопол след битката при Черномен (1371 г.), а специално за Филипопол, че е паднал след Адрианопол. И още, че били завладени Загора и областта на Филипопол[311]. Това се отнася и за сръбските хроники, в които падането на Пловдив се споменава като последица от битката при Черномен[312]. В „Летопис на сръбските царе“ от XV–XVI в. конкретно се посочва годината на падането на Пловдив – 1386[313]. Очевидно в различните писмени извори няма единство за годината на завладяването на Адрианопол, а оттам и на Филипопол[314].

Византийските историци, по-близки до събитията, отнасящи се до 60-те години на XIV в., съобщават общи сведения за положението в Тракия преди идването на Мурадовите турци, които могат да ни ориентират и за ситуацията в Пловдив. Йоан Кантакузин, който приключва историята си в 1364 г., по повод на отказа на Иван Александър да се включи с помощ в борбата срещу турците през 1351 г., отбелязва, че по-късно българската държава претърпяла поражение от турците. Не може със сигурност да се определи за какво точно поражение става въпрос, но вероятно това се отнася до сражението при Димотика през 1352 г., след което турците навлезли в българските предели, заграбили голяма плячка и вероятно тогава пострадал и Пловдив. Тук в случая става дума за османските турци, предвождани от Сюлейман. Известно е, че след неговата смърт в Тракия действали представителите на другите, т.е. неосманските, емирства[315]. Показателно за състоянието на Тракия през 60-те години на XIV в. е сведението на Димитър Кидон, който свидетелства, че византийска Тракия и Родопската област към 1366 г. в голямата си част се намирали под турска власт[316]. Вероятно това заграбване на територии в Тракия било извършено от турци от емирствата Айдън, Караси, Сарухан, а впоследствие именно военачалниците на Мурад I установявали властта на османците в Тракия

на запад от р. Марица. Поне няколко години след 1369 г. Лала Шахин паша в периода между 1373–1377 г.[317] получил заповед от своя господар Мурад I да завземе Берое и Филипопол, а на Евренос бей Мурад I дал областта на Ипсала (Кипсела)[318].

Въпросът за падането на Пловдив под турска власт не е бил обект на специални изследвания. Тъй като според османските хроники и останалите източници градът е бил завладян след Адрианопол, логично е да се срещат и мнения, които също варират в една широка хронологическа граница, т.е. между 1359 и 1376 г. (според предложените години за падането на Адрианопол). Превземането на Пловдив от турците в една група монографични изследвания, по-общи или по-частни, се датира между 1362 и 1366 г.[319] В значителен брой проучвания върху османското завладяване на Балканския полуостров се посочва 1363 г., като за изходна база се приема годината на превземането на Адрианопол – 1362 г. И тъй като се посочва, че на следващата година пада Пловдив, се приема и 1363 г., или периодът 1363–1364 г.[320] Срещат се автори, според които градът е завладян през 1362 г., когато пада и Адрианопол, или пък че Адрианопол е превзет през 1361 г., а Пловдив – една година по-късно, т.е. в 1362 г.[321] Други автори отнасят това събитие между 1362 и 1364 г.[322] В последното академично издание „История на България" авторите не се ангажират с определянето на тази година. Отбелязват се границите от 1362 до 1389 г., в които се поставя завладяването на Димотика, Чорлу, Адрианопол, Аркадиопол, Пловдив и Стара Загора[323]. Друга теза предлага 1370 г. за завладяването на Пловдив от турците, т.е. година след падането на Адрианопол (1369 г.) и една година преди битката при Черномен (1371 г.)[324]. В по-обобщени хронологически граници – 1371–1375 г., се посочва завладяването на Източна и Северна Тракия след голямата победа на турците при Черномен през септември 1371 г. В тези територии се включва Пловдив с неговата област, което показва, че авторът на това становище приема, че Пловдив бил завладян след 1371 г.[325]

При всички случаи една от тези години е точната или е най-близка до годината, в която се е случило това събитие. Взех отношение по въпроса за завладяването на Пловдив от турците, макар че той принадлежи повече към проблемите на османистиката, не защото придавам твърде голямо значение на едно хронологическо прецизиране, което и без това не може да се направи, поне с наличните противоречащи си сведения. Разгледах въпроса, тъй като смятам за уместна поставената по-горе теза за една завоевателна вълна на неосманските турци след смъртта на Сюлейман и завземането на Адрианопол от бейовете от неосманските емирства през 1369 г. Тази дата е отразена и в кратките византийски хроники като година на превземането на Адрианопол, макар и свързана с Мурад I (1362–1389). От друга страна, историята на Лаоник Халкокондил, сръбските летописи и Лукарис поставят падането на Адрианопол след битката при Черномен (1371 г.)[326]. Изказано е също мнение, въз основа на щателен преглед на ранноосмански хроники, че е много вероятно в битката на р. Марица от 1371 г. край крепостта Черномен да не са участвали османските турци на Мурад, а турци от други емирства[327]. Така се оформят 3 мнения за падането на Адрианопол: двете са за една и съща година – 1369, но от различни по произход турци: от неосманските турци[328] и от османските турци[329]. Трето становище е, че градът е бил превзет през 1371 г. от турците на Мурад I след 26 септември 1371 г. – битката при Черномен[330]. Възможно е Адрианопол да е преживял сериозна и тежка обсада през 1369 г. и да е завладян от неосмански турци. Впоследствие османският владетел Мурад I дошъл в европейски-

те територии на империята, след като отново завзел Галиполския полуостров от византийците. Преди това, през май 1366 г., Амедей Савойски изтръгнал от турците Галиполи и го предал на византийския император Йоан V Палеолог. За да спечели подкрепата на Мурад I, вече Андроник IV Палеолог (1376–1379) предал през 1377 г. Галиполи на турците. Това е можело да стане именно след 1376 или 1377 г. Османската държава била разтърсвана от междуособици още от началото на 1373 г. поради непрекъснато бунтуващите се срещу Мурад I негови синове. Така преди 1376 г. султанът на османците бил ангажиран в борби за утвърждаване на властта си и се появявал много рядко на Балканския полуостров[331]. Именно след този период Лала Шахин паша получил заповед от султана да завземе Берое и Пловдив и тогава Мурад I наложил властта си в Адрианопол, в останалите тракийски градове, включително и в Пловдив[332].

Предложеното мнение е опит, разбира се, без претенции за разрешаване на трудно поддаващите се на обяснение и хронологически уточнения факти, поради голямото противоречие в изворовата основа. Коментарът има за цел да се види отвътре проблемът за турската експанзия на Балканския полуостров като цяло и в частност в Тракия през 70-те и 80-те години на XIV в. Но в едно твърдение бих могла да проявя повече увереност: както завземането на Адрианопол, така и завладяването на Пловдив протекло в два етапа и при всички случаи по-късно от 1362 г., както твърдят османските хроники. Въпросът за Адрианопол вече беше подробно разгледан. Що се отнася до Пловдив, той бил завладян вероятно след битката при Черномен през 1371 г. от неосманските турци и вече през 1376–1377 г. османският владетел Мурад I сложил ръка върху него с похода на Лала Шахин.

В някои от османските хроники се откриват, макар и съвсем кратки сведения, свързани с покоряването на Пловдив от Лала Шахин паша. В хрониката „Удивителни събития" на Хюсеин се разказва, че Лала Шахин реорганизирал военните сили на Румелия, тръгнал към Филибе (Пловдив) и обсадил града, а неговият командващ (управител) заминал за сръбската земя и предал крепостта. Падишахът наредил на Лала Шахин да уреди завладения град. Изграден бил мост на р. Марица, по който можели да минат два коня. В хрониката се отбелязва също, че в Пловдивското поле се сеели разнообразни култури, по-специално ориз. Същият разказ се среща в хрониката на Садеддин с подробности за построения мост и сведения за плодородната Пловдивска равнина[333]. Идрис Битлиси свидетелства, че Филипопол се предал след непродължителна обсада, при условие началникът на гарнизона да замине в Сърбия[334]. Предполага се, че той отишъл при серския деспот Йоан Углеша да иска помощ срещу мюсюлманите[335]. Мехмед Нешри в своята история на османския двор – „Огледало на света", също бегло споменава за Пловдив. Мурад хан Гаази отправил Лала Шахин към Загра (Загора) и Филибе (Пловдив), а Евренос вече бил завладял Ипсала (Кипсела). Тях двамата Мурад направил погранични бейове. Същите сведения компилира от Нешри и Садеддин, като отбелязва, че след завладяването на Пловдив градът станал седалище на първия бейлербей, който всъщност е Лала Шахин. Садеддин съобщава, че Лала Шахин избрал измежду спахиите и газите преславни смелчаци за охрана и за уреждане на крепостта, а самият той се върнал в Едирне (Одрин), където бил обсипан с царски милости за победата и му възложили благоустрояването на Филибе (Пловдив). Падишахът поверил града на Лала Шахин и му дал за тимар цялата област, като му заповядал да завладее Самоков и Ихтиман. Така Лала Шахин организирал поход от Пловдив и минал през прохода Капу Дервент (Траянови врата). Стената при про-

хода била срината, част от бранителите били оковани във вериги, а другите – избити. След завладяването на Самоков Лала Шахин се завърнал в Пловдив[336].

В литературата съществува разказ за падането на Пловдив под ударите на османците, който би могъл да се възприеме като предание, тъй като не се открива в изворите за епохата, но не е изключено да съдържа достоверни данни. То гласи, че градът се предал, след като било прекъснато водоснабдяването на крепостта по съвета на един етиопец, който показал на турците водоразпределителя в с. Марково. Защитниците избягали, като подковали наобратно конете си, за да заблудят противника. Българите поставили на Хълма на музите, т.е. Небет тепе, механизъм, който автоматично нанасял удари по много барабани. Така турците оставили без обсада противоположната страна, което дало възможност на защитниците на крепостта да избягат[337].

По повод завладяването на Пловдив от турците в научната литература е поставен един друг въпрос: под чия власт е бил по това време градът – българска или византийска. Както е известно, през 1344 г. по официално споразумение Пловдив, заедно с други 8 крепости, преминал под сюзеренитета на цар Иван Александър. Въз основа на сведенията на Никифор Григора се приема, че в 1347 г. Йоан Кантакузин владеел Тракия до Мидия[338]. Съществува мнението, че през 1345 г. самопровъзгласилият се за император в Димотика Йоан Кантакузин владеел Тракия[339]. Един от изследователите на Пловдив през средновековната епоха отбелязва, че в 1344 г. българите действително завзели града, след като Алексий Апокавк и Анна Савойска го отстъпили на Иван Александър, но гръцките граждани не го били напуснали и градът запазил и след падането си под турска власт своя гръцки характер. Въз основа на тези разсъждения същият автор поставя под съмнение факта, че Пловдив в периода 1344–1362 г. е бил български[340]. Тази теза е труднодоказуема, тъй като в изворите няколко десетилетия след 1344 г. не се споменава нищо за града. Да се посочва като аргумент, че той е гръцки, тъй като гърците не са го напускали, не е нито убедително, нито сериозно, защото изобщо не е било необходимо да се изселват гърците от града, за да стане той български (въпреки че в историята на Пловдив е имало и такива периоди, като случаят с преселилите се филипополски граждани в Мелник след разорението на града от цар Калоян). Не е било наложително също и изселването на българите, за да бъде признат градът за византийски. Може да се каже, че политическата власт не зависела много от етническата принадлежност на населението, що се отнася до градовете и крепостите на юг от Стара планина, особено за тракийските територии, където българската държава и Византийската империя от векове си оспорвали правото на владеене. Конкретно за Пловдив, двете най-многобройни народности – гърци и българи, в различни съотношения през различните периоди на Средновековието са съжителствали, макар и в противоречия. Ако Йоан Кантакузин владеел града, то той положително би го отбелязал в историята си. Освен това единственото сведение за предаването на Пловдив през 1344 г. на Иван Александър се съдържа именно в тази история. Знае се също, че на събора в Търново през 1359 г. участвал пловдивският митрополит Мануил. Тази връзка с Българската патриаршия показва, че филипополската митрополия е била подчинена на Търновската патриаршия. Тогава напълно правдоподобно е, въпреки че няма никакви конкретни сведения по този въпрос след 1344 г., Пловдив да е бил в пределите на българската държава и с българска администрация

и да е паднал под турска власт като български град, в който живеели традиционно големи етнически групи гърци, арменци, българи, положително евреи и др.

Във връзка със смъртта на цар Иван Шишман (1371–1395) в края на XIV в. в историографията е изказано мнението, че българският владетел завършил живота си през 1395 г. в тъмница в Пловдив[341]. Засега няма изворови сведения, които да потвърждават такава теза. Сведението на немския рицар Ханс Шилтбергер, че българският владетел умрял в тъмница[342], се доразвива в смисъл, че този затвор бил в Пловдив, без да има някакъв аргумент, базиращ се на извори. Този въпрос вече намери убедително разрешение в изследването на Й. Андреев върху смъртта на цар Иван Шишман, където има достатъчно добра обосновка за отхвърлянето на тази теза, докато не се намерят сведения в нейна полза[343].

Пловдив бил вече завладян от турците. На Търновското царство оставали още двадесетина години съществуване, а в следващите близо 70 години до 1453 г. византийската столица щяла да живее в големи затруднения, притискана от обръча, който се стеснявал около нея с необратимата настойчивост на предопределената съдба. Пловдив бил откъснат от българската държава. Нямал връзка и с византийската столица. Европейската част на агонизиращата империя в Тракия вече била покрита плътно със заселено мюсюлманско население, а Адрианопол бил седалището на падишаха. Завладени били Източна Тракия, Маришката низина и Родопското крайбрежие[344].

За Пловдив след завоюването му от Лала Шахин отново се споменава във връзка с обсадата на Средец (София), който все още бил непревземаема крепост за войските на Лала Шахин, а бранителите му начело с бан Янука устоявали с всички средства на нападенията на турците[345]. В хрониката на Хюсеин „Удивителни събития“ е предаден разказ за един, приел мюсюлманската вяра, християнин, който се намирал в Пловдив, чийто управител бил Индже Балабан. След известно време приелият исляма, който носел името Узундже Сьондюк[346], напуснал града, като започнали да го смятат за вероотстъпник. Той обаче успял да проникне в София и да стане соколар на управителя на крепостта бан Янука, който в хрониката е назован княз, и да спечели неговото доверие. С измама по време на лов, когато двамата останали съвсем сами, соколарят пленил бан Янука, завързал ръцете и краката му и на кон с бърз бяг се озовал в Пловдив. Индже Балабан с войска от Пловдив и с пленения бан Янука потеглил към София, а жителите на крепостта се предали. Този разказ в по-сбита форма се съдържа и в хрониката на Садеддин[347]. Събитията се датират през 1382 г.

Пловдив отново е в обсега на политическите събития във връзка с похода на Мурад I към Косово поле, който бил подготвян близо година. Садеддин съобщава, че княз Лазар Хребелянович (1371–1389) изпратил пратеник до султан Мурад I, който се намирал в Пловдив, като му предал, че сръбският княз смятал да „унищожи устоите на Мохамедовата вяра“. Османският владетел събрал войската си в Пловдив, минал по пътя Пловдив – Ихтиман – Кюстендил – Кратово и се озовал на Косово поле. Битката станала на 28 юни 1389 г. и завършила с убийството на Мурад I и пълния разгром на княз Лазар от сина на Мурад – Баязид I (1389–1402)[348].

През лятото на 1396 г. от Западна Европа на изток към Долни Дунав потеглила кръстоносната армия от френски, бургундски, немски, италиански и английски благородници, която достигнала Никопол с цел да спре настъпателните завоевателни походи на султан Баязид. По това време султанът обсаждал Константино-

пол, но бил принуден да се оттегли. Той събрал европейските и азиатските си войски в Пловдив, преминал през Шипченския проход, оттам през Търново, където към него се присъединил отряд от сръбските му васали, и през септември се озовал в околностите на Никопол. В разгорялата се битка западноевропейските рицари претърпели катастрофално поражение на 26 септември 1396 г.[349] Отново виждаме Пловдив като важен стратегически център, при който и мюсюлманските владетели организирали армията си, така както в много предишни случаи византийските императори са групирали силите си именно в този град.

Настъпило началото на XV в. Все по-оскъдни са изворите от християнски и турски произход конкретно за съдбата на Пловдив. През лятото на 1402 г. младата и силна османска държава претърпяла съкрушително поражение при Анкара от Тимур – монголския владетел, а султан Баязид Илдъръм (Светкавицата) починал в плен при монголите. След голямото поражение, между трима от синовете на Баязид, общо шестима, избухнали междуособици. Основните фигури в тях били: Сюлейман – владетел на Румелия, т.е. европейските територии на Византия; Мехмед – владетел на остатъците от османска Анатолия след удара на монголите, и Муса, който най-напред воювал на страната на Мехмед срещу Сюлейман, а в 1409 г. станал самостоятелна политическа фигура.

През 1409–1410 г. особено много нараснала популярността на Муса, подкрепян от влашкия воевода Мирчо Стари, от деспот Стефан Лазаревич, който бил васал на Сюлейман, и от други балкански местни владетели. В началото на 1410 г., на 13 февруари, Муса разгромил бейлербейството на Сюлейман в Румелия[350]. Именно по повод на тази ожесточена гражданска война, превърнала се в разорително и смъртоносно изпитание за жителите на областта, се е запазил един разказ, в който Пловдив заема централно място. Дължим го на Константин Костенечки, автор на пространното житие на деспот Стефан Лазаревич, където е предаден сблъсъкът между Сюлейман и брат му Муса при Пловдив през 1410 г. Разказът позволява да се достигне до заключението, че Пловдив бил подложен на нападение няколко пъти и от Муса, и от Сюлейман. Стефан Лазаревич и Вук Лазаревич били в конфликт и всеки ползвал подкрепата или на Сюлейман, или на Муса. Вук (Вълко) Лазаревич бил претендент за деспотството на брат си Стефан Лазаревич и потърсил подкрепата на Муса, но скоро се отказал от нея и станал съюзник на Сюлейман. Сюлейман, който пребивавал в Адрианопол, пристигнал в Северна Тракия при Пловдив и наредил на Вук Лазаревич да подпали „Филиповия град", т.е. Пловдив. По всяка вероятност градът преминал към силите на Муса и поради това Сюлейман, като господар на Румелия, решил да предприеме наказателна експедиция, която осъществил Вук Лазаревич. Когато Вук бил в Пловдив, дружините на Муса отново наближили града. Муса наредил на един от своите приближени, Алиаз паша, който бил преди управител на Пловдив, да отиде в града и да залови Вук. Бившият пловдивски мюсюлмански управител успял отново да привлече намиращите се в града войници-измаилтяни, пленил Вук Лазаревич и неговия племенник Лазар и ги отвел при Муса. Последвала кървава драма – Вук и Лазар били екзекутирани. Муса със своите хора, повечето от които били събрани от разбойнически дружини, се отправил към Стефан Лазаревич, който приел да забрави трагедията, случила се с брат му[351]. Така Вук Лазаревич, брат на Стефан Лазаревич, и техният племенник, Лазар Вълкович, син на сестра им Мария, загинали при Пловдив през юли 1410 г. Самият Пловдив много пострадал.

След това Муса потеглил на поход и пристигнал при Пловдив. В разказа отново става дума за бивш управител на града, приближен на Муса, вероятно за същия Алиаз. Този военачалник извършил дълъг поход, преминал през Родопския масив и отново се озовал до самия Филиповград. И тук една нерадостна картина в тъмни краски разкрива поредния погром над града: „Понеже го намира незащитен, влиза (бившият управител на града – б.а., А.Д.) през нощта с хитрост в самото укрепление, изненадва самия свой господар, царски роднина, и като взима данъците, които намира събрани, идва при Мусия (Муса – б.а., А.Д.). И Мусия отново почва да се придвижва в тази посока. Имусюлман (Сюлейман – б.а., А.Д.) чу за това, също се върна във Филиповград и докато беше там, заповяда за 2 дена да бъдат събрани от града данъците за цялата област, казвайки: „Виждам, че ще паднат много градски глави, докато вземем данъците." И всички бяха в ужасно положение. Той затвори някои избрани измаилтяни и искаше да ги убие… А той отново се отправя срещу Мусия към Адрианополските краища, а Мусия тръгна пак към Филиповград. За да запазят града, затвориха го и най-избраните велможи се изкачиха в укреплението (крепостта на Трихълмието – б.а., А.Д.). Сам царят (Муса – б.а., А.Д.) се обърна към всесветейшия митрополит кир Дамян: „Дай ми града." А той му отвърна: „Тези, които затвориха града и го държат в ръцете си, са в укреплението." Тогава беше дадена заповед за грабеж. Заклаха и онзи преподобен мъж в църквата и го хвърлиха извън градските стени. Като чу за станалото, Имусюлман пристигна. Другият избяга и попадна на едно място, което се нарича Стенимахо."[352]

В империята бушувала гражданска война, в която изобилствали най-страшни форми на насилие. През 1410 г. Пловдив пострадал тежко от многократните нахлувания ту на единия владетел – Сюлейман, ту на другия – Муса. За жестокостите си Муса получил прозвището „Кеседжи". През същата година след събитията в Пловдив Муса предприел настъпление срещу силите на брат си Сюлейман, което завършило с убийството на Сюлейман в началото на 1411 г.

Оскъдни са сведенията за живота в Пловдив през няколкото десетилетия след неговото завладяване, през които Константинопол – символът на могъщата някога християнска империя, все още продължавал да съществува. За 30-те години на XV в. един бегъл щрих ни е оставил френският пътешественик Бертрандон дьо ла Брокиер, пътувал всъщност с политическа разузнавателна цел през 1432–1433 г. в Ориента. Ето какво видял той, когато пристигнал в Пловдив: „Скоро след това (след като изминали пътя покрай Марица от Одрин за Пловдив – б.а., А.Д.) пристигнахме във Филипопол, главен град на Македония[353]. Градът е разположен сред тази красива равнина на река Марица. Минава се по мост; околността е много хубава и с голямо изобилие от всякакви храни, добри по качество и евтини. Както някога, така и сега той е доста голям град. Имало е много добра крепост на един хълм, който се издига всред равнината във вид на тесен и дълъг полумесец. На южния му край бил царският дворец. Показаха ми стените му, които са още запазени, защото той е разрушен, както и голямата крепост. Има още два хълма и малко по-големи от този, където се е намирала крепостта, на другия край, малко пò на юг. Къщи има и по хълма, който, както изглежда, е бил внушителен. По-голямата част от жителите на града са българи, които изповядват гръцката вяра (православието – б.а., А.Д.)."[354]

Макар и като „моментна снимка", това сведение носи красноречива информация за състава на населението – българите са по-голямата част и изповядват хрис-

тиянството. Търновското царство престанало да съществува в 1393 г. и едва ли след това събитие към Северна Тракия са се устремили миграционни вълни. Поначало би трябвало да се очаква бягство на населението в северна посока от Маришката низина, тъй като там най-напред след падането на Адрианопол турците завладели градовете и крепостите. Следователно населението на града запазило своя състав относително стабилен след падането му под турска власт – българите преобладавали, което отново е аргумент към тезата, че Пловдив е паднал като град в пределите на българската държава и относителният дял на българите в него е бил значителен. Съвсем друга е картината, която представят в по-късно време пътешествениците. Така например за 1578 г. Стефан Герлах говори за турски и гръцки къщи[355] и не споменава български, които положително са съществували, тъй като в едно по-късно време, средата на XVII в., Евлия Челеби говори за българска махала. Същият пътешественик споменава 23 мюсюлмански и 7 латински махали, също и една българска[356]. Разбира се, това е едно твърде късно време, но все пак примерът показва прогресивното увеличаване на мюсюлманите и също прогресивното намаляване на българското население, което е обективен процес при коренно променените условия на съществуване в цяла Тракия, респективно и в Пловдив. Що се отнася до наличието на християни, които не били само българи, разбира се, трябва да се отбележи, че през първите десетилетия на XV в. все още насилственото налагане на мохамеданството не е било държавна политика на Османската империя. Управляващата османска класа през този ранен период се нуждаела от подкрепата на едни или други васали от местните балкански владетели и дори допускала спахии-християни във войската[357].

Сведенията за Пловдив през следващите години стават все по-оскъдни. Градът само се маркира в изворите във връзка с походите на османските владетели. Така през 1443 г. турските войски отново преминали по диагоналния път през Пловдив, сега вече командвани от Мурад II (1421–1451), за да пресрещнат голямата рицарска войска начело с полско-унгарския крал Владислав III Ягело и Ян Хуниади. Рицарите спечелили сраженията с турците при Ниш, превзели София и достигнали прохода Траянови врата. Първоначалната им цел била да стигнат до Адрианопол, но тежките зимни условия ги принудили да се оттеглят[358]. Константинопол паднал под ударите на Мехмед II Завоевател (1451–1481) на 29 май 1453 г. Византия вече не съществувала. Младият турски султан организирал на следващата 1454 г. експедиция срещу Сърбия. Отново гражданите на Пловдив били свидетели на поредния турски поход за завоюване на останалите територии на Балканите[359].

БЕЛЕЖКИ

[1] B r a n d. Byzantium, 117–157, 234–241; О с т р о г о р с к и. Историја, 383–391; Византийските василевси, 342–345.

[2] C h o n i a t e s. Historia, p. 471 (ГИБИ, XI, с. 51); З л а т а р с к и. История, III, с. 103.

[3] C h o n i a t e s. Historia, 469–471 (ГИБИ, XI, 50–51); S c u t a r i o t a, p. 417 (ГИБИ, VIII, с. 255); З л а т а р с к и. История, III, с. 89; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 41–42; Б о ж и л о в. Асеневци, 33–34; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 435.

[4] Б о ж и л о в. Българите, № 395, 311–312.

[5] C h o n i a t e s. Historia, p. 471 (ГИБИ, XI, 51–52).

[6] Пак там, с. 473 (ГИБИ, XI, с. 53); S c u t a r i o t a, p. 418 (ГИБИ, VIII, 255–256). З л а т а р с к и. История, III, 108–109; Според Ф. Успенски Алексий III Ангел искал да постави Иванко на българския престол: У с п е н с к и й. Образование, с. 176. Според Р. Радич няма съмнение, че Алексий III Ангел и

Иванко са имали план, който водел до завземането на българския престол: Р а д и ħ. Областни господари, с. 183.

[7] Р а д и ħ. Областни господари, с. 185.

[8] C h o n i a t e s. Historia, p. 473 (ГИБИ, XI, с. 53); S c u t a r i o t a, p. 418 (ГИБИ, VIII, с. 256); З л а т а р с к и. История, III, 109–110; М у т а ф ч и е в. История, с. 266; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 43; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 234; Б о ж и л о в. Асеневци, 44–45; F i n e. Balkans, II, p. 29.

[9] C h o n i a t e s. Historia, p. 472 (ГИБИ, XI, с. 52); S c u t a r i o t a, p. 418 (ГИБИ, VIII, с. 255); З л а т а р с к и. История, III, 104–105; Н и к о в. Българската дипломация, с. 81; М у т а ф ч и е в. История, с. 265; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, с. 43. Изследване с пълна информация за личността и владетеля Калоян у : Б о ж и л о в. Асеневци, 43–68.

[10] Б о ж и л о в. Седем етюда (III. Асеневци), с. 168.

[11] C h o n i a t e s. Historia, 490–491, 512 (ГИБИ, XI, с. 54, 63); З л а т а р с к и. История, III, 120–132; М у т а ф ч и е в. История, с. 267; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, с. 43; H o f f m a n. Rudimenta, 92–95; Б о ж и л о в. Асеневци, 44–45; Българите, № 359, 311–312; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 442. Подробно изследване върху присъствието на Иванко в историята на България и Византия в периода 1196–1200 г. у: Р а д и ħ. Областни господари, 176–192.

[12] C h o n i a t e s. Historia, p. 487 (ГИБИ, XI, 53–54); S c u t a r i o t a, p. 423; З л а т а р с к и. История, III, 120–124; М у т а ф ч и е в. Владетелите, с. 205, 217; H o f f m a n. Rudimenta, 47–48; B r a n d. Byzantium, 128–129; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 45; C h e y n e t. Pouvoire, № 186, p. 132.

[13] C h o n i a t e s. Historia, 509–512 (ГИБИ, XI, 61–63); S c u t a r i o t a, p. 425 (ГИБИ, VIII, 258–259); H o f f m a n. Rudimenta, 51–55; B r a n d. Byzantium, 130–131. Дж. Файн определя Пловдив, когато Иванко идва в него, като изолиран преден византийски пост в средата на враждебна територия: F i n e. Balkans, II, p. 29; C h e y n e t. Pouvoire, № 188, 132–133, p. 451.

[14] C h o n i a t e s. Historia, 512–513, 533 (ГИБИ, XI, 61–64, 67); S c u t a r i o t a, 424–425 (ГИБИ, VIII, 258–259); З л а т а р с к и. История, III, с. 125, 132. Според Р. Радич изпращането на Мануил Камица при цар Калоян означава повече сътрудничество, отколкото подчиненост на Иванко на българския владетел: Р а д и ħ. Областни господари, с. 191.

[15] C h o n i a t e s. Historia, 513–514 (ГИБИ, XI, с. 64); S c u t a r i o t a, p. 426 (ГИБИ, VIII, с. 259); E p h r a e m i u s, v. 6473–6484; Г ю з е л е в. Търновград, с. 70; A s d r a c h a. Les Rhodopes, 234–235; Р а д и ħ. Областни господари, с. 185. Дж. Файн обръща внимание на това, че само в този случай през споменатия период е известно указанието за народностен признак. Според него другите лидери, византийски или български, изглежда са покровителствали не точно обособени по национален признак групи. Те са владеели градове с голяма етническа пъстрота: F i n e. Balkans, II, p. 31.

[16] C h o n i a t e s. Historia, p. 518 (ГИБИ, XI, 64–65); S c u t a r i o t a, 426–427 (ГИБИ, VIII, с. 259); E p h r a e m i u s, v. 6485–6500; Г ю з е л е в. Търновград, с. 70; H o f f m a n. Rudimenta, p. 55.

[17] C h o n i a t e s. Historia, p. 518 (ГИБИ, XI, с. 65); S c u t a r i o t a, p. 427 (ГИБИ, VIII, с. 259); З л а т а р с к и. История, III, 132–134; F i n e. Balkans, II, 30–31.

[18] C h o n i a t e s. Historia, 518–519 (ГИБИ, XI, с. 65); S c u t a r i o t a, p. 427 (ГИБИ, VIII, с. 259); З л а т а р с к и. История, III, 133–134; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, с. 43; История на България, III, с. 132; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 45.

[19] П. Мутафчиев смята, че интересите на цар Калоян и Иванко са се схождали само в един пункт – стремежа и на двамата да си уредят сметките с Византия. Калоян е желаел размирици в Пловдив и бунтът на Иванко, пловдивския стратег, бил много удобен за българския владетел, тъй като той можел да се възползва от него. Цар Калоян обаче не би могъл да желае успешния му край и следователно да му помага, защото целта на Иванко била сам „да стане господар на областите из Родопите и по Марица". „А българският цар не е имал никакъв интерес да предпочете съседството на едно добре организирано княжество пред това на една винаги с колеблива власт византийска провинция (става въпрос за Пловдивската и Родопската област – б.а., А.Д.)." Вж.: М у т а ф ч и е в. Владетелите, 214–215. Това разсъждение е напълно логично. Бих добавила, че цар Калоян определено е преследвал присъединяването на Пловдив към българската държава.

[20] C h o n i a t e s. Historia, p. 508 (ГИБИ, XI, с. 61).

[21] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 45.

[22] З л а т а р с к и. История, III, с. 113; К. Гагова приема, че през 1198 г. Иванко в съюз с цар Калоян се провъзгласява за независим от империята: G a g o v a. La Thrace du Nord, p. 197.

[23] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Пловдив, I, 16–17.

[24] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 20 (ГИБИ, VIII, с. 154).

[25] Choniates. Historia, p. 533 (ГИБИ, XI, с. 67).

[26] Пак там, 532–533 (ГИБИ, XI, 66–67); Златарски. История, III, 136–137; Цанкова-Петкова. Асеневци, с. 51; Божилов. Асеневци, с. 45; Fine. Balkans II, p. 30.

[27] Choniates. Historia, 533–535 (ГИБИ, XI, 67–69); Orationes, № 11, p. 110; Scutariota, p. 430 (ГИБИ, VIII, 260–261); Златарски. История, III, 137–138, 140–144, 147–148; Мутафчиев. История, с. 268; Цанкова-Петкова. Асеневци, с. 52. Ив. Божилов посочва съществените причини за сключването на мира. От българска страна той бил сключен поради нахлуването на унгарците в северозападните предели. За да отвоюва Белградската и Браничевската област, Калоян се нуждаел от мир с Византия. За Византия той бил необходим поради задаващия се Четвърти кръстоносен поход. Мирът фиксирал също и териториални промени в резултат на действията на цар Калоян в Тракия. Вж.: Божилов. Асеневци, 45–46; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 443. Хр. Димитров уточнява, че не може да се направи изводът за заграбване на Белград и Браничево от унгарците през 1202 г. Белградската област била присъединена към Унгария още след детронацията на император Исак II Ангел през 1195 г. В изворите се отбелязва само успешният характер на унгарската експанзия срещу българите отвъд р. Морава. Отново през 1202 г. крал Емерих атакувал Браничевската и Нишката област на изток от р. Морава и постигнал успехи. Вж.: Димитров. Българо-унгарски отношения, с. 117.

[28] Основните средновековни автори, отразили събитията от Четвъртия кръстоносен поход, са: Жофроа дьо Вилардуен, Робер дьо Клари, Никита Хониат, Теодор Скутариот. Литературата за Четвъртия кръстоносен поход и Латинската константинополска империя е твърде обширна. Ще посоча само някои от по-известните трудове: Du Cange, Ch. du F. Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois. – Corpus byzantinae historiae, 27, Venise, 1729; Gerland. Geschichte; Grégoire, H. The Question of the Divertion of the Fourth Crusade or an Old Controversy Solved by a Latin Adverb. – Byz., XV, 1940–1941, 158–166; Wolff, R. L. Romania. The Latin Empire of Constantinople. – Speculum, 23, 1948, 1–34; Balduin of Flanders and Hainaut. First Latin Emperor of Constantinople. – Speculum, 29, 1954, 45–84; Longnon. L'Empire (passim); Les compagnons de Villehardouin. Recherches sur les croisés de la quatrième croisade. Genève. 1978; Frolov, A. Recherches sur la déviation de la IVe Croisade vers Constantinople. Paris, 1955; Примов, Б. Жофроа дьо Вилардуен, Робер дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. – ГСУ ИФФ, 43, 1946/1947, 1–39; Primov, B. The Third and Fourth Crusades and Bulgaria. – EH, 7, 1975, 43–67; The Papacy, the Fourth Crusade and Bulgaria. – Byz. Bulg., 1, 1962, 181–211; Заборов, М. А. К вопросу о предистории Четвертого крестового похода. – ВВр, 6, 1953, 223–235; Папство и крестовые походы. М., 1960; Mundo Lo, S. de. Cruzadas en Bizancio. La cuarta cruzada a la luz de las fuentes latinas y orientales. – In: Publicationes del Instituto de historia antiqua y medieval. Buenos Aires, 1957; Runciman, S. A History of the Crusades. Publ. in Peregrine Books, 1965, 107–138; Carile, A. Per una storia dell'Impero latino di Constantinopoli (1207–1261). Bologna, 1972; CMH, IV/1, 275–330, 523–530; A History of the Crusades, II, 103–186; Oikonomidès. La décomposition; Queller, D. The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople, 1201–1204. – Leicester University Press, 1978; Гюзелев. Българската държава; Божилов. Седем етюда (V. Жофроа дьо Вилардуен и „Завладяването на Константинопол"), 265–306; Данчева-Василева. България, 43–49; Гагова. Походи, 118–166.

[29] Nicol. The Despotate (passim); Stiernon, L. Les origines du Despotat d'Epire. – REB, 17, 1959, 90–126; Loenertz, R. Aux origines du Despotat d'Epire et principauté d'Achaie. – Byz., 43, 1973, 360–394.

[30] Успенский. История, III, 504–606; Острогорски. Историја, 401–407. Цялостно изследване върху Никейската империя: Angold. A Government (passim). Конкретно за император Теодор I Ласкарис в същата монография; Византийските василевси, 354–355.

[31] Vasiliev, A. A. The Foundation of the Empire of Trebizond. – Speculum, 11, 1940–1941, 316–337.

[32] Acta Innocentii III PP, 550–553; Villehardouin, I, § 12–34, 16–35; § 41–45, 40–47; Жофроа дьо Вилардуен, 41–47; Longnon. L'Empire, p. 19, 26–29; A History of the Crusades, II, p. 115, 161, 164.

[33] Villehardouin, I, § 70–85, 70–80; § 111–113, 112–116; § 119–180, 122–182; Жофроа дьо Вилардуен, 51–71; Longnon. L'Empire, p. 33, 35–42; A History of the Crusades, II, 168–174, 179.

[34] Villehardouin, I, § 181–182, 183–185; § 193, p. 196; Жофроа дьо Вилардуен, 71–75; Острогорски. Историја, 390–391; Византийските василевси, 347–348.

[35] Villehardouin, I, § 184–198, 186–203; Жофроа дьо Вилардуен, 72–75.

[36] Villehardouin, I, § 201–205; 204–211; II, ch. 206–214, 6–13; Жофроа дьо Вилардуен, 76–80. Византийският историк Никита Хониат също съобщава за похода на Алексий IV Ангел в Тракия. Той бил разорителен за населението, тъй като придружаващите го грабели с пълни шепи: Choniates. Historia, p. 556 (ГИБИ, XI, с. 70); Longnon. L'empire, 42–42.

[37] H e n d r i c k x, B., C. M a t z u k i s. Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (?–1204). – Hellenika, 31, 1979, 108–132; Византийските василевси, 349–350.

[38] V i l l e h a r d o u i n, II, § 232–251, 32–55; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 80–86; C h o n i a t e s. Historia, p. 561, 579, 594, 600, 621, 623, 631, 640, 644, 647–648; L o n g n o n. L'empire, 43–48; A History of the Crusades, II, 182–185.

[39] V i l l e h a r d o u i n, II, § 256–263, 60–71; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 87–89; Longnon. L'empire, 49–55; A History of the Crusades, II, 187–190.

[40] Д у й ч е в. Преписката (ЛИБИ, III, 307–378); по-ново издание на кореспонденцията: Acta Innocentii III PP, № 17, 29, 30, 31,41, 47–58, 62–63, 89–90, 102. По-съществени изследвания относно унията между Рим и Българската църква: Г о л у б и н с к и й. Краткий очерк православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдовалашской. М., 1871, 78–82, 217–218, 264–282; У с п е н с к и й. Образование, 241–256; Н и к о в. Българската дипломация, 85–100; З л а т а р с к и. История, III, 149–211; П е т р о в, П. Унията между България и римската църква през 1204 г. и Четвъртият кръстоносен поход. – ИПр, 1955, 2, 35–67; G j u z e l e v. Das Papstum, 42–43; България и Римската църква (IX–XIV в.). – В: България в света от древността до наши дни. 1. С., 1979, 275–283; Б о ж и л о в. Асеневци, 46–47; Седем етюда (III. Асеневци), 167–170; De V r i i e s. Innozenz III (1198–1216) und der christliche Osten. – Archivium historiae pontificae, III, 1965, 87–126.

[41] Д у й ч е в. Преписката, ер. 9, 30–31 (ЛИБИ, III, ер. 9, 319–320); З л а т а р с к и. История, III, 168–170; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 47. В литературата е изказано мнение, че цар Калоян съзнателно е представил интереса на Византия към българската държава като по-силен, за да насочи вниманието на папата към себе си и българския въпрос: Н и к о в. Българската дипломация, с. 91. Но логиката на политическата ситуация позволява да приемем това предложение на император Алексий III Ангел за напълно реално.

[42] C h o n i a t e s. Historia, p. 546 (ГИБИ, XI, с. 69); V i l l e h a r d o u i n, II, § 266, 74–75; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, с. 89; A c r o p o l i t e s. Historia, p. 8 (ГИБИ, VIII, с. 151).

[43] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 21 (ГИБИ, VIII, с. 155).

[44] К а у х ч е ш в и л и. Грузинские источники по истории Византии. 1. Тбилиси, 1974, 146–148.

[45] А н г е л о в. Дипломацията, с. 78, бел. 57. Авторът обръща внимание на това, че българският владетел не може да бъде зет на този император. Не е правдоподобно и описанието в края на сведението, което посочва края на Алексий III Ангел в българско обкръжение в глад и лишения. Също така обвинението, отправено от българския цар към ексимператора, е нелогично. Така представените събития в края на разказа напомнят повече отношенията Калоян – Бодуен, като се има предвид, че именно последният е „погубил" Византия.

[46] Е в т и м и й Т ъ р н о в с к и. Похвално слово за Йоан Поливотски. – СБЛ, 2, Ораторска проза. С., 1982, с. 160.

[47] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Пловдив, I, 19–20.

[48] R o b e r t d e C l a r i, ch. 64, 62–63; H e n d r i c k x, B. Recherches sur les documents diplomatiques non conservés, concernan la Quatrième croisade et l'Empire latin de Constantinople pendant les premiéres années de son existence (1200–1206). – Byzantina, 2, 1970, 135–136; C h o n i a t e s. Historia, 612–613 (ГИБИ, XI, с. 73); Gesta Innocentii, col. 147–148 (ЛИБИ, III, с. 378); П р и м о в. Роберт дьо Клари, 6–12; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 49.

[49] V i l l e h a r d o u i n, II, § 266–267, 74–76; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 89–90; A c r o p o l i t e s. Historia, 9–10 (ГИБИ, VIII, 151–152) .

[50] R o b e r t d e C l a r i, ch.106, 101–102; C h o n i a t e s. Historia, 612–613 (ГИБИ, XI, с. 73); L o n g n o n. L'empire, 54–55; П р и м о в. Роберт дьо Клари, 20–21; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 49, 62, бел. 77.

[51] V i l l e h a r d o u i n, II, § 273, 82–83; § 276, 84–85; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, с. 91; C h o n i a t e s. Historia, p. 598 (ГИБИ, XI, с. 70); A c r o p o l i t e s. Historia, p. 12 (ГИБИ, VIII, с. 155). Никита Хониат съобщава, че император Бодуен поставил гарнизони в Орестиада (Адрианопол), Димотика, и в града, който води името си от Филип. Пристигнал в Ксанти, а след това се отправил към Солун. По повод на това сведение К. Гагова приема, че в този случай Бодуен е отишъл във Филипопол: Г а г о в а. Тракия, с. 273. По-вероятно е градът да е Филипи в Македония, тъй като целта на похода била Солун. Латински гарнизон във Филипопол пристига през ноември 1204 г. начело с Рение дьо Три. Същия маршрут на похода отбелязва в хрониката си и Вилардуен.

[52] C a r i l e. Partitio, 217–218; V i l l e h a r d o u i n, II, § 234–235, 34–37; § 258, p. 64; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 82–83, 87–88.

[53] Villehardouin, II, § 304, 112–113; Жофроа дьо Вилардуен, с. 97.

[54] Ephraemius, v. 7200–7211; Гюзелев. Търновград, с. 73.

[55] Carile. Partitio, 217–221; Oikonomidès. La decomposition, 14–16. Според Ж. Шейне Пловдив не фигурира в цитирания документ, тъй като не бил към териториите, принадлежащи на Алексий IV Ангел, и бил автономен град под управлението на друг благородник, може би Алексий Аспиет: Cheynet. Pouvoire, p. 465. Знаем, че документът „Partitio terrarum imperii Romanie" е съставен най-късно на 9 май 1204 г., а Алексий Аспиет бил обявен за управител на града през лятото на 1205 г. Още преди появата на „Partitio" Пловдив е владян от цар Калоян. Поради това и Алексий III не е допуснат в него.

[56] Oikonomidès. La décomposition, 1–28.

[57] Пак там, 17–18.

[58] Пак там, с.11.

[59] Villehardouin, II, § 309, 116–119; Жофроа дьо Вилардуен, с. 97; Choniates. Historia, p. 612; Longnon. L'empire, p. 71.

[60] Villehardouin, II, § 311, 118–121; Жофроа дьо Вилардуен, 96–98. Празникът на св. Мартин се отнася към 11 ноември. В § 310 Вилардуен съобщава, че на този празник братът на император Бодуен, Анри дьо Ено, се отправил към Хелеспонта, за да премине на Малоазийския бряг. В следващия § 311 се говори за това, че Рение дьо Три отпътувал от Константинопол към Филипопол „в това време", т.е. на празника на св. Мартин: Примов. Жофроа дьо Вилардуен, 72–73.

[61] Buchon. Recherches, 154–155 (ЛИБИ, IV, с. 14); Цанкова-Петкова. Отношения, 157–158.

[62] Villehardouin, II, § 345, 154–157; Жофроа дьо Вилардуен, с. 104. Френският хронист Одон дьо Дьой от Втория кръстоносен поход отбелязва, че разстоянието между Филипопол и Константинопол е около 9 дни път: Odonis de Deogilo, p. 63 (ЛИБИ, III, с. 120).

[63] Дуйчев. Преписката, ер. 30, с. 66 (ЛИБИ, III, ер. 32, с. 360); Acta Innocentii III PP, ер. 51, 256–258 (ЛИБИ. III, ер. 14, 327–329).

[64] Дуйчев. Преписката, ер. 30, с. 66 (ЛИБИ, III, ер. 32, с. 360).

[65] Villehardouin, II, § 333, 142–145; Жофроа дьо Вилардуен, с. 102; Choniates. Historia, 612–613 (ЛИБИ, XI, с. 73); Acropolites. Historia, p. 21(ГИБИ, VIII, p. 155); Scutariota, p. 458 (ГИБИ, VIII, с. 265); Златарски. История, III, 213–215; Примов. Гръцко-български съюз, 22–39; Longnon. L'empire, p. 77; Цанкова-Петкова. Асеневци, 59–80; Krantonelli. 'Η σύμπραξις. Ив. Божилов коригира мнението, че се установява съюз между цар Калоян и гръцката аристокрация в Тракия. Създава се българо-гръцка общност, оглавена от българския цар, но не и съюз: Божилов. Асеневци, 49–50; Седем етюда (III. Асеневци), с. 178; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 451–454; Данчева-Василева. България, 60–61; Fine. Balkans, II, 80–82.

[66] Villehardouin, II, § 335–340, 144–151; Жофроа дьо Вилардуен, 102–103; Г. Цанкова-Петкова изразява мисълта, че само гърците в Пловдив запазили неутралитет в това подемащо се движение: Цан-кова-Петкова. Асеневци, с. 59.

[67] Villehardouin, II, § 341–344, 150–153; Жофроа дьо Вилардуен, 103–104.

[68] Villehardouin, II, § 345–346, 154–156; Жофроа дьо Вилардуен, с. 104.

[69] Villehardouin, II, § 347–349, 156–159; § 354–361, 162–171; Жофроа дьо Вилардуен, 105–107; Robert de Clari, § 112, 105–106; Choniates. Historia, 615–617 (ГИБИ, XI, 75–76); Acropolites. Historia, 21–22 (ГИБИ, VIII, с. 155); Scutariota, 458–460 (ГИБИ, VIII, с. 265); Gregoras, I, 15–16 (ГИБИ, XI, с.124); Ephraemius, v. 7387–7407, 299–300; Гюзелев. Търновград, 75–76; Дуйчев. Преписката, ер. 34, 70–73 (ЛИБИ, III, ер. 365–368); Chronique de Romanie, éd. J.-A. Buchon. – Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle. Paris, 1875, 23–27; Albericus, p. 885 (ЛИБИ, III, с. 182); Andreae Danduli Chronica. Ed. L. Muratori. – RIS, 12, parte I. Bologna, 1938, 280–281; Philippe Mouskes. Chronique rimée, v. 20450–20464, p. 308; Fragment d'une ancienne chronique en dialecte rouchy. – CCNF. Ed. J.-A. Buchon, 3. Paris, 1828, 288–291; L'estoire de Eracles empereur. – RHC HO, 2, 1859, 280–285; Златарски. История, III, 224–229; Longnon. L'empire, 77–79; Les compagnons, p. 139; A History of the Crusades, II, 202–203; Примов. Гръцко-български съюз, 22–39; Krantonelli. 'Η σύμπραξις, 65–88; Цанкова-Петкова. Асеневци, 60–65; Дуйчев. Цар Калоян, 117–118; Божилов. Цар Калоян, 140–141; Асеневци, с. 51; Данчева-Василева. България, 65–66; История на България, III, с. 146.

[70] Villehardouin, II, § 382–384, 190–195; Жофроа дьо Вилардуен, с. 110.

[71] Villehardouin, II, § 313, 122–123; Жофроа дьо Вилардуен, с. 98; Choniates. Historia, p. 638; Acropolites. Historia, p. 18 (ГИБИ, VIII, с. 153); Scoutariota, p. 452 (ГИБИ, VIII, с. 263); Μηλιαράκη. Α, 'Ιστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς 'Ηπεί-

ρου. 'Αθῆναι, 1898, passim; Успенский. История, III, 504–606; Острогорски. Историја, 407–416; Жаворонков, П. Ж. Никейская империя и Запад (взаимоотношения с государствами Апенинского полуострова и папством). – ВВр, 36, 1975, 100–125; Никейско-болгарские отношения при Иване II Асене (1218–1241). – ВО, 1977, 195–209; Angold. A Government, passim; Гюзелев. Българската държава, 7–35; Bulgarien, 143–154.

[72] Villehardouin, II, § 374, 182–183; § 383–387, 192–197; Жофроа дьо Вилардуен, с. 109, 111.

[73] Villehardouin, II, § 389, 198–199; Жофроа дьо Вилардуен, с. 112.

[74] Acropolites. Historia, p. 22 (ГИБИ, VIII, с. 155).

[75] Choniates. Historia, 617–619 (ГИБИ, XI, 77–78).

[76] Villehardouin, II, § 390–397, 200–209; Жофроа дьо Вилардуен, с. 112–113.

[77] Villehardouin, II, § 399–401, 208–213; Жофроа дьо Вилардуен, с. 114.

[78] Choniates. Historia, p. 627 (ГИБИ, XI, 84–85). Ж. Шейне тълкува поведението на Алексий Аспиет като претенции за реставрирането на империята в Константинопол, тъй като приел императорски инсигнии: Cheynet. Pouvoire, 470–471. Според мен констатацията е пресилена.

[79] Choniates. Historia, p. 642 (ГИБИ, XI, с. 92).

[80] Acropolites. Historia, p. 23 (ГИБИ, VIII, с. 156); Scutariota, p. 459 (ГИБИ, VIII, с. 265).

[81] Buchon. Recherches, 154–155 (ЛИБИ, IV, 14–15).

[82] Примов. Българи, с. 150. К. Гагова отбелязва, че пловдивските граждани, назовани като „popélicans", са българи (или по-голямата част от тях), а не по принцип павликяни. Вж: Gagova. La Thrace du Nord, p. 193.

[83] Villehardouin, II, § 435, 248–249; Жофроа дьо Вилардуен, с. 121.

[84] Златарски. История, III, 237–238; Мутафчиев. История, с. 276. Ив. Божилов посочва, че превземането на Пловдив станало през юни 1205 г.: Божилов. Асеневци, с. 52; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 455. Тази датировка според мен се отнася до първото превземане на града от цар Калоян.

[85] Подробен коментар за събитията във Филипопол по това време и издигането на Алексий Аспиет у: Prinzing. Die Bedeutung, 54–56. Ж. Шейне приема, че Алексий Аспиет се провъзгласил за самостоятелен владетел в Пловдив през пролетта на 1205 г.: Cheynet. Pouvoire, No 215, p. 151. Гръцкият благородник взима властта в града по-късно, тъй като през пролетта и до лятото на 1205 г. там все още бил рицарят Рение дьо Три, дошъл там през ноември 1204 г. А. Савидес отнася издигането на Алексий Аспиет за управител на Филипопол през ранното лято на 1205 г.: Savvides. Notes, p. 78. За социалната принадлежност на Алексий Аспиет у: Каждан. Социальный состав, с. 39, 200–201, 215.

[86] Fine. Balkans II, 84–85.

[87] Villehardouin, II, § 301, 108–111; § 324,132–135; § 331, 140–145; Жофроа дьо Вилардуен, с. 96, 100, 101–102.

[88] Choniates. Historia, p. 626, 638.

[89] Villehardouin, II, § 413, 226–227; § 423, 236–237; Жофроа дьо Вилардуен, 117–119; Choniates. Historia, p. 629, 630, 642.

[90] Редица изследователи са взели отношение относно събитията, протекли в Пловдив по това време. Всички възприемат, че превземането на града е едно, а не две последователни събития. Ще отбележа някои от тях: В. Златарски и Г. Принцинг смятат, че при Пловдив се наблюдава началото на разрива между цар Калоян и гърците в Тракия и че с отпадането на Пловдив от съюза се засилва пролатинската партия в Тракия: Златарски. История, III, с. 236; Prinzing. Die Bedeutung, 55–56. По повод на мнението на двамата историци може да се изкаже съображението, че съюзът между цар Калоян и тракийската гръцка аристокрация се нарушава още при Адрианопол, след битката на 14 април 1205 г. според сведението на Георги Акрополит: Acropolites. Historia, p. 22 (ГИБИ, VIII, с. 155), когато жителите на този град отказват да допуснат цар Калоян в него. За тези събития също у: Longnon. L'empire, p. 82; Примов. Българи, 150–153; Гръцко-български съюз, с. 35. М. Апостолидис посочва, че „филипополци" (той има вероятно предвид само гръцкото население) предпочитали господството на франките пред българското; поради това и след бягството на Рение дьо Три в Стенимахос те не пожелали да предадат града на цар Калоян. Това становище отразява обаче само едната страна на положението в града и настроенията само на част от жителите му: 'Αποστολίδης. 'Ηιστορία, σ. 175. Т. Влахос приема, че пловдивските гърци живеели мирно с латинците и затова не взели участие в конфликта с цар Калоян, за да предизвикат у него такава реакция: Βλάχος. 'Ηιστορία, 105–107. Но този историк не взема под внимание факта, че Алексий Аспиет се обявил за управител на града, което е достатъчно

условие да предизвика реакцията на Калоян. Г. Цанкова-Петкова приема съществуването на две групировки в Пловдив: прогръцка – начело с Алексий Аспиет и архиепископа на града, и пробългарска – начело с водачите на еретиците: Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 65–67. Ив. Божилов изказва следната преценка: „Калоян не пропуснал удобния случай да овладее Пловдив – безспорно най-важния градски център в Тракия, чиято ключова позиция можела да изиграе решаваща роля в осъществяването на неговите планове“: Б о ж и л о в. Асеневци, с. 52. Същият автор приема, че цар Калоян завзел Пловдив през юни 1205 г.: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 455.

[91] C h o n i a t e s. Historia, p. 628 (ГИБИ, XI, с. 85); V i l l e h a r d o u i n, II, § 403, 214–217; § 422–423, 234–237; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 118–119.

[92] F i n e. Balkans, II, p. 85.

[93] C h o n i a t e s. Historia, p. 628 (ГИБИ, XI, с. 85). Според Г. Цанкова-Петкова събитията в Търново имали връзка с въстанието в Пловдив: Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 66–67. Според Ив. Божилов най-логичното обяснение за бунта в Търново е обстоятелството, че след четиримесечната военна кампания войската имала нужда да отдъхне и поради това българският владетел се отправил към Търново: Б о ж и л о в. Асеневци, с. 53. Дж. Файн изказва мнението, че Калоян оставил българска административна власт в Пловдив. По повод на бунта в Търново той свързва антигръцката политика на цар Калоян, проявена така отявлено в Пловдив, с въстанието срещу него в столицата, където били отведени и осъдени на смърт според него много от динатите на Филипопол: F i n e. Balkans, II, p. 85.

[94] V i l l e h a r d o u i n, II, § 404–410, 216–225; § 413, 415, 417–418, 226–233; § 421, 234–235; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 116–118.

[95] V i l l e h a r d o u i n, II, § 424, 236–239; § 426–433, 238–247; § 432–433, 246–249; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 119–120, бел. 183, 184, с. 154; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 58; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 455–456.

[96] V i l l e h a r d o u i n, II, § 435, 248–249; § 438–441, 252–257; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 121–122.

[97] V i l l e h a r d o u i n, II, § 441–442, 254–257; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, с. 122; L o n g- n o n, L'empire, p. 89.

[98] V i l l e h a r d o u i n, II, § 444, 258–259; § 451–452, 264–267; § 459–464, 274–281; § 472–475, 286–291; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 123–126, с. 128.

[99] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 23 (ГИБИ, VIII, с. 156); R o b e r t d e C l a r i, ch. 116, 107–108; З л а т а р с к и. История, III, 254–251; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 73–76; Д у й ч е в. Цар Калоян, 119–123; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 55; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 78–79.

[100] V i l l e h a r d o u i n, II, § 491–494, 304–309; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 132–133.

[101] L o n g n o n. L'empire, p. 89.

[102] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 24 (ГИБИ, VIII, с. 156). Преобладаващото мнение е, че цар Борил се е възкачил на престола или вследствие на заговор, или – на узурпация: З л а т а р с к и. История, III, с. 260, 270; М у т а ф ч и е в. История, с. 279; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, с. 87. Ив. Дуйчев отбелязва, че не може да се говори за заговор, а за легитимиране на цар Борил чрез брака му с вдовицата на Калоян, и че може би той е бил първоначално регент на Иван II Асен и Александър: D u j č e v, Iv. La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. – BSl, 36, 1975, № 2, 182–183. Ив. Божилов възприема и доразвива тезата на Ив. Дуйчев като отбелязва, че няма традиция в унаследяването на престола, за да се смята, че Борил я е нарушил. В този смисъл възкачването на цар Борил на престола не трябва да се приема като лишаване на синовете на Иван I Асен от престолонаследието: Б о ж и л о в. Асеневци, 69–70.

[103] Подробно за политиката на цар Борил и различните становища относно този владетел вж.: З л а т а р с к и. История, III, 270–323; Б о ж и л о в. Асеневци, 69–77; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 80–113.

[104] V a l e n c i e n n e s, § 501–545, 27–48, 7–8; L o n g n o n, J. Le chroniqueur Henri de Valenciennes. – Journal des savants, Paris, 1946, 134–143. Подробно изследване с превод на пасажите, отнасящи се до българо-латинските отношения: Ж у г л е в. Принос. Изворът е интерпретиран и от: Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 80–87.

[105] H e n r i c i Epistolae, col.1522–1523 (ЛИБИ, IV, 17–18); Д у й ч е в. Преписката, ep. 38, 76–77 (ЛИБИ, IV, 17–18).

[106] V a l e n c i e n n e s, § 504, 28–29.

[107] Пак там, § 514, p. 34.

[108] Пак там, § 505, 29–30.

[109] Пак там, § 506, p. 30.

[110] Пак там, § 508–513, 30–33.

[111] Пак там, § 514, р. 33.

[112] Пак там, § 513–514, 33–34.

[113] Пак там, § 515–521, 34–37.

[114] Пак там, § 522–529, 37–40.

[115] Пак там, § 532, р. 41.

[116] Пак там, § 540, р. 44.

[117] Пак там, § 537–544, 44–47; L o n g n o n. L'empire, 102–104; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Отношения, 160–161; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 469.

[118] V a l e n c i e n n e s, § 544, р. 47.

[119] P r i n z i n g. Der Brief, 411–413 (ЛИБИ, IV, 18–23); L o n g n o n, L'empire, 124–125; Г ю з е л е в. Българската държава, 12–14; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 98–101.

[120] V a l e n c i e n n e s, ch. 542, р. 46.

[121] H e n r i c i Epistolae, col. 1522–1523 (ЛИБИ, IV, 17–18).

[122] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, с. 83, 87.

[123] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Пловдив, II, с. 7.

[124] A c r o p o l i t e s. Historia, р. 39 (ГИБИ, VIII, с. 159–160); V a l e n c i e n n e s, § 545–549, 47–50; З л а т а р с к и. История, III, с. 280, бел.1; М у т а ф ч и е в. Владетелите, с. 232; Д у й ч е в, Ив. Мелник през Средновековието. БС, С., 1972, 386–387; L o n g n o n. L'empire, р. 104; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 90–92; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 70. По въпроса за деспотската титла на Алексий Слав е изказано мнение, че тя е дадена от цар Калоян, а е призната от император Анри, чийто васал става Слав: М у т а ф ч и е в. Владетелите, с. 231, бел. 77; Ф е р j а н ч и ћ. Деспоти, с. 34; Д а н ч е в а - В а с и л е в а. България, 91—92. Мнението на Георги Акрополит приемат: И р е ч е к. История, с. 285; З л а т а р с к и. История, III, с. 280, бел. 1; L o n g n o n. L'empire, р. 104; Б о ж и л о в. Асеневци, 96–97.

[125] V a l e n c i e n n e s, § 557, 53–54.

[126] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Пловдив, II, с. 8.

[127] V a l e n c i e n n e s, § 550, р. 50.

[128] V i l l e h a r d o u i n, II, § 498–499, 312–415; Ж о ф р о а д ьо В и л а р д у е н, с. 133.

[129] V a l e n c i e n n e s, § 574–582, 53–67.

[130] Пак там, § 584, 68–69.

[131] Пак там, § 595–599, 70–76; § 605, с. 79; L o n g n o n. L'empire, р. 108.

[132] V a l e n c i e n n e s, § 686–688, р. 118.

[133] P r i n z i n g. Der Brief, 411–418 (ЛИБИ, IV, 18–23); Живот Св. Саве, 105–107; Живот Св. Симеуна и Св. Саве, 205; Život Sv. Symeona od krále Štépana, ed. P. J. Šafařik. Pamătky dřevniho pisemnictvi Jihoslovanův. Praze, 1851, p. 23; З л а т а р с к и. История, III, 285–286; П о п р у ж е н к о, М. Г. Синодик царя Борила. – Български старини, 8, 1928, с. 87; L o n g n o n. L'empire, 120–128; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 97–104; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 472.

[134] R o b e r t d e C l a r i, § 116–118, 107–109; A l b e r i c u s, p. 886; P h i l i p p e M o u s k e s. Chronique rimée, II, v. 23085–23090, p. 405; Г ю з е л е в. Търновград, с. 33; Живот Св. Симеуна и Св. Саве, с. 206; Живот Св. Саве, 105–106; З л а т а р с к и. История, III, с. 309; П р и м о в. Роберт дьо Клари, 33–35; Г ю з е л е в. Българската държава, с. 13; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 73; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България с. 474.

[135] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 20, 21, 24, 31, 33 (ГИБИ, VIII, 156–158); З л а т а р с к и. История, III, 323–330; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 77.

[136] T h o m a s S p a l a t e n s i s, 574–575; T h e i n e r. Vetera monumenta, I, No 33, p. 21; Н и к о в, П. Изправки към българската история. – ИИД, 5, 1922, с. 59; L o n g n o n. L'empire, p. 158; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 115–118; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 481–482; Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, 132–133. Според К. Гагова брачният съюз между император Анри и българската принцеса през 1213 г. бележи края на Четвъртия кръстоносен поход поне по отношение на българската държава: Г а г о в а. Походи, с. 128. Подобно тълкуване не е приемливо, тъй като този поход не е насочен към България, а към Светите земи и приключва с падането на Константинопол и създаването на Латинската константинополска империя, т.е. през 1204 г.

[137] T a f e l und T h o m a s. Urcunden, II, 215–221; L o n g n o n, L'empire, p. 158.

[138] T a f e l und T h o m a s. Urcunden, II, 216–218.

[139] Пак там, с. 219 „…Quo facto petimus ei partes vestras acquisitarum terrarum regni Saloniki et Philippopolis, et alia vestra iura: super quibus omnibus dixit nobis responsurus apud Constantinopolim, quandocumque de nostra esset voluntate."

[140] Longnon. L'empire, 162–164; La reprise de Salonique par les grecs en 1224. – Actes du VIe congrès international d'Études Byzantines. 1. Paris, 1950, 141–146.

[141] За Йоан III Дука Ватаци вж: Angold. A Government; Византийските василевси, 356–360.

[142] Acropolites. Historia, p. 35, 39–40 (ГИБИ, VIII, 159–161); Philippe Mouskes. Chronique rimée, II, v. 23180–23205, p. 409; Ephraemius, v. 8937–8044, 323–324; Гюзелев. Търновград, 79–80; Gregoras, I, II. 2, 25–27 (ГИБИ, XI, 125–126); Златарски. История, III, 327–334; Nicol. The Despotate, 63–85; Karpozilos, A. The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus (1217–1233). Thessaloniki, 1973, p. 105; Stiernon, L. Les origines du Despotat d'Epire. – REB, 17, 1959, 90–126; Les origines du Despotat d'Epire (suite). La date du couronnement de Théodor Doukas. – Actes du XIIe Congrès international d'Etudes byzantines. 2. Ochride, 1961, 198–202; Божилов. Асеневци, с. 78; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, с. 482.

[143] Longnon. L'empire, 159–168.

[144] Marinus Sanuto Torsellus. Liber secretorum fidelium crucis. Ed. J. Bongars, Gesta Dei per Francos. 2. Hanoviae, 1611, 72–73; Божилов. Асеневци, 102–103.

[145] Божилов. Асеневци, 78–79; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 483–484.

[146] Cessi. Deliberazioni, No 141, 210–211 (ЛИБИ, IV, с. 36); Венециански документи, 30–31.

[147] Tafel und Thomas. Urcunden, II, 265–270.

[148] Пак там, с. 269; Венециански документи, 36–37.

[149] Cessi. Deliberazioni, № 134, p. 208; № 140, 209–210 (ЛИБИ, IV, 33–35).

[150] Пак там, № 141, 210–212 (ЛИБИ, IV, с. 37). По повод на сведенията в двата договора от 1228 и 1229 г. Хр. Димитров изказва становище, че „…латинците владеели или поне претендирали, че притежават областите на Димотика, Адрианопол и Филипопол, които съставлявали т.нар. „латинска Романия". По отношение на Пловдивската област през периода 1228–1229 г. той изказва и още едно мнение, че тя „била под номиналната латинска власт", както личи от проекта за договор и от самия договор между Жан дьо Бриен и константинополските латинци. Вж.: Димитров. Българо-унгарски отношения, с. 137, 149, бел. 26.

[151] Acropolites. Historia, 41–42 (ГИБИ, VIII, 161–162). Част от текста гласи: „Той минал край Адрианопол и вървял край горното течение на Еврос (Марица), търсейки да завърже сражение с българите." К. Гагова тълкува сведението в смисъл, че епирският владетел се отправил на северозапад с цел да достигне Пловдив: Gagova. La Thrace du Nord, p. 200. Това тълкуване е оправдано и показва, както и самият текст на Акрополит, че преди 1230 г. българите са владеели Пловдив, но от този текст не може да се определи откога. Scutariota, 473–474 (ГИБИ, VIII, 269–270); Kałužniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Eutymius. Wien, 1901, p. 70; СБЛ, IV, с. 198; Търновският надпис, с. 593; Иванов. БСМ, с. 420; Златарски. История, III, 339–353; Цанкова-Петкова. Асеневци, 114–117; Божилов. Асеневци, с. 80; Божилов, Гюзелев. Средновековна България, 484–493.

[152] Ильинский. Грамоты, с. 13; Златарски. История, III, с. 593.

[153] Acropolites. Historia, 42–43 (ГИБИ, VIII, с. 162).

[154] Ильинский. Грамоты, с. 13; Христоматия по история на България, т. II, с. 205.

[155] Според Хр. Димитров след Клокотнишката победа Иван II Асен присъединил през 1231 г. Пловдивската област южно от средното течение на р. Марица (латинското дукство Филипопол) с административен център Стенимахос. Последната крепост също била превзета от българския цар през 1231 г. и там той поставил севаст Алексий: Димитров. Българо-унгарски отношения, 137–138. За това, че Пловдив и областта му са били в пределите на българската държава преди 1230 г., вече приведох аргументи. Филипопол не е бил в тема с административен център Стенимахос през 1241–1263 г., т.е. в тема „Стенимахос и Цепена" след трансформирането на предходната тема „Филипопол, Берое, Мора и Ахридос", както приемат С. Кириакидис и К. Аздраха. Вж.: Κυριακίδης. Βυζαντιναὶ Μελέται, σ. 186; Asdracha. Les Rhodopes, p. 244. Вж. тук Дял втори, Втора глава: „Пловдив в административната система на Византийската империя и на България през IV–XIV век."

[156] Данчева-Василева. Пловдив, II, 9–14.

[157] В изложението относно положението на Пловдив през периода 1208–1230 г. съзнателно не бяха цитирани мненията на различни изследователи, с цел да се проследи по-добре предложената погоре интерпретация на фактите. Сега накратко ще изложа по-основните становища, които са в обръщение в литературата по този въпрос. Наблюдава се голямо разнообразие в мненията, някои от които са противоречиви, а има и изследвания, в които изобщо не се взема отношение по този въпрос. Един от византолозите от края на XIX в., Г. Херцберг, изказва мнение, че Пловдив от 1208 до 1236 г. е бил под латинска власт: Herzberg. Geschichte, p. 104. Непосредствено след описанието на войната от 1208 г.

К. Иречек отбелязва, че градът отново попаднал под властта на франките и в него господствал един роднина на Рение дьо Три – Жирар дьо Стрем: И р е ч е к. История, с. 285. Е. Герланд изказва подобна мисъл, а именно, че след разбиването на цар Борил при Пловдив императорът дал града на Жирар дьо Стрем: G e r l a n d. Geschichte, 154–158. В. Златарски възприема изцяло мнението на К. Иречек. „...При това те (латинците – б.а., А.Д.) успели да плячкосат доста много храни и радостни се върнали в лагера при Пловдив, който отново преминал в ръцете на латинците и управлението на който било предадено на белгиеца (?– б.а., А.Д.) Жирар дьо Стрем“: З л а т а р с к и. История, III, с. 277. Трябва де се отбележи, че в единственото споменаване на Жирар дьо Стрем няма никакво определение на неговата народност. М. Апостолидис отбелязва, че след битката при Пловдив през 1208 г. латинското господство в града е възстановено и властта отново приел Рение дьо Три. След смъртта му през 1219 г. (?) управител на града станал неговият роднина Жирар дьо Стрем. Авторът посочва, че тези изводи се правят въз основа на достоверни венециански документи. За това свое становище той се позовава на К. Иречек, без да посочи какви източници е ползвал Иречек. Вж.: Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 184. Тук отново трябва да се отбележи, че К. Иречек не дава никакви обяснения за Жирар дьо Стрем. Също така той не говори, че Рение дьо Три става управител на града след 1208 г. и че в 1219 г. умира. Тази година на неговата смърт не е обоснована с нищо. Това, което посочва К. Иречек, е: „За Стрем вж. унгар. грам. у Tafel et Thomas“ (И р е ч е к. История, с. 285, бел. 31). Т. Влахос изцяло възприема тезата на К. Апостолидис, т.е. че след 1208 г. градът е владян от Рение дьо Три, а след 1219 г. – от Жирар дьо Стрем. При това Т. Влахос цитира В. Златарски, а българският учен има по-друго виждане, т.е. това на К. Иречек. Т. Влахос смята, че е малко вероятно Иван II Асен да е присъединил Пловдив, тъй като неговите претенции към долината на Горна Марица се проявяват към 1230 г. Вж.: Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, 110–111. К. Гагова се присъединява към мнението на Т. Влахос: G a g o v a. La Thrace du Nord, p. 200. Като последица от войната през 1208 г. П. Мутафчиев смята, че Тракия паднала под латинска власт и на юг държавната граница отново била отместена към Балкана: М у т а ф ч и е в. История, 279–280. Френският историк Ж. Лоньон, един от най-добрите изследователи на историята на Латинската константинополска империя, изобщо не взема отношение по въпроса за положението на Пловдив след битката между цар Борил и император Анри през лятото на 1208 г. Той отбелязва само, че са завладени територии от около 200 км (има предвид 15 дневни прехода земя). От друга страна, картата, която представя Ж. Лоньон на Латинската империя, без да уточнява за кой период от нейната история се отнася, не включва Пловдив в пределите на империята заедно с обширна територия на юг от него, обхващаща половината от Родопския масив, която всъщност се представя от този автор като принадлежаща на българската държава: L o n g n o n. L’empire, p. 104, 56–57. Картата към изданието на актите на папа Инокентий III е озаглавена Orientis christiani terre aetate PP. Innocentii III, т.е. през периода 1198–1216 г. Според нея в територията на България се включват земите до Охрид и Хераклея на югозапад, голяма част от Родопската област, като Пловдив остава в българските предели и сравнително на север от южната граница, почти в средата на разстоянието от Стара планина до южната граница на България (Acta Innocentii III PP). В историческата карта на латинското владичество в Константинопол, която представя Г. Острогорски, Пловдив и по-голяма част от Родопската област неизменно фигурират в българската държава и през 1214 г., и през 1230 г.: О с т р о г о р с к и. Историја, карта № 6. В История на кръстоносните походи под редакцията на К. Сетън на карта, отнасяща се до годината 1216, т.е. по време на смъртта на император Анри, Пловдив, Мелник и Просек са в пределите на България, като отново интересуващият ни град остава на значително разстояние на север от южната граница на държавата, от която го отделя голяма част от Родопския масив (A History of the Crusades, II, Map No 8). В своето изследване, посветено специално на войната от 1208 г., К. Жуглев приема, че след битката при Пловдив градът е под латинска власт: Ж у г л е в. Принос, с. 73. Изследователката на Родопите през XIII–XIV в. К. Аздраха смята, че след поражението на Борил Пловдив отново преминал под властта на латинците и бил даден като фиеф на Жирар дьо Стрем, роднина на Рение дьо Три – теза, която не се различава от тази на К. Иречек и В. Златарски: A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 241. Г. Цанкова-Петкова приема, че след битката при Пловдив този град и Кричим били дадени от Анри като ленно владение на френския рицар Жирар дьо Стрем, родственик на предишния владетел Рение дьо Три. Според авторката цар Иван II Асен използвал съперничеството между епирци, латинци и никейци и присъединил отпадналата от българските предели при Борил Пловдивска област. Това тя отнася към 1224 и 1229 г.: Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, с. 89, 112. В Латински извори за българската история е публикуван на латински с български превод „Проект за договор на Константинополската империя с ерусалимския крал Йоан“. Тъй като в този документ е споменато „дукство Филипопол“, в бележка под линия е дадено следното обяснение: „Филипополското херцогство“ е било владяно между 1204 – 1205 г. от участника в Четвъртия кръсто-

носен поход Рение дьо Три, а от 1208 до 1219 г. от неговия роднина, фламандския рицар Жирар дьо Стрем. През 1219 г. претенции към това владение проявили венецианците, а през 1221 г. е преминало в пределите на българската държава като съставна част от нейната територия" (ЛИБИ, IV, с. 36). Не е уточнено кой е владеел града от 1205 до 1208 и от 1219 до 1221 г., тъй като за втория период, макар и да се отбелязва, че венецианците са имали претенции към него, това не означава, че фактически са го владеели. Що се отнася до виждането, че след 1221 г. Пловдив е преминал под властта на българите, има се предвид вероятно установяването на съюзни отношения между България и Унгария и оттам – между България и Латинската империя през 1221 г., когато император Робер дьо Куртене получава свободен достъп през българските земи, за да достигне латинската столица; В. Гюзелев смята, че присъединяването на Пловдив към българската държава е станало в периода 1218–1221 г.: G j u z e l e v. Das Papstum, p. 45. И. Петкова и Ив. Джамбов в своя съвместна публикация изказват становището, че преди битката при Пловдив между латинци и българи през лятото на 1208 г. градът бил във владение на българите, а не в ръцете на гръцката аристокрация – мнение, към което се присъединявам. Според тях през 1208 г. градът попаднал отново под латинска власт: П е т к о в а, И., Ив. Д ж а м б о в. По въпроса за включването на Пловдив в пределите на Втората българска държава. – В: Сб. от юбилейна научна сесия, посветена на 140 г. от рождението на Васил Левски. В. Търново, 1977, с. 66, 68. Дж. Файн приема, че по всяка вероятност след войната между цар Борил и император Анри Пловдив бил завзет от латинците. Те са го държали според този автор до 1230 г. Скоро след неговото завземане през 1208 г. той бил даден на Жирар дьо Стрем като фиеф. Освен това изследователят смята, че след битката при Пловдив в 1208 г. България изгубила всичките си владения на юг от Стара планина. Също така Дж. Файн изрично отбелязва, че Иван II Асен през 1230 г. завладял по-голямата част от Тракия, включително и Пловдив с долината на р. Марица, Димотика и Адрианопол: F i n e. Balkans, II, p. 94. Мнението, че България след 1208 г. загубила всичките си владения в Тракия, приемам за пресилено, тъй като има пълни основания да се защитава тезата, че на запад от линията Берое – Филипопол земите в Тракия са били български. Също така няма податки, че след 9 март 1230 г. Пловдив е включен в българската държава. Споменават се много топоними на завладени градове и крепости, но Филипопол отсъства, следователно той е бил в българската държава преди март 1230 г. В един по-ранен период в две мои изследвания изказвам мнение, че е логично след битката близо до Пловдив през 1208 г. между император Анри и цар Борил градът да е преминал под латинска власт, а по времето на Иван II Асен Пловдив преминал към българската държава през 1221 г., когато бил уреден българо-унгарският съюз, последван от българо-латински. В резултат на този съюз император Робер дьо Куртене преминал през българските територии. Вж: Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А. България и Латинската империя (1207–1218 г.). – ИПр, 1977, № 1, с. 40; България, с. 87, 117. Пловдив и в двете работи не е бил цел на изследване и след като конкретно подробно проучих историята на този град, достигнах до други изводи, които изложих по-горе.

[158] P h i l i p p e M o u s k e s. Chronique rimée, II, v. 29505–29510, p. 630; Г ю з е л е в. Търновград, с. 40.

[159] A c r o p o l i t e s. Historia, 64–65 (ГИБИ, VIII, с. 170); S c u t a r i o t a, p. 486 (ГИБИ, VIII, с. 276); З л а т а р с к и. История, III, 419–428; Б о ж и л о в. Асеневци, 104–105.

[160] О с т р о г о р с к и. Историја, 407–416; Византийските василевси, 356–360.

[161] A c r o p o l i t e s. Historia, 50–51 (ГИБИ, VIII, с. 164); S c u t a r i o t a, 477–478 (ГИБИ, VIII, 270–271); E p h r a e m i u s, p. 330, v. 8191–820; З л а т а р с к и. История, III, 388–390; Г ю з е л е в. Българската държава, с. 17, 32, бел. 48; A n g o l d. A Government, p. 279.

[162] A c r o p o l i t e s. Historia, 65–67 (ГИБИ, VIII, 170–172); S c u t a r i o t a, 486–488 (ГИБИ, VIII, 277–278); N i c o l. The Despotate, 138–139; О с т р о г о р с к и. Историја, 411–412.

[163] A c r o p o l i t e s. Historia, 72–73 (ГИБИ, VIII, 172–173).

[164] Пак там, 73–76 (ГИБИ, VIII, 173–175); S c u t a r i o t a, p. 491 (ГИБИ, VIII, 278–279. Тук е посочен гр. Филипопол). В. Златарски идентифицира града с Филипи: З л а т а р с к и. История, III, 428–429.

[165] A c r o p o l i t e s. Historia, 77–79 (ГИБИ, VIII, 175–176); S c u t a r i o t a, p. 494 (ГИБИ, VIII, с. 281); З л а т а р с к и. История, III, 431–435; Д у й ч е в. Мелник, 399–401; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Асеневци, 139–140; Г ю з е л е в. Българската държава, с. 21; A n g o l d. A Government, p. 180, 183; История на България, III, с. 267; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 106; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 503–504.

[166] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 78 (ГИБИ, VIII, с. 176).

[167] Пак там. М. Ангълд изказва мнение, че Пловдив не е преминал под властта на Никейската империя. Вж.: По въпроса за границите между българската държава и никейските европейски владения в периода 1242–1252 г. Според М. Ангълд, въпреки че никейците достигнали до южния бряг на р. Марица, Филипопол не бил предаден в техни ръце: A n g o l d. A. Government, 279–280.

[168] О с т р о г о р с к и. Историја, 416–419. За Теодор II Ласкарис вж.: A n g o l d. A Government; Византийските василевси, 361–363.

[169] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 108 (ГИБИ, VIII, 183–184). Според Г. Литаврин към 1254 г. Никейската империя владеела Адрианопол, Филипопол, Скопие и Кроас (Кроя): История Византии, III, с. 63. Но това не отговаря на реалната ситуация конкретно за Филипопол. Вж.: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 505–506.

[170] A c r o p o l i t e s. Historia, 113–114 (ГИБИ, VIII, 186–187); S c u t a r i o t a, 515–516 (ГИБИ, VIII, с. 288); З л а т а р с к и. История, III, 450–451; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 243; Г ю з е л е в. Българската държава, 22–23; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 506.

[171] A c r o p o l i t e s. Historia, 125–129 (ГИБИ, VIII, 193–195); S c u t a r i o t a, 522–525 (ГИБИ, VIII, 293–294); П а л а у з о в, Сп. Ростислав Михайлович, руски самостоятелен княз на Дунав през XIII век. (Ростислав Михайлович, княз на Мачва). – ИТ, 1. С., 1974, 216–250; М у т а ф ч и е в. История, с. 299; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 63; З л а т а р с к и. Южна България, 327–341; История, III, 456–467; Г ю з е л е в. Българската държава, с. 23; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 108; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 507.

[172] T h e o d o r u s L a s c a r i s. Epistolae, p. 281; Г ю з е л е в. Извори, с. 79; З л а т а р с к и. Южна България, с. 336; История, III, с. 461; Г ю з е л е в. Българската държава, с. 23.

[173] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, 165–166.

[174] О с т р о г о р с к и. Историја, с. 418; Византийските василевси, с. 362.

[175] О с т р о г о р с к и. Историја, 419–421; Византийските василевси, 364–365.

[176] Византийските василевси, 371–382.

[177] A c r o p o l i t e s. Historia, 154–157, 175–176; G r e g o r a s, I, IV. 2, 84–86; О с т р о г о р с к и. Историја, 419–420.

[178] О с т р о г о р с к и. Историја, 422–435; N i c o l. The Last Centuries, 45–96; Византийските василевси, 370–376.

[179] A c r o p o l i t e s. Historia, 181–183; P a c h i m e r e s, I. 2, 138–143; Византийските василевси, с. 372; L o n g n o n, L'empire, 226–228.

[180] A c r o p o l i t e s. Historia, 152–153 (ЛИБИ, VIII, 204–205); P a c h y m e r e s, I, III. 18, p. 211; I, V. 4, 348–350 (ГИБИ, X, с. 154, 166–167); З л а т а р с к и. История, III, 467–468; M a r g o s. Deux sources, p. 295; Б о ж и л о в. Асеневци, 113–115; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 507–508.

[181] A c r o p o l i t e s. Historia, 152–153 (ГИБИ, VIII, 204–205); Б о ж и л о в. Асеневци, 110–112; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 509.

[182] P a c h y m e r e s, I, V.4, p. 349 (ГИБИ, X, с. 167).

[183] Пак там. Във връзка със сериозните военни действия между Константин Тих Асен и Мицо Хр. Димитров изказва мнението, че Мицо успял да постави под свой контрол доста големи територии от българската държава, включително и на юг от Балкана, до поречието на Марица (с Пловдив?). Този извод се прави въз основа на същото сведение, че Константин Тих Асен потърсил подкрепа в Стенимахос, където пребивавал никейски гарнизон. Вж.: Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, 159–160.

[184] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 116.

[185] Новият император Михаил VIII Палеолог отстранил и ослепил брата на българската царица и поради това настроението към него от българска страна било враждебно. Константин Тих не бил в състояние да защити интересите на династията Ласкарис поради големите проблеми, които трябвало да разрешава в държавата си. P a c h y m e r e s, I, II. 25, 137–138; I, III. 7, 182–183; I, III.18, p. 210 (ГИБИ, X, 151–152, 153–154); З л а т а р с к и. История, III, 489–492, 498–499; История на България, III, с. 272. Според Хр. Димитров тези враждебни отношения са започнали по-точно през 1262 г.: Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 172.

[186] A c r o p o l i t e s. Historia, 181–183 (ГИБИ, VIII, 212–213); P a c h y m e r e s, II, 138–148; L o n g n o n. L'empire, 226–228.

[187] M a n u e l P h i l e s, p. 241 (ГИБИ, X, 140–141); З л а т а р с к и. История, III, 504–505; История на България, III, с. 274; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 511–512. Изводът за това, че тези крепости са български, се прави по косвен път. Те са завзети от Михаил Глава Тарханиот през 1263 г., следователно преди това те са били български, а именно – завзети от Константин Тих през 1262 г. Във връзка с българо-византийските отношения по бойните полета на Тракия през този период Дж. Файн предполага, че Стенимахос и Филипопол са завзети от българите през 1262 г. Между 1255 и 1262 г. те са били византийски, станали български вероятно за кратко време и византийците си ги възвърнали

отново през 1263 г. Дж. Файн не посочва никакви извори, според които специално гр. Пловдив от 1255 до 1261 г. е бил в пределите на Никейската империя, а следващата година (1262) – вече във възстановена Византия: F i n e. Balkans, II, 175–176. Според мен тук се допуска едно обобщение, при което към крепостите, завладени по време на кампанията от 1262 г. на българския цар, се прибавя и Пловдив, без да съществуват сведения за това. Моето мнение е, че Пловдив е бил български преди 1230 и до 1263 г.

[188] P a c h y m e r e s, I, III. 18, p. 210 (ГИБИ, X, с. 154); З л а т а р с к и. История, III, 505–506; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 134; История на България, III, 274–275.

[189] Във връзка с това К. Аздраха изказва мнението, че в един момент, без да определя кога точно, преди реставрацията на Византийската империя от Михаил VIII Палеолог през 1261 г., северните части на Тракия, включващи Пловдив и Стенимахос, минали под властта на българите, тъй като в 1263 г. те били превзети от византийците. Това е така, но градът е бил владян от българския цар много преди 1261 г. Вж. A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 245. Вече изказах мнението, че нито при експанзията през 1245 г., нито през 1255 г., нито по силата на Регинския мир от 1256 г. Пловдив е бил византийски, а неизменно е присъствал в пределите на България както преди 1230 г., така и след това и до 1263 г.

[190] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Пловдив, II, с. 17.

[191] P a c h y m e r e s, I, III. 25, 230–231 (ГИБИ, X, с. 156–158); З л а т а р с к и. История, III, 511–518; Н и к о в. Татаро-български отношения, 6–8; О с т р о г о р с к и. Историја, 46–47; История на България, III, 274–276; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 512.

[192] P a c h y m e r e s, I, III. 25, 232–233 (ГИБИ, X, с. 156–157).

[193] Пак там, с. 342 (ГИБИ, X, с. 163); З л а т а р с к и. История, III, 522–523.

[194] B o r s a r i, S. La politica bizantina di Carlo d'Angiò dal 1266 al 1271. – Archiv. Stor. prov. Napoli, N. S., 1956, 35, 319–349; О с т р о г о р с к и. Историјя, 426–428; N i c o l. The Last Centuries, 53–55; T s i r p a n l i s. The Involvement, 299–339; F i n e. Balkans, II, 184–186; Византийските василевси, 374–375; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в, Средновековна България, с. 513.

[195] N o r d e n, W. Das Papstum und Byzanz. 2. Berlin, 1903, p. 543 et. sequ.; О с т р о г о р с к и. Историја, 430–431; N i c o l. The Last Centuries, 57–61; F i n e. The Balkans, II, p. 189; Византийските василевси, 374–375.

[196] P a c h y m e r e s, I, V. 4, p. 344, 348 (ГИБИ, X, с. 164, 166); M a r g o s. Deux sources, 295–300; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 513.

[197] Б о ж и л о в. Асеневци, 249–251.

[198] P a c h y m e r e s, I, VII. 3–8, 430–449, 466–468 (ГИБИ, X, 171–182); G r e g o r a s, I, V. 3, 131–133 (ГИБИ, XI, 136–137); П е т р о в, П. Въстанието на Ивайло (1277–1280). – ГСУ ФИФ, 49, 1956, № 1, 173–260; История на България, III, 277–280; Б о ж и л о в. Асеневци, 249–255; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 515–519.

[199] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 531.

[200] А н д р е е в. Ханове и царе, 168–172; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 536–539.

[201] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 540–542; А н д р е е в. Ханове и царе, 171–172.

[202] О с т р о г о р с к и. Историја, 433–435; N i c o l. The Last Centuries, 92–95; T s i r p a n l i s. The Involvement, 299–329; Византийските василевси, с. 376; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 537–538.

[203] А н д р е е в. Ханове и царе, с. 175.

[204] История на България, III, 299–308; А н д р е е в. Ханове и царе, с. 176, 181.

[205] P a c h y m e r e s, II, III. 26, 264–267 (ГИБИ, X, 189–190); Н и к о в. Татаро-български отношения, с. 15, 25–26, 42–43; Ц в е т к о в а. Теодор Светослав, 1–31; История на България, III, 298–299; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 542–544.

[206] Б о ж и л о в. Българите, № 439, с. 349.

[207] P a c h y m e r e s, II, III. 26, 266–267 (ГИБИ, X, с. 191).

[208] Пак там, II, III. 26, p. 267; II, V. 18, p. 406; II, V. 28, p. 448; II, VI. 3, p. 480.

[209] P a c h y m e r e s, II, IV, p. 327; О с т р о г о р с к и. Историја, 457–458.

[210] P a c h y m e r e s, II, III, 222–230; IV, 310, 314, 318, 325–326, 335; VI, 469–475, 502–505; Voyages d'Ibn Batutah, p. 272, 310, 315, 317, 323; L e m e r l e. Aydin, 9–13; N i c o l. The Last Centuries, 130–133; A r n a k e s, G. Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀθῆναι, 1947; A n g e l o v. Certains aspects, 220–232.

[211] A n g e l o v. Certains aspects, 236–245; О с т р о г о р с к и. Историја, 458–459; Ж у к о в. Эгейские эмираты, 19–29.

[212] P a c h y m e r e s, II, V. 23, p. 445, 447–448, 558–559 (ГИБИ, X, 204–206, 210); История на България, II, с. 302; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 546–547.

[213] P a c h y m e r e s, II, p. 480, 481–485; L a i o u. The Foreign Policy, p. 161; N i c o l. The Last Centuries, 136–138; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 547–548.

[214] P a c h y m e r e s, II, VI. 3, 558–559, II, VII. 1, 561–562 (ГИБИ, X, с. 210).

[215] Пак там, II, VII. 27, 628–629 (ГИБИ, X, с. 216); G r e g o r a s, I, VIII. 1, p. 283 (ГИБИ, XI, с. 144); C a n t a c u z e n u s, I, I. 35, p. 169 (ГИБИ, X, с. 222); D ö l g e r. Theodora die Griechin, 211–220; Византийските василевси, с. 383; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 550.

[216] C a n t a c u z e n u s, I, I.8, 36–37 (ГИБИ, X, с. 220); G r e g o r a s, I, VIII. 4, 301–302; I. VIII. 6, p. 319; I, IX. 7, p. 426; О с т р о г о р с к и. Историја, 465–467; B o s c h. Andronikos III, passim; N i c o l. The Last Centuries, 159–190; L a i o u. The Foreign Policy, 288–289; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 554; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, 48—53, 63—69.

[217] О с т р о г о р с к и. Историја, 467–474; N i c o l. The Last Centuries, 172–190; Византийските василевси, 384–386; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, 70—72.

[218] C a n t a c u z e n u s, I, I. 35, p. 170 (ГИБИ, X, с. 222).

[219] Пак там, I, I. 27, p. 135 (ГИБИ, X, с. 222); B o s c h. Andronicos III, p. 55.

[220] Б о ж и л о в. Българите, № 208, 264–266.

[221] C a n t a c u z e n u s, I, I. 22, 108–109 (ГИБИ, X, с. 221); B o s c h. Andronicos III, p. 55; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 554.

[222] P a c h y m e r e s, II, VII. 27, 628–629 (ГИБИ, X, с. 216); Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 550.

[223] C a n t a c u z e n u s, I, I. 22, p. 109 (ГИБИ, X, с. 221).

[224] Пак там, I, I. 35, p. 169 (ГИБИ, X, с. 222). Л. Йончев предлага подробна и убедителна аргументация за тази датировка. Вж: Й о н ч е в. О некоторых вопросах, 127–128. Това мнение се приема и от: Б о ж и л о в. Асеневци, с. 120; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 554; Други мнения по този въпрос: Ц в е т к о в а. Теодор Светослав, с. 29 – 1321 г.; Б у р м о в. Шишмановци, с. 228 – края на 1322 г.; B o s c h. Andronicos III, p. 55 – 1321 г.; История на България, III, 308–309 – 1321/1322 г.

[225] C a n t a c u z e n u s, I, I. 35, p. 169 (ГИБИ, X, с. 222). Ал. Бурмов приема времето ноември–декември 1322 г. за смъртта на Георги II Тертер, а възцаряването на Михаил III Шишман се отнася към пролетта на 1323 г. Така се допуска период на междуцарствие, което оправдано се оспорва от други изследователи като неприемливо. Мнението му се приема и в III том на многотомната История на България: Б у р м о в. Шишмановци, с. 223; История на България, III, с. 309. Друго мнение предлага Л. Йончев – според него смъртта на последния представител на династията на Тертеровци трябва да се отнесе към 1323 г. Мнението се поддържа и от Ив. Божилов. Тази интерпретация е по-логична, тъй като не се допуска престолът да остане незает известно време: Й о н ч е в. О некоторых вопросах, с.130; Б о ж и л о в. Асеневци, 120–121.

[226] N i c o l. The Last Centuries, 164–167.

[227] C a n t a c u z e n u s, I, I. 27, p. 135 (ГИБИ, X, 221–222); B o s c h. Andronikos III, 26–27.

[228] C a n t a c u z e n u s, I, I. 35, 169–170 (ГИБИ, X, 222–223); B o s c h. Andronikos III, p. 55; ’Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ‘Η ἱστορία, σ.188; Β λ ά χ ο ς. ‘Η ἱστορία, σ. 115; Й о н ч е в. О некоторых вопросах, 128–129; A s d r a c h a. Les Rhodopes, 249–250; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 554–555.

[229] C a n t a c u z e n u s, I, I. 35, 170–171 (ГИБИ, X, 222–223).

[230] Пак там, I, I. 36, 171–172; G r e g o r a s, I, VIII.12, 362–364; Б у р м о в. Шишмановци, с. 223.

[231] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 555–556.

[232] Б у р м о в. Шишмановци, 223–224.

[233] На тази подбалканска крепост е посветена монографията на: Д ж а м б о в, Ив. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991, 170–176.

[234] C a n t a c u z e n u s, I, IV. 36, p. 172 (ГИБИ, X, с. 223); Б у р м о в. Шишмановци, 225–226; Й о н ч е в. О некоторых вопросах, с. 129; Б о ж и л о в. Българите № 208, с. 256; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 556.

[235] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 556.

[236] C a n t a c u z e n u s, I, I. 36, p. 172–175 (ГИБИ, X, с. 223–225).

[237] Пак там, I, I. 36, p. 175 (ГИБИ, X, с. 225); Б у р м о в. Шишманов, с. 229, бел.74, 75; История на България, III, с. 323; Б о ж и л о в. Асеневци, 119–134.

[238] Според Ал. Бурмов Георги II Тертер починал през 1322 г., а обсадата на Пловдив се отнася към февруари 1323 г. до юни същата година: Б у р м о в. Шишмановци, 231–232.

[239] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 119, 445–446.

[240] C a n t a c u z e n u s, I, I. 36, p. 175 (ГИБИ, X, с. 225). Поради допускане на междуцарствие Ал. Бурмов смята, че Пловдив бил обсаден след смъртта на Георги II Тертер, но преди възкачването на Михаил III Шишман. Що се отнася до избраната от Михаил Шишман посока на действие срещу Византия, авторът изказва мисълта, че с това се е целяло да бъде облекчено положението на българския гарнизон в Пловдив: Б у р м о в. Шишмановци, 231–232; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 564.

[241] C a n t a c u z e n u s, I, I. 36, p. 176 (ГИБИ, X, 225–226).

[242] Пак там, I, I. 36, 176–177 (ГИБИ, X, с. 226); Б у р м о в, Шишмановци, 232–233; Й о н ч е в. О некоторых вопросах, с. 131.

[243] Б у р м о в. Шишмановци, с. 233; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 563.

[244] C a n t a c u z e n u s, I, I. 37, 178–179 (ГИБИ, X, 226–227); Б у р м о в. Шишмановци, с. 233; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 189; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, 116–117; A s d r a c h a. Les Rhodopes, 249–250; История на България, III, с. 324; B o s c h. Andronikos III, p. 58; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 563.

[245] C a n t a c u z e n u s, I, I. 57–58, 295–298 (ГИБИ, X, 256–258).

[246] А н д р е е в, Й., Ив. Л а з а р о в, П. П а в л о в, Кой кой е в средновековна България? С., 1994, 153–154.

[247] По тези въпроси свое становище изказва и Л. Йончев. Според него мнението на Ал. Бурмов, че Михаил III Шишман изоставил Пловдив и се насочил към подбалканските градове, тъй като щял да попадне в обкръжение, ако се отправи към Пловдив, е неубедително. За неубедителна той смята и тезата, че гърците от Пловдив са отворили вратите на стратега Георги Вриений, той влязъл в преговори с тях и така проникнал в града. Според Л. Йончев причината, поради която българският цар изоставил Пловдив, се дължи на различното отношение на двамата византийски императори към Михаил III Шишман. Докато старият Андроник бил за пасивно отношение към българите, то младият Андроник настоявал за действия срещу тях. И тъй като българският цар бил много добре осведомен за тези разногласия, той се насочил не към Пловдив, а към подбалканските градове. Вж.: Й о н ч е в. О некоторых вопросах, с. 135. Всичко това е логично и правдоподобно, но се отнася една година след като Пловдив е бил вече превзет от Вриений в резултат на нощната му акция срещу града. Разказът на Йоан Кантакузин за разногласията между императорите е след всички събития от времето на началните действия на Михаил III Шишман при неговото възцаряване, когато той знаел, че гарнизонът в Пловдив е силен, и се насочил към Подбалканската област. Поради това според мен не разногласията между двамата императори предопределили изоставянето на Пловдив от царя на българите още в началото. Този въпрос отдавна е разрешен в науката. Михаил III Шишман използвал разногласията между двамата императори след войната с Войсил, която продължила близо една година. Според мен затова остават в сила разсъжденията на Ал. Бурмов около отклонението от Пловдив през лятото на 1323 г.

[248] C a n t a c u z e n u s, I, I. 37, p. 179 (ГИБИ, X, с. 227).

[249] Пак там.

[250] Пак там, с. 183 (ГИБИ, X, с. 230); Б у р м о в. Шишмановци, 234–235; Й о н ч е в. О некоторых вопросах, с. 133.

[251] C a n t a c u z e n u s, I, I. 38, p. 186 (ГИБИ, X, с. 232).; Б у р м о в. Шишмановци, 236–237; D ö l g e r. Theodora die Griechin, 222–230; B o s c h. Andronikos III, 59–60. Л. Йончев интерпретира този династичен брак като политически ход на българския владетел, за да се предпази от възможна заплаха от византийска страна и от опасността да загуби териториите си след обединението на двамата императори, които с общи сили смятали да навлезат в българските територии: Й о н ч е в. О некоторых вопросах, 136–137; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 564.

[252] Вж. бел. 235; Б у р м о в. Шишмановци, с. 237; B o s c h. Andronikos III, p. 61.

[253] C a n t a c u z e n u s, I, I. 42, p. 207; I, I. 52, 259–260 (ГИБИ, X, 237–239); G r e g o r a s, I, IX. 1, 391–392 (ГИБИ, XI, 151–152); Б у р м о в. Шишмановци, 244–245; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 468; B o s c h. Andronikos III, p. 62; История на България, III, 327–328; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 123. За този българо-византийски съюз има спор в коя година е сключен – 1326 или 1327: Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 565.

[254] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 566.

[255] C a n t a c u z e n u s, I, II. 3, 323–329; I, II. 5, 340–341; I, II. 21, 428–430; (ГИБИ, X, 259–265); О с т р о г о р с к и. Историја, с. 468; Б у р м о в. Шишмановци, 250–255; Б о ж и л о в. Асеневци, 123–126; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 567–573.

[256] Б у р м о в. Шишмановци, 264–273; История на България, III, 332–334; Б о ж и л о в. Асеневци, 139–142; Й о н ч е в. Вопросы, с. 23, 27.

[257] C a n t a c u z e n u s, I, II. 26, p. 459 (ГИБИ, X, c. 266); G r e g o r a s, I, IX. 13, 1, p. 458 (ГИБИ, XI, c. 161).

[258] Като последно и най-пълно изследване върху личността на Иван Александър трябва да се посочи това на Ив. Божилов с най-пълна библиография на изворите и литературата: Б о ж и л о в. Асеневци, 149–178; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 582.

[259] C a n t a c u z e n u s, I, II. 26, p. 459–464 (ГИБИ, X, 266–269); G r e g o r a s, I, IX. 13, p. 458 (ГИБИ, XI, c. 161). Някои историци приемат, че първата война между царя и императора била през 1331 г., а през 1332 г. бил сключен договорът при Русокастро: А н г е л о в. Отношения, I, 37–49; Й о н ч е в. Вопросы, с. 28. Други учени аргументирано и убедително датират и двете събития през 1331 г.: L o e n e r t z, R. J. Ordre et desordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzene. – Byzantina et Franco-Greca. Edizioni di storia a letteratura, 1970 (Recolta di Studii e Testi, p. 118), p. 116; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 152.

[260] C a n t a c u z e n u s, II, III. 43, p. 260 (ГИБИ, X, c. 318); И р е ч е к. Историја Срба, I, с. 359; Б о ж и л о в. Асеневци, 186–191, 142–144.

[261] А н г е л о в. Отношения, I, с. 50; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 153.

[262] Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 589–592.

[263] Р а д и ћ. Јован V Палеолог (passim); N i c o l. The Last Centuries, 191–192; Византийските василевси, 386–392.

[264] О с т р о г о р с к и. Историја, 475–495; N i c o l. Kantakouzenos, 44–47; The Last Centuries, p. 196; А н г е л о в. Отношения, II, 22–28; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, с. 131.

[265] Д. Никъл нарича тази война „Втората гражданска война" (1341–1347): N i c o l. The Last Centuries, 191–216.

[266] Й о н ч е в. Взаимоотношения, с. 156.

[267] C a n t a c u z e n u s, II, III. 34, 204–207 (ГИБИ, X, 297–298); II, II. 42, 43, 44, 255–270; II, III. 56, 336–345 (ГИБИ, X, 315–327, 344–348); N i c o l. Kantakouzenos, p. 45, 53–55 ; N i c o l. The Last Centuries, p. 194; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 481; А н г е л о в. Отношения, II, 28–29, 31–33; Й о н ч е в. Взаимоотношения, 151–170; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 154.

[268]C a n t a c u z e n u s, II, III. 63, 384–393; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, 135—143.

[269] Пак там, II, III. 64, 65, 393–394, 402–403.

[270] C a n t a c u z e n u s, II, III. 66, 406–407 (ГИБИ, X, 362–363).

[271] Д. Ангелов датира предаването на крепостите, като за terminus post quem посочва март, а за terminus ante quem – април: А н г е л о в. Отношения, II, 35–37. По-важните публикации, в които се отбелязва и коментира предаването на деветте крепости в 1344 г., са: М у т а ф ч и е в. История, с. 263; ᾿Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ῾Η ἱστορία, σ. 191; Β λ ά χ ο ς. ῾Η ἱστορία, σ. 121; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 253; Й о н ч е в. Взаимоотношения, 174–175; История на България, III, с. 340; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 155; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 594–595.

[272] Б а к а л о в а, Е. Бачковската костница. С., 1977, 158—168 (илюстрация № 131).

[273] C a n t a c u z e n u s, II, III. 68, 420–422 (ГИБИ, X, 363–364). Б о ж и л о в. Асеневци, 155–156, 159.

[274] Ш и л т б е р г е р. Пътепис, с. 84; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, 647–676.

[275] Б о ж и л о в. Асеневци, 157–158.

[276] Ж у к о в. Эгейские эмираты, 14–27.

[277] М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, с. 26.

[278] L e m e r l e. Aydin, 136–140; N i c o l. The Last Centuries, 208–209; W e i s s. Johannes Kantakuzenos, 32–44; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 28–29.

[279] C a n t a c u z e n u s, II, III, 66, 403–407 (ГИБИ, 10, 361–363); L e m e r l e. Aydin, p. 148, n. 1, p.163; N i c o l. Kantakouzenos, p. 59.

[280] C a n t a c u z e n u s, II, III, 70, p. 427, 429; II, III, 71, p. 437; II, III, 86, 530–534 (ГИБИ, X, 365–370, 370–373); Г ю з е л е в, В. Момчил в светлината на един нов исторически извор. – Вести на Народния музей – Хасково, 1, 1965, 21–30; А н г е л о в. Отношения, II, с. 42; Ж у к о в. Эгейские эмираты, с. 42; N i c o l. Kantakouzenos, 63–66; Й о н ч е в. Взаимоотношения, с. 177; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, с. 152.

[281] C a n t a c u z e n u s, II, III, 95, p. 584 (ГИБИ, X, c. 374); А н г е л о в. Отношения, II, 44–45; N i c o l. Kantakouzenos, p. 72; The Last Centuries, 210–211; F i n e. Balkans II, 307–309.

[282] W e i s s. Johannes Kantakuzenos, 45–46; N i c o l. The Last Centuries, p. 212; Kantakouzenos, p. 65; Византийските василевси, 393–398; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, с. 162.

[283] И р е ч е к. История, 365–368; Н и к о в. Турското завладяване, 41–45; A n g e l o v. Certains aspects, p. 224; L e m e r l e. Aydin; W e r n e r. Die Geburt, p. 85, 87, 90, 95–96; История на България, III, с. 45, 51, 56–59; Ж у к о в. Эгейские эмираты, 30–45; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 23–32.

[284] C h a r a n i s. A Short Chronicle, p. 341; W e r n e r. Die Geburt, p. 96; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 467, 472; Д и м и т р о в, М а н ч е в. История, 16–17.

[285] C a n t a c u z e n u s, III, IV. 4, 30–32 (ГИБИ, X, 376–377); А н г е л о в. Отношения, III, 23–24; S o u l i s. The Serbs, 43–44.

[286] N i c o l. The Last Centuries, p. 234; А н г е л о в. Отношения, III, 23–24; S o u l i s. The Serbs, 43–44; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, с. 197.

[287] C a n t a c u z e n u s, III, IV. 22, 159–165 (ГИБИ, X, 391–393); А н г е л о в. Отношения, III, 26–29; Й о н ч е в. Взаимоотношения, с. 179; N i c o l. Kantakouzenos, 82–83; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 156.

[288] N i c o l. The Last Centuries, p. 245.

[289] C a n t a c u z e n u s, III, 4, 33, 246–250 (ГИБИ, X, 393–395); Н и к о в. Турското завладяване, с. 43; А н г е л о в. Отношения, IV, 141–142; Л. Йончев датира конфликта, преговорите и нахлуването в България през 1353 г.: Й о н ч е в. Взаимоотношения, с. 180; W e i s s. Johannes Kantakuzenos, p. 48.

[290] А н г е л о в. Отношения, IV, с. 142; История на България, III, с. 345.

[291] C a n t a c u z e n u s, III, 4, 38, 278–279 (ГИБИ, X, 395–396); C h a r a n i s. A Short Chronicle, No 52, 22; On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks. – BS, 16, No 1, 1955, 113–117; Н и к о в. Турското завладяване, с. 43. Г. Арнакес оспорва 1354 и предлага 1355 г. за падането на Галиполи, но П. Каранис убедително поддържа мнението за 1354 г., която е възприета от почти всички изследователи на тези завоевания: A r n a k e s, G. Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources. – Speculum, 26, 1951, 104–111; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 493; N i c o l. The Last Centuries, 249–250; А н г е л о в. Отношения, IV, с. 144; Д и м и т р о в, М а н ч е в. История, с. 17; История на България, III, с. 346; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 35–36; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, 223—225, 237—239.

[292] А н г е л о в. Отношения, IV, 144–145; Д и м и т р о в, М а н ч е в. История, с. 17; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, 388—389.

[293] Н и к о в. Турското завладяване, с. 43; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 493; История на България, III, с. 346.

[294] Б у р м о в. Одрин, 297; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 44–45.

[295] Н и к о в. Турското завладяване, 49–50; I n a l d g i k. The Conquest of Edirne (1961). – Archivium Ottomanicum, 3, 1971, 185–210; Б у р м о в. Одрин, 298–300; B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, 439–440.

[296] Б у р м о в. Одрин, с. 300; Ш к р и в а н и ћ. Битка, 71–94; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 502; Д у й ч е в. Черномен, с. 546; B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, p. 451; N i c o l. The Last Centuries, 285–286; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 653 и сл.

[297] Още J. Zinkeisen посочва, че Пловдив е паднал преди битката при Черномен, т.е. преди 1371 г.: Z i n k e i s e n. Geschichte, p. 224. К. Иречек приема, че цяла Тракия била покорена от турците между 1369–1370 г.: И р е ч е к. История, с. 381. От друга страна, Г. Шкриванич посочва несъстоятелността според него на мнението на Й. Цинкайзен и на К. Иречек за падането на Пловдив: Ш к р и в а н и ћ. Битка, 71–94. И. Белдичеану отново се връща към 1369 г., но подчертава, че това се отнася за едно първоначално завладяване на Адрианопол от неосманските турци, като продължава разсъжденията си за последвало по-късно завладяване на града от Мурадовите турци: B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, 453–458. Че Адрианопол паднал през 1369 г. (някои приемат 1368/9 г.), поддържат Е. Захариду и П. Шрайнер, Д. Никъл, Ив. Тютюнджиев – П. Павлов, Р. Радич, Ив. Божилов. Вж.: Z a c h a r i d u, E. A. Romania and the Turks (1300–1500), London, 1985, 216–217; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, 297–299; N i c o l. The Last Centuries, p. 285; Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на България, с. 5; Българската държава, с. 7; Р а д и ћ. Јован V Палеолог, 342—344; Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България, с. 653.

[298] Б у р м о в. Одрин, 301–303; B a b i n g e r, F. La date de la pris de Trébizond par les Turcs (1461). – REB, 7, 1950, p. 205, n. 1.

[299] B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, 453–458.

[300] Пак там, с. 449.

[301] Пак там, с. 450.

[302] М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, с. 43.

[303] B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, 453–454.

[304] Пак там, 544–545, 548.

[305] G i e s e. Die Chroniken, p. 49.

[306] С а д е д д и н, Корона на историите, с. 51, 53. Садеддин свързва падането на Пловдив с голямата битка при Черномен, която отнася към 1364–1365 г.; M u s t a f a B e n A b d a l l a H a d s c h i

C h a l f a. Rumeli und Bosna geographisch beschreiben aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer. Wien, 1812, p. 53.

[307] Х ю с е и н. Удивительные события, с. 63.

[308] U r u ğ T e v a r i k h i a l-i O s m a n. Ed. F. Babinger. Hannover, 1925, p. 93; B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, p. 440.

[309] Bibl. National, Fondes turc anc. 98, fol. 19 r⁰, Fondes turc anc. 117, fol. 29 r⁰; G r u m e l. La chronologie, p. 468.

[310] G i e s e. Die Chroniken, 31–32; превод на български език: П е т р о в, Г ю з е л е в. Христоматия, 2, с. 187.

[311] C h a l c o c a n d y l a s, I, p. 94; Б у р м о в. Одрин, с. 301; История на България, III, с. 348.

[312] Annali di Ragusa, p. 108.

[313] Г ю з е л е в. Извори, № 12, с. 36. В бел. 13 към същия текст се посочва, че годината не е коректна и се отбелязва, че Пловдив е превзет между 1359–1364 г.

[314] Красноречив пример за голямото разногласие в османските източници е сбирката на Феридун бей, която съдържа писма със сведения за завладяването на Адрианопол. Годините за това събитие варират от 1362 до 1369 г. Вж.: Б у р м о в. Одрин, 297–299.

[315] B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, p. 449, 450–459.

[316] D é m e t r i u s C y d o n è s. Correspondence. 1–2. Ed. R. J. Loenertz. Citta del Vaticano, 1956–1960 (Studi e Testi, 186) col. 973–976; Н и к о в, Турското завладяване, 50–51.

[317] Вж. бел. 298.

[318] G i e s e. Die Chroniken, 31–32; превод на български език: П е т р о в, Г ю з е л е в. Христоматия, II, с.187.

[319] H a m m e r, J. von. Geschichte des Osmanischen Reiches. Erster Band. Pest, 1827, p. 169; H e r z b e r g. Geschichte, p. 490; Z i m m e r t, H. Die europäische Turkei. Hans Helmalt, Weltgeschichte 4. Leipzig – Wien, 1919, p. 225; W i r t h, A. Der Balkan. Stuttgart – Leipzig – Berlin, 1914, p. 83; Π α π α ρ ρ η γ ο π ο ύ-λ ο υ ʽΙστορία, σ. 208; B a b i n g e r, Fr. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien. (14.–15. Jahrhundert). Brünn – München – Wien, 1944 (Südosteuropäische Arbeiten, 34), p. 49; H e i s e n-b e r g, A. Das Byzantinische Reich. Propyläen – Weltgeschichte, 3. Berlin, 1932, p. 208; W e r n e r. Die Geburt, p. 157.

[320] О с т р о г о р с к и. Историја, с. 498; CMH, IV, p. 369, 763; Β λ ά χ ο ς. ʽΗ ἱστορία, σ. 124; S e-t t o n, K. M. The Papacy and the Levant 1204–1571, I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia, 1976, p. 55; N i c o l. The Last Centuries, p. 273; F i n e. Balkans, II, p. 378; А н г е л о в. История, III, с. 104.

[321] Κ ο ρ δ ά τ ο υ ʽΗστορία, II, σ. 302, 313; Д и м и т р о в, М а н ч е в. История, с. 18; История Византии, III, с. 163.

[322] Н и к о в. Турското завладяване, 50–51; ʼΑ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ʽΗ ἱστορία, 194–195.

[323] Д. Ангелов не се ангажира с конкретна датировка относно падането на Пловдив под турска власт. В периода 1359–1389 г. той поставя завладяването на Димотика, Адрианопол, Кипсела, Пловдив, Стара Загора, Айтос, Ямбол, Карнобат. Вж.: A n g e l o v. Certains aspects, p. 233; История на България, III, с. 348; Β λ ά χ ο ς. ʽΗ ἱστορία, σ. 125.

[324] Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на България, 5–6. Хр. Димитров се позовава на изследването на първите двама автори и приема, че падането на Пловдив е станало през периода 1369–1371 г.: Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 250, бел.12.

[325] Г ю з е л е в. Очерци, с. 60.

[326] C h a l c o c a n d y l a s, I, p. 28; С т о ј а н о в и ћ, Љ. Стари српски родослови и љетописи. – В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељене. Књ. 16, 1927, с. 209; Annali di Ragusa, XI, p. 108; Б у р м о в. Одрин, с. 301.

[327] B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, p. 451.

[328] Пак там, с. 458.

[329] Вж. бел. 293; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 44–45.

[330] Б у р м о в. Одрин, с. 303; Г ю з е л е в. Очерци, с. 60.

[331] М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 60–61.

[332] B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête, p. 451, 455, 458; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, с. 61.

[333] Х ю с е и н. Удивительные события, с. 63; С а д е д д и н. Корона на историите, с. 52, 172, 173.

[334] Cronici turceşti privind ţarile române (sec. XV – mijlocul sec. XVII). Vol. I. Ed. M. Guboglu şi M. Mehmet, Bucureşti, 1966, p. 153; М у с т а ф а А. М е х м е т. Хроника Едриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Болканского полуострова турками. – RESEE, III, 1965, №1–2, с. 104

[335] Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на България, с. 7.

[336] М е х м е д Н е ш р и. История, с. 74; С а д е д д и н. Корона на историите, с. 54, 169.

[337] 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, 192–193.

[338] G r e g o r a s. XVI, 1, II, p. 795 (ГИБИ, 11, с. 88).

[339] О с т р о г о р с к и. Историја, с. 483.

[340] Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 121. Д. Гонис аргументирано посочва, че няма основания Пловдив да се смята след 1344 г. отнет от България и присъединен към Византийската империя: Г о н и с. Търновският събор, 47–49.

[341] Z i n k e i s e n. Geschichte, p. 284; H a m m e r. Histoire, p. 103. К. Иречек се позовава на тези автори и също приема, че Иван Шишман е загинал в пловдивска тъмница: И р е ч е к. История, с. 399; Пътувания, с. 195.

[342] Ш и л т б е р г е р. Пътепис, с. 34; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 228

[343] А н д р е е в. България, 298–299.

[344] М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 50–51. Вероятно авторите имат предвид северното Егейско крайбрежие и част от Южните Родопи.

[345] П е т р о в, Г ю з е л е в. Христоматия, II, 194–196.

[346] Ц в е т к о в а, Б. Героичната съпротива на българите против турското нашествие. С., 1960, с. 2.

[347] Х ю с е и н. Удивительные события, 66б–70б (превод: П е т р о в, Г ю з е л е в. Христоматия, II, 189–190); С а д е д д и н. Корона на историите, с. 205; История на България, III, с. 358.

[348] М е х м е д Н е ш р и. История, с. 92; С а д е д д и н. Корона на историите, с. 219; Н о в а к о в и ћ, Ст. Срби и турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после војна на Косову. Београд, 1960, 155–196; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, с. 81.

[349] D u c a s. Istoria, 78–79; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 122–123.

[350] М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 156–157.

[351] Житие на Стефан Лазаревич, 267–269; Г ю з е л е в. Извори, № 12, с. 37, 262, бел. 18.

[352] Житие на Стефан Лазаревич, 269–270; И р е ч е к. История, 407–408; Д у й ч е в, Ив. Международното положение в Европейския Югоизток в навечерието на Варненската битка от 1444 г. – Във: Варна 1444. С., 1969, с. 63; Историја српског народа, II, 83–84; S o u s t a l. Thrakien, p. 401; История на България, IV, с. 106; Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения, с. 281, бел. 35.

[353] Всъщност това е Тракия, но още през Средновековието хронистите назовават тази географска област Македония, обединявайки и двете области – Македония и Тракия, под общото название „Македония".

[354] Б е р т р а н д о н д ь о л а Б р о к и е р. От Буда до Одрин, 54–55.

[355] Г е р л а х. Дневник, с. 258.

[356] Е в л и я Ч е л е б и. Пътепис, с. 689.

[357] Ц в е т к о в а, Б. Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. – ВВр, 12, 1958, 184–197; Д и м и т р о в, М а н ч е в. История, с. 83.

[358] D u c a s. Istoria, 270–271; Д и м и т р о в, М а н ч е в. История, с. 22; М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи, 134–135.

[359] D u c a s. Istoria, p. 396.

Дял втори. ПЛОВДИВ И НЕГОВИТЕ ГРАЖДАНИ

Първа глава

ТОПОГРАФИЯТА НА ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК

1. Разположението на града и неговото развитие до IV в.

Изложението на тази част от труда, посветен на Пловдив през Средновековието, излиза извън рамките на долната хронологическа граница, определена за цялото изследване. Това е с цел да се стъпи на една градоустройствена система със свои изявени традиции и присъствие в Пловдив и въз основа на нея да се проследи развитието му през следващите епохи – ранновизантийската и средновековната.

Разположението на града, големината му, укрепителната система, неговият градоустройствен план и архитектурните му особености в своята съвкупност и сами за себе си естествено представляват променящи се във времето и пространството величини, като функция на цялостното му историческо развитие. Най-стабилен и сравнително непроменен в своите очертания се запазва и до днес центърът на Пловдив – цитаделата, около която неизменно близо 24 столетия е бил организиран този град – от най-ранното праисторическо селище до днес. Веднага трябва да се добави, че непрекъснатостта на живота в този никога неумирал град създавала и създава понякога непреодолими препятствия пред изследователите-археолози, възстановяващи представата за топографията му и неговия облик през различните исторически периоди. Значителна част от крепостните стени, административните, жилищните и култовите сгради, а в някои случаи и техните следи са безвъзвратно унищожени от напластяванията през вековното съществуване на града. В много случаи застрояванията върху едни и същи места са обезличили до неузнаваемост и напълно унищожили античните и особено средновековните паметници. И ако за Античността и по-конкретно за римската епоха от II до средата на IV в. има относително добра база за реконструиране на градския център, т.е. на цитаделата – града на Трихълмието, както и за града в равнината до VI в. – Юстиниановата епоха, то за следващите столетия, които бихме могли да определим като истинско Средновековие, данните са плод на значителни усилия от страна на археолозите.

Трябва да се отбележи, че времето не е пощадило много от паметниците от средновековната епоха. От друга страна, интерес се проявява преди всичко към елинистическите и римските паметници, докато средновековната материална култура е била пренебрегвана в някои случаи пред античната, тъй като паметниците от последната епоха са по-ефектни, по-представителни. Обективните причини за унищожаването на редица паметници са спешни изкопни работи, наложителни разчиствания на терени за съвременно жилищно, административно или пътно строителство, поправка на уличната или водоснабдителната мрежа, при което невинаги

прецизно и изчерпателно може да се извлече информация за средновековния пласт. Независимо от всичко това изследванията на поколения археолози предлагат добра основа и сведения за топографското описание на града през споменатите епохи[1].

За разлика от останалото изложение на историята на средновековния Филипопол, където връщането към Античността не се налагаше (изключение прави частта относно религията), за топографското описание е необходимо, макар и накратко, да се направи преглед на разположението на града и на някои по-забележителни паметници от елинистическата и римската епоха.

В надписи от II в. (172 г.) градът е определен като „μητρόπολις τῆς Θράκης", което отговаря на първостепенното място, заемано от Филипопол през Античността и по-специално през римската епоха като метрополия, т.е. главен град на провинция Тракия[2]. Поселението на мястото на съвременния Пловдив е било определяно от античните автори като: πόλις – от Полибий (205–125 пр. Хр.) и Плутарх (46–126)[3]; urbs – от Тит Ливий (59 пр. Хр. – 17) и Тацит (55–120)[4] ; oppidum – от Плиний Стари (23/24–79). На същото място Плиний Стари използва името „Trimontium", което означава, че Филипопол е представен като римски град[5]. Римският историк Амиан Марцелин (330–400) употребява понятието „civitas ampla et nobilis"[6] – „град много голям и прочут" (същото определение се отнася и за Сердика). Всички, както ранни, така и по-късни византийски писатели употребяват понятието „πόλις". Стефан Византийски, автор от VI в., допълва, че „Филипопол е град, основан от Филип, син на Аминта, на р. Хеброс"[7]. Анна Комнина в „Алексиада" (XII в.) го назовава „πολίχνιον"[8] – малко градче, но за времето на неговото основаване, което тя приписва на римския император Филип I Араб (244–249). Всъщност Филипопол е основан от цар Филип II Македонски (Филип II, син на Аминта) (359–336) през 342 г. пр. Хр. „Πόλις" е град, селище, крепост, твърдина, столица – универсално понятие на гръцки език за град; „urbs" означава град, крепост, акропол; „oppidum" е укрепено място, крепост, град, провинциален град; „civitas" означава държава, община, град. При най-общо сравнение на понятията се наблюдава тенденцията от „опидум" – укрепено място през 20-те години на I в., да се стигне до понятието „метрополия" на провинция Тракия за Филипопол през 70-те години на II в. Интересно е, че термините „urbs" и „oppidum", и пак „urbs", все през I в., се употребяват по едно и също време и поради това е основателно разликата в съдържанието им да се обяснява с известна промяна в статута на града. Навярно в надписа на Марк Аврелий (161–180), точно датиран през 172 г., както и в съчиненията на Тит Ливий, Тацит, Полибий и Плутарх се има предвид градът като цяло с неговата акрополна и равнинна част (λαμπρότατη μητρόπολις τῆς Θράκης, urbs, civitas, πόλις), докато при Стефан Византийски под κτίσμα вероятно се разбира само първоначалното тракийско селище на Трихълмието, което след похода на Филип II Македонски срещу одрисите било преустроено и превърнато в град с укрепена цитадела.

Всеизвестно е, че първоначалното най-древно селище, върху което се изгражда бъдещият Филипопол, било разположено на Небет тепе – един от трите хълма, на които се намирала цитаделата на елинистическия, римския и средновековния център на Пловдив. Праисторически материали са открити най-рано именно там[9]. Разкопките на Небет тепе в периода 1934–1937 г.[10], както и проучванията на същото тепе през следващите години[11] категорично определят първоначалното праис-

торическо селище именно на този хълм. Селището се отнася към бронзовата епоха (2000 до 1200 г. пр. Хр.). Праисторически материали и дори селища са открити и на други места на съвременната територия на града, като: на хълма Джендем тепе[12], в местността Яса тепе, днес кв. „Университетски" в североизточна посока от центъра на града[13], и другаде, но това на Небет тепе се приема за начално, там, където ще се развие в бъдеще ядрото на елинистическия, античния и средновековния град.

В своя пътепис турският пътешественик Евлия Челеби, преминал през Пловдив през 1651 г., свидетелства за 9 синкави и стръмни тепета: Чанлъ тепе, Боз тепе, Джамбаз тепе, Сарай тепе, Нюбет тепе, Саат тепе, Бунарджик тепе, Гьозчи тепе, Валели тепе[14]. Крепостната стена на Трихълмието (Trimontium), наречена още акрополна, обграждала цитаделата, която била разположена на три хълма, свързани в едно природно образувание, като минавала по техните крайни върхни точки. Тези три хълма (хълм на турски е „тепе") имат турски названия, които са популярни и днес: Небет тепе[15] (203 м надморска височина) е североизточният хълм и според едно тълкуване означава „Молитвен хълм", тъй като там по време на турското владичество с обичайните музикални инструменти при религиозни празници се възпроизвеждали характерни ритми[16]. Друго тълкуване има предвид значението на думата „невбет", означаваща „стража". Това дава основание да се предполага, че на този хълм бил съсредоточен гарнизонът на крепостта през турската епоха и че става въпрос за наблюдателен или стражеви хълм[17]. Гръцкото название на това възвишение е „Μουσαῖος" или „τῶν Μουσῶν", което означава „Хълм на музите"[18]. През 1937 г. по случай раждането на Симеон, престолонаследника на цар Борис III, Общинският съвет преименувал тепето на „Симеонов хълм"[19]. Следващият хълм, свързан с Небет тепе и ориентиран по дължината си на изток, е Джамбаз тепе (200 м надморска височина). Названието означава „Хълм на акробатите", на гръцки „τῶν Σχοινοβατῶν λόφος"[20]. Третият хълм носи названието „Таксим тепе" (202 м надморска височина), т.е. Водоразпределителен хълм. Г. Цукала посочва, че гръцкото име на хълма е „Εὐμολπιάς" – „Хълм на Евмолп" по името на легендарния герой Евмолп[21]. Евлия Челеби нарича този хълм „Сарай тепе", т.е. „Хълм на дворците" или „Дворцов хълм"[22]. Там се намирали богатите домове на властващите в града и може би там е отсядал наместникът на султана по време на турското владичество. Евлия Челеби е видял вероятно разкошни домове и дворци, а може би преданието ги е свързвало с някогашните ромейски василевси. Европейските пътешественици през XVI–XVIII в. съобщават за останки от богати и величествени сгради. Положително такива постройки е имало и самото название, „Хълм на дворците", потвърждава това.

Другите четири хълма не са били укрепени, но винаги влизали в пределите на града в равнината през неговото многовековно съществуване. Най-близкият до Трихълмието в югозападна посока е „Сахат тепе"[23], или „Саат тепе" (212 м надморска височина) – „Хълм на часовника", или „Часовникова кула", название у Евлия Челеби заради часовника, който съществувал там. През Пловдив преминали немските пътешественици Х. Рантцовен през 1623 г. и Паул Тафернер през 1665 г. и също обърнали внимание на този хълм с часовник[24]. Джон Бърбъри, посетил Пловдив през 1664 г., също отбелязва хълма със стар часовник[25]. На гръцки той се наричал „Καμπάνα" – „Камбана", също заради стария часовник, който според иконом Константин действал и в началото на XIX в., като звукът му се чувал из-

вън града на голямо разстояние[26]. Не се знае името на хълма през Средновековието. „Сахаттепе“ е название, дошло от часовника, поставен там по време на турското владичество, може би през XVI в. Обясних названието му, тъй като ще бъде споменат във връзка с топографското описание на града през ранновизантийската и средновековната епоха.

На запад от Сахат тепе се намира хълмът „Бунарджика“, или, както го споменава Евлия Челеби, „Бунарджик тепе“[27] – „Хълм на кладенеца“ или извора, поради действително намиращия се там извор. На гръцки този хълм носи названието „Κρηνίς“[28], което също означава „Извор“. Според Г. Цукала турското название е пряк превод на гръцкото „Кринис“. Любопитно е сведението на Анна Комнина[29], което гласи: „…Филипопол е бил в началото малко градче, което преди Филип се наричало Κρηνίδες (Крениди – б.а., А.Д.), а от някои Τριμοῦς (Тримус, Тримонциум – б.а., А. Д.).“ Известно е, че град Филипи в Македония през Античността е назоваван Крениди, но след колонизаторската дейност на Филип II Македонски приема името на царя във формата „Филипи“. Поради това едва ли можем да свържем името на „Хълма на извора“ – „Κρηνίς“, с най-старото название на Пловдив, още повече, знае се със сигурност, че в най-ранния си стадий неговото ядро е било на Трихълмието. Но независимо от това можем да направим извода, въпреки че това не е потвърдено с писмено известие, че през Античността и Средновековието названието е било използвано и хълмът се е наричал „Лофос Кринидос“ или „Кринис“ – „Хълм на извора“ или кладенеца, по аналогия със сега съществуващото турско име „Бунарджика“.

Най-отдалеченото от Трихълмието възвишение в западна посока е т.нар. „Джендем тепе“ (283 м надморска височина) – турско име, с което е познат този хълм, но не се знае кога е наречен така, тъй като има и друго турско име „Чанлъ тепе“, което срещаме у Евлия Челеби[30]. Съществуват доста големи различия в тълкуването на името „Джендем тепе“: „Хълм на прохладния, свежия въздух“[31]; „Адски хълм“ (думата „джехенем“ на турски означава „ад“) и „Хълм на минзухарите“ (думата „джииншен“ означава „жълт“, а също и „минзухар“)[32]. Названието „Чанлъ тепе“ се тълкува като „Хълм на чановете“ (чан е звънец). Много поетично е гръцкото название „Λόφος τῶν Δρυάδων Νυμφῶν“[33] – „Хълм на нимфите дриади“. Среща се и като „Λόφος τῶν Νυμφῶν“[34] – „Хълм на нимфите“. Названието „Хълм на нимфите“ положително е битувало през Античността заради светилище на Аполон и олтари на Артемида и нимфите, които са открити там[35]. За средновековната епоха не може да се предполага нищо във връзка с името на този хълм. След като според иконом Константин (края на XVIII и началото на XIX в.) все още се е пазел споменът за „Хълм на нимфите дриади“, възможно е тази традиция да е съхранена от дълбока древност до началото на XIX в., въпреки че това е малко вероятно. Не се знае каква е била информацията на иконом Константин, за да изкажем по-сигурно предположение. Названието, което включва „нимфите дриади“ във вече християнизирания град, поставя въпроси. Възможно е то да се е запазило до края на V в. като официално име, а след това да е битувало сред населението по традиция.

Седмият хълм, който вече не съществува, е назован от Евлия Челеби „Боз тепе“[36], т.е. оголен хълм. От българското население, вероятно през епохата на турското владичество, той е наречен „Марково тепе“ на името на митичния герой Крали Марко.

Това са седемте хълма, традиционно споменавани във връзка с Пловдив независимо от епохата, която е обект на внимание. Евлия Челеби говори за още две тепета – „Гьозчи тепе“ и „Валели тепе“[37]. Първото название не може да се свърже с някакво природно образувание на територията на Пловдив[38]. „Валели тепе“, на гръцки „Πετρίτσα“[39] – „Каменно възвишение“, се свързва с височината или малкия хълм, който се намирал в източната част на града, близо до централния път за Константинопол, вдясно от него, на мястото и около съвременната фабрика „Каменица“.

Трите хълма – Небет тепе, Джамбаз тепе и Таксим тепе, които се сливат в една конгломерация – очертават, условно казано, един полумесец, който има твърде неправилна форма, а удължението му сочи север – юг. Акрополната стена, назована от някои изследователи „първа крепостна стена“, има дължина около 1650 м, а оградено пространство – около 82 500 кв. м. Стената е почти напълно съборена в надземната си част, като само на някои места все още са запазени отделни сектори на височина от 1 до 5 м[40]. В такова най-общо състояние били крепостните стени на Трихълмието в края на 30-те години на XX в., когато ги описва в своя труд един от ревностните изследователи на стария Пловдив, Д. Цончев. Части от най-старата крепостна стена на Трихълмието са запазени и до днес по най-стръмния и най-недостъпен склон на Небет тепе. Съществуват два участъка от тази най-стара стена[41]: единият се намира в югозападния край, а другият – на североизточния скален масив на хълма. Първата част на стената лежи под пласта, образуван от римската и византийската крепостна стена[42].

Следващите проучвания на крепостта характеризират тази стена като принадлежаща към елинистическата епоха (IV в. пр. Хр. – 30-те години на I в. пр. Хр.), засвидетелствана в района на Небет тепе. По неговите северни склонове се открива участък на укрепителната система, състоящ се от стена, включваща две куртини, потерна, оформена от разминаването на тези две куртини, каменно стълбище, кула и бастион. Terminus post quem за изграждането на потерната и кулата е нивото на стената от IV–III в. пр. Хр. Изследователите свързват изграждането на елинистическата крепостна стена по принцип с края на III – началото на II в. пр. Хр., т.е. много преди завладяването на Тракия от Рим и превръщането ѝ в римска провинция през 45 г.[43] С елинистическата и късноелинистическата епоха, към която принадлежат крепостните стени по северните склонове на Небет тепе, се свързва и друг сектор от крепостта на Трихълмието този по югоизточните склонове на Джамбаз тепе. Начинът на градеж и употребените строителни материали приобщават тези останки от крепостта върху Джамбаз тепе към частите от стената по северните склонове на Небет тепе[44].

Наблюденията на специалистите показват, че през I в. сл. Хр. със сигурност Трихълмието било защитено с крепостна стена, а от края на I в. пр. Хр. и началото на I в. сл. Хр. започнало строителството извън Трихълмието. Важният и неоспорим факт от археологическите разкопки и проучвания е, че елинистическият град е построен на Трихълмието върху тракийско селище, което води своето начало от праисторическо поселение от бронзовата епоха, а пространството извън Тримонциум е площта, върху която се развива градът през римската епоха. Характерно е, че Филипопол се е простирал върху обширни пространства на юг, югоизток и югозапад извън цитаделата на трите хълма от началото на римската епоха. Той се развива в тези посоки близо до централния път през Балканския полуостров. Трихъл-

мието започва да придобива през римската епоха вид на военностратегически пункт, изграден и поддържан сред разрастващия се в равнината град. Развитието на града в равнината преди Тракия да стане римска провинция и респективно Филипопол – императорски град, имало спонтанен характер, без да се забелязва стройна система, без регулиран планиран облик, характерен за по-късния римски период[45]. След като Тракия става римска провинция (45 г.), развитието на Филипопол като неин централен град се подчинява на градоустройствените принципи на римската урбанистична цивилизация. Филипопол не израства постепенно като римски град. Неговият градоустройствен план е заложен предварително, т.е. територията на града е била определена преди построяването му[46].

В резултат на разкопки в строителния парцел на хотел „Тримонциум" са открити жилищен квартал, чиято датировка се определя в границите от I до средата на III в., както и големи сектори от уличната мрежа на града, а следващите разкрития дават обилен материал, характеризиращ развитието на града в равнината, неговия градоустройствен план и уличната му мрежа през римската епоха[47]. В територията, ограничена от ул. „Мали Богдан" на изток и ул. „Иван Вазов" на запад, в строителните площи на бившия Партиен дом, хотел „Тримонциум" и Централния площад на съвременния Пловдив са разкрити 15 улици кардинес (с посока север – юг) и 14 улици декумани (с посока изток – запад)[48]. На север от тази територия има други постройки от римския Филипопол – баня, театър, монументална обществена сграда над входа на тунела.

Данните от разкритите некрополи на Филипопол, датиращи от началото на I до V в., също очертават развитието на римския град в равнината, както и на града през ранновизантийската епоха на юг, югоизток и югозапад от Трихълмието. При фабрика „Каменица" и в района на съвременните Централни гробища на Пловдив се локализира източният некропол на античния Филипопол, функционирал през периода I–III в. включително. При фабрика „Каменица" е открито най-ранното гробно съоръжение, известно в града – могилна гробница от I в.[49] Западният некропол е най-обширният и най-значителният и се локализира между хълмовете Бунарджика, Сахат тепе, Марково тепе и Джендем тепе. Съществувал е от края на I до края на IV в. Гробните находки от югоизточната част на съвременния град локализират югоизточния некропол, чиито хронологически граници включват последното десетилетие на I в. (император Нерва – 96–98 г.) до края на V в. Съществува и четвърти, северен некропол на Филипопол, разположен на север от р. Марица, по шосето за Карлово и жп линията за Панагюрище, който се датира в периода II–III в.[50] Наблюденията върху западния некропол, чиито находки се отнасят към втората половина на III и началото на IV в. и се намират по северозападните склонове на Сахат тепе и в подножието на Джендем тепе, показват, че днешната централна Градска градина на Пловдив и югозападният край на бул. „Руски" са принадлежали към застроената част на града. Западният некропол обхващал сравнително найобширно пространство през II и началото на III в. Разрастването на Филипопол на запад вървяло в посока югозапад, а на некропола – на северозапад. В случая хълмът Джендем тепе бил извън очертанията на града и се е намирал сред западния некропол.

Очевидно Филипопол през II–III в. е обхващал значителна площ в равнината, заобикаляща Трихълмието от изток, юг и югозапад. На изток тази площ се маркирала от границите на източния некропол, на югозапад – от западния некропол, и то

от неговата югозападна част (от Бунарджика в посока на Джендем тепе), където се намират гробните находки от II–III в. Тази част на града е оформена във връзка с главния римски път през Тракия Via militaris и акведукта, от който има следи в югозападното подножие на Джендем тепе. Разпростирането на града в равнината на юг от Трихълмието през II и III в. е достигало вероятно до очертанията на южния некропол от времето на Антонините и Северите (втората половина на II – 30-те години на III в.)[51]. Източният некропол (I–V в.), разположен на изток от ул. „Хан Аспарух", показва, че разраснaлият се в равнината град не е обхващал територии на юг от тази улица. Дотам има данни за съществуването на римската улична мрежа. Също така разкритията при улиците „Капитан Райчо" и „Кочо Цветаров" свидетелстват, че тази територия е била обитавана в периода IV–V в., без да има следи от по-ранни културни напластявания. За южна граница на уличната мрежа през римската епоха във Филипопол се приема ул. „Граф Игнатиев", тъй като на юг от нея е разположен южният некропол. На запад уличната мрежа достига до началото на западния некропол на града[52].

Началото на уличната мрежа през римската епоха извън Трихълмието се поставя към края на I и началото на II в., като през втората половина на II в., по времето на император Марк Аврелий, тя достига своето най-изявено развитие. Общо разгръщането на уличната система в равнинната част на града през римския и ранновизантийския период обхваща времето от I до V в. и представлява един дълъг процес. Тези улици са свързани със застроявания, синхронни на тях[53].

Разкритите римски улици в строителните площи на бившия Партиен дом, на хотел „Тримонциум", Централния площад, около Централна поща, по ул. „Капитан Райчо", при сградата на МВР – Пловдив и при Първа градска поликлиника запознават до голяма степен и в подробности с тази улична система, стройно планирана и показваща принципите на римското градоустройство. Ширината на обикновената улица варира от 4,7 до 7 м, като най-често срещащата се ширина е 5,8 м. Най-широката улица кардо (север – юг) достига 7,4 м, а най-широката улица декуманус (изток – запад) – 8 м, която се намира на обекта в непосредствена близост до Централна поща[54].

Цялата система от декумани и кардинес е обусловена от особеностите на терена. Важно е да се отбележи, че в северната зона на равнинния град, непосредствено в подножието на Трихълмието при Джамбаз тепе, оста на декуманусите се определя от трасето на северния декуманус, простиращ се в югоизточното подножие на Трихълмието, като отклонението му спрямо източните декуманси е около 15°. Уличната мрежа в тази зона е подчинена на ориентацията на минаващия тук централен римски път. Теренът на Тримонциум и теренът, свързан с пътя Via militaris, ръководят топографското развитие на ниския град. Конфигурацията именно на тези два терена очертава градския план на Филипопол[55].

Градският площад, назоваван през елинистическата епоха „ἀγορά", а през римската епоха – „forum", включва ареята, амбулациото и монументалната колонада. Форумът като безспорно един от най-важните акценти в устройството на римския град е представен във Филипопол с открояващ се и ясен план, богати архитектурни и декоративни находки, обилна керамика в проучваните пластове. При разкопки, свързани с построяването на хотел „Тримонциум", бившия Партиен дом и разширяването на Централна поща, на дълбочина 3 м под сегашното ниво на града се откриват значителни останки от античния град и много находки, характерни

за тази епоха: фрагменти от мрамор, конструктивна и битова керамика, монети и много други предмети. Тук, на дълбочина 3 м под съвременната поща на града и на изток и югоизток от нея, се открива комплексът на античния Форум на Филипопол. От източната, западната и южната страна площадът е заобиколен от магазини (24 от източната и западната и 23 от южната). Само ареята, същинската част на площада, заема 11 хектара площ. Масивният стилобат огражда ареята от четирите страни.

Изграждането на Форума е заложено в цялостния градоустройствен план на Филипопол извън Трихълмието и обхваща площ с размери: дължина север – юг 118,40 м, ширина изток – запад 106,60 м[56]. Тук в продължение на столетия се осъществявал общественият живот на Филипопол. След завземането на града от Рим този център бил временно разрушен, но бързо възстановен поради средищното си място и най-вече поради ролята и значението на самия Филипопол.

Форумът е по дължината на кардинес (улиците в посока север – юг) и като архитектурна доминанта на градския план разположението му навежда на мисълта за обединението на града на акропола с града в равнинната част на Филипопол. Планът, обемът и ситуирането на това грандиозно съоръжение не са претърпели чувствителни промени във вековното си съществуване, макар че той отчасти е бил разрушаван, реконструиран, възстановяван, поправян и обновяван[57].

Първоначалното изграждане на Форума на Филипопол според последните изследвания се отнася към началото на I в. след Хр., още преди Тракия да стане административно подчинена на Римската империя. В първоначалния си вид Форумът представлявал търговско средище не само конкретно за Филипопол, а и за неговата околност. В този вид той се запазил до средата на I в., след което претърпял преустройство, свързано предимно с появата на нов стилобат. Ареята запазила формата си, близка до квадрат, но намалила размерите си[58]. През римския период Форумът се обогатил с нови паметници, статуи от мрамор, надписи и др. Всички места са били облицовани с мрамор – стените на портиците, магазините и залите. Големите размери на Форума и цялостният му богат и блестящ облик през римската епоха говорят за многохилядно население в града. В средата на V в. градският площад на Филипопол престанал да функционира[59].

Като голям и добре уреден град, през късноантичната епоха Филипопол притежавал и две обществени терми. Едната била изградена през II в. под сградите на хотел „Астория“, кино „Балкан“, хотел „България“ на площ от 700 кв. м и престанала да съществува през IV в. Другата баня, наречена „Източни терми“, се намирала под сградата на училище „Йоаким Груев“ и околния терен с площ около 2500 кв. м. Изградена е през IV в., а в средата на V в. тя пострадала. Възстановена е към края на V в. Източните терми престанали да съществуват в края на VI в.[60]

През елинистическата и ранната римска епоха равнинният град Филипопол не бил укрепен. За първи път той се вписва в укрепената градска част по времето на император Марк Аврелий, когато в града се изгражда укрепителна римска стена. Това станало през 172 г. в резултат на строителство, засвидетелствано по безспорен начин от билингвистичен надпис (на латинки и гръцки език), отнасящ се до укрепителната система на Филипопол. В надписа изрично е споменато името на Марк Аврелий[61].

Важният проблем за началния момент, от който започва да се изгражда укрепителната стена на Филипопол през римската епоха, е осветлен много добре в ре-

зултат на археологическите разкопки на един от най-старите обекти в градската система на античния Пловдив – градския театър, открит на югоизточния склон на Таксим тепе. Амфитеатралните редове са много добре запазени и представят кавеата почти в оригиналния ѝ вид. Имената на филипополските фили са изписани върху редовете на стъпалата. Археологическите констатации се свеждат до следното: театърът на Филипопол е изграден през първата половина на II в. от вътрешната страна на крепостната стена, преминаваща по югоизточния склон на Трихълмието по времето на късната елинистическа епоха. Тази обществена сграда със своя план и обем се свързва много добре със стената, която специално е била преправена за тази цел. Оттук следва, че през първата половина на II в. Тримонциум е бил единствената укрепена част на Филипопол, докато градът в равнината нямал крепостна стена[62].

В резултат на проучвания са открити много части от римската стена от времето на Марк Аврелий върху елинистическата стената на Трихълмието и в подножието му, което показва, че извършеното строителство обхващало както акрополната част на града, т.е. трите хълма, така и равнинната част. Римската крепостна стена включва в своето трасе участъци от елинистическата крепостна стена по северните, североизточните и северозападните склонове на Небет тепе и огражда площта на ниския град, като се спуска по източните и западните склонове на Трихълмието. Тези констатации показват, че не е основателно крепостната стена от II в. да се възприема като втора крепостна стена, заобикаляща на различно разстояние според дадеността на терена отделно укрепеното Трихълмие[63]. При проведените напоследък разкопки на крепостната стена се разкриват части от нея, непознати досега на предишните изследователи, и заедно с известните преди обекти се придобива ясна представа за трасето на стената от втората половина на II в., спускаща се по източните и западните склонове на Трихълмието. Фортификацията на Филипопол по времето на император Марк Аврелий показва, че свързването на града в равнината и цитаделата на Трихълмието с една обща стена е основен принцип в неговото изграждане[64].

Двата клона на крепостната стена от втората половина на II в., които се спускат съответно по източния и западния склон на Трихълмието, се развиват в равнината, за да оградят ниската част на Филипопол, но за съжаление това трасе не може да се проследи изцяло извън Тримонциум[65]. При обсадата на готите през 251 г. стената пострадала сериозно. Дексип, описвайки обсадата, изрично споменава за ров около крепостната стена и за употребата на дървени кули от нападателите-готи. Кулите били придвижвани до стените, като от тях хвърляли мостове, за да могат обсадителите да преминат по равна плоскост върху горната част на самата стена[66]. След оттеглянето на готите стената е преправяна на много места[67].

Големият разцвет на Филипопол през римската епоха като един от централните тракийски градове, покровителствани от римските императори, разкрива облика на типично римски град с укрепителна система, с перфектна улична мрежа и канализация за питейна и отходна вода, с централно ядро на града – Форум, и забележителни обществени постройки като: стадион, театър, бани, съкровищница на града, резиденция и други постройки, както и култови сгради[68].

През римската епоха във Филипопол били изградени водоснабдителни съоръжения, тъй като римското общество държало изключително много на чистата изворна питейна вода. За водоснабдяването на такива големи градове като Филипо-

пол се извършвали грандиозни по мащабите си за времето строителни дейности за изграждането на водопроводи и носещи ги съоръжения. Тази дейност изисквала огромни средства, показател и за икономическото състояние на града, в който се извършвало това строителство.

Водозахранващата зона на Филипопол отдавна е локализирана в Родопите в областта на селата Марково и Куклен. Във връзка с канализацията на кв. Коматево, в резултат на археологически разкопки (1977–1980) по протежение на няколко километра от кв. Коматево до Джендем тепе се проследяват неизвестни дотогава останки от акведуктите за питейна вода на Филипопол. Откритията до голяма степен променят предишните представи за тези съоръжения и внасят по-голяма яснота по проблема за водоснабдяването на града през римската и късноантичната епоха. Разкрита и проучена е система от два успоредни акведукта, носещи по един зидан водопровод, и един друг водопровод от глинени тръби, разположен между акведуктите, от който са разкрити 50–60 м. Глиненият водопровод е най-старият и се отнася към първата половина на II в. Намерените разпределители и укрепващите съоръжения от пясъчник, както и строителните материали ориентират преди времето на император Марк Аврелий, което означава, че неговото управление е терминус ante quem за строителството на глинения водопровод. Филипопол разполагал с водопровод от глинени тръби още преди изграждането на улиците с плочести камъни, т.е. по време на улиците с чакълеста настилка (първата половина на II в.). Това позволява да се направи изводът, че градът е имал водопровод още в началото на II в., при император Хадриан (117–138), или най-късно при император Антоний Пий (138–161)[69].

Според изследователите на това съоръжение двата акведукта, които са по-късни (V–VI в.) и на които ще бъде обърнато внимание при разглеждането на ранновизантийските паметници, повтарят трасето на по-старите акведукти от периода II–IV в.[70] Макар и засега да няма данни за акведуктите от този ранен период, допускането на тяхното съществуване е напълно логично, като се имат предвид големината, стратегическото значение и икономическо процъфтяване на Филипопол през цялата римска епоха и през IV в., който бележи началото на ранна Византия и който по неоспорим начин е засвидетелстван с много и значителни строежи във всяка сфера на урбанистичното развитие на града.

В резултат от системни разкопки през последните 25 години на територията на античния Филипопол са открити редица сгради, отнасящи се към римската епоха[71]. Многобройните паметници в града от периода II–III в. говорят за небивалия му разцвет по това време, който вече никога не е могъл да се повтори в тези размери и с такава импозантност през следващите епохи.

2. Обликът на Филипопол през IV–VI в.

Следващият важен етап в топографското развитие на града се документира със значителна по обем строителна дейност през IV в. във връзка с отбранителната система и цялостния градоустройствен план. Началото на този период (30-те години на IV в.) е времето на Лициний и най-вече на Константин Велики, когато ролята на Филипопол в стратегическо отношение особено много нараснала, за което говори и политическата му история, изпълнена с динамични и съдбоносни събития.

В началото на IV в. градът бил отново укрепен със солидна крепостна стена на Трихълмието, която повтаря трасето на стената от II в., но включва много по-ограничени пространства от застроения град в равнината в сравнение с римската епоха. Това проличава ясно от разположението на южната стена, трасирана близо до Форума. Тук тази нова крепостна стена не се съобразява с римската улична мрежа, част от която остава извън пределите на укрепения град в равнината[72]. Така някои от пространствата на ниския град през IV в. остават необитавани, тъй като са намерени гробове, покрити с керемиди, върху настилката на уличната мрежа, т.е. това е некрополът на Филипопол по времето на императорите Константин Велики и Констанций II. Конструкцията на крепостната стена от IV в. е в opus vittatum mixtum, с 4 реда тухли върху цокъл от каменни блокове. Каменният цокъл е в opus quadratum; той лежи върху ядката на крепостната стена с блокове от камъни, между които преобладават повторно употребени квадри. Не са използвани железни скоби. Цялата конструкция е върху хоросан, споен с прахообразно вещество и малки късчета тухли[73]. Наблюденията показват, че трасето на стената от IV в. следва линията на стената от времето на Марк Аврелий (II в.) с някои модификации. В секторите, които повтарят очертанията на стената от II в., конструкцията от IV в. ляга върху останките на цокъла от II в. Това се установява най-вече върху стената, спускаща се по източните и западните склонове на Трихълмието[74].

При построяването на крепостната стена от IV в. трасето ѝ по северните склонове на Небет тепе е било снабдено с потерна, заздравена с кула. От потерната таен изход със стълба води до резервоар в подножието на хълма. Съоръжението е в opus mixtum с 4 реда тухли. Така ниският град през IV в. отново се обединява с Трихълмието в рамките на една крепостна стена. Този принцип в укрепителната система на Филипопол остава и през ранновизантийската епоха. Крепостната стена от IV в. осигурявала солидна защита на града. Тя включвала и нови акценти, като частичните промени по трасето на стената от II в. имали за цел да подобрят фортификационното осигуряване на града със солидни съоръжения[75].

Голямо строителство било извършено през IV в., предимно върху градските порти, останали от укрепленията по времето на император Марк Аврелий. Така например трасето, спускащо се по западния склон на Трихълмието, е пресечено със северната порта на града. Показателно в това отношение е наличието на четириъгълна кула, датирана през IV в., при крепостната стена срещу тази порта, а именно по ул. „Максим Горки“ (дн. ул. „Съборна“), която фланкира северната порта. Наблюдава се характерната черта за фортификационните работи през IV в., която се изразява в подреждането на съоръженията в права линия, като това най-вече се отнася до портите[76]. Особено показателна е ситуацията при Източната порта на цитаделата на Филипопол в североизточното скалисто подножие на Трихълмието, на пл. „Цар Иван Шишман“. Ансамбълът се представя с крепостна стена и Източна порта от времето на Марк Аврелий върху трасето, слизащо по източния склон на Трихълмието, но първоначалното направление е изоставено и се построява нова куртина, която приобщава заварената арка от II в. Тази порта е преправяна няколко пъти и най-същественото ѝ реконструиране се отнася към IV в.

Към ансамбъла на Източната порта се включва и една улица, широка 13,20 м, с тротоари и мраморна колонада. Това е най-широката улица във Филипопол, известна досега със своята монументална архитектура. Самата улица извежда до портата. Открита е още една улица, която също не се вписва в установената улич-

на мрежа. Тя има очевидно предназначението да свърже Трихълмието с града в равнината, по-точно Трихълмието – с Източната порта. Тази улица се нарича условно „Тримонциум“ и се влива в улицата с тротоарите. Към комплекса се включват и правоъгълна кула, издаваща се извън куртината, и казармени помещения от вътрешната страна на стената. Основната функция на Източната порта е да свърже цитаделата с планирания град в равнината на юг и югоизток от Трихълмието. Тя се оказва главната входна и изходна артерия на Филипопол в равнината. Портата се намира повече в северната куртина на крепостната стена, а улицата с тротоарите след излизането ѝ от портата прави чупка веднага в североизточна посока. Това направление на улицата положително е свързано с главния път, извеждащ от Филипопол за Византион през Паремболе (с. Белозем, Пловдивско), Циле (с. Черна гора, Чирпанско), а също и с пътя през с. Труд, Пловдивско.

Целият ансамбъл от IV в. лежи върху развалините на укрепения град от II–III в., без на това място да повтаря неговия план. Източната порта е разположена на новопостроената куртина от IV в., като останките ѝ показват един план „трипилон“. Двата входа от страна на централната порта са в куртината от IV в. Улиците от този ансамбъл не принадлежат на системата от декумани и кардинес. Оста на улицата с тротоарите не съвпада с оста на портата и е изместена по отношение на уличната мрежа на ниския град. Тази улица е приспособена да бъде артерия, която води до портата от IV в., и затова прави чупка преди да достигне самата порта. На външната страна на тротоарите е имало стилобат със солидна основа, който е носел мраморната колонада на покритите галерии за разходка, разположени между улицата и постройките. Сградите представляват помещения, подредени по дължината на амбулациото, допиращи се до вътрешната страна на стената. Това са казармени помещения. Видът на ансамбъла показва, че тук има едно приспособяване на уличната мрежа по отношение на портата: градската улична мрежа намалява, за да даде възможност да се развият новите фортификационни съоръжения във вече новата стена от IV в. Става ясно, че разположението на крепостната стена от IV в. не се съобразява с предишния градски план, а той се приспособява към новата укрепителна система на града[77].

При изграждането на подлез „Тримонциум“ е разкрита Южната порта на укрепения Филипопол в равнината. Първоначалният ѝ план не може да се установи поради разрушените ѝ останки. През IV в. тази порта е била преустроена в кулапотерна. През нея преминавала главната улица – север–юг. Тя се намирала близо до източния ъгъл на Форума[78].

През IV в. се извършват съществени строителни дейности далеч не само в укрепителната система. Подем в градоустройствените работи се осъществява в целия град. Форумът на Филипопол като главен център на късноантичния и ранновизантийския град претърпява своята последна и най-съществена реконструкция именно в края на IV и началото на V в., което говори за неговия активен живот през тези две столетия[79]. Това е третият етап в развитието на уникалното по своите размери, изпълнение и функции съоръжение[80]. Дългогодишните археологически разкопки са обогатили представите ни с много интересни паметници за това централно място на Филипопол и разкриват съществуването на 3 основни периода в неговото изграждане. Третият етап се характеризира с промени в мраморните детайли, вторично използвани на някои места, и с нарушаването на античната конструктивна естетика[81]. При пълното изчерпване на пласта от IV–V в. се конста-

тира опожаряване на дървените конструкции на покрива на Форума. Откритите монети от император Аркадий (395–408) насочват към крайната дата на функционирането на Форумния комплекс като централно градско ядро, която археолозите отнасят към средата на V в.[82] Голямата фрагментарност на всички видове материали, отнасящи се към периода IV–V в., е вероятно резултат от варварските нашествия, но не е изключено да се дължи и на земетресение[83], което не е рядкост на територията на града и околностите му, като се имат предвид наблюденията в по-нови времена.

Голямото строителство по крепостната стена, отбранителните съоръжения по нея и градоустройствените дейности през IV в. във Филипопол му осигуряват една сигурна укрепителна система. Тя продължила да бъде ефикасна и през първата половина на V в., като осигурявала добре организирания градски живот. Именно през втората половина на V в. започнали да се наблюдават промени, които се отразили върху градоустройствения план. По това време били извършени значителни работи по заздравяването на отбранителните съоръжения на Източната порта – тя била снабдена с пропугнакулум (укрепление) под централния си вход. По такъв начин планът на портата бил изцяло променен.

Съществен момент за втората половина на V в. е появата на паянтови постройки, при които за измазване била използвана разбъркана кал със слама. Те се появяват в централната зона на града, като разположението им не се съобразява с градската улична мрежа. Градският план на Филипопол през IV в. бил запазен само в зоните близо до Трихълмието. Тук и през това време се спазвали старите урбанистични принципи. При оформяне на комплекса на Източната порта през втората половина на V в. била включена статуята на император Базилиск (475–476), чийто постамент с посветителен надпис е намерен именно тук. Наблюденията на специалистите разкриват, че реконструкциите на стената през втората половина на V в. са последните дейности по поддържането на тази фортификация, която свързва акропола и града в равнината[84].

След V в. градът се развива в очертанията на една новоизградена крепостна стена, чието трасе стеснява площите на Филипопол, намиращи се извън Трихълмието[85]. След средата на V в. престава да функционира Форумът на града, а заедно с него – и уличната мрежа. Според специалистите-археолози с това се слага и край на съществуването на античния градоустройствен план, но канализацията на античните улици се запазва и се ползва и през Средновековието[86]. Укрепителните дейности през втората половина на V в. по всяка вероятност са последица от разорението на града по време на голямото хунско нашествие, станало вероятно през 441г. Атила достигнал Филипопол, както и градовете в Северна Тракия, които разорил и от които взел огромна плячка[87]. Хунското нашествие нанесло сериозни щети и поради това последвало ново укрепяване на града през втората половина на V в., но в по-стеснени рамки.

Следващият период, добре документиран по археологически път особено при отбранителната система, е забележителният за цялата Византийска империя VI век. Обикновено големите строежи през този век се отнасят към времето на император Юстиниан I (527–565). Изворите съобщават за широко разгърната строителна програма по укрепителните съоръжения на много тракийски градове, включително и Филипопол[88] . Тогава Филипопол бил снабден с нова крепостна стена, зафиксирана на редица места от множество археологически данни по Трихълмието.

Линията на тази стена от VI в. е маркирана върху Трихълмието с големи откъслеци, намиращи се по продължение на съвременните улици „Витоша", „Рилски метох" (преди „Елбрус"), „Съборна" (преди „Максим Горки"), „Константин Стоилов", „Княз Церетелев", „Зора", „Стръмна", „Константин Моравенов", „Цар Ивайло"[89]. Крепостната стена следва линията на елинистическата куртина, като обкръжава Трихълмието по три начина: а) като крепостна стена, която се допира до старата стена от II–IV в. и я удебелява; б) като суперструкция, т.е. стена над основите, легнала върху по-старите основи и в) стена, която е изградена върху нови основи. Тази нова укрепителна система към края на VI в. и началото на VII в. изцяло изменила вида на града.

Ранновизантийската крепостна стена, определяна от изследователите категорично като Юстинианова, огражда само Трихълмието, като изоставя града в равнината. Причините за това „свиване" на укрепената площ и за ограничаването ѝ само на Трихълмието до голяма степен се обясняват с варварските нашествия и невъзможността дългата укрепена линия от II в., т.е. стената на император Марк Аврелий, да бъде надеждна и стабилна защита. През този период пространството в равнинния град, което било застроено през римската епоха, в по-голямата си част останало необитавано. Строежите на новите акведукти с високи арки, датирани в периода V–VI в., са легнали върху развалините на жилищни и обществени сгради от римската епоха. През VI в. базиликите остават също извън Трихълмието[90].

Тези нови укрепителни съоръжения отразяват фундаменталната тенденция в развитието на Филипопол през втората половина на VI в. Най-внушителните останки от ранновизантийската укрепителна система на града се издигат при днешната църква „Св. св. Константин и Елена" и входа „Хисар капия". Това е източният вход на крепостта, снабден с мощни фортификационни съоръжения. Портата е фланкирана от две правоъгълни кули. На 35 м, след една голяма чупка в стената, се намира голяма кръгла кула с вход към вътрешността на крепостта и изградена към нея протейхизма[91]. Източното трасе на стената продължава по ул. „Княз Церетелев", като участъци от него се откриват в продължение на 28 м. Куртината е прорязана с потерна и продължава почти по права линия на юг, прави дълбока чупка на изток при ул. „Пълдин" и се свързва със сектора на стената от ул. „Зора", който маркира завършване на трасето на ранновизантийската стена в югоизточния ъгъл на Трихълмието[92]. По северните склонове на Небет тепе няма запазени останки от стената, изградена през втората половина на VI в., но тя положително е повтаряла трасето на късноримската стена. По североизточните склонове на Небет тепе стената от VI в. повтаря разположението на предримската куртина. Тук се намира най-северозападният ъгъл на укреплението на Трихълмието, в който е издигнат бастион още през IV в., преустроен през VI в. за нуждите на отбраната на Юстиниановата крепостна стена. Четириъгълната кула от елинистическата епоха също с поправки е била използвана в укрепителната система на стената от VI в.[93] След тази кула в южна посока се спуска следващата част от ранновизантийската стена от VI в., която е изнесена напред пред римската стена. Това е указание, че Юстиниановата стена се долепва до предишната и цялата западна стена на Трихълмието е била удвоена, за което свидетелстват внушителни останки по ул. „Витоша", ул. „Константин Стоилов", като този сектор завършва при ул. „Съборна". По западната стена се откриват две триъгълни кули с контрафорси до тях, а при ул. „Константин Стоилов" от двете страни на северния вход на тунела се из-

дига удвоената стена с триъгълна кула. Западната крепостна стена от втората половина на VI в. завива при ул. „Съборна", където се локализира западната порта на укрепената цитадела[94].

Между Таксим тепе и Джамбаз тепе, точно над южния вход на тунела, т.е. при античния театър, е открит сектор, който е част от южното трасе на стената. Тук късноелинистическата крепостна стена била интегрирана и използвана при изграждането на ранновизантийското укрепление от VI в. Следи от същото трасе се откриват по ул. „Цар Ивайло" и ул. „Рилски метох". Трябва да се отбележи, че югозападните и западните склонове на Таксим тепе са много стръмни и са били използвани като естествена защита, така както и югоизточните склонове на Джамбаз тепе. Поради това не е бил необходим допълнителен крепостен зид[95]. Изследователите на тази стена, която обикновено се датира през V–VI в., подчертават, че изграждането ѝ трябва да се отнесе към средата на VI в. и затова тя се определя като Юстинианова. Именно от средата на VI в. престава да се използва стената, изградена по времето на император Марк Аврелий на Трихълмието. Новата стена от VI в. е на места само от тухли, на места само от смесена зидария. Дебелината на зида достига 4,5 м. Юстиниановата стена надеждно укрепва Трихълмието, но голяма част от града в равнината остава незащитена.

Цялата укрепителна дейност по това време завършва с изграждането на втора стена, която обгръща допълнително Трихълмието от изток, юг и запад. Това съоръжение се определя повече като протейхизма, отстояща на 70 до 200 м от Юстиниановата стена. Части от протейхизмата са открити при комплекса „Източна порта", обект „Археологически музей", ул. „Митрополит Панарет", ул. „Патриарх Евтимий", като трасето достига до Сахат тепе. Тук няма кули и бастиони и стената е изградена от подръчни и вторично използвани материали. Стената-протейхизма се датира към края на VI и началото на VII в.[96]

Специално отделих повече внимание на крепостната стена от VI в. поради това, че тя е най-добре документирана и отразява една епоха на възход във Византийската империя и характеризира Филипопол като типичен, макар и ранносредновековен град с укрепено ядро-цитадела на естественозащитено място и с жилищни квартали и култови постройки в равнината, т.е. извън укрепения град-цитадела.

Безспорно един от най-грандиозните строителни обекти през цялата Античност и ранновизантийската епоха във Филипопол остават акведуктите. В раздела за развитието на града през римската епоха обърнахме внимание на водоснабдяването и канализационната инсталация, на глинения водопровод от вододайната зона и на убедителното предположение, че и през римската епоха (II–III в.) във Филипопол са съществували акведукти. Откритите още през 70-те години на XX в. останки от колосалното съоръжение – акведуктите – се датират с точност през V–VI в. От кв. „Коматево" до Джендем тепе се установяват два водопроводни моста, които вървят успоредно, а между тях минава глиненият водопровод, датиран в първата половина на II в. Разкритията доказват, че вододайната зона на Филипопол и през ранновизантийската епоха е същата, както и през римската. По-късните проучвания коригират мнението, че водопроводите от с. Куклен и с. Марково се съединяват, след като се насочат към Филипопол. Те всъщност влизат в града успоредно един на друг. Източният води началото си от вододайната зона на с. Куклен, а западният – от изворите при с. Марково, м. Марата, която е на 12 км от Пловдив. При с. Марково са установени два типа каптажи: единият е кап-

таж-резервоар, а другият е тунелен. Първият е изграден от ломени камъни на хоросан, докато вторият е от тухли и измазан с хидрофобна мазилка. Наличието на следи от два зидани водопровода и един глинен, които вървят успоредно по склоновете на Джендем тепе, Бунарджика и Сахат тепе, се свързва с акведуктите. Всъщност зиданите водопроводи по склоновете на трите тепета, минаващи под земята, са продължение на акведуктите в тази част на града[97].

Двата акведукта, чиито трасета са проследени на 350 м, са носели по един зидан водопровод и са на разстояние 30–40 м един от друг. Конструкцията на водопроводните мостове включва пилони, фундирани върху набити в земята пилоти – техника, прилагана при строителството на големи съоръжения при мочурливи терени, какъвто е този, през който минават акведуктите. Пилоните имат различна дължина в зависимост от характера на терена. Разкрити са останките на 7 зидани пилона от западния акведукт и 6 от източния. Източният акведукт е проследен от кв. „Коматево“ до бул. „Христо Ботев“ в продължение на близо 6 км. Западният е особено внушителен и стабилен и също е проследен от кв. „Коматево“ до подножието на Джендем тепе, след което преминава под земята. И при двата водопроводни моста се наблюдава различно разстояние между пилоните и разлика в размерите им. Двата акведукта се намират в непосредствена близост до Джендем тепе, при транспортния възел Коматевско шосе. Западният акведукт в този район представлява масивна непрекъсната стена в продължение на 350 м. Извършени са допълнителни преустройства за разширяване и удължаване на първоначалните пилони[98]. Акведуктите имат различна ширина и не са строени по едно и също време. Начинът на градеж и използваните материали насочват изследователите към късноантичните техники на строителство. Източният водопроводен мост е изграден през V в., а западният – през VI в. Тази датировка се определя въз основа на градежа на стълбовете на акведуктите и от разположението на водопроводните съоръжения, разкрити на пл. „Джумая“ (бивш „Площад 19 ноември“) при разкопките на античния стадион на Филипопол. Единият от двата зидани водопровода стъпва върху развалините на стадиона, който престанал да съществува именно след IV в. На същия площад, върху крепостната стена от времето на Марк Аврелий, построена през втората половина на II в. и престанала да функционира към края на V в., са открити останки от втория акведукт. Този водопроводен мост е по-късен и е построен към началото на VI в.[99]

Целият комплекс на акведуктите включва и още две съоръжения, открити близо до Джендем тепе, свързани със западния акведукт. Първото представлява голям пилон с размери 6,35 × 4,10 м и се намира непосредствено до трасето на акведукта, от западната му страна. Вероятно съоръжението е фундамент на кула, която била използвана за поправка на акведукта. Второто съоръжение се намира непосредствено в подножието на същото тепе и представлява голямо помещение с размери 30 × 13 м и дебелина на стените 1,10 м. Това е голям резервоар за събиране на вода при аварии на водопроводите, който изпълнявал и ролята на утаечна станция. Изследователите на комплекса с основание допускат това, тъй като на 100 м северно от резервоара акведуктът преминава като подземен водопровод[100].

Огромното водоснабдително съоръжение на Филипопол, отнасящо се към ранновизантийската епоха, е убедителна илюстрация за големите грижи, полагани от градската управа за осигуряването на едно от най-важните условия за нормалното съществуване на такъв голям център. Направените изчисления и съпоставки

от изследователката на съоръжението показват любопитни данни, които косвено характеризират числеността на населението, значението и финансовите възможности на Филипопол през тази епоха. Във водопроводите на двата акведукта общото количество на водата възлизало на 480 л за секунда или 43 000 куб. м вода ежедневно. Това означава, че ако през Късната античност Филипопол наброявал 100 000 души, то на човек се падали приблизително по 432 л дневно. Съпоставката на дебита на водопроводите във Филипопол с този на други големи съвременни му градове (V–VI в.) също може да покаже относителното място на града за осигуряването на чиста питейна вода. Големите европейски градове през същата епоха също били снабдени с водопроводи: Рим – 1 млн. куб. м, Ним – 374 000 куб. м, Ларден – 22 700 куб. м; Париж – 2400 куб. м. Явно Филипопол може да се нареди пред Ларден и Париж, което красноречиво показва мястото му като голям център в Източната Римска империя или в ранна Византия. Водопроводите във Филипопол представляват най-монументалните инженерни съоръжения от Античността в българските земи[101].

Строежът на акведуктите бил една изключително скъпа дейност. Примери от писмените източници за строеж на други акведукти красноречиво убеждават в това. Например Aqua Marcia (I в. пр. Хр., 91 км) струвал 180 млн. сестерции; Aqua Claudia (I в., 68 км) и Annio Novus (I в., 86 км) били изградени за 350 млн. сестерции, а за акведукта в Александрия (IV в.) били изразходвани 3,5 млн. сестерции[102]. Не е известно колко са стрували акведуктите на Филипопол, но без съмнение те също са погълнали милиони сестерции. Това строителство е убедителна илюстрация за големите финансови възможности на града, който положително и през тази епоха бил покровителстван от императорите и следователно получавал средства и от държавната хазна. Акведуктите са най-дългите и импозантни инженерни съоръжения от този тип у нас, построени без прекъсване на разстояние повече от 3–4 км. За първи път чрез целия комплекс се засвидетелства изцяло водоснабдителната мрежа и предимно акведуктите на един античен и ранновизантийски град у нас. Има откъслечни сведения за подобно строителство и в други антични градове у нас, като Рациария (Арчар), Никополис ад Иструм (край Никюп), Сердика (София), Аугуста Траяна (Стара Загора), но никъде акведукти не са открити в такива големи измерения и с такива ясни очертания на конструкцията, размерите и строителната техника[103]. Тези съоръжения, както и други строежи, представят Филипопол през V–VI в. като град, постигнал един завиден икономически възход.

През XVI в. останките от акведукта представлявали все още грандиозен силует, който правел силно впечатление. В описанието на пътуването от „Буда до Адрианопол" през 1553 г. Антон Вранчич съобщава, че при Филипопол се наблюдавали част от сводове на водопроводи на дълго разстояние, които започвали от самите Родопи (Рупча у Антон Вранчич), минавали под трите малки хълма и достигали до онзи хълм (вероятно има предвид Трихълмието), където е разположен градът[104]. Без съмнение този хърватски учен, богослов и пътешественик е видял знаменития филипополски акведукт, чиято здрава конструкция издържала ударите на времето близо едно хилядолетие. (Акведуктът престава да функционира през VI в.)

Във Филипопол най-многобройни са обектите, в които са регистрирани строежи от периода IV–VI в. Освен големите постройки, просъществували от римската епоха с известни реконструкции през ранновизантийския период, именно през V–VI в. се строяли жилищни, култови, административни и обществени сгради. Обик-

новено архитектурните останки от този период са засвидетелствани върху основите на римски постройки. Така например при обекта на бул. „Княгиня Мария Луиза" (преди „Лиляна Димитрова") № 18–20 върху римска постройка през IV и началото на V в. е извършено ново строителство. Тук са открити останките на две сгради със зидове от ломен камък на розов хоросан, които не са съобразени с по-ранното строителство[105]. Също на бул. „Княгиня Мария Луиза" № 23 е проследен пласт от периода IV–VI в. При реконструирането на бул. „Цар Борис III Обединител" се установява, че постройката от втората половина на III в. с известни преустройства продължава да съществува и през V–VI в.[106] Върху терена на Трихълмието, обект на ул. „Съборна" № 59 (детска градина „Гергана"), е открита ранновизантийска сграда (IV–VI в.), разположена успоредно на крепостната стена, като до нея е долепен стилобат с тухлени стълбове. Също такъв стилобат със стълбове разделя сградата на два кораба[107].

За да се добие по-пълна представа за урбанистичното развитие на Филипопол през V–VI в., би трябвало да се разгледат още няколко обекта, които със своите значителни размери, архитектурен план и техника на изграждане потвърждават изказаната вече преценка за един голям разцвет на града през ранновизантийската епоха. На първо място е станалата известна напоследък голяма раннохристиянска базилика, наречена от изследователката ѝ „Епископска базилика". Тя е разположена в непосредствена близост до Форума, в източна посока, в площта на две инсули[108]. В резултат на проучванията изследователите ѝ успяват да създадат много пълна представа за този импозантен култов паметник. Базиликата е трикорабна, едноабсидна с атриум, заобиколена с портици и открит двор с разкрити последователно два мозаични пода. Дължината ѝ, заедно с абсидата е 86,7 м, ширината ѝ е 38,5 м, което я представя като най-голямата постройка в нашите земи през разглеждания период. Южният кораб е изцяло разрушен. Мраморният стилобат разделя този кораб от централния. Върху стилобата са се издигали 14 колони, като са се редували една зидана и две мраморни. Фрагментите показват етажност в конструкцията на сградата. Отвън и отвътре абсидата е била покрита с цветни мозаични пана. По-голямата част от олтара е изнесена в предабсидното пространство. Презвитериумът е пред абсидата на централния кораб, издигнат е и оформя платформа[109]. Базиликата е ориентирана изток–запад. Характерното е, че има открит двор и атриум с портици. При тази базилика няма оформен истински нартекс[110]. Притвор липсва, което дава основание изграждането ѝ да се отнесе към първата половина на V в. – датировка, която се подкрепя от вътрешното архитектурно оформление. Пропорциите на наоса следват елинистическата традиция. Базиликата е изключително голяма, с извънредно богата вътрешна декорация. Всички помещения, включително и портиците, са покрити с мозаични килими. Площта им надхвърля 700 кв. м. Те показват голямо разнообразие от фигурални изображения и теми. Преобладават орнаменталните и геометричните мотиви и геометрични фигури, изпълнени с изображения на птици. Този стил в мозаичното изкуство е характерен за Изтока от втората половина на V в.[111].

Важно обстоятелство за района на базиликата е, че в него са открити 96 гроба, които се датират с монета на император Тиберий Константин (578–582), а в един от тях е открит печат от XII в. Въз основа на сведенията от Менандър, според когото през 577 г. имало голямо нахлуване на славяни, опустошили Елада, Македония и Тесалия, изследователката на базиликата смята, че сградата е

разрушена именно тогава. Проявявам известно съмнение във връзка с това предположение, тъй като поне досега не са известни от изворите никакви славянски нападения по диагоналния път през полуострова, и то срещу Филипопол. Градът е достатъчно важен и забележителен, за да бъде пропуснато в изворите подобно нападение срещу него, което довело до разрушаването на такава грандиозна сграда. Изобщо всички късноантични паметници, които спират да функционират през VI в., се обявяват за разрушени от славянски нашествия именно през последните десетилетия на VI в. Това обаче е малко вероятно – би трябвало да се търсят други причини за прекъснатия живот на тези култови и граждански постройки. Може би в околностите е имало значителни набези, но самият град едва ли бил обект на нападения. Не е изключено земетресения да са причинили датираните в края на VI в. разрушения.

Импозантният вид на базиликата се дължи на големите ѝ размери, архитектурния план, богатата вътрешна декорация. По всяка вероятност некрополът от VI–XII в. е бил обслужван от близкостояща църква, синхронна с него. Върху част от некропола днес, на съвременното ниво на града, се издига католическият храм „Св. Лудвик". Поставени в един контекст, всички тези открития свидетелстват за един култов център, чиято традиция започва може би от времето преди IV в., преминава през ранновизантийската епоха и цялото Средновековие и продължава да съществува и до наши дни[112]. Този принцип на приемственост и непрекъснатост в култовото строителство на различните исторически епохи е основен за по-голямата част от териториите на античния, ранновизантийския, средновековния и в някои случаи и съвременния Пловдив.

Към периода V–VI в. близо до Епископската базилика се отнасят още 3 култови сгради. На 100 м източно от най-големия култов паметник за периода е локализирана друга базилика до съвременната черква „Св. Петка". От нея са разкрити само стилобат и мраморна настилка[113]. По бул. „Княгиня Мария Луиза" в строителната площ на бл. 23 също е открита базилика – трикорабна, едноабсидна, с баптистерий и многоцветни мозаични настилки[114].

В района, който включва Епископската базилика и двете по-малки базилики, се намира и още един изключително интересен култов паметник. Това е синагогата в ранния византийски Филипопол, която е спомената по други поводи в изложението. Еврейският храм е открит при строителната площ на бл. 21 на бул. „Княгиня Мария Луиза" източно от склоновете на Джамбаз тепе, в непосредствена близост до най-източното кардо на уличната мрежа на античния и ранновизантийския Филипопол[115]. Тя е базиликален тип сграда, ориентирана с дългите си страни в посока север–юг. Има 3 помещения и широк двор с хоросанова настилка. Общата ѝ площ е 650 кв. м. Храмът на евреите в града бил издигнат през Късната античност, вероятно първата половина на III в., по време на император Александър Север (222–235), по чието време се извършва голяма строителна дейност, и то конкретно на синагоги. Скоро след построяването ѝ, към средата на III в., тя пострадала от голямото готско нашествие. Била възстановена, но отново в началото на V в. претърпяла разрушение поради повсеместните погроми над евреите в империята. Отново била възстановена, но с известна промяна в архитектурния план – заличаване на еврейските символи от по-ранния период и направа на нова мозайка от по-груб материал. Окончателно престанала да съществува през VI в.[116] Великолепната подова мозайка от първия под на синагогата се състои от 3 пана. В средното

са изобразени менората – седмосвещник, и другият важен символ на еврейското вероизповедание – лулаб[117]. Те са представени живописно, с богат и разнообразен колорит. Особено важни са надписите между двете мозаични пана, обграждащи паното със седмосвещника. Текстовете са на гръцки език, а не на иврит. В превод първият гласи: „От средствата [предоставени] благодарение предвидливостта на Космиан, тъй нареченият Йосеф (който се казва Йосеф) украси синагогата за благослов на всички.“[118] Посочено е името на дарителя. Надписът около менората е частично запазен, но интерпретаторът е направил опит да попълни изгубените части, вследствие на което той добива следния смисъл в превод: „От средствата [подарени] благодарение предвидливостта на Елиос, така нареченият Исаак (който се казва Исаак) направи украсата.“ Размерът на мозайката, подарена от Елиос–Исаак, възлизал на 120 стъпки[119]. Това е втори дарител на част от украсата на синагогата. Двете изписани еврейски имена Йосеф и Исаак и останалите типични атрибути, свързани с еврейската религия, дават основание паметникът да бъде определен като синагога. Тя е най-значителната на Балканския полуостров, датирана през този период.

Няколкото посочени култови сгради, които са от изключителна важност за религиозния живот на града, дават основание на изследователката им да определи този район като ядро, в което е бил обособен култовият му център[120]. Тук се вписва и малкият храм „Св. Петка“ по южния склон на Джамбаз тепе; има основание да приемем, че той е построен на мястото на старо светилище и с него е свързана късна легенда за проповедите на св. апостол Павел във Филипопол. Легендата говори за старинността на това култово място, макар че апостолът не е проповядвал тук. Най-забележителните култови сгради в това ядро са от IV–VI в. То е едно от религиозните средища в равнинната част на града, може би най-голямото за посочения период. В цитаделата се оформя друг култов център, представен както от църква под храма „Св. св. Константин и Елена“, така и от църквата „Св. Богородица“ от XII в. (възможна е и по-ранна датировка на първоначален храм на това място)[121], а също и от манастирите. Следователно бихме могли да говорим за два култови центъра: в равнинната част на града и на Трихълмието, които водят началото си от античния период и се развиват както през Средновековието, така и в следващите епохи и до днес.

На хълма Джендем тепе се намирала голяма базилика от раннохристиянски тип. Тя е разположена в източната част на билото на хълма, представлява трикорабна едноабсидна постройка, ориентирана изток – запад. Общите ѝ външни размери са: ширина 19,40 м и дължина 35,20 м; дебелината на зидовете е 0,80–0,90 м. Просторното място непосредствено на запад от базиликата дава основание на изследователя ѝ да предположи, че тя е имала двор, което се потвърждава и от множеството следи вероятно от архитектурни елементи. Според откритата суперструкция е направен изводът, че двата странични кораба се свързват с централния посредством колони. Към базиликата е имало и странична постройка. Твърде широкият зид (дебелина 1,40 м), обграждащ базиликата от изток и север, както и другите ѝ външни и крайни зидове и прилежащите ѝ градежи свидетелстват за сериозно укрепяване на целия комплекс, вероятно поради отдалечеността му от погъсто населените райони на града[122].

В близките околности на Филипопол са открити още две базилики. Едната се намира в с. Коматево, на 7 км от центъра на града, днес квартал на Пловдив. Раз-

мерите ѝ са значителни: дължина 43,50 м и ширина 26,30 м. До откриването на Епископската базилика тя се е смятала за най-голямата култова сграда от ранновизантийската епоха в района на Филипопол. Базиликата е едноабсидна, трикорабна, като общото пространство е разделено от два зида, върху които са се издигали 11 зидани кръгли колони. На 8 м от абсидата, на изток, се намира осмоъгълна постройка с дължина на стените 3,50 м, която се определя като баптистерий. Базиликата възникнала върху друга по-ранна култова сграда от III в. Особеностите на плана – широка абсида пред централния кораб, съотношението на страничните кораби спрямо централния, наличието на баптистерий, градежът с червен хоросан и монетните находки я отнасят към V в.[123] Останките от друга ранна базилика са открити на 6 км от Пловдив, в с. Бранипoле. Тя е трикорабна, триабсидна с двоен нартекс и баптистерий[124].

Голяма и престижна сграда е открита и при централния подлез. Тя е в непосредствена близост до централния площад и е назована „Резиденция". Изградена е през първата половина на IV в. и с известни преустройства е съществувала до VI в. Състои се от едно голямо помещение и долепени до него други две по-малки, една екседра на запад и сервизни помещения, облицовани с мраморни плочи. Към сградата бил оформен и портик. Другият интересен акцент в тази постройка е хипокаустът. На места суперструкцията е запазена на височина до 2 м. Входът към портика се състои от три масивни стъпала и е особено внушителен. Сградата била богато украсена. Тя вероятно е била резиденцията на знатен филипополски гражданин, може би пряко ангажиран в администрацията на града[125].

Една от най-интересните сгради, илюстриращи разцвета на града, настъпил през периода IV – втората половина на V в., е жилищната постройка, наречена „ЕIPHNH" според изписаната дума в едно от мозаичните пана. Сградата се намира в зоната на подлез „Археологически", в югоизточното подножие на Трихълмието. Проучената площ е 667, 5 кв. м. Открити са представителна и домакинска част, както и перистил, ограждащ от юг и изток вътрешен двор с плочеста каменна настилка. Сградата заема дължината на една инсула. От проучените 7 помещения 4 са с полихромен мозаичен под. В най-голямото мозаично пано се откриват два центъра – кръгъл медальон с ваза и шестоъгълен медальон с женски образ и надпис ЕIPHNH. Характерното за тази сграда е наличието на абсида, дълбока 6 м. Помещенията на жилищни сгради с подобни абсиди се тълкуват като места за отдих и развлечение. В сградата „ЕIPHNH" абсидата е служила вероятно за екседра (открито място в портика, използвано за почивка и разговори, в древния Рим също – приемна, гостна). Тя е приобщена към представителната част на сградата и е с мозаичен под. Приветствени надписи има във входното помещение и в голямата зала с фонтан и женски образ – обстоятелства, потвърждаващи представителния характер на тази част от сградата. В югоизточния сектор на обекта са открити помещения с долии, битова керамика, прешлени, игли от кости и други предмети от бита. Това е т.нар. „домакинска част" на дома[126]. Към тази голяма жилищна постройка се отклонява глинен водопровод, който я захранвал, както и откритият в нея фонтан, с чиста питейна вода[127]. Обикновено жителите на античните и ранновизантийските градове си набавяли вода от уличните чешми, които били част от водоснабдителната улична мрежа. Това се отнася и за Филипопол през този период. Наличието на водопровод към сградата, в която имало и фонтан, говори недвусмислено за завидното материално благосъстояние на нейния собственик

и вероятно за високото му обществено положение. След IV в. при изграждането на Епископската базилика била трасирана нова отсечка с посока север–юг, свързваща сградата „Ейрене“ с базиликата. Вътрешното ѝ оформление, близостта ѝ до Форума, мозаичните подове и фонтанът потвърждават мнението, че е налице богато жилище на виден филипополски гражданин.

На север от сградата „Ейрене“, по оста на бул. „Цар Борис III Обединител“, е локализирана монументална сграда почти в подстъпите на античния театър. Любопитното при нея е, че е имала масивни зидани тухлени сводове, които носели няколко етажа. Тази постройка, известна в литературата като „Сградата със сводестите конструкции“, се простирала на твърде голяма площ, навлизаща на запад в комплекса на съвременната църква „Св. Марина“, на изток – под платното на бул. „Цар Борис III Обединител“, на север – до самите склонове на Джамбаз тепе (южния вход на тунела). Над сводовото помещение е открита масивна екседра с внушителни размери. Постройката е определена като голяма обществена сграда, издигната в края на III в., съществувала преди всичко през IV и с някои преустройства – през V в.[128]

Градският силует на ранновизантийския Филипопол в равнината се допълва от открита богата и изградена с много вкус жилищна сграда, наречена „Нарцис“, на мястото на жилищен блок № 22 на бул. „Княгиня Мария Луиза“. Тя заема цяла инсула, а строежът се характеризира със стабилност и грижлива техника на изпълнение. И тук се откриват две части на дома според функционалното им предназначение – стопанско-занаятчийска и представителна. Отличава се с разкошен, богато декориран перистил с голям четириъгълен басейн с фонтан. Сградата се отоплявала с хипокауст. Забележителната мозайка в едно от помещенията изобразява вписан кръг в квадрат, наподобяващ щит. Именно в това поле е изобразена емблемата, представляваща митичния герой Нарцис, откъдето жилището носи името си. Според изследователката на сградата тя може да съперничи на най-богатите жилищни домове в Римската империя и свидетелства за благосъстоянието и естетическия вкус на филипополската аристокрация през късноантичната и ранновизантийската епоха[129].

Разнообразието от видовете жилищни постройки във Филипопол през IV–VI в. включва един нов тип жилище, наподобяващо вилните комплекси. В него са открити: жилищна или представителна част, стопанско-занаятчийски сектор и най-интересното – бански тракт. Такава сграда е открита в подножието на Трихълмието при строежа на жилищен блок № 21 (секция 4) на бул. „Княгиня Мария Луиза“. Общата ѝ площ е 150 кв. м във формата на правоъгълен блок, а помещенията са разположени в две редици от северната и южната страна. В едно от помещенията в северната редица, най-голямото, има многоцветна мозайка. В помещенията от южната редица е открита хипокаустна инсталация. Според специфичните археологически находки, намерени в подовата част във всяко помещение, се вижда един чудесно оформен бански комплекс с всички необходими звена в него: съблекалня (с мозаичен под), сервизно помещение, латрина, потилня, помещение за гореща вода с вградена вана, огнище, помещения за топла вода и за студена вода. Това са всички необходими съставни части от комплекса на римските бани. Малките размери говорят не за обществена, а за частна сграда. До тази банска постройка е разкрита хипокаустна инсталация, което свидетелства, че банята е част от голямо жилище, със свое луксозно отделение и стопански помещения[130].

Едни от най-характерните белези на вътрешната украса на обществените и частни постройки през периода IV–VI в. са безспорно великолепните подови мозайки, които показват висекохудожествени образци и разкриват облика на един богат град с изискан естетически вкус на социалната класа, поръчала този вид украса. Един такъв образец е мозаичното пано от постройка на обект „Археологически музей“. Предназначението на сградата не е изяснено. Разкритата подова мозайка е на площ от 45 кв. м. Паното започва с пояс от растителни орнаменти, бръшлянови клонки с листа, обграждащи от всички страни мозайката. След този пояс има бяла ивица от 5 реда мраморни кубчета, последвана от пояс и меандров орнамент, поставен в черна рамка[131]. Фигурите, запълващи мозаичното поле, са от засичащи се окръжности, свързани в сложна система от равностранни и равнобедрени триъгълници, четириъгълници и ромбове. Централно място в мозайката заема полихромна фигурна емблема, представляваща морска сцена – море, водорасли, корали, различни по големина риби, делфин, яхнат от Ерос[132]. В римските мозайки се срещат често изображения на морски картини, и то с разнообразни сюжети, особено в източните провинции.

Морска сцена е представена и в мозайката, открита под кино „Балкан“ в Пловдив[133]. Голямо разнообразие на форми, багри и орнаменти предлагат мозайките от „Резиденцията“. Тук се наблюдават цели пана с пресичащи се шестоъгълници и многоъгълници, медальони с изображения на над 25 вида блатни и планински птици, сложни плетеници, бордюри от меандри и шнуроподобни ленти, лотосови клонки, кошница с цветя и др.[134]

Великолепно разнообразие от растителни орнаменти, животински и геометрични фигури, мотив от т.нар. „Хераклов възел“ и други изпълват мозаичните пана, покриващи всички разкрити досега помещения и портиците на „Епископската базилика“. Истинско възхищение предизвиква мозайката от южния кораб, изработена прецизно и с висок художествен усет. Тя е в средното пано на мозаичната композиция и представлява изображение на „Животворния извор“ – много широко разпространена тема в раннохристиянското изкуство: изящен кратер, от който блика вода, фланкиран от двете страни симетрично с по един чудесно изобразен паун. В мозаичните пана на средния кораб, в правоъгълници и квадрати са изобразени 70 различни птици, които не се повтарят нито като вид, нито в позите си[135].

Мозайките в богатата жилищна сграда „Ейрене“ правят впечатление и със сюжета, и с изпълнението си. Композицията се състои от два медальона: кръгъл – с ваза, и шестоъгълен – със загадъчен образ на жена и надпис ЕIPHNH. Шнуров орнамент обрамчва емблемата с вазата; изящни бръшлянови клонки, бордюр около кръглия медальон с елегантно извити волути допълват естетическото излъчване на паното[136].

Към тази голяма група мозаични пана с богатство на орнаментите и на сюжетите се включва и мозаичната композиция в едно от помещенията на сградата „Нарцис“ с фигурата на митичния герой Нарцис в емблемата на медальона. В триъгълните полета, образувани от вписания кръг на емблемата в четириъгълното поле на средното мозаечно пано, са изобразени делфини и тризъбци[137]. С не по-малко изящество и богатство на орнаментите са изпълнени подовите мозайки в синагогата на Филипопол[138].

3. Топографията на града от VII до XIV в.

Елинистическата, римската и ранновизантийската епоха във Филипопол, т.е. от I в. пр. Хр. до VI в. сл. Хр., са много добре документирани (особено IV–VI в.) с археологически паметници, които позволяват на изследователите да направят изводи за основните и водещите тенденции в развитието на този голям тракийски град. Не така стои въпросът с топографската характеристика на Пловдив през следващите векове, т.е. в периода VII–XIV в. В него се наблюдават големи празноти, които съществено затрудняват изследователите в очертаването на облика на Филипопол през Същинското средновековие като византийски и в определени периоди – като град в пределите на българската държава. Тези затруднения възникват поради непрекъснатото съществуване на града и от обстоятелството, че застрояванията от по-късните векове на Средновековието са послужили за основа на възрожденското строителство. То обхванало цялата територия на акропола на града, както и непосредствено прилежащите му равнинни части. И все пак на Трихълмието има зони, в които могат да се открият следи от по-късен средновековен пласт, докато за значителни части от града в равнината такива свидетелства са рядкост.

Нека маркираме някои по-характерни особености за този важен период от градоустройственото развитие на Пловдив през средновековната епоха. Строителната дейност през VI в. по крепостните стени, реконструирането на някои сгради и строежът на нови жилищни и обществени постройки през това столетие е общият архитектурен и градоустройствен фонд, който се унаследява от следващите генерации филипополско население[139]. Крепостните стени и сградите продължават да се използват в този им вид още дълго време, дори едно-две столетия след VI в., тъй като те са с голяма здравина и устойчивост, с дълъг живот и функционалност. Разбира се, на конкретни места има преправки, реконструкции, стесняване на помещенията с преградни зидове и други преустройства с една по-късна техника на паянтов градеж, която характеризира тези строителни работи като принадлежащи към по-късна епоха.

Засега ясно очертан културен пласт от VII–X в. във Филипопол не е засвидетелстван. Този период е известен от политическата история на Византия като кризисен поради: последиците от нашествията на славяните и трайното им отсядане на Балканския полуостров, включително и в Северна Тракия; появата на българската държава и невъзможността на империята да се справи с нея; непрекъснатите инвазии на арабите в малоазийските територии на Византия. Присъствието на славянското население в областта на Филипопол възприемам като реалност, по аналогия с положението във всички останали територии на империята на полуострова. Но това проникване по ред съображения, изтъкнати в частта за политическата история на града, не е така чувствително и налагащо се именно в самия Филипопол. В околните села и крепости, както и в близките Родопи славянският етнически елемент присъствал и бил по-категорично засвидетелстван, отколкото в самия Филипопол. Славянска керамика е открита в околностите на града, но не и на територията на античния, ранновизантийския и средновековния Филипопол[140]. Следователно този факт не може да послужи за някакви по-конкретни изводи за присъствието на славяни в самия град. Действително след готските, хунските и славянските нашествия демографският облик на Северна Тракия е изменен, но за ня-

какви драстични промени на населението във Филипопол няма данни, макар че проникване на техни представители положително е имало.

През първата половина на IX в. Филипопол бил присъединен към българската държава. Той бил в пределите ѝ около 28 години и не би могло за такъв период да се извършат чувствителни промени в цялостната му градска култура, така че той да придобие облик с черти на раннобългарската езическа цивилизация. Често се правят прибързани изводи от този факт от политическата история на града и се приема, че той едва ли не е български през целия IX в. Изказва се дори становище, че Филипопол трайно влязъл в пределите на българската държава именно при хан Маламир, през 30-те години на IX в.[141] Друг е въпросът, че варваризирането на почти всички византийски градове в Тракия е тяхна обща съдба, която не е подминала и Филипопол.

Процесът на симбиоза между проникналите представители на варварските народи и византийското общество във Филипопол се осъществявал в по-голяма степен под доминантата на високата и богата културна традиция в цялостната организация на градския живот, превъзхождаща варварската култура на дошлите преселници. Макар и на практика в строителството да се използва една по-груба и по-примитивна градоустройствена техника – паянтови градежи, ломени камъни с кална спойка, – в битовата сфера тези представители неминуемо възприемали по-високата култура, плод на хилядолетно развитие с унаследени традиции. Адаптацията всъщност вървяла от по-ниското културно ниво към по-високите постижения на късноантичната и византийската култура. Ето защо по всяка вероятност не варварският елемент наложил облика на своята култура върху цялостния градски живот на Филипопол. Големият тракийски град респектирал пришълците и ги приобщавал към ценностите на по-високата цивилизация. Вероятно поради това няма културни пластове с преобладаващо присъствие на варварски елементи; те дори напълно отсъстват. Друг е въпросът, че общият спад на културата е факт, непреодолим и за Филипопол. Духът на вековната гръко-римска цивилизация с ѝзточен привкус във Филипопол го спасил от тотално варваризиране и профанизиране след големите етнически промени на полуострова, от които и без това той останал в известен смисъл настрана.

Византийската политическа и административна система била също достатъчно силна и жизнеспособна, за да не позволи едно прекомерно обезличаване на този голям римски и ранновизантийски център. Традиционното население на Филипопол с неговия тракийски субстрат, гръцки етнически елемент, елинизирани представители от малоазийски провинции и проникнали през VI–VII в. варварски заселници създавали конгломератния облик на космополитния Филипопол, който той запазил и през следващите епохи, чак до наши дни. И това градско население, претърпяло големите сътресения и промени през V, VI и VII в., било респектирано от величествените градски стени, укрепени и подновени от император Юстиниан I, от огромните размери на Форума, от големите жилищни, обществени и култови сгради. Някои от тях били запазени все още през VII в., други били полуразрушени, но в състояние все още да се използват. Силно въздействали грандиозните акведукти, големите християнски базилики, великолепните мозаични настилки, които едва ли са били само спомен от естетическите представи, особено на местното традиционно население и неговите потомци. Носители на този вкус към красивото били предимно представителите на филипополския елит, който неминуемо съществувал

и тогава (VII в.) и чиито предци са били инициаторите на социалната поръчка за развитието на богатата материална култура на Филипопол до този век. Макар и заменено от други тенденции, цялото това величие имало внушителво въздействие и удължавало живота на една типична за своето време градска култура във Филипопол, развиваща се вече в други исторически измерения. Тези разсъждения са един скромен опит, макар и частично да се запълни онзи мъчителен за всеки изследовател вакуум, който Филипопол завинаги ще остави скрит за любителите на познанието, за интересуващите се от неговите старини и минало – периода VII–IX в. По-видимото аграризиране на града ще настъпи в един по-късен етап, когато действително промените обуславят едно различно икономическо и социално развитие на града.

Ето и едно мнение на археолог-специалист по този много интересен въпрос – отсъствието на пласт от VII–IX в. във Филипопол. Животът в града не прекъснал. Населението не променило състава си. Материалната култура запазила своя характер от V–VI в. през следващия период – VII–VIII и IX в., и не претърпял съществени промени. Възможно е да е имало известен икономически упадък, но той се изразил предимно в това, че не било предприемано ново строителство. Укрепителната система на града от V–VI в. се е съхранила, а промените в нея датират от периода XI–XII в., като се запазва трасето на крепостната стена[142]. Това компетентно мнение до голяма степен прави възможни изказаните предположения за този недокументиран период, който в никакъв случай не може да се характеризира като „безвремие“ за вечно живия град.

В общи линии стратиграфската картина на културните пластове на акропола във Филипопол след VI в. може да се проследи в един характерен със своите находки обект, т.нар. детска градина „Гергана“ на ул. „Съборна“ № 55, 57, 59. Стратиграфията на този обект може да се възприеме като отнасяща се за културното напластяване за цялата територия на Трихълмието от II до XIX в., като слоят обхваща 7,20 м. Той има следният вид, като се тръгне от съвременното ниво към долните пластове: XIX–XX в. – битови материали и архитектура от възрожденския период, дълбочина 2 м; XIV–XVIII в. – битови и строителни материали, дебелина 0,35–0,40м; XIII–XIV в. – дебелина 0,45–0,40 м, а самият пласт е на дълбочина 2,80 м. В пласта от XIII–XIV в. по целия терен се намира фрагментирана керамика – гърнета, чаши, кани. Украсата по фрагментите е представена с излъскани ивици, врязани, прави или вълнообразни линии. Керамиката е тънкостенна, добре изпечена, с червен цвят. Срещат се фрагменти сграфито керамика, стъклени гривни и др. Открита е пещ за изпичане на керамика (16 глинени скари, бракувана сграфито керамика). Разчистените зидове оформят квадратно помещение, изградено от ломени камъни, споени с калов разтвор. Подът е застлан с каменни плочи. Намерени са венециански монети от XIII–XIV в. Следващият пласт, представящ XI–XII в., е на дълбочина 3,20 м. Открито е жилище с правоъгълен план от по-ранната епоха, но преустройвано със зид от кирпич. Унищожено е при пожар в края на XII или началото на XIII в. Датировката е въз основа на керамиката в този пласт, покрита със златиста и червена ангоба (кани, чаши, паници). Глината е добре пречистена, без примеси. Такъв тип керамика се среща върху целия средновековен град. На дълбочина 3,20 – 3,80 м, е следващият пласт, дълбоко фундиран в ранновизантийски строеж. Под подовото ниво започва пласт от строителен трошляк (материали от IX–X в.) с дебелина 0,40 м. След това отново се разкрива градеж

върху сграда от V–VII в. от ломен и речен камък на калов разтвор. Този строеж се отнася към IX–X в. Постройката е във верижен план. Има и е зърнохранилище. Използвани са като материали останки от Античността. От дълбочина 3,80 м надолу е засвидетелстван периодът V–VI в., представен с голяма верижна сграда. След нея се намира пластът от II–IV в.[143]

На ул. „Съборна", при къщата на д-р Стоян Чомаков, са открити основите на крепостна стена и средновековна керамика от XI–XII и XIII–XIV в. Следи от жилищна архитектура няма. На ул. „Тодор Самодумов" № 8, при къщата на Ритора, са намерени глинени триъгълни скари и бракувана керамика. Вероятно тук е имало грънчарска работилница за трапезна керамика. Жилищна архитектура не е регистрирана. При ул. „Стоян Чалъков" № 1 са разкрити средновековни зидове от ломен камък с дебелина 0,60 м. Керамиката е сграфито и обикновена, кухненска. План на жилище не е установен[144].

В равнинната част на града продължително време не е можел да се очертае добре средновековен пласт. Находките обикновено са битови материали, но те отсъстват в ранновизантийските сгради. Напластяванията достигат до 7–8 м дълбочина, като не са еднакви за всички терени. При града в равнината археолозите дълго време не бяха сигурни в ясно очертани следи от архитектура. Констатирани са зидове на кал и преустройства на някои ранновизантийски градежи с преградни стени и надзиждания. Приемаше се, че единичните зидове понякога очертават отделни сгради, при положение, че са добре разчистени, тъй като те са градени на кален разтвор – техника, започнала да се наблюдава още през V–VI в. в жилищното строителство и станала повсеместна практика след VI в. Смяташе се, че тези останки не са достатъчни, за да дадат по-пълна представа за градоустройството на Филипопол в равнината след VI в.[145] През последните 15 години на XX в. бяха направени редица съществени разкопки в равнинната част на Пловдив – както в непосредствените поли на Трихълмието, така и по терените на север, запад и изток от Форума на града. В резултат на всички тези проучвания археолозите добиха много по-ясна представа и добре очертана картина за равнинната част на града през средновековната епоха след VI в.

Ето какво предлагат археологическите разкрития за средновековния пласт на Пловдив от VII–XIV в.

В равнината архитектурни останки от XIII–XIV в. не са установени. При сектор „Форум – север", където не е имало монолитно строителство, се засича пласт от XVI–XVII в. на дълбочина 1–1,10 м от съвременното ниво. Дебелината на пласта е 0,60 до 0,70 м. В дълбочина е открит следващ пласт върху амбулациото със средновековни жилища, четириъгълни по форма, с едноделен, двуделен и триделен план. Керамиката и монетите, намерени в тях, ги датират през XI–XII в. Над този пласт е открит друг, с голямо количество фрагментирана керамика от XII–XIV в.: части от стомни, паници и много глинени триъгълни скари, както и бракувана керамика, характерна за периода – указание за грънчарска работилница и пещи за изпичане на кухненска керамика, но самите те не са намерени. Строежи от възрожденската епоха са нарушили архитектурните останки от средновековния пласт[146]. При западната страна на Форума са разкрити различни средновековни зидове на ломен камък и кал и фрагментирана средновековна керамика. При ул. „Гладстон" западно от Форума, върху сграда от VI в., са открити боклучни ями от Средновековието с материали от X–XI в. Наблюдават се подови нива на средно-

вековни жилища по профила на шкарпа. Открита е пещ за строителна керамика от XI–XII в. Пак по ул. „Гладстон" до Дома на техниката (северозападния ъгъл на Градската градина) са открити 2 пещи за строителна керамика, които се датират в сравнително широки граници –VI–XI в. Тук е открит некропол с 45 гроба, датирани не по-късно от XII в. Наблюденията по цялата централна част на града в равнината – в зоните на бул. „Възраждане", ул. „Княгиня Мария Луиза" и ул. „Гладстон" – показват, че средновековният пласт започва на дълбочина 1,80–2 м от съвременното ниво. Керамиката е представена от кухненски гърнета, стомни, кани – тънкостенни, с излъскани ивици, добре изпечени, – фрагменти от сграфито керамика, стъклени гривни, накити, прешлени. Всички находки се датират през XIII–XIV в.[147]

На бул. „Княгиня Мария Луиза", при голямата базилика в Пловдив, т.е. „Епископската базилика", е открита абсидата на средновековна църква, около която в границите на XI–XII в. се е оформил голям средновековен некропол[148]. Изследователката на обекта отбелязва, че от периода XIII–XIV в. са намерени няколко некропола, които се локализират при „Епископската базилика" в началото на бул. „Княгиня Мария Луиза", по ул. „Гладстон", обект „Форум – север" и при ул. „Петър Парчевич". Дебелината на пласта не може да се установи с точност, тъй като съвременното строителство достига на места до 4 м[149].

Пластът, отнасящ се към периода XI–XII в., е най-добре изразен в равнинния град. Античните градежи са запазени на голяма височина, което е характерен белег за този културен пласт. Използвани са запазените ранновизантийски сгради и в тях са изградени средновековни жилища. Големите обеми са намалявани, преграждани са със зидове на кален разтвор. Този начин на градеж е характерен за периода XI–XII в. На много места средновековните жилища са издигнати направо върху настилката на античните улици. Подовете някъде съвпадат с тези на античните сгради. Средновековното строителство не е съобразено с античното и ранновизантийското градоустройство. Отново градежите са от ломен камък на калов разтвор, използвани са фрагменти от тухли. Дебелината на зидовете не е по-голяма от 0,80 м. Пример за използване на архитектурни обекти от късноантичната епоха (III–IV в.) за основа на строежи от Средновековието след VI в. е т.нар. „Сграда със сводести конструкции" до южния вход на тунела. Върху нея са открити градежи от камък и кал с правоъгълна форма. Керамиката се датира през XI–XIV в.[150]

При бул. „Княгиня Мария Луиза" № 21 са намерени единични зидове, а фрагментираната керамика се отнася към XI–XII и XIII–XIV в. Открит е фрагмент от сива керамика с излъскани ивици от VII–VIII в. Монетите са от Йоан Цимиски (969–976); Роман IV Диоген (1068–1071); Мануил I Комнин (1143–1180). При бл. № 22 на същия булевард е намерена керамика от XI–XIV в. При бл. № 23 на площ 1000 кв.м са открити боклучни ями с материали от X–XIV в. Преобладават ямите от XI–XII в., в който има керамични фрагменти със златиста ангоба и монети. Запазени са няколко зида от VII–VIII в. И в трите обекта на бул. „Княгиня Мария Луиза" няма останки от жилищни градежи, освен няколко зида при № 21 и № 23. Наблюденията показват, че при бл. № 23 конструкцията на жилищата е предимно паянтова и поради това те не са запазени[151].

При археологическия обект на ул. „Митрополит Панарет" № 3 средновековният пласт с дебелина 0,90–2 м разкрива 3 строителни периода: VII–IX, IX–XII и

XII–XIV в. Тук е оформен цял жилищен квартал, чието съществуване се отнася от края на IX до първата половина на XII в. Датировката се определя от разкрититите в жилищните помещения материали. Кварталът се намира по югоизточните склонове на Трихълмието, в укрепената през Античността част от града и обхваща 1200 кв. м. Този пласт лежи непосредствено върху настилката на античните улици. Една от постройките е изградена върху ранновизантийска сграда от V–VI в. и с редица преустройства просъществувала до началото на XII в. Разкрити са едно едноделно и две двуделни помещения, определени като жилищни. В тях са открити пещ и огнище, а в ямите до жилищата – голямо количество фрагментирана керамика. Намерени са монети на императорите: Йоан Цимиски (969–976), Василий II (976–1025) Михаил IV Пафлагон (1034–1041), Исак I Комнин (1057–1059), Роман IV Диоген (1068–1071), Никифор III Вотаниат (1078–1081), Алексий I Комнин (1081–1118) и Йоан II Комнин (1118–1143)[152].

Преди IX в. средновековният град се ограничил в укрепената част и около нея, поради което в равнината не се откриват материали от това време. Археологическите находки в равнината се отнасят към X–XII в., когато се наблюдава и по-голяма стабилност в империята[153]. Такъв обект е открит на бул. „Цар Борис III Обединител" при подлез „Археологически". Проученият средновековен пласт започва на дълбочина 2–2,50 м от съвременното ниво, където са изследвани 7 средновековни жилища, строени от дялан камък на кал. Подовете на някои от тях са покрити с тухли. Кварталът е обитаван продължително време, за което свидетелстват откритите там монети на Никифор I Геник (802–811), Йоан Цимиски (969–976), Роман III Аргир (1028–1034), Михаил IV Пафлагон (1034–1041), Исак I Комнин (1057–1059), Алексий I Комнин (1081–1118), Мануил I Комнин (1143–1180). От по-късния период – XIII–XIV в., е запазена само фрагментирана керамика[154]. Източно от античния Форум, пак на бул. „Цар Борис III Обединител", върху късноантичната сграда, известна като „Резиденция", са открити градежи от ломен камък на кал и средновековна керамика от XI–XII в.[155] На същия булевард, върху магазините на източната страна на Форума, върху декуманус максимус и кардо максимус са намерени средновековни градежи и керамика, датирани в X–XIII в.[156] Пак на този булевард, пред хотел „Тримонциум", върху антично кръстовище и крепостна стена е открита средновековна керамика от XIII–XIV в.[157]

Според изследователите на средновековния археологически пласт в Пловдив наблюденията показват, че на юг и югозапад от укрепената цитадела е имало голям жилищен квартал, съществувал в един продължителен период (VII–XIV в.) според керамиката, монетните находки и накитите. На изток от Трихълмието е вторият жилищен квартал на бул. „Княгиня Мария Луиза", в площта на блокове № 21, 22, 23. Между двата квартала била разположена част от един от некрополите на средновековния град[158].

Укрепителната система на Филипопол през Същинското средновековие повтаряла в общи линии унаследената от VI в., т.е ранновизантийската. За периода след VI до XIV в. някои изследователи използват понятието „вътрешен град", под което разбират Трихълмието, състоящо се от Небет тепе, Джамбаз тепе и Таксим тепе[159]. Други автори по същия начин определят като „вътрешен град" пак тази територия на Трихълмието, но визирайки елинистическата и римската епоха[160]. От друга страна бе доказано, че след елинистическата епоха, включително и до VI в., в т.нар. „вътрешен град" са влизали освен Трихълмието, и по-големи или по-

малки части от равнинния град[161]. Поради това изразът „...вътрешният град и през Средновековието е разположен на Трихълмието...“ не е точен, тъй като преди средновековната епоха той съвсем не е бил разположен само на Трихълмието. Когато се говори за „вътрешен град“, би трябвало да се има предвид укрепената централна част на града, която през римската епоха и ранновизантийския период включвала както Трихълмието, така и част от равнинния град.

Във времето след VI в. крепостна стена обхващала трите хълма на цитаделата в непрекъснат пръстен. През Средновековието тя не била изграждана из основи, а повтаряла плана на ранновизантийската стена от IV–VI в., която от своя страна повтаряла трасето на стената от II–IV в. Само на някои места ранновизантийската стена се отклонява от античната. Такъв е примерът със седловината между Небет тепе и Таксим тепе при техните западни склонове, където била изградена втора стена. Във видимите си части тя е долепена до предишната стена на фуга от външната страна. Изградена е от редуващи се каменни и тухлени пояси на бял хоросан, с едро счукани тухли. Това се е наложило в тази част на крепостта, тъй като теренът тук бил удобен за нападения и трябвало да се подсили укрепителната система. При отделни участъци античната стена е надстроена със стена от V–VI в. и съответно средновековното крепостно съоръжение, съществуващо след VI в., повтаря плана на ранновизантийската крепостна стена. Открити са сектори, отнасящи се към по-късната средновековна епоха – XII–XIV в., при изграждането на които са били използвани основите на стената от V–VI в.[162]

През същинската средновековна епоха, т.е. периода след VII в., съществувала стена, която обграждала част от териториите на равнинния Филипопол, така както тези части са били обградени и през римската и ранновизантийската епоха, след като било извършено голямото укрепяване през VI в. Според някои изследователи това е втората крепостна стена около външния град[163]. Тук е допусната неточност. Не би трябвало да определяме тези равнинни сектори като част от външния град, още повече, че те са влизали в рамките на укрепения град още през римско и ранновизантийско време, т.е. принадлежали са и принадлежат през Средновековието към укрепения – вътрешния град. Тази неточност се допуска поради разбирането, че само цитаделата може да бъде вътрешен град, и не се отчита, че вътрешният град както в по-ранната, така и през средновековната епоха включвал както Трихълмието, така и, макар и неголеми, части от равнинния град, които постепенно се стеснявали с течение на времето. През Средновековието вътрешният, или укрепеният, град все повече намалявал своята площ за сметка на разрастването на града извън крепостните стени. Не би трябвало да се говори за втора крепостна стена, тъй като тя, както през римската и ранновизантийската епоха, не обгражда от всички страни цитаделата, а само териториите от юг, запад и изток, което се осъществява със спускането на два клона – западен и източен, по склоновете на Трихълмието. Изследователите на топографията на Филипопол след VII в. приемат, че градът е унаследил оформената през VI в. крепост (крепостна стена) и в равнинните части, която продължила да съществува и през следващите столетия[164]. Напоследък в проучванията на крепостното строителство на Филипопол през втората половина на VI и началото на VII в. се уточнява, че тази стена, приемана за протейхизма, обгръща сравнително малки пространства от равнинния град и всъщност е предназначена не толкова за защита на града в равнината, а по-скоро за подсилване на акрополната стена[165]. Трасето на същата крепостна стена

се спуска по склона на Небет тепе на изток, минава ул. „Стръмна“ покрай черквата „Св. Неделя“ и ул. „Цанко Лавренов“, за да достигне пл. „Цар Иван Шишман“. Тук се намира Източната порта на крепостта, която е съществувала и през Средновековието, основание за което дават откритите по-късни преправки. При спасителни разкопки тук е открита кула, ползвана и след VI в.[166] Липсата на достатъчно археологически данни обаче не позволява да се изясни как е изглеждала Източната порта през Средновековието.

Също не е известно след VI в. в каква посока е продължавала стената в ниския град след Източната порта, както се констатира и за предходната епоха. Специалистите приемат, че тя е минавала в подножието на Трихълмието от изток към юг, тъй като при проучване на терена за строеж на новия Археологически музей се попада на нейното трасе именно в подножието на Джамбаз тепе, като то минава по ул. „Митрополит Панарет“ и ул. „Патриарх Евтимий“. Оттук тя е продължавала вероятно в западна посока, пресичала площта на съвременния бул. „Цар Борис III Обединител“ и продължавала към хотел „България“ и кино „Балкан“, където са разкрити части от нея. Предполага се, че по-нататък крепостната стена завивала на север и се изкачвала по билото на Сахат тепе. При обхождане се откриват следи от стената по най-високите му части. Допуска се, че след като достигала най-северните части на този хълм, тя се спускала в източна посока, минавала през пл. „Джумаята“ и се свързвала с крепостта на Трихълмието при западния вход, в началото на ул. „Съборна“[167].

Изследователите на средновековната крепостна стена на Филипопол са успели да локализират и някои от укрепителните съоръжения, предимно кули. В северната част на Трихълмието, при Небет тепе са запазени 2 кули. Едната се намира в западната част на хълма и има правоъгълна форма, като заема очертанията на елинистическата кула, запазена на 5 м височина. В най-горната част тук са открити надзиждания от Средновековието. Втората кула е в югозападния ъгъл на същия хълм, като формата ѝ е само загатната. При църквата „Св. св. Константин и Елена“ е третата кула, фланкираща източния вход „Хисаркапия“. Четвъртата кула е до източната стена, на юг от църквата „Св. св. Константин и Елена“, непосредствено до ресторант „Пълдин“. Кулата се намира при една чупка на крепостната стена в южна посока, следваща релефа на терена. Изградена е на това място, тъй като теренът е удобен за нападение от подножието на Трихълмието. Запазено е източното лице на кулата, по което добре личат средновековни преправки от XII–XIV в. Петата известна кула е на северната стена на Трихълмието, на ул. „Константин Стоилов“. Има правоъгълна форма и е запазена само основата на античната кула. Изказани са предположения, че тя е използвана вероятно през XII–XIV в. Засега е известна само една кула по допълнителната стена, т.е. тази, която обединява част от територията на равнинния град с тази от Трихълмието и затваря вътрешния град. Тя се намира по трасето на тази стена, спускащо се от източния склон на Небет тепе към изток, на ул. „Цанко Лавренов“. Има правоъгълна форма, като са използвани останките на кулата от V–VI в., над които е била надзидана през XII–XIV в. По западната куртина на стената, обграждаща равнинните части, се забелязват поправки; там е издигнат втори зид, изпълняващ ролята на контрафорс, тъй като теренът е стръмен. При разчистването са открити керамични находки от XII–XIV в.[168] Кулата тук има правоъгълна форма и е изобразена на гравюра от XVI в. като кула с четирискатен покрив[169].

Интерес представлява кулата при църквата „Св. св. Константин и Елена". Тя е непосредствено до крепостната стена при източния портал на входа „Хисар капия". Разкрита е част от правоъгълна кула от V–VI в. с правилна форма, много добре запазен тухлен под, със стени, високи 2,50 м, с характерните пояси от 5 реда тухли. След XII в. е изграден зид от ломен и речен камък на бял хоросан, който затваря входа, намиращ се при кулата. Около и вътре в нея е открита средновековна керамика[170]. Като се има предвид, че входовете обикновено се фланкират от 2 кули, много е вероятно на север от нея, от другата страна на входа, да е имало също подобна кула, използвана и през XII–XIV в.[171]

Предполага се, че по акрополната стена, която обграждала като пръстен трите хълма, е имало няколко входа. Съществуват археологически данни само за два от тях. Единият вероятно е бил в началото на ул. „Съборна", по западната стена на Трихълмието, защитен от правоъгълната кула на разстояние 10 м. Също на западната стена на Трихълмието, срещу Хисар капия, на ул. „4-ти януари" се е намирал следващият вход, днес разрушен до основи. На източната страна на крепостната стена на акропола, при черквата „Св. св. Константин и Елсна" с бил източният вход, водещ началото си от периода V–VI в., многократно преправян и достигнал до нас като известния вход „Хисар капия", представляващ днес късна преправка от турската епоха. Входът е бил укрепен с 2 фланкиращи кули и бе разгледан в укрепителната система на Филипопол през VI в. След XII в. тя претърпяла съществени преправки, които сега трудно личат, защото през турската епоха и Възраждането тази порта многократно е била преправяна и възстановявана. Входът е и единственият запазен от крепостта до днес[172]. По стената, спускаща се от източните склонове на Небеттепе и обграждаща ниските части на града, е известен само входът на пл. „Цар Иван Шишман", т.нар. Източна порта, разрушена почти до основи. През Средновековието той е бил стеснен, а при разчистването му се открива голямо количество керамика, датирана през XII–XV в.[173] Следващият вход се намирал на южната стена на крепостта, на ул. „Цар Ивайло", над южния вход на тунела, при античния театър[174]. На северната крепостна стена при Небет тепе от Античността и ранновизантийската епоха са запазени потерна и четириъгълна кула, за които се смята, че са използвани и през Средновековието поради наличието на керамика от IX–X в. Потерната е водела до изсечена в скалата стълба, а тя – до водохранилище в подножието на Небет тепе[175]. Предполага се, че и при тази северна страна на Трихълмието, в подножието му, е имало друг вход[176].

По южната стена, обграждаща част от равнинния град, според някои изследователи е съществувал вход, съответстващ на южния вход на акрополната стена, който е останал в спомените като „Станимашка порта"; от нея днес няма никакви следи[177]. Освен тези два входа в литературата съществуват предположения за още 3 входа по същата стена, чието място е определено въз основа на спомени[178], но които днес също не могат да се установят по археологически път.

Наблюденията по крепостните стени са дали основание на археолозите да направят изводи относно техниката на градеж в местата, където стените са поправяни, надзиждани или изградени из основи през Средновековието. Техниката на градеж е еднаква с тази на всички крепости от XII–XIV в. – речен и ломен камък, споен с бял хоросан, примесен с баластра. Използвани са дървени греди – сантрачи, за подравняване на каменната зидария. Те са поставяни напречно и надлъжно, без да се виждат по лицевата страна на стената. По-късната средновековна стена

повтаря ранновизантийската, като на места, където има частични разрушения, тя е надзидана. По западния склон на Небет тепе е запазена част от крепостна стена, висока 4 м. Вижда се голяма кръпка върху лицевата зидария от ломен камък и бял хоросан, която покрива вътрешната структура на стената от IV–VI в. В горната част, където е била разрушена, стената е надзиждана, което личи от вътрешното и външното ѝ лице. Тук са използвани и дървени греди. Същите преправки се виждат много добре и при източната крепостна стена; там е запазено ядрото на ранновизантийската стена и се редуват пояси от тухли и камъни; извършени са преправки през XII–XIV в. На местата, където ранната стена е обрушена, тя е използвана като инплектон за средновековната, като е било нужно да се изгради един ред лицева зидария. В лицевата зидария са използвани подръчни материали и на много места фрагменти от тухли, поставени хоризонтално и вертикално за изравняване на градежа. Това придавало особен колорит на стената, в която изпъквал червеният цвят на тухлите[179].

По североизточната стена на Небет тепе има участък, фундиран в скалния терен и изграден изцяло през Средновековието. Тук е използван по-особен градеж, изразяващ се в шахматно редуване на камъни и тухли, между които са изградени и 3 реда тухли. Наблюдава се изписване на хризмата с тухлички. Откриват се аналогии на този градеж с охридските черкви. Въз основа на начина на изграждане този участък от стената се датира малко по-рано от XII в. При проследяване на трасето по източния склон на Небет тепе до Хисар капия навсякъде се наблюдават преправки по нея по описания начин. Така е изградена и Източната порта. На юг от Хисар капия, при правоъгълната кула, много ясно личат трите строителни периода: античен, ранновизантийски и средновековен, за периода XII–XIV в., като последният е характерен с надзиждания и преправки по стената[180].

В писмените извори за историята на Филипопол през Средновековието се срещат преки и косвени, макар и епизодични и кратки сведения за укрепителната система на града[181]. През 587 г. той бил обсаден от аварите и гражданите му оказали упорита съпротива от околовръстните стени и ранили мнозина[182]. Без съмнение става дума за крепостната стена от VI в., която се спускала и в равнината и обграждала както цитаделата, така и част от равнинния град на юг и югоизток от Трихълмието. След VI в. за дълго време в писмените извори няма сведения, които биха могли да ни ориентират относно състоянието на града, на неговите крепостни стени, външен град, квартали, големина и др. Косвено бихме могли да добием представа за него във връзка с кампанията на княз Светослав срещу земите в Северна Тракия. През 970 г. той превзел с бойни действия Филипопол и жестоко и безчовечно набил на кол 20 000 души от завладения град[183]. За разрушаване на крепостните стени не става въпрос, но се говори за ожесточени военни действия при Филипопол. По всяка вероятност градът е имал големи квартали – „подградия“, в равнинната си част, които не били укрепени. Това сведение е дало основание да се изкаже мнението, че крепостните стени били разрушени през периода VII–X в. и после не били възстановени. Съществувала само стената на Трихълмието. За нея се допуска, че по времето на Светослав тя също претърпяла повреди[184]. Поради това и войната във Филипопол завършила с разгром на града в равнината и с избиването на много голям брой жители. Градът явно е оказал съпротива, но без успех.

За съществуването на филипополската крепост в един по-късен период, т.е. в началото на XII в., съобщава Анна Комнина. Натовареният с разправата над пав-

ликян-ските водачи императорски чиновник отишъл във Филипопол, извел жените и децата им и ги затворил в крепостта. Положително тук се говори за крепостта на Трихълмието, която през това столетие била в добро състояние. Освен това става ясно, че павликянският квартал се намирал в равнинната неукрепена част на Филипопол, в т.нар. „външен град“, заселен с многобройно градско население. В „Алексиада“ Анна Комнина още веднъж конкретно обръща внимание на Филипопол като голям средновековен тракийски град. Тя го посещава със своя баща, император Алексий I Комнин, и накратко описва личните си впечатления: „…Но този велик Филип (Анна Комнина смята, че основателят на Филипопол е римският император Филип I Араб (244–249) – б.а., А.Д.) го направил най-известен от градовете в Тракия, като го уголемил и оградил със стени. Освен това построил в него твърде голям хиподрум и други някои постройки, достойни за удивление, чиито останки видях и самата аз, когато по някаква причина посетих града със самодържеца. Градът е построен на три хълма и всеки хълм е ограден с голяма и висока стена. А където градът се простира в открито поле, там го огражда ров, който минава край Еврос (р. Марица). Както изглежда, този град някога е бил голям и хубав. Но откакто в старо време го завладели таврите и скитите, градът получил този вид, в който го намерихме при царуването на моя баща, когато заключихме, че той е бил наистина голям град.“[185]

Сведението на Анна Комнина е от особено значение, тъй като е относително точно, датирано най-общо от началото на XII в. – до 1118 г., смъртта на Алексий I Комнин, по-конкретно през есента на 1114 и първата половина на 1115 г. (посещението на Анна Комнина в града). То е много важно, тъй като е автентично. Личните впечатления на писателката допълват представата ѝ за неговото величие, добита в известен смисъл и от предишни описания. Важно е, че в началото на XII в., макар и в значително променения град, се чувствал някогашният блясък на тракийската метрополия от ранновизантийската епоха. В началото на XII в. много антични обекти били все още забележими – хиподрумът и други постройки, „достойни за уважение“, макар и като останки. А какво бихме могли да предположим за една по-ранна епоха, например за VII–X в.? Точно този период не е засвидетелстван по археологически път. След VI в. градът претърпял сериозни разрушения, които се отразили пагубно върху облика му. При всички случаи това архитектурно богатство не било заличено изведнъж и изцяло, а постепенно губело своите функции, неподдържано и изложено на нападения и погроми. За такова мнение ми дават основание някои реконструкции на сгради от този период, които, макар и видоизменени, продължили съществуването си и след VI в. Обикновено археолозите приемат, че през VI в. почти всички ранновизантийски сгради били разрушени и няма археологически засвидетелстван пласт от VII–X в. Тогава какво е имало? Градът не преставал да съществува. Той е бил жив през всички тези столетия – през VII–X, през XI–XII и така до края на XIV в., та до днес. Положително след VI в. някои от големите частни и обществени сгради били запазени, като върху тях впоследствие се наблюдават градежи с паянтова конструкция. Картината на мраморния, удивителен някога Филипопол наподобявала звуците на тържествена симфония, последните акорди на която били чути от една голяма личност във византийската духовна култура през XII в. – Анна Комнина.

Голямата и висока стена на Трихълмието е доказателство за здраво укрепения акропол и през Същинското средновековие, което се документира и от архео-

логическите наблюдения, направени в наше време. Въз основа на тези факти и на спомените на Анна Комнина със сигурност може да се стигне до заключението, че през XII в. Трихълмието било обградено с висока стена, която е стената от V–VI в., поддържана и преправяна в продължение на столетия[186]. Трите хълма били включени в един укрепителен пръстен. Разрушенията от „таври и скити" изследователите приписват на готите[187] или на русите начело с киевския княз Светослав[188]. Последното предположение е по-правдоподобно, особено като се имат предвид сведенията на Лъв Дякон. Вероятно не са предприети възстановителни работи и по терена на равнинния град, който при всички случаи е пострадал най-тежко. Предположението относно готите може да се отнесе към края на V в., след който те се оттеглили на запад и ако са нанесли поражения на крепостните стени, те след това многократно са били поправяни. Сведението за ров около Филипопол в началото на XII в. също е любопитно. Не бихме могли да определим времето, когато се появява този ров, но едва ли той датира от началото на XII в. Склонна съм да приема, че той е бил създаден много по-рано, през III в. според Дексип. Когато опасността от българската държава и от всякакви други нашествия, които идвали почти винаги от север, североизток и северозапад, започнала да се превръща в постоянна заплаха за Филипопол, той бил поддържан старателно. Факт е, че продължително време, до края на X в., този град се намирал или на границата, или близо до границата с българската държава. Положително ровът е бил в северна посока, в съседство с р. Марица, тъй като именно на север от града се намира просторната Тракийска низина и опасността от българската държава идвала от тази посока. Възможно е да е имало и шлюзове, които при наближаваща опасност осигурявали вода от реката, но това остава само предположение.

Следващото пряко сведение за укрепленията на Филипопол, което също може да се датира, четем в историята на Никита Хониат във връзка със завладяването на града от император Фридрих I Барбароса, водач на Третия кръстоносен поход. Историкът пише: „…Ту получавахме заповед от императора да издигнем отново околовръстния защитен пояс на Филипопол и да го оградим с ров, а после като извършихме това в тези притеснени и опасни времена, след кратко време ни се налагаше чрез писмо да го разрушим, за да не послужи градът за убежище на краля."[189] Явно не става дума за крепостната стена на Трихълмието, която продължавала да съществува все така здрава и надеждна, още повече, че през XI и до 80-те години на XII в. не са известни големи катаклизми, които да са се отразили на тази крепостна стена. Никита Хониат сигурно говори за укрепление в равнината, където единствено може да бъде направен ров. След завземането на Филипопол от император Фридрих градът бил защитен с вал по негово нареждане[190]. Вероятно този вал е ограждал в източна посока града в равнината, откъдето се очаквали нападения от войските на византийския император, идващи от Константинопол.

Сведения за отбраната на града по време на същите събития се съдържат в Expeditio Friderici: „На 24 август…приближихме до град Филипопол, твърде добре защитен както от самата природа, така и от човешка ръка, и там се разположихме на лагер."[191] Несъмнено става дума за крепостната стена на Трихълмието, която била солидна и респектираща, докато в равнината нямало такива укрепления; това се потвърждава и от съобщението на Никита Хониат. Именно на кръстоносците от похода на император Фридрих I Барбароса се дължи поредното разоряване на Филипопол, за да не може да послужи за убежище на неприятеля, т.е. на визан-

тийците, които преди това се били изтеглили от града[192]. През късната есен на 1189 г., при оттеглянето на кръстоносците, Филипопол преживял второто си голямо разрушение след 970 г., когато княз Светослав го разорил. Вероятно ниският град бил разрушен и опожарен. Откритият горял пласт от 15–20 см на Трихълмието, който се отнася към края на XII и началото на XIII в., се тълкува от някои археолози като потвърждение на сведението за погрома на кръстоносците[193]. Дали е достатъчно основание от откриването на този горял пласт, и то засега на ограничено пространство, да се прави подобен извод, е въпрос, на който ще отговорят бъдещите проучвания. Същата авторка изказва и по-друго становище: че по-вероятно е кръстоносците да са опожарили жилищните квартали в равнината, а дворците на аристократите на Трихълмието да са останали незасегнати[194].

Петнадесет години по-късно, през 1205 г., рицарят Рение дьо Три организирал наказателна акция срещу квартала на павликяните. Той излязъл със своите рицари от цитаделата на Трихълмието, където се бил установил, слязъл в равнината и изгорил голяма част от квартала на павликяните[195]. Това сведение потвърждава становището, че тогава Трихълмието е било укрепено, а равнинната част нямала защита. За същото време се отнася и сведението на император Анри, който пише на папа Инокентий III: „…Филипопол е много голям и много добре укрепен град“[196]. Латинският император е имал предвид вероятно цитаделата. След оттеглянето на Рение дьо Три в Стенимахос, цар Калоян се разправил жестоко с Филипопол: „...а града накара целия да срутят – кулите и стените и високите дворци и богатите къщи заповяда да ги изгорят и разрушат. Така беше разрушен благородният град Филипопол, който беше един от трите най-красиви града на Константинополската империя.“[197] Явно сега, при третото разорение на града, разрушенията били най-големи, като пострадали крепостната стена и застроената част на Трихълмието.

Няма сведения за състоянието на укрепителната система в периода 1205 – 1323 г. В своята история Йоан Кантакузин разказва за обсадата на Филипопол през 1323 г. от младия император Андроник III, която продължила 4 месеца. Известен е разказът за конструираната обсадна кула, побираща 100 бойци, които стреляли от нея срещу стените. Машината пропаднала, а градът бил превзет благодарение на това, че част от жителите отворили на Георги Вриений крепостните врати. Определено става въпрос за здрави непревземаеми стени, които можели да бъдат поддържани и през това време само на Трихълмието, тъй като долу в равнината стената, обграждаща площите в ниския град, била разрушена и отдавна не изпълнявала функциите на укрепление. Но, от друга страна, малко е вероятно направената от немския строител кула да е била достатъчно висока, за да могат стрелите успешно да достигат крепостните стени на цитаделата. Това, че движещата се кула пропаднала в изоставено водохранилище, също свидетелства, че тя е била твърде близо до стените – на един хвърлей разстояние. Най-достъпната част на крепостта била от източна посока, т.е. към съвременната порта „Хисар капия“. Полегатият склон на Небет тепе позволявал вероятно и тогава да се стигне близо до стените на Трихълмието.

Известна представа за отбранителната система на средновековния Пловдив в края на XIV и началото на XV в. се добива от ранните сведения на европейските пътешественици в земите на Османската империя, макар че те са от края на XV и от XVI в. Така Бертрандон дьо ла Брокиер, минал през Пловдив през 1433 г., съ-

общава следното: „Както някога, така и сега, той (Филипопол – б.а., А.Д.) е доста голям град. Имало е много добра крепост, изградена подобно на полумесец, издължена и тясна, на един хълм (Брокиер има предвид Трихълмието като цяло природно възвишение – б.а., А.Д.), който се издига сред равнината. На южния му край е бил издигнат царският дворец. Показаха ми стените му, които са още запазени, а всичко друго е съвсем разрушено, както и голямата крепост.“[198] Стефан Герлах, преминал през 1578 г. през Пловдив, съобщава най общо за града: „Градът е твърде голям, разположен е почти в кръг и няма стени. Къщите на гърците и турците са прости и ниски, както в Константинопол. На изток има 7 хълма, а наоколо – прекрасна равнина. Трите най-високи хълма изглежда да са били някога оградени с крепостна стена, тъй като има още части от нея. Към изток има още една врата – изглежда е бил един малък укрепен град.“[199] По всяка вероятност Герлах визира вратата „Хисар капия“. Немският пътешественик Райнхолд Лубенау, преминал през Пловдив в 1587 г., съобщава за крепостта на Тримонциум, от двете страни на която имало запазени две врати[200]. Пътешественикът има предвид може би вратата „Хисар капия“ на изток и западната порта, все още запазена на западната стена към края на XVI в.

През 1665–1666 г. Паул Тафернер, участник в императорско пратеничество, минал през Пловдив. Наред със сведенията за малката черквица в югоизточните склонове на Джамбаз тепе „Св. Павел“, той съобщава и за част от крепостната стена в равнината под Трихълмието: „…На един хвърлей от споменатата черквица стърчи една стена като внушителен паметник. Видът ѝ говори, че ще да е била градската, на която се чете дълбоко издълбан надпис: Vitelianus curavit.“[201] Един друг немски пътешественик, Ханс Хьонце, преминал през Пловдив през 1673–1674 г., съобщава същите сведения, както и Паул Тафернер, и цитира същия надпис[202]. Удивително е, че през XVII в. са се запазили останките на макар и малка част от крепостната стена, която била издигната през VI в. и многократно поправяна и поддържана през следващите столетия, събаряна и пак издигана. Нямаме основание да се съмняваме в съобщеното от европейските пътешественици и дипломати, тъй като те все пак са имали представа как би могла да изглежда крепостната стена. Друг по-голям градеж на това място не е засвидетелстван по писмени сведения или археологически проучвания. Само крепостната стена, която в тази част на града наистина е минавала недалеч от склоновете на Трихълмието, е можела да остави следа, която била достатъчно забележителна, за да направи впечатление на пътешествениците и по нея те да съдят за импозантността на съществувалата някога стена. Надписът гласи: „Вителиан отговаряше (за строежа)“ или „С грижите на Вителиан“. Вероятно той бил върху частта от стената, запазена от VI в. Кой е Вителиан? Вероятно името е било Виталиан, което се среща в изворите за ранната Византийска империя.

Друг важен въпрос, свързан с градския живот през Средновековието, е този за водоснабдяването. Перфектната през римската епоха водоснабдителна система от акведукти, глинени и зидани водопроводи за питейна вода и канализация за отходните води след VI в. вероятно била частично използвана, и то за един недълъг период след този век, поради големите промени в цялостното развитие на града. От археологическите открития се вижда, че VI е последният век от ранновизантийската епоха, през който е запазен урбанистичният облик на Филипопол с всички негови големи представителни сгради и възли, които функционират актив-

но. След това настъпват разрушавания в почти всички квартали на големия градски център. За огромното водоснабдително съоръжение – акведуктите – се знае, че били построени през V – до края на VI в., но някои изследователи все пак не се ангажират да посочат кога те окончателно престанали да функционират[203]. Липсата на по-късни преправки по водопровода по склоновете на Джендем тепе и при южния вход на тунела дава основание на някои учени да смятат, че след VI в. тази система вече не била действаща[204]. Според мен това голямо съоръжение продължило да функционира поне още век и половина след изграждането му. Едва ли то е било разрушено много скоро след VI в. – крайната дата на неговото изграждане. С течение на времето капацитетът му намалявал поради все по-трудното му поддържане и честите повреди, които му нанасяли различни варварски нашествия, както и атмосферните условия. Постепенно той преставал да е източник на свежа питейна вода и се налагало проблемът да се реши с други средства.

Тази функция започнали да изпълняват кладенците в по-ниските места на града, широко използвани в по-късното Средновековие. Те били най-обикновеното и същевременно най-разпространеното съоръжение за добиване на вода от подземните водни източници. Освен в равнинната част на града, кладенци били изграждани и в скалистите терени на Трихълмието и Джамбаз тепе, при северната фасада на тунела (в дома на ул. „Княз Церетелев“ № 2). Изказано е мнението, че те надхвърляли дълбочина от 20 м. В много от възрожденските къщи на Трихълмието имало цистерни (щерни) за вода, а в дворовете се откриват големи глинени долии за запасяване с вода, което навежда на мисълта, че тази практика е била известна в много по-ранно време[205].

Съществено значение за водоснабдяването през Средновековието безспорно имали водохранилищата, специално изградени за тази цел. Особено за водоснабдяването на Трихълмието те играели важна роля. В това ни убеждава откритото на Небет тепе водохранилище (ул. „Д-р Ст. Чомаков“ № 9) на 12 м южно от крепостната стена. За него съобщава Ст. Герлах, посетил османските владения и Филипопол през 1578 г.: „…Върху първия хълм (вероятно се визира Небет тепе) още се вижда една щерна и една разрушена стена, която трябва да е обграждала найважната част от замъка.“[206] Водохранилището е правоъгълно, с размери: дължина 14,40 м и ширина 8,28 м, разположено по дългата страна изток – запад. Най-голямата височина, до която е запазена северната стена, е 3,5 м. Градежът е от тухли и камъни, споени с червен хоросан. Водохранилището е имало свод, а в центъра му били издигнати 3 колони, изградени от тухли, двете от които са запазени на съвсем малка височина, а третата е унищожена. Тяхното предназначение засега не е уточнено, но изследователят отхвърля идеята тези колони да са крепели свода на съоръжението и възприема повече становището, че е съществувал втори етаж на водохранилището, при конструкцията на който колоните играели носеща роля. Стените му са измазани с двойна хоросанова мазилка, като е включен пласт от счупени керамични съдове, подредени и залепени върху мазилката. Този пласт е бил покрит с гладка мазилка в розов цвят, а най-отгоре била нанесена фина мазилка. Върху нея е бил поставен дребен чакъл, споен с хоросан, а над него – квадратни тухли, също замазани с хоросан. Така се постигала пълна водонепропускливост на съоръжението. Към самия правоъгълен басейн било изградено корито, свързано с басейна чрез специален отвор в южния му зид. Коритото не е запазено, но се очертава от издадените от хоросана тухли. То е градено на два етапа: първият е

синхронен с водохранилището, като е оформена покрита чешма със зидано корито, имало е и зидан канал, по който водите били отвеждани навън[207].

Целият архитектурен комплекс на водохранилището лежи в земята, което свидетелства, че съоръжението било предвидено да бъде скрито, а водата е била използвана при крайна нужда и при специален режим. Ползвали се дъждовни води и водите от снеговалежите. Пълненето се извършвало през свода, като водите от околните постройки били въвеждани в него. Вместимостта на водохранилището възлизала на 300 000 л и се допуска, че при нужда то се пълнело с вода, донесена със съдове от други водохранилища. Това е обществен резервоар за нуждите на военния гарнизон, а също и на гражданите в крепостта[208]. Това е най-голямото водохранилище от средновековната епоха, открито на територията на съвременна България[209]. Използваните дървени конструкции при направата на свода, както и преустройството на крепостната стена близо до това съоръжение насочват изследователя да отнесе конструкцията на водохранилището след XII в. Откритата керамика в него от петия най-долен пласт се датира през XII–XIII в.[210]

Освен това твърде голямо водохранилище, на територията на средновековния Филипопол са открити още няколко подобни с по-малки размери. За водохранилище се съобщава във връзка с разкопки на терена на новия Археологически музей по югоизточните склонове на Трихълмието. То също има правоъгълна форма и вместимост 110 куб. м със стени, дебели 0,80 м, покрити с вътрешна двупластова хидрофобна мазилка от червен хоросан. В северния край на водохранилището има шахта, свързана със зидан водопровод, през който то било зареждано. До шахтата е запазен отвор с глинена тръба, също за вливане. На срещуположната страна има отвор и тръбопровод за оттичане на водата. Това водохранилище е открито в пласт, датиран през втората половина на IV в., но се предполага, че е използвано и през Средновековието[211]. За друго хранилище с цилиндрична форма от същата епоха може да се съди по части от него с розова хидрофобна мазилка, открити върху седалките на театъра[212].

На хълма Небет тепе, при западния ъгъл на елинистическата крепостна стена, е разкрито още едно средновековно водохранилище със значителни размери; то има форма на кладенец с цилиндрично устие и конична долна част. В долния край диаметърът му е 4 м, а дебелината на стените – 0,70 м. Допуска се, че е било покрито със сводест купол с отвор за водочерпане. Градежът е масивен, от ломен камък, парчета тухла и хоросан с обща дебелина на мазилката 3 см. Приема се, че водохранилището било включено в площта на голяма средновековна сграда, разположена успоредно на северната крепостна стена[213].

Друго по-малко водохранилище с правоъгълна форма е открито на северозапад от конусообразното. Вместимостта му е 15 куб. м. То е с плитък утайник и отвор за изтичане на водата в долната част с вградена глинена тръба. Водохранилището било с полуцилиндричен свод. То е поправяно, като е сменяна хоросановата водонепропусклива мазилка и се предполага, че е било използвано в продължение на векове – от Средновековието до Възраждането. Именно през последната епоха то е превърнато в кладенчова домашна щерна[214].

По западните склонове на Джамбаз тепе са открити 2 водохранилища с цилиндрична форма, едното от които е частично запазено. То е с утайник, издялан от цял мраморен блок с диаметър 0,70 м. Утайникът е взидан в средата на дъното. Този водоемник, както повечето от разгледаните, е имал засводен купол. Отвътре

във водохранилището е изграден пръстен от трапецовидни тухли, а отвън го обхващат два концентрични реда обикновени правоъгълни тухли. Съоръжението е с хидрофобна мазилка от тънък слой червен хоросан. Дъното му е облицовано също с трапецовидни тухли, върху които е нанесена водоизолираща замазка[215].

БЕЛЕЖКИ

[1] В настоящото изложение са използвани публикувани изследвания върху античните, късноантичните и средновековните паметници на Филипопол, открити по археологически път. Тук е мястото да се отдаде дължимото внимание и уважение към всички изследователи на античния и средновековния Пловдив, работили в Археологическия музей в града, които принадлежат към няколко поколения, чийто упорит и специализиран труд и нелека работа обхващат десетки години. Към първата генерация археолози, някои от тях много големи радетели и ентусиасти, принадлежат имената на Вацлав Добруски, Борис Дякович, Миртилос Апостолидис, Ернст Калинка, Димитър Цончев. Последният изследовател има особени заслуги за разкриването на редица антични и ранновизантийски паметници на територията на съвременния Пловдив, както и в областта на града. Следват имената на Петър Детев – праисторик, но публикувал и материали от средновековната епоха, и Лилия Ботушарова – един от най-задълбочените и плодовити проучватели на античния и ранновизантийски Филипопол. В съавторство с нея и самостоятелни изследвания има и арх. Вера Коларова. Елена Кесякова в ранния си период работи в съавторство по някои проблеми с Л. Ботушарова. Активно и самостоятелно Е. Кесякова проучва римската епоха и ранновизантийския период на Филипопол; автор е на редица самостоятелни изследвания с приносни достойнства. Трябва да се отбележи последният ѝ труд – „Philippopolis Филипопол през римската епоха“, в който се публикуват, макар и в по-общ план, редица монументални строежи – граждански, обществени и култови, плод на проучванията на авторката и на други археолози. Атанас Пейков изследва праисторическата и елинистическата епоха на Филипопол. В областта на средновековната археология Христо Джамбов е един от най-дългогодишните проучватели и автор на значителен брой публикации. В съавторство с него работи и арх. Матей Матеев, който има и самостоятелни изследвания върху по-важните паметници от античната епоха. Активно работи и обнародва резултати от археологически разкопки на средновековните обекти и Росица Морева. Следващото поколение археолози, занимаващи се с античните, късноантичните и средновековните паметници на Филипопол, е представено от Валентина Танкова, Здравко Каров, Костадин Кисьов, Мая Мартинова, Мина Боспачиева, Жени Танкова, Славка Чернева, Иво Топалилов и други по-млади археолози и проучватели. Изследвания върху антични и ранновизантийски обекти и материали има и археологът-нумизмат Камен Колев. По някои проблеми на средновековните паметници взима отношение и Александър Пижев. Публикациите на посочените изследователи ще бъдат цитирани конкретно при описанието на топографския облик на града. Трябва да се отбележи, че тази част от монографията – „Пловдив през Средновековието IV–XIV в.“, не притежава приноси и има обобщаващ характер поради спецификата на изворовия материал, който е използван. За лично мнение е необходимо познаване на обектите и паметниците de visu и in situ по време на разкопки, което не ми е било възможно, а и специфична квалификация на археолог, която не притежавам. Поради това се доверявам на колегите археолози и при спорни становища си позволявам да предпочета една или друга теза. Обзорът на топографското описание на Филипопол през Античността, ранновизантийската епоха и Средновековието няма за цел да изчерпи всички проблеми и да представи максимален брой археологически паметници, а да покаже по-важните тенденции и акценти в топографското и архитектурното развитие на града през разглежданите епохи, за което има вече утвърдени становища. Ще бъдат представени най-ярките и забележителни паметници, даващи облика на определен етап от урбанистичното развитие на Пловдив през периода IV–XIV в. На керамиката и материалната култура като цяло съзнателно не е отделено специално внимание в обзора.

[2] Michailov. Inscriptiones, III, No 878, 21–22.

[3] Polybius. The Histories, XXIII, 8. 1, p. 411; Полибий, с. 166; Plutarch's Moralia (De curiositate), Plan. 10. 520 B, p. 498.

[4] Titus Livius, 1910–1925, XXXIX, p. 53; Tacitus. Annales, III. 38, p. 267. Във връзка с употребения термин „urbs“ за Филипопол от Тит Ливий, И. Топалилов изказва становище, че градът е признат не само за център на държава, но също и за пълноправен съюзник на Рим. В случая това

тълкувание се отнася за времето на Октавиан Август, когато начело на Тракийското царство е бил Реметалк I: Топалилов. Приноси, с. 68.

5 Plinius Secundus. Naturalis historia, IV, 11. 41, p. 315. И. Топалилов отбелязва, че терминът „oppidum" показва отстъпление по отношение на значението и ролята на града по това време: Топалилов. Приноси, 68–69.

6 Ammianus Marcellinus, II, XXI, 10. 3, p.134 (ЛИБИ, I, с. 133).

7 Stephanus Byzantius. Ed. G. Dindorf. Lipsiae, 1825, I, p. 445.

8 Anne Comnène. Alexiade, III, XIV. 8, p. 178.

9 Jireček. Heerstraße, p. 41; Цончев. Приноси, с. 3. Обобщен преглед на хронологическите периоди в културната стратификация на най-ранния Филипопол представя К. Кисьов. Най-ранните находки са от XII–VIII в. пр. Хр. на Небет тепе: енеолитна керамика и пластове от бронзовата и желязната епоха. Първият строителен период, т.е. най-ранните градежи на Трихълмието, се отнасят към края на III и началото на II в. пр. Хр.: Кисьов. Тракийската култура, с. 27.

10 Цончев. Приноси, 1–21.

11 Детев, П. Разкопки на Небет тепе в Пловдив. – ГНАМП, 5, 1963, 26–40; Разкопки на Небет тепе в Пловдив през 1969 г. – ИМЮБ, Пловдив, 1, 1975, 16–27; Ботушарова, Л. Стратиграфски проучвания на Небет тепе. – ГНАМП, 5, 1963, 61–76; Крепостната стена, 77–115. Относно въпроса за появата на най-ранното градско средище на Небет тепе в Пловдив в литературата се води дискусия, която има за основа интерпретирането на известното глинобитно култово съоръжение до крепостната стена на същия хълм. В няколко публикации А. Пейков лансира тезата, че това култово съоръжение е основният аргумент за датирането и уточняването на планировката на селище с „царски дворец", укрепителни съоръжения, улична система и канализация, което той приема за най-ранния древнотракийски град на Небет тепе. Хронологически той го поставя в края на бронзовата и началото на ранната желязна епоха, което според утвърдената в науката периодизация се отнася към XII в. пр. Хр. Пейков, А. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия (1974–1978). – Pulpudeva, 3, 1980, 239–249; Крепостта на древнотракийския град Евмолпия. – В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум. Ямбол, 1986, с. 36; Основните архитектурни съоръжения на древнотракийския град Евмолпия. – ИМЮБ, 20, 1994, 55–71; The Fort of the Old Thracian City of Evmolpia. – Terra Antiqua Balcanica, 5, 1990, p. 29. Становището на А. Пейков за толкова ранната поява на най-стария древнотракийски град (XII в. пр. Хр.) на Небет тепе е неприемливо, а още по-неправилно е, че той го назовава Евмолпиа или Евмолпиада. Появата на митическия герой Евмолп се отнася към VII–VI в. пр. Хр. и едва ли поселението, открито на Небет тепе, датирано към края на бронзовата и началото на желязната епоха, се е назовавало Евмолпиа. Тезата за появата през XII в. пр. Хр. на укрепен град на Небет тепе основателно се подлага на критика от К. Кисьов. За да подкрепи становището за едно значително по-късно оформяне на градско средище на Небет тепе, този автор разглежда 4 от изображенията на култовото съоръжение, които са от монети на Одрюза и изпълняват функцията на инсигнии. Въз основа на мнението, че тези монети са известни от Пловдив и околните му райони и се датират във II в. пр. Хр., К. Кисьов датира глинобитното култово съоръжение в същото столетие. Що се отнася до появата на първия градски център на Небет тепе, К. Кисьов заключава, че „тракийският град Филипопол е възникнал не по-рано от началото на IV в. пр. Хр.": Кисьов. Принос, 225–231. В монографията си върху тракийската култура К. Кисьов още по-аргументирано и задълбочено разглежда въпроса и прави уточнението, че крепостните стени на Трихълмието са могли да бъдат издигнати не по-рано от 342 г. пр. Хр. и не по-късно от 281 г. пр. Хр. (смъртта на Лизимах), т.е. по времето на македонската власт: Кисьов. Тракийската култура, 35–36.

12 Цончев. Приноси, 23–24.

13 Детев, П. Материали за праисторията на Пловдив. – ГНАМП, 3, 1959, 3–80; Ясатепе, 81–141; Селища от бронзовата и желязна епоха в Пловдив. – Археология, 1960, №2, 49–52; Колективна находка на глинени съдове от кв. „II Каменица" в Пловдив. – Археология, 1964, № 4, 66–70.

14 Евлия Челеби. Пътуване, с. 688. В настоящия преглед ще бъдат използвани по-късни свидетелства (XVI–XVII в.) от западни и турски пътешественици за названията на тези хълмове. Ще бъдат посочени и техните гръцки наименования. Преводните форми на тези имена на хълмовете, макар и от по-късни свидетелства, могат да ни насочат към имената им през Средновековието, още преди падането на Пловдив под турска власт. Това се отнася особено за гръцките наименования.

15 Коментар върху названията на пловдивските хълмове у: Рудлов-Хиле. Град Пловдив, 414–415; Евлия Челеби. Пътуване, с. 688.

16 Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 18. М. Христемова убедително представя качествата на „Наръчник на Филипополската епархия" от иконом Константин (1819 г.) като първото

историко-географско четиво в духа на просвещенските традиции у нас, с богата информация за физическата география на Пловдив и неговата област: Христемова. Книжнина, 186–189. ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, σ. 19.

[17] Рудлов-Хиле. Град Пловдив, с. 414, бел. 5; Цончев. Приноси, с. 3.

[18] Τσουκαλᾶ. ‘Η ἐπαρχία, σ. 10. За труда на Г. Цукала „Историко-географско описание на Филипополската епархия“ (1851 г.) и за неговата ценна информация у: Христемова. Книжнина, 189–191. ’Αποστολίδη. ‘Ηἱστορία, 19–20; Danoff. Philippopolis, PWRE, col 2248; Цончев. Приноси, с. 3.

[19] Цончев. Приноси, с. 3.

[20] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. ’Εγχειρίδιον, σ. 18; Τσουκαλᾶ. ‘Η ἐπαρχία, σ. 9; ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, 20–21; Danoff. Philippopolis, PWRE, col 2248.

[21] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. ’Εγχειρίδιον, σ. 18; Τσουκαλᾶ. ‘Η ἐπαρχία, σ. 9; ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, 20–21; Danoff. Philippopolis, PWRE, col 2248.

[22] Евлия Челеби. Пътуване, с. 688; ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, σ. 21.

[23] Евлия Челеби. Пътуване, с. 688.

[24] Rantzoven, H. Denkwürdige Reisebeschreibung nach Jerusalem. Hamburg, 1704 (цитирането на Х. Рантцовен е според К. Апостолидис, тъй като този труд не ми е достъпен. Вж: ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, 23–24); Паул Тафернер. Посолство, с. 106.

[25] Славейков. Пътуване, с. 947. (Пътеписът на Джон Бърбъри е издаден под следното заглавие: Burbury. A Relation of a Journey. p. 125. Джон Бърбъри пътувал с посолство от Виена за Константинопол през 1664 г., изпратено от австрийския император до султана за потвърждение на сключен предварително мир между Австрия и Турция. Вж: Славейков, Пътуване, с. 943.) Става ясно,че Паул Таферннер и Джон Бърбъри описват едно и също пътуване на австрийско императорско посолство до Портата.

[26] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. ’Εγχειρίδιον, σ. 19; През 1904 г. хълмът получава името „Данов хълм“.

[27] Евлия Челеби. Пътуване, с. 688.

[28] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. ’Εγχειρίδιον, σ. 19; Τσουκαλᾶ. ‘Η ἐπαρχία, p. 11; ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, 26–27. На старогръцки понятието „κρήνη“ означава чешма, кладенец, извор, а на новогръцки – чешма. През 1930 г. е наречен „Хълм на Цар Освободител“ – руският император Александър II. Вж.: ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, 27– 28.

[29] Anne Comnène. Alexiade, III, XIV. 8, p. 178.

[30] Евлия Челеби. Пътуване, с. 688.

[31] ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, σ. 31.

[32] Цончев. Приноси, с. 22.

[33] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. ’Εγχειρίδιον, σ. 18.

[34] Τσουκαλᾶ. ‘Η ἐπαρχία, σ. 11.

[35] Цончев. Приноси, 27–28.

[36] Евлия Челеби. Пътуване, с. 688. Този хълм е изчерпан в продължение на години като кариера за строителен каменен материал и за настилката от павета на пловдивските улици. За хълма вж.: ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, σ. 30.

[37] Евлия Челеби. Пътуване, с. 688.

[38] ’Αποστολίδης. ‘Ηἱστορία, σ. 38.

[39] Пак там, 35–36.

[40] Цончев. Приноси, с. 34.

[41] Dumont. Rapport, p. 196; Д. Цончев в своя труд, посветен на античния Пловдив, изказва становището, че първата крепостна стена на Трихълмието е построена преди IV в. пр. Хр.: Цончев. Приноси, 34–35; Това мнение се ревизира у: Ботушарова. Крепостната стена, с. 97.

[42] Цончев. Приноси, с. 35, 38; Dumont. Rapport, p. 196; Шкорпил, К., Х. Шкорпил. Първобитните люде в България. Пловдив, 1896, с. 10; Шкорпил, К. Паметници из България. Могили. Пловдив, 1898, с. 119; Велков. Стари селища, 169–187; Ботушарова. Крепостната стена, с. 78; Ботушарова, Танкова. Материали, с. 46.

[43] Ботушарова. Крепостната стена, 91–93, 95–97; Според друго мнение изграждането на най-ранната крепостна стена не би могло да стане по-рано от средата на IV в. пр.Хр. (342 г.) и не покъсно от началото на III в. пр.Хр. (281 г.). Това е периодът, през който селището на Небет тепе се е развило в градски център. Вж.: Кисьов. Тракийската култура, 36–37.

[44] Цончев. Приноси, с. 46; Ботушарова, Коларова. Проучвания, 75–89; Ботушарова, Танкова. Материали, с. 49.

[45] Б о т у ш а р о в а. Разкопки, с. 8; К е с я к о в а. Градоустройството, с. 51; B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, I, p. 125. Напоследък И. Топалилов изказа по-категорично мнение за началото на развитието на града в равнината. Той определя 21 г. като terminus post quem на строителството в равнината. През 21 г. траките вдигат въстание и обсаждат Филипопол. Въстанието е потушено и именно след това градът получава възможност за развитие. Вж: Т о п а л и л о в. Приноси, с. 72.

[46] К е с я к о в а. Нови данни, с. 95.

[47] Б о т у ш а р о в а. Нови данни, I, с. 111; К е с я к о в а. Градоустройството, 51–59. Обобщена преценка за планирането на града в равнината през римската епоха в резултат на 20 години разкопки в Пловдив и по-конкретно за уличната мрежа вж.: К е с я к о в а. Нови данни, 80–90.

[48] К е с я к о в а. Градоустройството, с. 51, 58; Филипопол, с. 13.

[49] Б о т у ш а р о в а. Гробни находки, с. 192.

[50] Пак там, с. 193.

[51] Пак там, 193–194.

[52] К е с я к о в а. Градоустройството, с. 58.

[53] Пак там, 58–59.

[54] Пак там, с. 53, 55–57.

[55] Пак там, с. 57. Е. Кесякова прави важни и обобщаващи констатации за планировката на града през посочената епоха и коригира някои виждания и изводи относно уличната градска мрежа в публикациите на М. Матеев (Уличната система, 168–171). Още за градоустройствения план и уличната мрежа на Филипопол и за системата от римски улици в града вж.: B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, I, 130–131; К е с я к о в а. Филипопол, с. 11.

[56] Върху Форумния комплекс са работили археолозите Хр. Джамбов, М. Матеев, Е. Кесякова. По-съществените публикации за този импозантен обект са: D j a m b o v, M a t h e e v. Observation, 135–149; Données nouvelles sur l'ensemble du forum de Philippopolis. – Pulpudeva, 3, 1980, 106–121; Éléments de la décoration architecturale de l'agora et de forum de Philippopolis. – Pulpudeva, 4, 1983, 284–289; Форумният комплекс, 47–56; К е с я к о в а. Филипопол, 26–37.

[57] B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, I, p. 131.

[58] К е с я к о в а. Филипопол, 29–37. В своите публикации във връзка с разкопките на Форума Хр. Джамбов и М. Матеев предлагат по-друга хронология на отделните етапи на строителството на това съоръжение. Първия период те поставят през IV в. пр. Хр., но новите разкопки показват друга реалност. Публикациите на двамата изследователи имат своите достойнства и приноси в много други аспекти на проучването на Форумния комплекс: Д ж а м б о в, М а т е е в. Форумният комплекс, 47–56. D j a m b o v, M a t h e e v. Observation, 144–147; М а т е е в, М. Филипопол – древният Пловдив. Архитектура и градоустройство. Пловдив, 1993, с. 61.

[59] К е с я к о в а. Филипопол, с. 37.

[60] Ц о н ч е в. Новооткрита баня, 143 и сл.; Римска баня в източната част на Пловдив. – ГНАМП, 2, 1950, 137 и сл.; К е с я к о в а. Филипопол, 40–43.

[61] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 878, p. 21, 22. Надписът е открит през 1921 г., зазидан в медресето „Бей Меджид".

[62] Б о т у ш а р о в а, К о л а р о в а. Проучвания, 75–89; B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie I, p. 131; Б о т у ш а р о в а, Т а н к о в а. Материали, с. 49; К е с я к о в а. Филипопол, 61–65.

[63] Б о т у ш а р о в а. Нови данни, 55–58; Наблюдения, 168–170. Г. Цукала за пръв път споменава крепостната стена от II в., чиито надземни части били забележими по негово време: Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ.18. Особено внимание на тази стена обръща през 40-те години Д. Цончев. Той я окачествява като втора крепостна стена на града, очертавайки я твърде произволно в една предполагаема траектория, която огражда от всички страни цитаделата на Трихълмието. На т.нар. „външна крепостна стена" Д. Цончев произволно разполага 5 входа: Ц о н ч е в. Приноси, 57–67. В началото на 70-те години К. Колев също обстойно се спира в статия, специално посветена на проблема за втората крепостна стена, датирайки я през II–IV в.: К о л е в. Крепостна стена, 99–114. Подобно мнение за една изцяло ограждаща акропола втора крепостна стена изказват Хр. Джамбов и М. Матеев: D j a m b o v, M a t h e e v. La muraille, 245–250. Л. Ботушарова и Е. Кесякова коригират това мнение като неоснователно: B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, I, 135–137; Б о т у ш а р о в а, Т а н к о в а. Материали, 50–51, 53; К е с я к о в а. Филипопол, с. 23.

[64] B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, I, p. 140.

[65] Пак там, с. 141; Б о т у ш а р о в а, Т а н к о в а. Материали, с. 47, 50.

[66] Dexippi Fragmenta. Ed. F. Jacoby. – FGH, II. Berlin, 1926, fr. 27 (20), p. 470 (ГИБИ, I, 10–11).

[67] Botoucharova, Kesjakova. Topographie, I, p. 141.

[68] Cončev, D. Contribution à l'histoire du stade antique de Philipopolis. Sofia, 1947, 45 p. (52 ill.) p. 45 et sq.; Герасимов, Т. Бележки върху Питийските и Кендрисийските игри във Филипопол. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, 289–302; Ботушарова. Нови данни, I, 111–140; Амфитеатърът, с. 14; Les philes de Philippopolis. – In: XVe conference internationale d'études classiques des pays socialistes „Eirene". Sofia, 1978, 4–5; Ботушарова, Танкова. Материали, с. 53, бел. 24; Матеев, М. Стадионът на античния Филипопол. – ГНАМП, 1971, 135–151; Цончев. Новооткрита баня, 129–159; Иванов, Т., Р. Иванов. Aedes thesaurorum на Филипополис. – Археология, 1981, № 2, 20–27; Каров, Боспачиева. Подлез, с. 137; Герасимов. Монети, с. 127, 124–126; Храм на Дионис, 189–193; Стоянов. Фризът, 25–29; Кесякова. Филипопол, 7–25.

[69] Цончев. Приноси, 77–93; Колев, К. Таксимтепе, изобразено върху антични монети от Филипопол. – ИМЮБ, Пловдив, 3, 1977, с. 110; Иванов, Т. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. – Археология, 1967, № 2, с. 17, 18; Джамбов. Водоснабдяването, 65–68; Кесякова. Акведуктите, с. 63, 70, 72.

[70] Кесякова. Акведуктите, с. 73.

[71] Ботушарова, Кесякова. АОР, 1981, с. 40; Кесякова, Каров, Мирчева. АОР, 1983, с. 78.

[72] Botoucharova, Kesjakova. Topographie, II, 264–265. Южната линия на крепостната стена от IV в. е маркирана от частите на стената, разчистена на Площад централен близо до бул. „Цар Борис III Обединител" и до северната страна на ул. „Капитан Райчо". По въпроса за тази крепостна стена има и друга интерпретация, а именно, че това са части от крепостната стена от II в.: Колев. Крепостна стена, с. 106 и сл.; Djambov, Matheev. Données, 245–250.

[73] Botoušarova, Kesjakova. Topographie, I, 141–142; II, 264–265

[74] Botoucharova, Kesjakova. Topographie, I, p. 144; II, p. 264.

[75] Ботушарова. Крепостната стена, 77–78; Botoucharova, Kesjakova. Topographie, I, p. 144; II, p. 265.

[76] Botoucharova, Kesjakova. Topographie, I, p. 145; II, p. 266; Ботушарова, Танкова. Материали, с. 50.

[77] Botoucharova, Kesjakova. Topographie, I, p. 145; 266–270; Кесякова. Нови данни, 82–83; Кесякова. Филипопол, 93–98.

[78] Кесякова. Филипопол, с. 24.

[79] Djambov, Matheev. Observation, p. 147; Botoušarova, Kesjakova. Topographie, II, с. 269.

[80] Djambov, Matheev. Observation, p. 145, 147.

[81] Пак там, с. 147.

[82] Кесякова. Спасителни разкопки в Пловдив. – АОР, 1984. Сливен, 1985, с. 112; Каров, З., М. Мартинова. Спасителни разкопки на северната част на Форума във Филипопол. – АОР, 1987. Благоевград, 1988, с. 96.

[83] Djambov, Matheev. Observation, p. 147.

[84] Botoušarova, Kesjakova. Topographie, II, 270–271.

[85] Ботушарова. Югоизточното подножие, с. 100; Каров, Боспачиева. Подлез, с. 149.

[86] Кесякова. Нови данни, с. 94.

[87] Theophanes Confessor, 102–103 (ГИБИ, III, с. 231).

[88] Procopius. De aedificiis, III_2, IV, 11, p. 145 (ГИБИ, II, с. 176).

[89] Кесякова. Укрепителна система, 52–61. Тази публикация е една от последните във връзка с ранновизантийската укрепителна система и ясно запознава с разкритите участъци по трасето и укрепителните съоръжения. Статията формира цялостна представа за този важен етап от крепостното строителство на византийския Филипопол. За първи път се публикуват резултатите от новите разкрития на крепостната стена при ул. „Зора", при ул. „Княз Церетелев" и туристически комплекс „Пълдин".

[90] Botoušarova, Kesjakova. Topographie, II, 271–273; Кесякова. Укрепителна система, 56–59.

[91] Кесякова. Укрепителна система, с. 54.

[92] Пак там, 52–53.

[93] Пак там, с. 54.

[94] Пак там, 55–56.

[95] Пак там, с. 56.

[96] Пак там, с. 58.

[97] К е с я к о в а. Акведуктите, с. 70; Филипопол, с. 99, 101.

[98] К е с я к о в а. Акведуктите, 70–71; Филипопол, 101–102.

[99] К е с я к о в а. Акведуктите, 72–73.

[100] К е с я к о в а. Филипопол, с. 102, 105.

[101] К е с я к о в а. Акведуктите, 73–74; Б и е р н а ц к а-Л ю б а н с к а, М. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. – Археология, 1971, № 2, 1–20.

[102] К е с я к о в а. Акведуктите с. 74 и цит. лит.

[103] Пак там.

[104] А н т о н В р а н ч и ч. Пътувания, с. 191.

[105] Б о т у ш а р о в а, К е с я к о в а. АОР. 1981, с. 40.

[106] М о р е в а, Р., Ж. Т а н к о в а. Археологически проучвания на средновековния пласт в Пловдив. – АОР, 1991. София, 1992, с. 111; К е с я к о в а, К а р о в, М и р ч е в а. АОР. 1983, с. 78.

[107] М о р е в а. АОР. Сливен, 1985, 234–235.

[108] К е с я к о в а. Базилика, 114–118; Une nouvelle basilique à Philippopolis. – Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Paris, 1989, 2239–2559; Филипопол, 66–75.

[109] К е с я к о в а. Базилика, 114–118.

[110] Пак там, с. 121.

[111] Пак там, с. 122.

[112] Пак там, с. 124.

[113] К е с я к о в а. Филипопол, с. 21.

[114] B o s p a c h i e v a. Christian Basilica, 55–76.

[115] К е с я к о в а. Синагога, 20–33; Филипопол, с. 21, 76–82.

[116] К е с я к о в а. Филипопол, с. 21, 81–82.

[117] К е с я к о в а. Синагога, 25–26. Филипопол, с. 76.

[118] К е с я к о в а. Синагога, с. 23; Филипопол, с. 76.

[119] К е с я к о в а. Синагога, с. 27; Филипопол, с. 79.

[120] К е с я к о в а. Филипопол, с. 21.

[121] За тези уточнения вж. тук: „Християнските храмове във Филипопол".

[122] Ц о н ч е в. Приноси, с. 31.

[123] Д ж а м б о в, Хр. Базиликата при Коматево, Пловдивско. – ГНАМП, 3, 1959, 154–163.

[124] Ц о н ч е в, Д. Старо селище при Браниполе. – ГПНМ, 1, 1948, 35–48.

[125] К е с я к о в а. Филипопол, 18–19, 52–57.

[126] К е с я к о в а, К а р о в, М и р ч е в а. АОР. 1983, с. 78; К а р о в, Б о с п а ч и е в а. Подлез, 135–137; К е с я к о в а. Филипопол, с. 19; B o s p a c h i e v a. Building, 83–105.

[127] К а р о в, Б о с п а ч и е в а. Подлез, с. 145.

[128] К е с я к о в а. Филипопол, с. 19, 58–56, 58–60.

[129] Пак там, с. 22, 85–87.

[130] K e s s i a k o v a, E. Residential Complex from Philippopolis. – Thracia, 12, 1998, 159–171; Филипопол, 88–92.

[131] Т а н к о в а. Мозайка, 27–31.

[132] Пак там, с. 31.

[133] Ц о н ч е в. Новооткрита баня, с. 145, обр. 19.

[134] К е с я к о в а. Филипопол, с. 54–56.

[135] Пак там, 68–75.

[136] Пак там, 18–19.

[137] Пак там, 86–87.

[138] Пак там, 78–81.

[139] М о р е в а. Пловдив, с. 158.

[140] Д е т е в. Ясатепе, 81–141; Д ж а м б о в, Хр. Принос към проучването на славянската керамика в Пловдивския край. – ГНАМП, 4, 1960, 150–161; М о р е в а. Пловдив, с. 159.

[141] М о р е в а. Укрепителната система, с. 130.

[142] М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, с. 90.

[143] М о р е в а. АОР. Сливен, 1985, 234–235; Топография, 101–102; М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, 84–89. Авторката отбелязва периодите: XVI–XVIII и веднага след него XIII–XIV в.; вероятно се имат предвид XIV–XVIII и XIII–XIV в. Топография, с. 101.

[144] М о р е в а-А р а б о в а. Топография, с. 101.

[145] М о р е в а-А р а б о в а. Пловдив, с. 158.

[146] М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, с. 91; Топография, с. 103, бел. 23.

[147] М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, с. 92; Проучвания на средновековния пласт в Пловдив. – АОР 1987. Благоевград, 1988, с. 179; Пещ за строителна керамика в Пловдив. – ИМЮБ, 13, 1987, 99–112; Топография, с. 103, бел. 24, 25.

[148] М о р е в а-А р а б о в а. Топография, 103–104.

[149] М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, с. 92.

[150] Пак там, 93–94; К е с я к о в а, К а р о в, М и р ч е в а. АОР. 1983, с. 78; М о р е в а. Топография, с. 102.

[151] М о р е в а-А р а б о в а, Р., Ж. Т а н к о в а. Спасителни археологически проучвания в град Пловдив. – АОР, 1989. Кюстендил, 1990, с. 166; Археологически проучвания на средновековния пласт в Пловдив. – АОР, 1990. Ловеч, 1991, с. 180.

[152] Т а н к о в а, Ж. Жилищен квартал по югоизточните склонове на Трихълмието в Пловдив (IX–XII в.) – ГАМП, 10, 2001, 114–135; М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, с. 104.

[153] М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, 93–94.

[154] М о р е в а. АОР. Сливен, 1985, с. 235; Топография, с. 102.

[155] К е с я к о в а, Е. Спасителни разкопки в Пловдив. – АОР, 1984. Сливен, 1985, с. 113; М о р е в а - А р а б о в а. Топография, с. 102.

[156] К е с я к о в а, Е. Спасителни разкопки на източната част на Форума във Филипопол. – АОР, 1987. Благоевград, 1988, с. 95; М о р е в а-А р а б о в а. Топография, с. 103.

[157] М о р е в а-А р а б о в а. Топография, с. 103.

[158] Пак там, 104–105.

[159] М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения, с. 90.

[160] Група автори поддържат идеята, че съществува вътрешна крепостна стена, ограждаща от всички страни Трихълмието, което предполага, че те приемат съществуването на вътрешна крепост именно там. Те са убедени, че цитаделата и равнинният град трябва да се разглеждат отделно. Тези автори не отчитат факта, че различни по обем части от града в равнината са били укрепени и заедно с Трихълмието са представлявали единна крепост, т.е. вътрешен град: К о л е в. Крепостна стена, 99–114; М а т е е в. Уличната система, 168–171; D j a m b o v, M a t h e e v. La muraille, 245–250. Всички останали квартали извън тази стена, която през различните епохи е сменяла трасето си в равнината, са части от външния, но, трябва да се подчертае, неукрепен град.

[161] B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, I, p. 134.

[162] М о р е в а. Урепителната система, с. 130; Топографията, с. 100.

[163] Пак там.

[164] B o t o u š a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, II, p. 234.

[165] К е с я к о в а. Укрепителна система, с. 58.

[166] За тази порта има писмени сведения и до XIX в. Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 18, 19, 24; М о р е в а. Укрепителната система, с. 130; Топография, 100.

[167] М о р е в а. Укрепителната система, с. 130; Топография, с. 101; К е с я к о в а. Укрепителна система, с. 58.

[168] М о р е в а. Укрепителната система, с. 130, 133; Топография, с. 101.

[169] Гравюрата е изработена през 1533 г. от холандеца Pieter Koeck van Aelst и оригиналът се пази в Дрезденския музей на гравюрата. Д. Цончев я публикува у нас за пръв път: Ц о н ч е в. Приноси, с. 69.

[170] Д ж а м б о в. Хисаркапия, с. 172; Б о т у ш а р о в а, Т а н к о в а, Материали, с. 47.

[171] М о р е в а. Укрепителната система, с. 135.

[172] Пак там, 132–133; Топография, с. 101.

[173] B o t o u š a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie, II, 267–270. Д. Цончев поставя друг вход на пл. „Св. Неделя" почти срещу входа „Хисаркапия": Ц о н ч е в. Приноси, с. 64 и плана. Този вход Г. Цукала нарича „Стамбул капуси", т.е. врата за Цариград: Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 18, 19, 24; М о р е в а. Укрепителната система, с. 136; Топография, с. 101.

[174] М о р е в а. Укрепителната система, 133–136.

[175] Б о т у ш а р о в а. Крепостната стена, с. 92, 94; М о р е в а. Укрепителната система, с. 136.

[176] Ц о н ч е в. Приноси, с. 63.

[177] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 18, 19, 24. Д. Цончев определя този вход на пресечката между улиците „Княз Александър I Батенберг" и „Патриарх Евтимий": Ц о н ч е в. Приноси, с. 64. Р.

Морева също предполага съществуването на този вход. Пръв обаче изказва това мнение Д. Builtinчев: Морева. Укрепителната система, с. 136.

[178] Цончев. Приноси, с. 64.

[179] Морева. Укрепителната система, 136–138.

[180] Пак там, 138–139.

[181] Опит да направи изводи за укрепителната система на Филипопол от писмените сведения прави Р. Морева: Пловдив, 159–161; Укрепителната система, 139–140. Подходът е правилен, но изложението се нуждае от известно прецизиране и допълнения.

[182] Simocatta, p. 105 (ГИБИ, II, с. 310).

[183] Leo Diaconus, p. 105 (ГИБИ, V, с. 253).

[184] Морева. Пловдив, с. 159.

[185] Anne Comnène. Alexiade, III, XIV. 8, 178–179 (ГИБИ, VIII, с. 135).

[186] Морева. Укрепителната система, с. 139.

[187] Anne Comnène. Alexiade, III, XIV. 8, 178–179 (ГИБИ, VIII, с. 135).

[188] Анна Комнина. Алексиада, с. 612, бел. 1463.

[189] Choniates. Historia, p. 402 (ГИБИ, IX, с. 37).

[190] Пак там.

[191] Expeditio Friderici, p. 37(ЛИБИ, III, с. 262).

[192] Historia peregrinorum, p. 149 (ЛИБИ, III, с. 241).

[193] Морева. Пловдив, с. 159.

[194] Морева. Укрепителната система, с. 139.

[195] Villehardouin, II, § 400, 210–211; Жофроа дьо Вилардуен, с. 114.

[196] Buchon. Recherches, p. 154 (ЛИБИ, IV, с. 14).

[197] Villehardouin, II, ch. 401, 212–213; Жофроа дьо Вилардуен, с. 114. Сведенията на Вилардуен са използвани от Р. Морева, но тя разменя хронологически местата на поканата на павликяните и пристигането на цар Калоян пред стените на Филипопол и последвалото разорение. Погрома на града тя поставя на първо място, а поканата на павликяните към цар Калоян – след това. Промяната на последователността дава основание на Р. Морева да приеме, че градът не е толкова разрушен и че не трябва да се доверяваме на Вилардуен, след като павликяните отварят крепостните врати на Филипопол: Морева. Укрепителната система, с. 139. Вилардуен най-напред съобщава за поканата на павликяните към цар Калоян, а разорението на града според него станало след това.

[198] Бертрандон дьо ла Брокиер. От Буда до Одрин, с. 54.

[199] Стефан Герлах. Дневник, с. 258.

[200] Райнхолд Лубенау. Описание, с. 468.

[201] Паул Таफернер. Императорско посолство, с. 106.

[202] Ханс Хьонце. Турски пътепис, с. 162.

[203] Джамбов. Водоснабдяването, с. 69.

[204] Кесякова. Акведуктите, с. 70; Филипопол, с. 99, 101.

[205] Джамбов. Водоснабдяването, с. 70; Вълов. Водоснабдяването, с. 15.

[206] Стефан Герлах. Дневник, с. 258.

[207] Джамбов. Водоснабдяването, с. 80; Пижев. Водохранилища, с. 196.

[208] Джамбов. Водоснабдяването, с. 80.

[209] Вълов. Водоснабдяването, с. 21.

[210] Джамбов. Водоснабдяването, с. 81. По повод на дървените конструкции, използвани при източния сектор на крепостната стена недалеч от водохранилището, А. Пижев изказва мнението, че „българският произход“ на това съоръжение е „напълно доказан“: Пижев. Водохранилища, с. 196. Според мен употребата на сантрачната система в крепостната стена и дори при свода на водохранилището не е основание да се определя етническата принадлежност на строежа. По редица други исторически факти може да се определи времето, през което Филипопол е не само под политическата власт на българската държава, но и със значително българско присъствие. Сантрачната система е техника, наложила се след XII в. в целия Балкански регион и преди всичко във Византийската империя.

[211] Пижев. Водохранилища, с. 195.

[212] Морева. Топография, с. 102.

[213] Пижев. Водохранилища, 196–197.

[214] Пак там, с. 197.

[215] Пак там.

Втора глава

ГРАДЪТ В АДМИНИСТРАТИВНАТА СИСТЕМА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ И НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IV–XIV ВЕК

Избраният хронологически обхват на историята на Филипопол (IV–XIV в.) задължава да се проследи вътрешното му развитие, като се започне от значимия IV в. Големите административни промени по време на Късната Римска империя започнали още с реформите на император Диоклетиан (284–304). Те били продължени от император Константин I Велики и приключили окончателно към края на IV в. Тези реформи във връзка с териториалната подялба на земите в огромната империя се оказали от голямо значение за развитието на Балканския полуостров, на географската област Тракия и на големия средищен град Филипопол.

В резултат на провинциалната административна реформа на Диоклетиан, по-късно продължена от Константин Велики[1], империята била разделена на две части – Източна и Западна. Всяка от своя страна се деляла на две префектури. Така извършеното деление, в резултат на което се получили 4 префектури, е отразено в Notitia dignitatum[2] – документ, отнасящ се към последните години на IV или началото на V в. Префектурите били съответно: в Източната Римска империя – Ориент и Илирик, а в Западната Римска империя – Галия и Италия[3]. В случая вниманието ни трябва да се насочи към префектурата Ориент, която включвала диоцезите Ориент, Тракия, Азия и Понт; от тях през 381 г. се отделил Египет[4]. Диоцезът Тракия бил формиран от старите провинции Тракия, Малка Скития и Долна Мизия – т.е. земите между Дунав, Егейско, Черно и Мраморно море (от устието на р. Вит до делтата на р. Дунав на север и от Черноморския бряг при делтата на Дунав до Константинопол, без самия град, до устието на р. Места на юг). От западната граница на диоцеза Тракия са известни два пункта: р. Вит и проходът Суки (Траянови врата). В диоцеза Тракия, както съобщава Амиан Марцелин, били обособени следните провинции: Европа с главен град Евдоксиопол; същинска Тракия с главен град Филипопол; Хемимонт с главен град Адрианопол; Родопа с главен град Енос; Долна Мизия или Мизия Втора с главен град Марцианопол и Скития с главен град Томи[5]. Допълнителната информация в този текст, че големите градове Филипопол, старата Евмолпиада, и Берое красяли провинция Тракия в тесния смисъл на думата, се отнася до втората половина на IV в. – именно времето, през което творил Амиан Марцелин, авторът на сведението. Провинция Тракия граничела с Илирик. Това административно устройство на Късната Римска империя придобива завършен вид при император Константин I Велики и не претърпява съществени промени до момента, когато тази система е заменена от темната организация[6].

Следователно, Филипопол принадлежал в административно отношение от края на III и началото на IV в. към провинция същинска Тракия, която от своя стра-

на била в пределите на диоцеза Тракия, част от префектура Ориент в източния дял на Римската империя.

Без да се впускам в подробности, накратко ще се спра на устройството на провинция Тракия, чийто център бил Филипопол. След управлението на император Диоклетиан тя включвала Тракийската низина в съвременния ѝ обхват, с областите на градовете Филипопол, Аугуста Траяна (Стара Загора), както Средна гора и склоновете на Родопите. На север Стара планина била естествената граница на провинцията с Долна Мизия и Крайбрежна Дакия. Границата на Тракия с Вътрешна Дакия не е установена поради липса на данни, но все пак един пункт може да се посочи – това е проходът Суки, т.е. Траянови врата. За граница между провинция Тракия и Хемимонт се приема областта на днешното село Новоселец, източно от Раднево, Старозагорско[7]. Тази ранна епоха е отразена в съчинението на Хиерокъл „Синекдемус“, отнасящо се към VI в., по времето на император Юстиниан I. Като по-значими, принадлежащи на провинция Тракия, се посочват 5 града: Филипопол, Аугуста Траяна (Берое, дн. Стара Загора), Диоклетианопол (Хисаря), Севастопол и Диоспол (край Ямбол)[8].

Длъжностните лица, които стояли начело на съответните административни области, били: префект на претория, оглавяващ префектурата; викарий, стоящ начело на диоцез (за Тракия vicarius Thraciae с ранг на vir spectabilis)[9], и презес – управител на провинция. Една от главните и съществени промени в административните служби, въведена от Константин I през 312 г., се състои в разделянето на гражданската от военната власт. Това била поредната стъпка в реформите по отношение на висшите административни длъжности. Така военните дела на провинциите били поверени на т.нар. „dux“ или „comes“, главнокомандващ войските на провинцията, който бил подчинен на magister militum с ранг vir illustris (един за конницата и един за пехотата), резидиращ в Константинопол[10]. Резиденцията на административния управител на провинция Тракия била в главния ѝ град – Филипопол. Провинцалните административни управители, включително и тези на Тракия, са известни с титлата „consularis“[11]. Управителят на провинция Тракия бил подчинен на управителя на диоцеза Тракия, т.е. на викарий, който носел титлата vir spectabilis[12] и резидирал в столицата. Това положение се изменило в известен смисъл през V в., когато в административната система на империята била въведена т.нар. служба „magister officiorum“ – началник на отделните служби или „пръв министър“, със седалище в Константинопол. Била установена практиката провинциалните управители пряко да бъдат подчинени на magister officiorum, който имал твърде голяма власт в управлението на империята[13]. Така резидиращият във Филипопол дук на провинция Тракия бил подчинен на magister militum per Thraciae, а административният управител – spectabilis – на magister officiorum. Относно 60-те години на IV в. Амиан Марцелин съобщава за „…Iulius comes, per Thracias copiis militaribus praesidens“[14]. Седалището на комес (главнокомандващ военните сили) Юлий било положително във Филипопол.

Както бе споменато, тази административна система запазила в общи линии облика си, но все пак през VI в. император Юстиниан I въвел някои промени. Разделението на гражданската или административната власт от военната продължавало да се спазва и по негово време. Поради появилите се обаче противоречия на някои места и поради явното надмощие на военните управители – duces, този император предприел в някои случаи сливане на двете власти отново в една, което

не било повсеместна мярка, но в някои провинции тя била приложена. Това се отнася и за провинция Тракия[15].

През римската епоха особено значение за управлението на живота в провинциите имали т.нар. „провинциални събрания“ (concilium, κοινόν), които продължили да съществуват и през IV в. Седалището на събранието за провинция Тракия бил Филипопол. То просъществувало до 70-те години на IV в. Всеки град на провинцията участвал със свои представители на тези асамблеи. Събранията били два типа – редовни и извънредни. Редовните събрания се свиквали всяка година в предварително определено време, а извънредните – само при особени случаи. Основно първоначалните функции на асамблеите били свързани с честването на религиозните празници, но по-късно, след приемането на християнството като държавна религия, в тези събрания се дискутирали въпроси, свързани с общото състояние на провинцията и особено с нейната отбрана[16]. Събранието се свиквало в главния град на провинцията в някоя голяма публична сграда или на форума, както по всяка вероятност същото ставало и във Филипопол.

Как е било организирано управлението на самия град, може да се проследи по общите и принципни положения и правила, отнасящи се до големите градове в империята през периода IV–VII в., към които несъмнено принадлежи и Филипопол. През IV и началото на V в. основният орган, осъществяващ управлението в града, бил градският съвет – курията, който се състоял от т.нар. „curiales“ или „decuriones“. Куриалите били средни земевладелци, в големите градове наброяващи няколко десетки, а някъде достигали до 100. На куриалите били възлагани задължения, свързани с живота и нуждите на града, които те изпълнявали безплатно под формата на munera curiae. Градските съвети имали право да контролират работата на градските ергастерии (занаятчийски работилници). Сведенията за дейността на градската курия са оскъдни, но по някои императорски укази може да се направят изводи за принципа на нейното действие. Въпросите били обсъждани общо и решенията се вземали с гласуване. Курията можела да лиши от куриално звание лице, което злоупотребявало с положението си на участник в управлението на града[17]. Други важни задължения на куриалите били: снабдяването на града с жито, поддържането на крепостните съоръжения, канализационната мрежа, акведуктите за питейна вода, уличната мрежа. През втората половина на IV в. тези задължения все повече затруднявали куриалите, които нямали възможност да се справят с големите разходи. Те се увеличавали, а имуществените възможности на участниците в градския съвет намалявали и това довело до изчерпване от съдържание на функциите и ролята на курията и до нейното западане и обезличаване. Западането на курията се отнасяло и до Филипопол през IV и през целия V в., а законодателството, което предвиждало редица мерки, не било в състояние да забави, а още повече да попречи на задълбочаването на този процес[18]. Обедняването на представителите в градските съвети вървяло паралелно с друго явление – засилване на властта на назначената от императора администрация, която твърде чувствително засенчвала местната муниципиална управа и изземала функциите ѝ. Това водело напълно естествено и целенасочено към ликвидирането на градската автономия, с която се характеризирали големите градски центрове в империята преди времето на император Константин I Велики. Установено е, че градският съвет във Филипопол функционирал до 70-те години на IV в.[19]

Процесът на централизация на военната и административната власт влияел отрицателно върху прерогативите на градските курии и оттам на градското само-

управление. Той бил осъществяван с по-бързи темпове в по-големите градове, към които принадлежал и Филипопол. Там дейностите по поддържането на градския живот били много по-обемни и финансово по-тежки и обедняването на декурионите, влизащи в градския съвет, било по-интензивно. Поради това императорската власт по-бързо слагала ръка върху управленските функции и данъчната система чрез държавните административни служители и служби. Това най-често се извършвало чрез викариите – управителите на провинциите. Те ставали управители и на населените места, в които резидирали, т.е. на градските центрове, където пребивавали.

Като конкретно длъжностно лице в градското управление в Късната Римска империя, т.е. през периода IV–VI в., може да се посочи curator civitatis (λογιστής)– лице, което се грижи за финансовите дела[20]. Длъжността по-късно била изместена от defensor civitatis. Именно този пост е много важен в градската управа. Defensor civitatis или „защитник на града" е длъжност, която се появила през IV в. при римския император Валентиниан I (364–375): в 364 г. в градовете на Илирик, а много скоро след това – и във всеки град на империята. Функциите на defensor civitatis се изразявали предимно в защита на градската беднота – плебса – от несправедливо облагане с данъци и други беззакония. Мандатът му бил 2 години; избирал се от градската аристокрация, обикновено от бившите управители на провинциите. От началото на V в. defensor civitatis бил избиран от едрите земевладелци и епископа, а след това бил утвърждаван от управителя на префектурата. При императорите Анастасий I и Юстиниан I тази практика била окончателно узаконена[21]. Наред със споменатата длъжност, в изворите през периода IV–VI в. се появява и понятието πατὴρ τῆς πόλεως, което се приема като идентично с curator civitatis[22]. И двете длъжности, имащи еднакво съдържание, се смятали за твърде високи в периода IV–VI в. През VI в. defensor civitatis започва да губи от своята значимост и се оказва, че дори и в годините на най-високия си престиж „защитникът на града" не е бил в състояние да отстоява интересите и правата на бедните градски слоеве.

Поради замирането на функциите на градските съвети в управлението на градовете били привличани представители на сенатското съсловие, а също и други лица – цивилни или с военни чинове. Именно по този повод император Хонорий (395–423) постановил със специален едикт да бъдат избирани в състава на курията и други поземлени собственици, живеещи в града. Новото и особено важното в този едикт е, че се давало право на епископите и техния приближен клир също да взимат участие в избирането на defensor civitatis. Хонорий е император на Западната Римска империя и независимо от това, че силата на едикта се простирала върху подвластните му земи, той показвал една определена тенденция, която се отнасяла и за градовете в Източната Римска империя. В този императорски закон трябва де се вижда указание за все по-нарастващите роля и влияние на Църквата, упражнявани в ръководството на градските дела. Поради западането на градските съвети епископите все повече поемали нерелигиозни функции и задължения. Епископската юрисдикция постепенно измествала правосъдието на муниципиалните власти, упражнявано върху гражданските дела. Освен това с друг закон от януари 409 г. император Хонорий дал право на епископа на града да осъществява контрол над затворите, по-точно за храната и условията на живот на затворниците в техен интерес. Надзорът бил всъщност по отношение на управителя на провинцията, в чиито прерогативи влизала и съдебната власт. Постепенно тези права за

покровителстване на слабите и бедните се разпрострели върху много други дейности, които отпадали от задълженията на градските съвети и се концентрирали в прерогативите на епископския пост и неговия приближен клир[23].

Освен раздаване на правосъдие, функциите на епископа обхващали: контрол върху мерките и теглилките, върху пазара, организирането и контрола на работата по строежи на мостове, хамбари и пр. В който град провинциалният управител имал резиденция, там епископът на града бил равен на него. Така епископът ставал администратор и било нормално той да се избира от средите на аристокрацията, което му осигурявало представителност и опора в управлението. Епископът можел да има юридическо образование и не било задължително да е духовник, както смятат някои изследователи. Кандидатът можел да бъде направо ръкоположен за епископ[24]. И така, утвърждава се разбирането, че от V в. епископът е истинският управител на града. Развитието на прерогативите на този пост е доведено до своя завършек със законодателството на император Юстиниан I[25].

През 505 г. император Анастасий I (491–518) издал ръководство, което доразвило вече поставеното начало – епископът да поеме организирането на редица дейности в управлението на града. Издаденото ръководство постановява управлението на градовете в империята да се повери на едно ръководно тяло, включващо епископа на града, едрите земевладелци и куриалите, което имало основна задача на първо време да се грижи за снабдяването на жителите с жито – нелек проблем за разрешаване пред градската управа[26].

В литературата относно административното устройство на градовете в ранна Византия е изказано мнение, че през 545 г. се стига до прекратяване на все позамиращата дейност на куриалните съвети като управляващи органи на градовете в цялата империя. Това се констатира въз основа на една Юстинианова новела[27]. След тази година управителното тяло на града включвало епископа и представители на земевладелците. В новосъздадения орган епископът започнал да играе значителна роля. Тази модифицирана вече при император Юстиниан I система на градското управление се запазила за продължителен период от време.

Всички изложени констатации, направени в изследванията върху градското управление в ранновизантийския град, са приложими и за Филипопол. Те имат принципен характер, произлизащ от законодателните актове. Едиктите постановявали отменянето или въвеждането на един или друг орган, на една или друга длъжност, или нейното модифициране както в централното, така и в провинциалното и в частност в градското управление, което се отнасяло за цялата империя. Това е един от основните белези на централизираното управление във Византийската империя и той ще я съпътства през вековното ѝ развитие. За този ранен период липсват преки сведения за органите и длъжностите, отнасящи се до Филипопол, което не е основание да приемем, че гореизложеното градско управление не се е отнасяло и до Филипопол. Има само едно сведение от 376 г. за длъжността „πραιπόσιτος τῶν κατὰ Φιλιππούπολιν θησαυρῶν“ – началник на съкровищницата на Филипопол[28].

Административната система, установена през IV в., просъществувала 3 столетия. Но след политическите и териториалните промени, които настъпили през тези столетия до началото на VII в., тя вече не можела да бъде прилагана. Още император Юстиниан I предприел някои реформи, наложени от цялостното развитие на огромните имперски територии. Тези промени били продължени от следващите императори. Така през първата половина на VII в., по времето на император

Ираклий (610–641), се наложило да бъде извършена промяна в административното деление на държавата, причините за която са многообразни и комплексни[29]. От особено значение било голямото икономическо и финансово отслабване на империята. Тя претърпяла удар със загубата на владенията си в Италийския полуостров в Европа и с големите арабски нашествия в Мала Азия, които я принудили да се примири със съществуването си в далеч по-тесни граници, отколкото по времето на блестящата Юстинианова епоха[30]. Военната система, разчитаща преди всичко на платени наемници, вече изчерпила своите възможности. Особено голям проблем представлявали нашествията на аварите и трайното отсядане на многобройните славянски племена, заселили се на юг от Дунав през VI в. Обсадите на Солун също се отразили чувствително върху силата на империята. Съществено се променил етническият състав на населението както на Балканския полуостров, така и в Мала Азия. В Мизия, Тракия и Пелопонес славянските маси буквално залели териториите на империята, а в Мала Азия арабската инвазия все повече стеснявала византийските владения.

В тази атмосфера на несигурност и на сериозно разклатени устои на имперската система през първата половина на VII в. били предприети мерки, произлизащи от императорската институция, с които се целяло да се преодолее кризата в държавата. Наложило се реорганизирането на византийската войска и на административната система. Този процес протекъл съвсем не като еднократно наложен акт, а узрявал и се осъществявал в продължение на години. Така се сложило началото на изграждането на темната организация[31]. Установено било такова административно деление и управление, при което в новообразуваните области гражданската власт се съединила с военната. Отделната войскова единица, която се набирала от дадена област, се наричала „тема". Империята била разделена на големи териториални единици, наречени също *теми* (τά θέματα), откъдето идва и наименованието на тази система – темна организация. Преди всичко това показва, че административното устройство било тясно обвързано с военната отбрана на империята, с преустройството на нейния военен потенциал. Новите териториални и административни единици били сформирани с цел защита от варварските нашествия. Те приемали наименованието на съответната войскова част, т.е. тема, която била рекрутирана от територията им. Начело на темата стоял стратег[32]. Смята се, че първите теми: Армениакон, Опсикион и Анатоликон били създадени през 20-те години на VII в. в Мала Азия[33]. На Балканския полуостров се формирали темите: Тракия, Македония, Стримон, тема Тесалоника и тема Пелопонес[34]. В този ред те са представени в съчинението на император Константин VII Багренородни (913–959), „De Thematibus", съставено през 30-те години на Х в. Самият автор свидетелства при описанието на тракийските земи, че изложението за провинциите и градовете е според съчинението на Хиерокъл „Синекдемус". Но това съчинение е съставено по времето на император Юстиниан I през първата половина на VI в., когато с положителност темната система още не била въведена. В такъв случай изреждането на провинциите с прилежащите им градове под наименованието на новите теми трябва да се приеме като заимствано от Хиерокъл, а отнасянето им към новосформираните теми е новото, с което ни запознава Константин VII Багренородни. Освен това системата на темното разделение, представена в „De Thematibus", е вече факт приблизително 3 столетия преди появата на съчинението през първата половина на Х в.

И така, на мястото на префектурите, диоцезите и провинциите се появяват темите, които, разбира се, не отговарят на предишните провинции. Интерес за нашето изследване представлява Тракийската тема, която е една от сравнително късно създадените. На Балканския полуостров тя е може би първата тема, последица от образуването на българската държава през 681 г. В литературата съществува мнение, че тема Тракия се появява между 680–685 г.[35] Тази датировка се посочва въз основа на едно послание от 687 г. на император Юстиниан II (685–695, 705–711), написано на латински език, до папа Конон. В него между членовете на държавния съвет е споменат и стратегът на тема Тракия, наред с екзарсите на Равена и Картаген, стратезите на Опсикион, Анатоликон, Армениакон, на Керамийската тема. Самата войска е назована като exercitus thracianus[36]. Другият извор, свидетелстващ за появата на тази тема, е съчинението на Константин VII Багренородни, който поставя началото ѝ по времето на Константин IV Погонат (към 685 г.), когато е имало нашествие на българите. Според един от вещите изследователи на проблема за темите първоначално тема Тракия била част от тема Опсикион и след 679 г., но преди 717 г. се отделя като самостоятелна тема[37].

Голямата тема Тракия, наименувана също и Европа, била управлявана от длъжностно лице – консуларий – и включвала следните епархии (провинции): Европа (назовавана също Тракия), Родопа, Хемимонт, Тракия и Мизия (Скития). Естествено, ще се спра на провинция Тракия, в която Филипопол е един от градове ѝ. Провинцията включвала 5 града: Клима Местикон (край р. Места), Аконтисма (проход при устието на р. Места), Филипопол, Верoя (Берое), о. Тасос и о. Самотраки[38]. Така след 80-те години на VII в. Филипопол административно принадлежал към провинция Тракия, която била една от петте провинции на тема Тракия във Византийската империя.

По принцип властта в темата била съсредоточена в ръцете на една личност – стратег, назначаван от императора. Той бил върховен главнокомандващ на войските в темата и същевременно началник на цивилната администрация. Първоначално Константинопол бил главният град на тема Тракия, която била подчинена на самия император, а не на стратег. След създаването на българската държава през 80-те години на VII в. в темата се обособили провинции; тя вече не била подчинена на императора, а на стратег. Така Константинопол бил градът, около който била ситуирана провинция Тракия или Европа с 14 града, за разлика от другата провинция Тракия с 5 града, в която попадал и Филипопол. Две от провинциите в голямата тема Тракия били: Тракия с главен град Филипопол и Хемимонт с главен град Адрианопол. И двата града били големи административни центрове. За Филипопол не се посочва изрично, че е главен град на провинция Тракия, но по принцип и по аналогия с предходната административна уредба, без колебание може да се приеме, че той е запазил първенствуващото си място и след 80-те години на VII в.

Развитието на темната организация продължило с появата на нови теми. В изворите към 802 г. се отнася сведение за назначаването на общ стратег на Тракия и Македония – Леон, брат на патриция Аетий[39]. Тази година се възприема като начало на появата на т.нар. тема „Македония“ в географската област Тракия, обхващаща североизточните и северозападните ѝ части[40]. Поначало трудно могат да се определят границите на тема Македония поради факта, че в изворите съществува названието Македония като географско понятие, т.е. название на същинска Македония, а, от друга страна, като понятие, което се отнася до администра-

тивна област в Тракия. В общи линии тя обхващала земите на юг от българските владения в Тракия, включвала по-голяма част от същата тази географска област Тракия и достигала до другата тема Тракия, в която главен град била столицата Константинопол[41] . Някои изследователи приемат също, че в тема Македония влизали Адрианопол и неговата област, черноморските градове Месемврия, Анхиало, Созопол и Агатопол. Безспорно градовете Филипопол и Траянопол по течението на р. Марица също били включени в тази тема[42]. Опора за такова мнение е многократното споменаване на Филипопол като принадлежащ към тема Македония.

Изследователите на институционална и административната система във Византийската империя разполагат с 4 ранглисти за периода 40-те години на IX в. – 70-те години на X в. – т.нар. „тактики", които представят в низходящ ред дворцовите и провинциалните длъжности от най-високата до най-ниската (за различните тактики този състав е различен), чиито носители имали право да се явяват и да заемат място на императорската трапеза по строго определен ред, съответстващ на мястото им в листата, което за различните периоди е различно. Тези тактики са: на Успенски (842–843)[43] , на Филотей (899 г.)[44] , на Бенешевич (934–944)[45] и Ескориалската тактика (971–975 или 979 г.)[46]. В тях фигурира само стратегът на Тракия, т.е. на тема Тракия. Филипопол не е свързан с никакво длъжностно лице, представено в тези ранглисти. Ако предположим, че отсъствието на града в ранглистите при всички случаи означава и откъсването му от териториите на империята, ще влезем в противоречие с установените исторически факти и реалности, поради което е необходимо интерпретиране според конкретния случай. Отсъствието на Филипопол в тактиката на Успенски е логично, тъй като през 836 г. градът за първи път е завзет от български владетел и вероятно около 28 години е бил в пределите на България, без да знаем как е осъществявано управлението му. При разглеждането на политическата история на града бе направено заключението, че през 864 г. Филипопол не е бил вече в пределите на България[47]. По време на цар Симеон, при когото цяла Тракия, Македония и Тесалия са под негова власт, Филипопол бил управляван навярно от наместник на българския цар, но отново не сме в състояние да посочим нищо конкретно. Липсата на Филипопол в Ескориалската тактика вече не може да се тълкува като отсъствие на този град от политическите граници на империята, тъй като точно тогава българският цар Петър претърпял голямо поражение и загубил столицата Преслав, при което не може да става и дума да е владеел Пловдив и областта му. След завземането му от Светослав през 970 г., за кратко време (до пролетта на 971 г.) градът бил владян от българите.

Данни за длъжностните лица във Филипопол се откриват в хрониките и в легендите на византийските печати, там където изрично се споменават личности, свързани с длъжност и името на града, или само длъжност и името на града. Такива сведения започват да се откриват от X в. и в началото са твърде оскъдни. Така например, известен е печат на орейариоса Леон на Филипопол (Λέων ὀρειάριος Φιλιππουπόλεως)[48]. Той се датира от издателя му в края на IX и началото на X в. Орейариос е длъжностно лице и означава пазител на продоволствията в града. Други извори за Леон, орейариос на Филипопол, не са известни.

За 80-те години на X в. от хрониката на Йоан Скилица разполагаме със сведения за управителя и стратега на Филипопол Леон Мелисин, назован магистър и стратег. Длъжността му – управител на Филипопол – се отнася към 986 г.[49] Известни са два печата на Леон Мелисин, в които той се явява магистър и доместик на

схолите на Запада[50]. Последната длъжност той получил след поражението на ромеите от войските на цар Самуил в Ихтиманския проход през 986 г., тъй като дотогава доместик на схолите бил Стефан Кондостефан[51].

Два печата представят друг стратег на града – Константин Петър – императорски протоспатарий и стратег на Филипопол (Κωνσταντῖνος Πέτρος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Φιλιππουπόλεως). Други сведения за него няма засега в изворите. Мнението на изследователите е, че печатите трябва да се датират около X–XI в.[52] Титлата „протоспатарий" (началник на спатариите „мечоносците") е широко употребявана в края на X и първата половина на XI в.; по-късно става почетна титла. Тя била давана предимно на съдиите в темите. През втората половина на XI в. „протоспатарий" се среща по-рядко. През X в. тази титла се давала на висши благородници, а впоследствие претърпяла девалвиране[53].

Според ново четене легендата на печат, открит в Силистра и отнасян към XI в., съдържа името Теодор, титлата „протоспатарий", длъжността „комис" и топонима Филипопол (?): „Θεόδωρος Φιλιππούπουλος πρωτοσπαθάριος καὶ κόμης"[54].

Както бе отбелязано, от началото на IX в. Филипопол принадлежал административно към тема Македония. През 1083 г. се появява първото пряко писмено известие за т.нар. тема Филипопол, което откриваме в Типика на манастира „Св. Богородица Петрицонитиса", изготвен от ктитора на манастира – великия доместик на Запада Григорий Бакуриан[55]. От друга страна, съществува печат, чиято легенда дава основание да се предполага, че през същия XI в. Филипопол бил обвързан с Адрианопол или принадлежал заедно с него към една административна единица. Печатът се датира през XI в. и част от легендата му гласи: „Νικόλαος ἐκ προσώπου Ἀδριανουπόλεως καὶ Φιλιππουπόλεως" (Николай ек просопу на Адрианопол и Филипопол)[56]. „Ек просопу" означава делегат, представител, императорски пълномощник.

Въпросът за статута на Филипопол през XI в. се усложнява, като се имат предвид други два печата от XI в., в които не фигурира име, но са споменати длъжността „ек просопу" и още един топоним освен Филипопол. Част от легендата на първия печат гласи: „...ἐκ προσώπου Μώρας καὶ Φιλιππουπόλεως" (ек просопу на Мора и Филипопол)[57]. Част от легендата на втория гласи: „...Ῥοῦσος σπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου Μώρας καὶ Φιλιππουπόλεως" (спатарий, ек просопу на Мора и Филипопол)[58]. Вторият печат е открит в Пловдив и според издателя му е трудно да се идентифицира притежателят му, макар че той предлага името Русос (?). Според същия автор постът на „ек просопу" на Мора и Филипопол съществувал преди формирането на тема Филипопол и двата печата с тази легенда принадлежат на едно и също лице и се отнасят към периода преди 70-те – 80-те години на XI в. Това мнение показва, че неговият автор приема за време на сформиране на темата Филипопол 1083 г., под която тя е спомената в Типика на Бачковския манастир. Но по-долу ще разгледаме становище, което определя появата на тази тема доста по-рано, т.е. в самото начало на XI в. Горепосочените печати показват връзка между областта Мора и Филипопол, което свидетелства за тяхното административно обединение.

Възниква въпросът, докога Филипопол е бил град, принадлежащ към тема Македония, и кога е сформирана тема Филипопол, тъй като, както бе посочено, в Типика на Бачковския манастир изрично се отбелязва, че през 1083 г. манастирът е в тема Филипопол и, естествено, самият град е в тази тема и дори е бил неин

център. От друга страна, 1083 г. би могла да се приеме като terminus ante quem за сформирането на тема Филипопол. Изказано е мнението, че Филипопол бил в пределите на тема Македония докъм 1000 г., след което станал център на нова тема[59]. Основание за това е сведението на Йоан Скилица[60], че през 1000 г.[61] император Василий II оставил на гарнизон във Филипопол патриция Теодорокан. В подкрепа на това становище по принцип е тезата, че в самото начало на XI в., във връзка с войните на Василий II срещу българската държава, оглавена от цар Самуил, Византия формирала няколко по-малки теми в западните територии, т.е. в географската област Тракия, като база за отблъскване на българите[62]. Така Теодорокан е поредният стратег на Филипопол и вероятният пръв стратег на тема Филипопол. Теодорокан е известен също от печат, открит в Преслав, на който фигурира като „Θεοδωροκάνος πατρίκιος καὶ δοὺξ 'Αδριανουπόλεως" (Теодорокан патрикий и дук на Адрианопол), датиран от издателите му в 1000–1003 г. Въз основа на още два печата на името на Теодорокан и една маргинална бележка в евангелие на арменски език, написано през 1006–1007 г., същият изследовател изказва мнението, че Теодорокан е бил дук на Адрианопол през периода 1000–1007 г.[63] Това насочва към тълкуването, че след като е бил стратег на Филипополската тема, Теодорокан е приел длъжността дук на Адрианопол. От друга страна, той напуснал Филипопол като стратег поради старост и интересното е, че е назначен не като стратег на Адрианопол, а като негов дук. Мнението, че Теодорокан бил дук на Адрианопол през периода 1000–1007 г., предполага той да е бил за кратко време във Филипопол, т.е. само през 1000 г. Друго становище отрича възможността тема Филипопол да се е появила в толкова ранно време, около 1000 г., а и тези назначавания се отнасят само за стратези на Филипопол и оттам появата на темата се отнася към 80-те години на XI в.[64]

В самото начало на XI в. за стратег на Филипопол след Теодорокан бил назначен известният протоспатарий Никифор Ксифий – един от най-добрите пълководци на Василий II. Никифор Ксифий сменил Теодорокан поради старост[65]. Следователно Ксифий е бил стратег на града от 1000 г. Ксифий е известен още и от един моливдовул, на който обаче фигурира като стратег на Тракия и Йоанопол[66]. Изказано е мнението, че тази длъжност той можел да заеме през 971 и 976 г., преди да бъде назначен за стратег на Филипопол[67], т.е. преди 1000 г., тъй като от тази година нататък се вмества вече длъжността му на стратег на Филипопол.

Заслужава да се отбележи, че терминът „Македония", освен като обозначаващ тема, формирана през IX в. и включваща земи от Тракия, конкретно и Филипопол и областта му, продължава да се споменава в изворите като име на географска област, обхващаща същите земи след IX до XIV в. Така например по времето на борбите на Алексий I Комнин с печенезите (края на XI началото на XII в.) по думите на Анна Комнина се разбира, че Филипопол е град в Македония. Йоан Кинам също отбелязва, че Филипопол е македонски град през втората половина на XII в.[68] За събитията пък през XIII–XIV в. в Историята на Георги Акрополит срещаме, че в Македония се намирали Филипопол, Ираклия, Панион и други градове[69]. В тези и други случаи, разбира се, не сме напълно сигурни дали все пак не става дума за принадлежността на Филипопол към Македония като към географска област, в която са включени и земи от Тракия, или пък понятието „Македония" е употребено в смисъл на административна област Македония.

Границите на тема Филипопол е трудно да се установят, тъй като освен за самия Филипопол, хинтерланда му, с. Петрич, Стенимахос, местностите Бачково, Лалково, Добростан и още някои други, все в съвременната Асеновградска област[70], други указания за териториалния обхват на темата липсват. В литературата има също становище, според което в областта на Филипопол през XI и XII в. – време отговарящо на съществуването на тема Филипопол, се включвали териториите на съвременните български градове и селища Пазарджик, Асеновград, Ахматово, Първомай, Добри дол. Тази констатация се основава предимно на находките от печати, открити там и датирани през XI–XII в.[71] В общи линии границите на темата могат да се очертаят по следния начин: на изток тя граничи с тема Адрианопол, а на юг – с тема Волерон, на югозапад – със Смоленската тема. В Типика Григорий Бакуриан отбелязва, че манастирът му се намира в северната част на тема Филипопол[72]. От друга страна, самият град Филипопол е на северозапад от манастира. Това показва, че Филипопол и прилежащите му околности в северна посока очертавали северната граница на тема Филипопол.

По-горе в изложението бе споменат Николай, ἐκ προσώπου (императорски пълномощник), назначен едновременно за Адрианопол и Филипопол според цитирания печат, датиран през XI в. Както знаем, в един печат, датиран от началото на XI в., Теодорокан фигурира като патрикий и дук на Адрианопол. От друга страна, преди това той бил стратег на Филипопол. Това показва, че в началото на XI в. двата града са били свързани по някакъв начин в административно отношение. Не може да се определи каква е била тази връзка: на известна субординация от страна на Филипопол като административна единица по отношение на Адрианопол, или обратно, или на принципа на равнопоставеност. Ако се ръководим от данните на Ескуриалската тактика (971–975), в която отсъства тема Филипопол, а се появява дук на Адрианопол, то обвързването на Филипопол с Адрианопол можем да отнесем към края на X и самото начало на XI в. Също така от началото на XI в. вече можем да говорим за появата на отделна тема Филипопол за отбранителните нужди на империята по отношение на българската държава.

Другият цитиран печат, в който също става дума за ἐκ προσώπο, но вече за областта Мора и Филипопол, показва, че също през XI в., сега вероятно към Филипополската тема, била присъединена и областта Мора. Потвърждение за връзката между провинция Филипопол и Мора се среща по-късно, в края на XII в. (1198 г.), в хрисовула на император Алексий III Ангел[73].

След сведенията за стратезите Теодорокан и Никифор Ксифий, за продължителен период от време през XI в. отсъстват данни за управители на Филипопол. Вече през 90-те години на XI в. в надгробен надпис от с. Баткун, датиран през 1090–1091 г., фигурира името на дук на Филипопол Григорий Куркуа: Γρηγορίου πρωτοσπαθαρίου καὶ δοῦκος Φιλιππουπόλεως τοῦ Κουρκούα ἰνδεκτιῶνος ιδ΄, ἔτους ͵ςφqθ΄. Според неговия издател в надписа той носи титлата „протоспатарий“[74]. Надписът показва времето на неговата смърт – 1090–1091 г. Григорий Куркуа е известен и от моливдовул, открит в Преслав, като името му е придружено от титлата „проедър“, но без текстът да е свързан с Филипопол. Издателят на печата го датира през 70-те – 80-те години на XI в. Освен това той смята, че и в надписа титлата трябва да се чете не като протоспатарий, която по това време е вече ниска титла в ранглистата, а като „проедър“[75]. Издателят приема, че Григорий Куркуа е назначен на длъжността дук на Филипопол след събитията, свързани

с похода на Татикий срещу печенезите през 1086 г., и е заемал този пост до 1090–1091 г.[76], т.е. датировката на надписа от с. Баткун. Любопитен е фактът, че в сфрагистичната сбирка на Археологическия музей в Пловдив се намират 4 печата, чиито легенди са идентични и гласят според издателя им следното: „Δουκὸς σφραγίζω τὰς γραφὰς τοῦ Κουρκούα“[77] (Подпечатвам писмата на дука Куркуа). Печатите се датират през 80-те – 90-те години на XI в. Въпреки че в легендата няма лично име, а само фамилното Куркуа, издателят смята, че притежателят на тези печати е Григорий Куркуа[78]. И така можем да приемем, че надписът от с. Баткун, моливдовулът от Преслав, четирите печата от Пловдив (единият от тях е открит близо до Първомай) и епиграфският паметник от Станимашката крепост, в който Григорий Куркуа е споменат като дук на града, съдържат информация за едно и също лице – дук на Филипопол Григорий Куркуа, заемал тази длъжност през 80-те години на XI в. до 1091 г.

В „Алексиада“ под 1091 г.[79] се разказва за благородника Григорий Гавра, осъден от Алексий I Комнин и предаден на дука на Филипопол Георги Месопотамит да го пази в окови на акропола[80]. От печат, датиран в първата третина на XI в., е известен Димитър, протоспатарий и стратег на Филипопол[81].

Следващият дук на Филипопол е протокуропалат Аргир Каратцас (или Караджа), известен от 3 моливдовула. Легендата на първия от тях гласи: „Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ 'Αργυρὸν πρωτοκουροπαλάτην καὶ δοῦκα Φιλιππουπόλεως τὸν Καρατζᾶν“[82] (Господи, закриляй своя роб Аргир Каратцас, протокуропалат и дук на Филипопол). И трите печата се датират през 90-те години на XI в. Един от изследователите им отнася заеманата от Аргир Каратцас длъжност към 1092–1095 г., т.е. след Григорий Куркуа и Георги Месопотамит[83]. Анна Комнина го представя като велик хетериарх и като такъв той бил изпратен от император Алексий I Комнин в Драч, за да занесе посланията му до Йоан Комнин, който бил дук на този град. Имало сведения, че последният възнамерявал да се отцепи от императора. При положение, че Йоан Комнин би се противопоставил, Аргир Каратцас имал пълномощията на Алексий I Комнин да поеме длъжността дук на Драч. До това не се стигнало. Анна Комнина споменава Аргир Каратцас веднъж като савромат (печенег), и втори път – като скит по произход, но твърде умен и ценѐн от императора[84]. До 1094 г. той все още бил началник на варварския контингент на императорските войски[85]. Също така той заемал длъжността дук на Филипопол по-късно от 1091 г., тъй като по това време е с титлата „велик хетериарх“ – по-ниска от „протокуропалат“, с която е представен на печатите. От надписа при с. Баткун знаем, че до 1091 г. дук на Филипопол бил Григорий Куркуа. След него длъжността заема Георги Месопотамит. Според В. Лоран Аргир Каратцас заел длъжността дук на Филипопол именно след 1094 г.[86] Тази година е възприета в настоящото изследване. Събитията, по време на които се споменава името на Аргир Каратцас, са малко преди средата на 90-те години на XI в.

Към сведенията за администрацията на Филипопол през XI в. може да се отнесе и един печат без име, с легенда „...κρίτης τῆς Φιλιππουπόλεως“ (...съдия на Филипопол) от първата половина на XI в.[87]

За да се изясни административният статут на Филипопол през XI в., трябва да се проследи състоянието на темната институция през втората половина на XI в. в цялата империя. Този статут дълбоко се видоизменил и новият ред бил характерен с централизирането на военната организация в империята, започнало със

създаването на висшето командване в армията, осъществявано от доместиците на схолите – един за Запада и един за Изтока. Провинциалната войска θέμα се заменяла с професионална войска. През втората половина на XI и началото на XII в. терминът „тема“ загубил вече смисъла, влаган в него преди това. Той бил употребяван в по-широк аспект като географско понятие и обозначавал област, провинция, дори без да се държи сметка за административната единица[88].

Казаното дотук според наративните и сфрагистичните източници дава основание Филипопол да бъде представен в административната система на империята в динамика, особено през XI в. И така от края на X и началото на XI в. Филипопол влиза в състава на голямата тема Македония и продължава да бъде отбелязван в някои случаи и след XI в. като част от нея. Независимо от това можем да приемем, че в самото начало на XI в. се оформя сравнително малката тема Филипопол. Тя била създадена за целите на императорската военна политика по отношение на българската държава начело с цар Самуил. Другите по-малки теми, сформирани през този период, нямат значението на големите теми, образувани в началния етап на темната организация. Новопоявилите се теми, каквато била и тема Филипопол, не би трябвало да се сравняват с големите военноадминистративни области, носещи същите названия. По-малките теми, появили се през XI в., са предимно административни области, а не военни териториални обединения[89]. В този смисъл обяснимо е обединението в един период през XI в. на Филипопол и Адрианопол – факт, който не омаловажава съществуването на тема Филипопол през XI в.

Ако обаче за повечето по-малки теми, образувани в края на XI в., горната констатация е валидна, то при тема Филипопол положението е по-различно. След окончателното завладяване на българската държава през 1018 в. Филипопол и областта му престават да са погранични. Отбранителните цели срещу българската държава, които довеждат до образуването на тема Филипопол, отпадат, но на преден план изпъкват големите проблеми, възникнали за императорската власт с павликяни, печенези, кумани и унгарци в края на XI и началото на XII в. Те безпрепятствено опустошавали земите на юг от Стара планина и навлизали дълбоко и в Тракия. Поради това необходимостта пътят, водещ към Константинопол, да бъде предпазен от север и северозапад от нахлуващите племена, била належаща. Така специално тема Филипопол през 80-те години на XI в., откогато имаме и изрично сведение за нея (Типика на Бачковския манастир, 1083 г.), запазила статута си, продължавала да играе значителна роля в отбранителната система на империята и не била само административна единица.

По време на Първия кръстоносен поход (май–юни 1096 г.) Ордерик Виталис съобщава за дук на града, който допуснал поклонниците да влязат в крепостта[90].

В съчинението на Анна Комнина отново срещаме информация, отнасяща се до административното положение на Филипопол през 80-те години на XI в. Във връзка с похода на печенезите през 1087 г. разбираме, че „скитите“ (печенезите) били прогонени от земите на Македония и Филипопол и се оттеглили към Истър (Дунав)[91]. Тук отново несъмнено действа традицията, според която тема Македония включвала земи от Северозападна и Западна Тракия и, естествено, Филипопол се намирал в тези предели. От друга страна, градът е вече център на тема Филипопол според Типика на Бачковския манастир (1083 г.). Ако пренебрегнем въпроса, че Македония означава географско понятие, то налице е представянето на голяма военноадминистративна област Македония и тема Филипопол. Това отгова-

ря на фактическото състояние, което се потвърждава и от посочените извори – на по-голяма територия един град и областта около него запазват статута на по-малка тема в рамките на далеч по-обширната военноадминистративна област.

През 1147 г. е известен градоначалник, назован „dux“ на Филипопол по време на Втория кръстоносен поход, без да се спомева името му[92].

До 80-те години на XII в. няма сведения, от които да правим заключения дали има промени в административния статут на Пловдив. Във връзка с настъплението на кръстоносците от Третия поход (1189–1192) Никита Хониат споменава в Историята си „тема Филипопол“[93], „Филипополска област“[94] и „епархия Филипопол“[95]. Следователно Пловдив остава център и главен град на тема Филипопол, с което се продължава традицията от началото на 80-те години на XI в. Самият Никита Хониат свидетелства за себе си през лятото на 1189 г. като за „ἄρχων“ (господар, управител) и „ἀπογραφεύς“ на Филипополската тема. Апограф означава административно лице, вид инспектор, имащ същевременно и друга длъжност като управител на тема, или пък назначен във висшата централна администрация.

Никита Хониат е един от най-забележителните писатели и интелектуалци на своето време (втората половина на XII и началото на XIII в.). Неговата История, а също речите и писмата му са великолепни извори за историята на Византийската империя. Те съдържат уникални данни за въстанието на братята Асеневци през 1186 г. и много други ценни сведения за историята на българската държава. Той е роден около 1155 г. в гр. Хон, Фригия, откъдето идва и прозвището му Хониат. Фамилното му име е Акоминат. В Константинопол получава високо образование заедно с по-големия си брат Михаил, който става негов настойник и духовен баща. Никита Хониат изучавал граматика, риторика, поетика, математика, астрономия, право и политика. През 1182 г. бил в административното управление на провинция Понт; станал императорски подсекретар по времето на Алексий II Комнин (1180–1183); оттеглил се от столицата след убийството на Андроник I Комнин (1183–1185); при възкачването на Исак II Ангел (1185–1195) на трона се върнал в двора и станал негов пръв секретар; през 1189 г. бил управител и апограф на Филипопол; при Алексий III Ангел (1195–1203) през 1198 г. бил назначен за съдия на велума, като заедно с тази длъжност получил и отличието ἔφορος – данъчен надзирател; при Алексий V Дука Мурзуфл (1204 г.) Никита Хониат, вече като велик логотет, изпаднал в немилост; скоро след това през 1204 г. бил принуден да бяга от Константинопол поради падането на столицата под властта на кръстоносците от Четвъртия кръстоносен поход. Големият писател умрял в Никея между 1212 и 1220 г. Неговата История е наречена от съвременния лингвист и историк Хари Магулиас „monumentum aere perennius“[96].

През 1189 г., и то по време на събитията, свързани с преминаването на император Фридрих I Барбароса през Пловдив, длъжността стратег на града вероятно изпълнявал Мануил Камица. Известни основания за това дават думите на Никита Хониат, който съобщава, че при крепостта Прусион (при с. Куклен, Асеновградско), много близо до съвременния Пловдив, рицарска войска влязла в бой с византийски сили, командвани от Мануил Камица и Теодор Врана[97]. По това време градът бил изоставен от гарнизона и от повечето си жители. Поради това споменаването на Мануил Камица като оглавяващ войскови части, действащи близо до Пловдив, може да се изтълкува като свидетелство, че преди завземането на града той е бил главнокомандващ войските, т.е. негов стратег. След превземането на

Пловдив от император Фридрих I, от август 1189 г. до края на годината, византийска администрация и войска не присъствали в града.

След оттеглянето на кръстоносците от Тракия братята Асен и Петър станали отново главната опасност за империята, а пограничната Филипополска тема била най-уязвима. С цел да се даде отпор на българските владетели, Исак II Ангел назначил за стратег на Пловдив братовчед си Константин Ангел. Тук терминът „тема“ не е употребен, а се съобщава за „ἐπαρχία τῆς Φιλίππου“[98]. Този стратег вероятно държал в ръцете си и военната, и административната власт, а времето на престоя му в Пловдив може да се определи най-рано от 1190 г. – оттеглянето на рицарите, и най-късно до 1195 г. – падането от власт на Исак II Ангел, но положително той бил сменен по-рано, може би през 1194 г. Селището Неуцикон, при което бил заловен Константин Ангел, се намирало между двете епархии – Адрианополската и Филипополската.

Поради важната стратегическа роля на Пловдив и неговата област, през периода в края на XII и началото на XIII в. в изворите се срещат предимно данни за стратезите на града, които упражнявали и гражданската власт поради непрекъснатата военна обстановка там.

В Историята на Никита Хониат се откриват данни, от които може да се стигне до заключението, че Мануил Камица бил следващият стратег на Пловдив след Константин Ангел и евентуално негов управител. Към това предположение насочва описаната обстановка в империята по време на политическата криза в българската държава, породена от заговора на Иванко и убийството на цар Иван I Асен. На призивите на Иванко да му се притече на помощ византийска войска за завладяването на столицата Търново, императорът Алексий III Ангел се забавил, не предприел нищо лично, а изпратил протостратор Мануил Камица, като го назначил за стратег. Веднага след това Никита Хониат съобщава, че „…той (Мануил Камица – б.а., А.Д.) се вдигнал от Филипопол с войските, които го следваха, и с бърз ход достигна до пределите на Мизия (България – б.а., А.Д.)“[99]. Този текст позволява да се направи изводът, че Мануил Камица бил назначен за стратег на града през 1196 г., когато било извършено и убийството на българския цар. Като стратег на Пловдив този протостратор фигурира в една таблица на управителите на града, но през 1200 г.[100] Датировката не е приемлива, тъй като не отговаря на установената хронология на събитията, свързани с назначаването на Мануил Камица в Пловдив, а именно 1196 г. Походът на Мануил Камица претърпял пълен провал, а Иванко сам предложил услугите си на императора. Това определя и края на присъствието на Мануил Камица като стратег на Пловдив, т.е. същата 1196 г.

Следващ стратег и управител на града е българският благородник Иванко, преминал на византийска служба след убийството на цар Иван I Асен. Иванко взел дейно участие в заговора срещу българския цар. Никита Хониат съобщава във връзка с появата му във Филипопол следното: „Той получи власт, по-голяма, отколкото трябваше, а именно стана стратег и върховен началник на войските, които бяха разположени във филипополската епархия…“[101] Пребиваването на Иванко в града може да се отнесе към 1196 (убийството на цар Иван I Асен) – 1200 г. След 1200 г. липсват сведения за този стратег. Отново и в този случай напълно е възможно и двете длъжности – стратег и управител на града, да са изпълнявани от една личност поради напрегнатата обстановка и постоянните военни действия.

За 1198 г. разполагаме с един много важен документ от императорската канцелария, издаден от Алексий III Ангел, т.нар. „Хрисовул в полза на венецианците". В него Пловдив фигурира в следния ред: Provincia Phylipupoleos, Veroys, Moras et Achridii[102]. Тази провинция или тема обхващала горната долина на р. Марица, Бероe, Филипопол (Пловдив), главния град на темата, както и централните Родопи, с изключение на областта, принадлежаща на темата на смолените[103]. С. Кириакидис уточнява, че под „провинция" в грамотата трябва да се разбира „тема". Но когато превежда текста от латински на гръцки, той употребява термина „ἐπαρχία"[104]. Следователно за вещия познавач на административното устройство на империята „тема" и „епархия" (латинският термин е provincia) са равностойни по значение и съдържание. И така тук виждаме една административна единица, в която са обединени 4 града с техните области, а също така няма да сгрешим – 4 географски области, граничещи една с друга. Това дава основание на гръцкия историк да представи „тема" Филипопол, Бероe, Мора и Ахридос като една обща административна област, проследявайки нейните управители още от 986 г. В листата той поставя на първо място Леон Мелисин – магистър и стратег, и продължава със следващите известни управители и стратези[105]. Това тълкуване според мен не е много приемливо, тъй като основание отчасти да приемем, че тази тема (Филипопол, Бероe, Мора и Ахридос) се появява, се открива в един вече цитиран печат: „ек просопо на Мора и Филипопол", но за XI в. Оттогава най-рано може да се говори за тема, в която влизал Филипопол, но за тема, известна като „Мора и Филипопол", откогато е и печатът на „ек просопо". Освен това в легендата не са споменати Бероe и Ахридос. Това не отговаря на провинция или епархия Филипопол, Бероe, Мора и Ахридос още през 80-те години на X в., както предполага С. Кириакидис. Тази епархия с четирите си града и съответните им области се появила в самия край на XII в. според хрисовула на император Алексий III Ангел. Както видяхме, през 80-те години на XII в. Никита Хониат говори само за тема Филипопол или само за епархия Филипопол. Не бихме могли да определим с точност хронологическите рамки на съществуване на тази провинция, за която има сигурен документ, но ако приемем, че Филипопол съществувал през последните 20 години на XII в. като център на самостоятелна по-малка тема поради отбранителните функции на империята, то в документа от 1198 г. явно тази тема е включена заедно с останалите области в една доста по-обширна административна единица. Управител на темата бил Иванко според датирането на грамотата – 1198 г. Това положение, разбира се, не би могло да продължава след лятото на 1203 г., когато Пловдив бил завладян от цар Калоян.

След Иванко не се откриват данни в изворите за това, кой е бил управител на града. От изложението на политическата история на Пловдив става ясно, че от лятото на 1203 до ноември 1204 г. със сигурност Пловдив бил в пределите на българската държава, тъй като цар Калоян го превзел и владеел[106]. В този период градът имал български управител. Възможно е вътрешната структура на градското управление да е била запазена, а властта на българския цар да се е осъществявала от негов наместник, който сигурно изпълнявал функцията на главнокомандващ военния гарнизон и осигурявал териториалната и политическата принадлежност на Пловдив към българската държава.

През ноември 1204 г. Пловдив отпаднал от българските териториални придобивки в Тракия и приел статут на херцогство „duchee de Finepople"[107] в админист-

ративната система на Латинската константинополска империя, с управител рицаря Рение дьо Три, за когото всичко известно е изложено в частта за политическата история на Пловдив. Рение дьо Три престоял в града до юни 1205 г., след което се оттеглил в Стенимахос. След като френският рицар напуснал града, българският цар Калоян отново го завладял през юни или юли 1205 г. и пак в Пловдив била наложена българска администрация. През есента на 1205 г. в града надмощие спечелила византийската аристокрация, която издигнала за управител Алексий Аспиет, но в случая Пловдив с прилежащата му околност се обявил за самостоятелен град, тъй като едва ли признавал върховенството на империята в изгнание, продължила живота си в Никея. Няма данни, от които да съдим, че Пловдив административно и политически принадлежал към нея. Също през есента на 1205 г. цар Калоян извършил наказателна експедиция срещу града, като го опожарил и отново той не би могъл да е под друга власт, освен под тази на българския цар, т.е. в българската административна система.

В литературата относно административния статут на градовете и крепостите в Северна Тракия съществува мнението, че Пловдив, след поражението на цар Борил на 1 август 1208 г. при града, бил предаден на френския благородник и роднина на Рение дьо Три – Жирар дьо Стрем. Също така въз основа на документа от 1229 г. (договора от Перуджа между Жан дьо Бриен, бившия йерусалимски крал, и ломбардските барони) се поддържа мнението, че до 1229 г. градът бил в латинско владение[108]. Коментираните наративни и документални извори в частта за политическата история на Пловдив ми дадоха основание да допусна уверено, че всъщност след лятото на 1205 до 1263 г. той е в административните граници на българската държава и вероятно е бил център на област с наименованието „хора"[109], използвано в административната система на Второто българско царство. Възможно е той и областта му да са били включени в Боруйската хора или в областта Загора, но за това липсват сведения.

Наред с разнообразните аспекти в проучването на Родопската област (XIII–XIV в.), К. Аздраха разглежда и нейната административна структура. За периода 1241–1321 г. авторката коментира въпроса за състоянието на четиричленната тема Филипопол, Берое, Мора и Ахридос, като според нея тя се разформирала. К. Аздраха приема мнението на С. Кириакидис, че темата се трансформира в тема Стенимахос и Цепена[110], от една страна, и от друга – в тема Ахридос. Берое остава поне временно (?) в българските територии според К. Аздраха, понеже границата била фиксирана до Марица. Наименованието на темата Стенимахос и Цепена на мястото на Филипопол отговаряло вероятно на една по-прецизна политика. Филипопол според авторката бил разположен в равнината и бил изложен на неприятелските атаки, като не можел да предложи резултатна военна организация в областта. Обратното – Стенимахос и Цепена били двете крайни точки на една серия от крепости, издигнати по северните склонове на Родопите и формиращи първата защитна линия[111]. Според мен темата Филипопол, Берое, Мора и Ахридос съществувала фактически във Византия до 1203 г., след което Берое и Филипопол отпаднали от нея и били включени в българската държава.

Разглеждайки тема Стенимахос и Цепена, К. Аздраха не посочва за кои точно години от този доста голям диапазон от време (1241–1321) се отнасят коментираните промени в административното устройство на темата Филипопол, Берое, Мора и Ахридос. По всяка вероятност става въпрос за 1246 и 1256 г., когато най-

напред Стенимахос и след това Цепена отпадат от България. Според К. Аздраха Пловдив останал в империята, т.е. във владение на Никея. Същата авторка приема, че тема Стенимахос и Цепена се появява на мястото на Филипопол, тъй като градът не можел да предложи ефикасна военна защита поради положението си в равнината. От друга страна, знаем, че Пловдив винаги е бил главен военен център по диагоналния път през полуострова, и това, че се намирал в равнината, никога не е било обстоятелство, което да попречи на неговите отбранителни функции, а напротив. Как ще се маркира отбранителната гранична линия Стенимахос–Цепена, след като според К. Аздраха и С. Кириакидис Пловдив оставал в никейските територии? И така, допуска се един анахронизъм: Пловдив е под властта на Йоан III Дука Ватаци, а границата между България и земите на Никейската империя минава по отбранителната линия – Стенимахос и Цепена. В частта за политическата история на града бяха привлечени аргументи в защита на мнението, че Пловдив останал в пределите на България и през 1254 г., тъй като през същата година, когато българският владетел Михаил II Асен завладял в Тракия крепостите Стенимахос, Перущица, Кричим, Цепена, не става дума за Пловдив поради това, че той се намирал в български ръце и не било необходимо отново да го завладяват. В противен случай няма логика българите да завземат крепостите по северните склонове на Родопите в непосредствена близост до Филипопол, а самият град да остане под властта на Никея. Много скоро след това, през 1255 г., никейците върнали родопските крепости под своя власт, но Пловдив отново не се споменава. Така мнението, че се появява тема Стенимахос и Цепена, е напълно правилно, но тя се явява погранична с българската държава, а Пловдив бил в българските територии. Появата на тема Стенимахос и Цепена не би могло да стане по-рано от 1246 г.

Поради горното неправилно поставяне на Пловдив преди 1254 г. и след това, до 1263 г., в пределите на Никейската империя, а не в България, на К. Аздраха се налага да изкаже мнението, че изглежда в един момент, преди реставрирането на империята през 1261 г., северните части на Родопската област, включващи Пловдив и Стенимахос, минали под властта на българите, тъй като в 1263 г. император Михаил VIII Палеолог ги отвоювал от тях. Наистина не се знае кога точно след Регинския мир през 1256 г. Стенимахос и другите крепости били завоювани от българите. Но това не се отнася до Филипопол, който бил в териториите на България и действително през 1263 г. преминал във владение на византийците.

Като стратег на тема Стенимахос–Цепена, която включвала родопските крепости и Пловдив (но след 1263 г.), според повечето автори през 1321 г. се появява великият стратопедарх Андроник Палеолог. Той бил назначен там от младия император Андроник III Палеолог. Стратопедархът твърде скоро изменил на този император, като всячески се стремял с обещания, подаръци и други принуди да накара крепостите в темата да преминат към стария император Андроник II Палеолог. Тази измяна коствала свалянето му от власт и назначаването на Георги Вриений за стратег на тема Стенимахос и Цепена[112].

Следователно от 1263 до 1322 г. Пловдив бил във владение на Византийската империя и принадлежал на тема Стенимахос–Цепена. За кратък период (1322–1323), в резултат на военната кампания на цар Георги II Тертер в Тракия, градът бил отново под властта на българите. Тук била установена административната и военната власт на българския цар с наместник. Знаем само, че главнокомандващ гарнизона от наемници на цар Георги II Тертер бил Иван Русина.

След 1344 г. Пловдив, по споразумение между византийската императрица Анна Савойска и българския цар Иван Александър, бил присъединен към българската държава. Действително, след това сведение Йоан Кантакузин не уточнява кога българите са влезли в града. Но като се знае, че през 1359 г. митрополитът на Филипопол Мануил участвал в църковния събор в Търново, не би трябвало да има съмнение, че градът съществувал изцяло под административната, църковната и военната власт на българския владетел поне от 1344 до 1359 г. Това положително продължило и след 1359 г. и Филипопол бил завладян от турците като български град, в смисъл – в пределите на България.

От сведенията, които предлагат наративните и сфрагистичните извори, бе направен опит да се предаде картината на административната система в Пловдив и да се посочат управителите, стратезите и други длъжностни лица, макар за някои от тях да има изключително малко или изобщо да няма данни за периода на проучването – IV–XIV в. Редът в хронологическа последователност на известните ни длъжностни лица и управители, свързани пряко с Филипопол, повечето със собствени и фамилни имена, а други – анонимно посочени в изворите, е следният:

1. Препозитус (началник) на съкровищницата на Филипопол – 376 г.
2. N наместник(ци) на българския хан – 836–864 г. (по предположение).
3. N наместник(ци) на българския цар Симеон – началото на X в. – 927 г. (по предположение).
4. Леон, орейариос (пазител на продоволствията) на Филипопол – края на IX – началото на X в.
5. Леон Мелисин, магистър и стратег на Филипопол – 986 г.
6. Константин Петър, протоспатарий и стратег на Филипопол – X–XI в.
7. Теодорокан, стратег на Филипопол – 1000 г.
8. Никифор Ксифий, протоспатарий и стратег на Филипопол – 1000–1017 г.
9. Николай, ек просопу (делегат, представител, императорски наместник, пълномощник) на Адрианопол и Филипопол – XI в.
10. Русос, спатарий и ек просопу (делегат, представител, императорски наместник, пълномощник) на Мора и Филипопол – преди 70-те–80-те години на XI в.
11. N критис (съдия) на Филипопол – XI в.
12. Григорий Куркуа, проедър и дук на Филипопол – 1090–1091 г.
13. Димитър, протоспатарий и стратег на Филипопол – XI в.
14. Георги Месопотамит, дук на Филипопол – 1091 г.
15. Аргир Каратцас, протокуропалат и дук на Филипопол – 1094 г.
16. N дук на Филипопол по време на Първия кръстоносен поход – юни 1096 г.
17. N дук на Филипопол по време на Втория кръстоносен поход – 1147 г.
18. Никита Хониат, апограф и управител на Пловдив – 1189 г.
19. Константин Ангел, стратег на Пловдив – 1194 г.
20. Мануил Камица, протостратор и стратег на Пловдив – 1189, 1196 г.
21. Иванко-Алексий, стратег на Пловдив – 1196–1200 г.
22. N наместник на цар Калоян – 1203 – ноември 1204 г. (по предположение).
23. Рение дьо Три, рицар, управител на Филипополското дукство – ноември 1204 – юни 1205 г.
24. N наместник на цар Калоян – есента на 1205 г. (по предположение).
25. Алексий Аспиет, управител на Филипопол – есента на 1205 г.

26. NN наместници на българските владетели като управители на Пловдив – есента на 1205–1263 г. (по предположение).

27. Андроник Палеолог, велик стратопедарх, стратег на тема Стенимахос и Цепена, вероятно резидирал и в Пловдив – 1321 г.

28. Георги Вриений, стратег на тема Стенимахос и Цепена, вероятно резидирал и в Пловдив – 1322 г.

29. Иван Русина, главнокомандващ гарнизона на Пловдив и вероятно негов управител – пълномощник на българския владетел – 1322–1323 г.

30. NN управители и стратези на византийския император Андроник III Палеолог във Филипопол – 1323–1344 г.

31. NN наместници и стратези на българския цар Иван Александър – 1344–1371 г. (по предположение).

В предложената листа на управителите и стратезите на Пловдив и на длъжностни лица в града през средновековната епоха фигурират тези, за които има преки наративни и сфрагистични данни. Включени са поименно византийски и български управители и стратези или те само са отбелязани, когато имената им не са известни, но са засвидетелствани от наративни извори или печати. Хронологическите периоди извън фиксираните години не са посочени. Те всъщност отговарят на годините, през които Филипопол бил в пределите на Византия, но не се знаят персонално неговите управители и стратези. Единствено под номер 29 са посочени неизвестни управители по времето на император Андроник III Палеолог, тъй като този период е между два други, при които градът имал български царски управители, т.е. наместници.

С големия административен център Филипопол през Средновековието са свързани забележителни личности: императори, императрици, членове на императорските семейства, лица от висшата военна и административна власт на империята и обикновени служители на по-ниски длъжности. За всички тези лица съдим по техните печати, открити в самия град или в околностите му в резултат на разкопки, а също и инцидентно намерени в града, без конкретна топография. В известни селища недалеч от Пловдив са открити печати на лица, свързани с императорското семейство, с военната и гражданската администрация, с лица, които имат други длъжности или титли. Някои изследователи смятат тези селища за част от областта на града през Средновековието. Това становище е приемливо, въпреки че е трудно да се определи периметърът на Пловдивската област през Средновековието, тъй като по принцип тя променяла своя обхват съобразно с политическата конюнктура. Печатите могат да служат с известна уговорка като информация за административния обхват на града като център на област, но не могат да бъдат категорично доказателство за това.

Областта включвала съвременните селища: Асеновград, Ахматово, Първомай, Добри дол, Пазарджик[113]. Легендите на печатите не показват връзка между притежателите им и Филипопол, тъй като в тях липсва топонимът „Филипопол“. От съществено значение е, че те са открити в Пловдив, в околностите му или в неговата област. Кореспонденцията на тези лица може би е била свързана с административни и други държавнически дела, а може да е имала и частен характер, но така или иначе, поради мястото им в държавната йерархия на империята и тяхната известност, смятам за целесъобразно да привлека данните за тях в изложението.

Най-напред ще бъдат представени лицата, чиито печати са открити в Пловдив и се намират в Археологическия музей в града или в други музеи. След това ще бъдат привлечени лицата, чиито печати се намират в същия музей, не се знае точното място на тяхното намиране, но по презумпция може да се допусне, че те са от самия град или от хинтерланда му.

1. Йоан, таксиарх (хилядник, началник на войсково отделение) – +'Ιωάννης ταξίαρχος (X–XI в.). На лицевата страна на печата неясен обаз на светец, вероятно св. Никола (?). Печатът е открит през 1988 г. по време на разкопки в града. Намира се в АМП[114].

2. Никифор Дука, севаст (висша почетна титла, притежание обикновено на членове от императорското семейство, но след втората половина на XI в. давана на много лица и значително девалвирана[115]) – +Σφραγὶς σεβαστοῦ Νικηφόρου τοῦ Δούκα ῥίζαν γένους ἔχοντος ἐκ Βασιλέων (XII в.). Намерени са три печата на това лице, изработени в една и съща работилница. На лицевата страна е изобразена Богородица с Христос. Първият е открит през 1942 г. от пловдивски гражданин, намира се в АМП, № 2441; вторият е в АМП, № 5447; третият – в НИМ в София, открит е в с. Добри дол[116].

3. Ефросина Дукенина – Εὐφροσύνην Δούκαιναν, ʻΑγνή, με σκέποις (?–1185). Намира се в АМП. Печатът е открит в пласт от средновековния Пловдив по време на разкопки през 1991 г.[117] На лицевата страна е изобразена сцена на Благовещението. Ефросина Дукенина Каматирина се омъжила за Алексий Ангел – бъдещия император Алексий III Ангел (1195–1203). Съпругът ѝ бил издигнат от Исак II Ангел в ранг севастократор, а тя била почетена с титлата „севастократорица“. След 1195 г., при възкачването на съпруга ѝ на трона, получила званието „аугуста“. След латинското завоевание придружила Алексий III Ангел в Мосинопол и други градове и крепости. Починала през 1211 г. в Арта. Навярно Ефросина Дукенина е водела кореспонденция с някое високопоставено лице от Пловдив.

4. Йоан Кинам – 'Ιωάννου σφράγισμα γραφῶν Κιννάμου (втората половина на XII в.). Открит е в околностите на Пловдив. Намира се в НИМ в София[118]. На лицевата страна на печата е изобразен св. Теодор. Издателят не изключва възможността това лице да е идентично с известния писател Йоан Кинам (1143–1185), който служил като секретар при Мануил I Комнин (1143–1180). Самият император многократно използвал Филипопол като изходна база за своите военни кампании и често резидирал в града. Поради това е напълно възможно Йоан Кинам, секретарят на Мануил I Комнин, да е адресирал писмо до свой кореспондент от Филипопол.

5. Йоан Гавалас, вестер и катепан (началник на личната императорска охрана[119]) – +Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ 'Ιωάννῃ βέστῃ καί κατεπάνῳ τῷ Γαβαλᾷ (третата четвърт на XI в.). Намира се в АМП, № 895[120]. Не е известен от други източници.

6. Роман III Аргир (1028–1034) или Константин IX Мономах (1042–1055). Намира се в АМП, № 766. На лицевата страна има изображение на Христос, благославящ с дясната ръка и държащ книга в лявата. На обратната страна – бюст на император, носещ стема и лорос, държи скиптър в дясната ръка и вероятно глобус с кръст – в лявата. Печатът не е в добро състояние и издателят предполага, че принадлежи на един от двамата посочени императори по аналогия с други техни публикувани печати[121].

7. Евдокимос Морохарзанес – Εὐδοκίμου σφράγισμα Μωροχαρζάνους (последната четвърт на XI в.). На лицевата страна на печата е изобразен св. Симеон. Намира се в АМП, № 1165[122]. В документ на Алексий I Комнин от 1088 г. Евдокимос Морохарзанес фигурира като нотариус на геникея и не е изключена възможността лицето от печата да е идентично с това от документа.

8. Йоан или Михаил Пантехни, куропалат (?) (началник на дворцовата стража[123]) – Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ [Ἰωάννῃ (или) Μιχαὴλ κουρο]πάλατῃ τῷ Παντεχνῇ (?) (края на XI в.). Намира се в АМП, № 770[124]. Този печат положително принадлежи на представител на фамилията Пантехни, тъй като един важен атрибут на печата – изображението на бюст на св. Димитър на обратната страна, е характерен като емблема от други печати на представители от тази фамилия[125]. Един век по-късно е известен митрополит Константин Пантехни, оглавяващ филипополската катедра през 1186–1192 г.[126]

9. Мария Комнина паниперсеваста (1082–1136) (титлата е висока дворцова, произлизаща от севаст). Въз основа на анонимен печат с легенда „+Τὴν πανυπερσέβαστον, ʽΑγνή, μοι σκέποις“ издателят му прави извода, че той може да бъде притежание именно на Мария Комнина, сестрата на император Алексий I Комнин и съпруга на първия носител на титлата паниперсеваст Михаил Таронит. На лицевата страна на печата е изобразена Богородица с Христос. Печатът се намира в АМП, № 2086[127].

10. Алексий Палеолог севаст – Θεοτόκε βοήθει Ἀλεξίῳ σεβαστῷ τῷ Παλαιολόγῳ (втората половина на XII в.). На лицевата страна на печата е изобразена Богородица с Христос. Известни са два печата, които са в АМП, № 5469 и 5370[128]. Издателят идентифицира лицето в легендата с Алексий Палеолог, син на великия хетериарх Георги Палеолог и зет на император Алексий III Ангел. След женитбата си с Ирина Комнина той получава титлата деспот. През 1199 г. срещу Иванко, стратег и управител на Филипопол, са изпратени двамата зетьове на императора – Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис. Алексий Палеолог бил посредник в преговорите с Иванко. Проявите му във Филипопол са след като получава титлата „деспот“, но вероятно той е имал връзки с града и преди, именно когато е бил с титлата „севаст“. Изборът на тази идентификация е приемлив, макар че издателят допуска и още едно лице като притежател на печатите, а именно Алексий Палеолог, роден през 1140 и починал преди 1203 г.[129]

11. Императрица Анна Савойска Палеологина – Ἄννα εὐσεβεστάτη αὐγούστα αὐτοκρατόρισα ʽΡομέον ἡ Παλεολογίνα (1341–1347). На лицевата страна на печата е изобразена Богородица с Христос. Намира се в АМП[130]. Издателят напълно убедително идентифицира притежателката на печата с императрица Анна Савойска, съпруга на Андроник III Палеолог (1328–1341), след смъртта на съпруга си регентка на сина си император Йоан V Палеолог (1341–1391). Издателят смята, че печатът е намерен в Пловдив и естествено го свързва с преговорите между цар Иван Александър и императрицата, която по силата на договор предала през 1344 г. 9 византийски града на българския цар, между които бил и Пловдив. Напълно е възможно кореспонденцията на Анна Савойска да е адресирана до византийския управител в града, за да го уведоми за споразумението, или е свързано с някакъв друг повод.

Съществува друга група печати, чиито притежатели биха могли да са свързани с Филипопол, макар че те не са открити в самия град, а в неговата област – Асеновград, с. Добри дол, с. Ахматово, Първомай.

1. Император Алексий I Комнин (1081–1118). Върху печата има много малка част от легендата „...εσποτ...“. Изображенията обаче на лицевата му страна – Христос, седнал на трон, а на обратната страна – фигура на император, прав, със стема и лорос, държащ лабарум в дясната ръка и глобус в лявата, са дали основание на издателя да идентифицира притежателя му с император Алексий I Комнин[131]. Печатът се намира в Историческия музей – Асеновград, № 153. Известно е, че император Алексий I Комнин многократно е пребивавал в Пловдив и няма съмнение, че също е изпращал свои писма до представителите на военната и административната власт в града.

2. Димитър Торникес – Δημήτριον σκέποις με μάρτυς Τορνίκην – (XII–XIII в.). Намира се в Историческия музей – Асеновград, № 1615[132]. На лицевата страна на печата е изобразен св. Димитър. Издателят идентифицира собственика на печата с Димитър Торникес – служител във висшата администрация в двора на никейските императори Теодор I Ласкарис (1204–1222) и Йоан III Дука Ватаци (1222–1254). През 1242 г. заедно с императора и великия доместик Андроник Дука Комнин Палеолог участвал във военна експедиция срещу България. Впоследствие станал управител на Мелник. Починал през 1252 г.

3. Андроник Дука Комнин Палеолог севаст – Σφραγὶς σεβαστοῦ τῶν γραφῶν ᾿Ανδρονίκου Κομνινοδουκῶν Παλαιολόγων [κλάδου] (XIII в.). Печатът е открит в с. Добри дол и се намира в Националния исторически музей в София[133]. Андроник Палеолог е роден около 1190 г., през 1213 г. се оженва за Теодора Палеологина. Не се знае кога точно става велик доместик, но може би това се отнася за 1224 г. Действа заедно с император Йоан III Дука Ватаци в Родопската област, също и в двете експедиции срещу Солун. Този град бил завладян през 1246 г. и станал резиденция на Андроник Палеолог. Той починал в Солун през 1247 г. Андроник Палеолог е баща на император Михаил VIII Палеолог. Върху печата е изписана титлата на притежателя му. Според издателя текстът на печата го представя като частно лице.

4. Георги Дука севаст – +Σφραγὶς σεβαστοῦ τοῦ Δούκα Γεωργίου δι᾿εὐλάβειαν οὐ φέρει θείους τύπους – (XII–XIII в.). Печатът е открит в с. Ахматово и се намира в Националния археологически музей в София, № 127[134]. Издателят не посочва лице, известно от изворите, на което той да принадлежи, тъй като и в просопографското изследване на Д. Полемис върху фамилията Дука не се среща такъв представител. Разбира се, Георги Дука севаст е съществувал след като е изпратено писмо с този печат и с името на притежателя му.

5. Йоан Кантакузин – ᾿Ιωάννου σέ Καντακουζηνοῦ πόθος τυποῖ σφραγιστὴν τῶν γραφῶν, Μυροβλύτα (втората половина на XII в.). Открит е в съвременния град Първомай и се съхранява в АМП, № 3659[135]. На лицевата страна е изобразен св. Димитър. Издателят идентифицира собственика на печата с Йоан Кантакузин, който заемал висша военна длъжност и бил зет на император Мануил I Комнин (1143–1180). Той участвал в кампанията срещу сърбите и унгарците, а през зимата на 1154–1155 г. прекарал с императора в Берое. Вероятно от този период е и кореспонденцията на генерала, свързана с печата, открит близо до съвременния Пловдив.

БЕЛЕЖКИ

[1] От обширната литература върху Диоклетиановата реформа и продължението ѝ от Константин Велики по-важните изследвания са: Bury, J. B. Notitia Dignitatum. – Journal of Roman Studies. 10, 1920, 131–154; A History (395–565), p. 18 et sq.; Stein. Histoire, I, 110–130; Ensslin, W. The Reforms of Diocletian. – The Cambridge Ancient History, 12, 1939, chp. 11, 383–407; Bréhier. Les institutions, 93–105; Острогорски. Историја, 53–64; Велков. Градът, 55–58; Ангелов. История, I, 50–53.

[2] Notitia dignitatum (ЛИБИ, I, 226–256).

[3] Велков. Градът, 55–56; Ангелов. История, I, с. 50; Острогорски. Историја, с. 55.

[4] Notitia dignitatum, 5–7 (ЛИБИ, I, с. 228).

[5] Пак там; Велков. Градът, с. 56; Ammianus Marcellinus, III, XXVII, 4, 12, p. 26 (ЛИБИ, I, с. 152); Notitia dignitatum, 5–7 (ЛИБИ, I, с. 228); Constantinus Porphirogenitus. De thematibus, p. 86 (ГИБИ, V, с. 194); Velkov. Cities, 61–62.

[6] Stein. Histoire, I, p. 110; Ангелов. История, I, 244.

[7] Велков. Градът, с. 95.

[8] Hierocles. Synecdemus, p. 635 (ГИБИ, II, с. 89); Велков. Градът, с. 106. За тези 5 града също у: Гагова. Тракия, 178–182, 203–205, 267–279, 292.

[9] Velkov. Cities, p. 63.

[10] Bréhier. Les institutions, 101–102; Stein. Histoire, I, p. 119; Острогорски. Историја, с. 56; Ангелов. История, I, с. 60; Dagron. Naissance, p. 107.

[11] Codex Iustiniani, XII, 1; Constantinus Porphirogenitus. De thematibus, p. 86 (ГИБИ, V, с. 194); Велков. Градът, с. 57; Cities, p. 70; Dagron. Naissance, p. 168, 219.

[12] Stein. Histoire, I, 117–118.

[13] Hierocles. Synecdemus, 635, 1 (ГИБИ, II, с. 89); Острогорски. Историја, с. 57.

[14] Ammianus Marcellinus, II, XXVI, 7. 3, p. 614 (ЛИБИ, I, с. 147).

[15] Bréhier. Les institutions. 109–110; Mango. Byzantium, p. 34.

[16] Velkov. Cities, 71–70; Тачева. История, с. 208.

[17] Велков. Градът, с. 70.

[18] Stein. Histoire, I, p. 224; Mango. Byzantium, 35–36; Велков. Градът, 67–68.

[19] Danoff, Ch. Neue Inschriften aus Bulgarien. – Archäologisches Beiblatt, 30, 1935, p. 81; Велков. Градът, с. 69.

[20] Leibenam. – PWRE, 4, 1901, col. 1806; Petit. Libanius, 76–78.

[21] Codex Iustinianus, I, 55, 8; Stein. Histoire, I, p. 180; Велков. Градът, с. 71.

[22] Petit. Libanius, p. 228.

[23] Stein. Histoire, I, 224–225; Велков. Градът, с. 71.

[24] Mango. Byzantium, p. 36.

[25] Stein. Histoire, I, p. 225.

[26] Codex Iustinianus, I, 4, 17; Jones, A. H. M. The Greek City, from Alexander to Justinian. Oxford, 1940, p. 209; Велков. Градът, с. 69.

[27] Велков. Градът, с. 70.

[28] Saint Basile. Epistulae. – PG, 32, ep. 237, 2; Jones. Empire, I, p. 429, III, p.105.

[29] Bréhier. Les institutions, 118–119; Острогорски. Историја, 109–113; Ангелов. История, I, 244–252.

[30] Ahrweiler. L'ideologie, p. 21.

[31] Върху темната организация има многобройни изследвания, които до голяма степен са изчерпали този важен въпрос за административното и военното устройство на Византия след VII в. По-значими от тях са: Bury. A History (395–802), II, 339–351; Diehl, Ch. L'origine du régime des thèmes dans l'Empire Byzantine. – Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod. Paris, 1896, 47–60; Gelzer, H. Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung. Leipzig, 1899; Успенский, Ф. Военное устройство Византийской империи. – ИРАИК, 6, 1900, 154–207; Кулаковский, Ю. К вопросу о происхождении фемного строя Византийской империи; К вопросу о фемах Византийской империи; К вопросу об имени и истории фемы „Опсикий". – История, III, 387–431; Stein, E. Zur Entstehung der Themenverfassung. – Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaiser Justinus II und Tiberius Constantinus. Stuttgart, 1919, 117–140; Ostrogorsky, G. Sur la date de la composition du livre de thémes et sur l'époque de la constitution des premiers thémes d'Asie

Mineure. – Byz., 23, 1953 (1954), 31–66; Историја, 112–116, 146, 167, 209, 210; K a r a j a n o p u l o s, J. Contribution au problème des thémes. – L'Hellenisme contamporain, 10, 1956, 455–502; Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung. München, 1959; Ф е р л у г а, J. Ниже војно-административне јединице тематског уређена. – ЗРВИ, 36/2. Београд, 1953, 61–98; Quelques aspects du développement du système des thèmes dans la péninsule des Balkans. Byzantium on the Balkans. – Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries. Amsterdam. 1976, 1–19; В а с и л ь е в. История, I, 306–310; P e r t u s i. La formation, 1–40. В изследването на А. Пертуси е обобщена всичката литература по въпроса за темната организация до 1958 г. Авторът смята, че тази система е установена през втората половина на VII в. при приемниците на император Ираклий (610–641). Д. Бъри, Х. Гелзер и Г. Острогорски приемат, че темите се появяват през 630 г., както смятат повечето историци. Според Д. Ангелов въвеждането на темната организация е дълъг процес, започнал през VII в. и продължил през следващите столетия. Той приема мнението на А. Пертуси, който смята, че тази система не е дело на император Ираклий, а е възникнала през втората половина на VII в. и продължила развитието си при неговите наследници: А н г е л о в. История, I, с. 245, бел. 4.

[32] B u r y. A History (395–800), p. 339 et. sq.; P e r t u s i. La formation, 16–17; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 113.

[33] P e r t u s i. La formation, 32–37; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 114.

[34] C o n s t a n t i n u s P o r p h y r o g e n i t u s. De thematibus, 84–89, 91 (ГИБИ, V, 192–198).

[35] Пак там, 84–85 (ГИБИ, V, с. 193); L e m e r l e. Invasions, p. 308; Philippes, p. 120; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 146.

[36] M a n s i, XI, col. 737. А. Пертуси изказва съмнение относно данните в тази грамота на Юстиниан II и приема, че става въпрос за темата Тракезион. Според този автор Константин VII Багренородни при изреждането на отделните теми и споменаването на тема Тракия е имал предвид нашествието на българите през 679 г.: P e r t u s i. La formation, 38–39.

[37] P e r t u s i. La formation, 38–39; L i l i e, R.-J. „Thrakien" und „Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jh. – JÖB 26, 1977, 38–39; S o u s t a l. Thrakien, p. 76.

[38] C o n s t a n t i n u s P o r p h y r o g e n i t u s. De thematibus, p. 86 (ГИБИ, V, 193–194). К. Станев приема тема Тракия в съвременните европейски територии на Турция: С т а н е в. Филипопол, с. 26. Има обаче голяма тема Тракия, една от провинциите ѝ също наречена Тракия, в която влиза и Филипопол.

[39] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r. p. 475 (ГИБИ, III, с. 278).

[40] П. Льомерл приема, че създаването на тема Македония е станало към 789 и 802 г.: L e m e r l e. Philippes, p. 122 et sq. Г. Острогорски отнася появата на тази тема през 783 г. след похода на логотета Ставракий срещу словените: О с т р о г о р с к и. Историја, 198–199. П. Коледаров смята, че тема Македония се сформира през 796–802 г. по време на самостоятелното управление на императрица Ирина: К о л е д а р о в. Македония, 55–56.

[41] G a g o v a. Toponymy, 82–89; Тракия, 11–12, 79–80.

[42] L e m e r l e. Philippes, p. 132. П. Коледаров очертава територията на тема Македония върху териториите на античните и ранновизантийски провинции Първа и Втора Тракия, Хемимонт и Родопа: К о л е д а р о в. Македония, с. 65.

[43] O i k o n o m i d è s. Les listes, 41– 63.

[44] Пак там, 65–236.

[45] Пак там, 237–253.

[46] Пак там, с. 254 и сл.

[47] Вж. тук – Дял първи, Първа глава, § 2.

[48] Z a c o s. Seals, II, No 206; J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, p. 111.

[49] S c y l i t z e s (Thurn), 330–331 (ГИБИ, VI, с. 277); 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Ἡ ἱστορία, σ. 153; Β λ ά χ ο ς. 'Ἡ ἱστορία, 71–72; З л а т а р с к и. История, I, ч. 2, 636–540; Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς. Βυζαντναὶ μελέται, IV, σ. 489.

[50] Й о р д а н о в. Печати, № 161–162, 88–90.

[51] S c y l i z e s (Thurn), 330–331 (ГИБИ, VI, с. 277).

[52] Г. Шлюмберже публикува единия печат, като не успява да разчете името „Константинос": S c h l u m b e r g e r. Sigillographie, p. 115. В. Лоран публикува другия печат, но вече с идентифицирано име на служителя: L a u r e n t. Sigillographie, p. 636; Й о р д а н о в. Управители, с. 166; Печати, № 321, с. 158; J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, p. 112; Corpus, 1, No 77. 1; 2, No 572.

[53] G u i l l a n d. Institutions, II, p. 106.

[54] J o r d a n o v. Corpus, 2, No 732.

[55] G a u t i e r. Le Typikon, p. 33, 35.

[56] S c h l u m b e r g e r. Sigillographie, p. 115; Й о р д а н о в. Управители, с. 165. В изследването си С. Кириакидис отбелязва, че не би могло да се определи кога се появява обединението на темите Адрианопол и Филипопол: Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, σ. 333.

[57] L a u r e n t. Orghidan, No 240. Corpus, 1, No 52.

[58] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 37, p. 136–137; Corpus, 1, No 52. 1; Corpus, 2, No 597 A.

[59] Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, σ. 163; К о л е д а р о в. Македония, с. 68.

[60] S c y l i t z e s (Thurn), 342–343 (ГИБИ, VI, с. 280); G u i l l a n d. Institutions, II, p. 107; Titres et fonctions, XII, p. 95.

[61] O i k o n o m i d è s. Les listes, p. 316, n. 400.

[62] A h r w e i l e r. Recherches, p. 82.

[63] Въз основа на печата от Преслав Ив. Йорданов първоначално приема 1000–1003 г. за периода, през който Теодорокан е дук на Адрианопол, но резидирал във Филипопол. Също така той смята, че тема Македония и стратегията Филипопол са част от дукство Адрианопол: Й о р д а н о в. Управителите, с. 166; Печати, № 194, 108–109, с. 132. Новооткритите печати на Теодорокан и бележката в едно евангелие на арменски език дават основание на Ив. Йорданов да посочи друг хронологически период, през който това лице било дук на Адрианопол, а именно 1000–1007 г.: Й о р д а н о в, И. Печати на византийски сановници от арменски произход. – Античная древность и средние века. Екатеринбург, выпуск 31. 2000, 142–144.

[64] L a u r e n t. Argyros Karatzas, p. 207.

[65] S c y l i z e s (Thurn), p. 345 (ГИБИ, VI, с. 282). Според Р. Гюйлан Никифор Ксифий станал стратег на Филипопол към 1003 г.: G u i l l a n d. Institutions, II, p. 106; Titres et fonctions, XII, p. 95, 97.

[66] Й о р д а н о в. Управители, с. 165; Печати, № 250, 131–132; G u i l l a n d. Institutions, II, p. 107; Titres et fonctions, XII, p. 95.

[67] Й о р д а н о в. Печати, 131–132.

[68] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VII. 2, p. 88 (ГИБИ, VIII, с. 58); I o a n n e s C i n n a m u s, p. 203 (ГИБИ, VII, с. 247).

[69] A c r o p o l i t e s, I, p. 23, 74 (ГИБИ, VIII, с. 156).

[70] Според Типика към Филипополската тема принадлежали селата: Стенимахос, Гелово, Червен, Захариу; крепостите: Петрич (или Василикис, посочена и като село), Ваниста (Баница), Воден; местностите: Яново, Бачково, Добролонг, Добростан, Бурсей, Лалково, Аврово, Света Варвара; полският имот Липица; скитовете: „Свети Илия“, „Свети Георги“ (един горен, един долен), „Свети Никола“; община Тополница: G a u t i e r. Le Typikon, 16–17, 35–37, 127, 129 (ГИБИ, VII, 42–43, 63, 65); L e m e r l e. Le Typikon, 176–177. Всички споменати села, местности, крепости (дн. села) и скитове се намират в близост до Асеновград.

[71] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, p. 113, passim.

[72] G a u t i e r. Le Typikon, p. 33, 35–37 (ГИБИ, VII, 41, 42–43). В изследването на П. Льомерл върху Типика на Григорий Бакуриан е приложена карта, автор на която е Е. Аздраха. В нея са посочени топонимите в тема Филипопол, известни от същия Типик. Като граничеща с Филипополската тема в югозападна посока, е показана Смоленската тема, а на юг – тема Волерон: L e m e r l e. Le Typikon, 176–177.

[73] T a f e l und T h o m a s. Urkunden, I, p. 269.

[74] B e š e v l i e v. Inschriften, No 229, 161–162.

[75] J o r d a n o v. Sceau de Grégoire Kourkouas, 103–107.

[76] Й о р д а н о в. Управители, с. 168; Печати, № 82, 53–54.

[77] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 9–11, 119–120.

[78] Пак там, с. 121. Напоследък в литературата бе привлечен епиграфски паметник, свързан с Григорий Куркуа, публикуван за пръв път през 1861 г. от Вл. Скорделис в списание „Пандора“. М. Христемова прави достъпен този паметник в българската историография и въпреки известни резерви от нейна страна относно автентичността му, мисля, че той може да бъде привлечен като още един извор за личността на този филипополски управител. Това е надпис върху плоча, вече разрушена, намерена в Станимашката крепост. Преводът на М. Христемова гласи: „Построи се от Григорий А Дукас Филипополски Куркус индиктион ϛφqη при царуването на всепочитания василевс господин Алексий Комнин.“ (Изписаният индиктион отговаря на числото 6598). Авторката приема, че 6598 отговаря на 1090 г., и правилно свързва този паметник с личността на Григорий Куркуа в надписа от с. Баткун (1091 г.): Х р и с т е м о в а. Книжнина, с. 193.

[79] А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 546, бел. 871; A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VIII. 9, p. 155 (ГИБИ, VIII, с. 97).

[80] С. Кириакидис поставя събитието през 1071 г. и поради това отнася Георги Месопотамит като дук на Филипопол именно през тази година: Κυριακίδης. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, σ. 489; Skoulatos. Les personnages, No 68, p. 99, 339.

[81] Стоименов, Д. Моливдовул на неизвестен стратег на Филипопол. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, 54–55.

[82] Първият печат на този филипополски управител е публикуван от В. Лоран: Laurent. Argyros Karatzas, p. 206; за титлата „протокуропалат" у: Guilland. Titres et fonctions, p. 225, 227. Другите два са публикувани от Ив. Йорданов. Първият се е намирал в Историческия музей в Пазарджик и е открит в околностите на този град, а сега е в Националния исторически музей – София: Йорданов. Управители, с. 168; Jordanov. Medieval Plovdiv, No 6, p. 118. Вторият печат се намира в Историческия музей в Стара Загора и е открит в землището на с. Добри дол, Пловдивско. За пръв път се публикува от Ив. Йорданов, който го определя като паралелен на този, публикуван от В. Лоран: Jordanov. Medieval Plovdiv, No 7, 118–119; Corpus, 2, No 285–286. Открити са и други два печата, които представят Аргир Каратцас като куропалат. Издателят им ги датира през XI в., поточно преди 1092 г. Вж.: – Jordanov. Corpus, 2, No 283–284.

[83] Jordanov. Medieval Plovdiv, No 7, 118–119; Corpus, 1, 77. 2, p. 163.

[84] Anne Comnène. Alexiade, II, VII. 3, p. 97; II, VIII. 7, p. 147; (ГИБИ, VIII, с. 63, 94–95). Г. Моравчик и П. Готие приемат, че Аргир Каратцас е печенег: Moravcsik. Byzantinoturcica, II, p. 153; Gautier. Le Synod des Blachernes, p. 250.

[85] Anne Comnène. Alexiade, II, X. 4, p. 204; Laurent. Argyros Karatzas, p. 207; Анна Комнина. Алексиада, с. 556, бел. 956.

[86] Laurent. Argyros Karatzas, p. 206, 208.

[87] Laurent. Orghidan, № 239.

[88] Ahrweiler. Recherches, 89–90; Kazhdan, Epstein. Change, 70–73.

[89] Ahrweiler. Recherches, 82–83.

[90] Ordericus Vitalis, IX, 30–31.

[91] Anne Comnène. Alexiade, II, VII. 2, p. 88 (ГИБИ, VIII, с. 58); Анна Комнина. Алексиада, с. 531, бел. 742.

[92] Odo de Deogilo, p. 64 (ЛИБИ, III, 122–123).

[93] Choniates. Historia, p. 402 (ГИБИ, XI, с. 37).

[94] Пак там, с. 435 (ГИБИ, XI, с. 43).

[95] Пак там, с. 436 (ГИБИ, XI, с. 44).

[96] Тъпкова. Никита Хониат. – ГИБИ, XI, с. 7; Niketas Choniates. Translated by Harry J. Magoulias.Wayne State University Press. Detroit, 1984, IX–XIII.

[97] Choniates. Historia, p. 409 (ГИБИ, XI, с. 39).

[98] Пак там, с. 435 (ГИБИ, XI, с. 44).

[99] Пак там, с. 471 (ГИБИ, XI, с. 51).

[100] Κυριακίδης. Βυζαντιναὶ μελέται, σ. 489.

[101] Choniates. Historia, p. 509 (ГИБИ, XI, с. 61).

[102] Tafel und Thomas. Urkunden, I, p. 269; Венециански документи, 12–13. Κυριακίδης. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, σ. 332, 446; Гагова. Тракия, 86.

[103] Asdracha. Les Rhodopes, p. 235. В. Гюзелев отбелязва, че тази област обхваща Северна Тракия и Родопите (Източните Мора и Средните Ахридос) и през 1197 г. била дадена на Иванко. Вж.: Венециански документи, с. 288.

[104] Κυριακίδης. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, σ. 332.

[105] Пак там, с. 489.

[106] Acropolites. Historia, p. 21 (ГИБИ, VIII, с. 155).

[107] Villehardouin, II, § 304, p. 112.

[108] Asdracha. Les Rhodopes, p. 242.

[109] Голубинский. Грамоты, с. 13; Дубровнишката грамота. – В: Иванов. БСМ, с. 578.

[110] Κυριακίδης. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, σ. 186; Asdracha. Les Rhodopes, p. 244.

[111] Asdracha. Les Rhodopes, p. 244.

[112] Cantacuzenus, I, p. 135, 176 (ГИБИ, X, с. 222, 226–227).

[113] Jordanov. Medieval Plovdiv, 111–138; Византийски севасти, 7–9, 11, 13, 28–29, 31.

[114] Jordanov. Medieval Plovdiv, No 17, 125–126.

[115] Bréhier. Les institutions, p. 55, 139, 142.

[116] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 31–33, 132–134; Византийски севасти, 28–29.
[117] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 14, 123–124.
[118] Пак там, No 20, 127–128.
[119] B r é h i e r. Les institutions, 132–133.
[120] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 18, p. 126.
[121] Пак там, No 36, 135–136.
[122] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 13, 122–123.
[123] B r é h i e r. Les institutions, p. 98.
[124] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 22, p. 129.
[125] К а ж д а н. Социальный состав, с. 134.
[126] Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 110, 119–120.
[127] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 30, p. 132.
[128] Пак там, No 2–3, 114–116.
[129] Пак там, 115–116.
[130] Пак там, No 5, 117–118.
[131] Пак там, No 1, 113–114.
[132] Пак там, No 12, 121–122.
[133] Пак там, No 4, с. 116; Й о р д а н о в. Византийски севасти, с. 11.
[134] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 8, p. 119; Византийски севасти, с. 13.
[135] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 19, 126–127. Този печат бил неправилно отнесен като притежание на Йоан VI Кантакузин (1347–1354), виден държавник, император и книжовник: Д ж а м б о в, Хр. Нов оловен печат на Иван Кантакузин. – Изследване в чест на академик Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, 343–346.

Трета глава

ЕТНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК

Изворовата база за проблемите, свързани с етническата пъстрота* на населението във Филипопол, не е богата и сведенията за различните периоди не са равномерно разпределени. В много случаи въпросите за състава на населението се разглеждат по аналогия, на фона на общите етнически промени в империята и в контекста на цялостното политическо и социално развитие на региона, към който принадлежи Пловдив през Средновековието. Често изводите са съобразени с изворите, които разкриват етническата картина в Северна Тракия през различните периоди на разглежданата епоха и преди всичко тогава, когато точни и конкретни сведения за населението в самия град липсват. Населението на един голям център, още повече с такава вековна история като гр. Пловдив, не е константна величина. Поради това е важно да се маркират етническите пластове в предходната епоха, върху които в резултат на историческите процеси и явления се е оформил обликът на града през Средновековието. И трябва да се подчертае, че в рамките и на тази епоха, IV–XIV в., то също се развивало относително динамично и претърпяло редица изменения, които ще бъдат конкретно разгледани.

Още със създаването на провинция Тракия, към средата на I в. (45 г.) започнала романизацията и продължила елинизацията на населението в тези земи, както и в останалите територии на Балканския полуостров, включени също в пределите на Римската империя. Колонизационната политика на римляните била един от начините за укрепване на политическата им власт в завладените територии с тракийско население. Налагало се заселването на обширни области, останали обезлюдени от непрестанните варварски нашествия. Една от основните форми на преселническа дейност били военните лагери, превръщащи се впоследствие в селища и дори в по-малки градски центрове. Тези поселения са най-характерни за областта Мизия, между Дунав и Стара планина, където те изпълнявали ролята на стратегически и отбранителни пунктове по Лимеса. Голяма част от римските военни селища се попълвали от войници, идващи от западните провинции на империята, говорещи предимно латински, които били по един или друг начин натурализирани поданици на Римската империя, независимо от техния първоначален етнически произход (италийци, гали, келти, сицилийци и др.). Те били обвързани с римската цивилизация чрез езика, нравите, обичаите и религията в нейния западен вариант, с

---

* Съдържанието на тази глава почти изцяло е публикувано у: Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Етнически състав, 3–24.

епицентър могъщия Рим. Тези войници и войници-ветерани, а не на последно място и занаятчии и търговци, идвали от провинциите Галия, Британия, Северна Африка.

Позволих си да очертая в най-общи линии картина на етническия облик в провинция Мизия през I в. с цел той да се сравни с етническото състояние в земите на юг от Стара планина и по-специално в Северна Тракия с главен град Филипопол. Поради вътрешното положение на областта в империята, създаването на такива военизирани селища не било толкова честа практика тук. В резултат на тази политика с лагери били покрити сравнително плътно крайбрежните дунавски земи. На юг от Хемус били разположени големите градове по диагоналния път Via militaris през Балканския полуостров: Наисус, Сердика, Филипопол, Адрианопол и други по-малки градове и крепости, в които безспорно също имало гарнизони. Проучванията обаче показват едно значително по-слабо засвидетелстване на романизиран етнически елемент. Много по-ярко и внушително присъствали малоазийски преселници, носещи със себе си комплект от белези, характерни за елинизираното население в империята, т.е. гръцкия език, източните култове, а по-късно и модификациите на християнската религия, характерни за нейния източен вариант. Това били гърци от Мала Азия и други провинции на империята, също сирийци, копти, арменци и др. И така, докато за териториите на север от Стара планина е характерно романизирането на местното население, то в земите на юг от нея преобладавал елинизираният етнически елемент – констатация, която може да се отнесе с пълна сила и за етническата среда във Филипопол и около него[1]. Веднага трябва да се добави, че и в Мизия са засвидетелствани многобройни преселници от малоазийските провинции, но конкретно за Филипопол това присъствие е особено внушително и най-плътно в сравнение с останалите градове в Тракия[2]. Разбира се, не трябва да се абсолютизират и двете наблюдения, тъй като най-малко етническите промени и преселническите процеси могат да бъдат разграничени и прецизно уточнени поради невъзможността дадено мнение да се подкрепи преди всичко с категорични изворови сведения. Както в Мизия имало заселване на елинизирани представители от Мала Азия, така и в Северна Тракия се установявало население от романизирани преселници.

Именно тези новопоявили се преселници, и то не само войници във военни селища и гарнизони, но и други жители на империята с различна професионална и социална принадлежност, чувствително навлезли и деструктурирали местното население в Тракия като цяло и в северните ѝ области в частност. Не би могло да се каже, че завареното население изчезнало, но то безспорно очевидно намаляло вследствие на варварските нашествия. От друга страна, в живота все по-често се налагали смесените бракове между траки и лица от други етнически групи[3]. Този процес на постепенно обезличаване на тракийското местно население, по-точно неговата асимилация в резултат на целенасочената колонизационна политика, бил особено ясно изразен в големите стари тракийски градове, какъвто бил и Филипопол. От друга страна, селското население успяло да запази относително своята характерна принадлежност към тракийския етнос. Изследователите на етническите промени през Късната античност стигат до заключението, че в най-общи параметри старото тракийско население се запазило до края на IV в. и че през V и VI в. траките живеели предимно в селата. Също е изказано мнение, че старото римско население може да се проследи до края на IV в. навсякъде, а в някои градове

като Филипопол то се запазило до V и VI в.[4] Това е обяснимо, тъй като големият град бил административен и военен център, съсредоточавал значителен военен контингент, както бил и център на търговия и занаяти. Влияние върху състава на населението в града оказвало, освен колонизационната политика на римските императори, и свободното миграционно движение на населението, доколкото това се извършвало през Късната Римска империя. Всички тези фактори, взети заедно, способствали за появата на пъстрота и разнообразие сред населението на такива градове като Филипопол. Но независимо от процеса на асимилиране на тракийския етнос, погрешно ще бъде да се абсолютизира и това явление, тъй като имало и, макар и по-редки случаи, които свидетелстват за запазване на тракийския произход, или най-малкото за съхраняване на родовата памет за този произход. Етническите промени в Тракия като римска провинция определено засегнали и Филипопол и били постоянна практика от I до IV в.

Етническата пъстрота на населението в Тракия се обогатявала и вследствие на непрестанния приток на варвари от различен произход. Процесът на усилено заселване на варварски племена в Римската империя започнал през втората половина на III в. Трябва да се отбележи, че докато в Долна и Горна Мизия и Малка Скития се заселили като федерати на империята през III в. големи групи от даки, бастарни, карпи, парти, гепиди, певтинги, вандали, сармати и други, то за земите на юг от Стара планина няма сигурни данни за появата на подобни групи[5]. Сведения за заселвания в Тракия, които можем да свържем с Филипопол, посочват, че в областта били заселени готи[6], карпи (272 г.), сармати, гети, парти, армениаки, адиабени (278 г.)[7]. През 290 г. в Тракия били заселени групи сарацини, като се съобщава, че преселването било извършено върху пустеещи земи в областта[8]. В началото на IV в. (303 г.), по времето на император Галерий, на юг от Стара планина било заселено някакво чуждо племе, без да се отбелязва етническата му принадлежност, за което някои изследователи предполагат, че се състояло от карпи[9]. Тракия била отново обект на заселническа дейност по времето на император Константин Велики, който през 334 г. дал право на язики, сармати и готи да се заселят в Тракия, Скития и Македония[10]. През 343 г., вероятно като федерати, в Тракия били заселени жители от персийската област Адиабене[11]. През IV в. също в Тракия проникнали готи. От политическата история на града знаем за голямата война между нахлулите в империята готи и войските на император Валент, който загинал при Адрианопол в грандиозната битка с тях на 9 август 378 г. Според сведенията на Амиан Марцелин след кръвопролитните сражения част от жителите на Адрианопол се отправили към Филипопол, Сердика и Македония[12]. Този случай илюстрира пример за демографски промени, конкретно свързани с Филипопол, под въздействието на мощни варварски нашествия в Тракия. В периода 376–382 г. нахлули вестготи, алани, сармати и други племена[13]. От 395 г. за около 5 години последвали непрекъснати нашествия на готи и хуни в Тракия[14]. Честите опустошителни нападения на хуните в средата на V в. също могат да се причислят към факторите, отразили се върху етническите промени в областта, които засегнали и Филипопол.

Всички тези заселвания и нашествия на варварски племена в Тракия през разглеждания период естествено не могат да се използват като категоричен аргумент, че сред градското население на Филипопол задължително присъствали техни представители. Въпреки това хипотезата, че представители на някои или на повече от тези народностни групи са прониквали по един или друг начин и повод в

града и са се включили в състава на населението му, е напълно правдоподобна. Разбира се, това преселване не било доминиращо и определящо. Подобен извод се подкрепя не само от липсата на преки изворови свидетелства за заселване във Филипопол на компактни, макар и малки общества от представените племенни групи, но и от законодателството през втората половина на IV в. Поради това казаното дотук за множеството варварски племена има за цел да представи общата етническа картина в Тракия, на фона на която се развивал, съществувал и етнически структурирал Филипопол през ранната византийска епоха.

Така в Теодосиевия кодекс съществува закон относно браковете с варвари, който е издаден на 28 май (370/373 г.) по време на императорите Валентиниан и Валент. Той гласи, че никой провинциален жител, към което и съсловие да принадлежи или от което и селище да произхожда, няма право да сключва брак с варварка, а провинциална жителка също не трябва да се свързва с варварин. Ако все пак такива бракове се сключат, се предвижда смъртно наказание, тъй като те се окачествяват като вредни и подозрителни[15]. Издаването на този закон свидетелства, че подобни бракове, колкото и рядко да са сключвани, са били факт и трябвало да се предприемат мерки за тяхната забрана. Това строго разпореждане се отнасяло сигурно и до жителите на Филипопол. С него се целяло запазването не толкова на етническата чистота на градското население, колкото да не се нарушава принципът за право на гражданство в империята, което било привилегия, но не и за варварите-пришълци. Това законодателство не само ограничавало, но и забранявало проникването на варвари или войници-варвари дори вече като колони в градовете на Тракия. Варварите можели да сключват бракове само помежду си. Един друг закон, издаден и включен през 409 г. в същия кодекс, е твърде показателен за отношението на централната власт в империята към варварските племена, в конкретния случай – скири и хуни. Текстът постановява те да бъдат приети в земите на империята като колони със съответно правно обезпечаване на техния статус. Важен е принципът собствениците на земите да използват труда на варварите като на свободни хора. Забранява се те да бъдат използвани като роби в градовете, както и напълно се забранява те да живеят в пределите на провинциите Тракия и Илирик, а могат да се заселват само в „отвъдморските провинции“, т.е. в Мала Азия[16]. Това отново показва, че императорската политика целяла специално Тракия да се запази по възможност по-дълго време етнически непроменена.

Законът е показателен за отношението към варварите, като определено се подчертава една дискриминационна политика спрямо тях. Това законодателство явно спирало проникването предимно на варварски представители в градовете в Тракия, което се отнасяло и за Филипопол. Независимо от това, според мен варварски прониквания е имало, но във Филипопол например липсват конкретни данни за това. Изказано е мнението, че варварите били по-многолюдни в североизточните покрайнини на Балканския полуостров – провинциите Малка Скития, Долна Мизия и отчасти Горна Мизия. Тук имало най-много пустеещи земи и тук се извършила най-масовата колонизация на варвари. Областта на юг от Стара планина била сравнително по-слабо засегната от споменатите етнически промени. Тук местният тракийски елемент се запазил сравнително най-плътно, а броят на варварите бил значително по-малък в сравнение със земите на север от Стара планина[17]. Тази констатация може да се отнесе конкретно и за гр. Филипопол, където се запазил до голяма степен тракийският местен етнически компонент. Промените,

доколкото ги имало, се изразили повече по посока на елинизирането на населението, отколкото към романизирането и варваризирането му. Изказано е мнението, че в Мизия и Тракия след IV в. се наблюдава значителна етническа пъстрота, като в отделните райони имало различни тенденции на преобладаване на конкретни етнически групи. В черноморските крайбрежни градове доминирали малоазийските преселници, в Мизия – варварският елемент, а в Тракия – траките[18].

Независимо от законодателството, забраняващо бракове с варвари и заселване на колони в Тракия, такива бракове и такива заселвания се осъществявали[19]. Някои епиграфски паметници от Филипопол, отнасящи се към IV в., сочат по-конкретни данни относно етническата принадлежност на лицата, с които те са свързани. Такъв е намереният във Филипопол надгробен надпис на „Зиновий, антиохиец от Ларманаза"[20]. Също от филипополски надписи са известни имената Ἀλέξανδρος[21], Ζώσιμος, Χρυσόγονος[22]. Те показват, че старото местно население, макар че намаляло, все пак може да бъде проследено до края на Античността[23]. Тези имена са указание за наличието на елинизирано население, което се запазило не само до края на античната епоха, но и след това и не само във Филипопол, но и в други градски центрове в Тракия[24].

Друг надгробен надпис от първата половина на IV в. съдържа конкретно сведение за етническата принадлежност на погребаното лице. Починалият „говори" в надписа от първо лице: „Аз, Татиан (Τατιανός), като излязох от Азия (т.е. провинция Азия – бел. прев.), обикаляйки от град на град, дойдох в главния град на Тракия – Филипопол."[25] Това е пряко свидетелство за азиатския произход на гражданин на Филипопол. Твърде показателно е и друго сведение, което се извлича от IX реч на Химерий (към средата на IV в.) и съдържа данни за етническата принадлежност на лицето, за което става дума. В пасажа се прославя млада жена от Филипопол, бъдеща съпруга на Север, висш административен чиновник от Гърция, която била тракийка по произход и нейните предци възхождали към царското потекло на одрисите. Предците ѝ по бащина и майчина линия били от родовете Хермогенци и Меди и дори до нейно време заемали господстващо положение в Тракия[26]. Изричното споменаване на тракийския произход на тази личност, по-конкретно като потомка на два знатни тракийски рода, показва, че етническата принадлежност към траките се смятала за престижно достояние.

Така очерталата се етническа картина във Филипопол с помощта на аналогии, както и на фона на общите тенденции в етническите промени в Тракия и въз основа на оскъдните преки свидетелства показва една относителна стабилност на тракийския племенен компонент, наличието на азиатски преселници, елинизирано градско население и слабо проникване на варварски етнически елементи. За последните не се срещат извори, но неминуемо техни представители са присъствали в града. Елинизацията в Тракия се улеснявала и от обстоятелството, че този процес имал своите корени още през предримския период. Тази картина се запазила докъм края на VI в., когато с масовото заселване на славяните на Балканския полуостров започнал нов етап в развитието на източнобалканските земи. Трябва да се отбележи, че динамиката, с която се характеризират етническите промени между Хемус и Дунав, не се наблюдава на юг от Стара планина.

През VI и VII в., когато славянското присъствие, и то почти повсеместно, е вече безспорен факт на Балканския полуостров, липсват преки свидетелства за промени в етническия състав на Филипопол. Славяните сякаш съзнателно избяг-

вали, поне според изворите, атаки срещу Филипопол. Ако в околностите на града и в селските райони на Тракия славяни отсядали и се заселвали за по-дълго време или завинаги, то в самия Филипопол те не са засвидетелствани. Разбира се, тази констатация не изключва отделни представители на многобройните славянски племена да са прониквали в града. Това може да се предполага повече като изключение, отколкото като някаква ритмична практика. В раздела за политическата история на града вече изказах вижданията си относно отсъствието на компактен славянски елемент във Филипопол. Диагоналният път през полуострова, свързващ Централна Европа с Константинопол, по който един от главните градове бил интересуващият ни Филипопол, се охранявал все така зорко със значителни гарнизони в по-големите градове. Североизточните и югозападните области през VI–VII в. били значително по-слабо пазени от византийските войски и достъпът до тях бил сравнително по-лесен и безпрепятствен. Империята правела всичко възможно да контролира Северна Тракия, която пък от своя страна отвеждала към непосредствения хинтерланд на Константинопол. Поради това не могат да се констатират забележителни етнически промени в състава на населението на Филипопол. В изворите не са отбелязани нито завземане на града, нито дори обсада от славянски племена, така чести и настоятелни през втората половина на VI и първата половина на VII в. в южна посока към Солун и около самия град. Филипопол и през този период запазил в глобален аспект своята етническа характеристика – тракийско и елинизирано население с наличие на преселници предимно от източните провинции на империята[27].

За този ранен период от средновековната епоха е важно да се отбележи присъствието на значителна еврейска община в града, за която се съди по уникалната със своята мозаична украса богата синагога, открита край най-източното кардо (улица в посока север–юг) на Филипопол. Първоначалният строеж се датира към II – средата на III в. Именно в средата на III в. тя е разрушена от готското нашествие, но впоследствие е възстановена в началото на IV в., а през V в. последвало преустройство. Синагогата съществувала докъм края на VI в., след което била окончателно разрушена. Поставям под съмнение изказаното от археолозите мнение, че краят ѝ настъпил в резултат на нашествие и погроми на славяните, тъй като подобни големи сътресения в един толкова голям град като Филипопол биха били отбелязани по някакъв начин. Не е изключено нейното събаряне да е резултат от погроми над евреите, които съпътствали историята на Византия, но трябва да се признае, че и за това няма сведения. Възможно е земетресение да е разрушило синагогата (?). Изследователката на този рядък и много интересен култов паметник заключава, че той бил издигнат сред богат еврейски квартал, за което съди по останките от солидни постройки около него в един съвременен на синагогата културен пласт[28]. Възниква въпросът: след като храмът на евреите във Филипопол е съществувал до края на VI в., който е бил тясно обвързан с присъствието на еврейско население, то каква е съдбата на представителите на този етнос в града? Такова население безспорно е имало и то неизменно е живяло и през следващите столетия заедно с други народности, попълвано от значимия поток преселници от източните провинции по време на организираните акции от византийските императори. Евреите определено участвали и в миграционните процеси, неконтролирани от централната власт, които били с различна интензивност през различните периоди. По всяка вероятност евреите продължили да посещават своите култови цент-

рове и след VI в., но предвид нередките антисемитски прояви в империята (макар и незасвидетелствани във Филипопол), тези култови места не били така внушителни, така представителни и богати като ранната синагога в града.

След възникването на българската държава и нейното териториално разширение на юг от Стара планина в областта Загора в началото на VIII в., Филипопол вече се намирал близо до границите на империята с друга държава. През 746 г., след успешни действия в Германикия, император Константин V Копроним заселил пленени[29] сирийци-монофизити в Тракия, а през 752 г., след победоносен поход в Армения, заселил в Северна Тракия и арменци от областта на Теодосиопол[30]. Утвърдено е мнението, че те били преселени във и около Филипопол с цел отбрана срещу евентуална заплаха от страна на българската държава[31]. Нова заселническа вълна последвала, когато през 778 г. император Леон IV преселил голям брой сирийци-монофизити в Тракия. Тази императорска колонизационна политика отново се свързва с Филипопол, където впоследствие ще бъде засвидетелствана силна павликянска община, чиито корени основателно се търсят сред преселниците, дошли в града в резултат на големите размествания на етнически пластове в империята през VIII в. [32]

В началото на IX в., по времето на император Никифор I, се извършили значителни преселвания на християни в Тракия, в т.нар. „Славинии". Във връзка с това е изказано мнение, че християни са били преселени и във Филипопол, без да има преки свидетелства за това[33]. Възможно е преселническата кампания да е засегнала и Филипопол, но е трудно да се определи дали тя се отразила върху етническия състав на населението в града, тъй като е посочена само религиозната принадлежност на преселените. Едва ли това население било еретическо, което е сигурно за предходните преселнически кампании, тъй като в териториите, населени плътно със славяни, не било целесъобразно да се изпращат такива поданици на империята, които биха пречили за конфесионалното приобщаване на тамошните езичници към ортодоксалната християнска религия. Но, разбира се, етническата принадлежност точно на тези преселници християни не може да се уточни. Възможно е те да са били от европейските части на Византия, а не от Азия или Северна Африка.

Данни за демографски промени се съдържат в сведението на Теофан Изповедник, което съобщава за бягство на населението от Филипопол по време на военната кампания на хан Крум през 812 г.[34] Част от населението избягало от Филипопол и от други градове и крепости в Северна Тракия (Анхиало, Берое, Никица, Проват). Устремният ход на Крумовата войска в Тракия създал психоза, която лавинообразно се изразила в бягство към крепости, вероятно в непосредствения хинтерланд на Константинопол. Възможно е след оттеглянето на българските войски тези бежанци отново да са се завърнали във Филипопол, но може част от тях завинаги да са го напуснали. Този род преселвания, които не били резултат от императорската политика, все повече щял да се превръща в практика през следващите десетилетия и векове в тракийските територии. Тук е мястото да се отбележи, че освен бягство от крепостите по време на военни кампании, се наблюдава и обратният процес, т.е. съсредоточаване на жителите от непосредствените околности на града зад крепостните стени, където намирали относителна сигурност и защита. Такива случаи се наблюдавали и при Филипопол и това е един от пътищата, по които представители на варварски преселници, главно славяни (за периода VI–VII

в.), населяващи предимно селските райони около града, проникивали в него. Някои оставали и след преминаването на опасността, която ги била принудила да търсят защита зад градските крепостни стени. Но за такова проникване може да се предполага по принцип, без то да се потвърждава от сведения в изворите.

Друг важен въпрос, свързан с демографските промени в Тракия и засягащ вероятно и Филипопол, е масовото изселване на ромеи от градовете и селата в тази област по време на българските военни кампании и заселването им в североизточните предели на България и отвъд р. Дунав. Тази практика започнала при хан Крум, била прилагана при цар Симеон и продължила и след възстановяването на българската държава в резултат от въстанието на Асеневци през 1186 г.

Като първо проникване на български владетел във Филипопол вече приех съществуващото, а в някои случаи и оспорвано мнение[35], че това било сторено от хан Маламир през 836 г. Би трябвало да се приеме, че тогава градът бил включен за пръв път в административните граници на българската държава. Положително през този период, който не продължил дълго, тъй като при княз Борис I Филипопол отново е в пределите на Византия, се осъществило и първото проникване на представители на етническите компоненти на бъдещата българска народност. Като се има предвид, че тук били установени български военен гарнизон и българска административна управа, може да се предположи, че в началото в него била представена предимно прабългарската аристокрация. Без това становище да може категорично да се поддържа, се предполага, че близо 28 години през IX в. Филипопол бил в границите на българската държава.

По време на усилените военни кампании на цар Симеон в Тракия градът признал номиналната власт на българския цар[36]. Тогава във Филипопол, откъснат от столицата Константинопол, проникивали и представители на българския народ. От времето на цар Петър съществува изворово сведение, че вече имало българи, заселени или намиращи се в околностите на големите тракийски градове, включително и във Филипопол, или в самите градски византийски центрове. В Житието на св. Мария Нова се споменава, че цар Петър сринал стените на византийските градове, завзети от баща му, т.е. от цар Симеон, с помощта на намиращите се там българи[37]. Действително сведение за превземането на Филипопол от цар Симеон не е известно, но големите демографски разместивания в Тракия, извършени в пряка връзка с неговите военни кампании и под техния натиск, дават основание да се допуска проникване на българи и в този град по това време.

През 970 г. киевският княз Светослав превзел и разорил Филипопол. В сведението на Лъв Дякон по този повод се съдържа единственото указание за числеността, и то на част от населението на града тогава. Става въпрос за жестокостите на Светослав, по чиято воля били набити на кол 20 000 души при завземането на града[38]. Те били част от заловените след падането на Филипопол. От сведението не е ясно дали цитаделата е паднала, или този голям брой хора, избити по най-зверски начин, са били предимно от живеещите в равнинната и неукрепена част на града, а също и от неговите околности. При всички случаи, дори и да е имало пробив в отбранителната система от солидна крепостна стена с кули и други съоръжения, преобладаващото мнозинство от загиналите било от подградията и непосредствените околности на Филипопол. Изворът показва, че не всички жители на града били физически унищожени, а 20 000 от тях. Това наистина са част от жителите, тъй като животът продължил, без да се създава впечатление, че градът бил засе-

лен отново. Това е първото унищожение на голяма част от населението на Филипопол през средновековната епоха, което предизвикало демографска катастрофа и се отразило пагубно върху цялостния стопански и икономически живот в града. Изтреблението било съпътствано положително и от бягство извън града на тези, които са можели да се спасят от насилието. Дали по време на тази кампания във Филипопол се заселили представители на русите или други етнически групи от предвожданите от Светослав войски, засега можем само да гадаем. Някои може би предпочели да се заселят в плодородната Филипополска равнина, отколкото да се върнат обратно в земите край р. Днепър, но това остава само в сферата на предположенията.

След падането на североизточните области на българската държава през 971 г. император Йоан Цимиски заселил манихеи в областта на Филипопол, а може би и в самия град[39]. Отново се срещаме с преселническата дейност на византийските императори, но и този път, както при предишните, се посочва само религиозната принадлежност на преселниците и отново по аналогия и чрез съпоставяне би трябвало да направим извода, че те са били, най-общо казано, монофизити – сирийци или арменци, или двете народности. Изрично сведение за преселване на арменско население в Северна Тракия от император Василий II между 980 и 986 г. се съдържа в Историята на Степан Таронски (Асохик), живял и творил през XI в. В Македония (би трябвало да се разбира Северна Тракия) били преселени арменци, подвластни на този император, за да ги противопостави на българите[40]. Това заселване било наложително поради значителното намаляване на населението както в непосредствените околности на Филипопол, така и в самия град след погрома на княз Светослав. Заселването имало и друга цел – укрепване на отбранителната сила на града и областта, тъй като до 1018 г. тя била погранична на българската държава, начело най-напред със Самуил (991–1014), а след това с Гаврил Радомир (1014–1015) и Иван Владислав (1015–1018).

След окончателното падане на българската държава през 1018 г., в резултат на завоевателните походи на император Василий II, териториите на българското царство административно, политически и икономически били включени във Византийската империя и влизали в новото административно разпределение на балканските територии. След този момент, когато нямало политически граници, когато всички, включително и българите, в пределите на империята били византийски поданици, съществувала много по-голяма възможност и свобода за миграционни процеси в рамките на Византия, доколкото изобщо може да се говори за тези процеси в условията на феодалното стопанство и при твърде затворения икономически живот.

Единадесети и дванадесети век са забележителни в цялостното развитие на политическия и икономическия живот във Византийската империя. Това е епохата на Комнините, по време на които във Византия чрез политиката на император Мануил I Комнин се възродила идеята за реставрация на някогашните граници, в които влизали Италия, Северна Африка и Азия. Икономическият просперитет, също така характерно явление за империята по това време, се отразил и върху демографското движение в балканските територии. Безспорно по-високата степен на развитие на икономическия живот – занаяти, търговия, пазарни отношения в големите византийски балкански градове – привличала жителите на до голяма степен разорените и икономически по-нестабилни райони на бившата българска държа-

ва. Това население, обедняло вследствие на разорителните и продължителни военни сблъсъци между Византия и България от 70-те години на X до 20-те години на XI в., било привличано от големите центрове на юг, в това число и от Филипопол. Един друг важен фактор, влияещ върху миграционните процеси в посока от север и североизток към юг и югоизток, са засвидетелстваните през XI и XII в. нашествия на печенези, кумани, узи, които опустошавали северните български земи, цяла Мизия, а също навлизали и в Тракия. Нашествията принуждавали населението в тези области да търси спасение и относително спокойствие в богатите византийски центрове в Тракия.

През този период се осъществило навлизане на българско население и във Филипопол. Разбира се, това преселване не се отнася само за българи, но и за други етнически групи и не можем да предполагаме, че този процес е бил много интензивен, поради характера на социалните и икономическите отношения през втората половина на XI и първата половина на XII в. Но все пак като цяло етническото присъствие на българите на юг от Стара планина придобивало все по-забележими очертания. Този извод е въз основа на сведения от края на XII в. за присъствието на българи, които заедно с арменците през 1190 г. подпомагали участниците в Третия кръстоносен поход. Също така около 1200 г. се съобщава за сънародници на Иванко и на привържениците на цар Калоян в Пловдив. Появата на това компактно население от българи в града е резултат от миграционни процеси, протекли през XI и предимно през XII в. Макар и не преобладаващо, това население категорично присъствало в града, било фактор и щяло да продължава да играе все по-важна роля във вътрешния му живот[41]. И през XI–XII в. Филипопол запазил своя облик на град с доминиращо гръцко или елинизирано население, а всички негови жители, независимо от техния териториален или етнически произход, били византийски поданици.

През 70-те години на XI в., във връзка с бунта на Лека и войните срещу норманите, водени от Алексий I Комнин, както и с въстанието на Травъл, изворите свидетелстват за присъствието във Филипопол на силна павликянска община[42]. Въпреки че този въпрос определено засяга религиозната сфера, той има отношение и към етническия състав на населението. За павликяните във Филипопол се споменава и в началото на XIII в. под названието popelican[43]. Родината на тази широко разпространена и дълготрайна ерес във Византийската империя е Армения, а периодът на появяването ѝ се отнася към VI–VII в. Изследователите изказват мнение, че не само на изток, където в етнически смисъл павликяните и арменците се смятат за идентични, но и на запад от „историческа Армения“ павликянството обхванало значителни маси арменци. Неслучайно е също, че до Сергий (Тихик – първата половина на IX в.) вождовете на павликяните били почти изключително арменци[44]. Но все пак павликяните трябва да се разграничават от арменците като религиозна общност, тъй като между тях освен арменци имало и други народностни групи (сирийци или най-общо малоазийски преселници). Съществувала и голяма арменска етническа група жители на Филипопол, която трябва да се разглежда като различна от павликянската. За павликяните – тази пъстра по етническа характеристика, но с еднаква конфесионална принадлежност група – се знае, че населявали определен квартал в равнинната част на града в югоизточна посока. Този квартал бил опожарен от Рение дьо Три при бягството му към Стенимахос[45].

За появата на компактни маси българи, проникнали в околностите на Филипопол и в самия град през XI в., научаваме от сведенията в изворите от края на XII и началото на XIII в. За проникването на други етнически групи през XI в. разполагаме с преки сведения. Такъв е случаят с печенезите около Филипопол и в самия град през първата половина на XI в. Откриваме ги в бунта на Лека (1079 г.) с център Филипопол. Роднинство чрез брак го свързвало с пенечезите. Поддръжниците и съюзниците му също били печенези[46]. Със значително участие на печенезите се отличава и въстанието на Травъл (1084 г.), също избухнало във Филипопол и разпространило се в Северна Тракия[47]. В изворите по този повод се подчертава проникването на големи маси печенези в околностите на Филипопол, което предполага и навлизането и заселването на техни представители в самия град.

В Тракия както успоредно с печенезите, така и самостоятелно прониквало и друго номадско племе, идентифицирано с куманите, които след значителния удар срещу печенезите през 1091 г. засилили чувствително своя натиск в областта. За преки нападения срещу града няма сведения. Анна Комнина обаче съобщава, че окаяното състояние на стените на Филипопол се дължало на завладяването му от таврите и скитите, т.е. печенези и кумани[48]. Това дава пълно основание да се приеме, че куманите са етнос, присъствал около Филипопол в тези тежки, размирни десетилетия в края на XI в., и е логично да се допусне, че техни представители се инфилтрирали в самия град, подобно на печенезите. През 1122–1123 г. вероятно отново последвало печенежко проникване в Пловдив по време на голямото нахлуване на тези номади на юг от Стара планина. След това те окончателно били разбити от силите на империята. За ново голямо куманско нахлуване на юг, т.е. в Северна Тракия, изворите споменават през последните години на XI и първите десетилетия на XII в.[49] Вероятно тогава кумани проникнали и в Пловдив. Имайки предвид номадския характер на тези племена, който се запазва до първото десетилетие на XIII в. (по-конкретно при куманските съюзници на братята Асеневци), може да се предполага, че проникналите техни представители били твърде малобройна група, която избрала уседналия начин на живот, привлечена от високата градска култура на богатия византийски град.

Освен нашествията на кумани и печенези, в последните години на XI и през XII в. околностите на Филипопол и самият град били свидетели на преминаването на кръстоносците от Първия, Втория и Третия кръстоносен поход. При Първия поход (1096–1099) през земите на Филипопол преминали рицари, висши и нисши духовници, селски и градски бедни люде, чиято етническа пъстрота включвала предимно французи, също така шваби, баварци, лотаринги[50]. Относно Втория кръстоносен поход (1147–1149), в който взели участие французи и германци, съществува сведение, от което недвусмислено се прави извод за част от етническия състав на населението в Пловдив. Извън стените на града германските рицари и кръстоносци открили т.нар. „латински квартал“, откъдето се снабдили с изобилни хранителни припаси[51]. Това показва, че към средата на XII в. в непосредствена близост до стените на града в предградие или квартал живеели преселници от западен произход, известни обикновено с прозвището или събирателното понятие „латинци“, включващи предимно французи, германци, лангобарди и др. Те оформили специален квартал вероятно от търговци, занаятчии, притежатели на кръчми, странноприемници и конюшни. Поради етническите и религиозните различия с преобладаващата част от гражданите във Филипипол тези западни представители се за-

селили в квартал в непосредствена близост до градските стени, в който имало и църква с патрон св. Георги[52]. Латинският квартал добил вероятно особено значение и развитие след 40-те години на XII в., т.е. по времето на император Мануил I Комнин, известен с покровителствената си политика по отношение на латинците, които имали широк достъп не само до Константинопол, но и до по-големите градове на империята. Изказано е предположение, че латинският бург бил център на пазар и че там се заселили венецианци[53]. Вълна̀та от германски и френски рицари и други поклонници от Втория кръстоносен поход също може би оставила свои представители в латинския квартал до стените на Филипопол. Изворите свидетелстват, че групи кръстоносци се подвизавали в квартала, а атребатийският епископ Алвиз бил погребан в църквата „Св. Георги“.

Сведението на Одон дьо Дьой е основание, въпреки че се отнася до Втория кръстоносен поход, без колебание да приемем, че непосредствено след времето на Първия кръстоносен поход и в годините около средата на XII в. тук се заселили и отсядали не само участници в кръстоносния поход от 1096–1099 г., но и други представители от западен произход. Сведения, че този квартал е функционирал преди 1099 г. (края на Първия кръстоносен поход), засега не могат да се привлекат. Не е изключено обаче основаването на квартала да е станало от малцина първи заселници преди началото на кръстоносното начинание на западноевропейските рицари. Любопитно е, че те се обособили и не проникнали в съответните социални и етнически структури на останалите жители на града[54].

Трябва да се отбележи, че не само този квартал съществувал като оформено общество от хора с постоянно местоживеене и етнически принадлежащи към една група. Така например въз основа на сведенията от реч на Никита Хониат, отправена към филипополския митрополит Константин Пантехни, се установи в общи линии мястото на квартал с арменско присъствие във Филипопол през Средновековието. Това са западните и северозападните склонове на Трихълмието, недалеч от съвременната църква „Успение на Св. Богородица“[55], или най-малко в близост до нея. По всяка вероятност в равнинната част на града, и то в нейните покрайнини, били оформени квартали на представители на печенези и кумани, доколкото е имало такива заселници.

Етническият произход винаги бил фактор и принцип, въз основа на който в една много разнообразна народностна среда се обособявали по-големи или по-малки общности не само в териториалните граници на държавата, но и в рамките на градската или селската структура. Това се отнася особено до Византийската империя, отличаваща се с голяма етническа пъстрота. Принципът на етническо групиране е особено устойчив в Пловдив и е характерен както за цялото Средновековие, включително и за османската епоха, така и за периода от края на XIX до средата на XX в.; от обособяването следи има и в съвременността[56].

Във връзка с похода на Боемунд дьо Тарент, който бил продължение на Първия кръстоносен поход, т.е. този на Годфроа дьо Буйон, в изворите е засвидетелствано определението „български“ за градовете Филипопол и Адрианопол[57]. Сведението се отнася към 1096 г., но не бихме могли да го приемем като определящо етническия облик на Филипопол като български. Боемунд имал представа за балканските градове по време на нормандската кампания в западните територии на империята (т.е. земите на Балканския полуостров) в началото на 80-те години на XI в., тъй като бил участник в нея. Градът не би могъл да се окачестви като български по етническия произход на населението. Независимо че Филипопол не би

могъл да е в пределите на българската държава както в 971 г., така и когато тя била окончателно завладяна през 1018 г., сведението съдържа известни основания. От една страна, тази представа положително е отражение на дълбоко впечатляващия спомен за глобалното доминиране в Тракия на българската власт по времето на цар Симеон, макар че няма сведения нито Филипопол, нито Адрианопол да са били завладени от него. Тези градове обаче са го признали за сюзерен и процесът на проникване на българи се е засилил именно от времето на този български цар. От друга страна, това определение говори пряко за българи, навлезли и установили се във Филипопол преди преминаването на Боемунд дьо Тарент; той ги открива там през 80-те години на XI в. и през 1096 г., вече близо 78 години след като българската държава не съществувала. Сведението е потвърждение на изказаната вече теза, че миграционните процеси след 1018 г. довели до значително присъствие на българи в тракийските градове и по-конкретно, както изворът изрично съобщава, във Филипопол и Адрианопол.

Инфилтрирането на западноевропейски представители сред населението на Филипопол или заселването им във вече съществуващия латински квартал би могло да се допусне, че станало и по време на Третия кръстоносен поход, започнал през 1189 г. и състоящ се предимно от френски и германски благородници и поклонници от по-нисък произход. Специално рицарите на император Фридрих I Барбароса пребивавали повече от 5 месеца във Филипопол и околностите му. Именно по това време латинският квартал вероятно се обогатил с нови заселници. Напълно е възможно несигурното кръстоносно предприятие, затрудненията и мъглявата перспектива, както и богатата и плодородна филипополска околност и уреденият голям градски център да са причините за отсядането на аламани (германци) или французи в латинския квартал на средновековния Филипопол.

Във връзка с Третия кръстоносен поход (1189–1190) изрично се споменава за арменците в Пловдив, които заедно с българите останали в града и посрещнали западните рицари, като им осигурили храна и всичко необходимо[58]. В известната реч на Никита Хониат в чест на митрополит Константин Пантехни се говори за „арменска ерес“ в града, което свидетелства за присъствието на компактно арменско население в Пловдив[59]. През 1185 г. има сведение, че арменският католикос Григор IV Дъгха (1173–1193) бил сериозно обезпокоен за съдбата на арменското население на града, тъй като върху него бил оказван натиск от страна на филипополския митрополит[60]. Както бе вече отбелязано, със сигурност арменци се появявили в града много по-рано, още през 80-те години на VIII в., при преселническите кампании на византийските императори в Северна Тракия, но от средата на XII в. в изворите има изрични сведения за тяхното присъствие във Филипопол. Когато говорим за арменци в Пловдив през Средновековието, трябва да се има предвид, че те не са еднородна в религиозно и социално отношение общност. Арменското присъствие включва арменска община със своя християнска, но антихалкедонистка църква; арменци в състава на павликяните и павликянската община във Филипопол и арменци, принадлежащи към поземлената и военната византийска аристокрация, които влизали във високите кръгове на държавния апарат, били близки до двора и изповядвали ортодоксалната християнска религия, признавайки Халкедонския символ на вярата[61].

През следващите години, в края на XII и началото на XIII в., по време на динамичните и съдбоносни промени в Европейския Югоизток в Пловдив се наблю-

дава според изворите ново компактно присъствие на българи, ярко откроили се при управителя на града – българския благородник Иванко, който назначавал немалко свои сънародници (има се предвид в Пловдив)[62]. Така българското етническо присъствие се засилило и може да се изкаже мисълта, че трите основни групи били гръцката, арменската и българската, като гръцката била най-голяма. Освен това чрез изселническите кампании на цар Калоян предимно на византийско население от Северна Тракия се засилвало етническото присъствие на българите в тези територии, което е предпоставка за възможността те да проникват значително по-интензивно и в самия град. Завземането на града от цар Калоян през лятото на 1203 г. довело също до увеличаване на българското присъствие в него. Едва ли можем да свържем престоя на френските рицари на Рение дьо Три, който продължил около 8 месеца, с оставане на французи в града поради настроенията на нетърпимост към кръстоносците, проявени и от българи, и от гърци. Обстойното проучване на изворите от първите 5 години на XIII в. недвусмислено показва, че количествено българите присъствали в града в значителна степен и би могло да се говори дори за балансиране между двете големи етнически групи – българската и арменската.

През есента на 1205 г. Пловдив преживявал следващото голямо демографско сътресение – погрома на цар Калоян. При разглеждането на политическата история на града бяха направени опити да се аргументира мнението, че в периода 1205–1263 г. той бил в пределите на българската държава. Тук се утвърдила и българска административна власт. Несъмнено и българското присъствие било засвидетелствано все по-категорично. Именно през този период може да се приеме, че етническите групи: гърци, арменци и българи достигнали едно динамично равновесие. Погрешно е да се отива в една от двете крайности: че градът бил български, т.е. населението му се състояло предимно от българи, или че освен византийци, т.е. говорещите предимно гръцки език, други жители в него нямало. Смятам, че населението от традиционно гръцки произход и това от византинизирани други етнически групи преобладавало в града.

Във връзка с етническите и миграционните проблеми в Пловдив твърде любопитно е сведението на Георги Акрополит, отнасящо се до призива на филипополския гражданин Никола Манклавит в Мелник към съгражданите му, които според неговите думи били гърци, преселници от Пловдив, т.е. византийски поданици. Поради това той ги приканвал да предадат Мелник на император Йоан III Дука Ватаци по време на похода му през 1246 г. в югозападните тракийски територии[63]. Това сведение регистрира миграционно движение на гърци, граждани на Пловдив, преселили се в Мелник, което вероятно станало след погрома на цар Калоян над града, когато той бил в българските политически граници. Вероятно такова миграционно движение имало и в други посоки, например към Адрианопол и черноморските крайбрежни градове, където безспорно преобладавал гръцкият етнос.

След 1264 г., когато се засвидетелства най-масираното нахлуване на татарите в българските земи на юг от Стара планина, може да се допусне, че отделни представители на този етнос проникнали в Пловдив, което е в сферата на предположенията, тъй като преки сведения за завземането на града от татарите и за тяхното присъствие в него липсват[64]. Такова предположение смятам за логично, още повече, че татарската хегемония над българската държава продължила до 1300 г., а това осигурявало присъствието на татарски заселници за близо 30 години, ня-

кои от които е възможно да са се преселили в Северна Тракия и да са се инфилтрирали в Пловдив.

За близо 60 години (1263–1322) Пловдив бил в политическите граници на Византийската империя, а след това за около година отново – под властта на българския владетел, но едва ли тези промени се отразили върху етническия му облик. От сведенията за отбраната му през 1322 г., осигурена от цар Георги II Тертер, когато градът устоял на няколкомесечната византийска обсада, узнаваме за 1000 конници мизийци и алани с главнокомандващ алан. Начело на целия гарнизон, назначен от българския цар, бил Иван Русина. От неговото прозвище проличава и етническият му произход. Напълно е възможно освен аланите, които били наемници в служба на българския цар, да са били привлечени и сънародници на главнокомандващия Иван Русина. Така алани и вероятно руси присъствали в града близо една година, а след това се изтеглили поради завземането на града от византийците. Дали техни представители са предпочели да се заселят трайно във Филипопол, може само да се предполага.

Като се има предвид, че от 1323 до 1344 г. Пловдив бил отново под егидата на византийския император, то за цялостния период от близо 80 години (1263–1344) може да се предполага, че онази част от населението, състояща се от поданици на империята, говорещи гръцки език и чувстващи се ромеи, е била най-многобройна в сравнение с всички останали етнически общности. Както бе отбелязано в раздела за политическа история на града, от 1344 г. Пловдив бил в пределите на българската държава по споразумение и завладян от турците като български град по политическа принадежност[65]. Напълно е възможно след тази година в него да са се установили нови български заселници и по този начин българското присъствие да се е увеличило. При условията в Северна Тракия през XIV в. не би трябвало политическата принадлежност на един град, в случая Пловдив, да се преценява като идентична на неговата етническа характеристика. Градът остава с един многонароден облик, но двете основни групи граждани, които доминирали в състава на населението му, били гръцката и българската. Арменците продължавали да бъдат значителна етническа група.

БЕЛЕЖКИ

[1] А н г е л о в. Българската народност, 94–95, бел. 97.

[2] Т а ч е в а-Х и т о в а. Тракийските земи, с. 162.

[3] В е л к о в. Градът, 246–247; А н г е л о в. Българската народност, 87–91.

[4] V e l k o v. Cities, p. 280

[5] А н г е л о в. Българската народност, 82–83.

[6] Vita Claudii, IX, 168–169; В е л к о в. Градът, с. 232; Cities, p. 262.

[7] Vita Aureliani, XXX, 248–252; Г е р о в. Романизъм, II, 33–34.

[8] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, I, XIV, 4, 1–6, 26–28; В е л к о в. Градът, с. 233; Cities, p. 262.

[9] В е л к о в. Градът, с. 233; Cities, p. 263; А н г е л о в. Българската народност, 83–84.

[10] В е л к о в. Градът, 233–234; Cities, p. 263.

[11] L i b a n i i Opera. Rec. R. Forester. I – IV. Lipsiae. 1908. IV, Orat. 59, 77–86, 246–251; В е л к о в. Градът, с. 234; Cities, p. 263.

[12] I s i d o r u s I u n i o r i s episcopi H i s p a n e n s i s, Historia Gothorum, Vandalorum Sueborum. – MGH AA, XI, 1. 10, p. 271; A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, III, XXXI, 11–15, (ЛИБИ, I, 176–189); В е л к о в. Градът, с. 234; Cities, p. 262.

[13] В е л к о в. Градът, с. 234; Cities, p. 264; А н г е л о в. Българската народност, с. 84.

[14] В е л к о в. Градът, с. 234.

[15] The Theodosian Code, 3, 14. 1, p. 76 (ЛИБИ, I, 262–263). Според О. Сеек този закон се датира в 368 г.: S e e c k, O. Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaisertzeit. Stuttgart, 1919, p. 232; V e l k o v. Cities, p. 278.

[16] The Theodosian Code, 5, 6. 3, p.108 (ЛИБИ, I, 263–264).

[17] А н г е л о в. Българската народност, с. 86.

[18] В е л к о в. Градът, с. 246.

[19] Пак там, с. 246; V e l k o v. Cities, p. 277.

[20] B e š e v e i e v. Inschriften, No 210, 145–146.

[21] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 999, 76–77.

[22] L a u r e n t. Une inscription, 4–5.

[23] V e l k o v. Cities, p. 270.

[24] Според В. Велков тези имена са илюстрация за романизирано население във Филипопол, което не е убедително. Те говорят повече за елинистическа традиция: В е л к о в. Градът, с. 240.

[25] L a u r e n t. Une inscription, 4–5; B e š e v l i e v. Inschriften, No 207, 140–141; В е л к о в. Градът, с. 241.

[26] H i m e r i u s. Orationes, 9, 13, p. 83; В е л к о в. Градът, с. 244; Cities, p. 274.

[27] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Етнически състав, с. 9.

[28] К е с я к о в а. Антична синагога, 20–33.

[29] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 422.

[30] Пак там, с. 429 (ГИБИ, III, с. 269). За преселването на компактни маси население от император Константин V, а именно арменци и дори сарацини (араби) от Теодосиопол, между които положително е имало и монофизити, съобщава арменският историк Гевонд: История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. Перев. с армянского К. Н. Пагканяна. СПб., 1862, 90–91. Превод на български на част от текста в: БВИ. Подбрани извори и документи. 1. С., 1977, с. 98. Присъствието на арменците в средновековния Пловдив е разгледано у: Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Арменското присъствие, 119–134.

[31] А н г е л о в. Българската народност, с. 229.

[32] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 422; C e d r e n u s (Bonn), p. 19 (ГИБИ, VI, с. 220); O b o l e n s k y. Commonwealth, p. 67.

[33] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 486 (ГИБИ, III, с. 280).

[34] Пак там, 495–496 (ГИБИ, III, с. 284).

[35] Вж. тук, Дял първи, Първа глава.

[36] Пак там.

[37] Vita Marii Junioris, p. 702 (ГИБИ, V, с. 80).

[38] L e o D i a c o n u s, p. 105 (ГИБИ, V, с. 253).

[39] S c i l i t z e s (Thurn), (ГИБИ, VI, с. 260).

[40] Всеобщая история С т е п а н о с а Т а р о н с к о г о Асохик по призванию, писателя XI столетия. Перев. с армянского и объяснена Н. Эминым. М., 1864, с. 128. Превод на български на част от текста в: БВИ. Подбрани извори и документи. 1. С., 1977, с. 158.

[41] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Етнически състав, 14–15.

[42] C e d r e n u s (Bonn), II, p. 741 (ГИБИ, VI, с. 339); A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 4, 48–49; II, VI. 14, p. 81 (ГИБИ, VIII, 52–53, 55–57).

[43] V i l l e h a r d o u i n, II, § 399–400, 209–211; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, с. 114.

[44] Ю з б а ш я н. Армянские государства, с. 256.

[45] V i l l e h a r d o u i n, II, § 400, p. 211; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, с. 114.

[46] C e d r e n u s (Bonn), II, p. 741 (ГИБИ, VI, с. 339).

[47] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VI. 4, 48–49; 14, p. 81 (ГИБИ, VIII, 52–53, 55–57).

[48] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 177–178 (ГИБИ, VIII, с. 135).

[49] Пак там; C h o n i a t e s. Historia, 14–15 (ГИБИ, IX, 8–9).

[50] W i l l e r m u s T y r e n s i s, p. 50 (ЛИБИ, III, с. 180); Expeditio Friderici, 19–20 (ЛИБИ, III, 248–249)

[51] O d o d e D e o g i l o, 64–65 (ЛИБИ, III, 122–123).

[52] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинският квартал, 163–170.

[53] С ю з ю м о в. Внутренная политика, 63–68; A n g o l d. The Byzantine Empire, 203–209; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 85.

[54] Ордерик Виталис съобщава, че по време на Първия кръстоносен поход, 1096 г. Готие от Поаси бил погребан в крепостта, т.е. цитаделата, а не в квартала, където погребали в 1147 г. атрибатийския епископ. Вероятно латинският квартал все още не съществувал в 1096 г. От друга страна, кръстът върху тялото на Готие може би му е отредил престижно място в самата крепост: Orderic Vitalis, IX, 30–31. Подробно за латинския квартал вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 5 „Християнските храмове в Пловдив през Средновековието".

[55] Данчева-Василева, Илиев. Реч, с. 118.

[56] До 60-те години на XX в. в Пловдив бяха все още обособени териториално квартали, или т.нар. „махали": арменска, католическа, еврейска, турска, циганска. Арменският квартал се простираше около Трихълмието в източна, североизточна и западна посока.

[57] Albertus Aquensis, p. 312, 559–560 (ЛИБИ, III, с. 160, 162–163).

[58] Choniates. Historia, p. 509 (ГИБИ, XI, 37–38); Expeditio Friderici, p. 45 (ЛИБИ, III, с. 268).

[59] Choniates. Orationes, p. 192; Данчева-Василева, Илиев, Реч, с. 133.

[60] Бартикян. К истории, с. 55.

[61] Проблемът за арменците-халкедонисти през X–XII в. е обстойно разработен в трудовете на някои руски византолози от XX в., по-важните от които са: Марр. Аркаун; Бартикян. Роль игумена; Мурадян, П. М. Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети. Ереван, 1985; Мурадян, П. М. Проблема конфесиональной ориентации церкви Оненца. – Кавказ и Византия, 1987, вып. 5. В. Арутюнова-Фиданян разглежда изчерпателно проблема в неговата пълнота, като тезите ѝ са подкрепени с много извори и изследователска книжнина. В тях тя застъпва и успешно защитава тезата за арменския произход по родство и кръв на тези византийски поданици и тяхната грузинска ориентация, т.е. изповядването на халкедонската вяра, възприета от Грузинската църква: Арутюнова-Фиданян В. А. Армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи (X–XI вв.). Ереван, 1980; Контактная зона, 56–92. Подробно за арменското присъствие в Пловдив вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 4 „Ортодоксалното християнство и ересите във Филипопол (Пловдив) през IV–XIV в. Там също персонално са включени представителите на аристократичната върхушка от арменски произход, за някои от които категорично се знае, че са арменци-халкедонисти.

[62] Choniates. Historia, p. 509 (ГИБИ, XI, с. 61).

[63] Acropolites. Historia, 76–77 (ГИБИ, VIII, 174–175).

[64] Pachymeres, I, 230, 238 (ГИБИ, X, с. 156, 158–159).

[65] Cantacuzenus, II, 3, 66, 406–407 (ГИБИ, X, 362–363).

Четвърта глава

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК

Социалният облик[1] на Филипопол би могъл да се възстанови в два аспекта: 1) социално разслоение на жителите на града по принцип, при което по аналогия могат да се включат всички категории граждани, известни от законодателните, наративните и сфрагистичните източници, отнасящи се до градовете във Византийската империя и българската държава през посочената епоха, подобни по големина и значение на Филипопол; 2) социален състав, включващ само конкретни обществени прослойки, персонално или анонимно зафиксирани в разнообразните източници за историята на Филипопол (Пловдив). В случая ще бъдат приложени и двата подхода. Има периоди, за които отсъстват каквито и да било сведения, включително и за социалната стратификация в града, но без колебание може да се приеме, че тя е съществувала, и тогава се прибягва към обобщените примери за структурата на градското население, отнасяща се за цялата Византийска империя през конкретния период.

Социалната структура на Филипопол ще се проследи в хронологическа последователност. Условно ще бъдат очертани следните периоди: IV–VI в. – ранновизантийско общество с характерните за робовладелската епоха класи и съсловия, със зачатъци на новите колонатни отношения, които постепенно, но сигурно се налагали[2]; VII–X в. – поява на нова социална структура, при която робите като категория производително население намалели, а в най-висшите слоеве на градското население се появила нов тип византийска аристокрация с нов произход[3]; XI–XII в. – характеризира се с „феодализация“ на византийската социална структура като цяло и конкретно на градското население, с появата на едрите манастирски и светски феодални владения, притежание на едри поземлени собственици[4]; XIII–XIV в. – структурата запазила своя характер, като се задълбочила социалната диференциация и сред градското население се оформили нови прослойки.

Във византоложката литература не се дава еднозначен отговор относно хронологическите граници на ранновизантийското общество и неговия характер. Особено остро се дискутират въпросите, от една страна, за робовладелския характер на това общество, а от друга – за неговата интензивна феодализация. Един от основните възгледи по тези въпроси приема преобладаващия робовладелски облик на ранновизантийското общество[5]. Според това мнение има убедителни доказателства за запазването на робския труд в него. Друго становище приема времето от края на III и началото на IV в. за етап на качествен прелом, който определил стъпването на Византия по пътя на феодалното развитие[6]. Според това мнение

робският труд загубил определящото си значение в производителната сфера и като господстваща форма на зависимост се наложил колонатът. В изследванията, посветени на тези процеси в Тракия, има изразени две становища: 1) робовладелството било широко разпространено през първите три века на ранна Византия (IV–VI) и 2) през тези три века робовладението било слабо развито в сравнение с другите провинции в империята, но през IV в. се наблюдава известно увеличение на числеността на робите в Тракия поради големия брой пленници готи, продавани в робство[7].

Един по-задълбочен прочит на Теодосиевото и Юстиниановото законодателство дава основание да се направи изводът, че не така бързо и резултатно се преминало към феодалните производствени и социални отношения и че тяхното налагане бил един продължителен процес. Това не означава да се омаловажават новите форми на собственост и оттам – новото структуриране на обществото.

В по-големите градове на Византийската империя, респективно и във Филипопол, през IV–VI в. преобладаващи били робовладелските производствени отношения, поради което и основната производителна сила оставали робите. Източниците за поддържане на значителна робска маса били разнообразни: а) вътрешни – възпроизводство на робите, робство поради углавни престъпления и престъпване на юридически и нравствени норми, робство за дългове, самопродажба на свободни в робство, залавяне на свободни и тяхната продажба в робство, продажба на деца на свободни в робство, превръщане на пленени свободни в роби; б) външни – войните като един от най-сигурните източници на роби и търговията с роби.

Няма конкретни извори, които да посочват наличието на роби във Филипопол през този период, но в сведението за наказанието на висшия военачалник Марцел в средата на IV в. във Филипопол, който бил хвърлен в тъмница, се казва, че той бил третиран като „провинен роб“[8].

В този ранен период на Източната Римска империя или ранна Византия робовладелците като социална класа не били изчерпали стопанско-организационните пътища за поддържане на производителността на робския труд и неговото специализиране. Някои изследователи смятат, че отслабването на притока на роби от войните и увеличаването на робите от вътрешните източници не би трябвало да се тълкува все още като намаляване на цялостната роля на робския труд в стопанския и икономическия живот на империята[9]. Освен съществуването на огромно количество роби, законодателството разкрива появата и на други категории производително население, чийто статут се различавал от този на робите. Така например, успоредно с поддържането на робовладението, се поощрявало и освобождаването на роби, т.е. появата на т. нар. „либертини“, като средство да се повишат стимулите за труд на тези хора вече с друг статут, различен от робския. В началото освободеният роб не бил все още колон, а бил обременен с други, допълнителни задължения към господаря си, който имал значителни права над него. Такава практика за освобождаване на роби съществувала и при класическия тип робовладелски отношения и въпреки че ставала все по-често явление, тя не засегнала чувствително устоите на робовладелската система през IV в.[10]

Изворите относно IV–VI в. предоставят сведения за голям брой градски роби, заети в магнатски, църковни, императорски и муниципиални имения, назовавани servi civitatis или servi publici. Тази категория роби била обществена собственост на града[11]. Към края на V в. градовете загубили голяма част от своите роби-

занаятчии и тези, заети в обслужването на градското стопанство. Юстиниановото законодателство свидетелства за спадане ролята на градските роби. През VI в. тази социална категория запазва значението си само като муниципиални служители и специалисти по надзора за поддържане на градското благоустройство[12].

Сред градското население през периода IV–VI в., след напълно безправните роби и тези с ограничени права, т.е. новоосвободените, в йерархическа последователност следвала голямата социална група на свободните граждани, която включвала 3 съсловия: плебеи, куриали и привилегировани. Плебейското съсловие от своя страна се деляло на висше и нисше, т.е. honestiores и humiliores. Нисшата социална категория на плебса в ранната Византийска империя, известна още и като plebs urbana, включвала дребни градски земевладелци и земеделци, занаятчии, търговци, представители на свободни професии, наемни работници, безимотна градска беднота. Интерес представлява трансформирането на античния градски плебс през периода IV–VI в. в нова, качествено различна свободна група граждани. Нисшето свободно гражданство в големите византийски градове, респективно и във Филипопол, се отличавало с голяма пъстрота и многослойност в сравнение с предходния период. Този род свободни граждани по принцип нямали достъп до градското управление. Постепенно обаче в самото плебейско съсловие се извършвали процеси на диференциация, като част от представителите му се разорявали и попълвали най-нисшата прослойка – градската беднота, а друга част успявала да натрупа известни богатства, т.е. да увеличи своя икономически потенциал, и така да се издигне в социално отношение. Някои от забогателите представители на плебса били привличани в управлението на града, т.е. в съсловието на куриалите[13]. През 70-те – 80-те години на IV в. към плебеите, притежаващи голям брой роби, били предявени изисквания да изпълняват муниципиални задължения, независимо от своя нисш произход[14].

В резултат на имуществената диференциация на плебса се оформила прослойка, чийто статус бил отразен в законодателството на империята. Такава категория в средите на плебса била търговската върхушка – negotiatores, богати търговци, които заемали междинно място между куриалите и плебса[15].

През V в. настъпило известно обедняване на градовете, вследствие на което започнала разпродажба на вътрешноградска собственост – домове, работилници, лавки, места за търгуване и др. Това довело до забогатяване на търговско-занаятчийското съсловие на градския плебс[16]. И така преобладаващото мнозинство на търговците и занаятчиите във византийския ранен град оформило т.нар. „ordo plebeorum". Сред тях имало и малък брой земевладелци, но по принцип земевладеенето било показателно за привилегированото съсловие. Именно сенаторите били представители на най-богатото и привилегировано съсловие и същевременно на най-едрите земевладелци.

Промените, които настъпили сред част от плебейското съсловие, довели до участието му в муниципиалната администрация, където по-богатите представители на плебса можели да заемат и изпълняват определени нисши административни длъжности. Именно поради това политическата правоспособност на плебса била свързана с всички изменения в имущественото и социалното положение на това съсловие свободни граждани. Плебсът участвал в избирането на своите дефенсори. Също така още от времето на Константин Велики със закон било дадено право на плебса за пряка апелация към държавната администрация. Това разпореждане се отнасяло до всички градове в империята[17].

Законодателните актове показват, че няма категорично разграничаване в средите на плебейското съсловие на нисши и висши категории и няма основание цялото плебейско съсловие да бъде окачествявано като нисше, така както то формално е зафиксирано обикновено в наративните извори. Дифузирането от по-бедните към по-имуществените слоеве на това съсловие размивало границите между отделните прослойки с течение на времето. От друга страна, през IV–V и началото на VI в. стабилността на част от плебейското съсловие – дребните собственици (занаятчии и търговци), се нарушила. Настъпила известна поляризация вътре в съсловието и това се отразило върху привилегированото положение на тази част от градския плебс и неговите политически права[18].

Всички тези принципни констатации за градския плебс в ранна Византия се отнасяли в пълна сила и до Филипопол, тъй като процесите били идентични с подобни градове в империята и намерили отражение в законодателните актове. Дребните земевладелци и земеделците от съсловието на плебса представлявали относително по-голяма група, тъй като Филипопол се намирал в един от най-плодородните земеделски райони на Тракия и въпреки многобройните варварски нашествия през този период, той продължавал да бъде един от най-важните центрове на земеделие и животновъдство в провинцията.

Другата социална категория от градското население на свободните са т.нар. „куриали", включени в местните градски съвети. Обикновено това били средни градски земевладелци, робовладелци, собственици на недвижими имоти и други имуществени лица, които внасяли в императорската хазна задължителен данък. Куриалите се смятали за традиционната основа и най-масовата опора на античното робовладелско общество, най-голямата група на робовладелската класа като цяло. Изследователите преценяват различно значението и ролята на съсловието на куриалите, както и резултатите от неговата еволюция към началото на VI в. Едни приемат, че куриалите още в края на V в. загубили реалното си значение[19]. Други смятат, че в епохата на император Юстиниан I, средата на VI в., това съсловие все още запазило ненамалено своето значение и за дълбокия му упадък може да се говори едва след това време[20]. Други приемат, че съществeният упадък на куриалното съсловие се отнася към времето на император Анастасий I (491–518), или че по това време му е нанесен удар[21].

През IV в. куриалното съсловие било все още богато и икономически силно, въпреки че започнали да се появяват наченки на обедняване. Задълженията на куриалите към градската курия се предавали по наследство, т.е. върху синовете и внуците им по мъжка линия. Куриалите били освободени от извънредни данъци към фиска: от munera sordida, от телесни наказания, от принудителна работа. От държавата те били възприемани като honestiores. През IV в. куриалите активно участвали в държавните служби предимно в провинциалното управление, т.е. като държавно местно чиновничество[22]. Както сред всички категории население в империята по това време, така и в куриалното съсловие се извършвали еволюционни процеси. До 80-те години на IV в. то било сравнително стабилно и в другите съсловия от него попадал твърде незначителен брой хора. Значително повече плебеи преминавали в куриалното съсловие, отколкото обратното. В резултат на промени в имуществeното състояние на куриалите някои от тях преминавали към сенаторското съсловие. За да не се изпразва курията, т.е. градското управление, от носещи задължения по поддържането на цялостната градска система, законодателст-

вото предвиждало редица ограничения и забрани с цел да се забавят тези процеси[23]. Законодателството показва, че куриалното съсловие през VI в. изпаднало в затруднено положение, а висшата администрация се стремяла да предотврати това положение с цел да се гарантира изпълнението на куриалните задължения. Процесът на разложение обаче бил непреодолим поради непрестанното обедняване на куриалите. Законодателните актове на Юстиниан I показват значителните усилия на императорската институция да спре този естествен процес, но тя успяла само да го забави[24].

На върха на социалната пирамида, разбира се, преди императора, който я оглавявал, в категорията свободни граждани се намирало привилегированото съсловие на едрите независими собственици. В ранна Византия те вече не се възприемат като антично робовладелско съсловие[25]. В литературата преобладаващо е мнението, че ранновизантийската аристокрация рязко се отличавала от „старата", потомствената, назовавана още „столична" или „служебна" аристокрация, която била много по-близка до античната. За разлика от столичната, в провинцията се оформила неслужебната земеделска знат, т.е. провинциалната аристокрация или бъдещата „феодализираща се" върхушка[26]. Изследователите изразяват съмнение, че има пряка приемственост между византийската, впоследствие „феодализираща се" знат и старата робовладелска аристокрация. Тази пряка приемственост е незначителна. Новата привилегирована аристократическа класа, т.е. формиралото се сенаторско съсловие, израсло предимно от различна неградска среда[27]. През IV–VI в. не се осъществила дълбока феодализация на късноантичната господстваща класа. Именно тази стара аристократическа класа слязла окончателно от историческата сцена на Византия през следващите два века, VII–VIII в.[28]

Един важен момент по отношение на сенаторското съсловие е издаденият закон по времето на император Теодосий II (402–450). Според него сенаторите от нисшите разреди можели да живеят в провинциите[29], което свидетелства за трайното консолидиране на това съсловие като класа на богатите местни земевладелци, съставляващи върхушката на местните собственици. Тяхното абсолютно доминиране в аграрните отношения повишило ролята им в икономическия и социалния живот в провинциите[30]. Засега в изворите не са открити преки сведения за персонално представени сенатори във Филипопол за периода IV–VI в. Това, разбира се, не е аргумент, че такова съсловие отсъствало от големия централен тракийски град. Напротив, без колебание можем да приемем, че е имало определени представители от това съсловие в града, който е център на богат и плодороден производителен район и главен град на провинция Тракия.

Също така липсват сведения за куриали в града през разглеждания период, но развитието на ранновизантийския Филипопол, на целия негов градски организъм като прочут и богат град е немислимо без наличието на такова съсловие. Косвено свидетелство за куриали във Филипопол е разказът на Амиан Марцелин за мощната подкрепа на бунта на Прокопий в града през 60-те години на IV в., чиято социална основа била предимно от средите на куриалите. В този бунт участвали, разбира се, и редица други социални слоеве, предимно от свободното градско население – плебса, а също и от военното съсловие, които организирали отпор срещу императорските войски.

Не само в ранновизантийското общество, но и в следващите периоди и до края на XIV в. неделима част от свободното градско население били духовниците и во-

енните. За присъствието на духовенство във Филипопол през IV–VI в. има безспорни доказателства в „Notitiae episcopatuum“ и в наративните извори. Както е отразено в частта за църковната администрация на Филипопол, той е митрополитски център в Северна Тракия през целия разглеждан период – IV–XIV в. Конкретно са споменати 7 епископа за периода IV–V в.: Зосим (духовно лице, възможно епископ), Евтихий, Силван (I), Врисон, Силван (II), Франкион, Димитър, Валентин[31]. Те са оглавявали местния клир, съставен от по-нискостоящи по ранг духовници. Разбира се, броят на епископите безспорно бил много по-голям за целия период, но няма сведения за всички тях.

Военната йерархия включвала представители на различни категории свободни граждани на военна служба в императорската армия, която имала своите структури и в провинциалните градове. Няма никакво съмнение, че Филипопол разполагал с голям гарнизон от значителен контингент войници и команден състав. Изворите за политическата история на града многократно свидетелстват за присъствието в него на императорски войски, за главнокомандващи начело на военните подразделения, за използването на града като база и изходен пункт за много военни експедиции. Почти всички императори се грижели за укрепването на отбранителните възможности на Филипопол, за поддържането му като силна военна крепост. Пряко свидетелство за наличието на военен гарнизон в града се отнася и до бъдещия император Маркиан (450–457), който именно с цел да се запише във военните отряди във Филипопол се озовал там.

При разглеждането на административното положение на Филипопол се посочва за конкретния период, че в него резидира дукът на провинция Тракия. Според законодателството самият град също трябвало да има свой дук, който в този ранен период обединявал в едно административни и военни функции. Дукът, резидиращ във Филипопол, бил главнокомандващ войските на провинцията с център Филипопол и разполагал с военен апарат на негово подчинение, който също присъствал в града. В изворите не се посочва конкретна личност като дук на провинцията и на Филипопол за периода, но такъв безспорно е съществувал.

През IV–VI в. Филипопол бил богат град със значителна имуществена върхушка от динати (старата наследствена аристокрация), поземлени собственици (земевладелци от нов тип), значителен административен и военен апарат, в който били включени лица на високи длъжности, духовен клир също със своя йерархия. За наличието на такава имуществена и издигната в социално отношение прослойка красноречиво говорят големите и богати сгради с внушителни размери – административни, култови и частни постройки от IV–VI в., характеризиращи топографското развитие на Филипопол през този период[32]. Като многолюден за времето си град със силна и укрепена цитадела, с Форум в равнинния град, със забележителните по размери и функционалност акведукти, Филипопол разкрива по косвен път наличието на значителна социална прослойка от занаятчии, работещи по благоустройството и поддръжката на града. Солидните постройки предполагат наличието на специализирани дейности в строителството, архитектурата, мозаичното изкуство, художествената обработка на мрамора и други занаяти, свързани с нуждите на градостроителството. Такива били представителите на занаятчийските производства, сред които положително също имало социално разслоение: от една страна – висококвалифицирани архитекти, строители, художници, а от друга – средна ръка майстори, и на трето място – най-обикновени изпълнители на тези дейности.

Докато IV–VI в. се характеризират с все още късноантични социални структури, форми на собственост и производителни сили, то периодът VII–X в. в своя завършек бележи края на прехода от ранна Византия към Същинското средновековие. Преломен момент в развитието на империята е VII в., когато Византия преминала от късноантичния или ранносредновековния стадий към облика на същинска Византия. През този век се зараждат основите на обществения и политически строй на империята на ромеите, тогава се заражда византинизмът, който в началото на X в. е вече напълно утвърден[33]. Някои изследователи смятат, че VII в. е по-критичен и проблемен в развитието на средновековното общество, отколкото IV в. Отчита се, че все повече и по-осезаемо в началото на този период античният начин на живот с всичките му характерни форми и прояви изчезва. От друга страна, не всички антични градове престават да съществуват. Типичен пример за това е Филипопол. Основната производителна сила – робите, започнали видимо да намаляват, а използването им в стопанския живот чувствително се ограничило. Макар и в значително по-тесни рамки, трудът на робите все още намирал приложение до началото на X в. От друга страна, това е време, за което липсват достатъчно сведения, и това затруднява изследователите на социалната структура на византийското общество. Конкретно за Филипопол данните са твърде оскъдни и затова, макар и бегло, ще проследя картината на социалната стратификация във византийските градове през разглеждания период по принцип, а там, където има конкретни сведения за града, ще ги посоча.

За социалния състав през VII, VIII и IX в. се предлага схема[34], която включва три основни слоя на градското общество: свободни лица; лица, чиято свобода е ограничена; и роби.

Свободните се делят на три групи – елит, средна и нисша категория – в зависимост от притежаваната от тях собственост в производителната сфера.

Лицата, принадлежащи към елита, се отличавали по родов признак, богатство, преди всичко едра поземлена собственост и други недвижими имоти, по своите титли и длъжности[35]. Тук е мястото да се отбележи, че византийската чиновническа знат през периода VII–X в. не била родова. Оформянето ѝ като потомствена върхушка предстояло. Попълването на тази най-висока социална категория ставало нерядко за сметка на представители от върхушката на търговско-занаятчийските среди, които закупували административни и дворцови чинове. Проникването на хора от средите на по-нисшите съсловия в тази най-богата и най-влиятелна прослойка до началото на X в. било все още възможно. През X в. положението се променило, тъй като тя ставала все по-затворена и по-недостъпна[36]. Особено внимание се обръща на служебната йерархия, принадлежността към която била признак на елитарност[37]. Към тази категория граждани се причислявали императорските чиновници, съставляващи чиновническата знат или императорската администрация. Чиновниците от висшата администрация се ползвали със значителни права и привилегии и си осигурявали големи доходи благодарение на служебното си положение. Наред с изпълнението на административни длъжности императорските чиновници ставали и владетели на големи поземлени имения.

Средната категория свободни граждани според икономическите критерии притежавала средно състояние. Към този разред се отнасяли средните земевладелци, държавните служители и представителите на независимите професии. Държавните служители включвали нотариуси, пазители на архивите, писари, събирачи

на данъци, полицейски следователи (или градска полиция), чиновници в муниципиалната администрация, завеждащи складове[38]. Тази група се намирала между византийския елит и съсловието на производителите (занаятчии и земеделци, които от разглеждания период имали същевременно и статут на граждани). Държавните служители от средната категория свободни граждани осъществявали непосредствената власт над данъкоплатците.

Друга социална група, която би могла да се причисли към средното градско съсловие, били т. нар. „парични хора" – лихвари и едри търговци. Те не били собственици на земи, не били и производители. Интересно е, че към тази категория свободни граждани някои изследователи включват войниците, получаващи „фиефи", т.е. войните-земевладелци[39].

Към свободните граждани от средната категория с независими професии принадлежали занаятчии, собственици на малки дюкянчета, дребни търговци, дребни свободни собственици. В нея се включвали и най-нисшите слоеве на интелигенцията: преписвачи на ръкописи, учители и лекари[40]. Именно този най-многолюден слой обхващал производителната част от градското население[41]. Тази част от византийското общество била най-пъстрата в имуществено отношение, както и от гледна точка на социалния си и правен статут.

Третият слой свободни граждани, най-бедните, включвал: наемни работници, лица без постоянна професия и местоживеене, водещи скитнически живот – актьори, кочияши, гадатели[42]. Изворите конкретно за периода IX–X в. предлагат сведения за най-нисшата категория градско население – предимно за столицата Константинопол. За много други градове и специално за Филипопол такива данни липсват, но съществуването на такава прослойка би могло да се предположи по косвен път от изворите, в които се говори за народни вълнения и въстания в определени райони на империята. Заслужава внимание обстоятелството, че в различни, предимно наративни извори, се наблюдава разграничаване на т. нар. „*ochlos*" – народ, но в смисъл тълпа, от „*laos*" – също народ, но с друго съдържание – почтени граждани: магистрати, останалите представители от старата родова аристокрация, земевладелци или новата провинциална знат и други имуществени слоеве[43].

След категорията на свободните граждани се нареждат гражданите с ограничени права и свободи: а) ограничени чрез законодателството поради техния имуществен и социален статут (колони, новоосвободени роби, лица, зависими от свободни граждани или от държавата, незаконородени деца и др.) и б) лица, чиито права били ограничени поради тяхната религиозна принадлежност[44], а в някои случаи и поради етническия им произход.

Във Филипопол през периода VIII–X в. били преселени големи маси малоазийско население, арменци, сирийци и други, по вероизповедание монофизити като цяло, а в частност много от тях били манихеи или павликяни. Това население е красноречив пример за съществуването на категорията лица с ограничени права именно поради тяхната конфесионална принадлежност. В случая етническият и верският елемент като основание за относително безправния им статут се покривали. От друга страна, сред тази група филипополски граждани също имало социално разслоение. То ще се открои през следващите XI–XII в., най-убедителен пример за което е павликянската община в града.

Сред робите не се различавали никакви категории. Макар и да се наблюдавали някои изменения в техния статут, това не променяло безправното им положе-

ние. Преобладаващо е мнението, че робският труд значително намалил своята производителност и робите били използвани като домашна прислуга, а наличието им подчертавало състоятелността и високото обществено положение на техния притежател[45].

Без съмнение към социалните прослойки във Филипопол през VII–X в. трябва да отнесем съсловието на военните и на духовенството. Винаги ключов център по диагоналния път през полуострова, филипополската крепост поддържала значителен военен гарнизон с военни командири и по-нисши чинове, които организирали отбраната на града. Изворите посочват следните лица на висша военна служба през този период в града, т.е. стратези: Леон Мелисин, Константин Петър, Теодорокан[46]. Безспорно висшето военно съсловие било представено с много повече стратези и лица с по-нисши чинове, но не разполагаме със сведения за тях. Във Филипопол, като център на митрополия с подчинените му епископии, духовенството със съответните йерархически степени също било част от социалната картина на града. Известни са трима епископи за периода: Николай, Йоан и Евтимий, както и митрополит на Филипопол с определението „елахистос“ според открит печат, без да е споменато името му[47].

За да се открои разликата в социалния облик на града през IV–VI в. и през следващия период – VII–X в., трябва да се подчертае, че през първия период социалната граница между земеделците, от една страна, и гражданите, занимаващи се със занаяти и търговия – от друга, била много по-чувствителна, отколкото през втория период. През IV–VI в. различието се налагало не въз основа на имуществен принцип, а от обстоятелството, че принадлежността към градската община осигурявала привилегии на живеещите в града, даже и на най-бедните граждани[48]. През VII–X в. муниципиалната структура започнала да запада. Повечето късноантични градове, които продължили съществуването си и през Средновековието, какъвто бил и Филипопол, преживявали значителен икономически упадък поради съкращаване на паричното обръщение и все повече налагащите се натурални черти в стопанството и икономиката на аграризираща се Византия. Тези промени довели до изменение и на статута на градското население. Докато през по-ранния период, когато градът бил по-близо до античния тип митрополия, градът доминирал над селото, то през VII–X в. селото играело водеща роля в общественото развитие, а градът, вече средновековен, западал, т.е. аграризирал се. През втория период определена част от градското население се занимавала със земеделие, независимо от просперирането на занаятите и търговията, чийто естествен център бил именно градът[49]. Аграризирането на Филипопол през този период положително започнало да се осъществява, тъй като това било естественото развитие на всички по-големи градове в империята, какъвто бил и той. Доминирането на аграрните отношения във Филипопол особено ясно се проявило през последвалите столетия, за което има и преки свидетелства.

Следващите два века бележат нов етап в развитието на икономическите процеси и социалните структури във византийското общество. Този период е определено различен от предишния поради новите тенденции в ролята и мястото на византийския град в цялостната стопанска система на империята. През XI–XII в. се наблюдават две характерни черти в неговото развитие: 1) градът продължавал да бъде в значителна степен аграризиращ се център и 2) той все повече се превръщал в средище на занаятчийско производство и търговия – място, където на практика занаятите се отделяли от селското стопанство[50].

В края на XI в. в западноевропейската литература се появява теорията за т.нар. „трипартитно общество", която се доразвива и се превръща в клише през XII в. Трите компонента на това общество според дефиницията на Адалберон от Ланс от началото на XI в. са следните: oratores, bellatores, laboratores, т.е. духовенство, военни и работещи. Тази квалификация на пръв поглед изглежда подходяща за средновековната действителност изобщо и респективно за византийското общество. Според тълкуването ѝ от Жак Льо Гоф всъщност става дума само за висшия, елитен слой от средновековното западно общество, което се състои от три компонента. Под първата категория трябва да се разбира елитът в църковните среди, под втората – рицарското съсловие и новата благородническа военна аристокрация, и под третата – икономическият елит. Кралят оглавява всяка една от тези три категории. Тази схема дава общоприета и обобщаваща представа за обществото, но тя не обхваща всички социални категории, а само тези, които изразяват основните обществени ценности според тогавашните представи. Поради това тази теория се възприема като стремеж да се укрепи идеологически монархическата институция[51]. Извън този елит в трите му проявления – oratores, bellatores, laboratores – съществували още редица съсловия и прослойки, следващи в нисходящ ред. Това са средните и нисшите слоеве на обществената скала, всеки от които вътре в себе си не е монолитен и с еднакви характеристики. Друг е въпросът, че тези три категории граждани, разделени не по имуществен признак, а по спецификата на тяхната реализация, се откриват във всеки един социален слой от обществото. Освен това има и други категории граждани, които не могат да се причислят към нито един от посочените примери: дребните чиновници (различни от императорските чиновници, които са същевременно и едри поземлени собственици), търговците, лихварите и др.

В изследванията за социалната структура на византийското общество през този период внимание се отделя предимно на господстващата класа в империята[52]. Производителната част от населението, средните и нисшите слоеве в града сякаш не привличат вниманието. Изворите хвърлят повече светлина върху селското население във Византия – свободните и зависимите селскостопански производители и техните категории. Тези обстоятелства ми дават основание да направя извода, че в социалните пластове, специално сред градското население, не се извършили коренни и значими промени. В общи линии се запазва картината на градската социална структура от предишния период. Разликата се изразява в това, че сега има обилен изворов материал, който показва многообразие и нюанси вътре в различните категории градско население и предимно сред имуществените слоеве.

През XI–XII в. започнали промени в структурата на най-висшата социална прослойка. Укрепването на административната самостоятелност на византийските провинциални градове, към които принадлежал и Филипопол, съдействало за засилването на позициите на провинциалната феодална аристокрация. Именно провинциалните градове се явяват опорни пунктове на феодалната върхушка, стремяща се впоследствие да децентрализира структурите в империята. Политическата и икономическата власт във византийския град през периода XI–XII в. принадлежала не на търговско-занаятчийските кръгове, а на местните феодали – едрите поземлени собственици, в чиито ръце било градското самоуправление. Тук намира потвърждение с още по-голяма сила казаното за предходния период – не градът

господствал над селото, а обратно, селото доминирало над града и като тенденция това положение се засилвало[53]. Трябва да се отбележи, че не става дума за самоуправление от западноевропейски тип, при което местните феодали се противопоставяли на централната власт и подчинявали градовете в ущърб на западните владетели. Във Византия този процес ще настъпи в края на XII в. и през следващите векове.

Една важна черта отличавала висшата византийска аристокрация – тя била винаги императорска аристокрация, носителка на придворни титли[54]. Заедно с държавата тя участвала в осъществяване на властта над населението. През XI в. византийската знат се състояла от две групи: 1) семейства, произхождащи предимно от аграрните райони на Мала Азия и Балканския полуостров, притежаващи едри поземлени владения и изпълняващи военноадминистративни функции в държавното управление; 2) семейства родом от Константинопол, гръцките градове и приморските центрове на Мала Азия, тясно свързани с търговията и занаятчийското производство, притежаващи по-малки, дори незначителни поземлени имоти.

От втората група се излъчвали лица за държавното управление, изпълняващи предимно граждански функции – съдебни и данъчни. От техните среди произлизали най-видните държавни представители и интелектуалци[55].

Към първата група на висшето съсловие се причислява именно провинциалните поземлени собственици – обстоятелство, отнасящо се конкретно и за Филипопол. Изказано е мнението, че тази група в известен смисъл е по-близка до западноевропейските барони[56], отколкото втората, която е много повече византийско явление. От тази провинциална богата категория граждани се оформило съсловието на едрите феодали, които имали обширни поземлени имения със зависими люде и „васали“, притежавали частни дружини, т.нар. „хетерии“. Консолидирането на феодалната система въз основа на едрата поземлена собственост включвало и преустройство на армията, което довело до по-добра военна организация. В това отношение роля изиграли военноаристократичните родове, които монополизирали висшето военно командване и създали предпоставки за засилване на императорската власт. Именно при династията на Комнините, която управлявала през по-голямата част от периода, се извършили тези положителни промени, които донякъде, и то условно, сближили византийското социално устройство със западноевропейската феодална система, без, разбира се, да става въпрос за някаква формална близост или идентичност. Комнините целенасочено подкрепяли провинциалните градове и респективно провинциалната аристокрация, която от своя страна била опора на властващата династия[57]. Самият град Филипопол е пример за тази политика на императорите Алексий I Комнин и Мануил I Комнин.

Византийската провинциална знат през XI–XII в. имала нещо общо със западноевропейската феодална класа, но се отличавала от нея по липсата на признака родов произход. Особено през XI в. този признак не бил още утвърден и тя все още не била класа-съсловие, въпреки че през X–XI в. има вече засвидетелствани фамилни имена. Тази практика станала нормално явление през XII в.[58] Богатството на византийската знат не се свеждало само до поземлените имения. Монополът на тази поземлена собственост се осъществявал чрез държавния dominium directum. Рангът на представителите на византийската висша прослойка се определял не от земевладенията им, а от положението им в служебната йерархия, а по-късно и от близостта им до императорския двор. Постепенно и в перспектива

понятието „родов произход“, т.е. благородническо потекло, все повече се утвърждавало. В частната собственост на византийската аристокрация все повече се проявявали тенденции към трансформирането ѝ в привилегирована съсловна собственост[59].

В провинциалните градове съществували поземлени собственици от средна ръка и провинциални администратори, произхождащи от тяхната среда, които били от императорския елит. Част от провинциалните магнати принадлежали към императорските аристократични фамилии, но имало и провинциални поземлени собственици, които не се причислявали към държавната власт. Те можели да притежават богатства и да се ползват с влияние, но не принадлежали към първите фамилии на империята и не били възприемани от съвременниците си като съставна част от господстващата класа[60]. В Пловдив за разглеждания период има сведения, илюстриращи това разнообразие.

Въз основа на обобщената характеристика на византийската елитна прослойка филипополската знат може да се окачестви като провинциална военна аристокрация, много по-тясно обвързана със земеделието, отколкото с т.нар. „столична“ аристокрация. Военната знат е сравнително по-отдалечена от църковната йерархия и по-рядко излъчвала свои представители, включени в средите на интелектуалния елит. Последната прослойка била характерна за столичната знат. Военната аристокрация поради това, че била свързана със земевладеенето, се проявявала като по-стабилна, за разлика от по-голямата мобилност на столичната или т.нар. „гражданска“ знат[61].

Съсловието на средните занаятчии и земеделци, което представлявало основната производителна сила на градското население през XI–XII в., добило по-значителни икономически позиции. През този период то започнало да включва все по-заможни и по-забогатели лица. Те, макар и от нисш произход, успявали да закупят длъжности и така се включвали в градската администрация, а придобивайки титли, се приобщавали към аристократичните среди[62].

Своеобразна категория от градското население представлявали лицата с ограничени права и свободи въз основа на религиозната и етническата им принадлежност. Сред тези граждани настъпило чувствително социално разслоение. Те бяха отбелязани в социалната структура на предишния период и са особено добре представени през XI–XII в., и то в Пловдив. От друга страна, трябва да се отбележи, че представители на редица фамилии от азиатски, малоазийски или кавказки произход, предимно арменци, грузинци, сирийци, както и печенези, българи, представители от западен произход, са били привлечени към елитната византийска военна аристокрация. Те били одарени с дворцови титли и поземлени владения, които постепенно станали наследствена собственост на тези фамилии. Техните представители изцяло принадлежали към византийския елит. Бихме могли да ги окачествим като чуждоземна, натурализирана византийска аристокрация от негръцки етнически произход, който впоследствие съвсем загубил значението си. Един от най-важните белези на този елит е конфесионалната принадлежност към Константинополската ортодоксална патриаршия, за разлика от техните сънародници, останали верни на религиозни учения, обявени за еретически.

Следващото съсловие свободни граждани включвало бедни и безимотни жители на градовете – наемни работници, дребни занаятчии, дребни търговци, чието материално положение било почти винаги около социалния минимум.

През периода XI–XII в. все още съществувала робската институция, разбира се, все по-рядко засвидетелствана в изворите. Робите вече не биха могли да се окачествят като производителна сила и присъствието им се открива в обслужващата сфера, в именията на едрите феодали, като домашни роби.

Ако има голям византийски град през средновековната епоха, който през определени периоди, и то не краткотрайни, е бил в пределите на българската държава и със значително българско етническо присъствие, със сравнително богата картина на социалната структура през XI–XII в., това е Пловдив. Изворите за този период свидетелстват пряко или косвено за почти всички споменати категории граждани.

От класата на военната аристокрация, а също и от висшата провинциална администрация през XI–XII в. в Пловдив персонално са представени: протоспатарий и стратег Никифор Ксифий, проедър и дук Григорий Куркуа, дук Георги Месопотамит, протокуропалат и дук Аргир Каратцас (Караджа), стратег Константин Ангел, протостратор и стратег Мануил Камица, стратег Иванко-Алексий[63]. При всички случаи тези лица притежавали и едра поземлена собственост, макар и непредставена конкретно в изворите.

Между най-ярките примери не само за Пловдив, но и за империята като цяло е личността на Григорий Бакуриан, велик доместик на схолите на Запада, една от най-висшите военни длъжности в империята, притежател на едра поземлена собственост в нея, конкретно в Тракия и в Анинското царство (Армения), както и един от най-едрите собственици на недвижими имоти в Пловдив през 80-те години на XI в.[64] Сведенията за Григорий Бакуриан дават основание да се достигне до извода, че този византийски магнат имал зависими васални люде. Той воювал за императора срещу Травъл и печенезите заедно със свои роднини и голямо множество приближени и подчинени, които му служели вярно и предано[65].

Някои от фамилиите на провинциалната военна аристокрация били чуждоземни: Куркуа е от арменски произход, Бакуриан – също от арменско потекло, Иванко-Алексий – от български. Мануил Камица бил братовчед на император Алексий III Ангел, т.е. принадлежал към най-близките роднини на императорското семейство. Чрез него столичната знат била персонално представена в Пловдив. Личност, която можем да посочим като принадлежаща към столичния елит, безспорно е митрополит Михаил Италик – интелектуалец, учен, но и духовно лице (средата на XII в.). Красноречив пример е случаят с Никита Хониат, представител на интелектуалния елит, писател, високопоставена личност, който бил и апограф, и управител на Пловдив (края на XII в.). Последните две личности принадлежали към „столичната“ аристокрация.

Административни длъжностни лица, известни от изворите, които били от провинциалната администрация през този период, са Леон, орейариос (пазител на продоволствията), Николай, ек просопо (делегат, представител), друг ек просопо (анонимен), съдия (анонимен). Тях можем да отнесем към средното градско чиновническо съсловие. Показателен е случаят с императорския чиновник, представител на централната власт, който секвестирал имотите на павликяните през 80-те години на XI в.

В Пловдив през XI–XII в. има изрични сведения за свободни богати граждани, въпреки че не може със сигурност да се посочи каква категория е представена. По време на Първия кръстоносен поход се говори за граждани, които дали

златни монети, сребро, коне и мулета на поклонниците[66]. Вероятно това били представители на богатото земевладелско, занаятчийско, търговско и лихварско съсловие. Сведение във връзка с Третия кръстоносен поход разказва, че богатите граждани на Пловдив напуснали града при вестта за приближаващата войска на аламаните. За богати граждани, които можем да причислим към посочените три съсловия – oratores, bellatores, laboratores, – четем и в речта на Никита Хониат в чест на пловдивския митрополит Константин Пантехни. Те предали злато, сребро, скъпоценни камъни за построяването на храма „Св. Богородица“ в града. В същия текст се споменава занаятът предачество[67].

За съсловието на духовенството в Пловдив в периода XI–XII в. има също сравнително най-обилен материал. Представени са митрополитите Симеон, Лазар, Василий (I), митрополит по времето на Алексий I Комнин (неназован, участвал в диспута срещу павликяните), Ное, Константин (II), Михаил Италик, Теодор, Василий (II), Григор и Константин (арменски епископи), Константин Пантехни, Евфимиан[68]. Като център на метрополия, освен тези висши духовници, безспорно в града съществувал и църковен клир с други лица в йерархическа последователност, но преки сведения за него липсват. Сигурните данни за функционирането на храм „Св. Георги“ и катедралната църква „Св. Богородица“ през XII в. свидетелстват за наличието на действащо духовенство, а при всички случаи не само тези са били храмовете в града през разглеждания период.

Типичен пример за свободни граждани с ограничени права и свободи през XI в. са персонално представените павликяни Лека, Травъл и семейството му и водачите на павликянските военни отряди, участвали в събитията при обсадата на Драч[69]. Те били част от елита на павликянските граждани в Пловдив. Изворите за този период показват социална стратификация и в павликянската община, в която наред с богатите и влиятелни павликяни, имало и бедна прослойка граждани. Голяма част от павликянската община в града се състояла от бедни жители без възможност да се издигат в социалната йерархия, обезправени, гонени и наказвани поради верската им ориентация. Към същата категория граждани се причисляват и арменците със своята Арменска антихалкедонистка църква. Те били обект на гонения и принудително приобщаване към официалната църква. За арменците, които били производително население и които не можем да отнесем към имуществените и привилегированите среди, се говори в текстовете за Третия кръстоносен поход. Именно те останали в града при нашествието на рицарите. Същата констатация можем да направим и за част от българското население, което пак по време на този поход е представено като състоящо се от свободни граждани с ограничени права поради етническата им принадлежност. Те също останали в Пловдив заедно с арменците, като се отнасяли благосклонно към кръстоносците. В случая представителите и на двете народности били от бедните или със скромно имотно състояние жители на града и неговите околности и според сведенията се занимавали със земеделие. Като еретици, богомилите във Филипопол, за които говори Анна Комнина, също принадлежали към категорията граждани с ограничени права и свободи.

По време на Третия кръстоносен поход разкритите големи запаси от грозде, вино и жито свидетелстват освен за плодородната област на града, и за редица селскостопански дейности, упражнявани от производителната част на населението му, което произвеждало и доставяло тези и много други продукти в града. За

категория производително население се говори в речта на Никита Хониат в чест на митрополит Константин Пантехни, като се споменава, че бедните спохождали не само домовете на богатите, но и на тези, които с всекидневен труд си изкарвали прехраната[70]. Зад тази фраза можем да видим свободното градско съсловие на дребните занаятчии, които всекидневно упражнявали своята професия и доходите им били оскъдни, или най-много задоволителни.

Използваната вече многократно реч на Никита Хониат в чест на Константин Пантехни разкрива също наличието на значително бедно градско население – хора, които умирали от глад по време на тежките дни след оттеглянето на кръстоносците от Третия поход и от върлуващите епидемии в града[71]. Може да се предположи, че гладът и болестите покосили най-много именно бедното население или т.нар. „*ochlos*" – тълпата, състояща се също от свободни, но безимотни и поради това безправни граждани. В сведението за латинския квартал в Пловдив по време на Втория кръстоносен поход е представена една личност, принадлежаща именно към тази градска безимотна беднота. Това е фокусникът или укротителят на змии, който бил убит от немските кръстоносци[72]. По повод на въстанието на павликянина Лека и Добромир от Месемврия Михаил Аталиат употребява израза „превили врат в робски ярем"[73]. Определението „робски" вероятно се употребява като метафора по отношение на двамата бунтовници, които съвсем не принадлежали към най-бедното съсловие, още по-малко към робите, след като дръзнали да въстанат и да предявят почти неизпълними искания пред императора. В случая това понятие говори за съществуването и през XI в. на робската институция, колкото и нефункционална като икономически фактор да била тя.

От всичко казано за социалната структура на Филипопол през XI–XII в., показваща почти пълната палитра на отделните категории граждани, могат да се направят изводи и за интензивния икономически живот на този средищен град в Северна Тракия. Той бил голям, богат, разположен сред цветуща равнина, произвеждащ най-разнообразна селскостопанска продукция и главно хранителни продукти. Градът бил също първостепенна база за снабдяване на византийската войска, което предполага развитие на множество важни и разнообразни занаятчийски производства. Многократни са военните експедиции на императорите Алексий I Комнин и Мануил I Комнин, които косвено свидетелстват за тази характеристика на Пловдив. Присъствието на елитната прослойка също косвено разкрива наличието на занаяти, произвеждащи предмети на лукса и разкоша. В контекста на тази преценка за икономическия просперитет на града е важно да се отбележи, че през периода XI–XII в. в Пловдив функционирала монетарница, в която се секли монети (иперпери и билони). Според монетните съкровища монетосеченето в нея се осъществявало предимно при управлението на император Алексий I Комнин (1081–1118)[74].

Социалната структура във Византийската империя и българската държава през XIII и XIV в. се обуславяла, както и през предишните периоди, от разгърналите се и още по-задълбочаващи се феодални отношения. Както знаем, политическата власт в Пловдив през този период меняла притежателите си до завладяването на града от турците. За по-кратки или по-продължителни периоди той преминавал ту към византийските територии, ту под върховенството на българския цар, а за 8 месеца в самото начало на периода (1204–1205) в него се установили западноевропейски рицари-благородници. През предишния период, XI и XII в. (а и преди

това), до самото начало на XIII в. Пловдив бил византийски императорски град, независимо от наличието на значителни и компактни групи българи–преселници в него или потомци на българи отпреди век или десетилетия. От началото до 60-те години на XIII в. градът бил в пределите на българската държава и вероятно със значително присъствие на българи, но едва ли социалната структура в него е била по-различна от тази на византийските градове през XIII–XIV в. Възниква интересният въпрос: дали политическата власт и икономическите позиции в града се осъществявали от едни и същи представители? Като се има предвид, че цар Калоян извършил жесток погром над Филипопол и удара понесли преди всичко динатите, много е вероятно представителите на византийската аристокрация в града чувствително да са намалели за сметка на високопоставените хора от военното обкръжение на българския цар. Присъствието през 1246 г. на филипополски граждани в Мелник говори за изселването на част от гръцката провинциална знат извън Пловдив. И все пак едва ли всички представители на византийската аристокрация напуснали града. Липсват всякакви сведения, които могат да илюстрират каква била социалната му структура от началото на XIII в. до 1263 г. Също така няма сведения, илюстриращи социалната стратификация от 1344 г. до 70-те години на XIV в., период, през който Пловдив бил под сюзеренитета на българския цар. В този случай едва ли са настъпили съществени промени в аристократическата византийска върхушка, която вероятно запазила своето присъствие, т.е. икономическите си позиции, тъй като градът преминал по споразумение в пределите на България и това не било съпроводено с ексцесии и наказателни мерки. Друг е въпросът, че с установяването на българската военна и политическа власт присъствието на българи неминуемо се увеличило, но с представителите на средните и по-нисшите категории граждани – земеделски производители и занаятчии, тъй като водещите икономически позиции в града продължавали да са приоритет на вече традиционно живеещите там поколения византийски едри поземлени собственици и представители на търговско-занаятчийските среди. Разбира се, етническият състав на тази заможна прослойка включвал: гърци, арменци, лица от източен произход, а също и българи, които се натурализирали в този трети по значимост град в империята (според Жофроа дьо Вилардуен) с вековни традиции и регулаторни механизми в областта на администрацията, стопанския и икономическия живот.

Не би издържал критика подходът да се разглежда социалната структура на Пловдив през XIII–XIV в. въз основа на неговата политическа принадлежност – като град в пределите на средновековна България и отделно като град във Византийската империя. Той е един от големите балкански градове през този период с типичните характерни черти на важните градски средища в региона, социалната структура на които е почти идентична. И все пак за облика на Пловдив през периода 60-те години на XIII – 40-те години на XIV в. съдим повече по сведенията от византийските извори, които го характеризират с неговата византийска социална структура (с изключение на българското присъствие през 1322 г.). За социалната стратификация на Пловдив като български средновековен град няма сведения, за разлика от политическата му принадлежност. Знаем, че от началото до 60-те години на XIII в. той бил в пределите на българското царство.

В най-общи линии можем да характеризираме Пловдив през този период като голям балкански град, значителен център и седалище на едри поземлени собственици, традиционно голям център на селскостопанска продукция, търговско-занаят-

чийско средище на експортна и транспортна търговия. Сред населението преобладавал търговско-занаятчийският слой, а също присъствали и производители, занимаващи се със селско стопанство[75] – характеристика на всички, макар и големи, но аграризирани градове в империята и на Балканския полуостров изобщо. През определени етапи в рамките на този период Пловдив имал и значителна политическа роля, бил административен и военен център, към притежанието на който се стремели и Византия, и българската държава, и Латинската империя.

Преди да проследим персонално представителите на социалните прослойки в Пловдив през периода XIII–XIV в., нека се спрем накратко върху социалната стратификация по принцип във византийския град през същия период. На върха на обществената пирамида се намирала феодалната аристокрация, чиито малобройни представители притежавали най-голямата част от имотите в градовете. Тази аристократическа върхушка не само увеличавала имуществото и привилегиите си, но започнала да играе значителна роля в управлението на града. Тя упражнявала широки права на наместник на централната власт, или пък обратно – ставала изразител или инициатор на сепаратистични тенденции спрямо императорската власт[76]. Забележително е, че византийската върхушка поради солидните си връзки с града като цяло и с трайните си финансови, стопански и политически интереси в него не живеела в своите феодални имения, а пребивавала именно в провинциалните градове. Това обяснява в известен смисъл липсата на големи и мощни замъци-крепости върху територията на империята, респективно в Северна Тракия. Провинциалната аристокрация не чувствала необходимост от такива замъци, тъй като тяхната роля изпълнявали добре укрепените византийски градове.

Характерна за периода е коренната промяна, настъпила след падането на Константинопол под ударите на Четвъртия кръстоносен поход. Феодалната аристокрация поела управлението на градовете, а впоследствие се появили и сепаратистични тенденции, изразили се в засилване на градската независимост – една от характерните черти на децентрализацията, т.е. на феодалната раздробеност в империята, особено през XIV в. Влиянието на местните динати нараснало, много провинциални градове се откъснали от централната власт и се установил патронажът на местните феодали над тях[77].

Във всеки по-голям град – било под егидата на едър феодал, група знатни фамилии или под императорска власт – имало административни лица, които пряко осъществявали съответната власт[78]. Те изпълнявали данъчни функции, прилагали съдебната власт (или на феодала, или на императора в лицето на императорския наместник). Друга непроизводителна част от населението представлявало лихварското съсловие. То увеличавало богатствата си и заздравявало позициите си поради задълбочаващия се процес на разоряване сред дребните и средните занаятчии и поради частичното преминаване на рентата от натурална в парична. Търговското съсловие представлявало друга непроизводителна част от градското население през XIII–XIV в. В него също се наблюдавала значителна социална диференциация.

Основната производителна част от градското население включвала занаятчийското съсловие и земеделците. Сред част от занаятчиите се наблюдавал процес на стабилизиране, сред друга – обедняване, дори разоряване. Характерен за гражданите от това съсловие е статутът им на свободни, който им давал възможност за предприемчивост и гъвкавост в професионалната сфера. Свободни били и

градските земеделци, притежаващи неголеми парцели земя в предградията, прилежащи към града: лозя, зеленчукови и овощни градини, ниви. Те можели да извършват разнообразни юридически сделки със собствеността си. Според някои изследователи тези свободни собственици били преобладаващата част от жителите на града[79]. Разбира се, част от тях били под една или друга форма на феодална зависимост според вида на собствеността, към която имали отношение[80].

Една част от градското население притежавала имущество, значително по-ограничено от това на аристокрацията и значително повече от бедното и малоимотното гражданство. Това население се среща в изворите от XIV в. като „μέσοι“, т.е. „средни граждани“, което илюстрира и общественото им положение, и някои възможности да упражняват определени управленски функции в града. Тези граждани получавали известни привилегии от императорската власт, което водело до възникване на противоречия между тях и местните феодали, стоящи начело на градското управление[81].

През XIII–XIV в. във византийските и балканските градове съществувала категорията на наемните работници. Те се срещали сред зависимите хора, градската беднота и свободните, но разорили се граждани, занаятчии и земеделци. Наемният труд бил широко разпространен през XIV в. във феодалните стопанства[82].

Конкретните сведения за социалния състав на градското население в Пловдив през XIII–XIV в. са по-оскъдни и едностранчиви в сравнение с предишните XI–XII в.

Трябва да отбележим и присъствието на френските рицари-благородници от ноември 1204 до края на лятото на 1205 г. начело с дука на града Рение дьо Три[83]. Той, като управител на Филипополското дукство, изградил вероятно типичната васална йерархия с определени връзки на зависимост и подчинение на останалите рицари към него и помежду им съобразно със социалния произход и имущественото им положение, които те носели като родова традиция в западноевропейското общество. Те били рицари със своите бойни отряди и представлявали социалната категория на едрите и по-дребни западноевропейски феодали-войни, получили и поземлени владения според положението си в йерархията. Едва ли обаче тези рицари успели да влязат във владение на отредените им фиефи, тъй като цялата обстановка около Пловдив не позволявала това.

В разказа на Жофроа дьо Вилардуен за погрома на цар Калоян над града през есента на 1205 г. се споменава за високопоставени благородни хора „halzhomes“[84], жители на града, жестоко умъртвени от българския владетел, които в писмото на император Анри за същия случай са назовани „nobiles“[85]. Тези високопоставени хора били представители на пловдивската аристократическа върхушка. За богатата и привилегирована класа в града се съди и по споменатите „високи дворци и богати къщи“[86] в историята на Вилардуен по време на същите събития. В писмото на Анри се говори за съдбата на „plebei“[87] – незнатните граждани от Пловдив, които българският владетел отвел в страната си. Типичен пример за ролята на византийската провинциална аристокрация след падането на Константинопол под ударите на кръстоносците е случаят с византийския благородник Алексий Аспиет, застанал начело на управлението в Пловдив през есента на 1205 г.[88] Този случай показва как провинциалната поземлена аристокрация направила опит да излъчи свой представител и да установи самостоятелна власт в града.

Пример за наличието на граждани с ограничени права и свободи в Пловдив, пак по повод на същите събития, е сведението на Жофроа дьо Вилардуен за т.нар. „popelicans“ – павликяни[89], чието учение било инкриминирано от официалната политическа и духовна власт като еретическо. Повечето изследователи виждат под това понятие предимно българско население. Като се има предвид обаче, че носителите на тази ерес още от самата ѝ поява са арменци, то арменското население сред павликяните в града положително било значителна част. За павликянството в Пловдив през XI–XII и началото на XIII в. не е от значение толкова етническият състав на еретиците, а по-скоро тяхното социално положение.

Дълго време, повече от столетие, в изворите за историята на Пловдив липсват сведения за социалния състав на населението му. Известни податки в това отношение се появяват в Историята на Йоан Кантакузин, по повод завладяването на града от цар Георги II Тертер през 1322 г. Таен агент уведомил българския владетел, че част от жителите на града воювали с император Андроник III Палеолог, а друга част прибирали реколтата[90]. Това показва, че самото гражданство сформирало военизирани дружини, които воювали в полза на един или друг местен феодал или група местни провинциални благородници. Той (или те) от своя страна участвали с тези дружини в гражданската война във Византия през първата половина на XIV в. на страната на младия император. В случая се очертава ролята на провинциалната феодална аристокрация във византийските градове, която през XIII и особено през XIV в. поема функциите на двигател в политическата, а следователно и в икономическата сфера от живота на града. В конкретния случай аристократическата върхушка в средновековния Пловдив действала против интересите на централната власт в Константинопол, т.е. срещу законния император Андроник II Палеолог.

Същото сведение на Йоан Кантакузин разкрива присъствието в Пловдив на граждани, занимаващи се със селскостопанска дейност, вероятно от самия град и от прилежащите му непосредствено околности. Това потвърждава съществуващата и задълбочаваща се аграризация на Пловдив – характерно явление за много други градове в империята през разглеждания период.

Друго потвърждение за аграрния облик на града се съдържа в сведението за засадата на Георги Вриений пред стените на Пловдив през лятото на 1323 г. с цел да бъде заграбен излизащият рано сутринта „градски добитък“[91]. Положително става дума за значително количество добитък и за хора, занимаващи се с животновъдство. Дали добитъкът бил собственост на малко, но едри собственици, или на много, но дребни притежатели, не може да се установи. Възможно е да става въпрос за едри собственици на много добитък, който наемни работници пастири извеждали на паша. Пловдив бил център на богат селскостопански район, където земеделието и животновъдството носели големи доходи. Това показва, че аграризацията на града продължава да е една от неговите икономически и социални характерисктики и през XIV в.

Сведения за военното съсловие в Пловдив се откриват и по повод на българското присъствие в града през 1322–1323 г. Българският гарнизон се състоял от 1000 конници алани и мизи (т.е. българи) и 2000 тежковъоръжени пехотинци. Конницата била по-високопоставена във военната йерархия. Част от българското военно присъствие се състояло от наемници – платени чужди войници, за които войната била един вид професия. Военните командири на аланите и мизите Итил и Те-

мир са назовани ἄρχοντες, а целият гарнизон се оглавявал от Иван Русина, изпълняващ длъжността στρατηγός[92].

Духовенството като съсловие в Пловдив през XIII–XIV и първата половина на XV в. също е представено от 10 известни поименно митрополити и още петима, чиито имена не са назовани: Георги, Герасим, Максим, Мануил, Григорий, Дамян (I), Дамян (II), Йосиф, Йоасаф, Дионисий, митрополит, назован от Жофроа дьо Виларуен „архиепископ", убит по време на погрома над града през 1205 г.[93] Функционирането през XIII–XIV в. на четири от осемте споменати от Стефан Герлах черкви в Пловдив[94] също е косвено основание да се предполага наличието на духовен клир в йерархическа градация, който обслужвал тези християнски храмове.

БЕЛЕЖКИ

[1] Сравнително богатият пряк и косвен материал за социалния облик на населението във Филипопол през средновековната епоха позволи той да се представи в обособено изложение. В текста на цялото изследване някои страни от социалната структура в града са засягани при изясняването на други събития, процеси и явления в историята му. Поради това неминуемо се получиха и повторения. Изложението в тази глава почти изцяло е публикувано у: Данчева-Василева. Социалната структура, 3–29.

[2] Лебедева. Социальная структура, 164–165.

[3] Пак там.

[4] Каждан. Город и деревня в XI–XII вв., 31–44; Kazhdan, Epstein. Byzantine Culture, 56–73.

[5] Удальцова. К вопросу о генезисе феодализма в Византии. – ВО. М., 1971, 3–26; Курбатов. Основные проблемы; К вопросу о роли рабства в ранней Византии. – В: Проблемы социальной структуры средневекового общества. Вып. 2. Л., 1978, 3–11; Лебедева. Социальная структура, с. 12; Левченко. Материалы, 12–94; Липшиц. Формирования, 28–84.

[6] Пигулевская, Н. В. Город и деревня в Византии в IV–VI вв. – Rapports du XIIe CIÉB, Ochride, 1961, I, 1–8; Липшиц. Формирования, 28–84; Велков, В. И. О робовладельческих отношениях в древней Фракии. – ВДИ, 1977, № 3, 64–68.

[7] Велков. Градът, с. 209.

[8] Ammianus Marcellinus, II, XXVI. 10. 5, p. 640 (ЛИБИ, I, с. 149).

[9] Лебедева. Социальная структура, с. 17.

[10] Пак там, 24–25; Велков. Градът, с. 211.

[11] Лебедева. Социальная структура, 59–60.

[12] Пак там, с. 66.

[13] Велков. Градът, с. 213; Лебедева. Социальная структура, с. 58.

[14] Велков. Градът, с. 211; Лебедева. Социальная структура, с. 122, 123.

[15] Лебедева. Социальная структура, с. 120.

[16] Курбатов, Г. Л. Разложение античной городской собственности в Византии IV–VII вв. – ВВр, 35, 1973, 26–29; Лебедева. Социальная структура, с. 125.

[17] Лебедева. Социальная структура, с. 127; Dagron. Naissance, p. 301.

[18] Лебедева. Социальная структура, 128–129.

[19] Велков. Градът, с. 69; Claude, D. Die Byzantinische Stadt im 6 Jahrhundert. München, 1969, 108–114.

[20] Курбатов. Основные проблемы, с. 154; Удальцова. Политика Юстиниана, с. 225.

[21] Jones. Roman Empire, I, 235–237; Kirsten, E. Die Byzantinische Stadt. – Berichte zum XI. Internationalen Byzantinischen Kongress. V. 3. München, 1958, 1–48.

[22] Лебедева. Социальная структура, 136–138.

[23] Пак там, 138–139; Dagron. Naissance, 165–167.

[24] Удальцова. Политика Юстиниана, с. 225; Лебедева. Социальная структура, 141–146.

[25] Лебедева. Социальная структура, с. 149.

[26] Пак там; Левченко. Материалы, 80–86; Guilland. Recherches, p. 23.

[27] O s t r o g o r s k y. Observations, 3–17; Y a n n o p o u l o s. La société profane, p. 14. Ж. Дагрон смята, че сенаторската власт е далеч от наследствената знат: D a g r o n. Naissance, p. 188.

[28] Л е б е д е в а. Социальная структура, с. 150.

[29] Пак там, 160–161; D a g r o n. Naissance, 167–168.

[30] Л е б е д е в а. Социальная структура, с. 161; D a g r o n. Naissance, 178–179.

[31] Вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 3. „Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в.".

[32] Вж. тук Дял втори, Първа глава „Топография на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в.", § 2. „Обликът на Филипопол – IV–VI в.".

[33] К а ж д а н, Ч и ч у р о в. Византийское общество, с. 107.

[34] Y a n n o p o u l o s. La société profane, passim.

[35] Пак там, 22–23.

[36] К а ж д а н. Социальный состав в IX–X вв., с. 94.

[37] Y a n n o p o u l o s. La société profane, p. 25, 28, 30, 39–74.

[38] Пак там, с. 129, 131.

[39] Пак там, 141–152.

[40] Пак там, с. 162, 168–171.

[41] К а ж д а н, Ч и ч у р о в. Византийское общество, с. 119, 124.

[42] Y a n n o p o u l o s. La société profane, p. 212.

[43] К а ж д а н. Социальный состав в IX–X вв., с. 90.

[44] Y a n n o p o u l o s. La société profane, p. 218, 231, 254, 260.

[45] Пак там, с. 269, 272, 275.

[46] Вж. тук, Дял втори, Втора глава: „Градът в административната система на Византийската империя и на България през IV–XIV век".

[47] Вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква". § 3. „Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в.".

[48] К а ж д а н, Ч и ч у р о в. Византийское общество, с. 122.

[49] Л и п ш и ц, Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII–IX вв. – ВВр, 1953, с. 124; Город и деревня в Византии VI – первой половине IX в. – Rapports du XIIe CIÉB. Ochride, I, 1961, p. 20.

[50] К а ж д а н. Город и деревня в XI–XII вв., 31–32.

[51] Ж а к Л е Г о ф ф. Цивилизация средневекового Запада. Перев. с французского. Общая редакция Ю. Л. Бессмертного. М., 1992, 239–243.

[52] К а ж д а н. Город и деревня в XI–XII вв., 31–44; Центростремительные силы, 3–28; Социальный состав.

[53] К а ж д а н. Город и деревня в XI–XII вв., с. 36, 38– 40, 43.

[54] O s t r o g o r s k y. Observations, 28–29.

[55] К а ж д а н. Центростремительные силы, 14–15; Социальный состав, 244–245; O s t r o g o r s k y. Observations, p. 29; K a z h d a n, E p s t e i n. Bizantine Culture, 62–65.

[56] К а ж д а н. Центростремительные силы, 19–20.

[57] К а ж д а н. Социальный состав, 258–263; Центростремительные силы, 20–22.

[58] К а ж д а н. Социальный состав, с. 243.

[59] Пак там, с. 243.

[60] Пак там, 250–252.

[61] Пак там, 244–245.

[62] К а ж д а н. Город и деревня в XI–XII вв., с. 34.

[63] Вж. тук, Дял втори, Втора глава „Градът в административната система на Византийската империя и България през IV–XIV век".

[64] G a u t i e r. Le Typikon, passim.

[65] Пак там, 33–35, с. 93 (ГИБИ, VI, 41–42).

[66] A l b e r t u s A q u e n s i s, p. 283 (ЛИБИ, III, с. 156).

[67] Д а н ч е в а - В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 136.

[68] Вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 3. „Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през периода IV–XIV в.".

[69] C e d r e n u s, p. 741 (ГИБИ, VI, с. 339); M i c h a e l A t t a l i o t a, p. 301 (ГИБИ, VI, 193–194); A n n e C o m n è n e, I, IV, 6–8, 157–168; II, V. 3, p. 14; II, VI. 4, 48–50 (ГИБИ, VIII, с. 46, 52–53).

[70] Д а н ч е в а - В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 131.

[71] Пак там.

[72] O d o d e D e o g i l o, p. 64 (ЛИБИ, III, с. 122).

[73] M i c h a e l A t t a l i o t a, p. 301 (ГИБИ, VI, 193–194).

[74] Й о р д а н о в, И. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261 г., С., 1981, с. 22, 24, 26, 60, 168, 214.

[75] П о л и в я н н и. Градът, 34–35, 35, 135. Тази характеристика се отнася едновременно и за късновизантийския, балканския и българския град.

[76] F r a n c è s, E. La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècles. – BSL, 16, 1955, 87–89; O s t r o g o r s k y. Observations, p. 31.

[77] F r a n c è s. E. La féodalité, 85–88.

[78] П о л и в я н н и. Градът, с. 120.

[79] Л и ш е в, Стр. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. С., 1970, с. 168; А н г е л о в, Д. Принос към поземлените отношения във Византия през XII в. – ГСУ, ФИФ, 47, 2, 1952, с. 23; П о л и в я н н и. Градът, 122–123.

[80] А н г е л о в, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век. С., 1958, с. 108; П о л и в я н н и. Градът, 55–56, с. 123.

[81] F r a n c è s. La féodalité, 93–95.

[82] История на България, III, с. 248.

[83] V i l l e h a r d o u i n, II, § 302–304, 110–113; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, 96–97.

[84] V i l l e h a r d o u i n, II, § 401, 212–213; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н, с. 114.

[85] H e n r i c i E p i s t o l a e, 154–155.

[86] V i l l e h a r d o u i n, II, § 401, 212–213.

[87] H e n r i c i E p i s t o l a e, 154–155.

[88] C h o n i a t e s. Historia, p. 627 (ГИБИ, XI, с. 85).

[89] V i l l e h a r d o u i n, II, § 399, p. 210.

[90] C a n t a c u z e n u s, I, 1.35, p. 170 (ГИБИХ, с. 222).

[91] Пак там, I, 1, 37, 178–179 (ГИБИ, X, с. 227).

[92] Пак там, I, 1, 36, p. 173 (ГИБИ, X, с. 224).

[93] Вж. тук, Дял втори, Пета глава: „Религия и църква", § 3. „Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в.".

[94] С т е ф а н Г е р л а х. Дневник, 258–259.

Пета глава

РЕЛИГИЯ И ЦЪРКВА

1. Кратък преглед на езическите култове във Филипопол през III–IV в.

Първите и задължителни за всички граждани и населени места в империята били т.нар. „официални" римски култове, почитани навсякъде[1]: Капитолийската триада начело с Iupiter Optimus Maximus, в която се включвали още Iuno Regina и Minerva Augusta. Култът към императора заедно с култа към Dea Roma също бил задължителен. Конкретно за Dea Roma и Капитолийската триада отсъстват данни за Филипопол. Политическата характеристика на романизацията на провинциите, включително и на Тракия, се изразявала в задължителното честване именно на императорския култ. То се организирало от провинциалните събрания чрез жречески колегии. За провинция Тракия Филипопол бил седалище на това честване[2]. Императорите били неизменно почитани до края на III, а положително и през първите десетилетия на IV в. Този култ достигнал особено развитие през императорската епоха в няколко варианта: поклонение пред починалите императори, пред Гения на императора и неговите близки, пред персонифицираните качества на императора, пред императора като самостоятелно божество, пред живия император като бог, отделно или заедно с Dea Roma[3].

Традиционните местни култове във Филипопол през императорската епоха и изцяло или частично през IV в. – до окончателната им забрана и практическото им елиминиране, включвали почти всички гръцки или гръко-римски божества. Те проникнали сред траките много време преди Тракия да стане римска провинция, дори още през елинистическата епоха. Първоначално гръцките богове в условията на римска Тракия претърпели синкретични процеси и се обединили със съществуващи местни култове[4].

От особено значение за формирането на античния пантеон в Тракия, респективно във Филипопол, е съществуването на силна тракийска религия с местни тракийски култове, независимо от гръцките и гръко-римските божества. При тези условия настъпило взаимодействие, приобщаване и приспособяване на множеството божества, дошли отвън, с местните тракийски. Много от тях запазили гръцкото или римското си име, но загубили предишното си съдържание за сметка на наложилите се тракийски представи и ценностни критерии. Културният синтез се осъществявал по сложен път, който не подлежи на дефинитивно определение. При този синтез римската култура си взаимодействала с културите на подчинените на Рим народи, но на ново равнище, по този начин се постигнало запазване на тракийското наследство[5], включително и в религиозната сфера.

Какво показват филипополските култови паметници и надписи? Съществуващият култ към Зевс е синкретизиран с Великия хтоничен бог на траките[6]. Съще-

ствуват релефи и надписи, които изобразяват и споменават Зевс и Хера, представляващи Великия хтоничен тракийски бог отделно или заедно с неговото женско съответствие (паредър)[7]. Така се срещат изображения на Зевс и Хера[8], на Зевс и Хера с надпис „Διὶ σωτῆρι καὶ Ἥρᾳ“[9], образ на Зевс и Хера с надпис „Διὶ καὶ Ἥρᾳ[10]“, образ на Зевс с надпис „κυρίῳ Διί“[11], на Зевс и Хера и трите нимфи[12], на Хера с образ и посвещение[13]. Трябва да се отбележи обаче, че във Филипопол честването на официалните култове към Зевс и Хера е слабо застъпено. Автономните монети на града илюстрират известно почитане на тези божества заедно с култа на императора, и то в района му[14].

Един от най-почитаните богове във Филипопол през императорската епоха, чиято традиция се запазила вероятно и през IV в., е бог Аполон, при това с епитета „Кендрисийски“. Във Филипопол се разпространява и налага като едно от основните божества, а може би и като основен култ на тракийското население, местният култ на Кендрисос. Култът на Аполон се свързва с Кендрисос и така добива още по-голяма популярност, като при този синкретизъм явно надделяват елементите на местното божество[15]. Множество изображения и посветителни надписи на Аполон произхождат от Филипопол[16]. Той се смятал за главен бог на града и бил почитан в специално построен за тази цел храм на Джендем тепе[17]. Във Филипопол утвърждаването му като главен бог станало по времето на император Елагабал (218–222)[18]. Култът на Аполон се радвал на голяма популярност в Тракия. Забележителното при него е също синкретизмът на Аполон с Тракийския конник. От запазените паметници във Филипопол става ясно, че най-добре засвидетелстваният култ, който влязъл и в официалната религия на града и завоювал място на официален негов покровител, е култът на местния Херос–Кендрисос в синкретизъм с Аполон[19]. Отъждествяването на двата култа говори за местни соларни култове на Херос–Аполон, носители на сотирологични функции[20]. Изначално същността на Аполон е подчертано хтонична, а най-стабилна се оказва традицията на Аполон като ловец – качество, което в по-късни времена е присъщо само за Артемида. През римската епоха Аполон се регистрира като конник-ловец, прогонващ злото, спасител, лечител, господар-покровител. Култът на Аполон всъщност не е внесен в Тракия по морски или речни пътища от Елада. Култът към Върховен бог с посочените хтонични функции има своите далечни корени, достигащи преди Бронзовата епоха. В западнотракийските земи, в които се включват Филипопол и територията му, е по-силен хтоничният характер на този култ, за разлика от Източна Тракия, където преобладава соларният характер на Аполоновия култ[21].

Друг бог от официалния гръко-римски пантеон, чийто култ е от най-често срещащите се във Филипопол, бил Херакъл. За него също се смята, че бил почитан в специално издигнат за целта храм на хълма Бунарджика, извън Трихълмието, където през Античността на най-високото място стояла статуята му[22]. Открити са негови мраморни статуи и релефи[23], посветителни надписи[24] и изображения върху монети и медальони[25].

Друг твърде известен и почитан култ във Филипопол, който положително имал адепти и през IV в., е култът към здравеносните божества Асклепий, Хигия и Телесфор. Изказано е мнението, че Телесфор, обикновено съпътстващ изображенията на Асклепий, бога на медицината, и Хигия, неговата дъщеря, е тракийско божество. И в самия Асклепий се вижда някакво преливане или застъпване на също тракийски здравеносен бог[26]. Колекцията от каменни надписи във Филипопол

предлага и такива, посветени на Асклепий[27] или на Асклепий и Хигия[28], както и на Асклепий и Телесфор[29]. Култът бил разпространен с особено ярко присъствие от втората половина на II и през III в. За голямата почит към Асклепий свидетелстват изображенията му върху монети от времето на император Луций Елий Вер Арменски (161–169)[30], както и известният надпис от 227 г. върху Есквилинския хълм в Рим в негова чест, чиито дедиканти са филипополски ветерани[31]. На територията на Филипопол в с. Баткун се намира известното светилище на Асклепий[32].

Други божества, свързани със здравеносните култове, са трите нимфи, които също били почитани във Филипопол и неговата област. По бреговете на Марица, както и до лечебни извори или в близост до водоизточници се откриват техни култови паметници[33].

Една от основните древногръцки богини – Деметра, богиня на земеделието, плодородието и земята, също е между разпространените култове във Филипопол с изображение върху релефи[34], посветителен надпис[35] и монети[36].

Особено място сред почитаните във Филипопол божества заемал култът на древногръцката богиня Артемида – богиня на лова, покровителка на животните, защитница на девойките и родилките, на женското целомъдрие. Известни са няколко вида паметници, свързани с почитането ѝ във Филипопол. Запазен е един посветителен надпис „κυρία Ἀρτέμιδι"[37]. Сечени са и монети с образа на Артемида като богиня на лова[38]. Херодот изтъква, че „Ἄρτεμις Βασίλεια" е една от най-почитаните богини в Тракия и е тракийска богиня. Открити са надписи, свидетелстващи за дейността на филата Артемисиада във Филипопол[39]. Известна е мраморната статуя на богинята, намерена на източния склон на Небет тепе, чиито паралели са открити в емисии на филипополски монети[40]. Съществуват някои монети и медальони от Небет тепе, също с изображения на Артемида[41].

Не по-малко популярен култ във Филипопол през Античността със свой резонанс и през IV в. е този на бог Дионис – един от трите споменати от Херодот богове: Арес, Дионис и Артемида, чиито почитатели били траките. Дионисовият култ има фундаментална първична тракийска основа, от която трудно би могъл да се отдели. Той е главната фигура в тракийската орфическа идеология и религия. От нея е възприет в елинската. Дионис представлява бог с могъща фигура – носител на съкровените идеи на устния орфизъм на траките[42]. Той е включен в тройката гръцки богове: Аполон, Дионис и Херакъл, удостоени с най-много образи в античната монетна традиция на Филипопол[43]. Сред откритите филипополски гръцки надписи има 3 с конкретно посвещение на Дионис[44].

В същността на споменатите и почитани във Филипопол богове се открива силно присъствие на тракийски местен субстрат. Но най-известният, най-разпространеният местен тракийски култ както в двете провинции Тракия и Мизия, така и във Филипопол бил този на Тракийския конник, Хероса. Многобройни са релефите и надписите, посветени на този бог, произхождащи от Филипопол и територията му[45]. В града имало специализирани ателиета, профилирани в изработването на вотивни релефи на божеството с образа на конника[46]. Често Тракийският конник се среща синкретизиран с Аполон, Силван, Асклепий, Зевс, Дионис, Сабазий, Митра, Хелиос и Арес, което личи по атрибутите при изображенията на релефите върху оброчните плочи и по посветителните надписи[47]. Една нова интерпретация, която определено заслужава внимание заради своята оригиналност и убедителна аргументация, разкрива по-различен аспект на това най-почитано божество в тракийс-

кия пантеон. Тракийският Херос се явява като посредник между света на смъртните и Върховния бог и света на боговете. Той се вслушвал в молбите и желанията на посветителите, търсещи от него помощ и подкрепа[48].

Траките още в предримската епоха създали образ на тракийския бог-конник, а впоследствие, през римската епоха Херосът служел като образ на всички чужди божества, проникнали в тракийската религия. Преди римската епоха богът на траките, Тракийският конник, не носел атрибути на гръко-римските богове. Съществуването на този бог на траките и неговото отъждествяване с толкова много различни представители на гръко-римския пантеон свидетелства, че поначало на тракийското небе имало само един бог, около който се развивала цялата религиозна система на тракийското общество[49]. Друго становище по въпроса за Тракийския конник гласи, че все още не може със сигурност да се определи кога и как в иконографията на тракийската религия се появил този яздещ бог. Дали изображението на царя е негов прототип, или пък представлява иконографията на хероизирания покойник, все още е дискусионен въпрос. Също така мнението, че е съществувал само един тракийски бог, който в Тракийския конник се синкретизира с Асклепий, Аполон, Силван и т.н., може да се приеме като хипотетично. За териториите на запад от Филипопол, включително и в този град, най-многобройни са изображенията на Тракийския конник с посвещения на бога Асклепий[50]. Независимо от нюансите в интерпретацията му, Тракийският конник остава най-широко разпространеното божество в тракийските земи с определен доримски произход и дълбоко свързан с местната тракийска религия.

Почитаните през Античността източни култове както в Тракия като цяло, така и във Филипопол в периода V в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр. представляват особен интерес. Изследванията на нашата историография в областта на духовната култура и по-специално на религията в тракийското общество са достигнали до резултати, които успешно могат да партнират на европейската и световната историография. Специално посветен труд на тази проблематика от 80-те години с помощта на прецизна методология и типологизация представя източните култове и техните паметници в Долна Мизия и Тракия с изчерпателна интерпретация[51]. Изследователката достига до интересни изводи, които ще си позволя да цитирам в този бегъл преглед на култовата система във Филипопол през Късната античност и прехода към Средновековието.

Най-общите тенденции на религиозния живот в Тракия като римска провинция през Късната античност са: 1. Синкретизмът; 2. Относително чистият вид на чуждите култове; 3. Консерватизмът (вярност към религиозните традиции и обичаи). Тази констатация с пълно основание може да се отнесе и към Филипопол, дори в някои случаи е илюстрация за типичните религиозни явления в разглежданата проблематика. Проучени са източни култове: египетски, малоазийско-балкански и малоазийски и предноазиатски[52].

От египетските култове във Филипопол и неговата територия са открити паметници на Сарапис и Изида[53]. Това са изолирани явления, които свидетелстват за сравнително слабото им разпространение във Филипопол, още повече, че са се намирали в античния град.

От малоазийско-балканските култове във Филипопол и територията му са засвидетелствани значително повече паметници на Великата богиня и Атис[54]. Едно от становищата във връзка с малоазийската Богиня-майка е, че култът към нея

преминал в древна Тракия, както и в Елада, като тя била свързана с местни, подобни на нея богини от критско-микенския културен кръг[55]. Един от основните центрове на разпространението на култа през римската епоха в Тракия е Филипопол. Паметниците от този култов център носят характерните черти на конвенционалната гръко-римска иконография на романизираната Богиня-майка, но имат и отлики от нея. Жезълът, неизменно съпътстващ изображението, както и връзката ѝ с тракийската богиня, приравнена със Зевс и чествана през римската епоха като Хера, я представя като Върховна богиня.

Паметниците от Филипопол свидетелстват за мощния тракийски култ към тази местна Велика богиня. Във филипополската група паметници липсва характерният за фригийската богиня тимпан и поради това тя не може да се свърже с малоазийската Богиня-майка Кибела. Това не позволява да се предложи и хипотезата за уподобяването ѝ с Бендида[56]. Силният култ към Великата богиня майка във Филипопол има своето продължение в средновековната епоха в лицето на Богородица – Св. Дева Мария, която е патрон на града, негова покровителка. Неслучайно на нея е посветен катедралният храм в Пловдив, за който има изрични сведения от втората половина на XII в., а положително този култ е бил почитан още през Ранното средновековие[57].

Един от основните изводи от изследването на култа към Великата богиня показва в нова светлина древния тракийски култ на това божество с пантеистичен характер. Именно този характер е основата на синкретизма, който се проявява с възприемането на иконографията и името на богини като Хера, Артемида, Хигия, Атина, гръко-римската Майка на боговете. От прочутия Херодотов пасаж се вижда, че древногръцкият историк е знаел за едно-единствено женско божество, почитано у траките, което той нарича Артемида. Ако това божество е имало тракийско име, то Херодот би го споменал. Затова тук явно става дума не за гръцката, а за тракийската Артемида[58].

Друг малоазийско-балкански култ, разпространен във Филипопол и не по-малко интересен от този на Великата богиня-майка, е култът на Сабазий[59]. Филипопол се смята също за едно от огнищата на разпространение на Сабазиевия култ в Тракия, но се констатира, че паметниците са свързани не толкова със самия градски център, а с хинтерланда му, където е запазена по-значителна компактна маса тракийско население[60].

Към малоазийско-балканските култове се причисляват паметници с посвещение на Зевс или на бог Хюпсистос[61]. Обикновено Хюпсистос се разглежда като проява на синкретичните тенденции на епохата и се свързва с почитания от евреите Саваот. Новото тълкуване на култа отхвърля възможността за идентифициране на Зевс (Хюпсистос) с еврейския бог, като се приема връзката Зевс–Сабазий–Аполон. При тракийските паметници на Хюпсистос се наблюдава покриването на епитетите и формулите с тези на най-разпространените тракийски местни култове. Също така при тях не се откриват следи, чужди на местните култови традиции. През посоченото време Филипопол се смята за един от центровете на този култ в Тракия[62].

От малоазийските и предноазиатските култове във Филипопол е представен един паметник – варовиков олтар, посветен на Аполон Кендрисийски, открит при хълма Сахат тепе. В надписа се споменава Συρία θεά, „Сирийска богиня", или т.нар. „Атаргатис". Паметникът от Филипопол е от римската епоха и е

посветен от жрец на Сирийската богиня в тракийското светилище на Аполон. С това е свързано и предположението, че Сирийската богиня би могла да се почита като хипостаза на Артемида. Освен това е възможна и връзка с градската богиня на Филипопол, тъй като има случаи, при които Атаргатис е описана като πολιοῦχος и е представена в сирийските центрове с корона, изобразяваща крепост[63].

Последният култ в системата на източните богове, будещ не без основание дискусии от различно естество, е на персийския или древноиранския бог Митра, засвидетелстван с епиграфски паметници във Филипопол и територията му. Градът се определя и като център на една от трите области, в които митраизмът се разпространил в Тракия. Войската била един от главните носители на този култ, тъй като това божество било особено разпространено сред нея. Митра бил почитан и от занаятчиите и търговците[64]. Древноиранският култ на Митра е индоевропейски и е асимилирал много и различни религиозни вярвания и представи. От бог на светлината Митра се превърнал в непобедим бог-слънце. Бил тачен като бог-създател на цялата жива природа, като закрилник на своите почитатели в борбата им срещу злото до победата на правдата, справедливостта и безсмъртието. На територията на античния Филипопол при Бесапара (с. Синитово, Пазарджишко) и при с. Куртово Конаре са открити светилища на Митра[65].

Във връзка с разпространението на източните култове в Тракия през периода V в. пр. Хр.–IV в. сл. Хр. в използвания монографичен труд са направени констатации, които могат да се привлекат и за осветляването на интересуващите ни проблеми в областта на религиозния живот във Филипопол по време на прехода от Античността към Средновековието. Важен е изводът, че тракийското население проявявало несъмнена резигнация към източните култове, чужди на традиционната му религия[66]. Такова е отношението му и към християнството, което си пробило път, както знаем, едва към края на III и началото на IV в. Установено е, че рядко се срещат или изобщо не се срещат датирани във втората половина на III в. посветителни паметници не само за източните култове, но и за целокупния религиозен живот както в провинция Тракия, така и в Мизия. Причината за това са преди всичко варварските нашествия и изобщо цялостната криза в късната Римска империя. За началото на IV в. също са известни законодателните мерки на император Константин I и неговите синове през периода 324–341 г., които забранявали езическите жертвоприношения. От друга страна, знае се също, че тези едикти не били спазвани еднакво в цялата държава. Поради това отсъствието на надписи не би трябвало да е аргумент за липсата на практикуване на всички горепосочени култове както в двете провинции, така конкретно и във Филипопол през IV в.

Съществуват сведения за сериозни погроми над езически религиозни паметници в Тракия през 40-те години на IV в. Това показва, че паганизмът имал все още свои адепти и че императорските едикти били прилагани в тази провинция. Протичали двупосочни тенденции. Така например прилагането на едиктите против езичеството навежда на мисълта, че то едва ли се възвърнало през IV в., с изключение на краткотрайното възстановяване на идолопоклонничеството при император Юлиан Отстъпник (361–363). За възприемането на християнския култ в Тракия свидетелства преводът на Библията от Никета, епископ на Ремисиана на езика на бесите през втората половина на IV в., отразен в поетична творба на Павлин Ноласки. Това е може би остарелият диалектен език от извънградските пла-

нински земи на Филипопол и Ремисиана[67]. От друга страна, се констатира мъчителният и труден процес на проникване на християнството. Няма съмнение, че езическото късноантично население оказвало съпротива срещу налагането на християнството. Една от формите на тази реакция било запазването на езическите ритуали и практики в християнската обредност[68].

Много са случаите на тракийска паганизация на християнския култ, като например използването на оброчните плочи на Тракийски конник в абсидите на провинциални параклиси и черкви, използването на езически светилища в обредната практика на християнския култ. Всички тези наблюдения изкристализират в едно съществено заключение, което в основата си разкрива принципната разлика между тракийската и елинската религиозност. В балканска Гърция Христовият култ бил възприет още с първата генерация ученици на Иисус Христос, т.е. тук култът намира благодатна почва за развитие. В Тракия, където религиозното мислене се отличавало с динамичност и традиционното общуване с боговете включвало преминаването от човешкото към божественото, от живота към смъртта, християнството било адаптирано сред траките с повече затруднения и със сравнително забавено темпо.

В Тракия много по-благотворно се развивал приетият през Античността древноирански култ на Митра. Именно фактът на разпространение на този култ може да бъде аргумент за по-забавеното проникване на християнството. Освен прерогативите и функциите на сотирологичните елински богове, с които бил надарен Христос, Митра имал и едно друго преимущество – връзката му с близки на траките религиозни идеи и ритуали. В това се изразява голямото значение на митраистичния култ, който съдействал за запазването на традиционната тракийска религия за един по-продължителен период[69].

Констатациите в този обзорен и без претенции за изчерпателност преглед на езическите култове през императорската и късноримската епоха не могат да бъдат категоричен аргумент за задължителното съществуване на всички споменати паганистични вярвания във Филипопол през IV и началото на V в., но са достатъчно основание да се смята, че са били извършвани обредни практики, свързани с тях и през този период на раздяла с езичеството.

Най-трудни, най-продължителни са промените в индивидуалното и в общественото съзнание. Консерватизмът е факт в религиозната сфера, независимо от държавната политика, израз на която са юридическите актове. Проявата на често срещащи се езически рецидиви в християнските ритуали, и то не само в ранния период на новата религия, и антиезическото законодателство почти до началото на V в. показват, че този преглед не е излишен. Той очертава общата панорама на религиозния живот във Филипопол в самото начало на близо единадесетвековното му съществуване в средновековната християнска цивилизация. Както немалка част от късноантичното население на империята през IV в. не можела да се раздели с езическите култове, така и гражданите на Филипопол не били в състояние изведнъж и окончателно, безболезнено и бързо да скъсат с паганизма през IV в., въпреки държавното законодателство, утвърждаващо християнството. Това не може да се види открито и ясно в разнообразните извори и паметници за и от Филипопол, свързани с религиозните вярвания, но може да се прочете между редовете на историческите свидетелства. Една специфична черта подсилва подобно убеждение – консерватизмът на тракийското общество, което продължило и през

IV в. да засвидетелства своето присъствие в този централен тракийски град, въпреки значителните етнически промени. Филипопол бил център на няколко от най-почитаните култове от богатата палитра на езически местни тракийски, гръко-римски и източни божества, които през III и IV в. се подчиняват на налагащите се процеси на синкретизъм. Тези процеси водели до монотеистичния, сотирологичен култ, в известна степен близък до християнството. Поради това християнският култ не така бързо и безпроблемно бил адаптиран сред тракийското общество, защото в него вече съществували тенденции, в известна степен отговарящи на критериите и същността на новата религия.

2. Градът в църковната администрация на Византийската империя и на българската средновековна държава

Християнското учение започнало да се разпространява на Балканския полуостров още в първите години на своята поява. Най-напред били създадени църкви в Палестина и Мала Азия, след което апостолите се насочили към балканските земи. Първите учители тук, проповядвали християнската вяра, били апостолите Андрей и Павел. Андрей привлякъл към новото учение най-напред жителите на Византион, бъдещия Константинопол, а после се отправил към градовете на Черноморското и Егейското крайбрежие. След това обходил Епир, цяла Гърция и Скития[70]. Апостол Павел отишъл в Троада (град близо до Троя в Мала Азия) и Македония и посетил о. Самотраки, градовете Неаполис (Апрос, Напл), Филипи, Амфиполис, Аполония, Солун, Верия и други селища по Егейското крайбрежие, откъдето християнството се разпространило във вътрешността на Тракия и Македония. Самият апостол Павел свидетелства, че е основал църкви от Йерусалим до Илирик[71]. За проповедническата дейност на Павел в Македония и Тракия споменава и Теодорет[72]. Особено ревностни в християнската вяра били основаните от апостол Павел християнски общини и църква в Солун и Филипи. Тази мисионерска дейност била извършена още през първата половина на I в. с голям успех и с привличането на значителен брой последователи към новото учение[73]. Дали тези апостоли са пребивавали във Филипопол и са проповядвали Христовата вяра, може само да се предполага, тъй като изрични данни за това липсват, но като се има предвид, че те обходили цяла Тракия, много вероятно е да са посетили и този важен тракийски град. Независимо обаче дали те или други техни сподвижници са били първите християнски проповедници във Филипопол, вероятно се стигнало до основаването на църква в края на I в. Самият Филипопол бил столетия езическа метрополия и главен култов център в Тракия на тракийските и гръко-римските божества, което било от значение за по-бавното приемане на новото учение. За по-забавеното приемане на християнството в Тракия в сравнение с другите провинции на късната Римска империя вече бяха изтъкнати аргументи в частта за езическите вярвания в града.

След приемането на християнството за официална държавна религия и в процеса на неговото утвърждаване в късната Римска империя особено важен бил въпросът за църковната организация. Изследователите са достигнали до извода, че още преди налагането му като официална религия при император Теодосий I през 80-те години на IV в., в почти всички градове на империята имало организи-

рани църковни общини в края на III и началото на IV в. Те взимали активно участие в борбата на Християнската църква за утвърждаване на новата религия. Християнската община във Филипопол се появила в края на I в., а в края на III – началото на IV в. градът станал епископски център[74]. Юрисдикцията на отделните епископии в началния период е съвпадала с териториално-административното деление в империята. Постепенно епископиите се оформили като големи църковни области и надзорът върху всички селища бил сериозно затруднен. Така с течение на времето административните центрове, т.е. по принцип по-големите градове в империята, станали и църковни центрове на по-обширните провинции и получили названието „митрополии". Отделните по-малки центрове запазили статута си на епископии, принадлежащи към съответните митрополитски средища. Всяка митрополия с подчинените ѝ епископии била подвластна на Константинополската патриаршия. Имало и епископии, които запазили независимото си положение на катедри, подчинени пряко на Константинополската патриаршия. Митрополитският център с подвластните му епископии съставлявал една църковна провинция или епархия.

Основните източници, от които се черпят сведения за църковно-административната организация в империята, са епархийските списъци, наричани нотиции. В тях епархиите заедно с прилежащите им епископии са отбелязани в йерархичен ред, който се спазвал и бил нарушаван само когато значението на съответните центрове намалявало или те загубвали земите си. Сведения за историята на Филипополската епархия се откриват в няколко от епархийските списъци, които показват различен състав на прилежащите епископии. Колекцията от епископски нотиции на Константинополската патриаршия обхваща 21 документа, отнасящи се до периода VII–XV в.[75]

В първата нотиция, датирана през VII в. от последния издател на епархийските списъци, Филипопол фигурира в два списъка: 1. На митрополитските църкви и на епархиите[76]; 2. На митрополиите с прилежащите им епископии[77]. В първия списък на 33-то място е епархия Тракия с митрополия Филипопол. В списъка на митрополиите с прилежащите им епископии под № 28 е епархия Тракия с митрополия Филипопол (градът тук е под № 418, като митрополитски център). Споменати са и 3 епископски катедри, които принадлежали на Филипополската митрополия: Диоклетианопол, Севастопол и Диоспол. Като отделни епископии те са се появили значително по-рано от VII в., вероятно през IV в. Досега в историографията са правени опити да бъдат локализирани тези 3 епископии, но до определено общоприето и аргументирано становище не се е стигнало. В нотиция № 2 (VIII–IX в.) присъстват също само трите епископии – като принадлежащи на Филипополската митрополия.

По отношение на Диоклетианопол (Διοκλητιανούπολις) е изказано становище, че се намира на мястото на днешния град Хисаря[78]. Това мнение се застъпва и от последните изследвания върху историческата география на Тракия[79]. В изворите Диоклетианопол се споменава през 587 г. във връзка с безуспешната обсада на града от аварите, които най-напред нападнали Берое, след това – Диоклетианопол, а после се насочили към Филипопол[80]. В балканските територии съществуват още два града със същото име: единият – в Югозападна Македония, между Воден и Солун, а другият – към Костурското езеро. Епископи на Диоклетианопол участвали в църковните събори в Халкедон (451 г.) и Константинопол (550 г.)[81].

За другата епископия – Севастопол (Σεβαστούπολις), е известно още по-малко. Относно локализацията ѝ не се знае нищо конкретно и в литературата няма предположения за нейното идентифициране[82].

връзка с едно от нападенията на печенезите от 1098 г. византийската писателка Анна Комнина отбелязва, че те нахлули на юг от балканските проходи и се установили на лагер при крепостта Маркела, между Голое и Ямбол[96]. Според Идриси[97] крепостта Голое[98] се е намирала между Сливен и Айтос, т.е. в склоновете на Стара планина, северно от Карнобат. Поради това повечето от изследователите са склонни да приемат, че крепостта Маркела и съответно епископията с това име била в околностите на гр. Карнобат[99], или че това е самата Карнобатска крепост, намираща се югозападно от града[100].

За Диоклетианопол, Севастопол и Диоспол, както и за Маркела, които били под егидата на Филипополската митрополия, нотиция № 3 може да се приеме за достоверен източник. За Берое бе отбелязано, че се открива и в списъка на автокефалните епископии и затова въпросът за нея остава открит. Нотиция № 3 съдържа обаче към споменатите епископии на Филипопол и още 3: Литопрософон (Λιθοπρόσωπον), Декатерон (Δεκατέρον) и Леведос (Λέβεδος). Локализирането им остава и до днес неуточнено[101]. Като епископии към Филипополската митрополия и като топоними изобщо в Тракия те са споменати единствено в нотиция № 3. Локализирането на Литопрософон не е възможно за изследователите поради това, че те се съмняват в достоверността на нотиция № 3[102], както и поради отсъствието му в други извори. По същите причини и по отношение на Декатерон се подхожда със съмнение относно неговото действително включване в листата на епископиите към Филипополската митрополия[103]. С името Леведос е известен град в Мала Азия, северно от Ефес, принадлежащ към неговата църковна администрация[104]. Леведос се идентифицира от някои автори с Лебуко, споменат в Partitio terrarum[105]. Друга идентификация на Леведос е свързана с днешното селище Левки[106], на север от съвременния град Одрин, но тя е отхвърлена като погрешна[107]. Изобщо и трите епископии се смятат за неуточнени. Но все пак някои изследователи се доверяват на посочената нотиция № 3 и приемат съществуването на Литопрософон, Декатерон и Леведос като епископии към Филипополската митрополия[108]. Независимо че не сме в състояние днес да идентифицираме тези средновековни епископии, бихме могли да ги приемем като подвластни на Филипополската митрополия, след като все пак са фиксирани в нотиция. Те вероятно са престанали да съществуват, имената им са модифицирани до голяма степен и поради това практически не можем да ги открием, което не обезсилва тяхното присъствие във времето, за което са споменати.

През IX в. църковната администрация запазила вероятно формално своя облик, отразен в разгледаната нотиция № 3, датирана от края на VIII (събора от 787 г.) и началото на IX в. – положение, което се отнасяло и за Филипополската митрополия. Съставът на църковната администрация през IX в. се открива в съдържанието на нотиция № 4 (втората половина на IX в.), която последният издател приема за по-близка до събора от 869 г.[109] В тази нотиция в списъка на епархиите епархия Тракия е спомената под № 33, а в списъка на митрополитските катедри Филипополската митрополия – под № 28, със съответните ѝ епископии: Диоклетианопол, Севастопол и Диоспол[110]. Следващите нотиции: № 5, отнасяща се към IX в., и № 6 – към X в., са известни като кратки, тъй като отразяват митрополитските катедри без епископиите им[111]. В тези две нотиции Филипопол фигурира под № 28 като митрополитски център на епархия Тракия.

Както е известно, VI–VII в. е времето на усилено проникване и заселване на славянските племена на Балканския полуостров, а от края на VII в. започват поч-

Третият епископски център, споменат като принадлежащ към Филипопол през VII в., е Диоспол (Διόσπολις)[83]. Неговото място също не е достатъчно ясно уточнено. Едни от първите изследователи на поселищната история у нас посочват нахождението на Диоспол при античната македонска колония Кабиле[84], в областта на съвременния град Ямбол. Епископ на града присъства на събора в Сердика през 343 г. Има предположение, че Диоспол се намирал на големия завой на р. Тунджа при Таушан тепе и че същият град през XI в. вече носел името Диампол, тясно обвързано с името на съвременния град Ямбол, разположен недалеч от предполагаемото място. Това ще рече, че Диоспол и Диампол (Ямбол) са идентични[85]. Независимо от тази правдоподобна идентификация, към която се присъединявам, някои историци смятат, че не разполагаме с необходимите данни, за да бъде определено със сигурност неговото местоположение[86]. Диоспол се споменава от Йоан Малала и повторно – от Теофан Изповедник, като сведението се отнася до управлението на император Юстиниан I (527–565)[87]. Епископът на града на име Александър бил уличен в безнравственост и отведен заедно с епископа на Родос в Константинопол, където бил лишен от духовен сан и наказан. В сведението изрично се споменава за тракийския Диоспол и положително именно този град е подчиненият епископски център на Филипополската епархия.

Трите епископии, споменати в първата нотиция, отнасяща се към VII в., откриваме и в трите следващи нотиции: нотиция № 2 (VIII–IX в.)[88], нотиция № 3 (края на VIII – началото на IX в.)[89] и нотиция № 4 (втората половина на IX в.)[90]. Именно от втората половина на IX в. и трите епископии вече не се срещат в нотициите, а и не се споменават в други извори.

Но да се върнем към нотиция № 3, в която освен трите вече известни епископии – Диоклетианопол, Севастопол и Диоспол, са споменати още 5 епископии, т.е. общо 8. Компилативният характер на този документ се отбелязва както от предишните, така и от последния му издател (J. Darrouzès), който именно поради тази причина се въздържа от точното му датиране. Все пак той посочва, че за основа при определяне състава на повечето митрополитски центрове в тази нотиция като долна граница са използвани актите на събора от 787 г., а за горна граница се предполага 869 г.[91]. Поради това издателят датира нотицията в късния VIII и началото на IX в. Независимо от условния характер на документа, който оставя открит въпроса за състава на Филипополската митрополия, този извор не би трябвало да се пренебрегва. Споменатите епископии са: Диоклетианопол, Севастопол, Диоспол, Берое, Маркела, Литопросопон, Декатерон и Леведос[92].

Епископията Берое (Βερόη, дн. Ст. Загора) е добре известната едноименна средновековна крепост североизточно от Филипопол, многократно споменавана във византийските извори[93]. Локализацията на тази епископия, която всички изследователи възприемат, е безспорна. Тук обаче се получава противоречието, пораждащо съмнение относно достоверността на документа. Берое фигурира и в списъка на автокефалните, и, както се каза, в списъка на подчинените на Филипополската митрополия епископии.

Епископията Маркела (Μαρκέλλαι, Μαρκέλα) отговаря на крепостта Маркела, намираща се на границата между България и Византия и многократно споменавана във византийските извори от VIII в. във връзка с войните между двете държави[94]. В някои по-ранни изследвания тя се ситуира в Североизточна Тракия, на североизток от съвременния град Ямбол, при с. Войника на вр. Бакаджик[95]. Във

ти постоянните конфликти между българската държава и Византия. Значителните пробиви на варварските племена в добре регулираната византийска държавна структура и в цялостния обществен живот се отразили твърде неблагоприятно върху всички сфери на дейност в империята, включително и върху църковната администрация[112]. Този процес продължил с години, като постепенно едни центрове западали, катедрите се премествали от едно населено място в друго, създавали се нови епископски катедри. Процесите не се извършвали бързо и радикално, още повече, че Църквата е една консервативна институция. Конкретно за Филипопол не се срещат исторически свидетелства, които да говорят за някакви драстични етнически промени в самия град като резултат от славянските нашествия. Империята държала този град винаги да бъде под неин контрол, постигала това с всички средства и най-вече благодарение на укрепителните съоръжения на цитаделата и големия военен гарнизон.

Друг е въпросът за по-близките и по-далечни околности на града. Така по славянския произход или по пославянчените гръцки имена на някои от епископиите, прилежащи към Филипополската митрополия след края на IX в., се разбира за присъствието на славяни в Северна Тракия и по долината на р. Марица. Тези нови епископии са отразени в следващата по ред нотиция – № 7, която се отнася към времето на император Леон VI (886–912), а именно 901–907 г., и първата патриаршеска катедра на Николай Мистик (901–907)[113]. Тя е една от най-интересните, отразяваща новите реалности по отношение на църковните катедри в империята и респективно в епархия Тракия. Тази нотиция илюстрира прехода между архаичния период, по време на който лѝстата на катедрите остава практически неизменна, и един период на развитие, когато листите са ревизирани на повече или по-малко близки интервали[114].

Изказано е мнение, че тази нотиция регистрира промените, станали в продължение на повече от един век, т.е. тези промени са започнали от втората половина на VIII в.[115] От друга страна, нотиция № 3, датирана в периода 787 г. – началото на IX в., съдържа 5 епископии (Берое (?), Маркела, Литопросопон, Декатерон и Леведос), освен трите най-стари (според нотиция № 1). В нотиция № 7 епископиите от нотиция № 3 вече са отпаднали, но едва ли това е станало толкова бързо, т.е. непосредствено след събора през 787 г. Поради това конкретно за Филипополската митрополитска катедра промените, отразени в нотиция № 7, са станали може би около средата на IX в. или във втората половина на същото столетие. Появата на 4 нови епископии (Левки, Влепту, Йоаница и Буково) на събора от 879 г.[116] към Филипополската митрополия потвърждава, че съставът на епископиите – такъв, какъвто го представя тази нотиция, се оформил не по-рано от средата или през 60-те години на IX в.

Филипопол е в пределите на Първото българско царство от 836 докъм 864 г. Фактът, че през 879 г. се появяват новите 4 епископии, показва принадлежността на митрополията към империята по това време. Това се подразбира от само себе си, още повече, ако се приеме, че нотицията отразява периода от 879 до 901–907 г., която датировка се поддържа от някои изследователи.

В два от списъците на нотиция № 7 е споменат Филипопол: в списъка на митрополитските катедри, където фигурира на 36-о място[117], и в списъка на митрополиите и техните епископии, където е също на 36-о място с вече 10, и то съвсем нови епископии: Агатоникия, Литица (или Лютица), Скутарион, Левки, Влепту, Дра-

мица, Йоаница, Констанция, Великия, Буково[118]. Същият състав от десетте епископии фигурира в нотиция № 9 (условно към XI в.), нотиция № 13 (към XII в.) и в нотиция № 10 (условно към XIV в.).

Името на първата епископия – Агатоникия (Ἀγαθονίκεια), е от гръцки произход. Споменато е и в известния Сюлейманкьойски надпис[119], отнасящ се до 30-годишния мир между българската държава и Византия, сключен при хан Омуртаг. Агатоникия е отбелязан като един от пограничните пунктове между двете държави. Анна Комнина също споменава Агатоникия във връзка с една от експедициите на император Алексий I Комнин срещу куманите[120]. Неправилното идентифициране на Агатоникия със с. Белащица, Пловдивско, у иконом Константин и Г. Цукала е аргументирано отхвърлено от П. Мутафчиев[121]. Някои от изследователите локализират тази крепост на северозапад от Адрианопол или някъде из областта на Сакар, според сведението на Анна Комнина, че Агатоникия се намира по-нататък от Скутари – крепост, разположена на 18 стадия от Адрианопол[122]. Мнението, което се възприема и днес в историографията, е, че тази крепост се е намирала по южните склонове на Сакар планина, в местността Кючук Стамбул, дн. Оряхово, Свиленградско[123].

Следващата епископия – Литица (Λίτιτζα, Λιούτιτζα, Λυούτιτζα), според П. Мутафчиев е гръцката форма на славянското име Лютица, а поради омекотяване се е получило Литица. Той приема също така изписването „Лиотица“[124]. Една от локализациите на селището се отнася за крепост някъде при Димотика[125]. По-точно идентифициране е това, което отнася крепостта към днешното село Лъджа в околностите на Ивайловград или на връх, наречен „Градището“[126]. Тази локализация е предложена още през 1819 г. в труда на иконом Константин относно Филипополската епархия[127]. Становището се застъпва от следващите изследователи и в съвременната историография[128]. Крепостта Литица, или Лютица, е спомената от Йоан Кантакузин по повод на снабдяване с припаси през зимата на 1342–1343 г.[129] Както бе отбелязано, Агатоникия, а сега и Литица, били доста отдалечени от Филипопол. Конкретно за Литица е изказано мнението, че след 1342 г. тя е трансформирана в митрополитски център, тъй като нейният архиерей се споменава като член на Константинополския синод през 1342, 1347 и 1351 г., което е указание за неговия митрополитски сан[130].

Скутарион (Σκουτάριον) – името на следващата епископия, е гръцко и означава „малък щит“[131]. Топонимът е споменат в един триумфален първобългарски надпис[132] и в „Алексиада“ на Анна Комнина като селище, отстоящо на 18 стадия от Адрианопол[133]. Още през XIX в. тази епископия е идентифицирана със съвременното село Скутаре, на 6 км североизточно от Пловдив[134]. По-късно се появява мнение, че Скутарион се намира край днешното село Щит (Юскюдар), Хасковско[135]. Поддържането на това становище продължило и след като вече съществувало изследването, потвърждаващо правотата на локализацията на Скутарион при с. Скутаре, Пловдивско[136]. Последното мнение за епископията Скутарион е вече утвърдено в българската историография[137].

Левки (Λεύκη) е четвъртата епископия в епархия Тракия към Филипополската митрополия според нотиция № 7. Една от първите ѝ локализации се свързва със селището Левки, на северозапад от Адрианопол, между Скутарион и Агатоникия[138]. Това мнение заедно със становището за останалите три епископии – Агатоникия, Литица и Скутарион, поставя около Адрианопол 4 от десетте епископски катедри

на Филипополската митрополия – положение, което буди сериозни съмнения. Друго тълкуване посочва за Левки с. Тополово в Северните Родопи, на 18–20 км югоизточно от Стенимахос[139], поради свързването на името Λεύκη с „топола“ и „бял“, но това мнение се оказва не най-правдоподобното. Становището, че епископията Левки най-вероятно се намира при с. Голямо Белово, Пазарджишко, смятам за убедително. Непосредствено над това селище на връх Спасовица се открива голяма базилика, а близо до нея – градище. Данните свидетелстват за значителен култов център. Топонимът „Белово“ произхожда от гръцкото прилагателно „λεύκη“, означаващо „бял“[140]. Мнение, което примирява двете становища, предполага съществуването на две селища с името Левки: едното – край днешното с. Левка, Хасковско, а другото – над с. Голямо Белово[141] . Последното трябва да се свърже с Филипополската митрополия. Вероятно епископският център бил учреден към VIII или началото на IX в. Най-старото известие за левкийски епископ се отнася до епископ Симеон от втората половина на IX в., и то във връзка със събора от 879 г.[142] Изказано е предположението, че тази катедра престанала да съществува след разрушаването на базиликата, т.е. към XVII в. Тогава започнала една от най-усилените вълнѝ на помохамеданчване в Родопския край. Интересен е и фактът, че викарият на Пловдивската митрополия носел през 1872–1886 г. титлата „епископ левкийсксн“ – без съмнение спомен от съществуването на епископията към Филипополската митрополитска катедра. Иконом Константин отбелязва, че титлата „епископ левкийски“ на викария на Филипополската митрополия и агатоникийските епископи през втората половина на XVIII в. била „само по име“ (ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι), което означава, че самите епископии вече на съществували[143].

Името на епископията „Влепту“ (Βλέπτου) – формата е само в генитив, е с неясен произход, като изследователите виждат или антична елинска традиция, или връзка с тракийския субстрат (Βλέπτης би могло да е тракийско име)[144]. Дълго време в литературата не е правен опит, поради липсата на каквито и да било сведения, да се локализирана тази епископия[145]. В по-ново време е предложена идентификация, а именно – с. Костандово, Пазарджишка област[146].

Името „Драмица“ (Δραμίτζα) има гръцки произход и славянска наставка „-иц“ (окончание „-а“) и би могло да се появи само след VII в., когато се осъществява славянското заселване. Епископията се локализира обикновено при с. Драма, Ямболско. Селото е между Ямбол и Тополовград, на около 21 км от Тополовград[147]. Подобно е мнението, което локализира епископията между с. Малък Манастир и Драма[148].

Епископията Йоаница (Ἰωάννιτζα) е седмата поред към Филипополската митрополия, а наставката „-иц“ на самото име насочва към неговия славянски произход. Предполага се, че се е появило след усядането на славянското население в района[149]. Тази епископия, както и нейният епископ Йоанезий, са споменати във връзка с Константинополския събор от 879 г.[150]. Открит е печат от XI в. на Симеон, епископ на Йоаница[151]. Другото известие се отнася към 1339 г. и гласи, че от овдовелите епископии Йоаница и Перперакион се дават 100 жълтици в полза на бившия митрополит на Филипи[152]. (Впоследствие ще стане известно, че Перперакион също е влизал във Филипополската митрополия, но през XIV в.) Ако приемем, че и двете епархии – Йоаница и Перперакион, са били и близко една до друга, като се има предвид, че Перперакион е в средния басейн на р. Арда, то същото може да се допусне и за Йоаница. Разбира се, не е задължително и двете да са

близки по местонахождение. Едно от мненията гласи, че Йоаница е в Източните Родопи[153]. Но в никакви други извори не се споменава селището или крепостта Йоаница между крепостите из басейна на р. Арда или изобщо в Източните Родопи, или в областта на Филипопол. От този район, особено през периода XIII–XIV в., са известни твърде много топоними. Това предизвиква съмнение относно достоверността на предложената локализация. Предлага се Йоаница да се търси в долината на р. Марица, или може би още пò на север – към Средна гора[154]. В съвременната българска историко-географска литература Йоаница се локализира в м. Килимите, до днешния град Елхово[155]. Поради отсъствието на убедителни аргументи за идентифицирането на Йоаница други изследователи смятат, че нейната локализация е несигурна или невъзможна[156]. Що се отнася до Перперакион, то тази крепост била важен пункт от отбранителната верига в региона Ахридос–Мора. Това, че нейният епископ не фигурира в никоя нотиция, говори, че тя била създадена във време, близко до 1339 г., и съществуването ѝ било краткотрайно[157].

Епископията Констанция (Κωνστάντεια), осма по ред, носи името на император Константин Велики. Тази крепост, дори средновековен град, е спомената още: 1. От Теофан Изповедник по повод опустошителните набези на Атила в Тракия през 40-те години на V в., когато градът бил разрушен[158]; 2. В Хамбарлийския надпис на хан Крум[159] (отразено е превземането на града през 812 г. от анонимен брат на хан Крум заедно с други градове и крепости в Тракия; през следващата година крепостта била включена в земите, подчинени на ичиргу боила Цок, в дясната страна на „саракта“[160]); 3. В Сюлейманкьойския надпис на хан Омуртаг, съдържащ сведения във връзка с 30-годишния мирен договор, където Констанция е крепост, при която минавала границата между България и Византия[161]; 4. От Идриси с името „Константина“ и като „голям и добре населен град“, намиращ се на 40 мили югозападно от Берое[162]; 5. В двата най-подробни извора за Третия кръстоносен поход, по повод отсядането на император Фридрих I Барбароса в града[163]; 6. В историята на Никита Хониат, където се посочва, че цар Калоян превзел и разрушил гр. Констанция – събитие, отнасящо се към 1201 г.[164] Първата локализация на Констанция е отнесена към съвременния град Костенец в полите на Западните Родопи, поради близкото звучене на имената[165]. Следващото мнение посочва Констанция на юг от днешния град Харманли, по средното течение на р. Марица[166]. През 40-те години на XX в. Констанция бе идентифицирана с м. Асаря, между дн. Симеоновград и с. Злати дол. Локализацията е въз основа на сведенията от Идриси и историите на Третия кръстоносен поход[167]. Тя се приема и в съвременните изследвания, като се предлага и самият Симеоновград за местонахождение на средновековната Констанция[168].

Името на следващата епископия „Великия“ (Βελίκεια) се възприема като най-вероятно славянско, но има и виждане за неговия тракийски произход[169]. Изследователите в повечето случаи не се ангажират да я локализират, а и действително според сведенията, с които се разполага, това е невъзможно[170]. Изказано е предположението, че тя се е намирала някъде в Източните Родопи[171], но впоследствие това мнение е отхвърлено[172]. Друга хипотеза гласи, че Великия произлиза от името на славянското племе велигизити, намиращо се някъде из Западните Родопи или към Рила и Горна Струма. Освен това Великия се свързва и с Велика – едно от местата на проповедническата дейност на св. Климент Охридски[173]. Впоследствие тази хипотеза също се отхвърля, тъй като в епархийските списъци

се среща още една Великия, но като епархия към град Филипи[174]. Съществуването на две Великии е повод за появата на мнението, че областта Великия заемала обширни територии в Западните Родопи[175]. То основателно се оспорва и се възприема вече изказаното становище, че областта Великия, като епархия на св. Климент Охридски, се намирала по средното течение на р. Вардар, наричана през Средновековието „Велика"[176]. Основателно е Великия да се търси като зависима от Филипийската митрополия, а не от Филипополската[177]. Известни са епископите на Великия – Стефан и Йоан, и суфраганът на латинския архиепископ, също на Великия[178].

Последната епископия Буково (Βουκούβων, Βούκουβα) е спомената единствено в нотициите на Константинополската патриаршия. Името има славянски произход и е познато само в генитив[179]. Изследователите локализират епископията при днешното с. Пилашево, преди с. Буково, между градовете Асеновград и Хасково, в Пловдивска област[180]. Друго мнение поставя Буково някъде край Хасковските бани[181].

От привлечените по-горе извори патриаршеският акт от 1339 г. посочва за епископия към Филипополската митрополия Перперакион (Περπεράκιον)[182]. Това име на крепост се споменава от Георги Акрополит във връзка с военните действия между българския цар Михаил II Асен и византийския император Теодор II Ласкарис[183]. Йоан Кантакузин споменава крепостта през 1343 г. във връзка с атакуването ѝ, както и други крепости[184]. Тя се намира в Родопите и през турската епоха носи името Яшлар. Днес е известна като Перперек, Кърджалийско[185]. Топонимът „Перперакион" не е посочен никъде другаде като епископски център, няма го и в нито една от нотициите. Допуска се, че тази епископия е учредена или в последните години на XIII в. при управлението на император Андроник II (1282–1328), или през първата половина на XIV в. при император Андроник III (1328–1341), когато са били изготвени и последните нотиции. Освен това е възможно, когато Литица (Лютица) престанала да бъде епископия и станала самостоятелна митрополия (1342 г.), да е била учредена и епископията Перперакион в епархията на Филипополската митрополия, с цел възмездяване на загубата при отделянето на Литица[186].

Наименованията на епископските катедри в Тракия, прилежащи към митрополитския център Филипопол, отразени в нотиция № 7 от времето на император Леон VI (886–912), съставена в началото на X в., са будили известни съмнения относно посочването на вярната им локализация. В първоначалните интерпретации повечето епископии към Филипополската митрополия били поставяни в югоизточна посока от Филипопол, в Източните Родопи, в самите покрайнини на Филипополската епархия, в непосредствена близост до Адрианополския митрополитски център[187]. Правен е опит да се обясни това струпване на митрополитски катедри на изток от Филипопол с разположението на границата между България и Византия при император Леон VI, на юг от която се намирали филипополските епископии. Според това мнение се оказва, че Филипопол е бил в българските предели. От друга страна, повечето негови епископии се намирали в територията на Византийската империя, защото фактът, че са посочени в нотициите на Константинополската патриаршия, ги поставя в пределите на империята[188]. Следователно в това обяснение има едно съществено противоречие. Ако Филипопол е на север от границата, т.е. в българските територии, а повечето от епископиите му били във Византия, както гласи горното мнение, то как би могъл филипополският йерей да бъ-

де включен в списъка на митрополитите към Константинополската патриаршия? Поради това се поставя под съмнение или очертаването на границата между двете държави в Тракия, или съдържанието на епархийския списък, което може да не се отнася до това време[189] (края на IX и началото на X в.), а за друг период.

Това противоречие е правило впечатление и на други изследователи на границите между България и Византия през втората половина на IX и първата половина на X в., както и на църковната администрация на империята. Така например едно от мненията, вече отчасти засегнато по-горе, гласи, че южната политическа граница между двете държави при княз Борис I, конкретно по договора от 864 г., поставя Филипопол в пределите на българската държава, а по-голямата част от филипополските епископии останали на византийска територия. Този извод се прави въз основа на разбирането, че в нотициите от времето на император Леон VI били изброени само епископиите към Филипополската митрополия, които влизали в пределите на империята[190] (?). Според автора на мнението същото се отнася и до договорите от 896 и от 904 г., които потвърждават границата според договора от 864 г.[191] Първият апостроф към това съждение е, че никъде в никакви извори, нито в следващите мирни договори, за които дори няма преки свидетелства, а се допуска тяхното уреждане, не се посочват границите между двете държави през 864 г. Но дори и те да са били сключени, няма никакви, макар косвено, засвидетелствани очертания на границите. Като хипотеза такова очертаване може да съществува, макар че доказването ѝ е под въпрос. И така, една хипотеза се превръща в „исторически" факт, от който се прави изводът, че по-голямата част от филипополските епископии са били във Византия, а самият Филипопол се намирал в българската държава. Това становище не е убедително и е неприемливо.

За някои от епископиите са предложени по-правдоподобни локализации, които ги поставят по-близо до Филипопол: Скутарион – на североизток, съвсем близо до митрополията, Влепту – съвсем близо до града в югозападна посока, Левки – на запад от Филипопол, много по-близо от първото локализиране в Адрианополската епархия. И така, ако се следва условието, че споменатите епископии в разглежданата нотиция били във византийски територии, е трудно да се докаже, че Филипопол, близкостоящ до тях, се намирал извън тези територии.

В частта върху политическата история на Филипопол се присъединих към мнението, че след войната от 864 г. на България били върнати Загора и черноморските крепости Месемврия, Анхиало и Девелт, т.е. Филипопол останал в пределите на империята. За други изводи няма основание и подадки. Епархийският списък от времето на император Леон VI, изготвен в периода 901–907 г. и представящ Филипополската епархия с десетте ѝ прилежащи епископии, може да се приеме като отразяващ една по-ранна политическа реалност, при която тази църковноадминистративна област през втората половина на IX в. принадлежала към диоцеза на Константинополската патриаршия.

Възможно е в нотициите да съществуват епархийски центрове и епископски катедри, които да отразяват действителност, несъответстваща на хронологията на дадената нотиция. Това показва целенасочената тактика и глобалната политика на Константинополската патриаршия да не допуска нарушаване на целостта на своя диоцез, макар и понякога това да става само по документи, а не в реалните политически граници на империята. При разгледания по-горе случай с Филипополската епархия и нейните епископии, ако действително става дума за началото на X в.,

би могло да се каже, че е приложен подобен подход, тъй като има основание резултатите от политическите и военните действия да се интерпретират по друг начин, т.е. в полза на българската държава. Горната нотиция отразява част от периода на управление на цар Симеон, който владеел обширни територии в Тракия и Македония. Както приехме, по негово време Филипопол, както и много други градове, признал сюзеренитета му. Въпроса, дали Филипополската митрополия е била включена в църковноадминистративната система на българската държава, би трябвало да решим утвърдително, но преки данни за това липсват.

Какво предлагат патриаршеските нотиции за Филипополската епархия през следващите години? Църковноадминистративното положение на Филипопол през X в. е отразено в нотиция № 8. Тя съдържа списък само на митрополиите, в които Филипопол фигурира под № 39[192]. През XI в. градът се появява на 36-о място в епархия Тракия с вече известните 10 епископии, представени без изключение в нотиция № 9 с условна датировка XI в.[193] В нотиция № 11 мястото на Филипопол в списъка на митрополиите е под № 38. Тази нотиция може да се отнесе към 80-те години на XI в. и все пак издателят не се ангажира категорично с датировката ѝ. Нотициите, отразяващи състоянието на църковната администрация на Константинополската патриаршия през XII в., представят Филипопол по следния начин: в нотиция № 12 – под № 36, и то само като митрополия[194]; в нотиция № 13 – под № 37, със съответните ѝ познати 10 епископии[195]; в нотиция № 14 – под № 39, само в списъка на митрополиите[196].

Буди интерес обстоятелството, че XIII в. не е отразен в епископските списъци на Константинополската патриаршия. Както е известно, Византийската империя с център Константинопол не съществувала в периода 1204–1261 г., а се оформили три гръцки държави: две в Мала Азия – Никейската и Трапезундската империя, и една на Балканския полуостров – Епирската държава. Поради това нотициите, за които макар и условно се приема, че отразяват действителността през XIV в., вероятно се отнасят и за втората половина на XIII в.

През втората половина на XIII до 40-те години на XIV в. Филипопол бил фактически единственият голям град в темата Стенимахос и Цепена. От началото на XIII в. до 1263 г. той бил в българските предели. В нотиция № 10, отнасяща се към традициите на църковноадминистративната уредба през XIV в., Филипополската митрополия е поставена под № 36 и са споменати вече познатите ни 10 епископии[197]. В нотиция № 17, известна като нотиция на Андроник II Палеолог, отнасяща се към XIV в., Филипопол фигурира в списъка на митрополиите на 43-то място, без епископиите си. На същото място Филипопол като митрополия е поставен в нотиция № 18, смятана като вариант на предишната – на Андроник II Палеолог[198]. В нотиция № 19, приписвана на Андроник III Палеолог, също отразяваща състоянието на митрополиите през XIV в., градът е на 36-о място[199].

В нотиция № 20, която издателят датира в края на XIV в., по-точно около 1400 г., в ранглистата на митрополиите конкретно за Филипопол се отбелязва, че той не е център на екзархия[200]. Ж. Дарузес и К. Аздраха коментират сведението, като отбелязват, че филипополският митрополит не е имал титлата „екзарх", нито митрополитската катедра е била въздигната в екзархия[201].

Следователно според разгледаните епархийски списъци се остава с впечатлението, че Филипополската епархия и нейните епископии от VII до средата на XIV в., с изключение на периода – началото на X в. – 927 г. и първата половина на

XIII в., били подвластни на Константинополската патриаршия. За периода от началото на X в. до 927 г. има основания от политически характер, които позволяват да се приеме, че Филипопол, както цяла Източна и Североизточна Тракия и Македония, бил под властта на цар Симеон. Градът вероятно признал суверенитета на българския владетел, а оттам произтича и промяна на подчинението в църковно отношение. В подкрепа на това мнение са т.нар. „тактики", отразяващи присъствието на лица по реда на техните длъжности на императорската трапеза. Тактиките на Филотий и Бенешевич, отнасящи се към края на IX и първите десетилетия на X в., не включват представител от град Филипопол, което дава основание да се стигне до заключението, че градът приел сюзеренитета на българския цар.

Отсъствието на патриаршески нотиции през XIII в. не ни позволява да разберем отношението на Константинополската патриаршия, резидираща от началото на века до 1261 г. в Никея, към западните митрополии и по-конкретно към Филипополската. Разбира се, големите промени в политическото положение на империята обясняват това. В частта за политическата история на Пловдив бе направен опит да се защити тезата, че от 1203 (с прекъсване от 8 месеца по време на управлението на Рение дьо Три – ноември 1204 г. – август 1205 г.) до 1263 г. българската държава владеела града. Поради отсъствието на друга политическа сила в Тракия и убедителното присъствие на българската власт в областта е много логично митрополитската катедра във Филипопол да е била подчинена на търновския архиепископ до 1235 г., а след това – на Търновската патриаршия. Разбира се, не е без значение, че българският архиепископ е бил униат до 1235 г., тогава остава открит въпросът, дали митрополията във Филипопол е приела това положение. От друга страна, отсъствието на Филипопол за периода на XIII в. в нотициите на Константинополската патриаршия дава основание да приемем, че той не е бил подвластен на патриаршията в Никея. За периода 1321–1322 г. градът също бил в български ръце и би трябвало и неговата митрополитска катедра да е сменила центъра, на който се е подчинявала, и той да е бил Търновската патриаршия. Това продължило, разбира се, малко повече от половин година. Вече след 1344 г. със сигурност може да се твърди, че митрополитската катедра във Филипопол била подчинена на Търново, тъй като по договор градът заедно с още 8 други севернотракийски крепости минал в подчинение на цар Иван Александър. Доказателство за това е присъствието на филипополския митрополит Мануил на православния събор през 1359 г. в Търново против ересите[202]. Трябва да се отбележи обаче, че в нотициите на Константинополската патриаршия, датирани през XIV в., градът неизменно присъства като подчинен на Константинополската патриаршия. Патриаршията нямала намерение да се откаже не само от Филипопол, но и от други църковни центрове и катедри, които не принадлежали към империята, и затова тя винаги ги включвала под своето ведомство, независимо дали това отговаряло на действителното положение, или не.

3. Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в.

Епархия Тракия с митрополитски център Филипопол и подчинените му епископии била оглавявана от висше духовно лице – йерей, с титла епископ, издигнат в ранг митрополит. Трябва да се отбележи, че епископът на града, център на митрополия, бил и митрополит на цялата епархия. През VII в. в патриаршеските нотиции се появяват сведения за Филипопол като център на митрополия. Този статут градът получил вероятно още през IV век. Според съчинението на Хиероклес „Синекдемус“, създадено през VI в., по времето на император Юстиниан I Филипопол бил главен град на провинция Тракия. Освен на гражданската, той бил център и на църковната администрация на провинцията. За съжаление сведенията от актове на Константинополската патриаршия, хроники, сфрагистични извори и др., с които разполагаме засега, свидетелстват за сравнително малък брой митрополити през разглеждания период*. Положително те били повече, тъй като има доста продължителни периоди, през които не се знае нищо за филипополската, най-напред епископска, а след това и митрополитска катедра, но данните за тях вероятно са безвъзвратно изгубени.

Първият и най-ранен духовен християнски глава на Филипопол бил епископ Ерм, или Ермас (Ἑρμᾶς). В „Menologium Basilii imperatoris“ четем следното за него: „...ὁ δὲ Ἑρμᾶς, οὗ καὶ αὐτοῦ ὁ αὐτὸς μέγας ἀπόστολος μέμνηται ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ ἐπίσκοπος Φιλιπουπόλεως ἐγένετο“[203]. Той бил посветен в духовен сан от самия св. Павел и е един от 70-те апостоли, проповядвали християнското учение през I в. сл. Хр. Заедно с него апостол Павел посветил в духовни санове Патроб, Лин, Гай и Филолог. Ермас е духовно лице, действало в новооснованата църква на Филипопол през I в. сл. Христа, тъй като бил ученик на апостол Павел. Дори някои изследователи фиксират 36–57 г. за период на неговата дейност[204]. Някои историци приемат тази личност за легендарна[205].

От надгробен надпис на Татиан, открит във Филипопол и датиран през IV в. според В. Лоран, и III–IV в. според П. Сустал, узнаваме за παπᾶς Ζώσιμος. От текста става известно, че този свещеник бил близък с прозелита Татиан и му изградил гробница. Татиан разказва в надписа от свое име, че тръгнал от Азия, преминал през Египет, и след като се скитал от град на град, пристигнал в метрополията на Тракия Филипопол (μητρόπολις Θρηκῶν Φιλιππόπολις). В. Лоран определя този паметник като раннохристиянски, и то в периода на скритото разпространение на новото учение, когато неговите адепти били принудени да си служат с

---

* Съдържанието на главата е публикувано у: Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Митрополитите, 41–55. След допълнителни проучвания в настоящото изложение бяха включени още четирима епископи на Филипопол: 1. Силван, участник във Втория вселенски събор през 381 г.; 2. Теогност, известен от печат, датиран през X–XI в.; 3. Константин, известен от печат, датиран в периода X–XI в. и 4. N, споменат от Ордерик Виталис през 1096 г. Направена е и корекция относно παπᾶς Ζώσιμος, който би могъл да бъде евентуално епископ на една ранна и все още прикрита християнска община във Филипопол, но не и митрополит, както е отбелязано в цитираната статия (с. 41), тъй като тогава все още градът не е бил център на митрополия.

Въпросите относно църковната администрация, т.е. създаването на епископски и митрополитски катедри са разгледани още на Първия вселенски събор в Никея (325 г.) в IV и VI канон. Отношенията между митрополитите и епископите се регламентират в IX канон на събора в Антиохия (341 г). Вж.: M a n s i, II, 670–671, 1311.

криптограми, тъй като християнството не било прието още за равноправна религия. Безспорно свещеникът Зосим се свързва с Филипопол през периода на ранната християнизация на града и по-конкретно в края на III – началото на IV в. В. Лоран отбелязва, че Зосим не трябва да се възприема като личност, оглавила цялото християнско общество в града, въпреки че през III в. названието „παπᾶς" се давало на епископите. Изразът „брат на Хризогон" в същия текст представя Зосим повече като първенец на града, отколкото като глава на конфесионално сдружение[206]. Без да оспорвам мнението на авторитетния византолог В. Лоран, си позволявам да допусна, че свещеникът Зосим бил многозначителна личност сред християнската община, а може би и епископ (?) в този ранен период на разпространение на новата религия.

По време на Сердикийския събор (343 г.) филипополската катедра била оглавявана от епископ Евтихий (Εὐτύχης)[207], „Euticius episcopus Philippopoli opto vos in Domino bene valere". Той бил привърженик на епископ Арий.

През 381 г. като епископ на Филипопол е известен Силван (Σιλβανός) (I) участвал във Втория вселенски събор през 381 г., състоял се в Константинопол[208].

Следващият, споменат в изворите йерей, е Врисон (Βρίσων), оглавявал катедрата през 403, 404 г. За него се съобщава в Църковната история на Сократ. По време на незаконния събор в Халкедон през 403 г., свикан от императрица Евдокия с цел патриарх Йоан Хризостом (398–404) да бъде изпратен на заточение, присъстващият на събора Врисон също се обявил против Хризостом[209]. В литературата съществува мнение, което свързва епископ Врисон с митрополията на Филипи[210]. Като се има предвид, че в историята на Сократ изрично се отбелязва „Βρίσων, Φιλίππων τῶν ἐν Θράκῃ", би трябвало да се приеме, че става дума за Филипопол в Тракия, а не за Филипи в Македония[211].

Следващият известен духовен глава на Филипопол, за който обаче не може да се твърди, че е приемник на Врисон, е епископ Силван (Σιλβανός) (II)[212]. Първоначално той заемал длъжността ритор при софиста Троил, но не пожелал да продължи същото поприще поради аскетичния си живот и цялостното си отдаване на християнската вяра. Така Атик (споменат от църковния историк Сократ като епископ), константинополски патриарх (406–425)[213], го поставил за епископ на Филипопол, където той пребивавал 3 години, но не можел да понася студа поради слабото си болнаво тяло. Той отправил молба към Атик да бъде преместен, която била удовлетворена. Сократ съобщава, че Силван отишъл в Троада (град близо до Троя в Мала Азия). В следващия текст същият автор отбелязва, че Силван напуснал Филипопол, установил се в Константинопол и се отдал на аскетичен живот[214].

В литературата съществува известно противоречие относно годините, в които се определя епископството на Силван, поставен във Филипопол от Атик. Някои изследователи приемат, че той именно участвал заедно с още 150 духовни лица във Втория вселенски събор, свикан от император Теодосий I през 381 г., и поради това го поставят по време преди епископ Врисон, за когото няма колебание, че оглавявал Филипополската катедра през 403 г.[215] Но това се отнася за първия епископ Силван, споменат по-горе. Като се има предвид, че йерей отново с име Силван е поставен за епископ от патриарх Атик, то макар и да е бил преди това духовник, заемането на епископската филипополска катедра от този втори Силван може да се отнесе най-рано към 406 г., или в периода 406–425 г. Някои изследователи го поставят по време след Врисон[216], което приемам и аз. Според други автори, изготвили

епископските списъци на Филипополската митрополия, този Силван е бил епископ през 425 г.[217] Следователно Силван, участвал във Втория вселенски събор през 381 г., и Силван, поставен за епископ на Филипопол от патриарх Атик, са двама различни духовници и сведенията на църковния историк Сократ се отнасят за втория епископ Силван.

Следващ епископ на Филипополската катедра е Франкион (Φραγκίων), заемал това място през 451 г., за което се съди по участието му на Вселенския събор в Халкедон през същата година – „Φραγκίων ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Φιλιππουπόλεως καὶ Θρᾴκης“[218].

След Франкион епископската катедра на Филипопол била заемана от Димитър (Δημήτριος), чието йерейство се отнася към 453 г.[219]

През 458 г. епископската катедра във Филипопол заема духовникът Валентин (Βαλεντῖνος)[220].

За близо 400 години липсват сведения за Филипополската митрополитска катедра и за оглавяващите я духовни лица. Към 880 г. се появява Николай (Νικόλαος) като неин йерей[221].

Едни от важните свидетелства за църковната йерархия с характер на документ са печатите на духовни лица, оглавяващи даден митрополитски център. При някои от тях името на съответния митрополит се чете в легендата, а при други то е заличено, като е останала само титулатурата. Специалистите датират тези ценни свидетелства според характера на изписаните букви в надписите и ще си позволя да привлека тези извори, макар и в някои случаи с липсващи имена.

Така например е открит печат, принадлежащ на филипополски митрополит, чието име отсъства в легендата, а тя гласи: „Ἐλάχ(ι)στος μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως“[222]. На лицевата страна на печата е изобразен св. Никола. „Ἐλάχιστος“ представлява само един епитет, който придружавал името на филипополския митрополит. Има случаи, когато това прилагателно е употребено в съчетание с имената и на други митрополити. Прилагателното „ἐλάχιστος“ означава „най-малък“, най-беден“, „нищожен“ и изразява смирението и пълното отдаване в служба на християнската вяра на йерея, към чието име е прибавено. Изказано е мнение, че печатът принадлежи на филипополския митрополит на име Мегистос, но то се оспорва като прибързана идентификация на притежателя[223]. Печатът се датира през X в.[224]

Друг печат представя митрополит на Филипопол и на Романия на име Йоан, като издателят му го датира към X–XI в. На лицевата страна на печата е изобразен св. архангел Михаил с изписано в полето име. На обратната страна се чете легендата „Κύριε βοήθει Ἰωάννῃ μιτροπολίτῃ Φιλιππουπόλεως Ῥωμανίας“[225].

В края на X в., през 997 г., е засвидетелстван епископ Евтимий (Εὐθύμιος) на Филипопол. Той подписал едикт през същата година заедно с още 20 митрополити[226].

Печат, намерен в землището на с. Клокотница, Хасковско, е притежание на митрополит Теогност на Филипопол. Легендата гласи: Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ [σ]ῷ δού[λῳ] Θεογνόσ[τῳ] μητρ[οπ(ολίτῃ)] [Φι]λιπ[που]πόλ(εως)[227]. Печатът се датира през X–XI в. За този митрополит сведения от други източници не са открити.

Наскоро бе публикуван печат, намерен в Северозападна България, в областта на Видин, на Константин (I), митрополит на Филипопол, датиран през X–XI в. Легендата гласи: Κ(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)] τῷ σῷ δού[λῳ] Κων(σταντίνῳ) μ(ητ)ρο-

π(ο)λίτ(ῃ) Φιλι[π(που)]πόλ(εως)[228]. Паралелен печат няма. За този Константин от X–XI в. не се срещат сведения в синодалните актове и наративните извори.

За периода 1030–1040 г. в изворите се откриват сведения за митрополит на Филипопол на име Симеон (Συμεών)[229].

Духовникът Лазар (Λάζαρος) е следващият известен митрополит, но може би между него и Симеон е имало друг, чието име не е известно. Едни изследователи поставят катедрата на Лазар през 1060 г., без да има други уточнения[230]. Значително повече за личността на Лазар се научава от една реч, написана от Михаил Псел и адресирана до този митрополит[231]. В апологията са споменати имената на император Константин IX Мономах (1042–1055) и на двете императрици – Зоя и Теодора (април – юни 1042 г.). От текста става ясно, че коронацията на Константин IX на 12 юни 1042 г. съвпада с връщането на прелата Лазар от изгнание. Не се знае нито къде, нито за какво е бил в изгнание. Бил повикан в момента на възкачването на Константин IX Мономах на престола. Между 1042 и 1050 г. Лазар влязъл в конфликт с лица от своята епархия, причината за който не се знае, но се предполага, че става дума за финансови въпроси. През 1050 г. срещу него бил възбуден процес, по време на който Лазар бил обвинен в злословене срещу императора. Той не знаел причината за обвинението, не успял според императора да се защити и бил осъден на заточение. Решението обаче се оказало неканонично. Речта на Михаил Псел била отправена към Синода с цел защита на Лазар. В хода на процеса императорът отхвърлил присъдата за лишаването му от катедра и постановил изгнание. Това означавало, че Лазар оставал митрополит на Филипопол, поради което нямало нужда да бъде отново избиран и да получи нов вот, за да бъде възстановен на тази катедра. В един следващ момент Лазар бил извикан от императора от заточение. Участниците в Синода обаче решили да бъде възвърната присъдата за лишаване на Лазар от катедрата му, т.е. не го признавали за митрополит на Филипопол. Сега вече Лазар се защитавал аргументирано и обвинил участниците в Синода за неспазване на процедурите по издаването на присъдите, което се подчертава от обрата в императорското мнение по неговия случай, и той бил в правото си да се смята за митрополит на Филипопол[232].

В хронологически ред, без да може да се говори за приемственост, следващият митрополит на Филипопол е Василий (Βασίλειος) (I), известен както със споменаване в изворите, така и с 4 печата. Легендата на първия гласи: „Κ(ύριε) βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ μητροπολίτῃ Φιλιπουπόλεως“. На лицевата страна на печата е изобразен бюст на св. Михаил с императорска украса, държащ в лявата ръка глобус без кръст, а в дясната – скиптър. На обратната страна е представен св. Йоан Евангелист във фас, държащ книга в лявата ръка, докато жестът на дясната ръка е неясен. Издателят датира печата през втората половина на XI в.[233] Печатът принадлежи на същия Василий, филипополски митрополит, който на 15 май 1092 г. поставил пред Патриаршеския синод въпрос относно каноничното право: дали чичо и племенница могат да сключат брак с леля и племенник. След един месец, на 14 юни, всички духовници от Синода, между които бил и самият Василий, приели, че такова бракосъчетание е възможно[234]. Друг печат на този митрополит със същата легенда и изображения: на лицевата страна – бюст на св. Михаил, а на опакото – св. Йоан Евангелист, е открит в Силистра. Издателят му намира известни разлики в сравнение с първия печат на митрополит Василий[235]. Един екземпляр от същия печат се съхранява в колекцията от печати на

„Dumbarton Oaks“, а в музея в Ямбол се намира още един, четвърти печат на филипополския митрополит Василий, открит в с. Изворово, Харманлийско[236].

В сведение за Първия кръстоносен поход в съчинението „Църковна история“ Ордерик Виталис съобщава за епископ на Филипопол, който заедно с дука на града разрешил погребението на Готие от Поаси да се извърши в цитаделата. Събитието се отнася към 1096 г. Името на епископа не е известно[237].

Следващ митрополит на Филипопол и на епархия Тракия на име Ной (Νώε) е известен от печат, датиран от издателя му в епохата на Комнините (XI–XII в.). Нищо друго конкретно не е известно за този митрополит. На лицевата страна на печата е изобразен св. архангел Михаил с изписано в полето име: Μιχαήλ (в лигатура). На обратната страна се чете легендата: „Νώε μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως“[238].

През 1115 г. Анна Комнина съобщава за митрополит на Филипопол, участвал в процеса срещу павликяните, организиран от император Алексий I Комнин. Името на този филипополски йерей не е известно[239].

Следващият митрополит на Филипопол е Константин (Κωνσταντῖνος), чиято катедра се отнася към 1140–1146 г.[240] според сведенията на Антим Алексудис относно Филипополската епархия. Годината 1146 обаче би трябвало да се коригира, тъй като от края на 1143 или от 1144 г. катедрата била заета от Михаил Италик, за което се съди по кореспонденцията на този митрополит, свързана с Филипопол. Поради това митрополит Константин (II) заемал катедрата вероятно през 1140 – края на 1143 г.

Безспорно една от най-интересните личности измежду известните ни митрополити на Филипопол е високообразованият духовник Михаил Италик (Μιχαὴλ Ἰταλικός)[241]. Неговата катедра се отнася за периода 1143–1156 г. Кореспонденцията на Италик от него и до него, както и сведенията на Никита Хониат не предлагат данни, които могат да ни ориентират за произхода и месторождението му. Според сведения от писмата му – обръщението му към император Йоан II Комнин към края на 1138 г. по повод на назначението му за дидаскал на евангелистите и представянето му пред патриарха през 1142 г. – става ясно, че към последната година той не е бил вече млад. Именно към 1142 г. Михаил Италик вероятно е навършил 50 години, което отнася рождената му дата към последното десетилетие на XI в. Това създава впечатлението, че неговата кариера протекла по времето на Йоан II Комнин и след като бил избран за епископ, кариерата му продължила и през първите години от управлението на император Мануил I Комнин[242].

Без съмнение в началото на своята обществена дейност Италик бил учител по риторика. В преподаването на тази дисциплина той се проявил като блестящ оратор и Теодор Продром, негов ученик и поклонник, възхвалява познанията и дарбата му, сравнявайки го с Демостен[243]. Станал забележителност за столицата, Италик бил приет в литературния „салон“ на ексимператрицата Ирина Дукенина в императорските покои на манастира Кехаритомене. Той импровизирал своите речи и по-късно бил почетен в началото на XIII в. от един писател с думите: „Михаил Италик, чието красноречие беше забележително и който беше паметник на познанието“. Михаил Италик се занимавал и с философия и според думите на Продром той бил също така превъзходен в тази област, както и в риториката. Под философски познания Продром разбирал много науки: механика, оптика, метрика, теория за гравитацията, ученията на скептиците и стоиците, музика. Във времето на

Италик изучаването на философските системи граничело по съдържание с владеенето на математика, физика и естествените науки. От кореспонденцията му съдим, че той обвързвал обучението по двете дисциплини – риторика и философия, говорейки многократно за Питагор, Платон, Аристотел, Пирон и други, като прибавял към тях и Орфей, Пиндар, Сафо, Изократ, Демостен. От някои сведения в писмата на Италик се подразбира, че той се занимавал и с медицина, като преподавал и тази дисциплина[244]. Както всички учени-енциклопедисти на своето време Италик, освен че се занимавал с риторика и философия, имал отношение и към устройството на космоса и бил запознат с античната концепция за хелиоцентричната система, част от която е и нашият свят[245].

Предполага се, че през определен период Михаил Италик изпълнявал длъжността апокрисиарх (посланик, пратеник). В хрониката на Петър Дякон има сведение за византийски пратеничества при император Лотар III (1133–1137), по време на които гръцки философ очаровал немския император. Под това лице учените са склонни да видят филипополския митрополит Михаил Италик. Такива пратеничества, в които Италик би могъл да участва, е имало през 1126 и 1137 г.[246] Духовната кариера на Михаил Италик започнала със степента „псалтирски апостолски учител“, която заемал доста дълго време – до 1142 г. След това, когато бил вече може би на 50 години, бил повишен с участието на император Йоан II Комнин в степен „учител на евангелията“[247].

Пряко свързан с настоящото изследване факт от живота на Михаил Италик е неговото назначаване на филипополската митрополитска катедра. Това е станало със сигурност след септември 1143 г., т.е. след произнасянето на похвалното слово към патриарх Михаил Куркуа (1143–1146) в Константинопол[248]. Четири от известните писма на Михаил Италик са изпратени от Филипопол: две до Теодор Продром[249] – византийски писател и учител по философия, пребиваващ в Константинопол, едно до Алексий Комнин[250] – първороден син на Анна Комнина и Никифор Вриений, претор на Елада и Пелопонес, удостоен с титлата „велик дук“ от император Мануил I Комнин, и едно до сакелария[251] на константинополския патриарх, т.е. лицето, което се занимавало с финансовите въпроси на Църквата. За съжаление в тях се среща само бегла информация за дейността на Италик във Филипопол.

За проявите на Михаил Италик в града може да се съди по сведенията на Никита Хониат, и то само по времето, когато рицарите от Втория кръстоносен поход начело с император Конрад III преминали през Филипопол. Византийският писател го представя като високообразован и интелигентен духовник, чието красноречие подействало на немските рицари и техния предводител и така били избегнати големи неприятности и беди за жителите на града[252]. Това събитие се отнася към края на август 1147 г.

За съжаление знаем твърде малко за дейността на Михаил Италик като митрополит, въпреки че не липсват сведения за него в кореспонденцията му, която се датира след 1143 г. Първото писмо на Италик до Теодор Продром е твърде лично и не предлага сведения за Филипопол. Италик само отбелязва, че е в града, облечен е в литургически украшения и е зает с честването на Божиите тайнства. Проличава, че двамата са много близки приятели, свързани с дълбока духовна връзка[253]. Другото писмо от Филипопол до Продром е по-кратко и се отнася повече до гастрономическите предпочитания на двамата приятели[254]. Писмото на Италик

до Алексий Комнин съдържа отговор на въпрос към митрополита относно термина „ὅμαιμος“, т.е. „еднокръвен“. Филипополският митрополит подробно изяснява смисъла на това понятие, сравнявайки го с „ὁμογενής“ – „еднороден“. Писмото представлява малък езиков трактат, в който авторът се позовава на редица антични писатели и граматици, давайки примери към обяснителните си слова. Писмото завършва с това, че Италик би могъл да даде и още примери, „но грижите във Филипопол го държат здраво“[255].

Твърде интересно е следващото писмо на Италик, изпратено от Филипопол също след 1143 г., до сакеларния на патриаршеската църква „Св. София“. В него той разисква с това духовно лице един от проблемите, отнасящи се до противоречията между вярванията и почитането на празниците у арменците и тези в ортодоксалното християнство, проповядвано от Константинополската патриаршия. Филипополският митрополит обръща внимание на празника Рождество Христово – Коледа, който според официалната църква се пада на 25 декември – дата, аргументирано защитена в проповедта на Йоан Хризостом, произнесена на 25 декември 386 г. в Антиохия[256], но която арменците, или респективно техните духовници, не познавали. Това писмо е едно от свидетелствата за безспорно силното арменско присъствие във Филипопол и през 40-те години на XII в. През Средновековието в града е имало голяма арменска община и данни за нея се откриват през различни периоди от съществуването му с преки изворови сведения. Конкретно за средата на XII в. обаче такива сведения не се срещат. Казаното в писмото на Михаил Италик може да се възприеме като важно свидетелство за това присъствие, тъй като митрополитът пряко наблюдавал ритуалната и празничната практика на арменците-християни в града и поради това взел отношение по този въпрос.

През цялата епоха на Комнините се водили засилени теологични спорове между представителите на ортодоксалното християнско учение и арменските теолози, за което дава тон преди всичко самият император Алексий I Комнин в своята реч, свързана с арменците[257]. Поради това е обяснимо критичното отношение на Михаил Италик към честваните от арменците основни християнски празници, включително и във Филипопол. Арменците празнували Рождество Христово на 6 януари; на същата дата чествали и Богоявление – годишнината от кръщението на Иисус Христос в река Йордан, като по този начин следвали старата йерусалимска традиция[258]. Към 440 г. арменците възприели празника Рождество Христово на 25 декември, но впоследствие се върнали към практиката да обединяват отново двата празника на 6 януари. Това, естествено, било в противоречие с ортодоксалните канони и възмущавало митрополита на Филипопол.

Заслужава внимание едно писмо на Теодор Продром до Михаил Италик, което засяга дейността на митрополита и предлага сведения за отношението му към града и атмосферата в него. Писмото се датира между април 1146 и февруари 1147 г.[259] То е в отговор на послание на Италик до Продром, незапазено досега. В него филипополският митрополит вероятно споделял с приятеля си неудоволствието от това, че живее във Филипопол, и сигурно представял града като глуха провинция, „където не се ражда нищо добро, а зло“, че във Филипопол „не се развличат деветте музи“ и че те и трите грации не обитават дома на Италик[260]. Може би претенциозният духовник е прекалил с тъмните краски, описвайки града. Вероятно под „зло“ Михаил Италик има предвид множеството еретици и арменците – антихалкедонисти в града. Такава позиция към провинцията не била чужда на

представителите на висшия клир и интелектуалния елит на столицата. За тях Константинопол бил център на духовността, на науките – философия, риторика и много други, на поезията и изкуствата. Но от думите на Теодор Продром проличава, че този византийски столичен писател не е бил съгласен с мнението на Италик. Четящият писмото остава с впечатлението, че митрополитът е представил в прекалено лоша светлина живота във Филипопол, а Продром не е съгласен с него. От писмото на Теодор Продром проличава, че той е бил в града и е оценил прелестите му и тези на неговата околност: „Така бях сам пленен от прелестите при теб, така възхитен, че разтварям писмото ти с несъгласие. Наистина, възхищавам се и се удивлявам не само на твоите Родопи и извиращите оттам реки, на твоите градове, твоята митрополия и цялата околност, която описваш, не само поради тяхното хубаво разположение или поради плавното течение на реката (р. Марица – б.а., А. Д.), или красивите постройки, а най-вече заради теб…високо почитан разум!“[261] Едва ли тези слова са написани от куртоазия. Това е убеждение на Продром, отговарящо на действителните природни дадености на града.

В писмото си Продром директно поставя въпроса за ереста, която се разраства в града и която би могла да бъде задушена от изкусната диалектика на Италик[262]. С тези редове донякъде се изяснява причината за отношението на Михаил Италик към Филипополската митрополия, която не се радва на нищо добро, а на зло. Именно еретическите движения помрачават пребиваването в града, където се очертава напрегната атмосфера; религиозните пристрастия изпълват духовното пространство и официалната църква е в непрестанен конфликт с представителите на неортодоксалните учения, които в повечето случаи са обявявени за ереси. Както свидетелстват изворите по други поводи (Анна Комнина за второто десетилетие на XII в., Никита Хониат за края на XII в.), в града се ширели павликянството и ереста на арменците, които, макар и християни, били обявени за врагове на официалната църква[263]. В писмото не се назовават конкретните противници на Константинополската патриаршия във Филипопол, докато Продром само образно ги нарича „жреци на срама“. Той е уверен, че митрополитът на града, подобно на св. Илия, ще изпрати своя огън върху тях и ще доведе „учениците на дявола“ до правото Христово учение.

След тези твърде общи преценки за верските конфликти Теодор Продром спира вниманието си върху личността на Капсорим – „чедото на гибелта“, „злото, връхлетяло… Филипопол“. Продром не пести обидни епитети за този човек, назовавайки го „дявол и клеветник“, измамил всички, прелъстяващ, минаващ през порти, площади, обществени места, храмове и отвсякъде гонен като гад[264]. Изследователите[265] на кореспонденцията взимат отношение по този многозначителен факт от духовния живот във Филипопол по това време, още повече, че за него се среща сведение и в друг извор. В коментара на антиохийския патриарх Теодор Валсамон върху единадесетия канон на Събора в Картаген се отбелязва, че, когато във Филипопол митрополит бил Михаил Италик, той отлъчил един от свещениците си – Капсорим. Патриарх Николай IV Музалон (1147–1151) решил да не засвидетелства своята благосклонност към отлъчения Капсорим, тъй като този клирик не се бил обърнал, както повелява горепосоченият канон, към съседните епископи, както и към Синода на неговата епархия, т.е. към филипополския. Капсорим трябвало да се помири чрез тяхното посредничество със своя митрополит, т.е. с Михаил Италик, но той започнал да досажда на патриаршеския съд и предприел

действия срещу своя владика. Но когато Капсорим заявил, че настоятелно молил за посредничество много митрополити, за да си възвърне благоволението на своя духовен началник, той изобщо не бил чут и поради това се обърнал към Патриаршеския синод. Тогава било решено, че същият духовник не е нарушил канона[266].

Патриаршеството на споменатия Николай IV Музалон се отнася за времето от 1147 до 1151 г., следователно случаят с Капсорим може да се постави в тези хронологични граници. Според едно от мненията Теодор Продром упражнил своето влияние в Константинопол, за да не се обърне внимание на Капсорим от страна на Патриаршеския синод. За целта привържениците на Продром открили неспазване на каноничните правила при жалбата на отлъчения свещеник, но това не било уважено. Мнението, че Италик санкционирал Капсорим поради симпатиите му към богомилството[267], не може да бъде прието. Освен че няма никакви податки за това, също едва ли Светият синод на Константинополската патриаршия би приел жалбата на такъв проповедник и едва ли би постановил, че няма нищо неканонично в постъпката на отлъчения духовник[268].

От думите на Продром, че „Капсорим е и тук“, т.е. в Константинопол, казани вероятно в преносен смисъл, а не че същата личност е и в столицата, може да се направи изводът, че става въпрос за някаква опасна заплаха. Тя застрашавала Италик и официалната църква, срещу която действали филипополският митрополит и неговият приятел Теодор Продром. От друга страна, възможно е този конфликт да е бил на лична основа, при което нискостоящият свещенослужител си позволил например да изобличи някакви деяния на митрополита, което засягало неговия авторитет и компрометирало личността му, а оттам накърнявало и достойнството на Църквата. Според последния изследовател на този въпрос П. Готие, усилията да се разкрие същността на спора между филипополския митрополит Михаил Италик и Капсорим ще бъдат безплодни. Сигурното е, че такъв конфликт е съществувал, но отлъченият духовник не получил порицание от Светия синод в Константинопол.

За филипополската катедра на Михаил Италик са засвидетелствани сравнително повече данни, отколкото за останалите митрополити в този град през Средновековието, защото самата личност на Италик била забележителна и авторитетна. Съществува и ненапълно запазен печат на Михаил Италик, чиято легенда гласи: „Πόλις Φιλίππου [θ]ρέμματο[ς] ἀποστ[ό]λω[ν], ἔχεις τροφόν με Μιχαὴλ Ἰταλόθε[ν].“[269] Печатът се датира през XII в. Титлата „митрополит“ не е спомената, понеже текстът на печата е съставен в стихове. Печатът бил притежание на Михаил Италик по време на неговото пребиваване във Филипопол като митрополит, поради изричното споменаване на града в легендата. Докога Италик е бил начело на Филипополската митрополия, не би могло точно да се посочи. Със сигурност се знае, че той заемал този пост в периода 1143–1147 г. Възможно е Италик да е заемал катедрата и до 1156 г., когато в изворите се появява нов неин титуляр.

Към цитирания по-горе печат в същото издание има кратък коментар на легендата му. В израза: „Градът на Филип, рожба (създание) на апостолите“, под Филип издателите разбират един от 12-те апостоли, известен от „Деяния на апостолите“ (8. 5–21), и четирите евангелия (Йоан 1. 45–46; Матей 10. 3; Марко 3. 18; Лука 6. 14). Изказано е предположението, че патронът на митрополитската църква на Филипопол бил този светец. Коментарът продължава с мнението, че Михаил

Италик, константинополски ритор, като назначен в епархията на Филипопол, бил натоварен с осигуряването на духовна храна за паството си. Това тълкуване е твърде интересно и повдига въпроса за почитането на 12-те първоапостоли в града. Апостол Филип, почитан още в най-ранната християнска епоха, се свързва с Филипопол. Той е родом от гр. Витсаида на Галилейското езеро, родно място също на апостолите Андрей и Петър. Почитането му е на 11 октомври. Съществува легенда, че апостол Филип проповядвал в Скития и Фригия. Загинал мъченически в гр. Йерапол (Мала Азия, Фригия) по времето на император Домициан (81–96). Мнението е интересно с това, че в града, създаден от македонския цар Филип II, син на Аминта, през Античността (IV в. пр. Хр.), има основание, макар и само от легендата на един печат, да се допусне, че първохристиянски апостол с името на създателя на града може да е бил почитан в него още в зората на християнството и да е бил патрон на епископската църква в града. Липсват обаче всякакви други сведения, които биха могли да свържат апостол Филип с тази църква. Независимо от това предположението има право на съществуване.

Следващият митрополит на Филипопол е Теодор (Θεόδωρος), чието йерейство се отнася към 1156, 1157 г.[270] Митрополит Теодор е споменат сред присъстващите духовници по повод на две теологични дискусии, състояли се в Константинопол на 26 януари 1156 и на 12 май 1157 г. Висшето византийско общество – императорският кръг, духовенството, интелектуалният елит – винаги се отнасяло с пристрастие към теологичните спорове, но по времето на император Мануил I Комнин това пристрастие се засилило особено много и се изразило в дискусии върху различни догматични и теологични въпроси. Такъв бил и спорът за характера на „жертвата на кръста". Едни защитавали тезата, че тя е дароприношение на Отец Бог и Светия Дух, но не и на Бог Син, докато другите участници в диспута, защитниците на ортодоксалната догма, поддържали тезата, че „кръстната жертва" е дароприношение и на Бог Син, т.е. държали на равнопоставеността между компонентите на Светата Троица. По този повод константинополският патриарх Константин IV Хлиарин (1154–1157) свикал събор на 26 януари 1156 г., на който били произнесени заключения в духа на триединството, а противниците на това становище били осъдени като еретици. Между тях били епископът на Драч, Михаил Солунски и други. Дискусията обаче не приключила и на 12 май 1157 г. бил свикан нов събор, където в присъствието на император Мануил I Комнин и други високопоставени членове на императорското семейство, на сенатори и духовници била произнесена присъдата над противника на официалното становище дякон Стерих. В акта от този събор сред йереите е споменат и Теодор, митрополит на Филипопол, наред с оглавяващите духовните катедри на о. Кипър, Цезарея, Кизик, Никомидия, Солун, Коринт, Атина, Навпакт, Адрианопол, Месемврия и др. Позицията на филипополския митрополит съвпадала с възгледа на официалната ортодоксална църква.

Следващият митрополит на Филипополската епархия, засвидетелстван в актите на Патриаршията, е Василий (Βασίλειος)[271] (II), споменат през 1166, 1167 и 1170 г. при константинополския патриарх Лука Хрисоверг (1157–1170). По това време теологичните спорове за единството на Светата Троица се задълбочили и разединили част от висшето духовенство. През 1166 г. се появил някой си Димитър, който започнал да проповядва противната на официалната християнска доктрина идея за неравнопоставеността между същностите на Светата Троица. Той намерил аргумент за това в едно изречение в текст от евангелието на Йоан, което гла-

си: „Моят баща е по-голям от мен.“[272] Според тълкуването на тази мисъл Христос, който е човек, стои в подчинено отношение спрямо своя създател – Бог Отец. Димитър подчертавал, че е абсурдно едно лице да е равно на Бога и същевременно да е извън него. Император Мануил I Комнин се отнесъл крайно отрицателно към това тълкуване, което било обявено за ерес. Василевсът дискутирал дълго с Димитър, но не му се удало да промени възгледа му. Императорът имал по-голям успех сред привържениците на този свещеник, като успял да отклони някои от тях от твърдението на Димитър[273]. Противниците на триединството били осъдени на събора, свикан през 1166 г., който продължил няколко години. На него присъствал и митрополитът на Филипопол Василий. Той бил в лагера на привържениците на официалната доктрина[274]. Но този проблем не бил разрешен и след събора от 1166 г., поради което бил свикан нов събор. На заседанието на събора от 30 януари 1170 г. отново фигурира името на Василий като митрополит на Филипопол[275]. Патриарх Михаил III Анхиалски (1170–1178) произнесъл на 21 февруари 1170 г. присъда над митрополита на о. Корфу Константин, противник на триединството, осъждайки го на анатема. Между подписалите е пак Василий Филипополски, но споменат не като митрополит, а като епископ[276].

Митрополит Мегистос (Μέγιστος) фигурира в изследователската литература върху Филипополската митрополия през 1185 г. За съжаление не са ми известни документални източници за този йерей. Авторите, които го включват в листата на митрополитите на града, не посочват конкретни извори, а се позовават на каталога, съставен от Антим Алексудис през 1891 г. Смятам, че въпросът за този духовник не е достатъчно изяснен[277].

Както е известно, във Филипопол имало значителен брой арменци-антихалкедонисти, изповядващи християнската религия според каноните на Арменската църква, която имала в града свой храм, както и свои свещеници и по-висши духовници. Така през 80-те – 90-те години на XII в. Арменската църква имала свой епископ в града на име Григор, за което свидетелства писмо на папа Луций III (1181–1185) с дата декември 1184 г.[278], отнасящо се към управлението на император Андроник I Комнин (1183–1185). Поради двойната загуба на империята в Киликия, при този император отношението към арменците не било доброжелателно. Затова арменският католикос Григор IV Дъгха (1173–1193) решил да се обърне за защита и подкрепа на каузата на Арменската църква към тогавашния папа Луций III. С тази важна конфесионална и конфиденциална мисия той натоварил филипополския арменски епископ Григор. Писмото на папата от Верона било отговор на посланията на католикоса. В него се изразявало одобрение на арменското вероизповедание и подкрепа в негова полза. В любезния си отговор папата обещал своята помощ и предал подарък за главата на Арменската църква Григор IV Дъгха по филипополския епископ Григор. През октомври 1185 г. епископ Григор пристигнал в Киликия[279], т.е. в арменската държава. По-късно ще видим, че следващият филипополски митрополит на ортодоксалната църква, подчинена на Константинопол, Константин, започнал усилена дейност против Арменската църква в града. Във важния извор относно тази дейност изрично се подчертава, че арменците си избирали и епископи. Като се има предвид авторитетът на филипополския епископ Григор, избран за посланик на католикоса, възможно е именно той да е визиран като духовник в Арменската антихалкедонистка църква в града и да е действал както през 1184 г., така и по времето на митрополит Константин, т.е. в периода 1186–1192 г.

Друг арменски духовник във Филипопол се споменава в съчинението на арменския благородник, конетабъла Sĕmpad (1208–1277) под наслов „Хроника на кралство Малка Армения“. Към лѝстата на арменските духовници, оглавяващи различни катедри, на 13-о място е споменат „Константин, епископ на Филипопол“. Издателят и преводачът на хрониката от арменски на френски език Е. Дилорие датира тази катедра през 1198 г.[280]

Според хронологическата последователност следващият филипополски митрополит, за който има документални сведения, е Константин (Κωνσταντῖνος). Той фигурира в два синодални акта от 27 ноември 1191 и от 8 януари 1192 г. като „ὑπέρτιμος“[281]. В резултат на проучването върху речта на Никита Хониат, произнесена в чест на филипополски митрополит[282], адресатът в речта се идентифицира със същия митрополит на Филипопол Константин от синодалния акт, издаден през 1191 г. Той носи и родовото име „Пантехни“. Текстът на речта позволява с голяма сигурност да се уточни времето, през което Константин заемал катедрата във Филипопол – 1186–1192 г.[283] По времето на патриарх Георги II Ксифилин (1191–1198) бил издаден патриаршески и синодален акт, отнасящ се до правата на епископите върху черквите, построявани върху собственост, принадлежаща на патриаршеската ставропигия, т.е. на висшата духовна власт – Патриаршията. Такъв синодален акт бил издаден на 27 ноември 1191 г. В него, наред с други йереи, е включен и филипополският митрополит Константин[284]. Във връзка със същите разпоредби в началото на следващата година друг синодален и патриаршески акт потвърждава споменатите права на епископите. Вторият документ е издаден на 8 януари 1192 г.[285] В него като митрополит на Филипопол фигурира Йоан, с определението „ὑπέρτιμος“ (особено почитан), а отсъства Константин. Изследователят на този патриаршески акт предполага, че тук е допусната лакуна. В първия документ митрополитите са подредени така: Константин – на Филипопол, като „ὑπέρτιμος“, Константин – на Дирахиум (Драч), и Йоан – на Серес, също „ὑπέρτιμος“. Поради рядкото срещане на това определение, както и поради близостта на двата документа (вторият е издаден един месец и 11 дни след първия) напълно е възможно във втория документ да е пропуснато името Константин, а на негово място да се е появил Йоан със същите ранг и определение. Според корекцията на издателя би трябвало Йоан на Филипопол да отпадне и да се появи Константин на Филипопол. Във втория документ между Константин на Филипопол и Йоан на Серес би трябвало да фигурира Константин – на Дирахиум. Действително от един печат ни е известен Йоан, митрополит на Филипопол, вече споменат по-горе, но според издателя печатът се датира през X–XI в. Не е изключено, разбира се, в 1192 г. да се е появил такъв духовник, който наследил катедрата от Константин, но е по-вероятно да е направен пропуск във втория документ и така Константин да е държал катедрата и в началото на 1192 г. Трябва да се отбележи, че нито един от авторитетните изследователи на филипополските митрополити не включва в предложената от него листа митрополит Йоан през 1192 г.[286]

За времето на митрополит Константин споменатата реч на Никита Хониат е благодатен извор, от който се черпят много ценни и редки сведения за живота в града и конкретно за личността на митрополита в периода на неговото пребиваване в Пловдив. Едно голямо и съществено дело според думите на Никита Хониат е успешната дейност на Константин против арменците-християни, но антихалкедонисти, чието учение се възприемало като ерес[287]. Другото голямо богоугодно дело на митрополит Константин е построяването на богат, голям и красив храм – мо-

литвен дом, чийто патрон е Св. Богородица, закрилницата на Пловдив[288]. Духовникът Константин е обрисуван като изключително благороден, всеотдаен, деен и ангажиран с проблемите на града пастир. Той активно съдействал за спасяването на много негови жители от глада, който настъпил след опустошителното присъствие на рицарите от Третия кръстоносен поход. В това голямо бедствие той поощрявал имащите да се притекат на помощ на страдащите и да спасят умиращите от глад[289]. От речта става ясно, че между Константин Пантехни и Никита Хониат съществувало приятелство, което обяснява донякъде суперлативите на византийския писател, отправени към митрополита.

През 1191 г., по време на митрополитската катедра на Константин Пантехни, едно друго духовно лице свързва своя изява с Пловдив. Това е известният митрополит на Солун Евстатий, проявил се по време на завладяването на Солун от норманите през 1185 г. След драматичните събития в този град Евстатий бил принуден да го напусне и до 1193 г. пребивавал в изгнание. През 1191 г. той отседнал в Пловдив и произнесъл в края на април същата година реч, възхваляваща великолепните дела на император Исак II Ангел[290].

Следващият филипополски митрополит е споменат през 1193 и 1197 г. и се нарича Евфимиан (Εὐφημιανός)[291]. Не е известно кой е митрополитът, сменил Евфимиан след 1197 г., тъй като от тази година до 1272 г., близо 75 години, изворите не са отразили името на друг пловдивски митрополит. Тези години съвпадат с цялата първа половина на XIII в., през която градът не бил нито в пределите на Латинската империя, нито в Никейската империя, а от 1203 до 1263 г. (с прекъсване от ноември 1204 до лятото на 1205 г.) се намирал в българските териториални граници. Би трябвало той да е влизал в църковноадминистративната система на България и начело на епархията да е стоял български митрополит. Липсват обаче сведения, които да докажат присъствието на български духовни йереи в Пловдив през този период.

През 1205 г. един митрополит на Пловдив бил убит по заповед на цар Калоян по време на неговата жестока разправа с града заради непокорството и обявяването там на Алексий Аспиет като владетел. Жофроа дьо Вилардуен го назовава „архиепископ". Положително той се е държал непокорно и предизвикателно и е понесъл гнева на българския владетел. Названието, което използва Вилардуен за филипополския духовник „архиепископ" (archievesque de la ville), съответства на свидетелството на Никита Хониат, че Алексий Аспиет бил издигнат от съмишлениците си до „висотата на царската власт" (ὕψος βασιλείας)[292]. Това навежда на мисълта, че е възможно такава титла да е била присвоена от тогавашния пловдивски духовник. Империята била в „изгнание" след падането ѝ под ударите на латинците през април 1204 г. Патриархът се намирал в Никея. В Тракия нямало императорска власт. Градът и неговата област се обявили за самостоятелни. Разбира се, един духовен сан е валиден, ако той е даден от висшестояща инстанция, в случая от константинополския патриарх. След драстичните катаклизми, които сполетели империята, може би е било възможно да се наруши това правило. Не се знае името на този духовник.

През 1272 г. се появява Георги (Γεώργιος) – йерей на Филипопол. Той има ранг митрополит и определението „ὑπέρτιμος"[293].

В практиките на Втория Влахернски синод от 1285 г. се среща лице, приподписало актовете като „смирен митрополит на Филипопол Герасим, особено почитан"

(ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Γεράσιμος ὑπέρτιμος)[294]. Отново името на митрополит Герасим се появява през 1294 г., като участник в Синода от 2 юни същата година в Константинопол, по повод на възстановяването на правата на солунския митрополит върху градската църква „Св. Архангели", узурпирана от игумена на манастира Акапион. В присъствието на 28 йереи се приема акт, който осъжда като нарушаване на църковната йерархия и правила намесата на споменатия игумен в правата над църквата „Св. Архангели". Актът възстановява правата на солунския митрополит, като се изказва предупреждение за ненарушаване на прерогативите на отделните духовници и се отправят заплахи за лишаване от ранг на нарушителите. Филипополският митрополит Герасим е подписал и този акт[295].

По времето на император Андроник II Палеолог и императрица Ирина през 1307 г. монахът Даниил преписал много ценно евангелие, поръчано от филипополския митрополит Герасим, което по-късно, през 1709 г., било украсено по поръчка на митрополита на Ефес Мелетий Петрококинос[296]. Поръчаното през 1307 г. евангелие позволява катедрата на гореспоменатия Герасим да се постави във Филипопол през периода 1285–1307 г., въпреки че е възможно той да е дошъл преди 1284 г. и да е напуснал града след 1307 г.

В началото на XIV в. има данни, които показват, че митрополията във Филипопол била вакантна. Това се проследява чрез два синодални акта: единият от 1310 г., другият от 1315 г. Първият акт става известен по индиректен път чрез едно обвинение на византийския писател Никифор Хумн срещу патриарх Нифон I (1310–1314)[297]. От съдържанието на извора се съди, че вероятно през 1310 г. митрополията била предадена на патриарх Нифон I. Другият синодален акт на Константинополската патриаршия от юни 1315 г. се отнася до дарения, предназначени за „Голямата църква", т.е. Патриаршията, гарантирани чрез подписите на членовете на Синода. Отбелязва се, че „Голямата църква" по-рано е имала достатъчно доходи, за да посрещне своите нужди и да раздава на нуждаещите се, но поради трудностите на времето на митрополиите подобава да изпращат помощи на „своята Майка". Членовете на Синода решили, че митрополиите под ведомството на Патриаршията, останали вакантни, ще трябва да допълват със своите доходи нуждите на „Голямата църква". Катедрите са следните: митрополията на Кизик, за която се уточнява, че ще дава средства, с изключение на 1/3 от приходите ѝ, които ще бъдат употребени за собствени нужди; архиепископството на о. Проконес и митрополиите на Филипопол и Траянопол, включително и техните епископии, които патриархът ще задържи до края на своя понтификат. Това решение не подлежи на отменяне, освен ако не се открият други по-благоприятни възможности, които ще зависят от желанието на императора. Документът е подписан от 16 митрополити и 5 архиепископи[298]. Той показва, че е въведена практика, която е в полза на Патриаршията, претърпяваща чувствителни финансови загуби в началото на XIV в. Актът свидетелства, че през 1315 г., при патриарх Йоан XIII Глика (1315–1319), филипополската катедра била вакантна и съответно доходите от епископиите и от самия митрополитски център, т.е. град Филипопол, трябвало да бъдат предадени на Константинополската патриаршия. Със сигурност може да се твърди, че през 1315 г. Филипопол останал без духовен глава[299]. Както филипополската митрополитска катедра била овакантена, така и други митрополии били свободни и при това положение администрацията им трябвало да се осигури от персонален делегат (екзарх) от главата на Константинополската църква[300]. Докога Филипопол бил с ова-

кантена катедра, не може да се установи точно, но вече през 1324 г. градът и епархията му имали митрополит[301].

От септември 1324 г. е запазен синодален акт, според който, подобно на този от 1315 г., се предвиждат внасяния на суми от различни митрополии в полза на Патриаршията поради значителното намаляване на доходите ѝ, които били недостатъчни за нейните нужди и задължения. Затова членовете на Синода решили, за да се притекат на помощ на „Майката църква", да задължат митрополитските и архиепископските катедри да плащат годишен налог, чиито размери за отделните митрополии са фиксирани в документа. Сумите са посочени в хиперпери. Наред с многото митрополии, над 30, е спомената и филипополската, срещу която е посочена сумата 50 хиперпери[302] (в друго издание сумата е 150 хиперпери)[303]. Ще цитирам някои митрополии и архиепископии със съответния им годишен налог с цел да се направи сравнение: Хераклея – 200, Кизик – 200, Солун – 200, Адрианопол, Берое, Димотика – по 100, Патра – 40, Лакедемон – 60, Мелник – 36, Енос – 100, Монемвасия – 800, Траянопол – 70, Серес – 150, Филипи – 100, Митилини – 100. Склонна съм да приема като по-достоверна за Пловдив сумата от 150 хиперпери, посочена във второто издание, правейки съпоставка с митрополиите на Адрианопол, Берое, Димотика, Мелник, Серес и Филипи. Докато в документа от 1315 г. става дума за овакантени митрополии, чиито средства преминали към Патриаршията, то в този документ не се споменава за вакантни катедри. Очевидно те били заети от ръкоположени духовници, включително и филипополската. Актът е синодален, с подписите на членовете на Синода, но те не са репродуцирани. Вероятно споменатите по-горе митрополии и архиепископии били представени от титулярите им и това ми дава основание да приема, че Пловдив бил представен също от своя митрополит, но името му не е известно. Документът от 1324 г. заменя дарението, предвидено от предишните синодални решения от 1310 и 1315 г., с фиксиран данък в полза на Константинополската патриаршия, но вече когато митрополията имала свой йерей[304]. Сумата, която Пловдивската митрополия трябвало да предава на Голямата църква, била относително голяма и показва по-скоро едно просперираща икономическо положение на града в дадения момент. Пловдив е в центъра на най-обширната горна равнина на р. Марица и бил в тази епоха един от главните центрове за производство на жито, лозарски и животновъден център[305].

В синодален акт от април 1329 г. на Константинополската патриаршия, наред с имената на митрополитите на Митилини, Енос, Монемвасия, Виза, Траянопол, Апрос (Напл, Неаполис), Димотика и други, е споменато и името на митрополита на Пловдив – Максим (Μάξιμος)[306]. Актът гласи, че право на императора е да произвежда един епископ в по-висок ранг. В случая Зихна е произведен от императора в ранг митрополит, като му се предлага епископството на Никопол, което се отделя от Филипи. Така се компенсира загубата на Серес. Мануил Гавала адресирал до Максим писмо през 1327 г., от съдържанието на което се съди, че между тях е имало и друга кореспонденция[307].

Отново Филипополската митрополия се споменава в едно патриаршеско писмо от юни 1339 г. В него се гарантира пенсия на митрополита на Филипи поради бедност, тъй като, загубвайки длъжността си, той загубвал и средствата си за препитание. Членовете на Синода решили да му се даде годишна рента от 100 хиперпери, взети от доходите на вакантните епископии на Йоаница и Перперакион[308], които принадлежали на Филипополската митрополия. Годишната вноска от 100 хи-

перпери, която е по-малка от фиксираната в синодалния акт от 1324 г., не трябва да се тълкува като указание за лишаване на Филипополската митрополия от доходите на някои нейни епархии[309]. Бъдещият пловдивски митрополит, под чието ведомство били горните две епископии, според това патриаршеско писмо трябвало да приеме този синодален акт и да го спазва[310]. Ясно е, че в средата на 1339 г. пловдивската катедра била вакантна. През същата година става дума за вече ръкоположен пловдивски митрополит, който приел съответния синодален акт[311]. Но името на митрополита не е посочено.

В историята на Йоан Кантакузин се съдържат две сведения за митрополит, който бил изпратен най-напред като посланик заедно с Георги Папагомен, Синадин и Михаил Кабасила в Димотика до самия Йоан Кантакузин с цел преговори за помирение, а след това от Кантакузин до императрица Анна. Сведението се отнася за 1344–1345 г. Името не е споменато. К. Апостолидис и Т. Влахос приемат, че това е митрополит на Филипопол[312]. Д. Гонис убедително доказва, че този митрополит (ὁ τῆς Φιλίππου μητροπολίτης) не е на Филипопол, а на Филипи[313].

В пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист (1350–1354; 1355–1363) във връзка със събора в Търново от 1359 г. срещу ересите е споменат Мануил, митрополит на Филипопол[314] . Съборът бил свикан в новоиздигнатия дворец на Царевец в присъствието на цар Иван Александър, двамата му синове – Шишман и Асен, търновския патриарх Теодосий, митрополитите на Преслав, Дръстър, Овеч (Проват), Ловеч, Филипопол и Средец, на видния български духовник-исихаст Теодосий Търновски и на архимандрита на великата лавра „Св.Четиридесет мъченици“. На този православен събор били изобличени богомилството, ереста на Варлаам и Акиндин и на евреите. Присъствието на филипополския митрополит Мануил в българската столица като подвластен на Търновската патриаршия във връзка с такова важно събитие като противоеретическия събор потвърждава вече известното положение на Пловдив, преминал по силата на договор още през 1344 г. под властта на българския цар Иван Александър[315].

Сведение за следващ митрополит на Пловдив се съдържа в акт на Константинополската патриаршия от март–май 1371 г. В него се съобщава, че патриарх Филотей (1353–1354, 1364–1376) прекратява патриаршеските права върху територията на Филипополската епархия и те се прехвърлят върху нейния митрополит[316]. Отново не се споменава името на пловдивския митрополит. Според издателя Ж. Дарузес даването на патриаршески права на тази епархия и на нейния митрополит води до задължението приходите от нея да се вложат в императорската хазна[317]. От друга страна, същият издател тълкува текста като даване на „мандат на екзарх“ на митрополита на Филипопол за упражняване на патриаршески права върху територията, т.е. върху Филипополската епархия. В съдържанието на акта не фигурира понятието „екзарх“. Поради това е изказано мнението, че този мандат очевидно няма нищо общо с положението на екзархия, приписвано на митрополията на Пловдив с посредничеството на нейния митрополит. Същевременно статутът на „екзархия“ е даден на още четиридесетина катедри, получен от тях към края на XIV в.[318]

Както бе отбелязано в раздела за политическата история на Пловдив, градът паднал под властта на османците вероятно през 1376–1377 г. Според някои изследователи няколко години след това неговата митрополитска катедра била вече

овакантена[319]. Според един акт от пролетта и лятото на 1379 г. „топосът“ на Пловдив бил даден на митрополита, назован Григорий. Той бил митрополит на Христопол. Неговият подпис се намира на обратната страна на копието на акт от май 1380 г.[320]

През 1386 г. като митрополит на Филипопол се появява духовникът Дамян (Δαμιανός) (I)[321]. Той е споменат под същата година през септември в „Ἔκθεσις νέα“ като „ἔξαρχος πάσης Θρᾴκης“. Този прелат е известен също като „ἔξαρχος πάσης Εὐρώπης καὶ Δραγουβιτείας“. Това говори за претенции на филипополския митрополит към предишната тема Тракия и Македония. Към края на XIV в. длъжността „екзарх“ придобива смисъл на титла, както някои изследователи я възприемат. Титлата „екзарх“ била запазена за митрополитите на Хераклея и Пропонтида. Старата епархия Тракия включвала същинската територия, върху която трябвало да се упражнява властта на митрополита на Пловдив. Титлата „екзарх на цяла Тракия“ била приписвана изключително на митрополита на Адрианопол, без да се споменава неговата митрополия. В „Ἔκθεσις νέα“ се открива също така формулата „екзарх на Хемимонт“[322]. И митрополитът на Пловдив носи титлата „екзарх“ по това време. Митрополит Дамян е вероятно този, който фигурира сред подписалите синодалния акт от септември 1387 г., отнасящ се до правата на митрополитите на Ефес и Смирна[323]. През този период титлата „екзарх“ не би трябвало да се пренася автоматично към епархията, в която е посочен екзарх, и тя да бъде възприемана като екзархия, т.е. независима от Патриаршията църковна област. Екзарсите са упълномощени от патриарха лица, на тях са делегирани известни патриаршески права, но не и статут на независими духовни служители. Поради това екзархии – в смисъл на самостоятелни независими църковноадминистративни области, в края на XIV и началото на XV в. все още не били оформени, независимо че статутът на екзарха е съществувал.

Някои от изследователите на средновековния Пловдив посочват за следващ митрополит на Филипопол Митрофан (Μητροφάνης)[324]. Името му се открива в листата на патриаршески акт, отнасящ се до монасите на Света гора от май 1393 г. В литературата обаче съществува и мнение, което оспорва неговата идентичност[325].

В една от нотициите на Константинополската патриаршия, поставена под № 20 от издателя ѝ, Филипопол фигурира в ранглистата на митрополитите на 36-о място: „ὁ Φιλιππουπόλεως ἐξαρχίαν οὐκ ἔχει“[326]. Тази нотиция се датира през 1400 г. В коментара към нея издателят Ж. Дарузес изрично отбелязва, че Филипопол нямал статут на екзархия и главата на тази катедра нямала титлата „екзарх“[327]. От друга страна, вече беше отбелязан митрополит Дамян с титлите „екзарх на цяла Тракия“ и „екзарх на цяла Европа и Драговития“. Определено квалификацията на Пловдив като екзархия за началото на XV в. не е приемлива, тъй като не се срещат никакви други данни за такъв статут на града в църковно отношение.

За следващия митрополит на име Дамян (Δαμιανός) (II) има сведение по време на разпрата между синовете на султан Баязид в Тракия. Той бил убит през 1410 г. по заповед на един от претендентите – Муса Кеседжи. Муса поискал от Дамян да му предаде града. Митрополитът отговорил, че тези, които са затворили града, го държат в ръцете си и са в укреплението. Тогава Муса наредил Дамян да бъде посечен в църквата и изхвърлен извън градските стени[328].

През 1440 г. фигурира митрополит на Пловдив на име Йосиф (’Ιωσήφ)[329].

Гръцките историци, занимаващи се с проблемите на църковноадминистративното устройство на Филипопол и неговите митрополити, посочват през 1450 г. като митрополит на Пловдив Йоасаф (’Ιωάσαφ)[330].

Следващият известен митрополит на Филипопол Дионисий (Διονύσιος) от Пелопонес твърде малък отишъл в Константинопол и станал послушник на Марко от Ефес в манастира „Св. Георги“ до двореца Мангана. Вероятно през 1455 г. патриарх Генадий II Схоларий (1454–1456) ръкоположил Дионисий за митрополит на Филипопол[331].

Тази листа на филипополските епископи и митрополити от IV до средата на XV в., когато могъщата някога Византия паднала окончателно под ударите на османските турци, включва известните досега йереи, но тя не е пълна. Тя се базира на наративните извори, на актовете на Константинополската патриаршия, на откритите досега печати, но в нея има големи празноти поради липса на изворови данни. Също така изследователите в някои случаи не са абсолютно убедени, а предполагат, че определен духовник е заемал тази катедра в даден период. Независимо от това изготвената листа се базира на изворови сведения и би трябвало да я приемем за отразяваща една реалност.

Прегледът на митрополитите на Филипопол през 11-те столетия на неговото съществуване през Средновековието, макар и с твърде оскъдни данни за повечето от тях, представя епархията на едно сравнително престижно място сред митрополитските катедри, подвластни на Константинополската патриаршия. За принадлежността на Пловдивската митрополия към Търновската автокефална църква, когато градът бил в пределите на България през разглежданата епоха, почти няма извори, с изключение на този за митрополит на име Мануил. Най-многобройни са сведенията за участието на йереите в патриаршеските синоди, свикани за решаването на теологични, канонични и финансови въпроси. Известните и общопризнати митрополити заради своите лични достойнства и заслуги към ортодоксалното християнство, дипломатически качества и приноси в полза на императорската политика, като Михаил Италик, Константин Пантехни, Василий (II), разкриват значимостта на Филипополската митрополия като важен духовен християнски център. Въпреки принадлежността на отделните групи от населението в града към различни религиозни общности и противоречията между тях, митрополитското началство отстоявало твърдо позициите на официалната константинополска ортодоксална доктрина. Трима от известните филипополски митрополити: Константин Пантехни (1192 г.), Георги (1272 г.), и Герасим (1285 г.) се появяват с определението „ὑπέρτιμος“ – особено почитан. Смята се, че това достойнство се дава за политически заслуги и се свързва пряко с императорското благоволение. То е оценка на личните качества на митрополитите, на които се дава, но не е свързано и с мястото, което заемат, т.е. с митрополитската или епископската катедра[332]. Престижът на йерея, получил титлата, създавал престиж и на катедрата, която той заемал, в случая – на Филипополската митрополия. Отделен е въпросът, че Филипополската епархия била един от важните и значими центрове в диоцеза на Константинополската патриаршия, както и на Българската православна църква.

Съществуващите данни ми позволяват да изготвя листа на известните епископи и митрополити на Филипополската митрополия, подчинена на Константинополската патриаршия (с изключение на митрополит Мануил), макар и с много пропуски поради липсата на сведения в изворите:

1. Ерм (Ермас) – средата на I в.
2. Зосим – края на III – началото на IV в.
3. Евтихий – 343 г.
4. Силван (I) – 381 г.
5. Врисон – 403, 404 г.
6. Силван (II) – 406–425 г.
7. Франкион – 451 г.
8. Димитър – 453 г.
9. Валентин – 458 г.
10. Николай – 880 г.
11. N митрополит – X в. (по печат).
12. Йоан – X– XI в. (по печат).
13. Евтимий – 997 г.
14. Теогност – X–XI в. (по печат).
15. Константин (I) –X–XI в. (по печат).
16. Симеон – 1030–1040 г.
17. Лазар – 1042–1050 г.
18. Василий (I)– 1092 г.
19. N митрополит – 1096 г.
20. Ной – XI–XII в. (по печат).
21. N митрополит – 1115 г.
22. Константин (II) – 1140–1143 г.
23. Михаил Италик – 1143–1156 г.
24. Теодор – 1156, 1157 г.
25. Василий (II) – 1166, 1167, 1170 г.
26. Константин Пантехни – 1186–1192 г.
27. Евфимиан – 1193–1197 г.
28. N митрополит – 1205 г. (архиепископ).
29. Георги – 1272 г.
30. Герасим – 1285–1307 г.
31. N митрополит – 1324 г.
32. Максим – 1329 г.
33. N митрополит – 1339 г.
34. Мануил – 1359 г.
35. N митрополит – 1371 г.
36. Григорий – 1379 г.
37. Дамян (I) – 1386–1387 г.
38. Митрофан – 1393 г. (?).
39. Дамян (II) – 1410 г.
40. Йосиф – 1440 г.
41. Йоасаф – 1450 г.
42. Дионисий – 1455 г.

4. Ортодоксалното християнство и ересите във Филипопол (Пловдив) през IV–XIV в.

Разпространението на християнското учение в Тракия в края на III и началото на IV в. е свързано с мъченичеството на 38 християни-светци, известни поименно. Те претърпели своята участ на последователи на Христос именно във Филипопол. Както е известно, големи гонения били предприети по времето на императорите Диоклетиан (284–304) и Галерий Максимиан (305–311), като в Тракия загинали от мъченическа смърт много последователи на новото учение, а Филипопол се споменава в изворите като място на мъченичеството на много от тях. Така проконсулът Апелиан, намиращ се във Филипопол, заловил и подложил на мъчения 38 християни в града, които накрая били обезглавени. Имената им са: Орион, Анатилин, Молий, Евдемон, Силван, Сабин, Евстатий, Стратон, Восвас, Тимотей, Палмат, Местос, Никон, Дифил, Дометий, Максим, Неофит, Виктор, Ринос, Сатурнин, Епафродит, Керкас, Гай, Зотик, Кронион, Антос, Орос, Зоил, Тиран, Агатий, Панстен, Ахилей, Пантирий, Хрисант, Атинодор, Пантолеон, Теосевис, Генетлий. В Синаксара на Константинополската църква това колективно мъченичество е поставено под датата 19 август[333].

С Филипопол са свързани съдбите и на други двама Христови мъченици – св. Север и св. Мемнон. Север пристигнал във Филипопол заедно с родителите си. Баща му Петроний и майка му Мигдония били покръстени от епископ Ксенофонт, който бил ученик на св. Йоан Евангелист. Чрез видение Север се свързал с центуриона Мемнон, като го покръстил без затруднение. И двамата били обвинени и изтезавани. Проконсулът Апелиан напуснал Филипопол и отвел двамата заловени християни най-напред в Адрианопол, после във Визия. Мемнон бил жестоко измъчван, а след това дошъл ред на Север, който понесъл най-напред твърде изтънчени мъчения, след което бил обезглавен. Мъченичеството на центуриона Мемнон се отнася към 3 юли, а това на Север – към 23 август[334].

Мъченичествата на св. Север и св. Мемнон, както и на 38-те души Христови последователи, загинали във Филипопол, са обединени в един текст, съставен според изследователите в резултат на сливането на други текстове. Поради това са се получили известни съкращения, което се вижда при проследяване на съдържанието[335]. Липсата на хронологически уточнения затруднява определянето на годината на мъченичествата. Едно обстоятелство насочва към относително правдоподобно време, през което се разиграли тези трагедии във Филипопол. В една от редакциите на текста се посочва, че родителите на Север били покръстени от Ксенофонт, един от учениците на св. Йоан Евангелист. В същия текст се отбелязва, че мъченичествата на Север и Мемнон и на 38-те християни станали по времето на Диоклетиан или Галерий Максимиан, т.е. в началото на IV в. Тези две хронологически податки не могат да се свържат. Йоан Евангелист е един от 12-те ученици на Иисус Христос, които доживели до дълбока старост, но въпреки това неговият ученик Ксенофонт би могъл да приеме Христовото учение от Йоан някъде не по-късно от втората половина на I в., а той от своя страна го предал на родителите на Север към края на същия век. Несъответствието е налице.

Мъченичеството на двамата светии, граждани на Филипопол, хронологически би трябвало да се отдели от това на 38-те, претърпели смъртно наказание в името на Христа. Възможно е цялото сведение да има легендарен характер, като

само фактът на мъченичествата и екзекуциите на християни по принцип да е свързан с Филипопол, тъй като те били извършени в този град, но е възможно и да отразява реални събития. Склонна съм да приема, че мъченичествата на св. Север и св. Мемнон се отнасят за по-ранно време – края на I или началото на II в., докато мъченичеството на 38-те християни било в един по-късен период – по време на императорите Диоклетиан или Максимиан, т.е. в края на III или самото начало на IV в., когато се извършили масови преследвания на християни в империята.

Друг Христов мъченик, свързан с Филипопол през IV в., е св. Карп, чието гонение се отнася по време на императорите Галерий Максимиан и Максимин Дая (308–313) и консулите Гавиний и Тарквин. В началото св. Карп бил изтезаван с огън, към него била прилагана приетата практика на придвижване в окови от град на град, от крепост на крепост, като през това време бил бичуван за назидание. Майката на светеца, Пимения, също ревностна християнка, го следвала и подкрепяла духом. Пристигайки във Филипопол, Христовият мъченик бил посрещнат от излезлите извън града християни, които целували веригите му, а той благодарил на Бога. От Филипопол той бил отведен към Берое (Вероя) и в мястото Паремболе, също бил много бичуван. Карп извършвал чудеса, като например докарал вода, с което убедил мнозина да повярват в Христовото учение. Мъчителите му го посекли с меч при тракийския град Дризипара[336]. В тези ранни свидетелства за мъченичества в името на Христос не е изключено да се срещат и легендарни елементи, но като тенденция и локализация нямаме основание да ги отхвърляме. Те разкриват и факта на проникване във Филипопол на християнските мисионери още през I в., някои от които са едва ли не в пряка връзка с обкръжението на първоапостолите. Мъченичеството на Карп свидетелства за наличието на християни във Филипопол в началните години на IV в.

Във Филипопол навярно щели да намерят своята смърт в началото на IV в. Христовите мъченици Максим, Теодот и Асклепиодота[337]. Те били заловени в Марционопол, а след това през Адрианопол поведени към Филипопол. Екзекутирани били в местността Салтус на 30 мили от Филипопол. Съдбата на св. Александър Римски (III в.) също е свързана с Филипопол. Св. Александър служил в Рим по време на император Максимиан Херкулий (286–305). Той отказал да присъства на освещаването на храм на Юпитер. Императорът предал Александър на Тибериан, неговия началник, за да го подложи на мъчения, и ако не се откаже от християнството, да го отведе в Тракия и да го погуби. По своя път на мъченик св. Александър Римски преминал и през Филипопол. След дългия път през различни градове в Тракия, изпълнен с мъчения, св. Александър бил обезглавен в Дризипара[338].

С историята на Филипопол са свързани събития, които се отнасят както до религиозния живот в града, така и до цялостната църковна история на Византийската империя.

Едно от първите събития, пряко свързани с историята на християнската църква във Византия и непосредствено с Филипопол, е свиканият събор в града през 343 г., в противовес на църковния събор в Сердика, протекъл по същото време[339]. Тези важни от имперска гледна точка паралелни събори в Сердика и Филипопол имат своя предистория. Още в началото на IV в. идейните противоречия в християнската религия разклатили единството на Църквата и въпреки обявяването на това учение за религия, равноправна на другите, Църквата била застрашена от разцепление и нетърпимост сред свещеническото съсловие. През 313 г. един от свещениците в Ка-

толическата църква на Александрия на име Арий бил обявен от едно схизматично общество в същата църква за еретик, след като веднъж, по време на богослужението, произнесъл потвърждението, че Христос не е равен на Господ, а е негово създание. Под въздействието на другите свещеници Арий бил принуден да напусне Александрия. Независимо от протеста срещу него се оказало, че тогавашният император на Изтока – Лициний, проявявал толерантност към това тълкуване на двете същности – Бог и Христос[340].

След бурните събития от 20-те години на IV в., запълнени с конфликта между Лициний и Константин, последвало пълното и еднолично обсебване на властта от император Константин Велики. Една от първите му задачи била да разпростре на Изток съществуващите на Запад отношения между държавата и Църквата. За да премахне по възможност религиозните конфликти, той свикал прочутия Първи събор в Никея през 325 г. Най-същественото на събора било оборването на арианството (учението на Арий), като Христос бил обявен за единосъщ на Бог Отец, а Арий и неговите привърженици били осъдени на заточение. С цел да интегрира отлъчените ариани, император Константин I поставил този въпрос на второто заседание на събор в Никея през 327 г., на което Арий дал външно съгласието си, че приема установеното вероизповедание от 325 г., което довело до възвръщането на неговите привърженици в катедрите им. Независимо от това противоречията между арианите и техните противници продължавали да се изострят. Най-ожесточен противник на арианите бил епископ Атанасий, наследил през 328 г. катедрата в Александрия. Въпреки заповедите на император Константин I Атанасий да признае отново Арий за свещеник в Александрия, Атанасий бил непреклонен. За да прекърши съпротивата на Атанасий, Константин I го осъдил на събора в Тир през 334 г.[341]

След смъртта на Константин Велики през 337 г. властта в империята поели синовете му: Констанций II – източната част с диоцеза Тракия, Константин II – западната. През 340 г. обаче Константин II загинал и земите му преминали под властта на третия син – Констант. Очертала се ситуацията, която в общи линии може да се обобщи така: западният император поддържал каузата на Атанасий и неговите привърженици, а източният – Арий и съмишлениците му. И двете страни правели компромиси, но те довеждали до бурни вълнения на духовниците, чиито интереси били засягани, независимо дали това били ариани, или техните противници. Една от причините за свикването на поредния събор, този път в Сердика, било отново осъждането на Атанасий и неговите привърженици през 341 г. в Антиохия, в присъствието на източния император Констанций II[342]. В отговор на това западният император Констант енергично се обявил в защита на Атанасиевата кауза и настоял да бъде свикан събор. Той се състоял през 343 г. в Сердика[343].

В Сердика се събрали около 300 епископи от западните провинции – по думите на Атанасий, а от източните области според епископ Сабин дошли само 76. Източните епископи поставили условие пред западните, че ще започнат преговори с тях, ако бъдат изгонени от събора привържениците на Атанасий и Павел, епископ на Константинопол (340–341 и 342–344 г.). Сердикийският епископ Протоген и епископът на Кордова Осий, привърженици на Атанасий, отказали да приемат условието. Поради това източните епископи, противници на Атанасий, напуснали Сердика. Пристигайки във Филипопол, те свикали тук свой събор, като написали послания и ги изпратили навсякъде. Последвала реакция на епископите в Сер-

дика, които осъдили задочно източните епископи и отнели сана на обвинителите на Атанасий. Епископите от Сердикийския събор изпратили също свои послания до църковните катедри. И двете групи свещенослужители били убедени, че защитават справедливата кауза. Западните смятали, че постъпват правилно, тъй като поддържали Никейския символ на вярата, т.е. триединството и равенството – Бог Отец, Бог Син и Светия Дух. Източните се смятали за прави, тъй като отстранените от тях свещеници били приети отново от западните епископи, а едно важно правило гласяло, че решенията на съборите били неотменими. Вследствие на отделилия се събор в тракийския град Филипопол се достигнало до разделение в църковно отношение на Изтока от Запада. Границата била планината Суки, т.е. проходът Траянови врата, който разделял Илирик от Тракия. Приемайки решението на Сердикийския събор, западният император Констант поискал от източния Констанций II да върне Атанасий и Павел и техните привърженици на опразнените им катедри[344]. Това предава в своята Църковна история Сократ.

Почти същото, но с известни различия по отношение на Филипополския събор отразява историята на Созомен[345]. Според неговото описание източните епископи се събрали най-напред във Филипопол, град в Тракия, писали на западните епископи, които вече се били събрали в Сердика, да отлъчат от събора и лишат от общение привържениците на Атанасий като вече низвергнат на предишния събор. В противен случай те отказвали да участват с тях в Сердикийския събор. След това изявление източните епископи пристигнали в Сердика. Двете делегации си разменяли писмени послания, тъй като източните не желаели да влязат в една зала със западните, но, както свидетелства и Сократ, нищо не било постигнато. Източните епископи се събрали отделно и по всяка вероятност във Филипопол, макар че Созомен не споменава това изрично. Низвергнали епископа на Сердика Протоген и епископа на Ниш Гауденций. Западните от своя страна обявили Атанасий и неговите привърженици за невинни и осъдили неколцина източни епископи. След като двете групи свещенослужители извършили тези дела, те разпуснали съборите и се завърнали по местата си[346]. Освен тези две истории, които са по-късни от годината на провеждането на съборите, от значение са и документите от самия събор в Сердика (енцикликите и каноните)[347].

Един от последните изследователи на това важно събитие от конфесионалната сфера в империята, Л. Бърнард, представя с повече подробности поведението на източните епископи, обвързани с Филипопол. Те нямали особено желание да се свиква вселенски събор, тъй като държали на неотменимостта на решенията на предишните събори. Също така смятали, че не трябва да участват във взимането на решенията на западните епископи относно сваления Атанасий и неговите привърженици, за да могат тези решения да бъдат безпристрастни. Източните епископи се отправили на запад към Сердика, като отседнали във Филипопол. Тук те били посрещнати от филипополския епископ Евтихий, който бил арианин, и може би пребивавали в някой от императорските дворци в акропола на града. Императорският представител Филагрий ги подканил да отидат в Сердика, за да изразят лоялност към западния император Констант. От кореспонденцията те узнали, че в Сердика вече се били настанили западните епископи начело с Осий – епископ на Кордова, като сред тях бил и Атанасий. Източните епископи, отправяйки се за Сердика, водели със себе си и двама императорски поддръжници – Музониан и Хезихий[348].

Епископите, събрани във Филипопол, отишли в Сердика и останали там няколко дни в императорската резиденция, след което се завърнали във Филипопол. В Сердика те съставили единствената енциклика на гръцки език, запазена до днес в превод на латински. След като епископите се завърнали във Филипопол, тя била изпратена до нейните адресати. От енцикликата се вижда, че източните епископи имали самочувствието на организатори на законен събор. Те отлъчили западните епископи от Църквата и отправили забрани никой да не влиза в общение с тях. Връщането във Филипопол и написването на енцикликата били действия, осъдени от Атанасий като „бягство". Истинската причина за поведението на епископите, заседавали във Филипопол, било нежеланието им да се отменят решенията на източните събори, които осъдили Атанасий. Към енцикликата на източните епископи бил прикрепен собствен символ на вярата, идентичен с четвъртия символ от събора в Антиохия през 341 г., осъждащ както строгите ариани, така и учението на анкирския епископ Марцел – краен противник на Арий. Този символ показвал примирителния характер на вероопределението[349].

Някои изследователи, отдаващи повече внимание на историята на Созомен, оспорват становището, че източните епископи провели своя събор във Филипопол, тъй като този автор не споменава града като център на църковен събор, а само, че там се събрали източните епископи. Освен това в документите на събора, а също и в Историята на арианите от Атанасий отсъстват факти, които да потвърждават казаното от Сократ, че съборът на източните йереи се състоял във Филипопол[350]. Други изследователи, които се доверяват на Сократ, твърдят, че във Филипопол бил свикан контрасъбор[351]. Л. Бърнард приема, че единствено енцикликата, съставена от противниците на Атанасий, била разпространена именно след тяхното завръщане във Филипопол, на чиято територия те се намирали под властта на източния император и, разбираемо – под негова закрила[352]. От друга страна, възможно е също, за да омаловажат събора на източните епископи, западните йереи съзнателно да не са отбелязали в документите на Сердикийския събор провеждането на друг във Филипопол, на който те били отлъчени. Склонна съм да приема с по-голяма увереност провеждането на контрасъбор във Филипопол под покровителството на източния император, който стоял на ариански позиции. Независимо че Созомен не говори изрично за свикан събор във Филипопол, казаното от него много ясно насочва именно към разбирането, че в града се състоял такъв събор.

В изворите не се коментира въпросът, дали източните епископи отхвърлили Никейския символ на вярата. До събора в Сердика през 343 г. той не е имал първостепенно значение нито за Изтока, нито за Запада. През 50-те години на IV в. той станал неизменна и основна догма на Източноправославната църква. Съборът във Филипопол в крайна сметка засегнал чувствително интересите на западните епископи и затова бил отречен и не заслужавал изобщо да се отбележи както в историите на Константинополската църква, така и в сведенията за Сердикийския и следващите събори. Всъщност с догматичните спорове и противоречия между източните и западните епископи бил поставен въпросът за единството на Църквата, а зад този въпрос стояла много по-важната цел – първенствуващата власт в Църквата, за постигането на която се повела ожесточена борба.

Така или иначе, Филипопол по това време – 40-те години на IV в. – се откроява като значим религиозен център, в който християнските духовници от източните провинции взели важни решения с подкрепата на източния император и отстоя-

вали позиция, противна на преобладаващата част от западното духовенство. Във връзка с това Филипопол, като избран за седалище на събор срещу събора на западните епископи, показва атмосферата на преобладаващата верска и по-точно догматично-канонична ориентация на Християнската църква в Източната Римска империя и респективно в самия град, т.е. към умерено арианство (самият филипополски епископ бил арианин по убеждения). За да може да се проведе тук събор на източните епископи и да се разпространи тяхна енциклика, е ясно, че самият град и атмосферата в него позволявали да се защитават и отстояват тези идеи без препятствия, гонения и санкции, а и след съборните решения в Сердика проличава, че Филипопол оставал в източната духовна сфера. Впоследствие спорът бил прекратен и всички източни религиозни центрове в империята приели Никейския символ на вярата, който станал задължителна и неотменна догма за цяла Византия. Съборът показва също значимото място в религиозно отношение на града, изиграл важна роля в ожесточените спорове между Изтока и Запада, в резултат на които се извършило първото разделение между двете части на Късната Римска империя по силата на съборно решение – разделение, предвестник на схизмата, окончателно отделила Константинопол от Рим през 1054 г., същността на което отново е върховното господство в Църквата.

Друг факт, който се вписва в историята на религията и Църквата във Филипопол през IV–XIV в., е съществуването на еврейска община и синагога в града. Преди повече от 15 години, при спасителни археологически разкопки в подножието на Трихълмието, в източна посока бе открит паметник с базиликален план, който въз основа на мозайките, изобразените символи и разчетените надписи се определя от археолога, открил обекта, като синагога – култов център на юдейската религия. Тя е място за молитви, за обучение, за свещени обреди, съдилище, зала за събрания и др.[353]

Култовият еврейски паметник разкрива присъствието на еврейската диаспора, включително и в Тракия, а големите мащаби на сградата говорят за значителна еврейска община във Филипопол през периода, в който тя се датира. В случая присъствието на евреи в града не може да се отдели от въпроса за юдаизма като практикувана религия във Филипопол, както и свързаните с него култови сгради (засега е открита само една). Възниква немаловажният въпрос: след като храмът на евреите във Филипопол е съществувал вероятно до края на VI в., каква е съдбата на това вероизповедание, неразривно свързана със съдбата на неговите носители – еврейското население? За съжаление във Филипопол няма никакви преки или косвени данни за това население през цялото Средновековие. Но въпреки това несъмнено еврейското присъствие в града се е запазило. Такова население е имало и то по традиция продължило да живее в града и през следващите столетия, като отчасти било попълвано от значителния пъстър малоазийски поток по време на преселническите акции, организирани от императорската власт, а и в резултат на различните по интензивност миграционни вълни, в които участвали и евреи. Погромите над евреите също предизвиквали движение към по-безопасни за тях места и по този път част от тях биха могли да достигнат Филипопол и да се установят там. Вероятно евреите в града продължили да посещават свои култови средища и след VI в., но предвид на все по-зачестяващите антисемитски настроения в Европа и на Изток (във Филипопол няма засвидетелствани гонения срещу тях), техните храмове вероятно не били така внушителни, представителни и богати, както ранната синагога в града.

В някои исторически събития, маркиращи социалните процеси в ранна Византия и конкретно във Филипопол, биха могли да се открият религиозни причини. Такъв е случаят с голямата политическа колизия – бунта на Прокопий през 365–366 г. Социалният мотив е в основата на подбудите на многото участници, обединили се около ощетеното куриално съсловие в това движение. Но фактически върху куриалното съсловие бил нанесен удар, като му била отнета възможността да изпълнява своите задължения по поддържането на езическите храмове, т.е. новата религия –християнството – станала причина тогавашното общество да претърпи през IV в. значителни сътресения. Времето на император Юлиан (361–363), характерно с реставрацията на езическата религия, било последвано от законодателна дейност, отменяща едиктите му, които покровителствали старите езически култове. След смъртта на Юлиан християнството отново възтържествувало. Това било едно от основанията засегнатото куриално съсловие да изрази недоволство след повторната забрана на езичеството. В прерогативите на куриалите се включвали и грижите за античните култове и поддържането на храмовете. Затова Филипопол, който бил след Константинопол един от най-важните, ако не и най-важният в западните територии център на Прокопиевия бунт, се очертава като градски център със стабилни и труднонарушими антични религиозни традиции с тенденция към консерватизъм.

Изворите, чрез които се възстановява приблизително точно историческата картина на религиозния живот в града, не са нито достатъчно изчерпателни, нито хронологически равномерно разпределени. Така например след реакцията на източните епископи във Филипопол, насочена срещу Сердикийския събор през 343 г., и след събитията около Прокопиевия бунт от 366 г. ориентация за картината на религиозния живот в града добиваме чак за средата на VIII в. През периода, за който липсват сведения за него, в империята са свикани четири вселенски събора, през VII в. се появяват различни еретически движения, от които павликянството е най-забележително по своето разпространение и отражение в обществения живот. Началото на VIII в. е ознаменувано с появата на иконоборския период в историята на империята, отнасящ се пряко до състоянието на Византийската църква и отношението на императорската власт към нея.

Свързването на Филипопол с монофизитизма, манихейството и главно с павликянството става в един относително по-късен период и тази лакуна от средата на IV до средата на VIII в. можем да допълним само с предположения, имайки предвид развитието на официалната църква и религия в империята. Вероятно от крепост на езичеството, какъвто Филипопол безспорно бил като антична и късноантична метрополия, той се превърнал в стабилен център, отстояващ ортодоксалната форма на християнството под егидата на Константинополската патриаршия, въпреки че в началото имало тенденции към ревизия на официалния Никейски символ на вярата.

Както вече бе отбелязано в политическата история на града, преселените малоазийски жители на империята през втората половина на VIII в. по императорско нареждане били съсредоточени в Тракия, предимно в околностите на Филипопол и в самия град, което се доказва от по-късни известия. Голяма част от тези преселници били монофизити, а Теофан Изповедник изрично подчертава, че те пренесли в Тракия павликянската ерес[354].

Монофизитизмът е учение в рамките на християнската религия, появило се в средата на V в., което приема, че Христос има само една природа. Първият про-

поведник на монофизитите бил константинополският архимандрит Евтихий. Той твърдял, че у Христос има само една природа, и то божествена, а не човешка. Срещу такова тълкуване се противопоставило константинополското духовенство начело с патриарх Флавиан (446–449), като разгорелите се спорове довели до свикването на събор в Ефес през 449 г. Монофизитизмът възтържествувал, подкрепян от императорската власт в лицето на Теодосий II (402–450)[355]. Но след смъртта на императора настъпили промени, които се отразили върху стабилността на това учение. На Халкедонския събор от 451 г. неговите противници взели връх и с подкрепата на легата на римския папа, който поддържал дифизитизма, или Никейския символ, монофизитизмът бил осъден като ерес[356]. Възприето било като ортодоксално гледището на римския папа за една същност на Христос и две природи – божествена и човешка. Независимо че монофизитизмът бил осъден, че били взети сериозни мерки срещу него и отправени заплахи срещу поддръжниците му, той не бил ограничен. Съборът, вместо да обедини християните в една единна църква, дълбоко засилил противоречията между източните провинции, от една страна, и Константинопол и централните части на империята – от друга.

Монофизитизмът добил невероятно широки размери в източните провинции – Сирия, Армения, Египет, Месопотамия, Палестина. Това учение станало най-популярната местна религия. Неговото разпространение придобило застрашителни размери и от богословски въпрос то се превърнало в мощно течение, в което влизали не само духовници, но и миряни. То било своеобразна форма на противопоставяне на тези народи на амбициите на Византия по отношение на тях не само в политическата, но и в духовната сфера. Монофизитизмът се изповядвал не само сред бедните, които контестирали по принцип всяка политическа власт, но и от заможните и влиятелните представители на занаятчийските и търговските съсловия и дори от върхушката[357]. Това учение станало постоянна и много опасна заплаха в религиозната сфера, с която империята не успяла да се справи изобщо. Централната власт прилагала различни действия – от груб терор до дипломатичен натиск над местните църкви, за да приемат решенията на Халкедонския събор, но окончателен успех не бил постигнат. Именно монофизитизмът влиза като съставна част в идейната основа на някои по-късни религиозни ереси във Византийската империя.

По времето на император Юстин (518–527) се засилили гоненията срещу последователите на това учение в Сирия, Палестина и Месопотамия. Влошаването на отношенията между централната власт в империята и източните провинции нараснало особено много заради издадените едикти срещу монофизитите. Поради крайно изострените отношения между богатите източни провинции и Константинопол, император Юстиниан I (527–565) свикал Петия вселенски събор през 553 г., с цел да бъдат смекчени крайните позиции, но и тук не се достигнало до разбирателство, а освен това монофизитите поискали от него напълно да скъса с православието. Последвал период на нови гонения, сменен по-късно при император Ираклий (610–641) с по-толерантно отношение към доктрината. Император Ираклий прибягнал към компромис, при който се признавали двете отделни природи на Христос – божествената и човешката, но единствената воля, това е т.нар. „монотелизъм“[358]. Но и този ход не постигнал желания резултат.

И така достигаме до преселвания на монофизити при император Константин V Копроним (741–775) в Северна Тракия. Назована е и тяхната народностна принадлежност – сирийци и арменци[359]. При император Леон IV (775–780) в Тракия,

респективно около и във Филипопол, както и при първото преселване, се появила нова вълна от монофизити. Теофан Изповедник ги назовава „сирийски еретици“[360]. Под това определение трябва да се разбират монофизити, а вероятно и павликяни, тъй като павликянската ерес вече се била появила на Изток. В изворите, отразяващи събития от VIII в., еретиците в Северна Тракия се назовават почти винаги монофизити, като преобладаващата част от тях са арменски и сирийски преселници. В изворите за събития след VIII в. престава да се среща понятието „монофизити“, а се появяват други названия за ересите във Филипопол, които, макар и стъпили на монофизитски позиции, имат по-конкретни и специфични черти. Именно през VIII в. монофизитите представлявали колективния образ на еретиците в града, докато понятията „манихеи“ и „павликяни“ се появяват по-късно.

Сведенията на Анна Комнина за началното десетилетие на XII в. в Пловдив са особено ценни за конфесионалната атмосфера в града, характерна с присъствието на много еретически секти в него. В „Алексиада“ тя многократно говори за манихейската ерес[361], която буквално заляла целия Филипопол както по нейно време, така и за един период, по-ранен от XII в. Когато Анна Комнина говори за еретиците във Филипопол, наред с манихеите тя споменава и „най-безбожните павликяни, чието учение е клон от манихейството“[362]. За заселвания на манихеи в околностите на Филипопол съобщава и Скилица[363]. Остава се с впечатлението, че Анна Комнина приема манихейството за павликянство и обратното. Това дава основание на изследователите на Анна Комнина, а също и на Скилица да приемат, че под манихеи тези двама автори разбират павликяни. Действително манихейското учение било в своята сила до средата на VII в. – времето, когато се появява павликянството. След това манихеи не е имало повече, благодарение на усилията на Църквата и държавата[364]. Манихейството започнало да затихва в централните области на империята и когато византийската ерудирана писателка говори за манихеи през VIII в., действително би трябвало да се разбират вече павликяни. През 1114 г. Анна Комнина посетила Филипопол с баща си, император Алексий I Комнин, и в съчинението си отново пише за манихеи, т.е. павликяни, но вече като очевидец.

Споменаването на двете еретически учения, чиито привърженици съставлявали компактни маси от жителите на Филипопол и околностите му, ни задължава да спрем вниманието си, макар и накратко, върху тези религиозни еретически учения, върху отношението им към официалната църква, тяхното развитие и прояви в града.

Манихейството е учение, появило се в Персия в средата на III в., носещо името на своя основател Манес, който интерпретирал по свой начин Христовото учение. Основните догматични положения на неговото учение лежали върху дуалистичното възприемане на света, характерно за персийската религия. Две били основните начала във вселената – вечни и противопоставени едно на друго. Едното начало бил Богът на доброто и светлината, а другото – Богът на злото или мрака. Двамата били равностойни по сила и всеки господствал над своето царство, отделно от царството на другия. Но това разделение в един момент престанало да съществува, двете царства се слели и настъпили големи катаклизми. Един от резултатите на проникването на мрака в царството на светлината е и появата на човека. Тялото на човека и целият видим свят били дело на Бога на злото и тъмнината. В противовес на това, душата на човека била създадена от Бога на доброто или светлината.

Душата на човека, затворена в материалната обвивка, т.е. в греховната плът, се измъчвала и страдала и поради това добрият Бог изпратил Христос, за да я освободи и върне при нейния първосъздател. Това учение приема Христос като пратеник на Бога, като Божие слово. Само привидно Христос е дошъл на земята като човек, роден от Дева Мария. Неговата мисия е да се бори с тъмните сили на злия Бог. Като финал на това противоборство манихейството предвиждало световен катаклизъм, в резултат на който двете царства и двамата еднакви по сила и независими богове щели да се разделят и да съществуват самостойно, както преди. В това се изразява крайният и непримирим дуализъм на манихейското учение, назоваван още „абсолютен дуализъм", тъй като доброто и злото са създадени независимо едно от друго и ще останат да съществуват заедно, без никое от тях да надделее. Това противопоставяне се изразява и в абсолютно дуалистичен гностицизъм на учението. Етичната страна на манихейството се изразява в скромен аскетичен живот с цел спасение на душата. Манихеите се отказвали от материалните блага и нравствсността се ценяла особено високо сред тях. Дуалистичното тълкуване на произхода на човека било в противоречие с официалната християнска религия и поради това, още с появата си, учението на Манес било подложено на гонения, които дали резултат и го обезсилили, дори изкоренили в централните области на империята, но то продължило да бъде господстващ религиозен възглед през VIII в. в Централна и Източна Мала Азия[365].

Гностичните идеи на силно преследваното и започващо да затихва в империята манихейство през VIII в. станали основа на новото и твърде разпространено след VII в. учение на павликянството, което придобило големи размери в източните провинции, особено в тема Армениакон и в други области[366].

При по-задълбочено сравнение на павликянската идеология с тази на манихейството се наблюдава идентичност само в основния еретически принцип – вярата в двете основни начала. Дори и през XI–XII в. манихейството било синоним на павликянството за техните съвременници и, както бе посочено, самата Анна Комнина ги приемала за идентични. Двете учения не били разграничавани, което се отразило върху преценката за тях в периода след появата на павликянството. Това се дължало на отношението на официалната църква към ересите изобщо. Те били тотално отричани, без да се търсят каквито и да било различия или нюанси в тях. Носителите на официалната християнска догматика се стремели винаги да приравняват новата ерес към друга, по-стара, да я определят със същите квалификации и да я осъждат със същите анатеми като предходната. За Църквата и държавата било изгодно да смятат павликяните за манихеи, тъй като по този начин те имали възможност да използват срещу павликяните значителната антиманихейска литература и да ги преследват въз основа на приетите вече закони и постановления против манихеите. От друга страна, самите павликяни се стремели всячески да се разграничат от манихеите, смятайки, че нямат нищо общо с тях, и се отказвали от всичките манихейски „учители"[367]. Така например един от основните средновековни автори върху павликянската идеология, Петър Сицилийски, приравнява двете ереси въз основа на отношението на Византийската ортодоксална църква, а не по свое лично усмотрение и, разбира се, това приравняване не отговаря на действителното съдържание на гностичните идеи в двете учения[368].

Павликянството[369] е религиозна ерес, доста тясно свързана с арменското население в империята в източните провинции още от началните години на нейното

появяване, а на Балканския полуостров, главно в Северна Тракия – с големия градски център Филипопол. Там неговите привърженици присъствали масово през периода VIII–XII в. До появата през IX в. на павликянския проповедник Сергий (Тихик) водачите на тази ерес били почти изключително арменци. На изток, в етнически смисъл, павликяните били арменци[370]. Наличието във Филипопол на значителни групи преселници арменци-павликяни от източните провинции също обяснява масовото разпространение на учението преди всичко в родината на този народ – Армения.

Павликянството се появило в Армения по времето на император Констант II (641–668). Главните сведения за неговата история и първоначален характер се черпят от съчинението на Петър Сицилийски[371], който изразява позицията на официалната църква за тази ерес. Той отишъл през 869 г. като пратеник на император Василий I (867–886) в арменския град Тефрика и там се запознал подробно с учението. Дори изпратил послание до българския архипастир, тъй като научил, че някои от еретиците-павликяни щели да бъдат изпращани в България[372].

Като пръв проповедник на павликянството той посочва Константин (или Силван) от селището Мананалис в околностите на град Арсамосата в Армения. Когато Петър Сицилийски посетил това място, той открил тук също адепти на павликянството. Арабското завоюване на Армения през 50-те години на VII в. принудило Константин да се отправи на запад към византийските територии, където основал първата павликянска община в малкото градче Кидоса, близо до град Колонея (център на темата Колонея, древна Севастия). Тук той проповядвал 27 години (660–687). Разрастването на павликянската община предизвикало и мерки на официалната власт срещу нея. По времето на Юстиниан II (685–695) бил изпратен императорският наместник Симеон с цел да бъде унищожена ереста. Получил се напълно обратен резултат – Симеон приел учението, станал еретик и получил името Тит. Дейността му се отнася към 687–690 г.[373]

При големите гонения по време на император Юстиниан II един от преследваните павликяни, арменец по произход, на име Павел, успял да се спаси и заедно със синовете си Генезий и Теодор намерил подслон в Еписпарис в тема Армениакон. Това селище е назовано от Петър Сицилийски в разказаната от него легенда за Калиника от Самосата и нейните синове Павел и Йоан, изповядващи манихейството, и за това, как от името на този Павел еретиците започнали да се назовават павликяни[374]. Чрез тази легенда се разкрива връзката между манихейството и новото учение – павликянството, но основателно се критикува мнението, че именно от Павел от Самосата произлиза името на павликянската ерес. Всички данни за това учение, както и сведенията в творбата на Петър Сицилийски свидетелстват за пиетета към апостол Павел на тези еретици, към неговите послания и преки ученици, поради което други учени приемат, че павликянството носи названието си именно от апостол Павел. Това според мен е най-правилното обяснение за произхода на името „павликяни"[375].

Според Петър Сицилийски Генезий отишъл заедно със свои последователи в отправната точка на павликянството – селцето Мананалис, и там, също в арменско обкръжение, създал силна павликянска община. Тези събития се отнасят към средата на VIII в. Така едно столетие след появата на павликянството то се превърнало в още по-мощно движение, разпространило се в цялата имперска територия[376]. Един от най-ревностните проповедници на павликянството бил Сергий или

Тихик, при който ереста спечелила нови привърженици. Той проповядвал в продължение на 34 години по времето на императрица Ирина (797–802) до времето на император Теофил (829–842) и загинал през 835 г.[377] Така приключил един етап от развитието на павликянското движение, след който то се разпространило във всички византийски територии, като проникнало в големите градове и в самия Константинопол. През втората половина на VIII в. павликянството излязло на историческата сцена в духовния живот на Византия, където отбелязало постоянно и мощно присъствие не само в арменска среда, но и сред цялата империя.

По време на императорите-иконоборци във византийската официална църква се проявил стремеж към по-голямо освобождаване, към отърсване от някои догматични и крайни позиции в ортодоксалната доктрина. За павликяните, които отхвърляли всеки църковен култ, отнасяли се с голяма нетърпимост към църковната архитектура, клир, украса, икони и към монашеството, настъпили без съмнение по-благоприятни времена.

След смъртта на император Теофил византийската официална власт пристъпила окончателно към ликвидиране на иконоборческата идея, а след това предприела строги мерки за премахване на павликянството. Последвали ексцесии, при които хиляди еретици били обесени, обезглавени, удавени, а имуществото им – конфискувано. Но никакви репресии, никакви жертви и гонения не били в състояние да възпрат това движение. Така по времето на император Василий I павликянството се очертало като опасна сила в империята[378].

В основата на гностичната доктрина на павликянството лежи дуалистичният принцип, характерен за вече споменатата манихейска ерес. Павликянският дуализъм се отличава от манихейския по това, че в него е вплетен маздеизмът – древноиранска религия, съдържаща идеята за борбата на двете вечни начала: доброто и злото, светлината и мрака. Според византийските източници павликяните виждали разликата между тяхната „истинска християнска религия" и официалната църква в следното: ромеите познават един бог – създател и господар на вселената. Павликяните обаче били убедени, че съществували два бога: единият – създател на земния свят и господстващ над него, а другият – без власт над този свят, но господстващ в отвъдния, бъдещия свят. Втория Бог павликяните наричали „небесен баща". Негово царство било само небето и ангелите, докато видимият свят и хората принадлежали на Бога-създател. Вярата на павликяните е най-дълбоко изразена във фразата: „Вие (ортодоксалните християни – б. а., А.Д.) вярвате в Създателя на света; нашата вяра се основава на този, за когото е казано в Евангелието: „Вие не чувате неговия глас, нито виждате неговото лице." Всички вярвания и надежди на павликяните се отразявали в езотеричната доктрина, която е тайна, скрита, предназначена само за посветените. Според нея Господ почувствал любов към човешкия род и решил да го вземе при себе си, заради което изпратил един от своите ангели – Христос. Чрез него обявил на хората истинския Господ, неизвестен на човешкия род дотогава[379]. Ако павликянин възнамерявал да разбере дали даден християнин споделя неговите възгледи или се придържа към ортодоксалното учение, той го призовавал да изкаже в цялост Никейския символ на вярата: „Аз вярвам в един-единствен Бог, баща и всесъздател на небето, на земята и на всички видими и невидими неща..." и т.н. Това е форма на т.нар. „обикновен" или „перфектен деизъм"[380]. Утвърдителният отговор показвал, че запитаният не е павликянин.

По отношение на Богородица павликянството не проповядвало никакъв религиозен пиетет. Тя се възприемала като обикновена жена, а Бог е изпратил Христос, който бил спуснат от него и преминал през нея. Божията майка за тях е небесният Йерусалим, където са надеждата и спасението и откъдето Христос е изпратен като Божие слово[381]. В павликянството се наблюдава дълбок символизъм, клонящ към спиритуализъм, характерен за проповедите на апостол Павел. Църквите били със символични имена, проповедниците имали второ име, което било на придружител или ученик на апостол Павел. Чрез този подход се постигало идентифициране с раннохристиянския модел.

Павликяните отричали веществения кръст, който възприемали като обикновен къс дърво. Според тях самият Христос с прострените си ръце рисувал кръст. Те отричали също двете главни тайнства в официалната християнска религия: кръщението и причастието. Характерен догматичен принцип за павликянството е отричането на всякакви изображения, като икони и друго материализиране на образа на Бога. Но, разбира се, не бива иконоборчеството да се сравнява с павликянството, тъй като двете идейни системи имат различни гностични, етични и догматични основи[382].

Тази сбита картина се отнася до състоянието на павликянството към средата на IX в. и пресъздава класическия модел на това учение. То се очертава като религия на крайно изчистване, без ритуал, без духовенство. Проповедниците на павликянството можели да си присвояват единствено само името „свещеници", без никакви други знаци или отличия[383]. Павликянството първоначално имало силно изразена етническа характеристика, т.е. обхващало предимно арменци, поради появата и разпространението му в Армения. Впоследствие негови привърженици се откриват из цяла Византия. Неговата съществена характеристика е крайният дуализъм, който придобива по-смекчени форми след началото на IX в., а като цяло учението е насочено преди всичко срещу официалната ортодоксална църква. В основата му лежат редица раннохристиянски елементи, поради което самите павликяни наричали себе си „истински християни" – подход, характерен и за други еретически учения. Важен момент в началните години от развитието на павликянството е неговата социална характеристика – ерес, породила се сред бедните и онеправдани арменски селяни и просъществувала в този вид в продължение на десетилетия. По-късно обаче движението излязло от ограничените рамки на този социален слой и открило, както ще се убедим, свои адепти във всички категории обществени прослойки в империята.

Основните текстове, на които се опирало павликянството, т.е. основният павликянски закон, са: Четирите евангелия; Деянията на апостолите; Четиринадесетте послания на апостол Павел; Посланията на апостол Йоан Евангелист; Посланието на апостол Юда, т.е. целият Нов завет без Посланията на апостол Петър и Апокалипсиса[384]. Старият завет бил отхвърлян от павликяните като създание на Злия творец, поради което те отричали и библейските патриарси и пророци[385].

Най-ранното присъствие на павликяни във Филипопол можем да отнесем към появата за първи път в града на компактни маси еретическо население. Това се отнася към 746 г., по времето на император Константин V Копроним, когато след успешните действия в Германикия (Северна Сирия) той заселил пленени монофизити в Тракия[386], а през 752 г., след победоносен поход в Армения срещу арабите, също в Тракия били заселени сирийци и арменци[387]. Според Теофан Изповедник

именно те донесли павликянската ерес. Нова вълна последвала, когато през 778 г. император Леон IV (775–780) преселил голям брой сирийци-монофизити в Тракия, като колонизационната политика отново се свързва с Филипопол[388]. Макар че изворите свидетелстват само за монофизити във Филипопол през VIII в., със сигурност там имало и еретици-павликяни, които преди населявали Армения, тъй като самата ерес вече съществувала там от средата на VII в. и печелела привърженици, а преселниците били предимно сирийци и арменци. Разбира се, относителният дял на павликяните в този ранен период бил по-малък, отколкото по-късно, когато те се споменават във връзка със събитията през X в. под названието „манихеи", също във Филипопол. От друга страна, знаем, че когато в средата на VII в. се появява павликянството, манихейството вече е затихнало движение. Следователно може да се говори за павликянски преселници там, където в изворите за този период, а също и по-късно се споменава за „манихеи". Целта на византийската политика била да размести и по този начин да разреди компактните еретически маси в източните провинции, да ги превърне в буфер срещу опасностите от север поради вече пограничното положение на Филипопол и областта му. Утвърдено е мнението, че те били заселени около Филипопол с цел отбрана срещу евентуална заплаха от страна на българската държава[389].

Поредното заселване на еретици-павликяни в околностите на града бихме могли да открием през 970–971 г., извършено по нареждане на император Йоан Цимиски (969–976)[390], като еретиците са назовани от Скилица „манихеи". За заселването им по времето на този император съобщава и Анна Комнина близо век по-късно в своята „Алексиада", като сега вече изрично говори за павликяни: „В този град се заселили и арменци и така наречените богомили… и най-безбожните павликяни, чието учение е клон от манихейството, основано от Павел и Йоан, както показва и самото име. Те прегърнали безбожието на Манес и го предали чисто на последователите си… Но след като онзи прочут император Йоан Цимиски победил и заробил последователите на Манес, Павел и Йоан, деца на Калиника, хора жестоки и груби, готови да проливат дори кръв, той ги прехвърлил от Азия, от земите на Халива и Армениак в Тракия и ги принудил да се заселят около Филипопол. По този начин той ги отвел от силно укрепените градове и крепости, които те управлявали самостойно, и същевременно ги поставил като най-сигурна стража срещу нахлуванията на скитите, от което тракийските земи страдали непрекъснато."[391]

Тук трябва да се направи уточнението, че според някои извори за павликянското учение еретиците не признавали посочените двама братя Павел и Йоан за свои родоначалници, а смятали Константин (Силван), роден в Мананалис, за основател на учението. Павликяните отричали енергично асоциацията с манихеите и ревностно пазели паметта за своя произход. И въпреки това, в съчинението на Петър Сицилийски се открива стремеж да се хармонизират, да се посочат като идентични двете учения[392]. Византийската писателка Анна Комнина продължава: „А Йоан Цимиски направил от противниците ни, манихейските еретици, наши съюзници и ги противопоставил на скитите-номади като достойни техни противници по оръжие. И тогава градовете си отдъхнаха от многобройните нашествия. Но манихеите, които по природа били независими и непокорни, започнали да действат както си били свикнали и да се връщат към по-ранния си нрав. Целият Филипопол, с изключение на малцина, бил манихейски и те започнали да тиранизират местните християни и да им ограбват имотите, като твърде малко или никак не обръщали

внимание на императорските пратеници. И тъй, те се увеличавали и всичко около Филипопол станало еретическо. Към тях се влял и един горчив поток от арменци и друг – от твърде мътните води на Якова. И там се получило сборно място на всички злини. Догмите им били различни, но всички били единодушни с манихеите във въстанията.“[393] От повествуванието проличава, че писателката разказва за едно отминало време – бунта на Лека и дезертьорството на пловдивските павликяни от обсадата на Драч през 80-те години на XI в.

Средновековните автори наричат павликяните манихеи и манихеите – павликяни. Самият Петър Сицилийски казва следното за павликяните: „…Реших да ви пиша поред за гнъсната ерес на тъй наречените манихеи и павликяни, откъде и как и по какви причини тя стигна безумно до такова отстъпничество. Защото едните не се различават от другите, а самите павликяни са и манихеи, като свързват изнамерените от тях гнъсни ереси с ересите на преждеспоменатите и изкопават гибелна пропаст.“[394] Манихейството, като по-рано появила се ерес (през III в.), било в основата на догматичните норми на павликянството, но павликяните държали да бъдат разграничавани от манихеите, тъй като имало разлики и в догматиката на двете учения.

Голямата кампания по преселването на еретици по времето на император Йоан Цимиски от източните провинции в областта на Филипопол е вероятно непосредствено или наскоро след големия погром, извършен от Светослав в този град, където по негова заповед през 970 г. били набити на кол 20 000 души[395]. Самата Анна Комнина отбелязва, че целта била преселниците да се противопоставят на скитите-номади. За включването при всички случаи и на павликяните под по-общото понятие „манихеи“, преселени в Пловдив от Йоан Цимиски, дават основание и думите: „Догмите им били различни, но всички били единодушни с манихеите във въстанията.“ Впоследствие Анна Комнина ще отдели още внимание на манихеите в съчинението си и специално на павликяните в Пловдив, но вече по времето на нейния баща – император Алексий I Комнин, и ще говори за тях като съвременник през 1114–1115 г.

Павликянската община в Пловдив, сформирана през втората половина на VIII в., през XI–XII в. се оказва силна и независима общност на войнствени хора, владеещи военното изкуство и пренебрегващи императорската власт. В политическата история на Пловдив през Средновековието бе обърнато внимание на бунта на Лека, павликянин по произход, във Филипопол през 1078 г.[396], на павликянските отряди, напуснали обсадата на Драч през 1081 г.[397], на бунта на Травъл във Филипопол през 1084 г.[398]

В „Алексиада“ Анна Комнина разкрива една нова същност на павликянската общност, излязла отдавна от своята прикритост и от облика на движение на селското население. Павликяните във Филипопол през XI–XII в. представлявали силен военен, финансов и социален фактор. Техните отношения с империята варирали от лоялни до разгарящи се във военни конфликти. Очевидно социалният състав на павликяните по това време не се покрива с представите ни от по-ранни извори за тази ерес. Става въпрос за богати първенци в града, притежаващи къщи и други имоти, за военачалници, които имали положително солидни възнаграждения и доходи. Картината във Филипопол в известен смисъл коригира изказаното и възприето мнение, което определя павликянството като „социално учение с антифеодален характер“, както и възгледа, че то е „идеология преди всичко на селските ма-

си във Византия, които се готвели за борба срещу своите угнетители през XI в."[399]. Действията на пловдивските павликяни при Драч, по-точно тяхното отстъпление, се окачествява като антифеодално въстание. Дори при превода на текста от някои историци се вмъква понятието „въстание", което фактически не е употребено от Анна Комнина. Авторът на това мнение смята, че поведението на „въстаниците" в Мосинопол е грешка и че те трябвало да предприемат активни настъпателни действия срещу властта[400].

Павликянството се появява в средата на VII в. като селска ерес, в условията на политическа и идейна експанзия на Византия в Армения. То имало в началото и социални, и политически аргументи за своето съществуване, но претърпяло развитие и в никакъв случай не останало селска ерес. Да се тълкува като антифеодален протест реакцията на павликяните срещу официалната църква и клир и непрестанното контестиране от тяхна страна на императорския авторитет, не е най-точното и правдоподобно обяснение на обществената значимост и поведението на носителите на павликянските идеи. Непокорните павликяни в Мала Азия и в Северна Тракия, около и във Филипопол, включващи широк спектър от социалната скàла и от етническата пъстрота на града, всъщност воювали за своята религиозна и народностна идентичност, за своята икономическа независимост, но не и срещу феодалната система.

В „Алексиада" Анна Комнина говори за еретиците в Пловдив, срещу които баща ѝ, император Алексий I Комнин, започнал прения. И така достигаме до големия процес срещу павликяните в Пловдив, в който обвинител и съдия бил самият император. Той протекъл на два етапа: през лятото на 1115 г. и през есента на същата година. Поради нашествията на куманите в имперските територии Алексий I Комнин потеглил на запад и се установил във Филипопол. Разказът в „Алексиада" гласи: „...Когато поради споменатите причини бил при Филипопол и куманите не били още тръгнали, той извършил допълнителна работа, по-велика от пряката му задача, като отклонил манихеите (павликяните – б.а., А.Д.) от горчивата им вяра и ги въвел в сладкото учение. И тъй, той ги извиквал и от сутрин до следобед или до вечерта, а случвало се и до втора или трета нощна стража, ги поучавал в истинската вяра, като изобличавал лъжливостта на тяхната ерес. Заедно с императора бил никейският епископ Евстратий, мъж, вещ в свещените и мирските работи..., а също така и заемащият тогава архиерейски престол във Филипопол. Но във всичко и преди всичко самодържецът имал в помощ моя мъж, кесаря Никифор... И тогава много манихеи отивали масово, без никакво колебание при свещениците и като изповядвали заблужденията си, приемали светото кръщение. Но тогава можели да се видят и мнозина, които надминавали макавеите в привързаността си към своята ерес... Но и от тях повечето приемали светото кръщение, убедени от постоянните беседи и от непрекъснатите увещания на самодържеца. Защото той продължавал често разговорите си от ранна сутрин до късно през ноща. И като не прекъсвал тези си беседи, той обикновено оставал без обяд, и то като стоял сред лято в изложената си на слънцето шатра."[401]

Прави впечатление мястото на диспута – някъде на открито, не в резиденцията на императора, която би трябвало да е дворцова сграда в цитаделата на Филипопол, т.е. в укрепения вътрешен град (Трихълмието). Алексий I Комнин е в шатра, под палещите лъчи на слънцето вероятно в лагера на войската, разположена при града, за която става дума по-горе, в равнинната част или в близките околно-

сти. От друга страна, именно в тези места извън крепостната стена, които са известни и като подградия, разпространението на павликянската ерес било значително, а самият император устроил религиозните дебати близо до битовата среда на преобладаващата част от еретиците. Знае се, че в Пловдив имало богати и високопоставени павликяни, но след акцията в Мосинопол и бунта на Травъл много от първенците им и водещите фигури били елиминирани.

За втори път, но през есента също на 1115 г., след известно прекъсване поради куманската опасност, беседите с еретиците били възобновени[402]. Ето какво разказва Анна Комнина: „След като отново се върнал във Филипопол и си отпочинал малко, той се хвърлил отново в борбата. Викал при себе си Кулеон, Кусин и освен тях Фол, наставници в манихейската ерес (т.е. павликянството – б.а., А.Д.), които иначе били като другите манихеи (павликяни – б.а., А.Д.), но били страшни в защитата на своето нечестиво учение, непоклатими пред словесните доводи и премного опитни в изопачаване на Божието слово и в тълкуването му по еретически, и с тях водел всеки ден словесна борба… Те и тримата стояли, точейки си взаимно като глигани зъбите, и имали за цел да унищожат доводите на самодържеца. И ако Кусин изпуснел някой противодовод, подемал го веднага Кулеон, и ако той не успявал, тогава се опълчвал Фол. Или срещу императорските доводи и постановки се нахвърляли един през друг всички, както големите вълни се настигат от още по-големи. А самодържецът разкъсвал като паяжина всичките им противодоводи и бързо затварял устата на нечестивците. Но понеже не можел по никакъв начин да ги убеди, накрая вдигнал ръце пред глупостта на тези хора и ги изпратил в столицата, като им определил за жилище портиците около Големия дворец (затвора – б.а., А.Д.). Но макар и да не могъл да плени със слово манихейските (павликянските – б.а.) водачи, той все пак не останал напълно без лов, а всеки ден спечелвал за Бога ту сто, ту повече от сто души, така че спечелените по-рано и сега от неговото слово биха дали много десетки хиляди.“[403]

От текста на Анна Комнина проличава старанието ѝ да придаде колкото може по-цивилизован характер на случилото се в Пловдив и непременно да изтъкне колко велики и благородни са делата на баща ѝ. Създава се впечатление, че всичко преминава в беседи от страна на императора и теолозите на официалната църква и в напътствия към заблудените и отклонилите се от официалното християнство. Никъде не се споменава за процес в града – политически или религиозен, но мисля, че има основания събитията да се квалифицират именно като процес. Конкретното гонение на еретици в Пловдив не било свързано с някакво голямо въстание или бунт, дори с размирици, поне в изворите не се откриват данни за това. Но присъствието на еретици сред ортодоксалните пловдивски християни определено било най-малкото нежелано. Сред тях винаги тлеел въгленът на недоволството и бунта. Верската нетърпимост, която била външната страна на противоречията, подтикнала императора да подеме кампания срещу тях. Дни наред продължили действията, бих казала, на „императорския трибунал“. Положително и сега той бил подпомогнат от споменатите ортодоксални духовници: никейски епископ, пловдивски митрополит, дворцови чиновници, Никифор Вриений и представители на по-нисшия клир. През този втори етап на кампанията, осъществена от Алексий I Комнин, не се споменава мястото на пренията. Предвид на особено разгорещените спорове, както и поради сравнителното спокойствие след оттеглянето на куманите, вероятно процесът протичал вече в по-официална обстановка, тъй като имал

показен характер – спорът се е водел между водачите на павликяните и представителите на Константинополската църква начело с императора.

Едва ли само „словото“ на Алексий I Комнин и присъствието на носители на висши светски и духовни санове станали причина да бъдат въведени в православието много павликяни. Въпреки че не се говори за това, положително важна роля тук са играели заплахите, може би наказанията, не изключвам дори и мъченията, отнемането на имущество и други методи – с една дума – насилието като средство срещу опонента. Освен това от думите на византийската писателка по-нататък става ясно, че православната вяра била едва ли не купувана за имоти, сигурност и други облаги. Също така посочените числа за преминалите към православието павликяни ми се струват преувеличени.

Като ярки личности изпъкват духовните водачи на пловдивските павликяни: Кулеон, Кусин и Фол. Не е изключено точно спрямо тях да е приложено насилие, тъй като спечелването на лидерите водело до преклонението и на останалите павликяни. Можем да си представим колко напрегната била атмосферата в Пловдив през тези дни на прения между павликянските вождове и императора и неговия антураж. Поведението на павликянските водачи можело да подейства в две посоки: преклонението им или кръщението в „истинската“, т.е. официалната християнска религия, което било от полза за каузата на императора; от друга страна, проявената твърдост стимулирала останалите да отстояват вярата си. Безспорно картината в града била напрегната, тягостна и мъчителна.

Анна Комнина продължава, като съобщава за средствата, с които си служел императорът, за да принуди павликяните да се откажат от своето учение: „Той ловко възвърнал към нашата православна вяра цели градове и области, където били смесени най-различни ереси. Високопоставените той удостоил с големи дарения и ги вписал в избраните войски. А всички по-прости и тези, които били копачи или се занимавали с ралото и добитъка, той събрал заедно с децата и жените и ги поселил в града, който издигнал за тях близо до Филипопол, отвъд Еврос. Той нарекъл този град Алексиопол или Неокастрон, което име надделяло. И на едните, и на другите раздал ниви и лозя, къщи и недвижими имоти. И той не им оставил подарените имоти неосигурени…, но закрепил отстъпените им дарения с хрисовул и постановил благодеянията да не се отнасят само до тях, но да бъдат наследявани от синовете и от внуците им. А ако такива липсват, подареното да наследят жените им. Така щедро раздавал той милостите си.“[404]

В случая официалната власт подхождала от позициите на икономическата зависимост, която била от голямо значение при взимането на решение от страна на еретиците. Възможно е бедните и малоимотни павликяни да са обвързвали идейните си позиции със социални искания, които императорът приел да задоволи, за да укроти разпалените страсти в града и областта на Пловдив. Но не така стои въпросът с богатите павликяни, за които изрично говори Анна Комнина. При тях явно не съществували социални мотиви, а предаността към вярата била на друга основа, отстояване на народностната и конфесионалната идентичност. Що се отнася до безспорно по-широката маса бедни павликяни смущава обстоятелството, че тези еретици били заселени в отделно селище, където обособили вероятно нова община. Ако те са се отказали окончателно от своето учение, те не биха били опасни за останалите ортодоксални християни в града и областта. Постъпката на императора показва, че той дълбоко се съмнявал в промяната на верската ориен-

тация на тези свои поданици, за която се твърди в първата част на процеса. Алексий I Комнин не хранел илюзии, че това, макар и сравнително облагодетелствано бедно павликянско население, ще се откаже от ереста, тъй като дори и да проявявало съгласие с православието, то положително това било само привидно. Императорът целял да изведе голяма част от еретиците, предимно павликяни, извън града, извършвайки религиозно, а може би и етническо прочистване на Пловдив – град с население конгломерат, клокочещ от верски, етнически и всякакви други противоречия. Поради това конкретните мерки на Алексий I Комнин не довеждат до траен победен завършек за ортодоксията на големия процес в Пловдив, както би искала да внуши високообразованата му дъщеря. Това са временни мерки за временно успокояване на града. Нито в Пловдив, нито в Неокастрон еретическото учение не било унищожено.

Процесът срещу павликяните не приключил с осъждането на част от тях и с преселването на друга. Той продължил в столицата. „И той (Алексий I Комнин – б.а., А.Д.) отново започнал постоянните си борби и спорове с привържениците на Кулеон и на Кусин. Той спечелил Кулеон – като по-разумен, мисля, и като способен да разбере словото на истината – и го направил най-кроткото агне от нашето паство. А Кусин и Фол били разгневени и макар и да били удряни от непрекъснатите поучения на самодържеца като от желязо, те въпреки това останали железни, дърпали се и не му се покорявали. Затова, като най-злословни от всички манихеи (павликяни – б.а., А.Д.) и явно отиващи към лудост, той ги хвърлил в така наречената „Елефантинска тъмница“ и като им предоставил в изобилие всичко нужно, оставил ги да умрат [там] само от собствените си грехове.“[405]

Освен Анна Комнина, византийският писател Йоан Зонара, живял през първата половина на XII в., също съобщава, макар и много по-накратко, за пребиваването на император Алексий I Комнин в Пловдив през 1115 г. и неговите усилия да отклони павликяните от тяхната ерес. Според Йоан Зонара през есента на 1114 г. Алексий I Комнин излязъл с императрицата от Константинопол и се установил в планината Папикий. „Там прекарал зимата с цялото си семейство, а в началото на пролетта (1115 г. – б.а., А.Д.) се вдигнал и пристигнал във Филипопол. Настанявайки се в неговите околности, император Алексий прекарал там пролетта, лятото и голяма част от есента и целта на неговото пребиваване там била да беседва с манихеите, които ежедневният език нарича павликяни. Защото голямо множество от този род населяват тази област, след като император Йоан Цимиски ги преместил от Изтока и ги заселил тук. Разговаряйки с тях, той обърна мнозина към православната вяра. Около средата на есента той се завърнал в столицата.“[406]

В процеса срещу павликяните в Пловдив според Анна Комнина Кулеон бил спечелен за православната кауза, докато Кусин и Фол останали непреклонни и отново били хвърлени в тъмница, където и завършили дните си. Ако не е случайно съвпадение на имената, то може да се допусне, че еретикът Кулеон е същият павликянски военачалник, който заедно с Ксантас през 1081 г. се оттеглил с павликянските военни отряди от обсадата на Драч[407]. В единия случай Кулеон заемал висока длъжност в императорската войска, а във втория бил подсъден в павликянския процес в Пловдив като един от духовните водачи на еретическата община. Не разполагаме с други сведения за личността на Кулеон. Ако приемем, че става дума за една и съща личност, което не е изключено, то тя се разкрива в развитие, в два плана. Изминали са около 34 години от първото събитие. Възможно е този во-

еначалник да е претърпял тежко наказание след случая при обсадата на Драч, да е загубил близки, имоти, да е бил заточен на някой остров, както другите водачи на павликяните. Преживял всичко това, вече немлад, но предан на верската си и може би етническа принадлежност, Кулеон се изявил като един от най-ревностните идеолози на павликянството в Пловдив и околностите му и станал опасен за спокойствието в града заедно с другите водачи на еретиците. Но, както твърди Анна Комнина, той бил единственият от павликянските духовни пастири, който се отказал от ереста и приел Никейския символ на вярата и постулатите на Халкедонския събор. Възможно е това да е станало с цената на възвърнатите му имоти, на висок военен пост, на титли и други облаги. Тълкуването е само предположение и опит да се види онова, което текстът на „Алексиада" е скрил завинаги.

Павликянската община в Пловдив и павликяните в прилежащите му околности положително продължили да играят роля в религиозния и стопанския живот на града и след 1115 г. и да бъдат важен фактор в неговата отбрана. Дълго време след диспута и процеса, след заселването на значителна част от тях в Неокастрон изворите не споменават за пловдивските павликяни. Много е вероятно мерките действително да са довели до известно намаляване на прякото присъствие на тези еретици в града или те да са преминали към други скрити форми, под които ереста продължавала да съществува и да печели привърженици. Но сигурно е, че останалите в града павликяни били обособени като религиозна общност в отделен квартал.

През лятото на 1205 г. павликяните в Пловдив отново са споменати във връзка с погрома над техния квартал, извършен от рицаря Рение дьо Три. През ноември 1204 г. той получил града от император Бодуен I като „duchee de Finepople" (дукство Филипопол). След победата на 14 април 1205 г. и завладяването на Сяр цар Калоян се отправил в средата на 1205 г. към своята страна, а павликяните (popelican) от Пловдив се обърнали към него, като преценявали, че французите вече нямат превъзходство след големите му победи[408].

Това еретическо население се проявява като политически пристрастно към българския владетел и е готово да му помогне в завладяването на града. Изследователите включват в споменатите „попеликани" освен еретици (богомили и павликяни), и българско население, което не било еретическо, както дори и част от гърците, живеещи в града[409]. Действително преобладаващата етническа принадлежност на населението в посочения квартал трябва да се свърже с българската народност въз основа на доброжелателното му отношение към цар Калоян. Това показва, че в традиционно оформения още през XI в. или преди това квартал на еретиците в Пловдив вероятно се заселило и компактно българско население вследствие на миграционните процеси през XI–XII в., когато българските земи били включени в пределите на Византия. Също така е възможно между павликянското население да е имало и българи, изповядващи ереста и включени в павликянската община. Към това време може да се отнесе и последното споменаване на павликяните в Пловдив през епохата на Българското средновековие, тоест посочените сведения от Жофроа дьо Вилардуен. Това, разбира се, съвсем не означава, че тяхното присъствие в града не продължило още десетилетия или столетие, без обаче да се афишират някакви техни религиозни или политически прояви и съответно – без да бъдат отразени в изворите.

Поведението на павликяните в Пловдив показва по принцип, че в своето няколковековно съществуване това учение се развива и проявява в две форми и в две сфери – духовна (идеологическа) и практическа (социална). В началните сто-

летия то е като религиозно-догматична антицърковна опозиция, което се отнася по принцип за павликянството в цялата империя, а след VIII в. и главно през IX в. то се превръща в социална и антидържавна, т.е. политическа опозиция[410]. И тази еволюция не се отнася само до пловдивските павликяни, но техните действия достатъчно добре я илюстрират, особено през XI–XII в. Още в средата на VIII в., заради размирните си прояви еретици, сирийци и арменци, сред които имало и павликяни, били заселени в Тракия и със сигурност около Пловдив. Първата сфера или първото ниво се отнася до изкристализиране на гностичната и догматична система на това дуалистично учение, на неговите космологични възгледи и тяхното изповядване от привържениците му, станало още преди заселването на павликяни в Пловдив, още в Армения. Що се отнася до другата, действената сфера, тя се изразява в това, че павликянската община използвала всички средства да се утвърди като равноправна част от тогавашното общество и да принуди централната власт да се съобразява с нея, като в много случаи успявала да постигне това. Разбира се, и идейната страна на учението също търпяла развитие, като павликянското общество излъчвало добре подготвени духовни водачи, способни аргументирано да защитават своите религиозни позиции.

Никое еретическо движение не било така войнствено, така бранещо периметъра на своята духовна сфера, а също и свободата на действие по отношение на императорската власт. Това общество от съмишленици излъчва личности като Лека, Травъл, Ксантас, Кулеон, Фол, които стават лидери, но не само проповедници, а политически фигури, оглавяващи бунтове и въстания (но не антифеодални) срещу властта. Те имат позиции във войската, материално са осигурени и са в състояние да се противопоставят на императорската воля. Тази страна на павликянството като историческа реалност особено изпъква в социалното поведение на неговите последователи в Пловдив. Но отново трябва да подчертаем, не става дума за антифеодално движение, за социална революция или други подобни характеристики на павликянската политическа практика.

Локализирането на павликянския квартал[411] в Пловдив през Средновековието на пръв поглед е трудноразрешим въпрос, поради липсата на каквито и да било преки указания за неговото нахождение през тази епоха. Въпреки това не е излишно да се направи опит да се предположи неговото място. Жофроа дьо Вилардуен съобщава, че рицарят Рение дьо Три със своите хора „излязъл" и „пристигнал" в едно от предградията, т.е. това на павликяните, и го опожарил. Той излязъл вероятно от крепостта на Трихълмието и пристигнал в равнинната част на града, която по това време не била защитена от крепостна стена. Именно от това предградие рицарите се насочили към крепостта Стенимахос (дн. Асеновград), за която Вилардуен отбелязва, че „отстои на три лийо оттам" (т.е. от павликянското предградие). Най-прекият път към Асеновград е в югоизточна посока от Пловдив, респективно от Трихълмието. Поради това логично е и предградието на павликяните да се е намирало в равнинната част на града, на югоизток от цитаделата, тъй като то било отправната точка към Стенимахос и началото на най-прекия път към тази крепост. Изобщо градът в равнинната част на Филипопол през Античността и Средновековието се развива предимно на изток и юг, така че и кварталът на павликяните бил разположен именно в тези равнинни части.

Изследователите на павликянството след средновековната епоха констатират, че в периода XV–XVI в., т.е. след покоряването на България от османските

турци, няма сведения за павликяни в Пловдив и в района около него и че те се изселили в Северна България, главно в поречието на р. Осъм, в крайдунавските области и около Ловеч. За тяхното присъствие има достатъчно много доказателства именно през XVI–XVII в.[412] Преселването на павликяните от Южна в Северна България станало според един автор в интервала XII–XV в.[413], според друг – между 1364 и 1375 г.[414] Приема се също, че през периода XVI–XVII в. част от павликяните в Северна България отново се преселили в Северна Тракия и конкретно в самия Пловдив, след което приели католическото вероизповедание[415]. Едва ли обаче може да се твърди категорично, че на юг от Стара планина, по-конкретно в Пловдив, след XIV в. нямало никакви павликяни. Допуска се тяхното присъствие само в подножието и по южните склонове на Стара планина и в Пловдивско, но не и в самия Пловдив[416]. Действително в изворите не могат да се открият сведения за павликяни в града след XIV в., т.е. през XV, XVI в., но изселването на абсолютно всички павликянски семейства от града е крайна и неприемлива теза. Склонна съм да допусна, че такива семейства, макар и незарегистрирани от пътешествениците или в други източници през периода XV–XVII в., са останали, като не са афиширали вероизповеданието си и поради това присъствието им не било констатирано.

Ако се върнем от близкото минало назад към вековете, близки до Средновековието, ще открием една традиция и приемственост по отношение именно на територията в югоизточна посока, в равнината недалеч от Трихълмието на съвременния Пловдив. Това е територията на равнинните градски части на запад от съвременната църква „Св. Петка“ и на юг от съвременната католическа църква „Св. Лудвик“, осветена през 1861 г. Става въпрос за намиращия се до средата на XX в. и известен до днес на по-възрастните пловдивчани католически квартал на Пловдив, част от който, и то източната му половина, е била позната още и като квартала на павликяните в града, запазил се и в спомените на съвременниците от началото на века. В плана на гр. Пловдив от G. Lejean, изготвен в 1867 г., е отбелязан „qr. Pavlikan“, намиращ се в югоизточна посока от Трихълмието[417]. Конкретно католическата черква и католическият квартал се свързват с дубровнишките търговци, заселили се през XVI в. в Пловдив. Впоследствие с миграционните вълни от Северна България, които са регистрирани в изворите през XVII в., но започнали значително по-рано[418], много павликяни се заселили в Пловдив и вероятно именно в тази част на града. Логично е те да са се приобщили към вече живеещите по традиция свои едноверци в този квартал, в който живеели павликяните до падането на Пловдив под турска власт, в т.нар. „павликянско предградие“. В населяването на даден район от града от определена етническа или религиозна общност почти винаги се забелязва традиционност и консерватизъм по отношение на мястото. Добре известна е католическата пропаганда през XVII в. в българските земи за покатоличването на редица павликянски села в Северна и Южна България и на павликяните от Пловдивско и Пловдив[419]. Двата квартала – католическият и павликянският – съществували в непосредствена близост, но впоследствие, след усилената пропаганда на Конгрегацията, павликяните приели католицизма вече в по-късно време – XVII–XVIII в., и образували една религиозна община с преселилите се дубровнишки търговци и техните потомци – католици по вероизповедание. Знаейки къде е католическият квартал в Пловдив, който беше определено обособен до недалечното минало, и приемайки, че преселилите се по-късно павликяни

са избрали по традиция поселението на своите далечни събратя по вяра, можем с основание да предположим, че и през Средновековието до XIII–XIV в. тук се намирал кварталът на павликяните.

Павликяните в Пловдив все повече намалявали вследствие на дейността на Конгрегацията, започнала от XVII в., т.е. те приели католическото вероизповедание, но споменът за тях като отделна група, обособена конфесионално и териториално, се запазил още най-малко две столетия след сливането им с католиците, преселили се предимно от Дубровник. Трябва да се отбележи, че и до втората половина на XX в. под понятието „павликянска и католическа махала" (квартал) все още се разбираха обособени територии, независимо че живеещите и в двата квартала граждани на Пловдив бяха предимно католици, а много от техните потомци продължават да изповядват католицизма и до днес. Това запазване на названието „павликянска махала" показва колко силна е традицията на павликянското присъствие в Пловдив и колко трайни следи е оставило то в топонимията на града в равнината и до днес. Непременно трябва да се подчертае, че тези павликяни, населяващи павликянския, а после и католически квартал в Пловдив през XVI–XVII в., не запазили своя етнически облик от епохата на Средновековието, по-конкретно от XII в., а са представлявали един пъстър състав, с преобладаващо българско население[420]. Привлякох сведения за тази късна павликянска общност с цел да аргументирам доводите си за локализирането на павликянския квартал през Средновековието.

Картината на еретическите секти във Филипопол се допълва от сведението за богомилско население в града. За първи път богомилите са споменати в „Алексиада", при разказа за похода на Алексий I Комнин срещу поредното нахлуване на куманите от 1114 г. Сведението за богомилите е включено в това за манихеите, арменците и павликяните, което бе вече цитирано[421]. Богомилската ерес е дуалистично учение, обявяващо се против официалното източно православие, неговата догматика, йерархията на духовенството, ритуалите и празниците му. Освен това то има и социална насоченост. Богомилството се появява по времето на българския цар Петър (927–969) и първият негов апологет е българският духовник поп Богомил, откъдето идва и названието му. Това българско по произход антицърковно учение било повлияно от други средновековни ереси, като манихейството, павликянството и масалианството. То се ограничавало в рамките на християнската религия, и то в нейния най-ранен вариант, и признавало за своя идейна основа новозаветните писàния.

Върху космогонията, христологията и есхатологията на богомилството, неговото развитие, разпространение, значение и влияние има богата изследователска литература[422]. Едва ли днес би могъл да се направи някакъв съществен принос в познанията ни за дуалистично-гностичния светоглед на богомилите относно сътворението на света и човека, за идването на Христос и за края на света, за техните социални възгледи, за организацията им и за влиянието на тази ерес върху други европейски средновековни еретически учения.

Основните съчинения върху богомилството са на Евтимий Зигавин, Евтимий от Акмония, Михаил Псел, Йоановото евангелие или т.нар. „Тайна книга" и Беседата на Презвитер Козма срещу богомилите. Според космогонията на богомилите съществувал само добрият Бог, създател на огромната вселена, състояща се от 4 елемента – огън, въздух, вода и земна твърд. Той създал още 7 небеса, над които

властвал. Негово творение били и множество ангели, съставляващи небесното войнство. Бог сътворил и един свой главен помощник, назоваван в отделните извори Самаил, Сатанаил или Сатана, определен от Презвитер Козма като дявол или Мамон. В някои случаи този образ се тълкува като ангел, прогонен от Бога или „паднал ангел“, а другаде – като управител на небесните селения, т.е. „иконом“. В един момент той се противопоставил на своя баща, не могъл да осъществи плановете си, бил разкрит и изхвърлен от небесните селения. Бог му позволил да сътвори на Земята свое царство, т.е. видимия свят. От небесния свят откраднал само слънцето и човешката душа. Творение на този паднал ангел (или Дявол) били Адам и Ева, основоположниците на човешкия род, но душите им били вдъхнати от Бога. Сатанаил останал да властва над Земята и над всичко земно и тласкал хората към грехове и беди. Добрият Бог, разочарован от деянията на своя паднал син, съжалявайки измъчената човешка душа, излъчил от себе си Словото – син и дух Божий, т.е. Иисус Христос. Мисията на Христос била да проповядва Божието слово, т.е. „Светия Дух“. Сатанаил от злоба към него подготвил разпъването му на кръст, но това било привидно, тъй като Христос бил само Слово. В отговор на това Христос заловил Сатанаил, оковал го във вериги и го хвърлил в огнената геена. Сатанаил обаче успял да избяга, върнал се отново на земята и станал главен цар на всички земни царе, които били негови слуги. Но богомилската есхатология учи, че Сатанаил няма да царува вечно и ще дойде Второто пришествие, при което Христос отново ще се върне на земята и ще произведе съд над хората[423].

Същественото в това учение е неговият умерен дуализъм[424], за разлика от повечето средновековни ереси и най-вече от павликянството. По отношение на официалната църква то подхождало напълно негативно, като отричало храмовете, обредите и духовенството, монашеството, решенията на съборите, кръщението, причастието, изповедта, култа към кръста, иконите и мощите, възкресението на мъртвите, чудесата и празниците[425]. В морално-етичните възгледи на богомилите влизали забраните да се пие вино и да се яде месо, критикували се разкошното облекло и богатството. Нравствените им възгледи включвали остро противопоставяне на войните, убийствата и кръвопролитията изобщо. Отричали всяка мисъл за насилие и съпротива, за активна борба срещу неправдите. Философските им възгледи повелявали да понасят злото, да живеят в аскетизъм и примирение, вярвали в духовното прераждане с помощта на доводи и убеждения, които потвърждавали правотата им. Отношението им към брака и труда било негативно и напълно в унисон с тяхната отшелническа и примиренческа философия. Разбира се, това били в чист вид възгледите на най-високата категория богомили – „съвършените“, които проповядвали самото учение, докато не всички привърженици и последователи на тази ерес се придържали към толкова строгите изисквания на аскетичния живот[426].

Историците, интерпретирайки това учение от позициите на марксистката идеология, го смятат за всенародно движение с изразен революционен характер[427]. Има и мнение, което го окачествява като секта с ограничено влияние, без отражение върху историческото развитие на българската средновековна държава. Според него средновековната българска история би могла да се напише без разглеждането на тази ерес[428].

Задълбоченото проучване на богомилството показва, че то действително съдържало социални и антиклерикални, но не антихристиянски и революционни

идеи. Ползвало се с популярност обикновено сред бедните слоеве на обществото и не може да се говори за неговото изключително разпространение, за неговата силна социална идеология, водеща до революционни изяви. Ако трябва да се търси в средновековните религиозни ереси съпротива срещу властта, и то въоръжена, това недвусмислено се отнася до павликянството, много ярки примери за което се откриват именно в Пловдив. Но и при него не може да се говори за революционни изяви, тъй като изобщо не съществува никакъв стремеж към смяна на системата, за което тогава не би могло изобщо да се мисли. Непримиримостта на павликяните срещу централната власт и Църквата не трябва да се приписва с еднаква сила и на богомилите, тъй като те имат не само догматични различия, но и разлики в социалната си реализация, в практическото приложение на идеите си. Идеал за богомилското учение е раннохристиянската община и е неприемливо това учение да се квалифицира като антифеодално, прогресивно и дори революционно. Тезата за ненасилието, за отричането на войната и оръжието като средства срещу опонента, е заложена в богомилската идеология. Докато павликяните си останали войнстваща и непримирима общност срещу всякакви ограничения и посегателства от страна на централната власт или официалната църква срещу правата и свободите им, то за богомилите няма факти и събития, които могат да се квалифицират по същия начин. В изворите се споменава за принадлежността на заможни, дори богати граждани към павликянската община в Пловдив. Някои от тях заемали високи постове във войската. Самите павликяни от града и околностите му били въоръжени и съставлявали войскова част, която била използвана при обсадата на Драч. Не може да се предполага, че е имало богомилска община, която официално разполагала с оръжие и била включена в отбранителните сили на империята. Разбира се, не трябва да се пренебрегва и фактът, че в идеологията на богомилите съществували социални мотиви, но не е убедително да се говори за отърсване на богомилството от неговата аскетична природа и че тази еволюция правела от привържениците му едва ли не революционери. Богомилското учение се противопоставяло преди всичко на официалната църква, на вътрешното ѝ съдържание, клир, ритуали, както и на държавата и нейните институции и предлагало като алтернатива утопичната и вече станала практически неосъществима раннохристиянска община.

Ако има някой град, който да е свързан пряко с богомилството в Тракия и който е бил и византийски през по-голямата част от своето съществуване и български главно през първата половина на XIII и втората половина на XIV в., то това е Пловдив. Той е един от трите града, споменати изрично в изворите като пряко свързани с разпространението на богомилската ерес. Другите два са: Константинопол, в който протича процесът срещу ересиарха Василий, подкрепян от много други еретици в града, и Търново, в който се провели съборите против богомилите през 1211 г. и срещу еретиците, включително и богомилите, през 1359 г.

Съществува изрично сведение, че богомилството се появило в околностите на Филипопол. То се съдържа в Сръбския синодик, съставен по повод на църковния събор в Жича срещу богомилите. Независимо че сведението е късно (1221 г.) в сравнение с най-ранните сведения за богомилството (от първата половина на X в.), някои изследователи са склонни да го приемат за достоверно. Текстът гласи: „В Македония българска, във Филипопол и околностите му, възникнала ереста на богомилите и неговите (на поп Богомил – б. а., А. Д.) съдружници. Да бъдат трижди проклети."[429] Както е известно, през XI и XII в. Северна и Югоизточна Тракия

се споменават в изворите като Македония, така че в случая може да се приеме, че става въпрос за Филипопол в Тракия. Положително авторите на горния цитат са имали предвид именно големия град на р. Марица, а не Филипи в Македония, който престава да бъде вече значим град през XII в. Това е така, тъй като неколкократно в изворите, визиращи събития от VIII–XII в., се споменава колко много и различни ереси са се радвали на успех около и във Филипопол. Известно е писмото до архиепископа на България, изпратено от Петър Сицилийски, в което българският духовен глава е предупреден, че в България ще се изпратят павликяни, които да привличат нови поддръжници[430]. Това писмо е изпратено вероятно след 869 г., когато приключва пребиваването на Петър Сицилийски при павликяните в Тефрика. Положително в България павликяни са проникнали още в края на IX в., а може би и по-рано, тъй като знаем, че още в средата на VIII в. в Тракия били изпратени сирийци монофизити, между които имало и павликяни. Друго послание в България, сега вече до цар Петър, било изпратено от константинополския патриарх Теофилакт (933–956) относно „новопоявилата се ерес“, която имала за основа манихейството, смесено с павликянство[431]. Именно във второто послание става дума за богомилското учение. Двете послания са достатъчно обстойно интерпретирани и е разкрита тяхната важна информация. Само бих могла да обърна внимание, че именно Филипопол и неговата област от средата на VIII в. и векове след това е районът в непосредствена близост до България, а в някои периоди – и в пределите ѝ. Оттук са можели да тръгнат към българската етническа среда павликянските проповедници. И макар че винаги богомилството е смятано за ерес, която има по-специфични черти, за да бъде отделена от другите движения, както и самите извори позволяват да се направи това (тя е „новопоявила се“), гностичната ѝ основа е много ясна и свързана с павликянството. Дуализмът при богомилството е умерен, а при павликянството е краен. Напълно е възможно българинът поп Богомил да е онзи ересиарх, който първоначално с особена ревност приел предишните дуалистични учения именно от еретическата среда на Филипопол. Може би той сам е пребивавал известно време сред тамошните павликяни, или пък филипополски павликянски проповедници проникнали в българските предели и донесли своите идеи. Тези вярвания намерили добра и благодатна почва, намерили личността, която станала новият еретически водач. Богомилството е българска ерес, но тя не може да бъде откъсната и приета за напълно самобитна и отдалечена от идейната си основа, която е безспорна. Действително за все по-чувствително присъствие на българско население във Филипопол и около него може да се говори след 1018 г., а богомилството се появява по времето на цар Петър (927–969).

Анна Комнина споменава за богомили във Филипопол в началото на XII в., т.е. значително по-късно от появата на самото учение, но това не означава, че те не са присъствали в града далеч преди нейното посещение там. Възможно е също това сведение да визира както времето на нейното пребиваване във Филипопол, така и един по-ранен период. Напълно е реално „новопоявилата се ерес“ в началните години на Петровото царуване да е възприела своите гностични, космогонични и есхатологични идеи от еретическата среда на Филипопол, след което в българското общество тя придобила своя специфичен облик и безспорно получила названието си от личността на поп Богомил, добил влияние и признание сред последователите си. След това тя отново се появява във Филипопол, вероятно носена от представители на българския етнос, пристигнали тук след 1018 г. (може и по-рано). В изво-

рите тя е фиксирана като факт в неформалното духовно пространство на Филипопол в по-късно време, началото на XII в. Едно е сигурно – във и около Филипопол през Средновековието е имало значително богомилско присъствие. Terminus post quem за съществуването му в града е времето на неговото появяване, управлението на цар Петър, или най-късно след 1018 г. Тази хипотеза не означава, че богомилството непременно се е появило в самия Филипопол, а че идейната му основа е почерпана от средата в града или прилежащите му околности, което вероятно е и същността на сведението от събора в Жича през 1221 г. В досегашната литература се е наложило мнението, че богомилството се появило в югозападните български земи през X в.[432]

В цялостната картина на религиозния живот в Пловдив през Средните векове безспорно се вписва и присъствието на голяма арменска община[433], която имала своя църква и свои духовници. По-горе бяха отбелязани арменските епископи Григор и Константин[434] като духовници през 80-те и 90-те години на XII в. в Пловдив. Представителите на официалната Константинополска патриаршия определят Арменската църква като еретическа, а вероизповеданието на арменците – като „арменска ерес“. Всъщност това е православната апостолическа Арменска църква начело с католикос, а не еретическо учение, като павликянството например. Определено не трябва да се свързва павликянството с Арменската православна църква. Самата Анна Комнина още в началото на XII в. разграничава павликяните от арменците-монофизити.

За да се очертае специфичното в Арменската църква, към която се числели много арменци в Пловдив, е целесъобразно да се разкрият в исторически план нейното зараждане и отликите ѝ от Константинополската църква. Още през I в. апостолите Тадей и Вартоломей покръстили голяма част от арменския народ. През 301 г. в Армения при цар Тирдат III (298–330) християнството било прието за официална религия на народа. С този акт Армения влиза в историята на християнството като първата държава, приела тази религия като официално вероизповедание. Начело на Църквата застанал Григор Просветител[435]. Голямото противоречие между Константинополската и Арменската църква, което съществува и до днес, се изразява във възприемането на Христовата същност. Арменската църква отхвърля решенията на Четвъртия вселенски събор в Халкедон от 451 г., който приел двете природи на Христа – човешката и божествената, утвърждава една същност на Христос, една ипостаса. Противниците на Халкедонския символ на вярата били монофизити. Монофизитска била и официалната църква на арменците в самата Армения. Те приемали само една природа на Христос – божествената. Официалното разграничаване на Арменската църква от Константинополската по този много важен каноничен въпрос станало на Двинския събор през 554 г., когато Арменската църква отхвърлила халкедонските постановления. Не абсолютно всички арменци обаче се подчинили на това разделение; имало и такива, които приели становището на Константинополската църква, но, както ще видим по-късно, тези арменски общества били много по-малко и по-малобройни.

В своята цялост Арменската църква останала антихалкедонистка, т.е. на принципите на монофизитизма[436]. За Константинополското правителство този разрив бил напълно неприемлив и през периода VII–XII в. императорската институция и Константинополската патриаршия правели всичко възможно да ликвидират различията между двете църкви, като, разбира се, Арменската църква трябвало

да приеме официално халкедонските постановления и да се откаже от монофизитизма. За арменците-антихалкедонисти в създалата се през XI в. самостоятелна арменска държава на Багратидите със своя Църква начело с католикос, както и за арменските общини извън Армения, но също признаващи католикоса, това било въпрос на отстояване на тяхната верска и народностна идентичност. За арменската държава това пък означавало и политическа независимост. Византия се стремяла най-целенасочено именно към заличаването на независимостта и самобитността на арменците[437].

Тези възможно най-кратки обяснения са необходими, за да се види състоянието на Арменската църква в Пловдив през разглежданата епоха. Сведения за арменското вероизповедание и за противоречията между Константинополската църква и Арменската църква в града се откриват през 40-те години на XII в. Те са засвидетелствани в кореспонденцията на митрополит Михаил Италик, който в писмо до сакелария на църквата „Св. София“ в Константинопол изобличава арменците, които чествали Рождество Христово не на 25 декември, а на 6 януари[438]. Извор, отнасящ се към края на 1185 и началото на 1186 г., съдържа интересни сведения за положението на голяма част от арменците в Пловдив, принадлежащи към Арменската църква. Това е послание, изпратено вероятно през 1186 г. в Киликия от император Исак II Ангел до арменския католикос, главата на Арменската църква. То е отговор на писмо от същия католикос до императора, но самото писмо от арменския йерей не е запазено и за неговото съдържание се съди по текста на императорското послание[439]. Издателят датира посланието в самото начало на управлението на Исак II Ангел, 1186 г., изхождайки от поздравленията, които католикосът изпратил на възкачилия се на престола император и за които императорът благодарил на арменския духовен глава. По този начин се идентифицира и личността на католикоса, изпратил незапазеното писмо, а това е Григор IV Дъгха (1173–1193)[440].

В посланието на Исак II Ангел става дума за сближението между двете църкви, което било подготвяно с преговори още при предишния католикос Нерсес Благодатни (1166–1173) и император Мануил I Комнин (1143–1180). Преговорите били продължени от Григор IV Дъгха и император Исак II Ангел, за което се съди от самото послание. Текстът в посланието относно пловдивските арменци гласи: „Твое светейшество (Григор IV Дъгха – б.а., А.Д.) писал така също, че филипополският епископ по заповед на моето царско достойнство (Исак II Ангел – б.а., А.Д.) насилствено покръствал там живеещите арменци в друга вяра. Но това не е така и на твоето свещеническо светейшество не му е съобщено за действителното. Но как наричаш ти нашата вяра друга, към която ние насилствено привличаме живеещите при нас арменци, когато нашата вяра, както свидетелстваш и ти, се явява единна, а ние, ромеи и арменци, вярваме в един и същ Христос и Троица.“[441] Последното твърдение на императора обаче не е вярно по отношение на Христос, тъй като арменците в Арменската църква са монофизити и не приемат Халкедонския символ. Също така, колкото и да са се стремели императорите към единение между двете християнски църкви, Византийската и Арменската, то никога не е било осъществено напълно. Имало моменти, в които това изглеждало постигнато, но то било само привидно[442].

Потвърждение за гореспоменатите гонения на арменци във Филипопол от тамошен епископ се открива в 18-ата реч на Никита Хониат в чест на филипополския

епископ и същевременно митрополит на Филипополската митрополия Константин Пантехни, за което вече бе споменато. Той се противопоставил енергично с проповеди и гонения на „групи арменски еретици“, които се възгордели, отишли толкова далеч в безумието си, че си посвещавали епископи и възвестявали чрез проповед поквареното си учение[443]. Като представител на Константинополската патриаршия той изпълнявал високата държавническа мисия да приобщи арменците в Пловдив към официалната източноправославна доктрина.

Филипополската религиозна арменска община приемала за свой върховен глава католикоса, за което съдим по загрижеността на Григор IV Дъгха към неговите сънародници и единоверци в града. През 80-те години на XII в. арменците-антихалкедонисти в Пловдив относително свободно практикували своето вероизповедание. От речта на Никита Хониат в чест на епископ Константин Пантехни се разбира, че поради отсъствието на „светлоносен“ пастир (епископ, назначен от Константинопол) в града, „Христовото дело“, т.е. утвърждаването на официалната християнска вяра, било занемарено и арменската ерес свободно шествала сред православните граждани[444].

Думите на Никита Хониат, че арменците си назначавали свои епископи, намират потвърждение в писмото на папа Луций III (1181–1185) с дата декември 1184 г.[445] Писмото се отнася към управлението на император Андроник I Комнин (1183–1185), т.е. може би година преди появата на посланието на император Исак II Ангел и 2 години преди дейността на епископ Константин против арменската ерес в Пловдив. Поради двойната загуба на империята против арменците в Киликия, при император Андроник I Комнин отношението към тях не било доброжелателно. Ето защо арменският католикос Григор IV Дъгха решил да се обърне за защита и подкрепа на каузата на Арменската църква към тогавашния папа Луций III. С тази важна конфесионална и конфиденциална мисия той натоварил филипополския арменски епископ Григор. Писмото на папата от Верона било в отговор на посланията на католикоса. В любезния си отговор папата обещал своята помощ и предал подарък по филипополския епископ Григор за главата на Арменската църква Григор IV Дъгха. През октомври 1185 г. епископ Григор пристигнал в Киликия[446], т.е. в арменската държава. Случаят с филипополския епископ Григор показва документираните и от други източници близост и контакти на Арменската църква с римския първосвещеник. Еднаквостта в повечето случаи в канонично отношение и разграничаването им от вселенската Константинополска патриаршия правели близки Арменската църква, начело с католикос, и западната, начело с римския папа.

Сведения за близост между Рим и Арменската църква се откриват в арменските средновековни хроники на Мовсес Каланкатуаци, на Киракос Гандзакеци и на конетабъла Sĕmpad. Те свидетелстват за конкретни пратеничества, пренасяне на книги от Рим, приобщаване на арменския католикос към Римокатолическата църква, както и подчинение на арменците на нейния глава – римския папа. Такива опити са правени още през IV в. при католикоса Григор Просветител; по-късно, през 773 г., придворният йерей Степанос донесъл в Армения от Рим книги, а цар Левон II (1189–1219) изпратил посланици в Рим и поискал от папата царски укази и корона. Преговорите били продължителни, но завършили с успех. Левон II бил коронясан за цар на Армения на 6 януари 1199 г. в катедралата „Св. София“ в Тарс от Конрад Вителсбах, легат на папа Целестин III (1191–1198), а короната била изпратена от името на германския император Хенрих VI (1194–1197), с когото Левон

II също преговарял, но през 1199 г. императорът не бил вече между живите[447]. Тези данни обясняват преценката на Никита Хониат[448] и сведенията в някои западноевропейски хроники за Третия кръстоносен поход[449] относно благосклонното отношение на пловдивските арменци към рицарите на император Фридрих I Барбароса по време на похода. Тогава арменците от Филипопол не се изтеглили от града, помагали на кръстоносците, носели им провизии, виждали в тяхно лице едноверци. Традиционно добрите отношения и връзките между Римокатолическата църква и Арменската църква въз основа на канонична близост се отразяват и върху един друг факт, свързан с вероизповеданието в Пловдив – църквата на западните заселници в Пловдив, т.нар. „латини", „Св. Георги", намираща се в латинския квартал през Средновековието. Тя била отстъпена в едно по-късно време, през 1675 г., на арменската община в града. Там и до днес се намира арменската църква в Пловдив „Сурп Ксворк", на западния склон на Трихълмието – район, който до средата на века бил зает от част от арменския квартал с компактно арменско население. Според плана на Пловдив от G. Lejean, изготвен през 1867 г., арменският квартал е ситуиран в северозападната част на Трихълмието[450]. Това разположение бе запазено до средата на XX в., като арменско население живеело и в равнината в подножието на цитаделата, и в северна и североизточна посока.

Присъствието на арменски епископ в Пловдив през 1184–1185 г. и неговата мисия показват, че филипополската арменска църква и съответно арменската община[451] били от силните и авторитетни в империята, държали на своята народностна и конфесионална принадлежност. Арменската църква в Пловдив имала и други духовници, за които изрично говори Никита Хониат в речта си в чест на епископ Константин Пантехни. Съществувал е храм, в който се извършвало богослужението. Той бил в арменска среда, в техния квартал, но засега не можем със сигурност да определим местонахождението му през Средновековието.

Неслучайно за арменците антихалкедонисти приемам, че те принадлежали към една община в Пловдив, и то арменска, тъй като са налице предпоставките, които характеризират през Средновековието едно такова обединение на дадена група от хора. Те имали преди всичко едно вероизповедание, живеели компактно на една територия, носели традициите на своя произход, пренесени от арменската им прародина, поддържали традициите на своята религиозна принадлежност в една друга среда и принадлежали към арменския етнос. През Средновековието найважният белег за консолидиране в една група с характерни белези е религията – основната форма на обществено съзнание през тази епоха. В случая народностната принадлежност съвпада с верския избор.

Поради същите обстоятелства например говорим за павликянска община в Пловдив, която имала много осезаемо присъствие, особено през XI–XII, дори в началото на XIII в. (popelican, павликяни, наречени така от Жофроа дьо Вилардуен) по повод на събитията през 1205 г. и бягството на рицаря Рение дьо Три от града[452]. Разбира се, нейният етнически състав не бил еднороден. В общината на павликяните, които живеели компактно, имали свои молитвени домове (но не църкви) и традиции, присъствали и арменци. Те принадлежали към общото арменско присъствие в града, но не и към т.нар. „арменска община". Много здрава е традицията на приемственост и в павликянската община в Пловдив. Тя обхващала една територия в равнинната част на града, в полите на Трихълмието, в южна посока. След началото на XIII в. за павликяните вече няма сведения в изворите. Това об-

стоятелство, разбира се, не е основание да се отрича категорично присъствието на павликяните, респективно на арменците-павликяни, от града през останалите години до падането на Пловдив под турска власт.

Арменското етническо присъствие в Пловдив през Средновековието не се изчерпва с участието на арменци в павликянската община и с арменската община с християнско, но антихалкедонистко вероизповедание. В този важен севернотракийски град присъствали и арменци, принадлежащи към византийската провинциална поземлена и военна знат, както и към управляващата военна аристокрация, които били халкедонисти и се придържали изцяло към вероизповеданието на ортодоксалната Константинополска патриаршия. Данните са твърде оскъдни, но все пак могат да се споменат няколко известни личности, арменци по народност, които едва ли са били единствените през цялото Средновековие в Пловдив.

През 1205 г., след първото завладяване на Пловдив от цар Калоян[453] и оттеглянето му към българската столица, се появява фигурата на Алексий Аспиет, на който филипополските граждани се подчинили „като на свой господар“. Патронимът „Аспиет“ произхожда от арменската дума „аспиет“ – конник и по-късно рицар. Аспиет бил приет не само за управител на града, но бил издигнат „до висотата на царската власт“. А. П. Каждан в труда си за арменците в състава на византийската господстваща класа определя фамилията Аспиет като принадлежаща към безспорно арменските семейства[454]. Поради това посочвам този представител на първо място, макар и нарушавайки хронологията на известните арменски аристократи в Пловдив. Претенциите на този представител на византийската провинциална знат предизвикали гнева на цар Калоян, който най-жестоко го наказал и разорил града. Алексий Аспиет бил военачалник при император Алексий III Ангел (1195–1203) и е споменат от Никита Хониат към 1195 г., във връзка с устремния поход на Петър и Асен в българските области около Сяр. Лагеруващите там ромеи били победени, а Алексий Аспиет бил пленен от българите[455].

В „Алексиада“ Анна Комнина споменава около 1104 г. за приближен на император Алексий I Комнин на име Аспиет. Благодарение на своето изключително мъжество и смелост той бил назначен от императора за управител на Тарс и за пълководец и стратопедарх в Киликия и на целия Изток за борба с Танкред, владетеля на Антиохия[456]. Очевидно този Аспиет бил доместик на Изтока[457]. За него Анна Комнина изрично подчертава, че е арменец и произлиза от знатен род – от рода на Арсакидите, и че в жилите му тече царска кръв[458]. Властта на този род в Армения паднала още в началото на V в., но вероятно през XI–XII в. той вече нямал преки представители във Византия[459]. Важното е, че Анна Комнина свързва фамилията Аспиет с царски арменски род. Изборът на Алексий I Комнин паднал именно върху Аспиет може би поради това, че той произхождал от царска арменска фамилия. Това лице в „Алексиада“ не е свързано конкретно с Пловдив. В началото на XIII в. фамилията обаче присъства в града, има утвърдено място като една от най-знатните и богатите и нейният представител Алексий Аспиет е издигнат до висотата на царската власт. Това показва, че Аспиетите може би имали представители във Филипопол преди началото на XIII в. и първенците на града спрели своя избор върху един от нейните членове неслучайно и не само поради личните му достойнства, но и заради неговото царско потекло.

В случая не може да не направим връзка между Аспиет като доместик на Изтока по времето на Алексий I Комнин, арменец и произлязъл от царски армен-

ски род, и Алексий Аспиет, въздигнат до „царската власт“ през 1205 г. във Филипопол. Арменската народностна идентичност на този висш представител на военната провинциална знат вече не била на преден план и той фигурирал, както и много други арменци по род, като част от денационализираната привинциална аристокрация, сляла се с гръцкия етнически елемент и с представителите на други народностни групи, но вече в привилегированата класа на висшата византийска аристокрация.

Към фамилиите с безспорно арменски произход историците причисляват и Куркуа[460]. В надпис от с. Баткун, отнасян към 1090–1091 г., се чете името: Григорий Куркуа, дук на Филипопол и протоспатарий[461]. В нумизматичната сбирка на Пловдивския археологически музей се намират 4 печата на дук Куркуа. Издателят им ги датира в 80-те – 90-те години на XI в. и макар и върху тях да липсва собствено име, той предполага, че те също принадлежат на Григорий Куркуа[462]. Съществува и моливдовул на същото лице, открит в Преслав[463].

Друг много важен пример, който показва присъствие на представители от арменски произход във Филипопол, е от времето на Алексий I Комнин в лицето на великия доместик на Запада – Григорий Бакуриан и неговия брат Абазий[464]. Отдавнашен е спорът в изследователската литература за народността на Григорий Бакуриан и етническата принадлежност на основания от него манастир. Някои изследователи категорично твърдят, че той бил грузинец по произход, тъй като той сам отбелязва, че е „…от преславното племе на иверийците…“, а други, че е арменец-халкедонист, тъй като подписал Типика с арменски писмена[465]. Тази фамилия се посочва от А. Каждан като армено-грузинска[466]. Според сведението на Анна Комнина Григорий Бакуриан произхождал от знатна арменска фамилия[467] и бил от най-приближените на император Алексий I Комнин, ползващ се с неговото голямо доверие и достигнал до най-високите върхове на властта. Той принадлежал както към военната, така и към земевладелската аристокрация[468]. Когато изброява владенията си в Типика на основания от него Бачковски манастир, Григорий Бакуриан на първо място споменава Ани – област с едноименен град във Велика Армения[469], за която има хрисовул за собствените му земи там. Другите два хрисовула се отнасят до земите в Таис и Цурмери – също арменски градове[470]. Тези владения се определят от П. Льомерл като негова родина[471]. Към споменатите хрисовули той прибавя още два за владенията му в тема Армениак: единия за Лавака, а другия за Арнасакий и Мартисапао. Последните два топонима се свързват с лични арменски имена[472]. Когато говори за своите странствания, Бакуриан подрежда земите така: „Аз обикалях из Армения, Иверия, Сирия, бях и из Романия…“ В епилога на Типика подписът на Григорий Бакуриан е „с арменски писмена“, както казва самият доместик. Също така заслужава да се обърне внимание на два факта, които съобщава Бакуриан: в началото на Типика – „Всички монаси, които знаят иверийско писмо и четмо, бяха събрани и наредени в манастира…“[473], и в края „…и бе подписан от самия мен, севаст Григорий и велик доместик на Запада Бакуриан, с арменски писмена…“ Оказва се, че ктиторът на грузинския манастир познавал освен грузинското писмо, и арменското, и си послужил с последното.

Най-лесно е споменаванията на арменската версия на Типика, арменските писмена, Ани и другите имоти на Григорий Бакуриан във Велика Армения да се обявят като допълнителни и тенденциозни поправки в гръцкия текст на Типика[474],

но това не решава, а отрича проблема. В епилога на Типика (гръцката редакция) изрично се отбелязва, че има три негови версии: гръцка, грузинска и арменска[475]. Това обстоятелство, както и арменският подпис на Григорий под същата редакция и наличието на термините „зоравар“ и „танутер“, чийто произход е арменски, противоречат на мнението, че ктиторът на манастира Григорий Бакуриан е грузинец. Това, че Григорий Бакуриан се определя като „ивериец“, т.е. като грузинец, е повече израз на приобщаване към грузинската религиозна и културна общност. Както ще видим, той, арменец по произход, бил християнин-халкедонист и приобщаването му, както и на други негови сънародници към грузинската, гръцката и сирийската знат, показва тенденцията към постепенното денационализиране на арменците-халкедонисти[476]. Трябва да се отбележи и другата тенденция, която пък свидетелства за стремеж към запазване на етническата идентичност. Като пример за липсата при арменците-халкедонисти на отъждествяване с единоверците се посочва изричната забрана на Григорий Бакуриан за достъп на ромеи и по-конкретно на филипополския митрополит до манастира. Трябва да отбележим, че в Хрониката на Матей Едески се среща сведение, което гласи, че през 1064 г., при защитата на Ани от Алп Арслан, селджукския султан, участвал и Григор, син на Бакуриан, грузинец по произход. То определя грузинския произход на Григорий Бакуриан[477]. Но и тук сведението трябва да се приеме като уточнение на конфесионалната му принадлежност.

Григорий Бакуриан след смъртта на баща си останал безимотен и странствал из Армения, Иверия и Сирия, като накрая отишъл в Романия, където добил земя, имущество и чинове. Постъпвайки на византийска служба, той действал на източните граници и през 1064 г., бил изпратен да организира отбраната на Ани срещу селджуците[478]. В „Историята на Давид строител“ се съобщава, че грузинският цар Георги II (1072–1089) водил преговори със „зоравара“ (пълководец, стратег) на Изтока – Григорий, син на Бакуриан, владетел на Олтис, Теодосиопол и Карс. В лицето на този пълководец е напълно логично да се види интересуващият ни Григорий Бакуриан. Вече при император Михаил VII Дука (1071–1078) той получил като награда за службата си обширни поземлени владения. Едни от тях били разположени в района на Ани и в тема Армениак, но били изгубени в резултат на селджукските нахлувания. Изказано е мнението, че след присъединяването на Велика Армения към Византия през 1045 г. и по-късно, след превземането на Ани от селджуките, част от бившето Анинско царство останала в пределите на Грузия. Тази част представлявала личното владение на управителя ѝ – Григорий Бакуриан[479]. Той получил и владеел и други имоти в областта на Мосинопол и Филипопол може би при следващия император – Никифор III Вотаниат (1078–1081). Като активен участник в преврата на Алексий I Комнин (1081–1118), Григорий Бакуриан бил възнаграден с поста „велик доместик на Запада“[480]. Бакуриан участвал през 1081 г. в боевете срещу норманите, обсадили Драч. Той загинал през 1086 г. в сражение срещу печенезите при крепостта Белятово и причинил по този начин голяма скръб на император Алексий I Комнин[481].

Григорий Бакуриан основал през 1083 г. манастира „Св. Богородица Петрицонитиса“ в северната част на „тема Филипопол“, близо до Стенимахос (дн. Асеновград), в местността Бачково. Той притежавал и богати къщи и имоти в самия Филипопол. Земите и селата на Бакуриан в тема Филипопол имали специален епитроп. Великият доместик имал 4 хрисовула на Михаил VII Дука за имотите във Фи-

липопол, хрисовул за ескусия на имотите му във Филипопол и Мосинопол, практик и описание на границите на имотите му във Филипопол[482]. Според епилога на типика гръцкият текст бил подписан във Филипопол от Григорий Бакуриан и патриарха на Йерусалим Евтимий през декември 1083 г.[483]

Друга личност от арменски произход, свързана с Филипопол, бил Йоан Атман, по прозвище Утман, игумен на „арменския манастир във Филипопол“ (...ὁ καθηγούμενος τῆς ἐν τῇ Φιλίππου πόλει Ἀρμενικῆς μονῆς ὁ Ἀτμάνος...), споменат в писмо на император Мануил I Комнин през 1172 г. до арменския католикос. Атман участвал заедно с магистър Теориан в преговорите между император Мануил I Комнин и арменския католикос Нерсес IV Благодатни (1166–1173). Самият католикос Нерсес споменава Йоан Атман в гръцкия превод на посланието си до императора като „съплеменник и облечен, както и ние, в духовна схима“, т.е. игуменът е арменец, манастирът е назован арменски, а от друга страна, Атман е висш представител в конфесионални преговори на Константинополската патриаршия. Всичко това насочва към манастира в Бачково, който определено бил на арменци и грузинци халкедонисти[484]. Тук трябва да се уточни, че католикосът Нерсес IV е възприемал погрешно Йоан Атман за принадлежащ към Арменската църква, а всъщност той бил халкедонист.

В изследователската литература, свързана с арменците във Византия, е посочена фамилията Теодорокан, за която някои учени приемат, че е безспорно арменска, а други предполагат, че има арменски произход[485]. Етимологията на името се обяснява така: към гръцкото име Теодор е прибавен арменският суфикс-окан[486]. През 1000 г. император Василий II оставил начело на гарнизона във Филипопол патриция Теодорокан като стратег, който напуснал града поради старост вероятно през 1003 г.[487] Известен е също печат на Теодорокан като патриций и дук на Адрианопол. Издателят на печата смята, че след напускането на Филипопол Теодорокан станал дук на Адрианопол[488].

Личността на Никифор Василаки – писател, учител и богослов от средата на XII в., също е свързана с Пловдив. Той произхождал от фамилията Василаки, за която се предполага, че била арменска[489]. Никифор принадлежал към интелектуалния елит в империята и, естествено, имал отношение към богословските проблеми (бил преподавател в Патриаршията в Константинопол). Той, заедно с Михаил Ретор, бил родоначалник на теологичната контраверсия върху литургичните формули, представящи свещените елементи. Триединството се разглеждало като общност на природата, разделена в три лица. Учените определят Никифор като рационалист. Той гледал на Христос като на жертва, като на свещенослужител и на приемник[490]. Обвинен в ерес, Никифор Василаки бил осъден на Събора през 1156–1157 г. Скоро след това бил заточен във Филипопол. Починал през 1182 г.[491]

Става ясно, че сред арменските жители на града и прилежащите околности на Филипопол имало и такива, които напълно се придържали към Константинополската църква и естествено приемали Халкедонския символ на вярата. Това били предимно представители на богатата арменска аристокрация, която се ползвала с привилегии и получавала високи дворцови служби и титли. Разбира се, тези представители съставлявали малка група, постепенно загубваща своята национална идентичност, от която те бягали съвсем съзнателно. Все повече се сливали с гръцката аристократична върхушка, денационализирали се и се включили в състава на византийската поземлена или военна знат.

Оказва се, че във Филипопол през периода VIII – началото на XIII в. съществували три категории етнически арменци, за които имаме убедителни сведения. Това били: 1) арменци, влизащи в състава на голямата павликянска община в града; 2) арменци-антихалкедонисти със своя църква на монофизитски позиции, почитащи католикоса – главата на Арменската църква в същинска Армения; 3) арменци-халкедонисти, признаващи константинополския патриарх и обикновено принадлежащи към аристократичните византийски среди – както светски, така и духовни. Именно поради това можем да говорим за присъствието на арменци в Пловдив през Средновековието, но не и за една единна арменска етническа, религиозна и социална общност. След XII в. павликянската община вече била със затихващи функции и сведенията за нея не се срещат в изворите. През XIII в. и до падането на Византийската империя не се откриват знатни хора, които да държат на своята арменска етническа идентичност. Те се слели с останалите представители на византийската поземлена и военна аристокрация. В Пловдив останала да съществува арменската община с етнически арменци, обединени в своя арменска антихалкедонистка църква. Така било до края на Средновековието, през османското владичество и през целия XX век. И до днес в Пловдив има голямо присъствие на граждани етнически арменци, принадлежащи по вероизповедание към Арменската църква, подчинена на католикоса в Ечмиадзин.

Относно религиозния живот в Пловдив през Средновековието трябва да се отбележи, че гражданите му са били свидетели през определени периоди на редовни църковни богослужения, ритуали и церемонии по каноничните правила на Римокатолическата църква. По време на Третия кръстоносен поход през 1189 г., когато рицарите останали близо 6 месеца в града, и през периода ноември 1204 – лятото на 1205 г., когато Пловдив получил статута на дукство с владетел рицаря Рение дьо Три, тук се извършвали религиозни ритуали от прелатите, съпътстващи европейските кръстоносни военни части. Присъствие на представители със съответното западно вероизповедание се открива още по време на Първия (1096 г.) и Втория кръстоносен поход (1147 г.). Любопитно е сведението за тържествената траурна церемония в църквата „Св. Георги“ във връзка с погребението на атрибатийския епископ Алвиз – един от религиозните водачи на Третия кръстоносен поход.

5. Християнските храмове в Пловдив през Средновековието*

От първите години след признаването на християнската религия за равноправна в империята (313 г.) до утвърждаването ѝ като официално вероизповедание през 80-те години на IV в. по времето на император Теодосий I (379–395) за молитвени домове се използвали различни по произход и характер сгради. Според много изследователи някои от античните храмове и светилища били приспособени

---

* Храмовете, строени след падането на Пловдив под турска власт, няма да се разглеждат, макар част от тази дълга епоха да се вписва в средновековната европейска история. Ще бъдат използвани сведения от източници и след края на XIV в., за да се мотивира теза в полза на съществуването на един или друг християнски храм в града преди завладяването му от турците. Не е възможно да се фиксира времето, дори и във векове, за действието на даден християнски молитвен дом в Пловдив през епохата IV–XIV в., тъй като сведенията са твърде оскъдни и повечето хипотези са изградени по пътя на

за нуждите на новия култ. Тази теза се доказва при изследването на археологическите паметници от Античността. В тях се разкрива християнско присъствие през един по-късен период, показващо най-убедително тази адаптация. От друга страна, известен е и фактът на съзнателно разрушаване на антични храмове както по силата на императорски декрети, така и спонтанно, поради своеобразен краен религиозен фанатизъм, насочен агресивно срещу всичко, останало от езическото минало. Върху някои от разрушените антични храмове били издигани християнски черкви, което свидетелства за запазения спомен за святост на тези места у античните хора и същевременно адепти на Христовото учение. Съществувала и практиката църкви да се издигат на места, където колективната памет била запазила спомена за страданията на един или друг Христов мъченик, загинал за вярата, който ставал и патрон на храма. Църкви били въздигани и на места, където определена етническа група или религиозни общности се отличавали със своя специфичен облик и се открояват на фона на общата конфесионална среда в града. В много случаи местоположението и патронът дават ценна информация за атмосферата около храма в религиозно и етническо отношение, за причините за появата му и за неговата съдба. Примери за почти всички посочени случаи могат да се открият и в християнското храмово строителство в Пловдив през разглежданата епоха.

Неколцина изследователи[492] са се спрели на въпроса за християнските храмове в Пловдив през Средновековието, но поради оскъдните сведения за тези обекти картината не е пълна и неминуемо изводите се повтарят, а от друга страна, има и противоречиви становища. Естеството на проблема налага на почти всички изследователи да привличат сведения от османското владичество и възрожденската епоха. За много от черквите през посочените времена се приема, че са съществували и през Средновековието. Определено за някои от тях това е валидно, но за други този подход не може да се приложи, тъй като те са по-късни.

Най-рано засвидетелстваната църква в изворите, но положително не и фактически най-ранната, е „Св. Георги“, за която се научава от сведенията на френския хронист и монах Одон дьо Дьой, придружавал рицарите от Втория кръстоносен поход (1147–1149). По време на пребиваването на кръстоносците в Пловдив през 1147 г. пред олтара на черквата „Св. Георги“ „...in ecclesia Sancti Georgii extra urbem...“[493] (в църквата „Св. Георги“ извън града) бил погребан атрибатийският епископ Алвиз от ордена на св. Бертин. Този „venerandus“ (достоуважаем) епископ предвождал френските кръстоносци към Светите земи и участвал в пратеничество до византийския император. След продължително боледуване той починал на 5 септември 1147 г. Преди смъртта му, по негово желание в църквата била изпълнена цялата служба в чест на Св. Дева Мария, тъй като епископът чувствал, че няма да доживее празника на св. Бертин, както и на Св. Богородица (8 ноември). След пристигането на крал Луи VII, който много ценял епископ Алвиз, били

съпоставките и логическите заключения. В някои случаи поради липсата на писмени сведения изводите се базират и на предания, което не е най-правилният подход, но в няколко конкретни случая смятам, че това е оправдано. Има безспорни данни за съществуването на 5 християнски храма в Пловдив през Средновековието, турското владичество и до днес. Също така тук няма да се занимавам с типологията, архитектурния облик и украсата на църковните постройки. В частта за топографията на града са отбелязани всички останали култови сгради, открити по археологически път, но за които няма сведения в писмените извори. Храмовете ще бъдат разгледани по реда на хронологическите известия за тях.

извършени отново погребални церемонии в негова памет от всички абати и епископи на похода. В духа на средновековната християнска традиция за чудотворното въздействие върху болни и недъгави при дòсега с гроб на особено благочестив духовник или канонизиран мъченик, Одон дьо Дьой съобщава за изцелението на страдащите от болести, както когато носилките им били под смъртния одър на епископа, така и когато се докосвали до гроба му. В същия разказ Одон дьо Дьой съобщава за „Philipipolis extra muros nobilem burgum Latinorum habebat…“ (във Филипопол извън стените имало прочуто латинско предградие)[494]. Имаме пълни основания да обвържем храма „Св. Георги“ с латинския квартал на Филипопол извън крепостта на акропола, оформена от трите хълма: Небет тепе, Джамбаз тепе и Таксим тепе[495]. За топографското местоположение на храма „Св. Георги“, а оттам и за латинския квартал, ни ориентира съвременната арменска църква „Сурп Кеворк“ („Сурп Кеворк“ на арменски означава „Свети Георги“). Освен съвпадението на патрона, което е сериозно основание за идентифицирането на храма „Св. Георги“ от сведенията на Одон дьо Дьой, има и други аргументи, които свързват църквата, спомената в средата на XII в., със съвременния храм „Сурп Кеворк“.

След Одон дьо Дьой църква с патрон св. Георги в Пловдив се споменава от Стефан Герлах (1556–1612) – немски богослов, изпълнил важна дипломатическа мисия до Високата порта в Цариград. На връщане към Европа, през 1578 г. той пише свой Дневник, изключително богат на сведения за земите в Османската империя. На 18 юни пратеничеството пристигнало в Пловдив. Стефан Герлах отразява в Дневника си впечатленията от града. Заедно с другите ценни наблюдения, той изброява и съществуващите тогава 8 църкви в него[496]: 1. „Св. Марина“; 2. „Светая светих“ (Панагия, т.е. „Св. Богородица“ – б.а., А.Д.); 3. „Св. Константин“; 4. „Св. Георги“; 5. „Иисус Христос“[497]; 6. „Св. Никола“; 7. „Св. Архангел Михаил“[498]; 8. „Св. Димитър“.

Независимо че са изминали две столетия от падането на Пловдив под властта на турците, положително храмът „Св. Георги“ е унаследен от средновековната епоха, като е запазил и местоположението си, и патрона си. Съвременната арменска църква „Сурп Кеворк“ се намира на западния склон на Небет тепе, извън стените на укрепения през Средновековието град. И днес над входната врата на храма има надпис на арменски език, поставен във връзка с обновяването на сградата през 1828 г. Той гласи: „Първопричината за получаването (притежанието) на тази църква за арменския народ е Абро Челеби в 1675 г. и понастоящем за основното обновление е причина предстоятелят Давид Малхазуниан от Армения, който издигнал тази врата със свои средства в памет на родителите си, съпругата и синовете си. С обилното благоволение на Всевишния тази свята църква е от основи възобновена и наименована „Св. Кеворк“ – поборник Христов, през времето на архиепископ Гарабет, патриарх в Цариград, и през времето на митрополита на този град Месроб, и при съдействието на архимандрит Захария, и на свещеника Бедрос и със съдействието на целия арменски народ и особено на Хайрабет Чорбаджи, Татиос Ага, Манук Хатлиан (от Индия), хаджи Гарабет и Аведис в 1828 г.“[499]

Надписът свидетелства, че арменската община в града притежавала църквата от 1675 г. Арменците я получили и обновили в тази година. На същото място имало друг храм и той е бил именно „Св. Георги“. Като се има предвид традицията да се запазват мястото и патронът на предишния храм, сведението на Одон дьо Дьой и сведението за църква „Св. Георги“ на Стефан Герлах могат да се свър-

жат с надписа на сегашната арменска църква в Пловдив „Сурп Кеворк". Няма съмнение, че става дума за един и същи храм (едно и също място, един и същ светец-патрон). Разбира се, не става въпрос за самата сграда, която многократно е била поправяна, събаряна, реконструирана и наново изграждана. Това се отнася и за всички останали храмове, които ще бъдат разгледани. Продължилите да съществуват и днес нямат почти нищо общо с първоначалните градежи и преустройства, които са били твърде много в продължение на изминалите столетия.

Решаването на въпроса с местоположението на църквата „Св. Георги" от средата на XII в., според сведението на Одон дьо Дьой, позволява да се локализира и латинският квартал на Пловдив през Средновековието[500]. Положително храмът е действал в този квартал с преобладаващо население от западен произход може би до падането на града под турска власт, тъй като имаме основание да предполагаме, че кварталът на латинците е бил обитаван и в края на XII в. (от кръстоносците от Третия поход), и през XIII в. (през първата половина на века съществува Латинската константинополска империя (1204–1261), а за 8 месеца – през 1204–1205 г. Пловдив е латинско владение – дукство). Нямаме основание да предполагаме, че през втората половина на XIV в. от града са се изтеглили всички представители от западен произход, т.е. този квартал е бил населен положително и тогава. Възможно е след покоряването на Пловдив от Лала Шахин (1376–1377) и големите промени, настъпили на Балканския полуостров, когато през 1453 г. пада и Константинопол, кварталът да е загубил своя специфичен облик, но църквата продължила да съществува. Основание за това ни дава Стефан Герлах, който изрично я споменава в 1578 г. Доста преди това тя станала притежание на пловдивската гръцка митрополия и вече през 1675 г. била предадена на арменската община. Следователно средновековната църква „Св. Георги" в Пловдив, спомената през 40-те години на XII в., се намирала на същото място, където днес се издига съвременната арменска църква „Сурп Кеворк". Трябва да се отбележи, че досега не са открити сведения къде се е намирал молитвеният дом на арменците в Пловдив през средновековната епоха и по-конкретно за периода IV–XIV в.

В още две сведения, макар и по-късни, се говори за този храм. Австриецът Паул Тафернер и англичанинът Джон Бърбъри описват пътуването на лорд Хенри Хауърд и граф Валтер Лесли (рицар на ордена на „Златното руно") до Високата порта. Мисията на пратеничеството по поръчение на австрийския император Леополд I (1640–1705) протекла през 1665–1666 г. Наред с другите любопитни данни за Пловдив, Паул Тафернер пише: „…В църквата „Св. Георги" на този град турският ни водач нареди да бъде погребан починалият сега младеж Хектор Корнпфейл…" Този младеж бил от рицарското съсловие от провинция Австрия. За него Тафернер пише: „Той от години бе приел заблудите на кучето Лутер и се бе отдал на безполезни научни занимания. Сега той напълно разбра католическите предписания и казваше, че те твърде много му харесват, и пое пътя към Всевишния без всякакво смущение и колебания. С така подготвената душа прие смъртта, за да види на онзи свят по-добре това, което по-малко бе съблюдавал като случаен странник в земния живот."[501] Много други участници в мисията на императорското посолство до Портата починали поради липса на храна, развалени продукти и голямата горещина. Мнозината покойници, както и Хектор Ернст Корнпфейл, преминали във вечния си живот като приели причастието по католически обред[502]. За смъртта на този младеж от благородническо потекло, както и за другите почина-

ли от несгодите по пътя Паул Таферннер разказва преди преминаването на София, но изрично споменава големите горещини, които твърде много изтощавали участниците в мисията, и че погребението станало между 21 и 24 юли. Ясно е, че младежът е починал в Пловдив и е погребан в църквата „Св. Георги“, и то по католически обичай. Турският предводител на мисията бил достатъчно добре осведомен, за да посочи именно тази черква за вечния покой на австриеца-католик.

За същото събитие по време на същото пратеничество съобщава и Джон Бърбъри, който описал пътуването вероятно независимо от Паул Таферннер. Джон Бърбъри посочва, че пратеничеството преминало през Пловдив на път за Константинопол през 1664 г. Сведението му е по-лаконично от това на Таферннер, но споменаването на погребания младеж – барон Корнпфейл, потвърждава, че описанието се отнася до едно и също посолство и до едно и също пребиваване на западни представители в Пловдив през 1664/1665 г. Джон Бърбъри, за разлика от Паул Таферннер, съобщава следното: „Недалеч от града, на един висок рид е разположен голям гръцки манастир, в чиято църква „Св. Георги“ нашият мохамедански комисар накара да погребат тялото на барон Корнпфейл, когото лорд Хай (Хенри Хауърд б.а. – А.Д.) и секретарят на посолството съпроводиха до гроба.“[503]

По всяка вероятност става дума за една и съща църква и за погребението на една и съща личност, макар че има известни различия, свързани с произхода и титлата на младежа. Любопитното е, че Джон Бърбъри говори за манастир на една от височините, т.е. тепетата в града, но извън градските стени. Одон дьо Дьой също съобщава, че църквата била извън крепостта на Филипопол, но вероятно близо до нея. Около 10 години след пребиваването на горното посолство в града храмът бил даден на арменската община за практикуване на арменското християнско вероизповедание.

Привлякох късното сведение от надписа на сегашната църква „Сурп Кеворк“, сведенията на Стефан Герлах за пловдивските църкви и разказа за смъртта на лорд Корнпфейл, тъй като те красноречиво показват приемствеността в традицията на този храм с една тъй интересна съдба. Последното сведение насочва към характера на богослужението и обвързаността на храма със западна католическа традиция, носеща своето начало още от средата на XII в. и положително продължила и след това.

В един по-късен период църквата станала притежание на гръцката Филипополска митрополия. Дошъл момент, когато тя не била поддържана и била предадена на арменската община в града през 1675 г. Неслучайно храмът „Св. Георги“ бил отдаден или продаден именно на арменците. Църквата била в латинския квартал, пред олтара ѝ бил погребан висш духовник от западната църква от ордена на св. Бертин. В храма бил погребан и барон Корнпфейл, а може би и други представители на западните европейски народи. Близостта на Арменската църква в канонично и догматично отношение с Католическата западна църква, както и контактите между представители на Арменската църква и папската институция били може би главната причина именно тази черква да бъде предадена на арменската община[504].

Следващият пловдивски християнски храм, за който има сигурни сведения, че е съществувал през Средновековието, е църквата „Св. Богородица“. За нея се говори подробно в една от речите (18-а според изданието на Ян ван Дитен) на добре известния византийски писател и „апограф“ на Пловдив през 1189 г. Никита Хони-

ат. Тя е адресирана до филипополския митрополит Константин Пантехни – заслужил духовник за утвърждаването на ортодоксалната вяра (Халкедонския символ), както и за авторитета на Константинополската патриаршия[505]. От тази реч за пръв път се научава, че патронът на града, светицата-закрилница на Филипопол, още от средновековната епоха е Св. Богородица. Катедралният храм в съвременния Пловдив е също храм, посветен на Св. Богородица, която и до днес се тачи като светицата-закрилница на града. Никита Хониат не пести суперлативи, за да обрисува храма на Девата, като подчертава, че той е построен изцяло по времето на епископ Константин: „...Аз неведнъж съм уподобявал този голям и прекрасен храм на небесната твърд, а неговото светейшо паство – на неизброимото множество светлинки на звездите... Той (храмът – б.а., А.Д.) бе построен изцяло по твое време (при епископ Константин – б.а., А.Д.)... огромен по размери и блестящ по красота. Неговата хубост се дължи и на съотношението между дължината и ширината, и [на] подхождащата и на двете височина, както и на семплия покрив, който, така да се каже, с простотата си е не по-малко достоен за възхищение. Ликовете на светците и на самия Бог, въплътил се в човек заради нас, затъмняват прелестта на зората и огряват разумното в душата, а тяхната видима красота и прецизна изработка със своята достоверност надминават всяка хармония... Застанал пред такова огромно и великолепно нещо, кой не би закопнял да принесе от жертвите на благочестието пред Господа и да се притече и благодари на Твореца и Създателя?[506] ...А за сглобяването на онова подобие на небесната скиния (самия храм на Св. Богородица – б.а., А.Д.) едно време едни принасяли злато, други – сребро, а трети – скъпоценни камъни. Някои от жените носели преден висон, а други – преппредена червена вълна и въобще всеки принасял каквото имал и отделяли нужното за скинията – едни повече, други – по-малко[507] ...Ако някой поиска тук да си почине и желае да види с очи и докосне с непорочни устни свещената скиния, той няма да бъде лишен от това благо, нито ще е идвал напразно, защото скинията на освещението, носеща манната на живота, Девата, станала майка, общата наша спасителка, радостта на света, поправителката на праотеческия грях, възвисителката на нашата природа до небесата, която светият наш Аарон наричаше стояща между Бога и хората, на нея ти принесе и посвети един прекрасен дар, светло обиталище на Светия Дух – имам предвид тази наша градозакрилница, това наистина непревземаемо и непобедимо укрепление, твърдина за тези, които се наричат с името на нейния син и Бог.“[508] Тук е мястото да припомним, че един от най-разпространените езически култове във Филипопол бил тракийският култ на местната Велика богиня, в който можем да видим основата на бъдещия култ към Божията майка – Св. Богородица, най-почитания в този град през Средновековието. Патронът на града, неговата покровителка е Богородица – великата майка, вече в същността на новата религия.

Възможно е на същото място да е съществувал по-стар храм, към което насочват самите думи на Никита Хониат: „Беше време, когато този Филипов град бе лишен от светлоносен пастир и непрогледен мрак владееше свода на този свещен храм.“[509] От друга страна, Никита Хониат свидетелства, че храмът бил изцяло построен по времето на Константин Пантехни: „Той бе построен изцяло по твое време, Веселеиле, от Господа...“[510] Ако приемем, че първият израз е употребен алегорично, като израз на състоянието на църковната институция в града, то може действително да се смята, че храмът е издигнат из основи при споменатия епис-

коп, както свидетелства и вторият израз. Но ако думите „…мрак владееше свода на този свещен храм…“ посочват пряко състоянието на храма преди възобновяването му и произнасянето на речта, то може би става въпрос за вече съществуващ християнски молитвен дом, но в много лошо състояние, който бил възобновен при епископ Константин. По всяка вероятност става дума за изцяло наново построен храм на мястото, където е имало друг молитвен дом със същия патрон – Св. Богородица, закрилницата на града.

Издигането на храма станало между 1186 г., когато митрополит Константин дошъл в Пловдив, и пролетта на 1189 г., когато в града пристигнали кръстоносците от Третия кръстоносен поход[511]. Като се имат предвид големите поражения в Пловдив от тяхното присъствие, положително и катедралният храм „Св. Богородица“ пострадал в някаква степен. Малка е вероятността той да е останал непокътнат, както и останалите християнски молитвени домове в града по това време, макар че нищо конкретно не можем да кажем по този въпрос.

За по-особеното значение на мястото, върху което е издигната църквата „Св. Богородица“, свидетелства един епиграфски паметник, открит при храма, от времето на съимператорството на Марк Аврелий Антонин (161–180) и Луций Елий Вер Арменски (161–169). В него се съобщава, че Актий, син на Максим, направил седалки и поставки за крака със свои средства за филата Артемисиада, за да си откупи правото на гражданин, под настоятелството на Флавий Евдемон Флавиан[512]. Едва ли мястото, на което се поставя посветителен надпис, свидетелстващ за дарение, е случайно и незначително. При всички случаи, може би преди римската епоха, тук е имало светилище или храм, свързан с филата Артемисиада. Без да се впускаме в подробности, тъй като съдържанието засяга друга епоха, този надпис показва една приемственост по отношение на значимостта на мястото, на което имало култов център преди и по време на римската епоха, Средновековието и днес.

Какво се открива за църквата „Св. Богородица“ след падането на Пловдив под турска власт, което бихме могли да отнесем и към периода до XIV в.? В пътеписа си „Пътуване от Буда до Адрианопол“ през 1533 г. далматинският дипломат и писател Антон Вранчич съобщава следното за Пловдив: „Там. . . и на двата върха. . . някога е имало два много големи манастира…Също така на първия хълм, когато Пловдив е минал под властта на турците, без намесата на някаква буря или земетресение се появила на самия връх пукнатина и погълнала манастира. И сега там се подава пукнатина и се виждат върховете на потънали стени. Самият манастир е бил посветен на Света Дева Мария. Пребиваващите вътре монаси се спасили от гибел. Другият манастир, който бил на мястото на крепостта, когато бил разрушен по заповед на турците, за да се построи върху неговите руини друга някаква сграда, 70 души от тези, които със светотатствените си ръце рушали Божия дом, паднали внезапно, мъртво простряни през различни моменти на деня.“[513] Според К. Апостолидис единият манастир, посветен на Св. Богородица, се намирал по всяка вероятност на мястото, където днес е съвременната църква „Успение на Св. Богородица“ – извод, който е много правдоподобен[514]. Бих уточнила, че църквата „Св. Богородица“, за която се говори в речта на Никита Хониат, може би се е включвала в същия манастирски комплекс. Другият манастир според сведението по всяка вероятност се намирал също в укрепения град.

През 1578 г. Стефан Герлах, посетил Пловдив и отбелязал между осемте черкви и „Светая светих“ (ἡ Παναγία, т.е. Св. Богородица – б.а., А. Д.). Вероятно

описанието, което той прави на една от църквите, се отнася точно за този храм[515]: „На третия хълм [Таксим тепе] има също стара гръцка църквица, на която са изрисувани св. Елевтери и други, а вътре е изрисувана цяла гръцка процесия или шествие: един носи на главата си хляб, увит в платно, друг върви пред него с восъчни свещи, двама други носят два кръгли плоски подноса, четвъртият – потир, покрит с кърпичка, петият – кадилница. На всички е написано нещо: на юг – бог Саваот, на изток – „Свети, свети, свети“, на север – друго. В подножието на този хълм е митрополията или главната църква.“[516] Само за този храм Стефан Герлах е дал повече сведения за живописта и вътрешната украса. Като протестантски теолог, той не познавал каноните на изографисването на източноправославните храмове и поради това в описанието му има много неясноти. Явно по негово време храмът е бил в окаяно състояние, но все пак свидетелствал за богата украса в миналото, която просъществувала до втората половина на XVI в. Този храм, макар и определен от Стефан Герлах като „църквица“, е същият молитвен дом, носещ своето начало още от 80-те години на XII в., въпреки че сградата била друга и с по-малки размери. През вековете той бил храмът на покровителката-закрилница на Филипопол и винаги се отличавал от останалите. Поради това, въпреки преживените премеждия и разрушителната вълнà на покорителите, запазените стенописи говорели вероятно на образования чужденец за красив и богат някога молитвен дом.

В изследването си върху историята на Филипополската епархия Г. Цукала дава сведение за надпис върху надгробна плоча под олтара на църквата „Св. Богородица“, който гласи, че тленните останки на Епифания, дъщеря на ктитора на тази църква Алиат, са погребани в нея: „Λίψανον κῆται τελ(ειωθ)ὲν ἐνταῦ[θα] ’Επιφανίου θυγατρὸς ’Αλυάτου τοῦ κ(αὶ) κτήτορος τοῦ θείου ναοῦ τούτ(ου).“[517] Надписът, който е съхраняван сега в НАМ София, е датиран в XIII–XIV в.[518].

Има безспорни доказателства, че двете църкви, които разгледахме, са съществували през Средновековието и османското владичество на едно и също място, където и днес се издига катедралната църква на Пловдив „Успение на Св. Богородица“. Сградите многократно са били събаряни, поправяни, изграждани в някои случаи из основи, но все на същото място, запазвайки същия патрон на храма.

За съществуването на християнски храм през Средновековието в Пловдив по югоизточния склон на Джамбаз тепе съдим от разнообразните по характер и по време на появата им свидетелства – от римската епоха до времето на османското господство, които говорят за сакралността на мястото. Те насочват към един много ранен култов паметник. На неговото място днес е т.нар. „малка“ или „стара“ църква „Св. Петка“, която в едно по-ранно време е имала положително патрон „Св. Павел“[519]. За храма има преки сведения от редица западноевропейски пътешественици, минали през Пловдив и отбелязали, че на това място е проповядвал християнството св. апостол Павел. Това са: Арнолд фон Харф (1496–1499), Антон Вранчич (1553 г.), Райнхолд Лубенау (1587), Георг Христоф фон Найчиц (1631–1634), Конрад Якоб Хилтебранд (минал през Пловдив през 1658 г.), Джон Бърбъри (1664–1665), Паул Тафернер (1665–1666), Пол Рико (1665 г.), Ханс Хьонце (1673–1674)[520]. Почти никой от пътешествениците не споменава, че патронът ѝ бил св. Павел или св. Петка, освен в някои случаи, че била „посветена на апостола на народите Павел“. Според описанието ѝ от пътешествениците и сведенията на иконом Кон-

стантин правя извода, че съвременната „малка“ или „стара“ „Св. Петка“ е на мястото на някогашен ранен християнски храм. За мисионерската дейност на апостол Павел в Македония във Филипи, но не и във Филипопол, има сведения, които се срещат в Деяния на апостолите и във Второто послание до коринтяните[521].

Почти всички пътешественици споменават този храм и го описват като твърде стара и малка гръцка черквица, украсена с изображения, в която според преданието св. апостол Павел проповядвал Евангелието и също тук той писал и своите послания до филипяните. Ще цитирам сведението на Паул Тафернер, което е сравнително най-обстойно: „Там (в Пловдив – б.а., А.Д.) се издига малка черквица, построена на хълма близо до градските стени. Тя е изписана с много надписи на гръцки език върху бели и цветни мраморни плочи. От местните жители тя е посветена на апостола на народите Павел. По форма тя е кръгообразна, а диаметърът ѝ стига шест крачки. Без прозорци е, но в нея се виждат икони, а по стените – заличени стенописи. По средата на храма се издига голям камък. От него, както мълвата говори, божественият Павел е проповядвал страстно Божия закон на филипяните (жителите на Филипопол – б.а., А.Д.). Според народно предание от този град са писани посланията на апостола до Епафродит. От този именно Филипопол апостолът е писал двете си послания до коринтяните… На един хвърлей от споменатата черквица стърчи една стара стена като внушителен паметник. Видът ѝ говори, че ще да е била градската, на която се чете дълбоко издълбан надпис: Vitelianus curavit.“[522] За същия надпис говори в „Турски пътепис“ и Ханс Хьонце[523].

Според сведенията на иконом Константин (края на XVIII – 1825 г.), чието съчинение било публикувано през 1819 г., в града по негово време била оцеляла „...черквата на Св. Петка, малка, каменна с кубе“. „Тази черква се намира в южната страна на града, по склоновете на Хълма на акробатите (Джамбаз тепе – б.а., А.Д.). На стената на тази черква върху плоча е издълбан гръцки надпис, изтрит на много места поради дълголетието му. Той гласи: „По щастлива съдба. За победата и дълголетието на императорите Марк Аврелий Антонин и Луций Аврелий Вер Арменски, Филиск и Гай, синове на Марк, посветиха на свещената фила Артемисиада след приемането сана на жреци, във времето на екдика Алфий Посейдоний, под настоятелството на Флавий Евдемон, който има презиме Флавиан.“[524] Върху друга плоча от същата църква четем: „По щастлива съдба. Във времето на управителя на провинция Тракия Марк Понтий, бивш консул… фила Кендрисийска.“[525] И двата надписа се отнасят към средата на II в. сл. Хр. (консулството на Марк Понтий се отнася към 161 г.[526]). Особено показателно е споменаването на двете фили Артемисиада и Кендрисийска, на които са посветени олтари. В първия надпис изрично се говори за посвещение на филата Артемисиада, след като Филиск и Гай, синове на Марк, приели сан на жреци.

Привлякох двата надписа, за да подчертая отново особеното място, където била издигната и тази църква, посветена първоначално на св. Павел – сакрално място, на което при всички случаи имало светилище през римската епоха.

В Дневника на Стефан Герлах се среща описание на параклис, който той ситуира на втория от хълмовете на цитаделата. По всяка вероятност има предвид Джамбаз тепе. „В подножието на другия хълм (Джамбаз тепе – б. а., А. Д.) има много стар гръцки параклис и вътре няколко картини с издраскани лица, също и олтар, чиито крила и пиедестал са разбити. Там лежи и един камък с гръцки над-

пис, чиято първа дума е Ἀγαθῇ, а другите са отчасти изчегъртани, отчасти заличени от старост.“[527] Може би Стефан Герлах е разчел само първата дума на описания от иконом Константин и цитиран тук надпис на Филиск и Гай, синове на Марк – обичайната формула – „Ἀγαθῇ τύχῃ“ (По щастлива съдба). Това е същата църква на Джамбаз тепе с патрон св. Петка[528], а преди – посветена според мнението на споменатите пътешественици на св. апостол Павел.

От всички сведения, които се съдържат, макар и в късни описания на Пловдив (Стефан Герлах – втората половина на XVI в., сведенията на европейски пътешественици от XV до XVII в. и на иконом Константин от края на XVIII – началото на XIX в.), К. Апостолидис достига до извода, че става въпрос за църквата „Св. Петка“ върху югоизточния склон на Джамбаз тепе – склона на „Св. Богородица Животоприемен източник“[529], която съществува и до днес. Същата тази църква (или параклис) е имала някога вероятно патрон св. Павел, според преданието за неговата мисионерска дейност[530]. Надписът от римската епоха, в който определено се говори за посвещение на лица, приели сана на жреци, преданието за проповедническата дейност на св. апостол Павел на това място, наличието в една по-късна епоха на църква, посветена на „Св. Богородица Животоприемен източник“ и известна в по-късно време като „Св. Петка“, ми позволяват да приема това място като един от най-ранните сакрални топоси на Филипопол, а храма – за един от най-ранните християнски молитвени домове в града, а вероятно и най-ранния[531].

Друга църква, която можем да свържем също със Средновековието, е съвременният храм „Св. св. Константин и Елена“. Стефан Герлах също съобщава за нея, наред с другите 7 църкви, през 1578 г., като я назовава „Св. Константин“. Сведения за тази черква преди неговия Дневник не се срещат. Съвременната църква със същия светец-покровител и неговата майка св. Елена се намира на границата между Небет тепе и Джамбаз тепе, в непосредствена близост до Източната порта на античната и средновековната крепост на Филипопол, т.нар. „Хисар капия“, като вероятно сегашната е издигната на същото място, на което е била църквата, спомената от Стефан Герлах. Запазен е и патронът на предишната. Съвременният храм е посветен на Константин Велики, т.е. на св. Константин и майка му, св. Елена. Драговитийският епископ Харитон в изследването си върху историята на пловдивските християнски храмове предава любопитно сведение. В арменска енциклопедия, написана на арменски език и публикувана през 1769 г., към статията за Филипопол се съобщава, че при Хисар капия на Небет тепе е построен храм „Св. св. Константин и Елена“. Допълва се още, че при император Диоклетиан (284–305) тук били убити 38 християни, между които и двама, родом от самия град – Север и Мемнон. След признаването на християнството за официална религия (края на IV в.) на това място бил издигнат храм в памет на двамата мъченици. По-късно той бил посветен на св. св. Константин и Елена – на великия император, основоположника на Византийската империя, и на неговата майка, като по-популярни светци от Север и Мемнон[532]. За същата енциклопедия говорят и К. Апостолидис, както и други по-късни изследователи на християнските храмове в Пловдив. Тези автори приемат, че става дума за един и същ храм – раннохристиянската църква и съвременната църква „Св. св. Константин и Елена“[533]. Синаксарът на Константинополската църква не включва Север и Мемнон в 38-те филипополски Христови мъченици. Общо те стават 40. Някои изследователи смятат, че сведенията за 38-те мъченици, св. Север и св. Мемнон са легендарни.

Паметта за храм, посветен на мъченичеството на Север и Мемнон, а може би и на 38-те християни, и храма на „Св. св. Константин и Елена“ на същото място се е появила или възстановила по-късно, т.е. след ранната епоха на християнизирането на гражданите във Филипопол. Подобно сведение отсъства в изворите за средновековната епоха на Пловдив (IV–XIV в.), но въпреки това то отразява правдоподобна информация. За мъченичеството на споменатите християни има писмени сведения, които са в полза на отразеното в Арменската енциклопедия за построяването на храм. Напоследък аргументирано бе отхвърлена възможността мястото на споменатата съвременна църква да съвпада с това на мъченичеството на 40-те Христови следовници, екзекутирани във Филипопол (св. Север и св. Мемнон – в началото на II в., а 38-те мъченици – в края на III в. или началото на IV в.). Църквата е в крепостта, зад стената на акропола от VI в. Поради това мястото на мъченичеството трябва да е било при Източната порта на Филипопол от римската епоха, в подножието на „Хисар капия“, на 200 м от нея. Там е открит и мартириум, свързан с култа на светците[534]. Без да се свързва със споменатите мъченици, трябва да се отбележи, че съвременната църква „Св. св. Константин и Елена“ е построена върху основите на средновековен храм от XIII–XIV в.[535]

Между осемте църкви, отбелязани от Ст. Герлах през 1578 г., е и „Св. Марина“. „В подножието на този хълм (Джамбаз тепе – Хълма на акробатите – б.а., А.Д.) е митрополията или главната черква... Най-напред посетихме споменатата главна черква, наречена на св. Марина. Но там няма какво да се види повече, отколкото в другите гръцки черкви... Жилището на митрополита е разкошно и красиво, оградено със стена. То гледа към македонската планина (Родопите – б.а., А.Д.)...“[536] Светицата била изрисувана край черковните врати[537]. За храма по-ранни сведения от тези на Стефан Герлах не са открити. Съвременната митрополитска църква на Пловдив е „Св. Марина“ и нейното място очевидно е същото, на което се е намирала и църквата „Св. Марина“ по времето на Стефан Герлах[538]. Г. Цукала съобщава, че, според открит в него надпис, този храм бил съборен и издигнат наново при митрополит Арсений през 1561 г. Авторът предполага, че на същото място е съществувал друг, по-стар християнски храм[539]. Напълно е възможно и преди падането на Пловдив под властта на турците там по традиция да е имало църква със същия патрон; може би тя е била седалището на митрополитската катедра на града. Църквата „Св. Марина“ през 1578 г. не била особено добре поддържана, за разлика от жилището на митрополита. Изказано е становище, че стар гръцки храм със същия патрон се намирал на друго място[540]. Трябва да се отбележи, че както във всички митрополитски центрове, така и във Филипопол през Средновековието, а също и в съвременността, има разлика между катедралната църква, посветена на светеца или светицата – закрилница на града, в случая църквата „Св. Богородица“, и митрополитската църква, която в Пловдив има патрон св. Марина. И в това отношение няма промяна в християнската храмова традиция в Пловдив от Средновековието до наши дни[541].

От осемте църкви, споменати от Стефан Герлах, можем да посочим само 4 като съществуващи през Средновековието, турското господство и в наши дни: „Св. Георги“ (след 1675 г. „Сурп Кеворк“), „Св. Богородица“, „Св. св. Константин и Елена“ и „Св. Марина“. Гръцкият параклис, споменат от него, се идентифицира с цър-

квата „Св. Петка“ по южния склон на Джамбаз тепе. Той е един от най-старите християнски храмове в Пловдив и също е съществувал през цялото Средновековие и до днес. Стефан Герлах не включва сред изброените от него църкви параклиса. Заедно с четирите църкви и параклиса, храмовете, които сигурно са съществували през Средновековието в Пловдив според неговите сведения, са 5.

Останалите църкви, споменати от Стефан Герлах през 1578 г. – „Св. Димитър, „Св. Никола“, „Иисус Христос“ („Св. Спас“) и „Св. Архангел Михаил“ вероятно са съществували и преди турското нашествие, но нищо не е известно за времето преди съобщението на Стефан Герлах и само можем да предполагаме, че ги е имало и преди края на XIV в. Като се има предвид, че едва ли е било възможно да се строят християнски храмове след завладяването и по време на господството на османците през двата века, които делят 70-те години на XIV в. и 70-те години на XVI в., когато Стефан Герлах посетил града, то може да се смята, че споменатите от него църкви са именно от средновековната епоха. За „Св. Димитър“ знаем, че се намирал по северния склон на Джамбаз тепе и според твърдението на К. Апостолидис бил действащ храм през 30-те години на XIX в.[542] В началото на същия век в този храм свещенодействал иконом поп Константин, починал в 1825 г. Храмът „Св. Никола“ през годините на турското владичество (не може да се уточни кога точно) действал като параклис към катедралния храм „Св. Богородица“ и се намирал в близост до нея, в югозападна посока[543] (църквите „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ са действащи и днес). Храмът „Св. Архангел Михаил“ бил в югозападния край на Джамбаз тепе, но нямал енория. За неговото съществуване през XIX в. кратко описание срещаме у К. Апостолидис[544]. За църквата „Иисус Христос“ („Св. Спас“) след 1578 г. не могат да се открият никакви данни, няма дори и по-късна църква със същия патрон, която може да ни ориентира относно съдбата на храма от XVI в. Тя вероятно е престанала да функционира в едно неуточнено време след 1578 г., не е била възстановена и поради това няма спомен за нея[545].

През разглежданата епоха във Филипопол имало и манастири. За два от тях – единият „Св. Богородица“, а другият с неизвестен патрон, на Трихълмието, вече споменахме[546]. Не можем да отговорим на въпроса, каква е тяхната история, тъй като липсват каквито и да било данни, но може да се твърди, че при падането на града под турска власт те още съществували според сведението на Антон Вранчич.

Григорий Бакуриан основал през 1083 г. манастира „Св. Богородица Петрицонитиса“ в северната част на „тема Филипопол“, близо до Стенимахос (дн. Асеновград), в местността Бачково, който станал ставропигиален, т.е. бил напълно независим от Константинополската патриаршия, имал пълен имунитет върху всичкото си движимо и недвижимо имущество, а то възлизало на много села, ниви, пасища, гори, имоти в най-различни области на империята. Манастирът притежавал и богати къщи и имоти в самия Филипопол, които му били дарени от Григорий Бакуриан. Земите и селата на Бакуриан в тема Филипопол имали специален епитроп. Григорий Бакуриан притежавал четири хрисовула на Михаил VII Дука (1071–1078) за имотите във Филипопол, хрисовул за ескусия на имотите му във Филипопол и Мосинопол, практик и описание на границите на имотите му във Филипопол[547]. Според епилога на типика гръцкият текст бил подписан във Филипопол от Григорий Бакуриан и патриарха на Йерусалим Евтимий през декември 1083 г.[548]

Построяването на манастира в Бачково, в който на практика изцяло бил прилаган Халкедонският символ на вярата, е стъпка, предприета от братя Григорий и

Абазий, с цел да докажат по този начин своята принадлежност към ортодоксалната Константинополска патриаршия. С това може би те са искали да се разграничат от своите сънародници – арменците-антихалкедонисти, изповядващи християнското учение, но непризнаващи постановленията на IV вселенски събор в Халкедон. Така те демонстрирали особена преданост и лоялност както към императорската институция, така и към византийската официална църква, което им осигурило високи държавни постове и ги направило едри поземлени собственици.

Тук се допуска преплитане на два важни въпроса, свързани с Григорий Бакуриан и основания от него манастир, а именно: народността на ктитора и облика на самата обител. Ще си позволя да повдигна отново този въпрос, но не само за да бъдат потвърдени „старите идеи на Н. Мар", които някои учени съвсем незаслужено и пренебрежително окачествяват като „дръзновена фантазия"[549], а за да се погледне повече от историческа гледна точка възможно най-непредубедено на ситуацията в Бачковския манастир в годините на неговото създаване, а и не много време след това. Идеите на Н. Мар за арменците-халкедонисти, които са по произход и род арменци, но изповядват възприетата от Грузинската църква религия, т.е. халкедонитството, бяха доразвити от съвременните византолози Р. Бартикян и К. Юзбашян. С много богата аргументация, с убедителен доказателствен материал напоследък това осъществява В. Арутюнова-Фиданян. Със своите монографични изследвания върху арменците-халкедонити авторката достатъчно задълбочено доразви и потвърди правилността на тезата, която всъщност не се отнася само за Григорий Бакуриан, но и за редица представители на арменската средновековна знат през XI–XII в., които се определят като „грузинци", но именно във вече посочения конфесионален смисъл[550]. Освен аргументите на Н. Мар и на останалите историци, доразвили неговата теза, които могат да контестират безкомпромисната позиция на грузинските историци, има и редица други основания, позволяващи да се допусне арменско присъствие в манастира. Въпросът е: кога, как и докога това присъствие е било възможно.

Макар и обвързани до голяма степен, двата въпроса – за произхода на ктитора и характера на манастира – не са идентични през цялото време на неговото съществуване. С приемането на арменско-грузинския произход на Григорий и Абазий Бакуриан, А. Каждан сякаш примири двете крайни мнения. А. Шанидзе категорично отхвърли каквато и да било арменска версия на типика на манастира и сметна, че изразът „арменски писмена" в гръцката версия е по-късна интерполация[551]. Грузинската версия на типика се съдържа в ръкопис под № 1598 в Библиотеката Кораи на о. Хиос, който включва и гръцката версия. Що се отнася до гръцката версия, този ръкопис се смята от П. Льомерл за най-стария, ако не се намери оригиналът от 1083 г. Според бележките по него може да се стигне до заключението, че той е бил в Бачково през 1625, 1669, 1720, 1755 г.[552]. Издаден е от Simon Kauchtschischwili[553]. Именно на този ръкопис се доверява големият византолог и изгражда изследването си върху него, което ми дава основание да смятам, че П. Льомерл приема като даденост и подписа на Бакуриан с арменски писмена, и неговите хрисовули за родните му владения във Велика Армения, тъй като не личи тези сведения да се отричат от френския византолог. П. Льомерл изказва съмнения само по отношение на съществуването на арменската версия на типика.

Последното издание на типика принадлежи на П. Готие. В него е използван гореспоменатият гръцки ръкопис от Библиотека Кораи и е направена съпоставка с

грузинската версия към същия препис. Авторът посочва много разлики и пропуски в гръцката версия, която приема за по-късна, но изобщо не се спира на въпроса, защо в грузинската версия отсъства всякакво споменаване на арменската версия на Типика и на арменските писмена, с които се подписва ктиторът на манастира. Не се дава никакво обяснение, вероятно защото П. Готие се задоволява да приеме гръцката версия за по-късна и следователно не смята за необходимо изобщо да обсъжда въпроса за „арменското присъствие“. Гръцкият ръкопис, който използва П. Готие, се датира от самия него през XIII в. Изникват много въпроси, които не могат да бъдат подминати. В крайна сметка, въз основа на кой ръкопис – копие или оригинал (?), е създадена въпросната гръцка версия от XIII в., за която А. Шанидзе смята, че споменаването на арменския вариант на Типика и арменските писмена са тенденциозни поправки в гръцкия текст? Авторът обяснява споменаването на арменски писмена и арменска версия на Типика в гръцкия препис със стремежа да се отслабят правата на грузинците върху манастира и да се облекчат гърците в завземането на обителта[554]. Но това обяснение е неубедително, тъй като в текста Григорий Бакуриан изрично забранява присъствието на гръцки монаси в манастира, както и на филипополския гръцки митрополит. За да има смисъл казаното от А. Шанидзе, би трябвало да се редактира точно този текст, и то в полза на гръцкото присъствие. Кога и какви обстоятелства, политически или религиозни, са предизвикали такава „тенденциозна фалшификация“ според А. Шанидзе? Присъствието на каквото и да било етническо понятие в средновековните писмени извори има все пак някакво обяснение, в основата на което в повечето случаи присъства някакъв основателен мотив. Никой от изследователите, занимаващите се сериозно с Типика на Бачковския манастир, категорично отхвърлящ арменската версия на Типика или съмняващ се в нейното съществуване, не е обяснил с достатъчно убедителни аргументи присъствието на арменската следа в гръцкия текст. Това се отнася и за А. Шанидзе, и за П. Льомерл, и за П. Готие. Последните двама се задоволяват да приемат, макар и условно, версията на А. Шанидзе, че арменска редакция не е имало (вероятно тя никога не е реализирана)[555]. Арменска версия действително не е открита, но много важни са констатациите, които се наблюдават при сравнение на гръцката и грузинската версия на ръкописните копия. Както трябва да се очаква, в грузинската версия липсва каквото и да е споменаване за арменска версия на Типика, за подпис на Григорий Бакуриан с арменски писмена, както и на трите хрисовула за неговите родни владения[556] в Ани, Тарс и Цурмери. За другите два хрисовула в тема Армениак – за Лавака и Арнасакий, също нищо не се споменава, а само е запазен топонимът Мартисапао като владение на доместика и хрисовул за него[557]. Точно за грузинската версия П. Льомерл изразява мнение, че тя е поскорошна, по-късна[558], противно на П. Готие. Не можем да се съмняваме също, че ръкопис № 1598 от Библиотеката Кораи на о. Хиос е най-старият известен досега и вероятно преписан от оригинала (според мнението на П. Льомерл), а там присъстват и споменатите хрисовули, и съществуването на арменска версия, и „арменските писмена“ на подписа на Григорий Бакуриан. Тогава редно ли е да отхвърляме с лека ръка каквато и да било арменска връзка и относно великия доместик на Запада, и относно самия манастир? Напълно е възможно Григорий Бакуриан да е от арменски род според указанията и на Анна Комнина. Византийската принцеса споменава за неговия арменски произход в едно по-късно време (след 1118 г.), когато

евентуално мнението за неговия грузински произход би трябвало вече отдавна да се е наложило, а не тя да се връща към една по-първична реалност. П. Льомерл констатира даденостите в грузинската версия и дава предимство на гръцката, но не проявява никаква критичност към грузинската версия и не обяснява присъствието на данните за арменската „следа" в биографиата на Григорий Бакуриан и в Типика на манастира, както и изричното споменаване от Анна Комнина за неговия арменски произход.

Пълното отсъствие в грузинската версия на каквато и да било връзка с арменско присъствие я прави доста уязвима. Не е необходимо тази връзка да липсва, за да се приеме манастирът като грузински през по-голямата част от неговото съществуване, така както и в гръцкия ръкопис изрично Григорий Бакуриан казва, че Типикът е на грузинския манастир „Св. Богородица". Като че ли има една презастраховка – случайно да не се споменат по какъвто и да е повод етническите понятия „арменци" или „арменски". В гръцкия ръкопис, за който А. Шанидзе твърди, че сведението за арменска версия на Типика е тенденциозна поправка, не съществува изразът „арменски манастир". Това е твърде странно, тъй като по логиката на А. Шанидзе би трябвало да съществува и такава поправка, но е факт, че тя не е направена.

Любопитно сведение свързва един от игумените[559] на манастира с преговорите между император Мануил I Комнин и арменския католикос Нерсес IV Благодатни (1166–1173). Византийският василевс изпратил през май 1170 г. и също през 1172 г. в Ромкла философа и магистър Теориан заедно с арменеца Йоан Атман, по прозвище Утман, игумен на арменския манастир (Ἀρμενικὴ μονή) във Филипопол, при католикоса Нерсес, предоставяйки им големи пълномощия[560]. Трябва да подчертаем, че в арменския превод на посланието на император Мануил I Комнин до католикоса се отбелязва, че манастирът е „...в страната (областта, темата) на филипополците...", докато в гръцкия текст на същия документ е написано, че манастирът е „...във Филипопол..."[561] Целта на пратеничествата била да се сключи уния между двете църкви, но въпреки първоначалното привидно съгласие на католикоса, не се стигнало до желаното от византийския император. Провалът се дължал до голяма степен на игумена Йоан Атман. След подробен анализ на кореспонденцията по време на тези преговори се установява, че Йоан Атман е играел двойствена роля по отношение на католикоса Нерсес IV Благодатни. Документите разкриват, че Йоан Атман всъщност принадлежал към арменците-халкедонисти, но прикривал своята позиция пред католикоса, за да не бъде уличен в измяна на верските принципи на монофизитизма[562]. За това, че той бил халкедонист по религиозна ориентация, свидетелства голямото доверие, оказано му от императора.

Изследователят на посланията, свързани с тези дипломатически преговори, Р. Бартикян, стига до извода, че арменският манастир, начело на който бил Йоан Атман, не може да бъде друг, освен основания от Григорий Бакуриан през 1083 г. манастир „Св. Богородица Петрицонитиса" в Бачково[563]. Самият католикос Нерсес говори за Йоан Атман в гръцкия превод на посланието си до императора като за „съплеменник и облечен както и ние в духовна схима", т.е. игуменът е арменец, манастирът е назован арменски, а, от друга страна, Атман е висш представител в конфесионални преговори на Константинополската патриаршия. Всичко това насочва към манастира в Бачково, който определено бил на халкедонисти – арменци

и грузинци. От друга страна, използвайки сведенията, свързани с отношението на арменците в Пловдив към участниците в Третия кръстоносен поход, Р. Бартикян много логично заключава, че преобладаващата част от арменците, граждани на Филипопол, не са арменци-халкедонисти, а арменци, противници на официалната византийска патриаршия. И в този смисъл той определено подчертава, че арменците-халкедонисти в Пловдив и областта му били твърде малко. Също така ако се предположи, че арменците са имали манастир (или манастири) в Пловдив или областта, то той би трябвало да бъде на арменската община, чиито членове изповядвали антихалкедонизма, и тогава игуменът не би могъл да участва във високопоставена мисия от името на византийския император. Следователно арменският манастир, чийто игумен бил ангажиран в такива отговорни преговори, би трябвало да е от особена значимост, с подобаващ авторитет и задължително с халкедонистко вероизповедание. Такъв манастир би могъл да бъде именно „Св. Богородица Петрицонитиса“ в Бачково.

Безспорно в Типика има достатъчно споменавания, които свидетелстват, че манастирът бил грузински: грузинският език, който познават монасите, преславното племе на иверийците, от което произхожда Григорий Бакуриан, Иверия (една от страните, обхождани от доместика), грузинският текст на Типика и накрая изявлението на Бакуриан „…подписах собственоръчно настоящия Типик на грузинския манастир Пресвета Богородица Петрицонитиса“[564]. В „История на похода на император Фридрих I“ за Третия кръстоносен поход изрично се споменава за годината 1189, че над крепостта „Скрибенцион“ – Стенимахос, която маршалът на армията Хайнрих от Калинтин подчинил, се намирал манастир, а абатът му бил родом от Иверия[565]. И така разполагаме с първоначалните сведения за грузински манастир, чийто ктитор е арменец по произход според сведението на Анна Комнина, но по вероизповедание – халкедонист, т.е. според ориентацията на Грузинската църква, поради това наричащ себе си „грузинец“ (Типика от 1083 г.). По-късно друго сведение сочи, че манастирът е арменски и има игумен арменец Йоан Атман (1170–1172); и още едно следващо по хронология сведение, което посочва грузинец като игумен на същия манастир (1189 г.). Ако продължаваме да фиксираме вниманието си само върху конкретните източници, не бихме могли да обясним арменското присъствие в манастира „Св. Богородица Петрицонитиса“ при Бачково, което е безспорно.

Нека, макар и бегло, се спрем върху състоянието на Иверия (Грузия) и Велика Армения през XI в. Византийската политика за присъединяването на тези сравнително малки държави с отделни владетели в Мала Азия и Кавказ била целенасочена и последователна. Империята се стремяла да придаде на завземането на арменските територии легитимен характер и винаги влизала в тези земи като законен владетел и поставяла въпроса така, че отделните арменски царе завещавали на императорите своите земи[566]. Ако това не ѝ се удавало, Византия не преставала да упорства и накрая използвала средствата на войната, с които постигала целта си. Така например били необходими повече от 20 години, за да бъде покорена Грузия, която при цар Георги I (1014–1027) след дълга съпротива била завзета през 1021 г., а самата византийска тема Иверия била сформирана в периода 1021–1023 г.[567] Не по-щастлива била съдбата на Велика Армения поради вътрешно разцепление около 1017 г. след смъртта на цар Гагик I (989/990–1017), а също и поради намесата на грузинските владетели, при което се образували два центъра –

Анинско царство и вътрешната част на страната, прилежаща към Грузия. Позициите на Армения отслабвали и тя ставала все по-уязвима. На арменския цар Гагик II, коронован през 1041 г., се паднала тежката задача да поведе война с Византия, която нападнала Ани през 1044 г. Гагик II бил отведен в Константинопол, а Армения останала без владетел и защита. Антивизантийските настроения в Ани били много силни и градската знат, нежелаеща да предаде столицата на византийците, потърсила управител, на когото да я повери. Такъв бил намерен в лицето на грузинския цар Баграт IV (1027–1072). Грузия била вече византийска тема, но владетелите оставали по места като васали на Византия. Така през 1044 г. Грузинското царство даже в известна степен реализирало своите права над Ани. Към земите на Грузия били присъединени 9 подвластни на Ани крепости заедно със столицата Ани. Но съюзът с Грузия не спасил Велика Армения. През 1045 г. Ани била превзета от византийците. Гагик II бил принуден да предаде страната на император Константин IX Мономах (1042–1055). Анинското царство било обединено с тема Иверия с център Ани. През 1064 г. Ани била завзета от селджуките, но все пак част от Анинското царство останало в тема Грузия и именно тя била владение на Григорий Бакуриан. Освен това има основание да се смята, че той управлявал цялата тема Иверия до 1081 г.[568] За това свидетелства запазен печат на севаста и дука Григорий Бакуриан преди да стане велик доместик на Запада[569].

От самото начало на IV в., след официалната християнизация на Армения и Грузия, църквите в тези две държави били на монофизитски позиции, в противовес на приетия по-късно Халкедонски символ на вярата. През VI в. връзките на Грузия с Армения отслабнали и религиозният живот в нея все повече се ориентирал към ортодоксалната Константинополска патриаршия, което било последвано от остър конфликт между Арменската и Грузинската църква. Грузинската църква усилено се опитвала да се разграничи от монофизитизма, което довело до противопоставяне между арменци и грузинци на верска основа. Упорито следваната теза за изначалното православие на Грузинската църква в унисон с Византийската все повече засилвала враждебността към арменците и всичко арменско. Разбирането на етническото понятие „арменец“ за грузинците било безусловно „еретик“. Позицията на Грузинската църква към Арменската не се различавала от тази на Византия. През XI в. окончателното приемане на ортодоксалното християнство, т.е приобщаването на провинция Грузия към Византия в духовната сфера, предизвикало преосмисляне на идейните позиции в тази държава и раздяла с монофизитското минало, а това довело до пълното и безвъзвратно скъсване с арменците-антихалкедонисти[570].

Направих този кратък преглед с цел да осветля позицията на покорената арменска държава, включена в тема Иверия, или Грузия. Ясно е, че Ани и останалите арменски крепости в рамките на Грузия постепенно загубвали своята вътрешна независимост и самоуправление, не без помощта и на своите управители. Те се идентифицирали с грузинската аристокрация и се разграничавали от своя арменски произход, като по този начин се вписвали успешно във висшата административна система на империята като цяло. Такъв е и случаят с Бакуриан. В Типика на манастира „Св. Богородица Петрицонитиса“ от 1083 г. се вижда връзката с арменската среда на Григорий Бакуриан, но пряко да се обяви за арменец за него било и рисковано, и недипломатично. Арменците по принцип били еретици за Константинополската патриаршия и съвсем не било нужно да се подчертава един такъв про-

изход на скоро избрания (1081 г.) Григорий Бакуриан за доместик на Запада – една твърде висока длъжност в империята. През 1086 г. Григорий Бакуриан загинал. В манастира имало както грузинци, така и арменци, които били приели халкедонското вероизповедание, но след смъртта на ктитора положително грузинското братство имало интерес да овладее манастира за себе си. Та той бил неизказано богат и независим. Това било твърде лесно, тъй като арменците по принцип били като „белязани“ заради монофизитизма на преобладаващата част от арменския народ и подчинението им на католикоса. Вероятно Григорий Бакуриан не би допуснал отстраняването им. Не можем да установим какъв е бил съставът на монасите през по-голямата част от XII в., но през 1170–1172 г. арменското присъствие отново е налице. Знаем, че в самия Филипопол през втората половина на XII в. Арменската църква имала солидни позиции със свои свещеници и молитвени домове, знаем, че филипополският арменски епископ Григор бил посредник между папата и католикоса в Ромкла през 80-те години на века. И много скоро след това отново виждаме в манастира игумен от Грузия. Явно големият натиск върху арменците–антихалкедонисти във Филипопол през 80-те и 90-те години на XII в. в резултат на активната дейност на филипополския митрополит Константин Пантехни се отразил и върху положението на арменските монаси в Бачковската обител.

Един бегъл поглед показва, че никъде другаде в Северна Тракия или изобщо в западните земи на империята няма грузинско етническо присъствие, докато арменците присъстват във Филипопол и околностите му в една голяма общност векове наред, много преди основаването на манастира, а също и след. Манастирът станал изцяло грузински, вероятно и без каквото и да било арменско присъствие. И така, в началото в манастира, обявен за грузински, присъствали положително и арменци-халкедонисти, заради които била изготвена и арменската версия на Типика. Впоследствие сигурно възникнали противоречия сред братството, но поради напълно затворения характер на обителта, без достъп на гръцки монаси и на държавна и църковна администрация, ние не знаем нищо за неговото състояние. В едно време, което не можем да определим точно, но около 1170 г., арменското присъствие в манастира се засилило, но след това той бил прочистен от арменците, за да се достигне до 1189 г., когато игуменът вече бил грузинец. Именно тогава може би арменската версия изчезва, както и всякакъв спомен за арменска следа в грузинската версия на Типика, което всъщност хвърля съмнение върху достоверността на грузинските текстове на Типика. Арменската общност като цяло, останала докрай вярна на своята религиозна позиция, трябвало да заплати присъдата на своите опоненти – те осъдили на забрава дори и онези, които имали желанието да се впишат в тази зона на духовни контакти (Филипополската тема) като ортодоксални християни. Не е изключено и арменските монаси в манастира в един момент да са афиширали своето присъединяване към останалите си сънародници арменци-антихалкедонисти и по този начин да са улеснили радетелите за Халкедонския символ на вярата да ги отстранят и да не ги допуснат никога повече в манастира. Каквото и да се е случило, ние никога няма да узнаем за него, но пълното отричане на присъствието на арменци в началните десетилетия, а може би и столетие в Бачковския манастир не разкрива цялата истина за тази уникална средновековна обител в съвременните български земи, а през Средновековието – в тема Филипопол.

В изследователската книжнина е разгледан още един въпрос относно манастира на Григорий Бакуриан, а именно, че е създаден и с цел борба срещу павли-

кянската ерес и съответно за привличането на еретиците и антихалкедонистите, възприемани също като еретици, към ортодоксалното християнство и принципите на Халкедонския символ на вярата. Към такива изводи насочва т.нар. „Българска легенда за произхода на павликяните", открита в ръкопис с апокрифно съдържание от XVII в.[571] Любопитното в тази легенда е в нейния финал, където се говори за павликяните и техния учител, дявола на име Пайл, който дошъл от Константинопол. Той отишъл в Петрич, където насреща му тръгнала Богородица. В това указание изследователите виждат споменаването на манастира „Св. Богородица Петрицонитиса", основан в Бачково от Григорий Бакуриан през 1083 г. Това именно е и единственото пряко свидетелство за ролята на този манастир, насочена срещу павликянската ерес[572].

Интересно сведение във връзка с религиозния живот в Пловдив през втората половина на XIV в., и то отново свързано с Бачковския манастир, се открива в Житието на св. патриарх Ефрем Печки, написано от Марко Печки[573]. Ефрем е роден в свещеническо семейство през 1311/1312 г., произхожда „от областта на българското царство"[574]. По всяка вероятност рожденото му място трябва да се свърже с Търново[575]. След пребиваване при „стареца" Василий и в „пещерата в пустинята", той отишъл в Света гора на Атон, където имал и свои ученици. Едно агарянско нашествие го принудило да се завърне в България вероятно през 1344/1345 г.[576] Отново напуснал родината си и отишъл в Сръбската велика църква – в Печката патриаршия. След смъртта на сръбския патриарх Сава (1354–1375) Ефрем бил избран за патриарх на Сърбия през октомври 1375 г. на събор в Константинопол по времето на патриаршеската катедра на Филотей Кокинос (1364–1376).[577] Той заемал този висок духовен пост на два пъти през периода 1375–1380 и през 1389–1390/91, 92 г., с известно прекъсване. За последната година на патриаршеството му има различни мнения. Ефрем умрял през юни 1400 г.[578] Той бил бележит църковен деец, исихаст и вероятно книжовник[579].

Житието на Ефрем предлага следното сведение, свързано с Филипопол: „Когато агаряните нападнаха Света гора, много злини направиха. Оттук с някои от учениците си заминава и близо до Филиповия град (=Филипопол, Пловдив), и в един Ибровски (=Хебърски) остров се поселил, а на манастира, който е близо там, става наставник."[580] В руско-сръбски препис, издаден от Ст. Новакович, този пасаж гласи: „...Но седбина тако, и наступе агаряни на Святу Гору, и много зла опровергну. И отдатле поће с некимь одъ ученика нѣгови, и близъ Псипова града у нѣки манастирь Ибровски островъ исели се, и тамо га поставе у нѣки манастиръ настоятелем."[581]

На въпросите, които поставя този пасаж, вече е даден отговор в научната литература. „Ибровски остров" се тълкува като о. Имброс в Егейско море, а Псипос – като градче на този остров, но в действителност такъв топоним на о. Имброс не съществува[582]. Авторът на новата публикация на Житието на Ефрем и неговия превод на новобългарски приема, разбира се, съвсем правилно, че градът е Филипопол, тъй като в житието изрично е казано „Филиповия град", а „Ибровски остров" приема за „Хебърски остров" – остров на р. Марица. Аналогията е ясна – тръгва се от името на р. Марица „῞Εβρος", фонетична транскрипция – „Еврос", „Хеброс". Извършена е трансмисия от съществителното Хебър и се е стигнало до определението „ибровски", т.е. остров на р. Марица. Славянското название на р. Марица, изписано „Μαρίτζας", се среща например в два типика: на константино-

полския манастир „Пантократор“[583] и на манастира „Св. Богородица Космосотира“[584] до гр. Енос. И двата се датират към средата на XII в.[585] Георги Акрополит написал своята История „Χρονικὴ συγγραφή“ през втората половина на XIII в. и в нея на няколко места изрично подчертава: „τὸν ποταμὸν Ἕβρον...Μαρίτζαν δὲ καλούμενον χωριτικῇ διαλέκτῳ...“[586] (...реката Еврос, наричана на местното наречие Марица). Теодор Скутариот в своята Обзорна хроника „Σύνοψις χρονική“, написана вероятно през 1282 г., нарича в повечето случаи реката само със славянското ѝ название „Μαρίτζας“[587], като се среща и гръцкото ѝ име Еврос. (Разбира се, само названието „Ἕβρος“ за р. Марица продължава да се употребява от някои автори от XIV в. като Георги Пахимер и Йоан Кантакузин. Името „Ибър“ се е запазило за горното течение на р. Марица). Житието на патриарх Ефрем на старобългарски е съставено в самото началото на XV в. и би трябвало да се използва названието Марица, след като от средата на XII в. това име е в обръщение и се налага все повече, дори и в част от гръцките текстове. Поради това не е много уместно прилагателното „ибровски“ да се тълкува като свързано с гръцкото име на реката Хеброс, въпреки че на пръв поглед това е правдоподобна версия. Според мен един вариант на решение в този случай, може би по-близък до действителното съдържание на сведението, е да се свърже „ибровски“ с „иверски“. В гръцкия византийски език (например в типика на Бачковския манастир „Св. Богородица Петрицонитиса“) Грузия, грузинци, грузински имат следните форми: Ἰβηρία, Ἰβήρ, ἰβηρικός[588] (Иверия, иверски; Иберия, иберски). Знаем, че манастирът е бил назоваван „иверски“, тъй като самият Григорий Бакуриан нарича себе си „произхождащ от източните области от преславното племе на „иверийците“ (грузинците), а един от трите езика, на който е написан типикът, също е грузински. Както бе посочено, има достатъчни основания да се предполага, че в този манастир наред с грузинските имало и арменски монаси, но определено в типика той е назован грузински, а и обликът на манастира бил предимно грузински, особено след отстраняването на арменското присъствие в него.

Бачковският манастир се оказва средище на грузинската средновековна духовна култура с редица постижения на някои от духовните лица, водили своя отшелнически живот в тази обител[589]. (В документи от самата императорска канцелария през 1170 и 1172 г. той бил назоваван и „арменски“ манастир във Филипопол или тема Филипопол. Недълго след това обаче споменът за него като арменски бил заличен, за да бъде отбелязан през 1189 г. като манастир с игуменивериец). Напълно е възможно в Житието на Ефрем под определението „ибровски остров“ да се има предвид манастирът „Св. Богородица Петрицонитиса“ край Бачково. Тук понятието „остров“ е употребено в преносен смисъл, като се има предвид какво изключително строго правило било залегнало в типика, а именно – да не се допускат в манастира гръцки монаси, също така пълният и неотменим имунитет на манастира и забраната за филипополския митрополит да извършва каквато и да е намеса в неговите работи. През втората половина на XIV в., а положително и порано той вече не бил така затворена обител и по всяка вероятност духовникът Ефрем отишъл именно там, но все пак за тогавашните духовници манастирът бил като „остров“. Последният издател на житието в български превод също засяга въпроса за мястото и значението на Бачковския манастир, като подчертава неговата роля в края на XIV в. на духовен център с исихастка насоченост, както и неговото българизиране през този период[590]. Поради това смятам, че бъдещият сръбски ар-

хиепископ Ефрем е отседнал в средата на XIV в. в Бачковския манастир „Св. Богородица Петрицонитиса".

Разпространението на монофизитизма и антихалкедонизма, основата на различията между официалната Източноправославна църква и арменското вероизповедание дават основание Й. Иванов да предполага, че арменците-монофизити имали свой манастир през XII в. във Филипопол[591], но той не посочва въз основа на кой източник достига до такова заключение. По принцип това е напълно възможно, и то манастирът би бил свързан с Арменската църква в града, която имала монофизитски позиции.

Прегледът на християнските храмове в Пловдив през разглежданата епоха е красноречива илюстрация в повечето случаи за приемствеността през вековете на сакралните топоси на територията на Пловдив, които били култови центрове на религиозен живот в този забележителен град през Античността и Средновековието, а също и в съвременността.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изказвам благодарност на проф. Маргарита Тачева, проф. Александра Милчева и доц. Диляна Ботева за ценните указания относно езическите култове във Филипопол през III–IV в.

[2] Т а ч е в а. История, с. 210.

[3] S p e i d e l, P., Al. D i m i t r o v a-M i l č e v a. The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity. – Aufstieg and Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Rome im Spiegel der Neueren Forschung. 2. Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1978, 1542–1555.

[4] За религиозния синкретизъм в Тракия през римската епоха вж.: V e n e d i k o v, Iv. Le syncretisme religieux en Thrace à l'époque romaine. – In: Acta Antiqua Philippopolitana. Studia archaeologica, 1963, 153–169.

[5] Т а ч е в а. История, с. 231.

[6] Д о б р у с к и, В. Материали по археологията на България. – СНУНК, 16–17, 1900, с. 52, № 4. За Върховния бог на траките вж.: Б о т е в а. Тракийският Херос, 23–27.

[7] Т о д о р о в. Паганизмът, с. 48.

[8] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 932, 949, 950.

[9] Пак там, No 949.

[10] Пак там, No 950.

[11] Пак там, No 965, 966.

[12] Пак там, No 984.

[13] Пак там, No 980.

[14] Г о ч е в а. Религиозният живот, 108–109.

[15] Г о ч е в а, Зл. Култът на Аполон в Тракия. Дисертация за присъждане на научна степен „кандидат на историческите науки" (Автореферат). С., 1976, 12–13; Религиозният живот, 105–106.

[16] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, № 917, 918, 920, 923, 943, 998, 1002; М у ш м о в. Антични монети, с. 200, табл. XI, № 463; табл. XIII, № 467; Г е р а с и м о в. Монети, № 1–3, с. 118; № 7, 9, с. 123; № 10, с. 126; Г е р а с и м о в, Т. Бележки върху Питийските и Кендрисийски игри във Филипопол. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, 289–302; G o č e v a, Zl. Le culte d'Apollon en Thrace. – Pulpudeva. Plovdiv, 1, 1974, p. 222.

[17] Г е р а с и м о в. Монети, № 7, 8, с. 123; № 10, 125–126; № 11, 127–128; Г о ч е в а. Религиозният живот, 103–105.

[18] Т о д о р о в. Паганизмът, с. 58; М у ш м о в. Антични монети, с. 200; Г е р а с и м о в. Монети, с. 127. За култа към Аполон в Мизия и Тракия, включително и във Филипопол у: T a č e v a, M. Über Götterepitheta in den griechischen Inschriften aus Moesia Inferior und Thracia. – BHR, 1978, No 3, 52–65; Т а ч е в а. Култът, 23–30; За свързването на култа на Херос с Аполон във Филипопол вж.: Г о ч е в а. Религиозният живот, с. 104.

[19] Г о ч е в а. Религиозният живот, с. 104.

[20] В е н е д и к о в. Тракийският конник, 7–8; Т а ч е в а. Култът, с. 5; Г о ч е в а. Религиозният живот, 105–106.

[21] Т а ч е в а. Култът, 29–30.

[22] А п о с т о л и д и с, К. М. Неиздадени или неизтълкувани надписи от Пловдив и околностите му. – ГНБП, 1927, с. 185, 187; Г е р а с и м о в. Монети, с. 124.

[23] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 971; М у ш м о в. Антични монети, с. 201.

[24] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 946.

[25] Г е р а с и м о в. Монети, с. 124.

[26] Т о д о р о в. Паганизмът, с. 75. Едно от най-ярките изображения на тази триада богове с определено предназначение и специфични атрибути се открива в прочутия филипополски фриз, известен още като „Фриз на здравеносните божества“, отнасящ се към времето на Марк Аврелий (161–180). Това е дало основание да се изкаже мнението, че фризът е украсявал вероятно храм на Асклепий във Филипопол, който бил разрушен по време на готското нашествие през 250–251 г. и поради това самият фриз бил използван вторично. Вж.: Д я к о в и ч, Б. Фризът на здравеносните божества на Тракия и култът на Ескулап в Пловдив. – ГНБП, 1921, 145–147. Други автори смятат, че липсват сведения за светилище на Асклепий: М у ш м о в. Антични монети, с. 205. Т. Стоянов, без да оспорва, че на фриза са изобразени Асклепий, Хигия и Телесфор, отхвърля възможността за представяне на здравеносните божества, тъй като в многофигурната композиция не е представен главният филипополски култ – Аполон. Той отнася горния фриз към светилище на Артемида в града на Небет тепе: С т о я н о в. Фризът, 25–29. Последното тълкуване на фриза е на М. Тачева. Тя го представя като „исторически“ императорски релеф, който не може да бъде свързан с украсата на храм на Асклепий и Артемида. В алегоричната семантика на фигурите от филипополския фриз Диоскурите трябва да се свържат с Комод, сина на император Марк Аврелий, и неговата майка Фаустина. Фризът е изработен във връзка със събитие, случило се във Филипопол с младия Комод вероятно през 175 г., и е част от украсата на архитектурен обект в чест на победата на императора и неговия син. Вж: Т а ч е в а, М. За „Фриза на здравеносните божества“ от Филипопол и семантиката на неговите изображения. – Векове, 1989, № 2, 20–23.

[27] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 945, 964.

[28] Пак там, No 934.

[29] Пак там, No 970.

[30] М у ш м о в. Антични монети, с. 203.

[31] D u m o n t, A. Inscriptions et monuments figurés de la Thrace. – Mélanges Dumont-Homolle, 1892, № 16, p. 438.

[32] T s o n t s c h e v, D. Le sanctuaire thrace près de Batkoun. Sofia, 1941.

[33] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 967, 984; Д я к о в и ч, Б. Барелефите на трите нимфи и група със Зевс и Хера. – ГНБП, 1922, 2–16.

[34] Д я к о в и ч. Фризът, с. 149. Авторът вижда в една от фигурите богинята Деметра. С т о я н о в. За интерпретацията, 27–28. Този автор оспорва мнението на Б. Дякович.

[35] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 932.

[36] М у ш м о в. Антични монети, с. 198.

[37] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 944.

[38] М у ш м о в. Антични монети, с. 197.

[39] Б о т у ш а р о в а, Л. Три документа за историята на римския Филипопол. – Археология, 1968, № 2, 48–49.

[40] C o n č e v. Iconographie, 197–198.

[41] К о л е в, К. Монетите като извор за историята на Пловдив. – Археологически проучвания на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, 72–74, 77–78, обр. 28, 32.

[42] Ф о л, А. Тракийският Дионис. Книга I. Загрей. С., 1991, 7–20; Тракийският Дионис. Книга II. Сабазий. С., 1994.

[43] М у ш м о в. Антични монети, с. 200; Г е р а с и м о в, Т. Храм на Дионис върху една монета от Филипопол. – Разкопки и проучвания, 4, 1949, 189–193.

[44] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 931, 957, 1004.

[45] Пак там, № 942–954, 960–964, 967, 972–979, 983; Г о ч е в а. Религиозният живот, 103–105.

[46] Д я к о в и ч, Б. Барелефи на „Тракийския конник“. – ГПНБ, 1924, 136–174.

[47] Т о д о р о в. Паганизмът, с. 114; В е н е д и к о в. Тракийският конник, 7–8.

[48] Б о т е в а. Тракийският Херос, с. 25.

[49] В е н е д и к о в. Тракийският конник, с. 9, 12–14.

[50] Т а ч е в а. История, 223–224.

[51] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове (Eastern Cults in Moesia Inferior and Thrace (5th Century B.C.–4. Cent. A.D.). Leiden, 1983).

[52] Пак там, с. 5, 13–116, 117–344, 345–459.

[53] Пак там, I, № 38, 39, 68–69.

[54] Пак там, II, № 106–115, 129, с. 219, 224, 225.

[55] К а ц а р о в, Г. Принос към историята на древна Тракия. – ИИБИ, 5, 1954, с. 67.

[56] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, 239–245; История, 224–226.

[57] Вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 5 „Християнските храмове в Пловдив през Средновековието".

[58] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, 244–245; История, 226–227; П о п о в, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981. Нова обобщаваща интерпретация на култа на Артемида: Б о т е в а, Д. Проблеми на тракийската история и култура. Нов поглед върху сведенията на Херодот и Тукидит. С., Изд. къща „Гутенберг", 2000, 89–104.

[59] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, III, № 17, 18, 267–271, 282–285; За култа към Сабазий като Дионис-Сабазий вж.: Ф о л, А. Тракийският Дионис. Книга II. Сабазий. С., 1994.

[60] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, с. 285.

[61] Пак там, IV, № 13, 14, 15, 317–318; Б о т е в а. Тракийският Херос, с. 25; B o t e v a, D. À propos des „secrets" du Cavalier Thrace. – Dialogues d'Histoire Ancienne, 26, 2000, № 1, p. 115.

[62] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, с. 334.

[63] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 918.

[64] Н а й д е н о в а. Митраизмът във Филипопол, с. 96.

[65] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, с. 440, 441, 509; Н а й д е н о в а. Митраизмът във Филипопол, 97–98.

[66] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, с. 463.

[67] Т а ч е в а. Власт и социум, 54–56.

[68] Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове, 464–465.

[69] Пак там, 465–466.

[70] Menologium Basilii II, col. 185 A (ГИБИ, IV, с. 54); L e Q u i e n. Oriens, I, col. 1740; Ц у х л е в. История, с. 10; С н е г а р о в. История, I, 361–362, 609, 623; II, 94–95, 123; С ъ б е в. Самостойна църква, с. 73.

[71] Деяния на светите апостоли, гл. 16, 7–12; гл. 17, 1–16; Послание на св. Апостол Павел до римляните, гл. 15, 18–19; Първо послание до солуняните, 1, 6–8; С ъ б е в. Самостойна църква, с. 73.

[72] С н е г а р о в. История, I, с. 371; Ц у х л е в. История, с. 11 и сл.

[73] Ц у х л е в. История, 12–14; С ъ б е в. Самостойна църква, с. 73.

[74] V e l k o v. Cities, p. 245, 293. Вж. тук, Дял втори, Пета глава „Религия и църква", § 3. „Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в."

[75] D a r r o u z è s. Notitiae, passim. Нотициите ще бъдат цитирани по това издание. Част от тях в български превод от по-стари издания се съдържа в ГИБИ, III, 186–196; IV, 146–165; V, 242–244. Трябва да се отбележи, че нотициите невинаги стриктно отразяват църковноадминистративното деление в империята и представеното в тях невинаги хронологически отговаря на действителното състояние в църковната администрация. Поради това почти винаги се налага консултация с други извори, най-вече свързани с политическата история на Византия, а също и на България.

[76] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia № 1, p. 205.

[77] Пак там, с. 212.

[78] J i r e č e k. Heerstraße, p. 156; Ш к о р п и л. Бележки, с. 55, 99; B e š e v l i e v, V. Wo lag die Bischofsitz Diokletianopolis in Thrakien. – Linguistique Balkanique, 9, 1964, 49–57.

[79] Г а г о в а. Тракия, 203–204; S o u s t a l. Thrakien, 245–246. Относно локализирането на Диоклетианопол е изказано и мнението, че може да се намира между Берое и Филипопол, някъде около Чирпан, въз основа на сведението на Теофилакт Симоката: И р е ч е к. Пътувания, с. 441. Това становище е оспорено от П. Мутафчиев като несъстоятелно и не се поддържа вече в историографията: М у т а ф ч и е в. География, с. 208.

[80] S i m o c a t t a, II, 17, 103–104 (ГИБИ, II, с. 310).

[81] M a n s i, III, 38 D, 42 A, 45, 133; VII, 543; IX, 176 B, 392 C; М у т а ф ч и е в. География, с. 209.

[82] М у т а ф ч и е в. География, 209–210; Г а г о в а. Тракия, с. 292.

[83] Освен тракийския Диоспол, през I в. съществували още три града със същото име, но намиращи се съответно в Палестина, Горен и Долен Египет. Първият бил седалище на автокефален епископ, а другите два също били епископски центрове. За тях вж.: М у т а ф ч и е в. География, с. 211, бел. 22.

[84] И р е ч е к. Пътувания, с. 739; Ш к о р п и л. Бележки, 46–47; T o m a s c h e k. Zur Kunde, p. 322.

[85] М у т а ф ч и е в. География, 210–211; Г ю з е л е в, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. С., 1976, 43–48; S o u s t a l. Thrakien, p. 247.

[86] Г а г о в а. Тракия, с. 205.

[87] I o a n n e s M a l a l a s, p. 436, 6; T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 11–17, p. 177 (ГИБИ, III, 236–237).

[88] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 2, 18–19, 217, 227.

[89] Пак там, Notitia No 3, с. 23, 31, 231, 242.

[90] Пак там, Notitia No 4, 44–45, 249, 259.

[91] Пак там, Notitia No 3, p. 32.

[92] Пак там, с. 242; М у т а ф ч и е в. География, 211–214.

[93] Ще се въздържа от цитиране на конкретните места в изворите, тъй като те са твърде много, а и в хода на цялостното изложение многократно се спирам върху Берое. Изложение от гледна точка на историческата география за Берое в средновековната българската история вж.: Г а г о в а. Тракия, 178–182; S o u s t a l. Thrakien, 203–205.

[94] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 467–468 (ГИБИ, III, с. 277, 281). Първото сведение се отнася до разгрома на византийците начело с император Константин VI през 792 г. от българския хан Кардам, а второто – до поражението на император Никифор I Геник през 811 г. от българите начело с хан Крум. Името на крепостта се среща и като Μαρκέλαι и още като Marcellae.

[95] М у т а ф ч и е в. География, с. 212; З л а т а р с к и. История, I, ч.1, 271–272.

[96] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, VII. 6, p. 105 (ГИБИ, VIII, с. 69).

[97] Н е д к о в. Идриси, с. 85.

[98] За крепостта Голое вж.: Г а г о в а. Тракия, 196–198.

[99] М у т а ф ч и е в. География, с. 212; S o u s t a l. Thrakien, 348–349.

[100] J i r e č e k, C. Archäologische Fragmente aus Bulgarien. – Archäologischepigraphische Mitteilungen, 10, 1886, p. 158, n. 22; Ш к о р п и л, К. О земляных укреплениях и окопах. – ИРАИК, X, 1905, с. 564; Т ъ п к о в а-З а и м о в а. Крепости, с. 48; К о л е д а р о в. География, I, 8–9; М о м ч и л о в, Д. Карнобатската крепост Маркела. – ИПр, 1986, No 9, 57–65; А л а д ж о в, Ж., Ц. Д р а ж е в а, Д. М о м ч и л о в. Крепостта Маркела край Карнобат. – АОР, Кърджали, 1989, 127–128; Г а г о в а. Тракия, 241–243.

[101] Г а г о в а. Тракия, с. 201, 236, 239.

[102] М у т а ф ч и е в. География, с. 213; D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 3, p. 242; К. Гагова представя различните позиции по въпроса за тези три епископии и най-вече отказа на изследователите да ги приемат за действително съществуващи, но не изказва своето мнение по въпроса: Г а г о в а. Тракия, с. 239.

[103] М у т а ф ч и е в. География, с. 213. Ж. Дарузес също се съмнява в достоверността на нотиция № 3 и приема, че този град е идентичен с град Котор в Далмация: D a r r o u z è s. Listes épiscopales, p. 57.

[104] М у т а ф ч и е в. География, с. 212.

[105] C a r i l e. Partitio, p. 220, 268.

[106] Ц у х л е в. История, с. 78.

[107] М у т а ф ч и е в. География, с. 212.

[108] Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἱστορία, σ. 200.

[109] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 4, p. 44. В. Грюмел предполага за същата нотиция, че е съставена между 848 и 858 г.: G r u m e l, V. La „Notitia“ de Basile de Ialimbana. Essai sur la date de composition. – REB, 19, 1961, 198–207. В случая възприемам мнението на Ж. Дарузес.

[110] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 4, p. 249, 259.

[111] Пак там, Notitia No 5, с. 264; No 6, с. 268.

[112] М у т а ф ч и е в. География, с. 215.

[113] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 7, p. 55.

[114] Пак там, с. 56.

[115] Пак там, с. 78. Това мнение се поддържа и от Б. Николова, която определя като начална дата 879, а като крайна – 901 г.: Н и к о л о в а, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). С., 1997, с. 15.

[116] M a n s i, XVII[a], col. 376, 377.

[117] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 7, p. 272.

[118] Пак там, Notitia, № 7, c. 285; К ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 15; Г а г о в а. Тракия, с. 276.

[119] Б е ш е в л и е в. Надписи, с. 152, надпис № 41, 6.

[120] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, X, IV, p. 203 (ГИБИ, VIII, c. 111).

[121] М у т а ф ч и е в. География, с. 216.

[122] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, X, 4, p. 203 (ТИБИ, VIII, c. 111). И р е ч е к. Пътувания, с. 759; Heerstraße, p. 73; М у т а ф ч и е в. География, с. 218.

[123] Ш к о р п и л. Бележки, с. 35; В е л к о в. Стари селища, с. 185; З л а т а р с к и. Известия за българите, 444–445, бел. 109; История, I, ч. 1, с. 387; Б е ш е в л и е в. Надписи, № 31, с. 157; Географията, с. 63; К о л е д а р о в. География, I, 34–36, 44; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 155; Г а г о в а. Тракия, 153–154; S o u s t a l. Thrakien, p. 168.

[124] М у т а ф ч и е в. География, с. 218.

[125] J i r e č e k. Heerstraße, p. 73. Д. Цухлев посочва, че локализацията на Литица при Димотика не е убедителна и трябва да се търси другаде: Ц у х л е в. История, с. 368.

[126] Г а г о в а. Тракия, с. 238.

[127] К ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 12.

[128] М у т а ф ч и е в. География, с. 219; В е л к о в, Ив. Прочути крепости. С., 1938, 69–79; К о л е д а р о в. География, I, с. 44; Д е л и р а д е в. Принос, II, с. 21; К л и с у р о в, С. Лютица – древен град-крепост и средновековна епископия. – Духовна култура, 6, 1984, 28–29; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 155; Administration, p. 11; S o u s t a l. Thrakien, p. 336; Г а г о в а. Тракия, 238–239.

[129] C a n t a c u z e n u s, p. 355 (ГИБИ, X, c. 351).

[130] D a r r o u z è s. Notitiae, p. 402, 409, 413.

[131] Б е ш е в л и е в. Надписи, с. 148

[132] Пак там, с. 148, надпис № 31.

[133] A n n e C o m n è n e. Alexiade, II, X, IV, p. 203 (ГИБИ, VIII, c. 111).

[134] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ἐπαρχία, 68–69; К ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 32.

[135] J i r e č e k. Heerstraße, p. 73; Пътувания, с. 759. След К. Иречек това мнение се поддържа от: Ш к о р п и л. Бележки, с. 33; З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 554; Ц у х л е в. История, с. 368; S o u s t a l. Thrakien, p. 448.

[136] М у т а ф ч и е в. География, 220–222.

[137] К о л е д а р о в. География, I, с. 44; Г а г о в а. Тракия, 296–297.

[138] И р е ч е к. Пътувания, с. 759.

[139] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ̓ἐπαρχία, σ. 69.

[140] М у т а ф ч и е в. География, 223–224.

[141] К о л е д а р о в. География, I, с. 34, 44. К. Гагова смята, че изворите не дават възможност за каквато и да е окончателна идентификация: Г а г о в а. Тракия, с. 237.

[142] M a n s i, XVII, 376 E.

[143] К ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 15; М у т а ф ч и е в. География, 224–225.

[144] Г а г о в а. Тракия, с. 193.

[145] Поради единственото споменаване на тази епископия и отсъствието ѝ в други извори следните автори не се ангажират да локализират Влепту: J i r e č e k. Heerstraße, p. 73; З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 554; Ц у х л е в. История, с. 369; М у т а ф ч и е в. География, с. 225; Г а г о в а. Тракия, с. 193.

[146] К о л е д а р о в. География, I, с. 44; S o u s t a l. Thrakien, p. 209.

[147] И р е ч е к. Пътувания, с. 766. Авторът посочва, че има идентичност, но не идентифицира изрично Драмица със с. Драма; по-категорично това прави Д. Ц у х л е в. История, с. 369; З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 554; Д е л и р а д е в. Принос, I, с. 113; К о л е д а р о в. География, I, с. 44. П. Мутафчиев изразява съмнение относно локализацията на Драмица при тогавашното турско село Драма, но все пак предполага, че епископията се е намирала някъде там: М у т а ф ч и е в. География, 225–226.

[148] Т ъ п к о в а-З а и м о в а. Крепости, с. 48; G j u z e l e v. Konstantia, p. 159; К. Гагова, въпреки че допуска в този район да се е намирала епископията Драмица, подчертава липсата на някакви сигурни аргументи за категоричната ѝ локализация: Г а г о в а. Тракия, с. 207; S o u s t a l. Thrakien, 253–254.

[149] Г а г о в а. Тракия, с. 217.

[150] L e Q u i e n. Oriens, I, col. 1168; M a n s i, XVII, I, 377 c.

[151] L a u r e n t. Le Corpus, No 690, p. 522.

[152] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2190, p. 146; M i k l o š i c h et M ü l l e r. Acta et diplomata, I, 190; A s d r a c h a. Administration, p. 11.

[153] J i r e č e k. Heerstraße, p. 73; Ц у х л е в. История, с. 369; З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 554.

[154] М у т а ф ч и е в. География, 227–228

[155] К о л е д а р о в. География, I, с. 44; G j u z e l e v. Konstantia, p. 159.

[156] A s d r a c h a. Les Rhodopes, 155–156, n. 2; Administration, p. 11; S o u s t a l. Thrakien, p. 286; Г а г о в а. Тракия, с. 217.

[157] A s d r a c h a. Administration, p. 11.

[158] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r. Historia, p. 105 (ГИБИ, III, с. 231).

[159] Б е ш е в л и е в. Надписи, № 2, 108–109.

[160] G j u z e l e v. Konstantia, p. 166.

[161] Б е ш е в л и е в. Надписи, № 41, 152–154.

[162] Н е д к о в. Идриси, с. 47.

[163] Historia peregrinorum, p. 147 (ЛИБИ, III, с. 237); Expeditio Friderici, p. 63 (ЛИБИ, III, с. 283).

[164] C h o n i a t e s. Historia, p. 532 (ГИБИ, XI, с. 66).

[165] J i r e č e k. Heerstraße, p. 73; Пътувания, с. 172.

[166] T o m a s c h e k. Zur Kunde, p. 326. В. Златарски локализира Констанция на десния бряг на р. Марица, на юг от с. Оваджик (дн. Поляново, Хасковско): З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 445, бел. 109, с. 554; История, I, ч. 1, с. 387; III, с. 42. П. Мутафчиев свързва Констанция с областта на Хасково и Харманли. Авторът приема мнението на В. Томашек и отхвърля локализацията на средновековната Констанция при Костенец: М у т а ф ч и е в. География, с. 228.

[167] В е л к о в, И. Старата Констанция. – ИИД, 19–20, 1944, 121–124; Д е л и р а д е в. Принос, I, с. 56, 57; II, с. 77, 78, 81.

[168] К о л е д а р о в. География, I, с. 29, 34–36; II, с. 42; G j u z e l e v. Konstantia, 115–169; S o u s t a l. Thrakien, p. 314; Г а г о в а. Тракия, 223–225.

[169] Г а г о в а. Тракия, с. 188.

[170] Пак там.

[171] И р е ч е к, К. Княжество България, Пловдив, 1899, ч. II, с. 390; З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 554; История, I, ч. 2, с. 268, бел. 135; Ц у х л е в. История, с. 369; К о л е д а р о в. География, I, с. 8, 44.

[172] П. Мутафчиев отбелязва, че не се срещат никакви данни за съществуването на Великия, освен в нотициите: М у т а ф ч и е в. География, 228–229.

[173] И в а н о в. БСМ, с. 565; G a u t i e r, P. Clément d'Ohride évêque de Dragvista. – REB, 1964, No 22, 205–207; S o u s t a l. Thrakien, 197–198.

[174] D a r r o u z è s. Notitiae, p. 304.

[175] К о л е д а р о в. Климент Охридски, с. 152.

[176] И л и е в, И. Бележки върху биографията на Климент Охридски. – ИПр, 1984, № 1, 102–104; I l i e v, I. La mission de Clément d'Ohrid dans les Terres sud-ouest de la Bulgarie médiévale. – EH, 1985, No 13, 63–64.

[177] М у т а ф ч и е в. География, с. 229; L e m e r l e. Philippes, p. 260.

[178] L a u r e n t. Le Corpus, V, 1, No 714; V, 3, No 1775; Acta Innocentii, No 191, p. 424.

[179] Г а г о в а. Тракия, с. 184.

[180] И р е ч е к. Пътувания, с. 449; Ц у х л е в. История, с. 369; З л а т а р с к и. Известия за българите, с. 554; М у т а ф ч и е в. География, с. 229; К о л е д а р о в. География, I, с. 44.

[181] Т ъ п к о в а-З а и м о в а. Крепости, с. 48.

[182] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2190, p. 146.

[183] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 109 (ГИБИ, VIII, с. 184).

[184] C a n t a c u z è n u s, II, III, 70, 426–427.

[185] И р е ч е к. Пътувания, с. 453; М у т а ф ч и е в. География, с. 229; A s d r a c h a. Les Rhodopes, p. 150; Г а г о в а. Тракия, 262–263; S o u s t a l. Thrakien, 395–396.

[186] М у т а ф ч и е в. География, с. 230.

[187] Пак там, с. 231.

[188] З л а т а р с к и. Известия за българите, 553–554; История, I, ч.2, с. 320.

[189] М у т а ф ч и е в. География, с. 232.

[190] З л а т а р с к и. История, I, ч. 2, с. 320, 336.

[191] Пак там, с. 320, бел. 72. Това мнение се поддържа и от П. Коледаров. Той смята, че В. Златарски е прав, поставяйки Филипопол и Берое (Ст. Загора) в пределите на българската държава, тъй като в противен случай Патриаршията не би пропуснала да възстанови митрополитските катедри в тези стари и важни средища. Според автора обстоятелството, че епархиите са във византийска територия, не е доказателство, че самият Филипопол е също в пределите на империята. Вж: К о л е д а р о в. География, I, с. 44. Становището на П. Коледаров не е основателно, защото в изворите никъде не става въпрос, че споменатите митрополитски средища не съществуват в диоцеза на Константинополската патриаршия, за да е необходимо те да бъдат възстановявани, особено що се отнася до Филипопол. Това разделяне на митрополията от епископиите е презумпция на горните двама автора. Що се отнася до Берое, тя дей-ствително е в пределите на българската държава като център на областта Загора, върната на България от Византия. И друго обстоятелство буди недоумение, а именно, че авторът приема новите локализации на епископиите Скутарион, Констанция, Влепту и Левки като близки до Филипопол, а не в далечната Адрианополска епархия и въпреки това продължава да отделя митрополитския център Филипопол от тях и да го поставя в пределите на българската държава, а епископиите му – във византийска територия.

[192] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 8, 85–87, p. 291.

[193] Пак там, Notitia No 9, 93–94, 304.

[194] Пак там, Notitia No 12, с.130, 349.

[195] Пак там, Notitia No 13, с.136, 353.

[196] Пак там, Notitia No 14, с. 154, 375.

[197] Пак там, Notitia No 10, с. 116; A s d r a c h a. Administration, p. 7.

[198] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 17, с. 184; No 18, с. 185, 407.

[199] Пак там, Notitia No 19, с. 189, 413.

[200] Пак там, Notitia No 20, с. 193, 417; Les Regestes, I, fasc. V, No 2606.

[201] D a r r o u z è s. Notitiae, Notitia No 20, p. 195; A s d r a c h a. Administration, p. 8.

[202] Житие на Теодосий Търновски, с. 458; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 136.

[203] Послание на апостол Павел до римляните, гл. 16, 14; Synaxarium, col. 194, 786; Menologium Basilii II, 144 c; L e Q u i e n. Oriens, col. 1155; Ц у х л е в. История, 14–15; М у т а ф ч и е в. География, с. 205; С ъ б е в. Самостойна църква, с. 73; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 202; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 130; S o u s t a l. Thrakien, p. 399; Г а г о в а. Тракия, с. 275; Жития на светци. С., Синодално издателство, 1974, с. 268.

[204] Ἀ ν τ ί μ ο υ Ἀ λ ε ξ ο ύ δ η. Ἀμασείας, μιτροπολ. Χρονολογικοὶ κατάλογοι, τῶν ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχιερατευσάντων κατ᾽ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Νεολόγος, ἐφημ. Κωνσταντινουπόλεως, 1891. Изследването на Антим Алексуди не ми е достъпно и го цитирам според Историята на К. Апостолидис: Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 202.

[205] S o u s t a l. Thrakien, p. 399.

[206] L a u r e n t. Une inscription, 1–16; B e š e v l i e v. Inschriften, № 207, 140–143; S o u s t a l. Thrakien, p. 399. А. Грегоар оспорва наличието на криптограма в надписа на Татиан, т.е. на трите енигматични знака ΩΠΗ, отговарящи на числото 888, под което се крие „Ἰησοῦς“: G r e g o i r e, H. Epigraphie gnostique. – La Nouvelle Clio, 1952, No 4, 374–377.

[207] M a n s i, III, 140 c; M i g n e. PL, X, col. 678 b; М у т а ф ч и е в. География, с. 205; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ μητρόπολις, σ. 8: Ἡ ἱστορία, σ. 202; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 131; И в а н о в а. Стари църкви, с. 483; V e l k o v. Cities, p. 246. S o u s t a l. Thrakien, p. 399; Г а г о в а. Тракия, с. 275.

[208] Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς, Ἡ ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 131.

[209] S o c r a t e s, col. 717 b; P o p e s c u, T. Importantia istorica a Sinodului IV ecumenie. Ortodoxia, III, 2–3, Bucuresti, 1952, 188–194; H a l k i n, F. Douze récits byzantins sur Saint Jean Chrysostom. – Subsidia Hagiographia, 60. Bruxelles, 1977, p. 224; L e Q u i n e. Oriens, I, col. 1156.

[210] Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; М у т а ф ч и е в. География, с. 205.

[211] И в а н о в а. Стари църкви, с. 483; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ μητρόπολις, σ. 8; Ἡ ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 131; S o u s t a l. Thrakien, p. 399.

[212] S o c r a t e s, col. 821a–824b, VII, 37 (ГИБИ, I, 48–49); D a r r o u z è s. Le traité, p. 173; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ μητρόπολις, σ. 8; Ἡ ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο ς. Ἡ ἱστορία, σ. 132. Троил вероятно е бил епископ на Констанция на о. Кипър през първата половина на V в. (ГИБИ, I, с. 206, бел. 205).

[213] ГИБИ, I, с. 206, бел. 206.

[214] Socrates, col. 821a–824b (ГИБИ, I, 48–49); Invectiva in Romam pro Formoso papa. – Migne. PL, 129, col. 834 b (ЛИБИ, II, c.310); Auxilii de ordinationibus a Formoso papa factis libri duo. – Migne. PL, 129, col. 1062 (ЛИБИ, II, 312); Dagron. Naissance, p. 469.

[215] Socrates, col. 717b; Le Quien. Oriens, I, col. 1156.

[216] Le Quien. Oriens, I, col. 1156; Иванова. Стари църкви, с. 483; Darrouzès. Le traité, p. 173; Soustal. Thrakien, p. 399.

[217] 'Αντίμου 'Αλεξούδη. Κατάλογοι (според К. Апостолидис): 'Αποστολίδης. 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχος. 'Η ἱστορία, σ. 131.

[218] ACO, II, 1, 1, p. 57; Mansi, VI, col. 942 d, VII, col. 13 d, 139 c, 710; Le Quien. Oriens, I, col. 1157; Honigmann, E. The Original Lists of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon. – Byz., 16, 1942–1944, p. 51; 'Αποστολίδης. 'Η μητρόπολις, σ. 8; 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχος. 'Η ἱστορία, σ. 132; Velkov. Cities, p. 246; Soustal. Thrakien, p. 399.

[219] Hefele, C., H. Leclercq. Histoire de Conciles, II, 1907, 1121; 'Αποστολίδης. 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχος. 'Η ἱστορία, σ. 132.

[220] Mansi, VII, col. 523, 542–543, 789 b; ACO, II, 1, 2, p. 4, 95, 143; Le Quien. Oriens, I, col. 1157; Иванова. Стари църкви, с. 483; 'Αποστολίδης. 'Η μητρόπολις, σ. 8; 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχος. 'Η ἱστορία, σ. 132; Soustal. Thrakien, p. 399.

[221] Mansi, XVII, I, col. 513 a; Le Quien. Oriens, I, col. 1157; Иванова. Стари църкви, с. 483; 'Αποστολίδης. 'Η μητρόπολις, σ. 8; 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχος. 'Η ἱστορία, σ. 132; Velkov. Cities, p. 246. Този епископ може да е на Филипи, тъй като е споменат така: „. . . Νικολάου Φιλίππων. . . ".

[222] Schlumberger. Sigilographie, No 2, 116–117; Laurent. Le Corpus, V.1, № 685, p. 519.

[223] Г. Шлюмберже отнася този печат към епохата на Комнините, което В. Лоран оспорва: Schlumberger. Sigilographie, No 2, 116–117.

[224] Laurent. Le Corpus, V.1, p. 519.

[225] Schlumberger. Sigilographie, No 3, p. 117.

[226] Πάλλη, Γ. Α. καὶ Μ. Ποτλῆ. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμος. 5. Αθηνάις, 1855, σ. 19; 'Αποστολίδης. 'Η ἱστορία, σ. 203; Grumel. Les Regestes, I, fasc. 2, No 804.

[227] Димитров, В. Моливдовул на Теогност, митрополит на Филипопол от X–XI в., намерен в землището на с. Клокотница, Хасковско. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, № 2, 90–92; Jordanov. Corpus, 1, No 77. 4.

[228] Jordanov. Corpus, 1, No 77. 5.

[229] Ficker. Erlasse, p. 19; Soustal. Thrakien, p. 402. Досега в листата на митрополитите на Филипопол за X–XI в. фигурираха само трима йереи: Евтимий, Лазар и Василий (I), подредени в хронологичен ред: Σταμούλης. Συμβολή, p. 181; Gautier. La défense, p. 151. Появата на печати с легенди, показващи принадлежност на филипополски митрополити, вместиха в тази листа Теогност и Константин. За 1030–1040 г. се поставя митрополит Симеон, неизвестен досега, при което той се вмества между Евтимий и Лазар. Laurent. Le Corpus, No 687, p. 520. Σταμούλης. Συμβολή, σ. 181; 'Αποστολίδης. 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχος. 'Η ἱστορία, σ. 132. К. Апостолидис не познава митрополит Симеон и поставя пред митрополит Лазар за митрополит на Филипопол Евтимий, но Т. Влахос оспорва съществуването на тази личност. Т. Влахос също не включва в листата Симеон като митрополит на Филипопол.

[230] Gautier. La défense, 152–154, 160–167.

[231] Пак там, 153–154, 165–167; Soustal. Thrakien, p. 402.

[232] Пак там.

[233] Laurent. Le Corpus. V. 1, No 687, p. 520.

[234] Grumel. Les Regestes, I, fasc. 3, No 963, 965.

[235] Zacos, G., A. Veglery. Byzantine Lead Seals. 1, Basel, 1972, No 381, p. 218. Митрополит Василий отбелязват и авторите: 'Αποστολίδης. 'Η μητρόπολις, σ. 9; 'Η ἱστορία, σ. 203; Βλάχοσ. 'Η ἱστορία, σ. 132.

[236] Byzantine Seals. DO, 1. 68. 1; Jordanov. Medieval Plovdiv, p. 112, note No 10; Corpus, 1, No 77. 3.

[237] Orderic Vitalis, IX, 30–31.

[238] Schlumberger. Sigilographie, No 1, p. 116; 'Αποστολίδης. 'Η μητρόπολις, σ. 9.

[239] Anne Comnéne. Alexiade, III, XIV.8, 181–182 (ГИБИ, VIII, c. 138); Анна Комнина. Алексиада, с. 616, бел. 1475.

[240] ᾿Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ῾Η ἱστορία, σ. 203. Т. Влахос изказва съмнение относно годините 1140–1146 г. за катедрата на Константин, като посочва 1142 г., която той приема за начало на присъствието на Михаил Италик във Филипопол: Β λ ά χ ο σ. ῾Η ἱστορία, σ. 133.

[241] Личността на Михаил Италик е обект на проучвания в трудове, посветени както на византийската култура и църква, така и на по-специални студии и публикации, по-известните от които са: П а п а д и м и т р и у. Теодор Продром, 292–297; H é l i o p o l i s, G. ῾Ο μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Μιχαὴλ ᾿Ιταλικός. – Ορθοδοξία, 1951, No 20, 16–19; B r o w n i n g. The School, I, 184–197; G a u t i e r. Michel Italikos (passim); K a z h d a n, E p s t e i n. Byzantine Culture, p. 128, 131–132, 150–151, 155. Михаил Италик фигурира като митрополит на Филипопол и у следните автори: Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; ᾿Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ῾Η μητρόπολις, σ. 9; ῾Η ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο σ. ῾Η ἱστορία, σ. 133; S o u s t a l. Thrakien, p. 400; И в а н о в а. Старите църкви, с. 483.

[242] G a u t i e r. Michel Italikos, 15–16.

[243] T h e o d o r u s P r o d r o m u s, 1285 A, 1286 B, 1289 A.

[244] G a u t i e r. Michel Italikos, p. 16, 17–21.

[245] Пак там, 18–19; K a z h d a n, E p s t e i n. Byzantine Culture, p. 128, 150–151.

[246] P i t r a, J. Analecta novissima, 1–2. Tusculum, 1885, 481–482; P e t r u s D i a c o n u s. – M i g n e. PL, 173, 933 c; G a u t i e r. Michel Italikos, 21–22.

[247] T a n n e r y. Prodrome, p. 111; G a u t i e r. Michel Italikos, p. 24, 26.

[248] G a u t i e r. Michel Italikos, p. 26; С. Пападимитриу смята, че Италик е станал филипополски митрополит в 1144 или 1145 г., тъй като в началото на 1146 г. неговият покровител патриарх Михаил Куркуа бил вече в оставка: П а п а д и м и т р и у. Теодор Продром, с. 201.

[249] G a u t i e r. Michel Italikos, No 1, 59–60; No 42, 237–238.

[250] Пак там, No 35, 215–218; Β ά ρ ζ ο ς. ῾Η γενεαλογία, 1,No 65, 308–317.

[251] G a u t i e r. Michel Italikos, No 45, 296–301.

[252] C h o n i a t e s. Historia, 62–63 (ГИБИ, XI, 10–11).

[253] G a u t i e r. Michel Italikos, No 1, 59–60.

[254] Пак там, No 42, с. 237.

[255] Пак там, No 35, 215–218; Β ά ρ ζ ο ς. ῾Η γενεαλογία, σ. 316.

[256] G a u t i e r. Michel Italikos, No 45, 296–301; B r o w n i n g. The School, I, p. 183; II, p. 13.

[257] P a p a d o p o u l o s–K e r a m e u s. Analekta, 116–123; B e c k. Kirche, 618–619, 626–629.

[258] G a u t i e r. Michel Italikos, p. 297.

[259] B r o w n i n g. Correspondence, p. 296.

[260] Пак там, с. 287 (ГИБИ, VII, с. 137).

[261] Пак там.

[262] Пак там.

[263] A n n e C o m m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 179–182; C h o n i a t e s. Orationes, 185–200.

[264] B r o w n i n g. Correspondence, p. 287 (ГИБИ, VII, с. 138).

[265] П а п а д и м и т р и у. Теодор Продром, 206–208; B r o w n i n g. Correspondence, p. 296; G a u t i e r. Michel Italikos, p. 27.

[266] M i g n e. PG, 138, col. 56 d – 57 a.

[267] B r o w n i n g. Correspondence, p. 296.

[268] G a u t i e r. Michel Italikos, p. 27.

[269] Byzantine Seals. DO, I, 68. 2, p. 152. L a u r e n t. Le Corpus, V. 3, no 1765, 114–115. Н. Шаранков ми обърна внимание на стихотворната форма на текста.

[270] M i g n e. PG, 140, col. 180 c; L e Q u i e n. Oriens, I, col. 1158; C h a l a n d o n. Les Comnènes, p. 642; Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; ᾿Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ῾Η μητρόπολις, σ. 9; ῾Η ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο σ. ῾Η ἱστορία, σ. 133; S o u s t a l. Thrakien, p. 402.

[271] M i g n e. PG, 140, col. 260 a, 237 b, 268 c; C h a l a n d o n. Les Comnènes, p. 651, n. 6; Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; ᾿Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ῾Η μητρόπολις, σ. 9; ῾Η ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο ς. ῾Η ἱστορία, σ. 133; S o u s t a l. Thrakien, p. 402.

[272] Евангелие от Йоан, 14ts. 28; P e t i t. Documents, 465–67.

[273] I o a n n e s C i n n a m u s, VI, 2, 251–252; P e t i t. Documents, p. 465; C h a l a n d o n. Les Comnènes, p. 644.

[274] За Синода от 1166 г. вж.: N i c e t a e C h o n i a t a e Thesauri orthodoxae fidei. – M i g n e. PG, 140, col. 201–282. Василий (II) участва на две заседания – на 2 и на 6 май 1166 г.(пак там, col. 237–238, 255–256, 267–268); P e t i t. Documents, 465–474.

[275] P e t i t. Documents, p. 488; C h a l a n d o n. Les Comnènes, p. 651.

[276] G r u m e l. Les Regestes, I, fasc. 3, No 1112.

[277] 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 134. Изследователите на Константинополската патриаршия В. Грюмел, В. Лоран, Ж. Дарузес и други по-късни автори не споменават нищо за такъв митрополит.

[278] H e c h t. Byzanz, p. 68.

[279] Пак там, 68–69.

[280] S ĕ m p a d. Chronique, p. LXVIII, 634.

[281] G r u m e l. Les Regestes, I, fasc. 3, No 1179, 1180; Titulatur, II, p. 163, 180; D i e t e n. Erläuterungen, p. 167.

[282] C h o n i a t e s. Orationes, 185–200. Епископ и същевременно митрополит на Филипополската митрополия, Константин произхожда от знатната византийска фамилия Пантехни, чиито представители са част от византийската аристокрация през XI–XII в.: D i e t e n. Erläuterungen, 164–168; G e o r g e s et D è m è t r i o s T o r n i k è s. Lettres et discours. Introduction, texte, analyse, traduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1970, 49–52. В същия труд (с. 50) специално е упоменат митрополит Константин Пантехни. Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 108–141. Запазено е произведение на Константин Пантехни „Описание на лов на яребици и зайци“. Вж.: M i l l e r, E. Description d'une chasse à l'once par un écrivain byzantin du XIIe siécle de notre ère. – Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France, 6, 1872, 28–52; H u n g e r, H. Die Hochsprachiche profane Literatur der Byzantiner. Erster Band. München, 1978, p. 186. Фамилията Пантехни е обект на проучване и от А. П. Каждан. В анкетата на знатните византийски фамилии Пантехни се подреждат на 95-о място, като се има предвид, че са включени общо 257 византийски фамилии: К а ж д а н. Социальный состав, с. 111, 113, 118, 129, 137, 166, 151.

[283] Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 115–117, 126.

[284] G r u m e l. Les Regestes, I, fasc. 3, No 1179.

[285] Пак там, No 1180.

[286] 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, σ. 9; 'Η ἱστορία, σ. 203; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 133; S o u s t a l. Thrakien, p. 402.

[287] C h o n i a t e s. Orationes, p. 192. 12; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 117,133–134.

[288] C h o n i a t e s. Orationes, 194–196. 14–17; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 118–119, 135–137.

[289] C h o n i a t e s. Orationes, 189–191. 8–10; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Към историята, с. 74; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 119–121, 131–133.

[290] E u s t a t h i i M e t r o p o l i t a e Thessalonicensis Opuscula. Edidit Th. F. Tafel. Franegfurti ad Moenium, 1832, p. 42; W i r t h. Die Flucht, 82–85; G r u m e l, V. Sur la fuite et le retour de l'archevéque Eustathe de Thessalonique. – REB, 20, 1962, 221–224; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Към историята, с. 75.

[291] L e Q u i e n. Oriens, I, col. 1159; Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; 'Αποστολίδης. 'Η μητρόπολις, σ. 9; 'Η ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 135.

[292] V i l l e h a r d o u i n, II, § 401, 212–213; C h o n i a t e s. Historia, p. 627 (ГИБИ, XI, с. 85).

[293] M i k l o š i c h et M ü l l e r. Acta et diplomata, IV, p. 379; G r u m e l. Titulatur, II, p. 166, 180.

[294] L a u r e n t, V. Les signataires de Second synod de Vlachernes (été 1285). – EO, 1927, 26, No 4, p. 146; Faux Acte Synodal pour Monembasie. – REB, 21, 1963, p. 147; G r u m e l. Titulatur, II, p. 180.

[295] L a u r e n t. Les Regestes, V.1, No 1565; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, σ. 9; 'Η ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 135; S o u s t a l. Thrakien, p. 402.

[296] Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 135.

[297] B o i s s o n a d e, J. Fr. Anecdota graeca e condicibus regiis. 5. Parisiis, 1833, 278–281; A s d r a c h a. Administration, p. 7.

[298] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2010, 2032.

[299] A s d r a c h a, Administration, p. 7.

[300] Пак там, с. 6.

[301] В първото издание на актите на манастира „Кутлумуш“ се съдържа хрисовул на император Андроник II Палеолог от февруари 1322 г. С този хрисовул императорът потвърждава на манастира „Алипиу“ собствеността му върху неговите имоти – метоси при Стримон и близо до Иерисо. В документа след потвърждаващите формули следват подписите на трима духовници: митрополита на Халкедон и проедър на Маронея Теодул, митрополита на Драч Георги и митрополита на Филипопол Йоан ('Ιωάννης ταπεινὸς Φιλιππουπόλεως μητροπολίτης καὶ ὑπέρτιμος). Името на филипополс-

кия йерей е съпроводено от две прилагателни: „ταπεινός" – скромен, смирен, и „ὑπέρτιμος" – особено почитан. Във второто издание от 1988 г. на същите акти според тълкуването на документа Йоан е митрополит на Митилини, а не на Филипопол. Вж: Actes de Kutlumus, № 11, p. 64; G r u m e l. Titulatur, II, p. 181; A s d r a c h a. Administration, p. 8.

[302] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2119.

[303] H u n g e r, K r e s t e n. Das Register, p. 88, 47; Г ю з е л е в, Извори, № 30, 135, 137.

[304] A s d r a c h a. Administration, p. 7.

[305] Пак там, с. 8.

[306] M i k l o š i c h et M ü l l e r. Acta et diplomata, I, 146–148; D a r r o u z è s, Les Regestes, I, fasc. V, № 2149; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 135.

[307] K o u r o u s è s. St. I. Μανουὴλ Γαβαλᾶς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης 'Εφέσου (1271/2–1355/60) Α' –Τὰ Βιογραφικά, Athens, 1972, p. 14, 17 n. 5; p. 41, 245–248; A s d r a c h a. Administration, p. 9.

[308] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2190. Ж. Дарузес датира писмото през юни 1337 г.

[309] A s d r a c h a. Administration, p. 7.

[310] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2190. В изданието на В. Гюзелев на този извор с гръцкия текст и неговия превод на български писмото се датира през юни 1339 г.: Г ю з е л е в. Извори, № 35, 161–162.

[311] M i k l o š i c h et M ü l l e r. Acta et diplomata, I, p. 190; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 135.

[312] C a n t a c u z e n u s, II, III. 73, 444–445; II, III. 99. p. 609. 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 192; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, 135–136; A s d r a c h a. Administration, p. 9.

[313] Г о н и с. Търновският събор, 47–49.

[314] Житие на Теодосий Търновски, с. 458; D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2442; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, σ. 9; 'Η ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. Η ἱστορία, σ. 136.

[315] К. Апостолидис приема, че митрополитът на Филипопол според сведението на Йоан Кантакузин участвал в преговори с Йоан Палеолог през 1345 г. за помирението между двамата императори (Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог). Но този митрополит е на Филипи, а не на Филипопол. От друга страна, същият автор изказва мнението, че след преминаването на града през 1344 г. към българската държава, гръцкият митрополит се оттеглил в Константинопол, като запазил титлата си (обикновен титулярен митрополит без епархия), а на неговото място бил назначен от българите митрополит Мануил. Вж.: 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, 191–192. Според Т. Влахос митрополитът на Филипопол (всъщност на Филипи), който през 1345 г. участвал в пратеничествата до Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог, можел да изпълнява задълженията си, въпреки че градът бил под българска власт: Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 120–121. Д. Гонис аргументирано оспорва тези мнения, особено на Т. Влахос, и подчертава, че няма основание да се предполага оставането на гръцки митрополит във Филипопол, а също няма и сведения, че след 1344 г. градът бил отнет от България: Г о н и с. Търновският събор, 47–49.

[316] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2609.

[317] Пак там, с. 511.

[318] A s d r a c h a. Administration, p. 8. Длъжността „екзарх" съществува още през Античността и означава наместник на римския император в дадена провинция. Във Византийската империя длъжността „екзарх" се свързва преди всичко с дейността на Константинополската патриаршия. Екзархът е патриаршески делегат, получавал мандат на функционер първоначално почти единствено в помощ на църковната юрисдикция. По-късно, през XIII–XIV в., мандатът на екзарх включвал контрол над манастирите, фискален контрол, контрол над дисциплината на духовенството. Актите показват, че екзарсите били пряко подчинени на патриарха, към когото трябвало да отправят своите доклади. Институцията на екзархата съществувала в този вид до края на XIV в.: D a r r o u z è s, J. Recherches sur les Ὀφφίκια de l'église Byzantine. Paris, 1970, p. 128, 308.

[319] A s d r a c h a. Administration, p. 8.

[320] D a r r o u z è s. Les Regestes, I, fasc. V, No 2692, 2700; Actes de Kuthlumus, No 37, p. 141.

[321] A s d r a c h a. Administration, p. 9. К. Апостолидис и Т. Влахос също включват в листата на филипополските митрополити Дамян към края на XIV в., но го поставят в 1378 г.: 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, 9–10; 'Η ἱστορία, σ. 204; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 136. Смятам за по-достоверно отнасянето на този митрополит към 1386 г., тъй като той е споменат и със съответната титла.

[322] A s d r a c h a. Administration, p. 10.

[323] M i k l o š i c h et M ü l l e r, Acta et diplomata, II, p. 105; A s d r a c h a. Administration, p. 10. Т. Влахос също отбелязва този синодален акт, но не свързва споменаването на митрополита на Филипопол (без да цитира името му) с митрополит Дамян: Β λ ά χ ο ς, Η ἱστορία, σ. 136.

[324] Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, σ. 10; 'Η ἱστορία, σ. 205.

[325] A s d r a c h a, Administration, p. 10.

[326] D a r r o u z è s. Notitiae, p. 193, 417.

[327] Пак там, с. 195.

[328] Житие на Стефан Лазаревич, 271–272; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, σ. 10; Β λ ά χ ο σ. 'Η ἱστορία, σ. 136.

[329] P e t r i d e s, S. Documents sur la rupture de l'union de Florence. – EO, 14, 1911, p. 128, 205; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 205; Β λ ά χ ο ς. Η ἱστορία, σ. 136.

[330] 'Α ν τ ί μ ο υ 'Α λ ε ξ ο ύ δ η. Χρονολογικοὶ κατάλογοι; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, σ. 205; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, σ. 136.

[331] Μ υ σ τ α κ ί δ η ς. Κατάλογοι, σ. 222; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις, σ. 10; Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία, 136–137.

[332] G r u m e l. Titulatur, 157–164.

[333] Synaxarium, III, 910; D e l e h a y e. Saints, p. 192.

[334] Synaxarium, III, 910, 919–920; D e l e h a y e. Saints, 192–194.

[335] Synaxarium, III, 919–920.

[336] Пак там, 681–682 (ГИБИ, V, с. 289). Дризипара е тракийското название на с. Буюк Каращиран, на 40 км от средновековната крепост Булгарофигон, дн. Бабаески, Одринско. Вж.: S o u s t a l. Thrakien, p. 490.

[337] D e l e h a y e. Saints, p. 244. В е л к о в, В. Агиографски данни за историята на Тракия от IV в. ИИИ, Т. 14–15, 1964, 381–389.

[338] Synaxarium, III, 488–489 (ГИБИ, V, 288–289); D e l e h a y e. Saints, 244-245; Д и м и т р о в. Св. Александър Римски, с. 125, 152, 154.

[339] S o c r a t e s, col. 236 A – 237 B (ГИБИ, I, 38–41); S o z o m e n u s, vol. 1060 b – 1065 c (ГИБИ, I, 52–55); A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s. Chronographia, 89–90 (ЛИБИ, II, с. 223); О с т р о г о р с к и. Историја, с. 69; B a t i f f o l. Sozomène, 265–284; B a r n a r d. The Council (passim).

[340] S t e i n. Histoire, I, p. 102.

[341] Пак там, 105–110; СМН, I, 118–141; B a r n a r d. The Council, p. 21, 23–24, 200.

[342] S t e i n. Histoire, I, 134–135; B a r n a r d. The Council, 34–35, 202.

[343] Противоречията в изворите относно годината на събора са предизвикали спорове и различия по въпроса. Созомен и Сократ сочат времето на консулите Руфин и Евсевий, т.е. към 347 г., а също и 11 години след смъртта на Константин Велики, т.е. 348 г. Важно значение за уточняване годината на събора е описанието на Атанасий Александрийски в неговия Апологий (B a r n a r d. The Council, 50–51), което насочва към най-вероятната дата на свикването му, а именно 343 г. Изследователите на този събор приемат тази дата: S t e i n. Histoire, I, p. 135; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 69; B a r n a r d. The Council, 49–55.

[344] S o c r a t e s, col. 236 a–237 b; col. 245 akb (ГИБИ, I, 38–41); M a n s i, III, col. 126–134.

[345] Разликите между сведенията на Сократ (380–440) и тези на Созомен (роден в края на IV в. – починал към 450 г.) са обяснени в общи линии още от П. Батифол. Той отбелязва, че Созомен е използвал сведенията на Сократ като по-ранен историк, но прибавил и още един друг разказ или друга версия, неотразена от Сократ, в която има повече сведения за действията на епископите във Филипопол, въпреки че не споменава изрично за събор, свикан в този град. Разказът на Созомен, който има ариански характер, е въз основа на две писма: едното от западните епископи до епископите, събрани във Филипопол, и другото – от последните до епископите в Сердика. Созомен включва в своята „Църковна история" и още едно трето писмо – на духовниците от Филипопол, което потвърждава отлъчването на Атанасий, Павел, Марцел, папа Юлий, Осий и сердикийския епископ Протоген. Созомен привлича тези сведения от произведението на Сабин, македонски епископ от Хераклея, което съдържа колекция от акти на различни синоди. Така творбата на Созомен включва както сведенията на Сократ, така и тези, почерпани от творбата на Сабин. Вж.: B a t i f f o l. Sozomène, 275–276.

[346] S o z o m e n u s, col. 1060 b – 1065 c (ГИБИ, I, 52–55). Л. Бърнар смята, че сведенията на Созомен са по-достоверни поради по-добрата информираност на този автор: B a r n a r d. The Council, 123–125.

[347] B a r n a r d. The Council, 78–108, 212–217.

[348] Пак там, с. 66.

[349] Пак там, 82–84, 34–36, 90–91.

[350] Пак там, 69–70.

[351] K i d d, B. J. A History of the Church to A.D. 461, II. Oxford, 1922, p. 86. Публикувано е специално изследване на събора във Филипопол. Вж.: Г р а м а т и к о в, П., йеродякон. Арианският събор във Филипополис (343 г.). Превод от френски Лили Маринова. ИК „Кама", 2006.

[352] B a r n a r d. The Council, p. 70.

[353] К е с я к о в а. Синагогата, 20–33; Филипопол, с. 21, 76–82.

[354] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 422 (ГИБИ, III, с. 269).

[355] R u c k e r, J. Studien zum Concilium Ephesenum. Oxenbronn bei Günzburg, Donau, 1935; B u r y. A History (395–565), I, 212–235; J o n e s. Roman Empire, I, p. 172; О с т р о г о р с к и. Историја, с. 79; А н г е л о в. Богомилството, с. 94.

[356] За този събор вж.: M a n s i, VII, col. 3–811; S c h w a r t z, E. Concilium Universale Chalcedonense, 6 (ACO, I–II, 6. Berlin, 1938); J o n e s. Roman Empire, I, 220–221; B u r y. History (395–802), I, 238–239.

[357] О с т р о г о р с к и. Историја, с. 79; А н г е л о в. Богомилството, с. 96.

[358] О с т р о г о р с к и. Историја, с. 8396, 124–125; А н г е л о в. Богомилството, с. 116, 136–137, 157.

[359] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 429 (ГИБИ, III, с. 269).

[360] Пак там, 450–451.

[361] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 179–180 (ГИБИ, VIII, 135–136).

[362] Пак там, с. 179 (ГИБИ, VIII, с. 136).

[363] S c y l i t z e s (Thurn), p. 287 (ГИБИ, VI, с. 260).

[364] Б а р т и к я н. Легенды, с. 58.

[365] Проблемът за манихейството е обект на много специални монографични изследвания и на отделни статии и студии, по-важните от които са: S c h r ä d e r, H. H. Urform und Fortbildungen des manichäischen Systems. – Leipzig–Berlin, 1924–1925, 65–152; Der Manichäismus nach neuen Funden und Forschungen. Margenland, Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens. H. 28. Berlin, 1936; P o l o t s k y, H. I. „Manichäismus". – PWRE, Suplementband, VI, 1935, col. 240–271; P u e c h, H. Ch. Le manichéisme, son fondateur, sa doctrine. Paris, 1948 (1967^2); А н г е л о в. Богомилството, 103–106.

[366] L o o s. Le mouvement, I, p. 276; II, p. 55.

[367] Б а р т и к я н. Легенды, с. 58.

[368] L o o s. Le mouvement, II, p. 55; L e m e r l e. L'histoire, 124–125.

[369] От изследванията върху павликянството по-важни са следните: G r é g o i r e, H. Les sources de l'histoire des Pauliciens. – Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique, 22, 1936, No 1, 98–114; Sur l'origine des Pauliciens. – Ibidem, 224–226; Autour de Pauliciens. – Byz., 11, 1936, 610–614; Pour l'histoire des églises pauliciennes. – Orientalia christiana periodica, 13, 1947, 509–514; Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens. – Bulletin de la classe des lettres et de Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique, 33, 1947, No 5, 289–324; O b o l e n s k y. The Bogomils, 28–58; Л и п ш и ц. Павликианское движение, 49–72; Б а х т я н. Павликианское движение в Армении. Ереван, 1955; Ю з б а ш я н. К истории, 246–279; S c h e i d w e i l e r, F. Paulikianerprobleme. – BZ, 43, 1950, No 2, 366–384; Ἀ ν α σ τ ά σ ι ο υ, I. Οἱ Παυλικιάνοι. Ἀθῆναι, 1959; L o o s. Deux contributions I, 19–57; Deux contributions – II, 202–217; Le mouvement, I, 258–287; Le mouvement, II, 52–69; Où en est la question du mouvement paulicien? – ИИИ, 14–15, 1964, 357–371; Dualist Heresies in the Middle Ages. Praha, 1974; G a r s o i a n, N. The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire. Publications in Near and Middle East Studies. Columbia University, Series A 6. Mouton & CO, The Hague – Paris, 1967; L e m e r l e. L'histoire, 1–142; П е т р С и ц и л и й с к и й. История, 323–330; Б а р т и к я н. Происхождение имени „Павликиане", 86–90; Легенды, 57–62; А н г е л о в. Богомилството, 123–137; М а т а н о в. Павликянското движение, 127–153. Павликянството приключва своя активен период в Пловдив през средновековната епоха, най-общо в началото на XIII в., тъй като в средновековните извори вече не се срещат сведения за неговите привърженици в града. В писмо на генералния предстоятел на Ордена на францисканците от 1365 г. се откриват данни за павликяни, назовани манихеи, в северозападните български земи около Видин, които били покатоличени: История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. С., 1977, 133–134. Освен посоченото сведение, през XIV в. до средата на XV в. не се срещат сведения за павликяни по нашите земи. По друг начин стои въпросът за павликянството в една по-късна епоха. В периода на турското владичество за тази ерес по нашите територии през XV–XVIII в. се съди по достатъчно много сведения от областта на топонимията, хидронимията, ономастиката. Също има и конкретни сведения за павликянски селища, особено в земите на север от Стара планина, по средното течение на р.

Осъм, около Ловеч, по десния бряг на Дунав, а също и в Тракия, в областта на Пловдив и земите на север от него до полите на Средна гора. Доста обилни сведения в това отношение предлагат релациите на католическите мисионери, както и пътеписи, географски карти, османски документи и др. Поважните изследвания за този период са: Т а к е л а, Д. Някогашните павликяни и сегашните католици в Пловдив. – СНУНК, 11, 1894, 103–134; М и л е т и ч, Л. Из историята на българската католическа пропаганда в XVII в. – Български преглед, 1894, № 10, 62–82; № 11–12, 146–189; Нашите павликяни. – СНУНК, 19, 1903, 1–369; М и л е в, Н. Католишката пропаганда в България през 17 век. С., 1914; Последното обобщаващо изследване върху тази епоха е: Й о в к о в. Павликяни.

[370] Ю з б а ш я н. Армянские государства, с. 256.

[371] Основен извор за павликянството е историята на Петър Сицилийски – P e t r u s S i c u l u s. Historia, col. 1231–1330 (P i e r r e de S i c i l e. Histoire, 4–67– прев. на френски; П е т р С и ц и л и й с к и й. История, 330–358 – прев. на руски). Запазени са 4 версии на историята на павликяните: две кратки – една, приписвана на Петър Игумен, и втора, влязла в хрониката на Георги Монах, и две пространни – една „Полезна история" на Петър Сицилийски и „Повествование за вторичното разрастване на манихеите" от патриарх Фотий. Вж.: П е т р С и ц и л и й с к и й. История, с. 323.

[372] P i e r r e de S i c i l e. Histoire, § 4–5, p. 9 (ГИБИ, IV, 108–111) (П е т р С и ц и л и й с к и й. История, § 1–4, 330–332); V a s s i l i e v. Byzance, p. 60.

[373] P i e r r e de S i c i l e. Histoire, § 94–109, 41–45 (П е т р С и ц и л и й с к и й. История, § 23–26, 341–343); Л и п ш и ц. Павликианское движение, 53–54.

[374] П е т р С и ц и л и й с к и й. История, § 21, с. 340. М. Лос приема, че от Павел, бащата на Генезий, произлиза названието „павликяни": L o o s. Deux contributions, II, 215–217; К. Юзбашян изказва мнението, че Павел, синът на Калиника, станал епоним на павликяните и той е родоначалник на тази секта: Ю з б а ш я н, К. Н. К происхождению имени „Павликиане". – ВО, М., 1971, с. 229, 235.

[375] Р. Бартикян аргументирано оспорва това мнение като подчертава, че основоположник на павликянството е Константин (Силван) (VII в.) и че има достатъчно много ясни сведения за това, че името на тази ерес произхожда от апостол Павел. За тази цел авторът обръща внимание на безспорно достоверните данни в „Λόγοι" на патриарх Фотий, който свидетелства, че еретиците дълбоко почитали апостол Павел, смятали го за свой патрон и учител. Р. Бартикян привежда и други доводи, с които става достатъчно ясно и убедително, че „павликяни" е собствено название на еретиците и произхожда от името на апостол Павел: Б а р т и к я н. Происхождение имени „Павликиане", 86–90; Легенды, с. 58.

[376] P i e r r e de S i c i l e. Histoire, § 112–121, 47–48 (П е т р С и ц и л и й с к и й. История, § 29, с. 344); Л и п ш и ц. Павликианское движение, с. 54; L o o s. Le mouvement, I, p. 277.

[377] P i e r r e de S i c i l e. Histoire, § 127–153, 51–55 (П е т р С и ц и л и й с к и й. История, § 32–41, 345–350, б.131, 132, 139); Л и п ш и ц. Павликианское движение, 54–56.

[378] L o o s. Le mouvement, I, 281–282.

[379] L o o s. Le mouvement, II, 55–56.

[380] Пак там, II 56–62; L e m e r l e. L'histoire, p. 127.

[381] L e m e r l e. L'histoire, 127–128.

[382] Пак там, 128–130; Л и п ш и ц. Павликианское движение, 70–71. Авторката посочва различията между павликянството и иконоборчеството.

[383] L e m e r l e. L'histoire, p. 130.

[384] Пак там, с. 131.

[385] А н г е л о в. Богомилството, с. 124.

[386] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, p. 422.

[387] Пак там, с. 429 (ГИБИ, III, 269–270).

[388] T h e o p h a n e s C o n f e s s o r, 450–451; C e d r e n u s (Boun), p. 19 (ГИБИ, VI, с. 220); O b o l e n s k y. The Commonwealth, p. 67.

[389] А н г е л о в. Богомилството, с. 137.

[390] S c y l i t z e s (Thurn), p. 287 (ГИБИ, VI, с. 260).

[391] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 179–180 (ГИБИ, VIII, с. 136).

[392] L e m e r l e, P. Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure. – TM, 4, 1970, p. 39; Б а р т и к я н. Легенды, с. 58; L o o s. Deux contributions, II, 202–203, 215.

[393] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 180–181(ГИБИ, VIII, с. 137).

[394] P e t r u s S i c u l u s. Historia, col. 1240 B (ГИБИ, IV, с. 108).

[395] L e o D i a c o n u s, p. 105 (ГИБИ, V, с. 253).

[396] Вж. тук, Дял първи, Втора глава, § 1. „Нашествия на печенези, нормани и кумани на Балканския полуостров и отражението им върху съдбата на Филипопол от 40-те години до края на XI в."

[397] Пак там.

[398] A n n e C o m n è n e. Alexiade, I, IV. 4, p. 151 (ГИБИ, VIII, 43–46).

[399] А н г е л о в. Богомолството, с. 124.

[400] Л и т а в р и н. България, с. 317.

[401] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, 181–182 (ГИБИ, VIII, с.138); А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 613, бел. 1475. За никейския епископ Евстратий и кесаря Никифор Вриений и за участието им в диспута против павликяните у: S k o u l a t o s. Les personnages, No 59, 89–91; № 144, 224–232 (конкретно за Филипопол на с. 90, 227–231). Б. Скулатос приема, че процесът срещу еретиците във Филипопол, организиран от Алексий I Комнин, протекъл през 1114 г. (с. 227). По-правилната интерпретация е да се отнесе отиването на императора в града през есента на 1114 г. и презимуването му там. На следващата година през пролетта той води спорове с еретиците, след това пак през 1115 г. се отправя към Видин срещу куманите, отново се връща във Филипопол и продължава споровете с тях.

[402] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 9, 182–183 (ГИБИ, VIII, 138–139).

[403] Пак там, III, XIV. 9, 183–184 (ГИБИ, VIII, 139–140). За Кулеон, Кусин и Фол у: S k o u l a t o s. Les personnages, No 108, 167–169; No 109, p. 169; No 170, 165–166.

[404] A n n e C o m n è n e, III, XIV. 9, p. 184 (ГИБИ, VIII, с. 140).

[405] Пак там, III, XIV. 9, p. 185 (ГИБИ, VIII, с. 140).

[406] Z o n a r a s, 753–754 (ГИБИ, VII, с. 207).

[407] A n n e C o m n è n e. Alexiade, I, IV. 4, p. 151 (ГИБИ, VIII, с. 43).

[408] V i l l e h a r d o u i n, II, § 399, 400, p. 210; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н. Завладяването, с. 114.

[409] П р и м о в. Българи, с. 147.

[410] Л и п ш и ц. Павликианское движение, с. 49; Ю з б а ш я н. К истории, с. 253; П р и м о в. Богомилският дуализъм, с. 85.

[411] Въпреки че локализирането на отделните квартали в Пловдив през Средновековието би могло да се приеме като част от топографското описание на града, ще разгледам въпроса в този параграф от главата за религиозния живот, тъй като оформянето на кварталите (или махалите) е на етнически и преди всичко религиозен принцип на живеещите в една общност групи от граждани, които се обособяват и териториално. За 3 квартала през Средновековието има основания да бъдат локализирани на територията на града, а те са: латински, павликянски и арменски. За еврейски квартал може да се говори само в ранновизантийския Филипопол до края на V в., който съществувал в подножието на Джамбаз тепе в южна посока, локализиран чрез голямата култова сграда – синагогата, и други съвременни на нея строежи, които се интерпретират като принадлежащи на квартал с еврейско население. След V в. следите на този етнически и религиозен център изчезват, но това не означава, че еврейско население във Филипопол не е имало и през следващите векове.

[412] Й о в к о в. Павликяни, 38–39.

[413] Г а н д е в, Х. Българската народност през XV в. С., 1972, с. 133.

[414] М а т а н о в. Павликянското движение, с. 142.

[415] Й о в к о в. Павликяни, 40–41, 154.

[416] Пак там, с. 40, 105.

[417] А л в а д ж и е в. Хроника, с. 10, 283. Планът на Пловдив от G. Lejean е публикуван у: Р у д л о в-Х и л е. Град Пловдив, с. 383.

[418] Й о в к о в. Павликяни, 34–37, 41.

[419] Пак там, 40–41.

[420] Пак там, с. 61.

[421] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, p. 179 (ГИБИ, VIII, с. 136).

[422] Богомилското учение е обект на специални изследвания и на по-обобщаващи трудове, повначимите от които са: Д р и н о в, М. Исторически преглед на Българската църква. – ИС, 2. С., 1971, 55–59, 69, 81–82, 87; И в а н о в. БКЛ; Ф и л и п о в, Н. Произход и същност на богомилството. – БИБ, II, 1929, 3, 33–66 (1940²); К л и н ч а р о в, И. М. Поп Богомил и неговото време. С., 1947; З л а т а р с к и. История, т. I, ч. 2, 527–542; III, 292–303; С н е г а р о в, И. Поява, същност и значение на богомилството. – БИБ, I, 1929, № 3, 56–76; М у т а ф ч и е в. История, 210–216; D o n d a i n e, A. Un traité néo–manichéen du XIIIème siècle, le „Liber de duobus principiis" suivi d'un fragment de rituel cathare. Roma, 1939; R u n c i m a n, S. The Medieval Manichae. A Study of the Christian Dualist Heresy. Cambridge, 1947; O b o l e n s k y. The Bogomils; П р и м о в, Б. Политическите възгледи на богомилите. – ИПр, 1955, № 1, 32–48; Отношението на богомилите и на техните западни последователи към труда, частната собственост и държавата. – ИПр, 1956, № 1, 36–58; Поп Богомил и богомилското движение. – ИПр,

1958, № 6, 96–112; Богомилският дуализъм, 73–153; Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. Библиотека бележити българи. С., 1970, 114–153; А н г е л о в. Богомилството; История на България, II, 374–389; F i n e. Balkans, I, 171–179.

[423] А н г е л о в. Богомилството, 167–181.

[424] П р и м о в. Богомилският дуализъм.

[425] А н г е л о в. Богомилството, 37–68.

[426] Пак там, 290–294. Някои изследователи приемат, че трезво настроените богомили не се свенили да грабнат оръжие и да подготвят бунтове. Няма сведения, които да потвърдят такива крайни насилнически действия. Също така неприемливо е характерът на богомилското учение да се определя като „антифеодален"; то да се представя като масово движение, което увличало угнетяваните слоеве на българското общество (История на България, II, с. 382). Това, че не всички приемат като свое житейско поведение аскетичния живот на съвършените, което е напълно естествено, не означава, че трябва да бъдат поставени в категорията на бунтовниците.

[427] В най-изчерпателния и задълбочен труд, посветен на богомилството (А н г е л о в. Богомилството) и изобилстващ с много ценна изворова и изследователска информация и интерпретации, се застъпват вижданията: богомилските проповеди действали подстрекаващо сред селяните, които се вдигнали на борба, за да защитят интересите си (с. 385–386). След завладяването на България от Византия в края на X в. богомилските проповеди съдържали и политически идеи, които разобличавали чуждата власт и създавали дух на нетърпимост спрямо нея, „учението отразявало стремеж към политическо освобождение и отхвърляне на чуждото иго" (с. 306–312).

[428] F i n e. Balkans, I, 171–179.

[429] S o l o v j e v, A. Autour des Bogomiles. – Byz., 22, 1952, 81–104; W e r n e r, E. Neue Lösungsversuche des Bogomilenproblems. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 3, 1955, H. 5, p. 794; А н г е л о в. Богомилството, с. 130.

[430] P e t r u s S i c u l u s. Historia, col. 1240 b–1245 b (ГИБИ, IV, 108–111).

[431] П е т р о в с к и й, Н. М. Письмо патриарха константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру. – В: Известия Отделения русского языка и словесности, 18, 1913, № 3, 361–368 (ГИБИ, V, с. 185).

[432] А н г е л о в. Богомилството, с. 130.

[433] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Арменското присъствие, с. 124.

[434] Вж. тук, бел. 278 и 280.

[435] История армянского народа с древнейших времен до наших дней. Под ред. проф. М. Г. Нерчисяна. Ереван, 1980.

[436] О с т р о г о р с к и. Историја, с. 79, 83; М а р р. Аркаун, 1–68; Ю з б а ш я н. Армянские государства, с. 263.

[437] Ю з б а ш я н. Армянские государства, 261–267; Б а р т и к я н. Роль игумена, с. 78.

[438] G a u t i e r. Michel Italikos, 295–296.

[439] Π α π α δ ο π ύ λ ο-Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ά. Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη Ἀνέκδοτα ἑλληνικά. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1884, 59–63; H e c h t. Byzanz, 72–73; Б а р т и к я т н. К истории, 52–59.

[440] Б а р т и к я н. К истории, 52–59; Роль игумена, с. 85.

[441] Б а р т и к я н. К истории, с. 55 (преводът е според руския превод от арменски на Р. Бартикян).

[442] Б а р т и к я н. Роль игумена, с. 78, 83–84.

[443] C h o n i a t e s. Orationes, p. 192; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 133.

[444] C h o n i a t e s. Orationes, p. 185, 192; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 126–127.

[445] H e c h t. Byzanz, 66–74.

[446] Пак там, 68–69.

[447] М о в с е с К а л а н к а т у а ц и. История Алуанк. Перев. с древнеармянского, предисловие и комментарий С. Ш. Самбатяна. Ереван, 1984, 161–162; К и р а к о с Г а н д з а к е ц и. История Армении. Перев. с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. М., 1976, с. 46, 74–75, 85–86, 116; S ĕ m p a d. Chronique, p. 634.

[448] C h o n i a t e s. Historia, p. 403 (ГИБИ, XI, с. 37).

[449] Expeditio Friderici, p. 48; Chronicon Magni Presbyteri, p. 510; Annales Colonienses, p. 798 (ЛИБИ, III, с. 270, 213, 382).

[450] П а н д у р с к и. Пловдивските храмове, I, с. 30; Г и л и г я н. Арменската колония, 21– 24; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, Латинският квартал, 163–169; Арменското присъствие, 125–126; Р у д л о в-Х и л е. Град Пловдив, с. 386.

[451] Употребявам термина „община“, тъй като това е общност от хора с еднакъв народностен произход, еднаква религия и своя църква.

[452] V i l l e h a r d o u i n, II, § 399–400, 210–211; Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н. Завладяването, с. 114.

[453] C h o n i a t e s. Historia, p. 623 (ГИБИ, XI, 84–85); Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Пловдив, I, 28–29.

[454] К а ж д а н. Армяне, § 14. 9, с. 43. В друго свое изследване А. Каждан отбелязва, че през XI–XII в. Аспиетите принадлежали към 30–40 фамилии от армено-грузински произход и съставлявали част от чуждоземната както военна, така и земевладелска знат от царски или княжески произход: К а ж д а н. Социальный состав, с. 212. Още за фамилията на Аспиетите и конкретно за Алексий Аспиет вж: S a v v i d e s. Notes, 77–79.

[455] C h o n i a t e s. Historia, p. 465 (ГИБИ, XI, с. 47); К а ж д а н. Армяне, § 14. 9, с. 43.

[456] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XII. 2, 58–59; S k o u l a t o s. Les personnages, No 19, 29–31.

[457] A n n e C o m n è n e. Alexiade, I, p. LIII; А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 586.

[458] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XII. 2, 58–59.

[459] А н н а К о м н и н а. Алексиада, с. 586.

[460] C h a r a n i s. The Armenians, p. 40; A d o n t z, N. Etudes armeno-byzantines. Lisbonne, 1965, p. 160; К а ж д а н. Армяне, § 4, 14–14.

[461] B e š e v l i e v. Inschriften, No 229, 161–162; J o r d a n o v. Sceau de Grégoire Kourkouas, 103–107.

[462] J o r d a n o v. Medieval Plovdiv, No 9–11, 119–121.

[463] J o r d a n o v. Sceau de Grégoire Kourkouas, 103–107. За тази личност вж.: Дял втори, Втора глава: „Градът в административната система на Византийската империя и на България“.

[464] G a u t i e r. Le Typikon, 20–21 (ГИБИ, VII, с. 40).

[465] Върху произхода на тази фамилия, както и за Типика на Григорий Бакуриан има обилна литература. Я. Н. Любарски е категоричен, че Анна Комнина греши, като го определя като арменец, т.е. произхождащ от знатен род от Армения. Вж.: А н н а К о м н и н а. Алексиада, бел. 202, с. 462. Грузинският учен А. Шанидзе твърди, че Бакуриан е името на бащата на Григорий и поради това поставя към него окончанието „-дзе“, характерно за грузинските фамилии, обозначавайки по този начин връзката между бащата и сина. Той категорично заявява, че доместикът на Запада Григорий Бакурианис-дзе е грузинец. Същият автор отрича сведението в Типика, че някога е имало арменска версия на същия Типик. Той смята, че версията за арменския език е допълнително вмъкната в гръцкия текст, че грузинският вариант на Типика е запазил своя първоначален вид, а гръцкият е претърпял корекции: Ш а н и д з е. Великий доместик Запада, 17–23, 133–166; Грузинский монастырь, 249–278. П. Льомерл също е категоричен в преценката си, че Григорий Бакуриан е грузинец и изписва фамилното му име „Pakourianos“. Той отрича съществуването на арменска редакция на Типика на манастира „Св. Богородица Петрицонитиса“. Действително арменската версия не е запазена. Той също смята, че Анна Комнина допуска грешка, определяйки го като арменец. От друга страна, П. Льомерл отбелязва, че Григорий Бакуриан е свързан с родственици арменци и имал връзки с Армения от различно естество, че земите в Ани, Таис и Цурмери са наследствени и че това е неговата родна страна: L e m e r l e. Le Typikon, p. 158. Г. Острогорски също смята тази фамилия за грузинска: O s t r o g o r s k y. Observations, p. 30. Е. Бакалова в своя труд върху Бачковската костница, който е най-богатото и обстойно проучване на този паметник, възприема също грузинския произход на Григорий Бакуриан: Б а к а л о в а, Е. Бачковската костница. С., 1977, с. 16. Ив. Дуйчев безусловно приема грузинския произход на Григорий Бакуриан, като настоява фамилното му име да бъде изписвано като Пакуриани, а не Бакуриани. Според него в името Бакуриани се „отразяват превзети схващания за неговия етнически произход“. Така, приемайки че Григорий е грузинец, той отхвърля формата Бакуриан, която пък е арменското звучене на това име. От друга страна, Ив. Дуйчев приема, че този „напис“ изглежда оправдан, но точното фонетично изписване според гръцката форма е Пакуриан: Д у й ч е в, Ив. Бачковският манастир през първите векове на своята история. – ИПр, 1996, № 5, с. 144. П. Сустал също определя манастира като грузински: S o u s t a l. Thrakien, 475–476. Други изследователи виждат в тази фамилия погрузинчени арменци: М а р р. Аркаун, с. 17; Типик Григория Пакуриана. Введение, перевод и комментарий В. Арутюновой-Фиданян, Ереван. 1978; А р у т ю н о в а-Ф и д а н я н. Контактная зона, 68–71. Р. Бартикян, въз основа на пратеничеството в Ромкла в състав: магистър Теориан и игумена на арменския манастир във Филипопол арменеца Йоан Атман, убедително посочва арменския произход на ктитора на манастира, който не може да бъде друг, освен Бачковският манастир: Б а р т и к я н. Роль игумена, 87–88.

[466] К а ж д а н. Армяне, § 16.8, 60–63.

[467] Anne Comnène. Alexiade, I, II. 4, p. 73. Няма основание да се проявява съмнение в казаното от Анна Комнина. Тя написва Алексиада след смъртта на съпруга си Никифор Вриений (1137 г.), т.е. близо 54 години след като Григорий Бакуриан основава манастира „Св. Богородица" в Бачково. Ако действително той е грузинец, защо Анна Комнина ще отбелязва неговия арменски етнически произход? Дори и да е бил роден в Армения и да е започнал да се назовава ивериец, тази нова негова идентичност би трябвало да се наложи и така той да е познат и на Анна Комнина.

[468] Каждан. Социальный состав, с. 210, 216.

[469] К. Юзбашян назовава Велика Армения „Анинско царство": Юзбашян. Армянские государства, 156–171.

[470] Honigmann, E. Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen. – Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, p. 226. Тези градове се намират на 30–40 км северозападно от Теодосиопол.

[471] П. Льомерл се е изразил относно тези земи така: „...et il se pourrait que ce fussent des biens patrimoniaux". Във втория случай: „...les domaines d'Ani, du Taïq (Taïs) et de Tzourmérè, concerne son pays natal...": Lemerle. Le Typikon, p. 165, 168.

[472] Gautier. Le Typikon, p. 125.

[473] Пак там, с. 21.

[474] Шанидзе. Великий доместик Запада, 15–17; Грузинский монастырь, 250–255. Единственото позитивно мнение по отношение на евентуално съществуваща според него арменска версия на типика този изследовател изказва, като предполага два варианта: или грузинският преписвач в запазилата се грузинска версия е пропуснал съзнателно споменаването на арменски вариант на типика, или арменският текст изобщо не е съществувал. И, разбира се, А. Шанидзе отхвърля първия вариант и безусловно приема втория.

[475] Gautier. Le Typikon, p. 131.

[476] Арутюнова-Фиданян. Контактная зона, 68–73; Марр. Аркаун, с. 17.

[477] Chronique de Matthieu d'Edesse (963–1196). – Bibliotheque historique armenienne. Traduit E. Dulaurier. Paris, 1856, p. 123; Lemerle. Le Typikon, p. 165.

[478] П. Льомерл отбелязва, че M. Canard и E. Honigmann се въздържат да приемат това сведение за напълно достоверно, но той смята, че няма основание да се отхвърля такава идентификация: Lemerle. Le Typikon, p. 165, n. 108, 109,110.

[479] Юзбашян. Армянские государства, с. 189.

[480] Арутюнова, В. А. К истории падения Ани. – Вестник общественных наук АН Армянской ССР, 1967, 9, 101–103; Guilland. Institutions, I, p. 407; Каждан. Армяне, § 16.8, 60–63.

[481] Anne Comnène. Alexiade, II, V. 3, p. 14; II, VI.14, p. 82.

[482] Gautier. Le Typikon, 34–37, 127–131; Lemerle. Le Typikon, 154–156.

[483] Gautier. Le Typikon, p. 131; Lemerle. Le Typikon, p. 129.

[484] Dölger. Regesten, II, No 1489; Каждан. Армяне, § 62, 2, с. 134; Hecht. Byzanz, 68–69. Бартикян. Роль игумена, 79–80, 86–88; Р. Бартикян приема, че става въпрос за арменски манастир в тема Филипопол или в гр. Филипопол на халкедонисти и че Йоан Атман е негов игумен. Манастирът „Св. Богородица" в Бачково е разгледан тук в § 5 „Християнските храмове в Пловдив през Средновековието".

[485] П. Каранис безспорно приема Теодороканите за арменци: Charanis. The Armenians. Н. Адонц също ги определя като арменци: Adontz. Études arméno-byzantines, p. 160. П. Каждан приема, че фамилията „Теодорокан" има арменски произход: Каждан. Армяне, § 26.1, с. 97.

[486] Каждан, Армяне, § 26.1, с. 97.

[487] Scylitzes (Thurn), 242–343 (ГИБИ, VI, с. 280); Златарски. История, I, ч.2, 678–679.

[488] Йорданов. Управители, с. 166; Печати, № 194, 108–109. За Теодорокан вж. тук, Дял втори, Втора глава „Градът в административната система на Византия и на България".

[489] Каждан. Армяне, § 29. 9, с. 105.

[490] Kazhdan, Epstein. Byzantine Culture, p. 128.

[491] Garzya, A. Precisazioni sul processo di Niceforo Basilace. – Byz., 40, fasc. 2, 1970, 309–316.

[492] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 24; Τσουκαλᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 40, 41, 43, 44, 60; Иречек. Пътувания, 196–197; Стари пътувания, 109–110; Драговитийски епископ Харитон. Принос, с. 123–124, 130, 134, 136, 138; Рудлов-Хиле. Град Пловдив, с. 386, с. 418, бел. 25; Шишков. Пловдив, 309–316; Кесяков. Пловдивските църкви, с. 6; Пеев. Град Пловдив, ч. I, с. 241, 246, 249, 287; Ἀποστολίδης. Ἱστορία, 283–301; Пандурски. Пловдивските храмове, I, 28–36; II, 25–28; III, 54–58; Пижев. Църковно строителство, 133–141; Гилигян.

Арменската колония, 21–22; Н и к о л о в а, Б. Православните църкви през Българското средновековие, IX–XIV в. С., 2002, 167–168; Ч е ш м е д ж и е в. Бележки, 380–384.

[493] O d o d e D e o g i l o, p. 64 (ГИБИ, III, с. 124).

[494] ГИБИ, III, с. 122.

[495] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинският квартал, с. 164.

[496] С т е ф а н Г е р л а х. Дневник, с. 259. Имената на църквите са цитирани според превода на М. Киселинчева. В някои изследвания 8-те черкви в Пловдив, споменати от Ст. Герлах, се цитират неточно. А. Пижев включва „Св. Петка", която липсва у Герлах, а пропуска „Иисус Христос" („Св. Спас"). У Ст. Герлах има църква „Константин", у А. Пижев е „Св. св. Константин и Елена": П и ж е в. Църковно строителство, с. 134. В дневника на Ст. Герлах се описва много стар гръцки параклис в подножието на един от хълмовете, без да е посочен патронът му. Впоследствие тази църква се идентифицира със „старата" или „малката" „Св. Петка" на югоизточния склон на Джамбаз тепе. Навярно това е причината за неточността в цитираната публикация. На параклиса ще бъде обърнато внимание по-долу. В друга статия се цитират 9 черкви, а те у Ст. Герлах са 8, като редът им не е спазен според Дневника. Отново се посочва неточно „Св. св. Константин и Елена". Цитират се и 2 черкви с патрон св. Петка(?): „Св. Петка" в подножието на Джамбаз тепе и „Св. Петка" под Джумая джамия. Докато първият храм може да се идентифицира с посочения от пътешественика Ст. Герлах параклис, то втората черква изобщо не фигурира в Дневника му: Д ж а м б о в, Ив., Ж. Т а н к о в а, Хр. Д ж а м б о в. Средновековният Пловдив и приносът му в културно-историческото наследство на Византия и България XI–XIV в. – Във: Византийското културно наследство и Балканите. Пловдив, 2001, с. 38.

[497] С т е ф а н Г е р л а х. Дневник, с. 259. К. Иречек и М. Йонов превеждат патрона на тази църква като „Св. Спас": И р е ч е к. Стари пътувания, с. 110; НАПБ (XV–XVI в.), с. 340. Под „Св. Спас" би трябвало да се разбира храм, посветен на Иисус Христос – Спасител.

[498] Според К.Апостолидис църквата е „Св. Архангели": Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, 294–295. Освен М. Киселинчева, К. Иречек, В. Пандурски, М. Йонов и някои други автори назовават този храм „Св. Архангел Михаил": И р е ч е к. Стари Пътувания, с. 110; П а н д у р с к и. Пловдивските храмове, I, с. 29; НАПБ (XV–XVI в.), с. 340.

[499] П а н д у р с к и. Пловдивските храмове, I, 29–30. В. Пандурски коригира мнението на Ал. Пеев, че арменската община в Пловдив получава черквата през 1767 г.: П е е в. Град Пловдив, ч.1, с. 249. Правилната дата, която се чете и днес в надписа, е 1675 г.

[500] Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинският квартал, 163–170.

[501] П а у л Т а ф е р н е р. Посолство, с. 106.

[502] Пак там, с. 104.

[503] B u r b u r y. A Relation of a Journey, p. 125 (С л а в е й к о в. Пътуване, с. 947; Д ж о н Б ъ р б ъ р и. – В: Непресъхващи извори, с. 237. Тук има известни различия в превода: мохамеданинът е „водач", а името на барона е Корнифила.).

[504] Виж текстовете тук към бел. 445 до 450 за арменското вероизповедание в Пловдив през Средновековието. Някои от авторите, които се спират на черквата „Св. Георги", са: И р е ч е к. Стари пътувания, с. 109; П е е в. Град Пловдив, ч. 1, с. 249; П а н д у р с к и. Пловдивските храмове, I, с. 29; Г и л и г я н. Арменската колония, 21–22; П и ж е в. Църковното строителство, с. 134; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинският квартал, 163–169.

[505] C h o n i a t e s. Orationes, 185–200.

[506] Пак там, с. 194; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, 135–136.

[507] C h o n i a t e s. Orationes, p. 195; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 136.

[508] C h o n i a t e s. Orationes p. 195; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 137.

[509] C h o n i a t e s. Orationes, p. 185; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 126.

[510] C h o n i a t e s. Orationes, p. 194; Д а н ч е в а-В а с и л е в а, И л и е в. Реч, с. 135.

[511] Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А., И. И л и е в. Относно построяването на първоначалния катедрален храм „Св. Богородица" в Пловдив през 80-те години на XII в. – В: Светогорска обител Зограф, 3, 1999, 188–192.

[512] Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Ο ἰ κ ο ν ό μ ο ς. Ἐγχειρίδιον, σ. 25; К о н с т а н т и н иконом. Наръчник, с. 258; Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 32; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 81.

[513] А н т о н В р а н ч и ч. Пътувания, с. 192; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 289;

[514] Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 289.

[515] Пак там, с. 218.

[516] С т е ф а н Г е р л а х. Дневник, 258–259. В полите на Таксим тепе, в южното му подножие, се намира черквата „Св. Марина", митрополитският храм. На западната страна на същия хълм се на-

мира църквата „Успение на Св. Богородица", съвременната катедрала, на мястото на средновековната „Св. Богородица". В този смисъл Стефан Герлах правилно е ситуирал двете черкви.

[517] Τσουκαλᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 40; Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 297.

[518] Beševliev. Inschriften, No 213, p. 147. А. Пижев определя неправилно, че надписът се отнася към IX–X в., без да посочва аргументи за това: Пижев. Църковно строителство, с. 135. С проследяването съдбата на църквата ще спра дотук, тъй като следващите етапи на нейното подновяване са по време на турското владичество. Ще отбележа само следното: през 1844 г. църквата била съборена и Г. Цукала открил надпис, отнасящ се към 1689 г., когато тя била обновена и покрита с нови стенописи. Средствата били дадени от митрополитския ритор кир Андроник: Τσουκαλᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 40; Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 297.

[519] Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, 289–290.

[520] Арнолд фон Харф. Пътуване. – НАПБ (XV–XVI в.), с. 131; Антон Врачич. Пътувания, с. 193; Райнхолд Лубенау. Описание. – НАПБ (XV–XVI в.), 468–469; Георг Христоф фон Найчиц. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 71; Конрад Якоб Хилтебранд. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 82; Burbury. A Relation of a Journey, p. 125 (Славейков. Периодическо списание, с. 947; Джон Бърбъри. – В: Непресъхващи извори, с. 236); Паул Тафернер. Посолство, с. 106; Пол Рико. История, с. 239; Ханс Хьонце. Турски пътепис. – НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 157.

[521] Деяния на светите апостоли, 16, 9–12; 18, 5; XIX, 22; 20, 1–6; Второ послание на св. апостол Павел до коринтяните, 8, 1.

[522] Паул Тафернер. Посолство, с. 106. Епафродит бил според предание първият епископ на Филипи: Вж.: Библейская энциклопедия, с. 240.

[523] Ханс Хьонце. Турски пътепис. НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 157.

[524] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. Ἐγχειρίδιον, σ. 24; Ἀποστολίδης. Ἡ Ἱστορία, σ. 81; Непресъхващи извори, с. 258. Mihailov. Inscriptiones, III, No 902.

[525] Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, Ἐγχειρίδιον, σ. 24; Τσουκαλᾶ. Ἡ ἐπαρχία, σ. 31; Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 97; Константин иконом. Наръчник, с. 258.

[526] Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 98. Ал. Пижев също се спира върху този малък, но може би най-стар от всички храм и приема, че съвременната църква „Св. Петка" в подножието на Джамбаз тепе е построена през Възраждането и е върху средновековен християнски храм: Пижев. Църковно строителство, с. 136. Д. Чешмеджиев също приема, че старата църква „Св. Петка" е построена върху средновековен християнски храм: Чешмеджиев. Бележки, с. 382. И днес съществува малка постройка на югоизточния склон на Хълма на акробатите, т.е. Джамбаз тепе, отдавна недействаща, която беше известна на пловдивските жители през XX в. като „старата" или „малката" „Св. Петка".

[527] Стефан Герлах. Дневник, с. 258; Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 218.

[528] За черквата, известна като „Св. Петка – стара", вж.: Пандурски. Пловдивските храмове, II, с. 25.

[529] Ἀποστολίδης. Ἡ ἱστορία, σ. 219, 238, 289–290. Мнението на К. Апостолидис е, че този молитвен дом е най-старият в Пловдив. Църквата е посветена и на деня на „Животоприемния източник", т.е. петъка след Възкресение Христово. Това е т.нар. „Свети Петък". За нея вж.: Каравелов. Записки, с. 470. Изказано е мнение, че построяването на храм в Пловдив, посветен на св. Петка, има връзка с пренасяне на мощите на светицата от Епиват в Търново. Преди да бъде посрещнато в българската столица, шествието с мощите, предвождано от преславския митрополит Марко, пристигнало в Пловдив, била отслужена света литургия и гражданите тук решили да издигнат храм, посветен на св. Петка. Вж.: Паметта на един град, с. 22. В Пространното житие на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий е отразено и пренасянето на мощите ѝ от Епиват в Търново по молба на цар Иван II Асен. Преславският митрополит Марко бил изпратен да ги съпроводи. В текста обаче отсъства сведение за преминаване на шествието с мощите през Пловдив и извършването на някакъв ритуал във връзка с това: Пространно житие на Петка Търновска от Патриарх Евтимий. – В: СБЛ, 4. Житиеписни творби. С., 1986, 198–199.

[530] Освен тук, в изложението за църквите на Пловдив през Средновековието, ще си позволя на още няколко места да привлека легендарни сведения. Съзнавам, че едно предание не е убедителен аргумент от научна гледна точка. Допускам обаче съществуването на „рационално зърно" в повечето от тях. В случая не е толкова важна достоверността за проповедите на апостол Павел във Филипопол, които може би са били факт. За тях наистина липсват писмени сведения. Тук по-съществен е запазеният спомен за действително най-стария християнски молитвен дом в Пловдив. Проследените сведения ми позволяват да приема с увереност, че въпросният храм е бил един от най-старите, а може би най-

старият молитвен дом на филипополските християни, действащ през цялата средновековна епоха. От друга страна, късните легендарни сведения за проповедническата дейност на св. апостол Павел будят оправдан интерес относно историята на християнството в града. Най-ранното сведение е от края на XV в. на Арнолд фон Харф. Възприетото досега тълкуване на Новия завет относно проповедническата дейност на св. апостол Павел в Македония се отнася до гр. Филипи (Кренииди), където той проповядвал Евангелието, бил обвинен и затворен в тъмница. След земетресение бил спасен от тъмничаря, който приел християнството заедно със семейството си. След това св. Павел през 57 и 58 г. многократно посещавал Филипи. Вж.: Деяния, 16. 12, 13, 25–34; 20. 1–3; Библейская энциклопедия, с. 729. В Посланието до филипяните апостол Павел изказва благодарност за усърдието им във вярата и заради съчувствието им към него (Послание до Филипяни, 1. 1–8; 4.15). За проповедническата дейност на апостол Павел във Филипи вж.: L e m e r l e. Philippes, 15–58.

Напоследък бе изказана интересна хипотеза за проповедническата дейност на апостол Павел, която той развил не в македонския град Филипи (между Драма и Кавала с по-старо име Крениди), а във Филипопол (Пловдив) – „пръв град–римска колония" в Македония. Изводът се прави въз основа на посочения по-горе текст в „Деяния на апостолите". Филипи не бил голяма римска колония и в близост до него не протича река, при която се събирали богомолци. Това описание отговаряло много повече на Филипопол (Пловдив), отколкото на Филипи. Поради това в Деянията според хипотезата се визирал не Филипи, а Филипопол (Пловдив). Има се предвид също, че Филипопол в някои случаи се споменава под името Филипи: Ч и л и н г и р о в, А. За някои въпроси от историята на ранното християнство по нашите земи. Филипи и Филипопол. – В: Диалог и Духовност. Сборник в чест на Румяна Златанова. Festschrift für Rumjana Zlatanova Zum 60. Geburtstag. Съставител Спартак Паскалевски. С. 2006, 280–303. Достатъчно добре интерпретираните в историографията извори показват, че Филипопол (Пловдив) през I в. пр. Хр. и I в. сл. Хр. не се намирал в географската област Македония или в провинция Македония, а в Тракия и владян от траките, а след 45 г. – от Рим. Също така през 80-те години на II в. пр. Хр., когато македонският цар Филип V (221–179) се опитал да наложи властта си там, одрисите изгонили неговия гарнизон и градът останал в пределите на Одриското царство. В резултат на римската агресия срещу македонската държава тя била покорена и през 146 г. пр. Хр. била сформирана провинция Македония, чиито източни граници достигали до р. Нестос (Места). Т а ч е в а. История, с. 56, 59, 63, 79, 90. През 45 г. също в резултат на експанзията на Рим била сформирана провинция Тракия с главен град Филипопол. В билингвистичен надпис от II в., открит във Филипопол, градът е назован „най-блестящата метрополия на Тракия". Значително по-късно, малко преди началото на IX в., се появила тема Македония, към която принадлежал и Филипопол. (L e m e r l e. Philippes, p. 122 et squ.). В този смисъл казаното в Деяния на апостолите не би трябвало да противоречи на историческата реалност и Филипи, „пръв град–римска колония" в Македония, не би трябвало да се интерпретира като Филипопол (Пловдив). Легендата за св. Павел е привлечена, за да се подчертае предполагаемата старинност на храма, но не и да се приеме за достоверна. К. С т а н е в, Филипопол, 28–29.

Присъствието на голяма павликянска община в града още от края на VII в., чието учение по традиция заради името се свързва с апостол Павел, е вероятно предпоставката за късната поява на идеята за неговата мисионерска дейност във Филипопол (Пловдив). От друга страна, подчертаването на активната проповедническа дейност на апостола в града е възможно да има за цел един вид реабилитиране на Филипопол, който бил известен с многообразието от еретически учения през цялата средновековна епоха.

[531] Съвременната „стара", или „малка", църква „Св. Петка" в Пловдив по югоизточния склон на хълма Джамбаз тепе е построена през 1836 г. според К. Моравенов: М о р а в е н о в, К. Д. Памятник за пловдивското християнско население в града и за общити заведения по произносно предание. Подарен на българското читалище в Цариград. 1869. Пловдив, 1930, с. 121. Според Драговитийския епископ Харитон тя била изградена през периода 1835–1837 г. Вж.: Д р а г о в и т и й с к и е п и с к о п Х а р и т о н. Принос, с. 124.

[532] Д р а г о в и т и й с к и епископ Х а р и т о н. Принос, 123, бел. 1. Тази енциклопедия не ми е достъпна и изцяло цитирам данните, публикувани от епископ Харитон.

[533] Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Ἡ ἱστορία, σ. 300; П и ж е в. Църковното строителство, 137–138.

[534] Synaxarium, III, 910; D e l e h a y e. Saints, p. 191; B o s p a t c h i e v a, M. An Early Martyrium from Philippopolis. – Archaeologia Bulgarica, 2, 2001, 59-69; С т а н е в. Филипопол, 27–28.

[535] М о р е в а, Р. Разкопки на ул. „Максим Горки" в Пловдив. – АОР, 1982 (Плевен, 1983), 66–69; Топография, с. 101; П и ж е в. Църковно строителство, с. 137.

[536] С т е ф а н Г е р л а х. Дневник, с. 259.

[537] Пак там.

[538] П а н д у р с к и. Пловдивските храмове, III, 54–58.

[539] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. ʽΗ ἐπαρχία, σ. 41.

[540] Във връзка с храм, посветен на св. Марина, но не на същото място, където се намира сегашната митрополитска църква, е изказал мнение К. Апостолидис. Той приема, че на мястото на „Имарет джамия" в Пловдив, до р. Марица, на север от Трихълмието се е намирала стара гръцка църква с патрон св. Марина: ʼΑ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ʽΗ ἱστορία, σ. 292. Няма убедителни данни за този християнски храм и по всяка вероятност джамията е издигната не върху християнска църква. Друго мнение, но въз основа на предание, гласи, че на мястото на „Имарет джамия" е имало християнски храм, посветен на „Успение на пресвета Богородица". Вж.: К а р а в е л о в. Записки, с. 445; П и ж е в. Църковно строителство, с. 135. Това мнение търпи критика. „Имарет джамия" е построена през 1444–1445 г. от Шахабедин паша, което се удостоверява от надпис на арабски във взидан над вратата на джамията камък. Кариерата на Шахабедин паша, или Кула Шахин, смятан от някои за син на завоевателя на Пловдив Лала Шахин, протича при султан Мурад II (1421–1451). Неговите войнски дела са описани от Мехмед Нешри в „Огледало на света". Бил е санджакбей в албанските територии и бейлербей на Румелия. Участвал в завземането на Константинопол, а след това се установил в Пловдив, където умрял и бил погребан в гробницата до построената от него „Имарет джамия". Графитните рисунки в джамията, датирани предимно към средата на XV в., с преобладаващи морски сюжети (гребни плавателни съдове, ветроходни кораби, галери и др.) дават информация за степента на познанията по морско дело на своите създатели. Изказано е също така мнението, че не е имало друг християнски храм на мястото на „Имарет джамия": О в ч а р о в, Н. Рисунки и графити от „Имарет джамия" в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV в. – Разкопки и проучвания, 1987, № 18, 5–6, 66–69, табл. XI, № 43. Становището е напълно приемливо, тъй като се знае, че тази зона е извън градските стени и е била необитаема през Средновековието. Застроена била през втората половина на XV в.: Д ж а м б о в. Средновековният град, с. 320. Д. Чешмеджиев също отхвърля възможността под „Имарет джамия" да е съществувал християнски храм, посветен на Успение на пресвета Богородица: Ч е ш м е д ж и е в. Бележки, с. 382.

[541] В случая може да се даде пример и със столичния град София. Църквата, посветена на светицата-закрилница на града, е „Св. София", а митрополитската църква е „Св. Неделя".

[542] ʼΑ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ʽΗ ἱστορία, 298–299. През 1924 г. по нареждане на пловдивския митрополит църквата „Св. Димитър" била предоставена за молитвен дом на руските емигранти в Пловдив, което продължило до 1964 г.

[543] П а н д у р с к и, В. И. Поглед върху строежа и разукрасата на Пловдивските старинни храмове. – ДК, г. 38, ноември 1958, № 11, с. 21.

[544] ʼΑ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ʽΗ ἱστορία, 294–295.

[545] И днес съществува една църква на източния склон на Небет тепе (Хълма на Музите) – „Св. Неделя", която според средновековната топография на града е била извън неговите крепостни стени, но много близо до тях. Тя е близо до източната порта на крепостта на Трихълмието, известната „Хисаркапия". Не е спомената у Стефан Герлах и определено е нова църква от XIX в.: Д р а г о в и т и й с к и е п и с к о п Х а р и т о н. Принос, с. 38. Този автор посочва, че църквата е възстановена през 1830 г. и енорията ѝ е от българи. Според К. Апостолидис тя е издигната през 1832 г.: ʼΑ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ʽΗ ἱστορία, σ. 295. Тъй като се намира на място, свързано с античната и средновековна история на Филипопол, на терен, който не е стерилен, възможно е тук да е имало друг култов паметник и върху него в по-късно време да е издигнат храмът. Но това е само предположение.

В литературата съществува мнение, че съвременната „Джумая джамия" в Пловдив, известна още като „Улу (Главна) джамия" – „Мурадие", на името на султан Мурад II, е изградена върху основите на стар християнски храм, посветен на св. Петка („Джумая" означава „Петъчна"), който бил съборен след завладяването на града от турците. Това споменава Л. Каравелов в своите „Записки", публикувани през 1866 г. (с. 442). Мнението се поддържа от Н. Алваджиев в „Паметта на един град", с. 41 и А. Пижев, който дори посочва, че на това място се намирал катедралният храм на Пловдив с патрон св. Петка (Църковното строителство, 134–135; Изображения на Христов монограм (хризма) в средновековни архитектурни паметници в Пловдив. – В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм. С., 2002, 83–85). М. Харбова в свои изследвания, посветени на градоустройството и архитектурата по нашите земи след османското завладяване до XVIII в. включително, разглежда приемствеността на духовно осветеното място, т.е. „святото място" като основа за развитието на култовата архитектура. Тя отбелязва, че някои от големите селищни църкви от средновековната епоха били превърнати в джамии още през XV–XVI в. С това се постигали следните цели: по-бързо задоволяване

на потребността от култово място, знак за победа на новия култ над стария, както и форма за по-естествено и непринудено приобщаване на местното население към новата вяра чрез запазване на близката му архитектурна среда. Авторката приема, че по предание „Джумая джамия" в Пловдив е изградена върху християнския храм „Св. Петка". Без да посочва своя източник, няма съмнение, че изследователката има предвид казаното от Л. Каравелов по този въпрос. Вж.: Х а р б о в а, М. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. С., 1991, с. 33, 223; Три храма, три религии. Една земя, наричана българска. С., 1999, 13–19, 71. Констатациите на М. Харбова са напълно приемливи и биха могли да се приведат примери в това отношение по нашите земи за периода. Сведението на Л. Каравелов за „Джумая джамия" обаче е легендарно, тъй като няма друго известие нито от средновековната епоха, нито от по-късно време, но преди 1866 г. за храм „Св. Петка", съществувал някога на това място. Позволявам си да се усъмня, че храмът, върху който била издигната „Джумая джамия", както приема А. Пижев, бил катедрален храм на Пловдив през Средновековието. Патронът на града е Св. Богородица и на нея е назована главната и най-голяма църква още през XII в., която бе вече разгледана. Днес катедралният храм на Пловдив е „Успение на Св. Богородица". Нито един средновековен автор, както и никой от цитираните западноевропейски пътешественици (XV–XVII в.) и най-вече Стефан Герлах не споменават църква с патрон св. Петка. Повод да се лансира становището, че под „Джумая джамия" имало храм „Св. Петка", дава казаното от Л. Каравелов в неговите „Записки". Сведението за това предание е много отдалечено от Средновековието и се дължи на формалното сравнение – „Джумая джамия" (Петъчна) с името на християнската светица св. Петка. Д. Чешмеджиев привежда аргументи, с които подлага на критика мнението за приемствеността между християнски храм с патрон св. Петка и мюсюлманския молитвен дом „Джумая джамия" в Пловдив: Ч е ш м е д ж и е в. Бележки, с. 383, бел. 11.

[546] Вж. бел. 513.

[547] G a u t i e r. Le Typikon, 34–37, с. 59 127–131; L e m e r l e. Le Typikon, 154–156.

[548] G a u t i e r. Le Typikon, p. 131; L e m e r l e. Le Typikon, p. 129.

[549] P e e t e r s, P. Les débuts du christianisme en Géorgie d'apres les sources hagiographiques. – Analecta Bollandiana, 50, 1932, p. 8.

[550] А р у т ю н о в а-Ф и д а н я н. Контактная зона, 56–78.

[551] Ш а н и д з е. Великий доместик, с. 15. Подробна справка относно мненията за народността на Григорий Бакуриан, също и за самия манастир вж. в бел. 465.

[552] L e m e r l e. Le Typikon, 121–123. Авторът прави подробен преглед на съществуващите ръкописи и издания (116–131).

[553] Scriptorum byzantinorum excerpta ad Georgiam pertinentia. V. Textum graecum cum versione iberica edidit commentariisque instruxit Simon Kauchtschischwili. Tbilisi, 1963, 83–301.

[554] Ш а н и д з е. Грузинский монастырь, с. 255.

[555] G a u t i e r. Typikon, p. 130; L e m e r l e. Le Typikon, p. 158. Съществува още един ръкопис на грузинската версия на типика, намиращ се в Националната библиотека в София под № 581, който е модерно копие, датирано от издателя му в 1702 г.: Typicon Gregorii Pacuriani. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 143 = Scriptores iberici 3 (texte géorgien du ms de Sofia) et 144 = Scriptores iberici 4 (traduction latine). Ed. M. Tarchnischvili. Louvain, 1954.

[556] L e m e r l e. Le Typikon, 164–165.

[557] Пак там, с.120, 162; G a u t i e r. Le Typikon, 124–125.

[558] L e m e r l e. Le Typikon, p. 120.

[559] Вж. бел. 484.

[560] D ö l g e r. Regesten, II, No 1489; К а ж д а н. Армяне, § 62, 2, с. 134; Б а р т и к я н. Роль игумена, 79–80, 82.

[561] Б а р т и к я н. Роль игумена, с. 79.

[562] Пак там, 87–88.

[563] Пак там, с. 86; H e c h t. Byzanz, 68–69. Авторът приема, че става дума за арменски манастир в тема Филипопол на халкедонисти и че Йоан Атман е негов игумен.

[564] G a u t i e r. Le Typikon, p. 21, 37, 41, 93, 121, 131.

[565] Expeditio Friderici, p. 45 (ЛИБИ, III, с. 267). В Голям Кьолнски летопис се открива сведение, отнасящо се до същите събития: „Пак там (около Пловдив – б.а., А.Д.) фуражирите намерили един манастир": Annales Colonienses, p. 797 (ЛИБИ, III, с. 381).

[566] Ю з б а ш я н. Армянские государства, с. 172.

[567] Пак там, 148–149.

[568] Пак там, 156–170, 188–190. Според В. Арутюнова-Фиданян Григорий Бакуриан бил управител на Иверия до 1074 г.: А р у т ю н о в а-Ф и д а н я н. Контактная зона, с. 80.

[569] L a u r e n t, V. Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine. Athènes, 1932, No 564.

[570] К е к е л и д з е, К. История грузинской литературы. 1. Тбилиси, 1941, 139–144; В и р с а л а д з е, Т. Фрагменты древней фресковой росписи главного Гелаского храма. – Ars Georgia, 5, 1959, с. 197.

[571] И в а н о в, Й. Произход на павликяните според два български ръкописа. – СбБАН, кл. ИФ и ФО, 24, 1922, 20–31.

[572] Б а р т и к я н. Легенды, 57–62.

[573] П а в л о в, Г р у д к о в. Призвани да просияят, 74–88. В монографията на двамата автори житието на св. Ефрем е ползвано по изданието: Т р и ф о н о в и ћ, Ђ. Житие св. Патриjарха Jефрема од епископа Марка. – В: Анали Филолошког факултета, 7. Београд, 1967, 67–73.

[574] П а в л о в, Г р у д к о в. Призвани да просияят, с. 56, 74, 81.

[575] Пак там, с. 59.

[576] Пак там, с. 61, 74–75, 81–82.

[577] Пак там, 62–64, 75–77, 82–83.

[578] Пак там, 65–66.

[579] Пак там, с. 66.

[580] Пак там, с. 75 (старобългарски текст), с. 82 (превод).

[581] Пак там, с. 90. Това житие на Ефрем е написано от епископ Партений Левкийски: Епископ П а р т е н и й Л е в к и й с к и. Жития на български светци. С., 1974, с. 136.

[582] П а в л о в, Г р у д к о в. Призвани да просияят, с. 94, бел. 5.

[583] ГИБИ, VII, с. 126. Фрагментът от този типик в ГИБИ е според изданието на Д и м и т р и е в с к и й, А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. I, Τυπικὰ, ч. 1. Киев, 1895, с. 698. Това издание не ми е достъпно и цитирам според публикувания текст в ГИБИ, VII.

[584] P e t i t, L. Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152). – ИРАИК, 13, 1908, p. 52 (ГИБИ, VII, с. 129).

[585] ГИБИ, VII, с. 121, 128.

[586] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 53, 72, 118 (ГИБИ, VIII, с. 165, 172, 189).

[587] S c u t a r i o t a, p. 413, 479,480, 491, 518 (ГИБИ, VIII, с. 254, 271, 272, 278, 290).

[588] G a u t i e r. Le Typikon, 93; 21, 23, 29; 41, 121.

[589] Б а к а л о в а. Бачковската костница, 27–34.

[590] П а в л о в, Г р у д к о в. Призвани да просияят, с. 62.

[591] И в а н о в. БКЛ, с. 19.

Шеста глава

ПЪТИЩА, ПРЕМИНАВАЩИ ПРЕЗ ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК

Немаловажен е въпросът за комуникационните връзки на Пловдив през средновековната епоха с близките населени места и области и с останалите територии на Византийската империя, а в определени некраткотрайни периоди – и със селищата от българската държава като град в нейните предели. Връзките му извън териториите на двете страни се осъществявали чрез сухопътните магистрални артерии, преминаващи през Балканския полуостров, които свързвали Европа с Мала Азия. Някои повторостепенни регионални пътища на територията на Мизия и Тракия, също имали важно значение за Филипопол в стратегическо, стопанско и търговско отношение.

Пътищата, използвани в началото на разглежданата епоха, както и векове след това, а някои и до ден днешен, са изградени по време на Римската империя, през I или II в., като са били поддържани с необходимото усърдие предимно за осигуряване на удобни преходи на римската сухопътна войска. Пътищата, строени през тази епоха, представляват първокласни инженерни съоръжения. Те били със солидна настилка, която в зависимост от терена се състояла от пласт пясък и един или два пласта камъни, а най-отгоре били подреждани едри многоъгълни камъни. Широчината на пътищата достигала от 8 до 12 м, като платното било ограничавано с други едри камъни. Над мочурливи местности, потоци и реки изграждали каменни мостове, а завоите били съзнателно избягвани. С голяма настойчивост се спазвала правата линия на пътя и поради това трасетата се спускали стремително надолу или се изкачвали рязко нагоре, с цел да се пести разстояние, а оттам – и време. По протежение на пътищата издигали т.нар. „милиарни колони", определящи разстоянията от един до друг пункт на пътя. В зависимост от разстоянията се използвали два вида станции. Те са известните mutatio – спирка, предназначена само за почивка, където се извършвала смяна на конете, и mansio – станция, в която престоят бил по-дълъг и се нощувало[1].

Пътищата през римската епоха били поддържани безупречно и дори и през IV–V в. те били в много добро състояние. След този период трасетата не са така грижливо поправяни и особено след варварските нашествия през VI в. на полуострова те загубили своя облик на първокласни военни артерии. Някои от тях се използвали през цялото Средновековие, турската епоха и през съвремието, а други загубили значението си на комуникационни съоръжения и само отделни останки от каменната настилка на тяхното трасе бележат посоките им.

Най-важният, най-дългият и най-старият път, минаващ както през античния и средновековен Филипопол, така и през съвременния Пловдив, е диагоналният цен-

трален път през Балканския полуостров, свързващ Азия и Европа. Той бил построен през I в. от римляните и направлението му и до днес не е променено, макар и трасето на съвременната магистрала да не се покрива изцяло с това на някогашния римски път[2].

Независимо от обстоятелството, че настоящото изследване обхваща IV–XIV в., смятам за целесъобразно да обърна внимание на конкретните извори за централния път още от римската епоха, както и на изворите за други римски пътища, по трасето на които се намирал Филипопол, тъй като те продължават да функционират столетия след IV в., независимо от топографските и топонимичните промени. Това се отнася особено за централния римски път, който никога не изгубва своето първостепенно значение.

Филипопол фигурира и в трите запазили се до наши дни римски карти от императорската епоха: 1. Tabula Peutingeriana; 2. Itinerarium Antonini Augusti и 3. Itinerarium Burdigalense. В Певтингеровата карта[3] градът е споменат при пътя от Сингидунум през Адрианопол до Константинопол. По този път според картата по-важните станции са: Сингидунум (Белград), Виминациум (Костолац), Хореум Марги (Кюприя), Наисус (Ниш), Ремисиана (Бяла Паланка), Турес (Пирот), Мелдия (между Драгоман и Сливница), Сердика (София), Сарто (при Вакарел), Егирка (Лещахан до Ихтиман), Зирме (при Пазарджик), Бесапара (при Синитово, Пазарджишко), Филипопол (Пловдив), Ранилум (Оризово, Чирпанско), Пизос (Димитриево, Чирпанско), Арзос (вероятно Калугерово, по горното течение на р. Съзлийка), Бурдипта (Момково, Свиленградско), Адрианопол (Одрин), Остудизум (Хафса, Одринско), Буртудизум (Бабаески), Бергуле (Люлебургас), Дризипара (при Буюк Каращиран), Циралум (Цурулум, Чорлу), Перинт (Хераклея, Ерегли), Кенофрурион (при Синекли), Адстатуас (при Инджес), Мелантиада (Яръм Бургас), Константинопол[4].

В Itinerarium Antonini Augusti[5] Филипопол фигурира във: „Via a Roma per Aquileiam usque ad Constantinopolim“, като повечето станции съвпадат с трасето на пътя, проследен в Певтингеровата карта, но има и някои различия. По-важните станции са следните: Рим, Медиоланум (Милано), Аквилея, Мурса (Осек), Цибале (Винковци), Сирмиум (Сремска Митровица), Басиана (при Петровци), Таурунум (Земун), Сингидунум (Белград), Ауреомонт (Орешац), Винцея (Смедерево), Виминациум (Костолац), Муниципиум (Калище), Хореум Марги (Кюприя), Наисус (Ниш), Ремисиана (Бяла паланка), Турес (Пирот), Мелдия (между Драгоман и Сливница), Сердика (София), Бурагара (западно от Лесново, Елинпелинско), Хилице (Ихтиман), Лисе (известна и като Бона Манзио при Ветрен, Пазарджишко), Бесапара (Синитово, Пазарджишко), Филипопол (Пловдив). След Пловдив пътят повтаря напълно трасето на този, описан в Певтингеровата карта. В пътеводителя на император Антонин непосредствено след Филипопол липсва само станцията Ранилум, а е спомената Циле (Черна гора, Чирпанско)[6].

Itinerarium Burdigalense[7] съдържа станциите и спирките по централния диагонален път „Via ab Aquileia usque ad Sirmium et inde usque ad Constantinopolim“. По важните спирки и станции според този пътеводител до Филипопол повтарят тези от другите два пътеводителя. Непосредствено след Филипопол отсъства Ранилум, но са споменати Сернота (при Маноле, Пловдивско), Паремболе (Белозем, Пловдивско), Циле (Черна гора, Чирпанско), Карасура (Свобода, Чирпанско). След Арзос са споменати следните станции и спирки: Пале (западно от Харман-

ли), Кастозобра (неуточнено), Раме (Любимец, Свиленградско), Бурдипта (Момково, Свиленградско), Дафабе (Текехан), Нике (Хафса, Одринско), Тарподизум (Ковчас), Буртудизум (Бабаески), Бергуле (Люлебургас), Наркум (Румаид) Дризипара (Буюк Каращиран), Типсум (при р. Еркене), Циралум (Чорлу), Беодизум (Кадъкьой), Хераклея (Ерегли), Бауне (при р. Канъкдере), Саламбрия (Силиврия), Калум (Картерос), Атира (Буюк Чекмедже), Региум (Кючук Чекмедже), Константинопол[8]. В Itinerarium Burdigalense проследяването на централния път е много по-обстойно, със значително повече топоними. Тук всяко населено място е определено като град, станция или спирка, в зависимост от своята големина и значимост. Така в този пътеводител като градове са определени: Аквилея, Мурса (Осек), Цибале (Винковци), Сирмиум (Сремска Митровица), Басиана (при Петровица), Сингидунум (Белград), Ауреомонт (Орешац при Гроцка), Маргус (Ораше при Дубравица), Виминациум (Костолац), Наисус (Ниш), Сердика (София), Филипопол (Пловдив), Хераклея (Ерегли), Константинопол.

Пътят през Балканския полуостров, известен като Via militaris (Военният път) и Via Singidunum (Пътят за Белград), е назоваван от някои историци „Пътят на народите“[9]. Той също е носил названието „Моравски път“ поради връзката на Константинопол с Великоморавия[10]. Но предимно той е известен като „Пътят през Траянови врата“ през Късното средновековие според устната традиция на местното население, отразена в пътеписите на много европейски пътешественици, например: унгарския историк Антонио Бонфини през 1503 г., далматинския богослов Антон Вранчич през 1553 г., Анонимен пътепис от 1572 г., Якоб Фюрер фон Хаймендорф през 1587 г.[11] и др. Това название идва от един от най-известните пунктове по този път, т.нар. „Траянови врата“, при прохода в Ихтиманска Средна гора[12]. През XVI в. Ханс Дерншвам в своя Дневник нарича прохода „Клисура“[13]. В изворите се откриват различни имена на прохода. Още от IV в. той е известен като „планината, наречена Тисуки“, споменат от Сократ. Тук се отбелязва границата между Тракия и Илирик[14], както и между Вътрешна Дакия и Тракия[15]. Амиан Марцелин споменава „angustiae Succorum“ – „проходът Суки“, „aditus per Succos – „път през Суки“[16]. Изказано е мнението, че в следващите векове е носил името Βασιλικὴ κλεισοῦρα – „Царски проход“, за което се съди по по-късното име „Василица“ или „Василици“ на планинския дял южно от Траянови врата[17]. Впоследствие през X–XI в. е засвидетелствана формата Βουλγαρικὴ κλεῖσις[18]. Този проход е имал изключително важно значение през цялата средновековна епоха и владеенето му осигурявало контрол над Тракия. По време на Първия, Втория и Третия кръстоносен поход войските на западните рицари и множеството от поклонниците минавали именно през този проход, назован „Sancti Basilii“ и „clausura Bulgariae“[19]. След него те се отправяли към Филипопол, а оттам – за Адрианопол и Константинопол. Това дава основание пътят да бъде назоваван от някои историци и „Път на кръстоносците“[20]. През цялата средновековна епоха централният диагонален път на полуострова преминавал през Унгария, Сърбия, България и Византия. Заслужава да се отбележи, че тогава този път минавал при Пловдив на север от Тримонциум, между р. Марица и укрепения град. На план на гр. Пловдив от 1867 г. според G. Lejean пътят е очертан точно в тази северна зона на града и е означен като „Vielle route“ („Старият път“), което отразява вероятно една стара традиция, идваща още от Средновековието. По-късно, през османското господство, бил изграден т.нар. „Route nouvelle d'Andrénople“ („Новият път за Адриано-

пол“), така както е обозначен на същия план – и бележи посока запад–изток[21]. Днес тази част от пътя в очертанията на града съвпада с бул. „Княгиня Мария Луиза“.

За периода на настоящото изследване (IV–XIV в.), няма описание, което да отразява последователността на станциите и градовете по Via militaris, с изключение в известна степен на „Географията“ на Идриси, отнасяна към XII в. Поради това накратко ще се спра върху очертаването на пътя през Средновековието, направено преди повече от столетие от К. Иречек, което продължава да се приема и до днес. Разликата от римския път се изразява в някои нови средновековни наименования на градовете и селищата, през които минавала тази пътна артерия, както и в намаляването на станциите и спирките по неговото трасе поради изчезването на някои от тях като населени пунктове. И така, пътят през Средновековието преминавал през следните градове и крепости: Белград, полето Годомин, Браничево (Бриндизиум), Виминациум (Костолац), Равно (Хореум Марги, Кюприя) – топоним, появил се през XII в., Петрос (крепост, изчезнала след разрушаването ѝ през 1413 г.), Болван (Президиум Помпеи), Наисус (Ниш), Ремисиана (навярно Мокро, дн. Бяла паланка), Пирот, споменат през XIV в. (вероятно Атруби или Атруни), Средец (Сердика, Триадица, Стралиц, Стерниц, у Идриси Атралиса), Стопонион (в Ихтиманска Средна гора, през Античността Хилице, у Прокопий – Скупион, у Идриси – Истубуни, а според славянски източници Щипоне, преименуван от турците на Ихтиман по името на църквата на св. Евтимий там), Царски проход, Траянови врата, Българска клисура (античния и ранновизантийски проход Суки). От Ихтиман пътят завивал на юг и надясно и достигал село Василица. След съвременните Костенец и Момина клисура навлизал в областта Circuic – Циркуиц (Circuitz, Circvviz, Circuwicz). Някои изследователи тълкуват този топоним като „Църквица“. Той се появил през XII в. в областта на Пазарджик. След това пътят достига Филипопол[22].

По протежение на пътя от Филипопол до Константинопол могат да се набележат следните пунктове: Констанция – топоним, появил се през V в. (дн. Симеоновград), Черномен (Чирмен, Чърмен), крепостта Топлицос (край Хасковските минерални бани), Адрианопол (Одрин), Никица (Малка Никея, Хафса), Булгарофигон (Бабаески), Аркадиопол (Люлебургас), Мосинопол (Месин кале при Комотини), след р. Регина се стига до Цурулум (Чорлу), Хераклея (античния Перинтос, дн. Ерегли), Атира (Буюк Чекмедже), Региум (Кючук Чекмедже), Константинопол[23].

Информация за една голяма част от централния път, която включва и Филипопол (от Сердика до Дризипара), се съдържа в „Пътуването на св. Александър Римски през Тракия“[24]. Това описание е създадено вероятно през първата половина на IV в. и отразява част от географската карта на Тракия през същия период.

Отделни сектори от централния път със споменавания на Филипопол са проследени в „Географията“ на Идриси: от Ниш през Пирот и Сердика до Ихтиман[25]; от течението на р. Марица, през Адрианопол, Люлебургас и Чорлу за Константинопол[26]. Идриси споменава гр. Лигалгу на един ден път от Фаруи. Тези топоними се тълкуват съответно като Филипопол и Стара Загора. Текстовете във връзка с централния път у Идриси са следните: „Лигалгу (Филипопол – б.а., А.Д.) е голям и многолюден град, разположен върху най-високата част от една планина. Между нея и град Фаруи (Стара Загора – б.а., А.Д.), споменат в югозападна посока, до гр. Константина (Констанция – б.а.) в открито поле има 40 мили. От него до гр. Филибубулис (Филипопол– б.а., А.Д.) има 40 мили. Между двата града тече река,

през която се минава.“[27] „Също така от град Салуни (Голое) до Лигалгу (Филипопол – б.а., А. Д.) има 50 мили. Град Лигалгу е голям по площ с добре населени райони. Той се намира на една планина, която се надвесва на река Ахилу. Тази река продължава от гр. Лигалгу за гр. Фаруи. Между тези два града в южна посока има 35 мили.“[28] „От град Фаруи реката стига до град Филибубулис (Филипопол – б.а., А.Д.), после до Адирнубули (Адрианопол), после до Сурула (Чорлу), до Аркадиубули (Аркадиопол, дн. Люлебургас – б.а., А.Д.) докато се влее близо до крайбрежния град Ахрисубули (Орфано – б.а., А.Д.) в канала, на който се намира гр. Абидос. Тук тя носи името р. Марица.“[29] Идриси смесва двете реки Струма и Марица и поради това поставя Орфано след устието на р. Марица, в началото на Дарданелите.

Независимо от споменаването на формата Филибубулис, която без съмнение се възприема като отговаряща на името Филипопол, издателят на „Географията“ на Идриси също така логично обосновава, че и формата „Лигалгу“ е название на Филипопол, като използва за аргумент самото описание на Идриси и дава обяснение на възможните фонетични промени, довели до тази именна форма[30]. Макар че в произведението на Идриси има неточности и пропуски, то заслужава внимание, тъй като е единственото засега географско съчинение, отнасящо се към XII в., което включва редица градове и крепости в Тракия, също и Филипопол. В „Географията“ в повечето случаи се определят разстоянията между тях и се отразява степента на географските познания на времето, през което е създадена.

Друг път, известен от римската епоха и свързващ Филипопол с Хисаря, е добре проученият в резултат на археологическо обхождане път Филипопол – Карасура и отклонението му при Ранилум[31]. Той положително е използван и след IV в. Част от него е фрагмент от разгледания вече централен диагонален път: Белград – Константинопол. Пътят е проследен в източна посока след Филипопол. Първата станция е Сернота (при с. Маноле). Според Бурдигалския пътеводител тя отстои на 10 мили от Филипопол[32]. Отрязъкът между Сернота и Филипопол минава през следните съвременни селища: Скутаре, Рогош, Маноле. След Сернота все в източна посока пътят достига станцията Парамболе (при с. Белозем). Парамболе също е известна от Бурдигалския пътеводител[33]. След Парамболе е станция Ранилум, където е открита част от милиарна колона. Ранилум се локализира в гората Имилика при с. Оризово. Тази станция е известна от Певтингеровата пътна карта[34]. От Парамболе (при с. Белозем) до Ранилум пътят минава при с. Опълченец и с. Оризово. Именно при гората Имилика при с. Оризово се намира дълго време търсената станция Ранилум. Тя и следващата станция Циле са били идентифицирани в една (по-точно Ранилум е била поставяна на мястото на Циле)[35]. Станция Циле се уточнява при жп спирка Черна гора, на 4,5 км от Ранилум. Станция Циле е спомената в Пътеводителя на император Антонин и в Бурдигалския пътеводител[36]. След станция Циле идва станция Карасура (между с. Рупките и с. Свобода, Чирпанско), която е отбелязана в Бурдигалския пътеводител[37]. След Карасура е станция Пизос (южно от жп гара Свобода). При археологическото проучване на този път се открива, че от станция Ранилум в северна посока се отклонява друг римски път, който се проследява през землищата на селата Брезово, Борец, Стрелци, Сухозем и Бегово. След с. Бегово пътят пресича р. Стряма и достига гр. Хисаря[38]. Така пътят Циле–Филипопол е имал отклонение през римската и ранновизантийската епоха към важната крепост при съвременната Хисаря с нейните прочути ми-

нерални лековити извори, оценени през Античността и положително ползвани и през Средновековието.

Също в резултат на археологическо проучване е документиран друг участък от централния път, преминаващ през Филипопол в западна посока от града, като са локализирани две станции: Тугугерум, спомената само в Бурдигалския пътеводител, и Бесапара, спомената и в трите пътеводителя. Открито е и е проследено трасето на пътя Филипопол – Бесапара[39]. Пътят излизал вероятно югозападно от Джендем тепе, минавал под градския акведукт, минавал през с. Злати трап, откъдето достигал до с. Йоаким Груево. Между Йоаким Груево и с. Кадиево се локализира спирката Тугугерум. От нея пътят продължава все в западна посока, достига с. Полатово, където е открита милиарна колона, и навлиза в землището на с. Куртово Конаре. От каменната кариера при с. Три водици пътят променя посоката си на северозапад от същото село. След тази зона отново следва западна посока и минава южно от жп гара Марица, при която също е открита милиарна колона. Пътят следва все западна посока и над жп линията навлиза в манзио Бесапара. Тя се локализира южно от с. Синитово (на 8 км югоизточно от гр. Пазарджик). Разстоянието Филипопол – Бесапара според Певтингеровата пътна регистрация е 24 мили, според Пътеводителя на император Антонин – 22 мили, а според Бурдигалския Пътеводител – 21 мили. Разликите вероятно се дължат на по-късни преправки, които довели до скъсяване на разстоянията[40]. Станцията Бесапара е един от важните пунктове по централния път, добре документиран с археологически находки[41].

Пак в резултат на археологическо обхождане е проучен пътят, който свързва Филопопол с Берое (Ст. Загора) през станция Карасура (на 3 км югоизточно от с. Рупките и на около 2,5 км северно от с. Свобода, Старозагорско)[42]. Този път е отразен в текст от „Пътуването на св. Александър Римски през Тракия“[43]. В извора се съдържа единственото писмено сведение за споменатия римски път, който е използван положително и през Средновековието. Според текста на „Пътуването на св. Александър Римски“ от станция Карасура до Филипопол се отмерват 40 мили, а от Карасура до Берое – 18 мили[44]. Потвърждение за този път има и в надписа на открита милиарна колона до самата станция Карасура, който гласи, че колоната трябвало да бъде издигната на 18 мили от Берое. Пътят е проследен в североизточна посока от станция Карасура към Стара Загора, като следите му се откриват до с. Ракитница и североизточно от него. Пресичайки съвременното село Ракитница, пътят преминава през землищата на селата Кирило Методиево и Богомилово, като е на 3 км от съвременния път Ракитница – Богомилово[45]. Трябва да се отбележи, че в „Пътуването на св. Александър Римски“ след станция Карасура до Берое е споменато само едно име – хидронимът Арзос, античното име на р. Съзлийка[46]. В Берое пътят влизал вероятно през вратата, намираща се на западната стена на крепостта. Положително пътят продължавал да съществува и през средновековната епоха, тъй като и Филипопол, и някогашната Аугуста Траяна (Берое през Средните векове) са значими тракийски градове, в които е бил воден интензивен живот. Многократно са засвидетелствани в изворите случаи на придвижване на императорските войски и други военни контингенти от Филипопол към Берое и обратно.

Средновековният Филипопол имал пътна връзка и с Анхиало така, както е представен пътят от Анхиало до станцията Ранилум в Певтингеровата карта. По

него са набелязани следните пунктове: Анхиало (Поморие), Акве калиде (Бургаски минерални бани), Кабиле (Таушан тепе, с. Извор, Ямболско), Берое (Ст. Загора) и Ранилум (с. Оризово, Чирпанско)[47]. От пътя Белград – Константинопол в същата рисувана карта знаем, че след Филипопол е представена станцията Ранилум, което ясно доказва връзка на големия тракийски град с крайморската крепост. Освен с Анхиало, този път осигурявал връзка и със Стилбнос (средновековния Сливен), който е на пътя Анхиало – Ранилум. Стилбнос не фигурира в трите известни римски пътеводителя, тъй като той се появява през XII в. в „Географията“ на Идриси[48], но, разбира се, пътят, съществуващ още от римската епоха, продължавал да действа и свързвал Филипопол през Средновековието както с този град, така и с други селища по неговото трасе до Анхиало.

След централния диагонален път през Балканския полуостров пътят Ескус – Филипопол[49] е вторият по значение, който осъществявал съобщителните и транспортните връзки на Филипопол с крайдунавския път. Той е най-важният от пътищата, спускащи се вертикално през Мизия, пресичащи Стара планина и достигащи до пътя Белград – Сердика – Филипопол – Адрианопол – Константинопол. Пътят Ескус – Филипопол осигурявал пряка връзка между провинциите Дакия, Долна Мизия, Тракия, Мала Азия и егейския свят през Троянския проход на Старопланинската верига. Това римско съоръжение е известно само от Певтингеровата пътна карта[50].

Първата станция от пътя е Ескус (при с. Гиген, Никополско). Следващата е Адпутеа (при с. Рибен, Плевенско). Продължавайки все на юг, пътят достига станция Сторгозия (в централната част на съвременния гр. Плевен). Четвъртата пътна станция е Дорионес (в местността Новоселци, южно от с. Слатина, Ловешко). Пътят продължавал на юг през землището на с. Бран и влизал в Ловеч, където се предполага, че се е намирала голямата пътна станция Мелта. Тази станция представлявала важен кръстопът, като от нея излизали пътища за други големи градски центрове – Никополис ад Иструм, Марцианопол, Дуросторум, Монтана. През III в. Мелта получава статут на civitas. В последните изследвания на пътя Ескус – Филипопол се предполага, че Мелта е била разположена в равнинната част на съвременния гр. Ловеч или в неговите покрайнини[51]. След Мелта пътят минавал на юг по левия бряг на р. Осъм, през землищата на селата Хлевене, Абланица и Лешница и достигал шестата станция Состра, чиито археологически останки се откриват на 100 м от шосето Троян – Ловеч, близо до железопътната спирка Ломец. Първоначално Состра възниква като римски кастел, а впоследствие е укрепена с крепостна стена през VI в., вероятно по времето на император Юстиниан I[52]. На юг пътят продължавал към съвременния град Троян, минавал през него, а след това пресичал р. Бели Лом. Следващата станция след Состра е Адрадицес, чиято локализация се приема напоследък в землището на с. Бели Осъм. Оттук започва изкачването на старопланинския проход, като римският път минавал вдясно от съвременното шосе и достигал днешния туристически комплекс „Беклемето“. На около 350 м от хотел „Беклемето“ пътят достига до осмата станция на име Монтемно в местността Карцовият бук. Оттук пътят продължава към билото на Стара планина и през с. Христо Даново достига Субрадице – голяма пътна станция за охрана на старопланинския проход. Тази станция се локализира в местността Сарая, на североизток от с. Христо Даново[53]. От Субрадице през землищата на селата Кърнаре, Певците, Московец и Дъбене пътят дос-

тигал с. Войнягово, пресичал го и в местността Горните стеници влизал в римската станция Виамата, намираща се при с. Михилци[54]. Станция Виамата отсъства в Певтингеровата карта, но се открива в Списък на служебните рангове и е свързана със станция Субрадице[55]. След Виамата пътят продължавал южно от тази станция през землищата на селата Песнопой, Иван Вазово, Горна и Долна Махала и в северните покрайнини на с. Чернозем в местността Юртата навлизал в единадесетата станция, която също както предходната липсва от Певтингеровата пътна карта. Пътят продължава на юг, като посоката му съвпада със съвременния път Карлово – Пловдив. При с. Граф Игнатиево е открита спирка, мутацио, при която пътят преминава и през землището на с. Труд на около 100 м източно от съвременния път за Пловдив. Той навлизал в северното предградие на Пловдив, квартал „Каршиака“, назоваван днес „Филипово“, разположен на левия бряг на р. Марица. Пътят преминавал реката и навлизал във Филипопол – последната пътна станция по важната артерия Ескус – Филипопол. Така се съединявал с централния път през Балканския полуостров и с пътя на юг от Филипопол през Родопите за Егейско море[56].

Пътят Ескус – Филипопол бил прокаран върху по-ранен тракийски път, към което насочва обстоятелството, че пътните станции са изградени върху или близо до по-стари тракийски селища. Още след завладяването на Тракия от римляните се пристъпило към трасирането на този важен път, вероятно в средата на I в. Това мнение е изказано въз основа на съдържанието на надпис от времето на император Нерон (54–68), в който се споменава за построяването на станции, табернакули (наблюдателници) и претории (лагери – седалища на пълководци)[57]. Пътят Ескус – Филипопол е имал особено голямо значение през ранновизантийската епоха, тъй като представлявал сухопътната част от големия път, който включвал и водния път по Дунав. Той свързвал северните граници на провинция Мизия с Долна Мизия, Тракия и Егейско море. Срещу Ескус, на левия бряг на р. Дунав, се е намирала пътната станция Сукидава (дн. Челеи). Съществува сведение за построяването на римски каменен мост на това място през р. Дунав, откриването на който е датирано на 5 юли 328 г. Самият император Константин Велики присъствал на това забележително събитие[58]. От XVII в. има сведения, предадени от граф Луиджи Марсили, за запазени останки от моста[59].

За тази така важна пътна артерия съобщава и Теофилакт Симоката, като описва събития от времето на император Маврикий (582–602). През 584 г. императорските войски начело с пълководеца Коменциол успели да отблъснат нахлуващите авари през северните граници на империята. За да достигне Тракия, Коменциол трябвало да премине по пътя Ескус – Филипопол. Ето какво гласи текстът: „...И тъй той (Коменциол – б.а., А.Д.) пристигнал в Нове и след като свикал някои от местните жители, поискал да му дадат водач, за да мине по т.нар. „път на Траян“, понеже искал да прекара зимата във Византион. Обаче местните жители отказали да посочат на Коменциол този път. Вбесен от това, той посякъл двама от тези, които отказали. Жителите на Нове казали на Коменциол, че нямали човек, който да му го посочи, обаче на 20 мили имало един много стар дядо на 112 години. Те твърдели, че той познавал така наречения път на император Траян. Тогава стратегът Коменциол отишъл на посоченото място и поискал от стареца да им стане водач при пътуването. Но старецът се колебаел. Сърдел се, предупреждавал стратега, че начинанието му е много трудно, изтъквал му, че пътят е мъчно

проходим през зимата и неудобен, защото този път не бил преминаван от 90 години. Обаче стратегът се противопоставил на думите на стареца. И понеже взело връх необмисленото му решение, ромейските войски започнали пътуването. През тези дни настанал голям и страшен мраз и понеже студът бил голям и ветровете връхлитали силно и хапливо, загинали мнозина войници и по-голямата част от товарните животни. Коменциол пристигнал охулен във Филипопол. Той прекарал там цялата зима и в началото на пролетта дошъл във Византион.“[60]

Сведението на Теофилакт Симоката разкрива, че в края на VI в. част от пътя Ескус – Филипопол в отсечката на староплaнинския проход не можел да бъде преминат безпрепятствено при зимни условия, тъй като не бил поддържан. И в днешно време през зимата Троянският проход в отсечката Троян – Кърнаре не е проходим. Но изследователите на пътя смятат, че той не е загубил своите функции в тази ранновизантийска епоха. Напротив, въз основа на запазените и до днес части от него, използвани от местното население, напълно оправдано се смята, че той продължил да функционира и през Средновековието[61].

Към по-важните пътища, минаващи през Филипопол, които били прокарани през римско време и действали и през Средновековието, може да отнесем и пътя от Филипопол през Родопите за Егейско море. Тази пътна артерия не фигурира в нито един от известните ни римски пътеводители от императорската епоха. Един от последните изследователи на пътя Ескус – Филипопол стига до заключението, че не може да не е съществувала пътна артерия в южна посока след Филипопол, която всъщност била продължение на пътя, свързващ Лимеса с Via militaris през полуострова[62]. Този път, също построен от римляните, излизал от Филипопол в посока югозападно от града и се насочвал към с. Храбрино. Пътят се открива трудно, но запазените останки от стари мостове дават основание на изследователите-археолози да трасират именно в тази посока пътното съоръжение. То минава на 1 км югозападно от Храбрино, за което се съди по откритите следи в планинските местности около това селище, както и по известния „римски мост“ при него. След Храбрино, все в югозападна посока, пътят достига хижа Родопски партизани. След това минава на юг по високия западен рид на Тъмръшката река, покрай хижа Модър и през местността Митницата достига хижа Персенк. В отделни участъци трасето на римския път е запазено и се ползва за туристически маршрути. След хижа Персенк пътят прави завой на юг, по височините към връх Персенк, и достига местността Мезаргидик. Именно тук, в участък, дълъг 3 км, пътят е много добре запазен. Изграждането му отговаря на всички изисквания на римското пътно строителство. Има солидна настилка, която, в зависимост от терена и наклона, се състои от няколко пласта. За преодоляване на стръмните участъци при серпантините са изграждани малки прагове, високи до 0,05 м. Широчината на пътното платно е 2,70–3 м. От двете страни е имало ограничителни камъни, които стабилизирали пътната настилка. Между тях е оформена настилката от дребни и различни по големина камъни[63].

След местността Мезаргидик, все в южна посока, пътят продължава по западното подножие на връх Персенк. Преминавайки през местността Глухите камъни в посока югоизток и западно от хижа Изгрев, минава през местността Мечи чал, продължава в югоизточна посока и достига Пампорово при станцията на бившия ЦС на БПС. От Пампорово посоката се променя на югозапад, след което пътят минава западно от хижа Смоленските езера и се спуска към западните пок-

райнини на гр. Смолян. След връх Персенк следите са слабо запазени. След Смолян пътят минава през местността Кайнадината и се спуска на югозапад към българо-гръцката граница. Изследователят предполага с основание, че сигурно пътят е продължавал и на гръцка територия и е достигал самото крайбрежие на Егейско море. Предстои установяването на връзката между този път, спускащ се на юг от Пловдив през Родопите за Егейско море, и известния път Via Egnatia. По всяка вероятност чрез този път Филипопол се е свързвал с големите южнотракийски градове Амфиполис, Филипи и Маронея[64]. Изследователят на пътя Филипополис – Егейско море обръща внимание на отсечката от него: Пловдив – Асеновград – Смолян. Наблюденията показват, че са спазени всички изисквания и принципи на римското пътно строителство. Едно от най-важните условия е да се следва най-минималното разстояние между два последователни пункта. Съвременният път между тези три града е по-дълъг и, разбира се, не така труден, както построеният през римско време[65]. Пътят Филипопол – Егейско море, построен вероятно през I в.[66], положително е бил използван и след римско време, т.е. през ранновизантийската и средновековната епоха. Има достатъчно извори, свидетелстващи за чести контакти между Филипопол и Стенимахос през XIII и XIV в., които са се осъществявали по част от вече проследения път от Филипопол през Родопите до Егейско море.

Безспорно са съществували и по-второстепенни пътища от римската епоха, свързващи Филипопол с по-близки или по далечни градове и крепости в Северна и Югоизточна Тракия, както и в Родопската област, използвани и през Средновековието. Предстои те да бъдат проучени главно чрез археологически обхождания, тъй като писмените сведения за пътища, минаващи през Филипопол и свързващи го с други пунктове през римската и средновековната епоха, са твърде оскъдни и засега не са обстойно изследвани.

Така в литературата въз основа на наративни източници са разгледани два пътя в Родопите, свързващи Филипопол с крепости в този планински масив[67]. Единият имал следното направление: от Филипопол се насочвал в западна посока към крепостта Баткун[68], откъдето продължавал до важната и труднопревземаема крепост Цепена (до днешното с. Дорково). Този път се очертава въз основа на сведения на Георги Акрополит за настъплението на Теодор II Ласкарис в Родопите и за упоритото му желание да превземе Цепена. Походът бил предприет през зимата на 1254 г., а пътят се оказал труднопроходим, което довело до големи усложнения, които принудили императора да прекрати военната експедиция[69].

Друг път, пак според наративните източници, се очертава от Стенимахос, в западна посока през крепостта Воден, Перистица (Перущица) и Кричим до Цепена и Баткун[70]. Той бил използван по всяка вероятност от Иванко, след като се отцепил от императора, престанал да бъде стратег на Филипопол и създал временно своя укрепена зона в Родопите[71]. През 1246 г. този път бил използван от войските на никейския император Йоан III Дука Ватаци, който превзел Стенимахос, Цепена, Стоб (на р. Рила) и други крепости[72]. През 1254 г. войската на българския владетел Михаил II Асен успяла да завземе крепостите Стенимахос, Кричим, Цепена и други твърдини в Родопите, като също преминала по пътя Стенимахос – Цепена – Баткун[73].

От Стенимахос, освен в западна посока, път се отделял и в югоизточно направление – към областта Ахрида и към крепостите Перперакион, Монияк, Ефрем

и др. Пътят бил използван от латинския император Анри през 1206 г., когато предвожданите от него рицари се свързали с оттеглилия се в Стенимахос Рение дьо Три[74].

Последните два пътя, макар и тръгващи от Стенимахос, свързвали посочените крепости и с Филипопол, тъй като градът имал връзка с близката крепост Стенимахос, за което има множество наративни известия. Пътищата в Родопите, използвани през Средновековието и свързващи Филипопол с крепостите в този район, предстои да бъдат цялостно проучени по археологически път, при което ще се потвърдят или коригират изводите, направени според писмените сведения.

През Средновековието Филипопол се е свързвал и с българската столица Търново чрез продължението на пътя Филипопол – Берое. От Берое пътят минавал през средновековната крепост Крън, прорязвал Стара планина през Тревненския проход и стигал до Търново[75].

В литературата е разгледан немаловажният въпрос за използването на р. Марица като плавателен път от Филипопол или най-много от района на съвременния Пазарджик, тъй като от тази зона до вливането ѝ в Егейско море реката започва да става пълноводна. Положително тя е била използвана като регионален воден път от неголеми плавателни съдове за стопански и търговски цели. Въпреки че липсват сведения за това, напълно допустимо през разглежданата епоха е р. Марица да е използвана преди всичко като водоизточник и като воден път за пренасяне на товари[76].

БЕЛЕЖКИ

[1] J i r e č e k. Heerstraße, 7–8; Ц о н ч е в. Philippopolis – Carasura, с. 40; М а д ж а р о в. Пътят Ескус – Филипопол, 18–19; Път през Родопите, 99–100; ЛИБИ, I, с. 10.

[2] Конкретно за този път по-важните изследвания са: J i r e č e k. Heerstraße; М у т а ф ч и е в. Старият друм, 478–603; В е л к о в. Стари пътища, 48–56; А н г е л о в. Съобщителни линии, 218–219; Д и м и т р о в. Пътуването, 116–161; В а с и л е в. Ихтиманският край, 47–58; Г а г о в а. Пътна система, 95–97; Тракия, 102–104; S o u s t a l. Thrakien, 132–133.

[3] Певтингеровата карта е tabula picta, т.е. рисувана карта. Запазена е в един пергаментов свитък от началото на XIII в. и съдържа 12 откъса. Името си носи от Конрад Певтингер, XVI в., притежател на библиотеката, в която се е намирала, след което става собственост на Виенската библиотека. Архитипът ѝ е към втората половина на II и първата половина на III в., а окончателната ѝ редакция е от IV в.: ЛИБИ, I, с. 9.

[4] Tabula Peutingeriana, col. 528–540 (ЛИБИ, I, 20–21). Названията в скобите са съвременните имена на градовете.

[5] Предполага се, че под император Антонин би трябвало да се разбира император Каракала (211–217): ЛИБИ, I, с. 9.

[6] Itinerarium Antonini Augusti, p.18 (ЛИБИ, I, 28–29).

[7] Този пътеводител е съставен през 333 г. от поклонник, произхождащ от Аквитания, Южна Франция, и описва пътя от Бурдигала, дн. гр. Бордо (Франция), до Йерусалим и обратно през Рим и Милано: ЛИБИ, I, с. 9.

[8] Itinerarium Burdigalense, 88–89 (ЛИБИ, 1, 39–42).

[9] J i r e č e k. Heerstraße, p. 1.

[10] Пак там, с. 75; Г а г о в а. Пътна система, с. 95.

[11] A n t o n i u s d e B o n f i n i s. Rerum Hungaricarum Decades. Ed. I. Fógel et B. Ivány et L. Juhász in IV tomi. 1936. Lipsiae – B.G. Teubner, dec. III, lib. 5, p. 130 (ЛИБИ, V, ч. 1, с. 148); А н т о н В р а н ч и ч. Пътувания, 178–179; Анонимен пътепис от 1572 г. – НАПБ (XV–XVI в.), с. 312; Пътуване на Якоб Фюрер фон Хаймендорф до Константинопол – 1587 г. – НАПБ (XV – XVI в.), с. 490; М у т а ф ч и е в. Старият друм, 489–510, 590–604; В а с и л е в. Ихтиманският край, 47–58; Г а г о в а. Пътна система, с. 95; S o u s t a l. Thrakien, 190–192.

[12] М у т а ф ч и е в. Старият друм, 478–795, 590. Траяновият път и Траянови врата носят името на римския император Траян (98–117).

[13] Х а н с Д е р н ш в а м. Дневник. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XV–XVI в.). С., 1979, с. 241.

[14] S o c r a t e s, col. 245 a–b, бел. 167. (ГИБИ, I, 40–41).

[15] ЛИБИ, I, с. 41, бел. 2.

[16] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XX, 4, p. 26; II, XXI. 13, p. 158; II, XXVI. 7, p. 618; III, XXVII. 4, 22; III, XXXI. 10, p. 454 (ЛИБИ, I, с. 132, 137, 148, 151, 176).

[17] J i r e č e k. Heerstraße, p. 92; М у т а ф ч и е в. Старият друм, с. 497; S o u s t a l. Thrakien, p. 191; Г а г о в а. Пътна система, с. 95.

[18] I o a n n i s G e o m e t r a e Carmina. – Migne. PG, 106, col. 934 a (ГИБИ, V, с. 320); J i r e č e k. Heerstraße, p. 92.

[19] Historia Peregrinorum, p. 138 (ЛИБИ, III, с. 230); S o u s t a l. Thrakien, p. 191.

[20] J i r e č e k. Heerstraße, p. 82; G a g o v a. The Third Crusade, p. 102.

[21] Р у д л о в - Х и л е. Град Пловдив, с. 383.

[22] Expeditio Friderici, 35–41 (ЛИБИ, III, 259–264); Chronicon Magni presbyteri, p. 509 (ЛИБИ, III, 209–210); J i r e č e k. Heerstraße, 85–96; S o u s t a l. Thrakien, p. 132, 190–191, 231, 464–465; Г а г о в а, Тракия, 186–187, 309–310, 325.

[23] J i r e č e k. Heerstraße, 99–101.

[24] D e l e h a y e. Saints, p. 245; Д и м и т р о в. Св. Александър Римски, 116–161.

[25] Н е д к о в. Идриси, 20–21.

[26] Пак там, с. 47, бел. 100.

[27] Пак там, с. 47.

[28] Пак там, с. 73.

[29] Пак там.

[30] Пак там, с. 47, бел. 100.

[31] Ц о н ч е в. Пътят Philippopolis – Carassura, 40–57; S o u s t a l. Thrakien, p. 134.

[32] Itinerarium Burdigalense, p. 89 (ЛИБИ, I, с. 41).

[33] Пак там.

[34] Tabula Peutingeriana, col. 528 (ЛИБИ, I, с. 21).

[35] Ц о н ч е в. Пътят Philippopolis – Carassura, 46–47, с. 51.

[36] Itinerarium Antonini Augusti, p. 29 (ЛИБИ, I, с. 29); Itinerarium Burdigalense, p. 41 (ЛИБИ, I, с. 29).

[37] Itinerarium Burdigalense, p. 89 (ЛИБИ, I, с. 41).

[38] Ц о н ч е в. Пътят Philippopolis – Carasura, 54–57.

[39] Ц о н ч е в, Д. Римският пътят Philippopolis – Tugugerum – Bessapara. – ГНАМП, 2, 1950, 69–81.

[40] Пак там, 70–76.

[41] Пак там, 78–81.

[42] Ц о н ч е в. Пътят Carassura – Beroe, 271–277; Г а г о в а. Пътна система, 96–97; S o u s t a l. Thrakien, p. 133, 135.

[43] Д и м и т р о в. Св. Александър Римски, с. 127, 154.

[44] Ц о н ч е в. Пътят Carasura – Beroe, 271–273.

[45] Пак там, 274–275.

[46] Д и м и т р о в. Св. Александър Римски, с. 155; Ц о н ч е в. Carasura – Beroe, 174–275.

[47] Tabula Peutingeriana, col. 590 (ЛИБИ, I, с. 27); S o u s t a l. Thrakien, p. 133, 135.

[48] Н е д к о в. Идриси, с. 86, 104, 144; S o u s t a l. Thrakien, p. 135, 462–463.

[49] Н и к о л о в, Д. Нови данни за пътя Филипопол – Ескус. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 285–288; М а д ж а р о в. Пътят Ескус – Филипопол, 18–29; S o u s t a l. Thrakien, p. 133, 137–138. Новите проучвания за периода 1997–2003 г. са отразени в: Х р и с т о в, И., М. И в а н о в а - К а м и ш е в а, П. С т о й н о в. Римски крайпътни станции на пътя Ескус – Филипопол. Ад радицес – Монтемно – Суб радицес. Faber, В. Търново, 2004.

[50] Tabula Peutingeriana, col. 585–587 (ЛИБИ, I, 25–26). Този път преди изследването на М. Маджаров е бил обект на следните проучвания: J i r e č e k. Heerstraße, 156–157; А в р а м о в. Траяновият път, 226–240; М а д ж а р о в, М. Римската станция Виамата на пътя Ескус – Филипопол. – Археология, 1985, № 2, 36–45.

[51] М а д ж а р о в. Пътят Ескус – Филипопол, 21–22.

[52] Пак там, с. 23.

[53] Пак там, с. 25.

[54] C o n č e v. La voie romaine Philippopolis – Sub Radice. – Latomus, XVIII, 1959, f.1, 154–170.

[55] Notitia Dignitatum, XXXIX, 48, p. 91 (ЛИБИ, I, с. 245); S o u s t a l. Thrakien, p. 136.

[56] М а д ж а р о в. Пътят през Родопите, 97–104.

[57] М а д ж а р о в. Пътят Ескус – Филипопол, с. 27.

[58] T h e o p h a n e s Confessor, p. 28 (ГИБИ, III, с. 227); A n a s t a s s i u s Bibliothecarius. Chronographia, p. 88 (ЛИБИ, II, с. 222); В е л к о в. Градът, с. 32.

[59] Д и м и т р о в, Д. П. Археологически изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. (с указател на имената). – ГСУ ИФФ, 43, 1946/1947, с. 22.

[60] S i m o c a t t a, VIII. 4, 289–290 (ГИБИ, II, 352–353).

[61] T a p k o v a-Z a i m o v a. Les voies, p. 168; М а д ж а р о в. Пътят Ескус – Филипопол, с. 28.

[62] За този път вж.: К а р а п е т к о в, П. Славейно минало. Пловдив, 1948, 17–18; Ш и ш к о в, Н. Стари пътища из Родопите. – Родопски напредък, 1906, № 6, с. 44; T a p k o v a-Z a i m o v a. Les voies, с. 170; М а д ж а р о в. Пътят през Родопите, 97–104.

[63] М а д ж а р о в. Пътят през Родопите, 99–100.

[64] Пак там, с. 103.

[65] Пак там.

[66] Пак там. П. Сустал също разглежда този път на юг от Пловдив през Родопите и отбелязва по него, освен вече посочените по-горе, още два пункта: Повиздос и Хантея: S o u s t a l. Thrakien, p. 133, 406–407, 501–502.

[67] А н г е л о в. Съобщителни линии, 220–221.

[68] Пак там, с. 22; Ц о н ч е в, Д. Баткун. – ИИД, 19–20, 1944, 10–15.

[69] A c r o p o l i t e s. Historia, 123–124 (ГИБИ, VIII, 184–186).

[70] А н г е л о в. Съобщителни линии, с. 221.

[71] C h o n i a t e s. Histotia, 512–514, 518 (ГИБИ, XI, 61–65).

[72] A c r o p o l i t e s. Historia, 77–79 (ГИБИ, VIII, 175–176).

[73] Пак там, 107–108 (ГИБИ, VIII, 183–184); Г а г о в а. Пътна система, с. 96.

[74] V i l l e h a r d o u i n, II, ch. 439, 252–255; Ж о ф р о а дьо В и л а р д у е н, с. 122; А н г е л о в. Съобщителни линии, 221–222.

[75] А н г е л о в. Съобщителни линии, с. 222; S o u s t a l. Thrakien, p. 133, 141.

[76] Г а г о в а. Пътна система, 94–95.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ИМЕНАТА НА ПЛОВДИВ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

1. Имената на града в античните и средновековните извори

Малко са градовете като Пловдив, принадлежащи на античната, елинистическата, римската, византийската, българската средновековна, възрожденска и съвременна цивилизация, с толкова именни форми и разнообразни варианти на някои от по-известните им имена. Имената на Пловдив през различните епохи са били обект на множество изследвания – някои обобщаващи, други за конкретни именни форми, в резултат на което съвременните историография и лингвистика имат възможност да дадат изчерпателен отговор на този въпрос[1].

Античните автори, съвременници на македонския цар Филип II, син на Аминта (359–336 г. пр. Хр.), някои от тях описващи успешните му завоевателни походи в Тракия, не споменават изрично за град, основан, подновен или преименуван от Филип II, който може конкретно да се идентифицира със съвременния град Пловдив. Това уточнение се наблюдава при по-късните антични и ранновизантийски историци. В съчиненията, отразяващи колонизационната дейност на македонския владетел, се говори по принцип за градове в Македония и Тракия, създадени или преименувани от Филип II по време на неговите походи[2].

Първото и най-ранно споменаване на гр. Филипопол, който е логично да се отъждестви с днешния гр. Пловдив, е на древногръцкия историк Полибий (205–125 г. пр. Хр.) – един от най-видните историци на Античността. В своята „Всеобща история“, в книгата, отразяваща политическите успехи на македонския цар Филип V (221–179 пр. Хр.), Полибий разказва за похода на този владетел: „Като мина през Централна Тракия, нахлу в земите на одрисите, бесите и дентелетите. Като достигна до т.нар. „Филипопол“, жителите на града избягали по околните хълмове и той завзел града от движение. След като обходи цялата равнина и след като унищожи реколтата на едни и получи уверения във вярност от други, се върна и остави във Филипопол един гарнизон.“ Походът обикновено се датира през 184–183 г. Според изследователите одрисите успели бързо да си възвърнат града. Това накарало Филип V да поднови похода срещу одрисите през 182 г. пр. Хр. [3]

Напоследък в изследователската литература се появи интересно становище относно названието „Одриса“, за което се смята, че може да е име на укрепения със солидни крепостни стени град на Небет тепе през III–II в. пр. Хр. Разглеждат се известните монети на Одриса, свързвани от изследователите най-напред с Адрианопол, а впоследствие с Пловдивско-Пазарджишкия регион. В тясна връзка с предложената теза е интерпретирането на двата глинобитни олтара (култови съоръжения), открити в Пловдив: на върха на Небет тепе и в подножието на същия хълм[4].

Според хронологическия принцип следващият автор, даващ сведения за Филипопол и за други негови имена, е римският историк Плиний Стари (Гай Плиний Секунд 23/24? – 79), който в „Естествена история“ към географските и етническите данни за Тракия съобщава: „…oppidum sub Rhodopae Poneropolis antea, mox a conaitore Philippopolis, nunc a situ Trimontium dicta…“ – „…под Родопите е градът, който по-рано се наричал Понерополис, после по името на основателя си – Филипопол, а сега поради положението си се нарича Тримонциум…“[5] Тук за първи път в писмен извор от I в. сл. Хр. се уточнява, че има град под Родопите, основан от Филип и носещ неговото име. Тези сведения без съмнение се отнасят за античния Филипопол в Северна Тракия. Появяват се и две нови имена – Понерополис и Тримонциум, второто от които е римското название на града, появило се след завладяването на Тракия от Рим и превръщането ѝ в провинция през 45 г. сл. Хр. Това име ще бъде разгледано по-нататък и с допълнителни примери. Името „Понерополис“ се появява също и у старогръцкия писател Плутарх (46–126) в съчинението му „Moralia“ и по-точно в частта „De curiositate“: „…ὥσπερ ἡ πόλις ἦν ἐκ τῶν κακίστων καὶ ἀναγωγοτάτων κτίσας ὁ Φίλιππος Πονηρόπολιν προσηγόρευσεν…“ – „…както и градът, в който били настанени (заселени) лоши и безпътни хора от Филип, бил назован Понерополис…“[6]

Източникът на тази информация по всяка вероятност и за двамата автори, Плиний Стари и Плутарх, е Теопомп, който е известен като автор на т.нар. „Гръцка история“, съдържаща ценни сведения за Тракия и траките и „История на Филип“, отразяваща неговите походи, и двете отнасящи се към IV в. пр. Хр.[7] Тези съчинения обаче не са запазени до днес, освен 56 фрагмента от тях у други автори. Такъв фрагмент има в късния сборник – т.нар. „Lexicon Suidas“, създаден през първата половина на X в. въз основа на антични и по-късни автори. В него под понятието Δούλων πόλις (град на роби или робски град) се излага следното „…също така някакъв Понерополис в Тракия, който Филип, както разказват, създал, събирайки хора, които били безчестни, клеветници, посредници, лъжци, лъжесвидетели и всякакви други престъпници, на брой 2000, както потвърждава Теопомп във Филипиките си, книга XIII.“[8]

Теопомп, който е по-ранен автор от Плиний Стари и Плутарх, не свързва казаното за Понерополис конкретно с Филипопол в Тракия на р. Марица. Това не прави и Плутарх, а само Плиний Стари го посочва като име на град при Родопите, т.е. днешния Пловдив. Както вече бе отбелязано, Филип II подновявал и основавал не един град в Тракия и Македония, давайки му своето име – практика, позната и по-късно, по времето на сина му Александър III Македонски (336–323). Освен присъствието на македонските военни гарнизони, съществувала практиката да се заселват и македонски колонисти с цел укрепване на позициите в завладените области. В този смисъл казаното от Теопомп би могло да се отнася по принцип към всеки друг подобен град в Тракия, колонизиран от Филип II. Самото название „Понерополис“, „град на престъпници“, съдържа пейоративен смисъл и чрез това унизително прозвище се цели вероятно да се омаловажи направеното от Филип II Аминтас Македонски. Несъмнено тук се крие тенденция към подценяване на македонското завоевание, т.е. една антифилипова позиция, която се афишира и по други поводи у елинистическите автори[9]. Изказано е мнението, че такова официално име на град в Тракия не може да съществува[10]. Възможно е да е имало заселвания на закононарушители и във Филипопол, но е най-вероятно мястото на

принудително настаняване в Тракия да се отнася до Кабиле (дн. Ямбол), тъй като политическата и военната обстановка по течението на Горна Тунджа през 341 г. пр. Хр. и малко след нея била извънредно изострена[11].

По граничните пунктове обикновено били изпращани хора, склонни към неподчинение, с което се преследвало прочистване на вътрешността на страната, в случая централното ядро на македонската държава, и се осигурявало пазенето на граничните територии, доколкото това може да се отнесе към колонизационната дейност на Филип II. При всички случаи, независимо към кой град се отнася това прозвище, то трябва да бъде предшествано от името на Филип, който бил инициатор на заселването на закононарушителите, а не както Плиний Стари сочи, че първоначално градът се е наричал Понерополис, а след това по името на основателя си – Филипопол. Въпросното прозвище може да бъде само определение на някой град при специфични обстоятелства, но не би могло да е собствено име. Тази е и основателната причина, подбудила Г. Михайлов да окачестви съобщенията на Теопомп, Плиний Стари и Плутарх като погрешни (falsa videntur testimonia)[12]. В случая може би не става дума за погрешно сведение изобщо, особено що се отнася до Теопомп, а за неоснователното конкретизиране на това определение по отношение на гр. Филипопол в Тракия на р. Марица у по-късните автори.

Хронологически следват сведения за града и употребата на формата „Филипопол“: у римския историк Тацит (55–120), който, описвайки въстанието през II в. пр. Хр. на койлалети, одриси и дии в Тракия, съобщава за гр. Филипопол: „…най-много и най-подготвените обсадили царя и града Филипопол, основан от Филип Македонски“[13]; у римския софист и сатирик Лукиан (120–190) в един от прочутите му диалози между Зевс, Аполон, Херакъл и Философия се казва: „Това е Хебър, а градът е дело на известния Филип.“[14] През II в. Клавдий Птолемей, гръцки античен географ и астроном, живял в Египет в епохата на император Марк Аврелий (161–180), описвайки вътрешните градове на Тракия, споменава и Φιλιππόπολις ἡ καὶ Τριμόντιον (52° 30′ – 42° 45′)[15]. Гръцкият историк Дексип през втората половина на III в. написва „Готска история“, в която съобщава за голямата обсада през 251 г. на Φιλιππόπονλις (Филиповия град): „Град Филипопол се намира на границата между земите на тракийците и македонците и лежи на река Хебър (Марица – б.а., А. Д.). Казват, че негов основател бил Филип, синът на македонския цар Аминта, по чието име бил наречен и градът.“[16]

Тези антични автори – Тацит, Лукиан, Клавдий Птолемей и Дексип, вече конкретно и определено сочат, че градът в Тракия на р. Хебър е дело на прочутия македонски цар Филип. Така името Филипополис[17] в двете форми на гръцки език – Φιλιππόπολις и Φιλιππούπολις, както и на латински – Philippopolis остава най-известното и най-употребяваното име на града през цялата Античност и през Средновековието, близо 23 века, от средата на IV в. пр. Хр., по-точно от 342 г., която се приема за година на завладяването на града от Филип II, до края на XIX в. През XI в. се появява името Плодївь (Плодив), а в края на XIV в., след завладяването му от турците – Филибе.

Освен преобладаващата форма ἡ Φιλιππούπολις, някои късноантични, ранновизантийски и византийски автори предават името на града във вариантите ἡ Φιλίππου πόλις, Φιλιππόπολις или πόλις Φιλίππου, което означава „Филиповия град“ или „градът на Филип“. Това разделение на собственото име от нарицателното име „град“ се среща у Дексип (III в.), Сократ (IV в.), Созомен (IV в.), Те-

офилакт Симоката (VII в.), Леон Дякон (X в.), Йоан Кинам (XII в.)[18]. Някои автори предават името само като Φιλίππου без πόλις, като например Приск Тракиец (V в.), Никифор Вриений (XI–XII в.), Йоан Кинам, Теодор Скутариот (XIII в.)[19]. Изписването на името ἡ Φιλίππου πόλις е по аналогия, както се изписват и имената на други градове: ἡ 'Αδριανοῦ πόλις, ἡ Τραϊανοῦ πόλις[20]. Но предаването на името само като Φιλίππου е повод то да се смесва с македонския град Филипи (Φίλιπποι – между Драма и Кавала), който също получава името на Филип II, син на Аминта, но по-рано от това на тракийския Филипопол (Пловдив), а именно през 356 г. пр. Хр., по време на един от първите му военни походи по Егейското крайбрежие. Тасоските колонисти в това селище, наричано преди Крениди, поискали помощ от Филип II срещу набезите на съседните траки, което било използвано умело от македонския цар като повод да превземе града, да прати заселници и да му даде името си[21].

Името „Филипополис“ се е запазило документирано като име на днешния Пловдив в различни официални надписи, предимно от римската епоха (I–IV в.), с мемориално или дарствено съдържание. Такъв е например известният двуезичен надпис (на латински и гръцки) от времето на римския император Марк Аврелий (161–180), отнасящ се до построяването на градските стени на Филипопол. Надписът се датира през 172 г. въз основа на цитираното в текста име „Германик“ на император Марк Аврелий, което той получава именно тогава. Част от надписа гласи: „…murum civitati Philippopolitanorum dedit *vel* extruxit…“, т.е. „ …издигна стената на града на филипополийците (или гражданите на Филипопол – б.а., А.Д.)…“, а фрагментът на гръцки гласи: „…λαμπροτάτη μητρόπολις τῆς Θράκης Φιλιππόπολις…“, т.е. „…най-блестящата митрополия на Тракия, Филипопол…“[22] Името на Филипопол се среща в надписи върху две милиарни колони от времето на Александър Север (222–235): „…Θρᾳκῶν ἐπαρχίας μητρόπολις Φιλιππόπολις νεωκόρος...“[23] и една от времето на Филип Араб (244–249): „...λαμπροτάτη μητρόπολις Θρᾳκῶν Φιλιππόπολις...“[24] Текстът на трите колони е почти един и същ с малки вариации.

Други надписи, които включват в текста горната формула, са от времето на императорите Александър Север, Максимин Тракиец (235–238), Гордиан III (238–244)[25]. Името на града е изписано върху опаката страна на монети, сечени по време на римските императори Антоний Пий (138–161), Комод (180–192), Каракала (211–217), върху медальони и монети от времето на Елагабал (218–222), върху монети от времето на Септимий Север (193–211)[26].

Освен името Philippopolis на латински, което представлява напълно транскрибиране по фонетичния принцип на гръцкото име Φιλιππόπολις, през епохата на римското господство в Тракия съществува и името Trimontium, за първи път предадено от Плиний Стари[27]. Името „Тримонциум“ се среща и у географа Клавдий Птолемей[28], а видоизменена форма на това название предава Анна Комнина (XII в.) – Τριμοῦς[29] (Тримус). Името „Тримонциум“ – „Трихълмие“ идва от разположението на цитаделата на града върху трите тепета: Небет тепе, Джамбаз тепе и Таксим тепе (турските имена на хълмовете)[30], които са свързани и образуват високо, удобно, достатъчно просторно и естествено защитено място.

През периода на римското господство в Мизия и Тракия се наблюдава практиката да се наименуват новосъздадените или обновени градове както със собственото име на император – Адрианопол, Траянопол, Аугуста Траяна, така и да се

прибавя към тези имена родовото име на даден император, което в повечето случаи е и династично име. Такъв е случаят и с гр. Пловдив (Филипопол), който през целия римски период е носил допълнително три родови имена. Двете от тях са на прочутите династии на Юлиите и Флавиите, а третата е родовото име Улпий, запазено към името на града най-продължително време. Тези названия са отразявали престижното положение на града и покровителственото отношение на императорите, носещи тези родови имена, които по някакъв начин са допринесли за неговото развитие. Любопитно е също, че тези имена досега не се срещат в античната литературна традиция, т.е. те липсват в историческите съчинения, а се срещат само в епиграфските паметници, където са употребени вместо триба (т.нар. псевдотриба), която е била задължителен елемент от официалното римско име на жителите на града.

В два списъка от многобройните Laterculi praetorianorum се срещат изписани имена на преторианци от Филипопол, като в първия списък[31] градът е представен с две характерни форми за римската епоха Philip (т.е. Philippopolis) и Trimon (т.е. Trimontium). Към тях са прибавени като псевдотриби или IUL (Iulia), или FL (Flavia). Формата „IUL“ ни насочва към следното хронологическо уточнение: Iulia идва от родовото име на Юлиево-Клавдиевата династия, която включва Октавиан Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.), Тиберий (14–37), Калигула (37–41), Клавдий (41–54), Нерон (54–68). По всяка вероятност градът получил родовото име на тази династия и станал Iulia Philippopolis по времето на император Клавдий, когато Тракия окончателно и трайно станала римска провинция (45 г.). Родовото име Flavius (FL) носи династията на Флавиите с императорите: Тит Флавий Веспасиан (69–79) – родоначалник, и синовете му Тит Флавий Веспасиан (79–81) и Тит Флавий Домициан (81–96). По всяка вероятност името Flavia Philippopolis е съществувало и при тримата императори. Представено е и името Trimon (Trimontium), но там, където е изписано допълнителното име, плочата е отчупена и е останала само буквата „L“, която може да се свърже със съкратеното изписване на IUL (Iulia) или на FL (Flavia), но несъмнено изписването е гласяло или Iulia Trimontium, или Flavia Trimontium. И така, в разглеждания списък са запазени 8 имена на преторианци от Филипопол (Пловдив), като при 4 от тях градът е представен като Iulia Philippopolis, при 1 – Flavia Philippopolis и при 2 – или Iulia Trimontium, или Flavia Trimontium. Flavia Philippopolis като име на града отбелязва и М. Апостолидис[32]. При едно от имената допълнителното родово име изцяло е отчупено и фигурира само Philip (Philippopolis).

Във втория списък[33] се срещат 3 имена на преторианци от града, като името е представено Trim (Trimontium?) и към него е прибавено родовото име ULP (Ulpia). Ulpia (Улпия) е родовото име на забележителния римски император Марк Улпий Траян (98–117) от династията на Антонините. Неговото управление оставя трайни следи в областта на градоустройството, административното и социалното развитие на градските центрове в Мизия и Тракия[34]. Именно при този император Пловдив би могъл да приеме името Ulpia Trimontium.

Освен от преторианските списъци, сведения за тези типични за римската епоха имена на града се извличат и от т. нар. „diplomata militaria“ – военни дипломи, изключително ценни документи. Те са били изписвани върху метални плочи, като цялото им съдържание представлява една стереотипна формула, при която са-

мо имената на императора, ветерана и консулите са различни, както и името на града или селището, от който или от което произхожда носителят на дипломата. Този документ се дава на война-ветеран за служене в римската армия след почетно уволнение и му се разрешава да сключи брак и да се установи на постоянно местоживеене. Две дипломи – едната от времето на император Елагабал[35], а другата от времето на Александър Север[36], сочат като свои притежатели ветерани от Филипопол. В първата, която се датира през 221 г., градът на ветерана е представен като Ulpia Trimontium, а във втората, датирана през 224 г., родното място на ветерана е предадено като Ulpia Philippopolis. Наред с множеството изводи, които могат да се извлекат от този род документи, в случая е интересно и това, че през III в. Пловдив продължил да използва името Ulpia, получено в началото на II в. и характерно за този век, което получават и други градове[37]. Оказва се, че традицията на името Ulpia през римската епоха е най-трайна.

През IV в. писмените източници за историята на града съобщават неизвестно по-рано име на Пловдив. Големият късноантичен римски историк Амиан Марцелин (330–400) три пъти отбелязва това ново име. Първия път го споменава, описвайки в историята си преминаването на император Юлиан (361–363) през Тракия: „...Philippopolim petit, Eumolpiada veterem...“[38] – „...достигна Филипопол, старата Евмолпиада...“. Второто споменаване се отнася към бунта на Прокопий (365 г.) и разпространението му в Тракия: „...Philippopolim,... Eumolpiada veterem...“[39]. Третото е при описанието на римските провинции: „...Thracia speciali nomine appellatur: quam Philippopolis, Eumolpias vetus et Beroea, amplae civitates exornant. Post hanc Haemimontus Hadrianopolim habet (que dicebatur Uscudama) et Anchialon“[40] – „Тракия, наречена в тесен смисъл на думата, която се краси от големите градове Филипопол, т.е. старата Евмолпиада, и Берояя. След нея идва Хемимонт (провинция – б.а., А.Д.) с големите градове Адрианопол, който се е наричал Ускудама, и Анхиало.“

През 369 г. било съставено изложение върху най-важните факти от римската история, посветено на император Валент (около 364 – 9 август 378). За автор се смята Руфий Фестус (или Секст). Описвайки провинциите на диоцеза Тракия, Руфий Фестус съобщава: „...urbem olim Eumolpiada dictam esse produnt...“ – „ ...предава се, че градът някога бил наричан Евмолпиада...“ и „...Eumolpiadem, quae nunc Philippopolis dicitur...“ – „...Евмолпиада, която сега се нарича Филипопол“[41].

За двамата автори, Амиан Марцелин и Руфий Фестус, които съобщават името Евмолпиада през втората половина на IV в., не може със сигурност да се уточни кой е по-ранният. Вероятно и двамата са ползвали едни и същи извори, изчезнали днес. Във всички сведения за това име се споменава изрично, че Евмолпиада е по-старото име на Филипопол. Това название се среща и в епиграфски паметници – надгробен надпис на една от страните на саркофаг, открит в Пловдив, в текста на който се среща изразът „φυλὴ Εὐμόλποιο“[42] – „филата на Евмолп“. Произходът на името „Евмолпиада“ е тясно обвързано с Евмолп – митичния тракийски цар и жрец в храма на богинята Деметра. Той е основател на Елевсинските мистерии и прародител на атическия род на евмолпидите[43]. Някои автори приемат убедено и без резерви това име като предшестващо името „Филипопол“[44]. Други изказват мнението, че то се появило в по-късно време, тъй като надгробният надпис с „филата на Евмолп“ се датира през II в.[45]

Накратко, легендарните, макар и откъслечни, сведения за митичния тракийски певец и герой Евмолп биха ни разкрили пътя, по който се е появило това име на

съвременния град Пловдив. Омир не споменава нищо за неговия род, но в „Химн към Деметра“ го нарича цар и го определя като властен[46]. Едно от най-ранните сведения за Евмолп се съдържа във фрагмент от съчинението „Родословия“ от Андрон, който е един от генеалогистите и митографите, отнасяни към V–IV в. пр. Хр. В този откъс се възстановява митологизираното родословие на евмолпидите. Съобщават се 5 поколения до Евмолп, който основал Елевсинските мистерии. Представят се 2 стематологии на Евмолп с различни прародители: според едната той произхожда от едноименника си тракиец или е син на Музей, а по другата е или от рода на тракиеца Евмолп, или е син на Аполон и Астикома, или е син на Аполон и Диона. Във фрагмент на Акестодор тракийското обкръжение на Евмолп в шесто поколение е посочено изрично. В откъса е представена сложната етнокултурна обстановка в Атика, където на помощ на автохтонното население идват траките с Евмолп[47]. В Схолии към „Финикийки“– произведение на Еврипид (485/4 – 406), се разказва следното за Евмолп: той бил цар на траките. Говорело се, че дошъл в Елевсина, за да изпълни Елевсинските мистерии. Пръв бил посочен в тях чужденец и затова били създадени в Атика първите жреци евмолпиди. В Атика се сражавал заедно с елевсинците срещу царя им Ерехтей и победил. Също така някои смятат, че бил син на Посейдон[48]. Страбон (64 г. пр. Хр.– 21 г. след Хр.) отбелязва, че Атика била завладяна от тракийците, които дошли там с Евмолп, и че победител на Евмолп и неговите тракийци бил Ион, син на Ксут. Атиняните затова поверили управлението на държавата си на Ион[49]. Павзаний (150 г. сл. Хр.) съобщава, че Евмолп бил син на Посейдон и Хиона. От Тракия той се преселил в Атика и се установил в Елевсина, където основал и Елевсинските мистерии, посветени на богинята Деметра. Между атиняните начело с Ерехтей и елевсинците начело с Евмолп избухнала война, в която атинският цар бил убит, както и синът на Евмолп – Имарад. Войната била прекратена, като било поставено условието елевсинците да бъдат подчинени на атиняните, но те си запазвали правото да празнуват сами Елевсинските мистерии[50]. Плутарх пише: „Какво ще остане от Елевсина хубаво, ако опозоряваме Евмолп, който като дошъл от Тракия, посветил и посвещава гърците в мистериите?“[51] Както другите митични певци като Орфей, Музей, Тамирис, така и Евмолп бил радетел за старата музика и бил смятан също като тях за тракиец. Затова Страбон изрично подчертава „И името на Евмолп идва оттам“[52], т.е. от траките.

Във връзка с Εὐμολπιάς като старо тракийско име на съвременния Пловдив М. Апостолидис изказва мнение, че то не може да бъде в никакъв случай тракийско[53], тъй като характерните названия за град или поселище в тракийския език са -βρια, -βριη, -βριες, -βριας, -βρις, -βρι, -βρει (Μεσημβρία, Πολτυμβρία, Σηλυβρία)[54]. Друг вариант на название за селище у траките е с частицата -παρα, -παρο(ν), -παρος, -παρον, -παρων, -περα (Βησσαπάρα, Σκαπτοπάρα, Δριζιπάρα)[55] и на -δαβα, -δεβα[56] – Sucidava, Pulpudeva. Но всъщност по-важно е дали името Евмолп е тракийско, или е повлияно от елинската традиция. Страбон изрично твърди, че името идвало от траките, а също и другите антични автори споменават, че той е тракиец. Мнението на М. Апостолидис е правдоподобно доколкото самото име Евмолп може да бъде изведено етимологически от гръцкото εὐ- „добре“ и μολπή „пеене“, „музика“.

Съществува някаква възможност градът, който ще бъде назован по-късно Филипопол, да е получил името „Евмолпиада“ от гръцки търговци, проникнали по

долината на горното течение на р. Хеброс от колониите по крайбрежието на Егейско и Черно море. Сведенията за полумитични, полуисторически личности, запазили се у античните автори, ни навеждат на мисълта, че е възможно някои от гръцките колонисти, свързани с Атика и гр. Елевсина, отивайки в Тракия вследствие на колонизационните и миграционни процеси, да са станали основоположници на фила на Евмолп, Евмолпиада, документирана във вече споменатия надгробен надпис, в почетен надпис, както и в надписи, обозначаващи местата за представители на филата в театъра на града. Възприемането на Евмолп като персонаж, свързан с историята на града, би могло да се аргументира и с наличието на фила Филипеида, очевидно наречена на считания за основател на града Филип II. Изображения на Евмолп, понякога съпроводени с името му, се срещат и върху монети на Филипопол. Възможно е така да се е появила и идеята за Εὐμολπιάς като по-ранно име на града, свързано с легенда за героя Евмолп като митичен основател на Филипопол. Отношение към тракийските корени на града безспорно има и наименованието на филата Орфеида, също документирана в надписи върху седалките на античния театър. През 216 г. сл. Хр. боспорският цар Рескупорис II извежда произхода си от Херакъл и Евмолп[57].

Евмолп като един от митичните ученици на Орфей е носител на традициите на тракийската религия след VIII в. пр. Хр. Тези традиции са пренесени от Тракия в Елада при разселването на траките от север към юг по време на големите миграционни процеси, протичащи в края на второто хилядолетие пр. Хр., дори до X в. пр. Хр.[58]. Те са свързани с култа към тракийския митичен герой и певец Орфей, към старинните тракийски поети и певци Филамон, Тамирис, Музей и Евмолп[59]. През VI–V в. пр. Хр. се наблюдава обратното явление – чрез гръцката колонизация, протекла във времето след VII в. пр. Хр., тези древни епични тракийски традиции се връщат отново към тракийските земи, откъдето са се появили техните носители. Възможно е те да са продължавали да съществуват и на местна основа и в един момент тяхното влияние да се е засилило. В този смисъл Евмолп може да бъде разглеждан като митичен герой, чийто култ със специфично идейно-религиозно и естетическо съдържание се обновява в Тракия през VI–V в. пр. Хр.

При заселването си Евмолповите потомци наложили своето име, измествайки по-ранното. А това заселване е станало в ранен период, когато селището било по-малко и още не било развито в голямо централно средище, което се наблюдава след Филип II Македонски, когато градът вече носи името Филипопол[60]. Най-рано името на Евмолп се свързва със съвременния град Пловдив през II в., когато се датира надгробният надпис, в който се среща „фила на Евмолп". Но не може да се допусне, че името „Евмолпиада" се е появило именно тогава. Това би означавало, че то е изместило името „Филипополис", което е в противоречие с изричните писмени сведения, а е и труднодопустимо, след като се има предвид популярността и устойчивостта на името „Филипопол" през вековете, още повече, че през II в. пр. Хр. Полибий изрично назовава града Филипопол. Името „Евмолпиада" би могло да се появи преди IV в. пр. Хр.

През 551 г. готският историк Йорданес завършва своята „Римска история". В нея за пръв път в писмен извор се появява ново название на града. То има важно значение за откриване на етимологията на съвременното име „Пловдив". Опис-

вайки похода на римския пълководец Марк Теренций Варон Лукул в Тракия срещу бесите през 72 г. пр. Хр., Йорданес съобщава: „...Emimontiosque debelant, Pulpudeva que nunc Philippopolis et Uscudama, que Adrianopolis vocitatur“[61] – „...А като надвил емимонтийците, поставил под римска власт Пулпудева, която сега се нарича Филипопол, и Ускудама – сега Адрианопол.“ Второто споменаване на името Пулпудева е във връзка с описанието на делата на римския император Филип I Араб (244–249): „Philippus...tertioque anno imperii sui festivitatem Romanae urbis, millesimo anno quod expleverat, caelebravit urbemque nominis sui in Thracia que dicebatur Pulpudeva, Philippopolim reconstruens nominavit“[62] – „Филип... през третата година на царуването си отпразнувал празника на град Рим, понеже се изпълнили 1000 години от основаването му (Рим е основан в 763 г. пр. Хр. – б.а., А.Д.) и като поправил града в Тракия, който се наричал Пулпудева, нарекъл го по името си Филипопол.“ От изказаното от Йорданес се остава с впечатлението, че преди Пулпудева градът не е носил името Филипопол, а именно Филип I Араб е този, който го назовава Филипопол. По този начин делото на Филип II, син на Аминта, Македонски, който е основателят на града, остава неотбелязано.

В един значително по-късен извор, отнасящ се до кръстоносния поход на английския крал Ричард Лъвското сърце, т.е. Третия кръстоносен поход (1189–1190), отразен през XIII в. в съчинението на Ричард от Лондон, се среща името Пулпудеба: „...Philippopulim perveniunt que civitas Pulpudeba diceretur, de nomine Romani imperatoris Philippi nomen assumpsit“[63] – „...Пристигнали във Филипопол. Този град, макар и наричан по-рано Пулпудеба, получил наименованието си по името на римския император Филип...“ Очевидно Ричард от Лондон е заимствал сведенията за Тракия и Пловдив от Йорданес или от източника, който Йорданес е ползвал, тъй като тук се среща името „Пулпудева“ макар и във вариантната му форма „Пулпудеба“ и със същата грешка, допусната по отношение на владетеля, дал името си на града. (Основателят на Филипопол не е римският император Филип I Араб, а македонският цар Филип II.)

Оказва се, че в своята „История“ Амиан Марцелин съобщава за Филипопол, наричан някога Евмолпиада, и за Адрианопол, наричан някога Ускудама. При сведенията на Йорданес за Филипопол името Евмолпиада липсва, а е налице Пулпудева, докато формата Ускудама се е запазила, както е при Амиан Марцелин[64]. Името Пулпудева в Историята на Йорданес може би идва от обстоятелството, че според неговия издател и изследовател Теодор Момзен той не е живял и творил в Италия, а в Мала Азия или Тракия и поради това е имал по-преки впечатления от топонимията специално в Тракия. Т. Момзен допълва, че Philippopolis е назован с „nomen barbarum Pulpudeua“[65].

Името „Пулпудева“ показва тракийска принадлежност като топоним на -δαβα -δεβα, въпреки че същинската дума в тракийския език за град е βρια[66]. Топонимите с втора съставка -δαβα/-δεβα се смятат от някои лингвисти като характерни за дако-мизийските територии[67]. Напоследък бе изказано мнение, че няма основание да се говори за съществуването на два отделни езика – дако-мизийски и тракийски, и че езикът е единен тракийски, обхващащ един голям ареал от Карпатите до р. Марица и от Черно море и р. Днестър до р. Морава[68]. Името, предадено от Йорданес, става известно на по-широк кръг изследователи след критичното издание на този автор от Т. Момзен през 1882 г., въпреки че дотогава е имало и други издания на готския историк, но те не били задоволителни[69]. Още в това

издание Т. Момзен открива, без да прави подробен езиков анализ, че „варварското“ име Пулпудева за гр. Филипопол, появило се в местната езикова традиция, води до появата на по-късното име на града, т.е. Пловдив[70]. През същата 1882 г. нашият възрожденски писател Петко Р. Славейков, без да познава изданието на Йорданес на Т. Момзен, публикува няколко познати му имена на Пловдив, между които Тримонциум, Пулпудена и Евмолпиа[71]. Той изразява мнението, че Пулпудена е първото съкратено и дори „извратено“ название на Филипопол, което той отдава на българите и славяните, влезли за пръв път в допир с този голям тракийски град. Името „Пулпудена“ Славейков цитира от западноевропейските автори от XVI в. Яков Палмери и Герман Жерар. Текстът на Яков Палмери гласи: „Non est difficile divinare, de qua urbe loquatur: nimirum de Philippopoli, quae et Trimontium et antea Poneropolis et Pulpudena et Eumolpias, sita ad Hebrum inter Haemum et Rodopen, que Trimontium vocata est eo, quod tres montes suorum ambita complectebatur.“ Фрагментът от Г. Жерар е следният: „Philippopolis, quae et Poneropolis, Eumolpiada item Trtimontium atque Pulpudena.“[72]

Езиковедите-класици от края на XIX в.[73], тези от 30-те години на XX в.[74], както и съвременните лингвисти и историци[75] подчертават, че Пулпудева е тракийски превод на гръцкото име Φιλιππόπολις. Това название на града е провокирало най-много изследвания и мнения, тъй като съвременното име Пловдив произлиза от тракийското име Пулпудева, а не пряко от гръцкото му название Φιλιππόπολις (Филипополис). След всеобщото разбиране за това, че Пулпудева е превод от името Филипопол, следват различни виждания за това, как се е достигнало до тази именна форма. Важен е въпросът, кога се е появило името Пулпудева и предшества ли или следва името Филипопол? На пръв поглед предаденото от Йорданес позволява да се приеме, че „Пулпудева“ е име, използвано преди „Филипополис“: „Филип …като поправил града в Тракия, който се наричал Пулпудева, нарекъл го на името си Филипопол.“ Това се отнася за римския император Филип I Араб (средата на III в.)

Според един от изследователите – Т. Тодоров, тази преводна форма на името Филипопол се е появила сред населението от римската провинция Dacia Mediterranea (Вътрешна Дакия), създадена от император Аврелиан (270–275) през 270 г., т.е. от племената, населяващи териториите между р. Дунав и Стара планина. През периода IV–VI в. северните провинции на Балканския полуостров били подложени на нахлувания на редица варварски племена и народи, които прехвърляли Лимеса и опустошавали тези територии. Това довело до бягства и преселение на представители от местното население на юг от Стара планина в тракийските земи. Така тези преселници наричат най-известния и голям град в Северна Тракия Филипопол с името Пулпудева. По този начин се обяснява появата на формата -deva на юг от Балкана, която е характерна за наименованията на населените места в дако-мизийските територии, т.е. на север от Стара планина. Като terminus post quem за появата на името Пулпудева авторът на това становище приема края на III в., когато е създадена провинция Вътрешна Дакия. То е пренесено там от представители на споменатото население. От него славяните, участващи във формирането на българската народност, които заселили съвременните територии на Североизточна и Северозападна България през VI–VII в., възприели названието „Пулпудева“. Освен това според същото мнение не е било необходимо славяните, настанявайки се на юг от Дунав и влизайки в контакт с дакийските и мизийските

поселения, да достигнат до самия град Филипопол, за да възприемат това име, известно вече като Пулпудева на племената, които те заварили в Мизия[76].

Преминаването от Philippopolis в Pulpudeva има следният ред: Philippopolis > Pilpudeva > Pulpudeva: (ph>p, i-то се синкопира; o>u; i–u > u–u). Названието „град“, на гръцки „polis“, въз основа на семантичния принцип се превежда направо като „deva“ в тракийския език[77].

Почти същото разбиране за появата на името „Пулпудева“ от „Филипополис“ се поддържа и от В. Бешевлиев. Според него през IV–VI в. едни от най-уязвимите провинции в Римската и после Византийската империя били Scythia Minor и Moesia Inferior (Малка Скития и Долна Мизия – територии, отговарящи в общи линии на вече споменатата Dacia Mediterranea – Вътрешна Дакия). Непрекъснатите нахлувания на варварските племена готи, вестготи, карпи и др. принуждавали населението на тези провинции да се придвижва на юг от Стара планина и да се заселва сред сродните му тракийски племена в Тракия. Изводът се прави въз основа на това, че през разглеждания период много представители на варварските племена, нахлуващи на юг от Дунав, се заселвали в териториите между Лимеса и Стара планина, което можело да стане при положение, че тези територии били освободени от автохтонното население, преминало на юг. Именно това население от бежанци от североизточните и северозападните части на Късната Римска империя, намерило закрила в тракийските територии, наричало на своя език местните градове, включително и гр. Филипопол, превеждайки името като Пулпудева[78].

Във връзка с името Pulpudeva (Пулпудева) напоследък от М. Тачева е изказано още едно мнение, което се обвързва тясно с тезата за съществуването на единен тракийски език. Цитираната фраза у Йорданес за Филипопол и Пулпудева показва, че около средата на III в. сл. Хр. името „Пулпудева“ е било извадено от употреба чрез императорската пропаганда на Филип I Араб заради участието му в съдбата на града, когато през 242 г. Тракия била подложена на едно от първите нашествия на готите и Филипопол бил чувствително засегнат от тях. Тогава Филип I Араб укрепил града. Има достатъчно епиграфски сведения за времето на този римски император, които свидетелстват за това. Според авторката на мнението Йорданес, събирайки извори за епохата, е попаднал на топонима Пулпудева и на сведения за възстановителните работи на града с това име от Филип I Араб. Така се стига до обвързването на императорското име с едноименния град Филипопол, основан от цар Филип II син, на Аминта. Името „Пловдив“ се свързва с „Пулпудева“ чрез късноантичния тракийски език – очевидно езика на планинското племе на бесите в земите на Филипополския ареал. Българското „селско“ население наследило названието от бесите и то се наложило като съвременно име на града[79]. Според това мнение появата на името Пулпудева се поставя преди средата на III в. При подобна теза отпада проблемът за появата на Пулпудева чрез пренасянето на името „Филипополис“, трансформирано в Пулпудева, на север от Стара планина, или преминаването на дако-мизийско население на юг от нея и съответно извършването на същия процес на трансформиране на името от вече преселилите се племена на юг от Стара планина.

И тримата автори изказват своите тези въз основа на фразата, отнасяща се до участието на римския император Филип I Араб във възстановяването на града в средата на III в. сл. Хр. Съществува обаче и едно друго споменаване преди това за император Филип I Араб, което бе цитирано по-горе (бел. 61), отнасящо се до

римския пълководец Марк Теренций Варон Лукул, който през 72 г. пр. Хр. поставил под римска власт Пулпудева. Йорданес, живял и творил през VI в., е използвал по-стари извори за своите истории Romana et Getica. Логично е това сведение за 72 г. пр. Хр. да е отразявало името „Пулпудева" точно така, както то било използвано през I в. пр. Хр. Въпреки обоснованите предположения на лингвистите за появата на името „Пулпудева" през периода IV–VI в. сл. Хр., не е обяснимо все пак как от средата на IV в. пр. Хр., когато безспорно Филип II е назовал града Филипопол, до IV в. сл. Хр. името „Пулпудева", явно от тракийски произход, не се е появило. През IV–VI в. населението на Мизия и Тракия е преобладаващо тракийско, а това важи с още по-голяма сила за I в. пр. Хр. Следователно тази трансформация на името „Филипополис" може да се е получила и по-рано. Положително името „Пулпудева" се е появило като променена форма на Филипополис ако не успоредно, то не много по-късно от него, а през I в. пр. Хр. то вече е било вероятно в обращение. Няма основание, след като тракийският етнос е господстващ в Северна Тракия през епохата – IV в. пр. Хр. докъм края на I в. сл. Хр., да се смята, че името не се е появило скоро след IV в. пр. Хр., а през IV в. сл. Хр., когато тракийското население в тази провинция било вече в една или друга степен редуцирано. Това мнение влиза в противоречие само с констатацията, че топоними с окончание на -δαβα, -δεβα преобладават в дако-мизийските територии.

От тракийското название „Pulpudeva" (Пулпудева) се достига до славянското име Плъпъдив. Най-напред е метатеза ul в lu в първата сричка; e > (i) в третата, вследствие на което се получава Plupudiva. В тази форма по-късно настъпват промени: „u" в първата и втората сричка се трансформира в „ъ", а в последната отпада „a" и така се стига до новия вариант Plupudiv, т.е. Плъпъдив. По-късно (през X–XII в., а за някои лингвисти през XII–XIV в.) по фонетичните закони на вътрешната еволюция на българския език става преминаването от Плъпъдив в Пловдив чрез просветляването на гласната ъ>о в първата сричка, изпадането на второто „ъ", което е в слаба позиция, и трансформирането на п>в[80].

И така чрез лингвистичните трансформации Филипополис преминава в тракийското название Пулпудева и оттам в Пловдив, а след това се появява и формата Пловдин. Това трансформиране приемат всички, занимаващи се с този проблем[81]. Ще обърнем внимание на появата на славянското име на града Пловдив в исторически план. През XI в. в старобългарския текст „Български апокрифен летопис" се появява името Плодївь във връзка с разказа за създадените пет града от легендарния цар Селевкия, а именно: Пловдив, Срем, Брезник, Средец и Ниш[82]. В „Apostolarium Christinopolitanum", намиращ се до 1894 г. в библиотеката на ставропигиалния манастир в Лвов, се чете следното: „Апл҃ъ многъı печали приимъ въ Верии и въ Плъп'дивѣ Македоньскѣмь..."[83] – „Апостолът много трудности преживя във Верия и в македонския Плъпдив...". Този текст се чете в предговора на Първото послание на апостол Павел до солунчаните (текстът е въз основа на ръкопис от XII в.).

„Български апокрифен летопис" все повече се оценява като една от най-значимите исторически творби на българите от епохата на византийското владичество. Под името „Селевкия" се подразбира личността на цар Самуил, който застава начело на държавата в югозападните земи. Той е представен и като основател на няколко града, между които и Пловдив[84]. Що се отнася до второто сведение, формата „Плъпдив" се отнася до гр. Филипи в Македония, споменат във връзка с

мисионерската дейност на апостол Павел. Вероятно авторът на славянския текст е объркал македонския град Филипи, който вече е загубил значението си, с Филипопол, който му е бил по-добре познат, и затова е прехвърлил названието на тракийския град върху Филипи. Подобно объркване срещаме у византийски и западни автори.

През периода XVI–XVIII в. в европейски пътеписи се появяват формите Пло-дивъ, Плъпдивъ или Плъпъдивъ, а също и името Плоудин, Пловдин, за които съоб-щава К. Иречек[85]. Ако първите имена могат да се обяснят като произлезли от Pulpudeva, то произходът на името „Плоудин" не е много ясен, но положително е от вариант на името Пулпудева. Известен е също „плоудински митрополит" за годи-ната 1657[86]. Г. Цукала съобщава за „Плоудин град" – форма на името на града, употребявана по негово време (1852 г.)[87]. Този автор отбелязва също, че селяните в неговите околности наричали града „Пловдив", а жителите му го назовавали „Плоудин град" или „Плоудин"[88]. В литературата вече е намерен отговор на въп-роса, откъде се получава тази форма. Наред с Pulpudeva, по всяка вероятност е съществувала и формата (Pulpudena или Pulpudina)[89], която е и основата на името Плоудин, Плодин или Пловдин[90].

В литературата съществува мнение относно едно от най-старите имена на гр. Пловдив, което не се среща в историческите съчинения на античните или средно-вековните писатели, но се извежда от епиграфските паметници, в които е докумен-тирано. Името е Кендрисос (нарицателно) и Кендрисенос, Кендрисейос (прилага-телно) – (Κενδρισός, Κενδρεισηνός, Κενδρίσειος)[91]. То се открива в оброчни релефи и медальони, намерени в Пловдив и околностите му. В два гръцки почетни надписа е спомената φυλὴ Κενδρισεΐς, т.е. „филата на кендрисийците". Името на филата Кендрисеида се среща и в надписи от театъра[92]. В други два надписа с почетен характер се среща Κενδρεισεια Πύθια, Πυθίων Κενδρεισιων[93], т.е. „Питийски Кендрисийски игри". В надписи с посветителско съдържание се чете: 'Απόλλωνι Κενδρισῳ, 'Απόλλωνι Κενδρεισηνῳ, 'Απόλλωνι Κενδρεισῳ[94] – „на Аполон Кендрисийски". Срещащите се в надписите определения Κενδρισός, Κενδρεισηνός, Κενδρίσειος предполагат някакво много древно местно название Κενδρισός на някой от хълмовете или на част от площта, върху която ще се раз-вие бъдещият град, чиито местни жители носели името на филата Кендрисеида. Техен покровител бил Аполон Кендрисийски, а игрите, които се организирали, били Кендрисийски.

Съществуването на името „Кендрисос" се свързва с периода преди появата на „евмолпийците", които са носители на името „Евмолпиада" на селището, съ-ществувало в „ядрото" на античния Филипопол, т.е. в цитаделата. Кендрисос като първоначално име отстъпва на името „Евмолпиада", което пък отстъпва по-късно на наложилото се име „Филипополис". Но Кендрисос не изчезва, а се запазва в епиграфските паметници от II–III в., но единствено като определение на бога Апо-лон – покровител на града. Тази хипотеза би могла да се поддържа, тъй като има логични доводи, но слабият момент е в липсата на всякакви сведения в истори-ческите съчинения за това име, а може би неговата архаичност и сравнително краткотрайното му съществуване са го обрекли на забрава. Според мнението на М. Апостолидис названието предполага гръцко етническо присъствие, към което насочва и самият автор на предположението, определяйки името Κενδρισός като трако-елинско[95]. Становището на Г. Михайлов определя Κενδρισεια (Πύθια),

както и Κενδρεισηνός за Аполон като тракийски епитет. По същия въпрос взима отношение и В. Бешевлиев, според когото с окончанието -ι(σ)ος са образувани някои местни имена в Мизия и Тракия, които се свързват с предгръцкото население там. Според него най-старото име на днешния Пловдив, античния Филипопол, преди основаването му от Филип II Македонски е гласяло по всяка вероятност Κενδρισός[96]. Тези мнения позволяват да се изкаже предположението, че името, ако действително е използвано за поселение, съществувало преди появата на града, било в обръщение преди IV в. пр. Хр. в Тракия, на територията на съвременния Пловдив.

2. Форми на името „Филипополис“ в западноевропейски писмени извори и в извори от източен произход през Средновековието

Латинската форма на гръцкото име Φιλιππούπολις или Φιλιππόπολις, както бе отбелязано, е Philippopolis, като по-рядко се среща Philippupolis. Изписването е с начални букви в два варианта – „Ph“ и „F“ (Filipopolis). В Бурдигалския пътеводител, съставен през 333 г. от поклонник от Южна Франция, се среща формата Filopopoli[97]. В хрониката на Алберт Аквенски, съставена между 1121 и 1158 г. и отразяваща събития от Първия кръстоносен поход (1096–1099), се среща името Phinepopolis[98]. В описанието на Втория кръстоносен поход (1147–1149) от Одон дьо Дьой (Северна Франция) името е представено като Philipipolis[99]. В „История на похода на император Фридрих“ за Третия кръстоносен поход (1189–1190), чието авторство се приписва на Ансберт, освен името Philippopolis (Philipopolis), многократно се среща и името Phylippolis, както и вариантите Philippolis и Philipolis[100]. Срещат се и формите Philoppopoli, Philoppoli[101].

Особено разнообразие се наблюдава в предаване на името от френските хронисти, описващи събития от Четвъртия кръстоносен поход (1202–1204). Така например у Жофроа дьо Вилардуен се срещат следните варианти както по звучене, така и по изписване: Finepople[102], Finepoples[103], Phinepople[104], Phynepople[105], Phenepople[106], Pinople[107], Sinople[108]. В хрониката на Анри дьо Валансиен, обхващаща периода 1208–1214 г., освен известните форми Finepople, Phynepople и Phinepople[109] се среща и Finepueple[110]. Хронистът Филип Мускес (XIV в.) също споменава Пловдив в онази част от римуваната си хроника, отнасяща се до историята на Латинската константинополска империя. Поради отдалечеността си от земите на Балканския полуостров и тъй като сам не е бил свидетел на събитията, които описва, много от личните и географските имена, предадени от него, са твърде видоизменени. В единствения ръкопис на хрониката градът е изписан като Finepople[111].

В Миланския летопис, обхващащ събития от 1154 до 1230 г., при данните за пребиваването на рицарите от Третия кръстоносен поход в българските земи името на Пловдив е предадено като Philippus[112]. В „Проекта за договор на Константинополската империя с ерусалимския крал Йоан“ от 1228 г. градът е споменат под името Filopole[113].

Често срещащите се форми в старофренските и някои латински хроники „Phinepople“ и „Finepoples“ биха могли да се изтълкуват освен като фонетично

близки форми до Philippopolis, и като названия, в които е вложено смислово съдържание, свързано с понятието fin, finis (край). Към такова предположение насочват някои сведения от хроники, отнасящи се до Третия кръстоносен поход, в които се уточнява, че след като кръстоносците преминали през българските земи, достигнали „гръцкото царство", т.е. Византия, като първият споменат град е Филипопол. Това навежда на мисълта, че този град се е възприемал като пограничен, краен, каквото е било и неговото действително положение в края на XII в. Точно по същото време възобновителите на българската държава Асен и Петър водели успешни военни действия в Тракия и Македония и значителни територии на юг от Стара планина до Пловдив били под контрола на българската държава.

Други форми, произхождащи от Philippopolis, са Vinipopolis, Vinipopelis, Phylyppis, Philipis[114]. Те са засвидетелствани в „Голям Кьолнски летопис", който отразява и събитията от Третия кръстоносен поход (1187–1190). Названието Vinipopolis се интерпретира като осмислено по народна етимология от „vino" и „polis" (вино и град), т.е. Виненград, Виноград[115]. Известно е, че когато германските рицари от Третия кръстоносен поход влезли в обезлюдения Пловдив, намерили провизии и запаси от вино. Известна е и формата на името Филипополис, предадена от Жервазий Тилбериенски (от гр. Тилбъри, Есекс, Англия) в творбата му, написана около 1210–1214 г. и посветена на германския император Отон IV. При описанието на пътя от Сирмиум към Константинопол, след Stralis (Сердика) авторът отбелязва Philipopulis. В ръкопис на същата хроника от XIII в. името се появява като Finipopulis, в ръкопис от XIV в. – като Fraypopolis, а в друг ръкопис също от XIV в. – като Fimpopulis[116].

Името на гр. Пловдив се среща и в географския труд на арабския писател Идриси, създаден през XII в. в двора на сицилийския крал Рожер II (1130–1154). В IV секция на V климат и в IV секция на VI климат Идриси, описвайки градовете в Тракия, се спира на Филипопол. Името е предадено като Filibubulis – Филибубулис[117]. Срещат се и изопачените форми Filigübulis и Filiubulis. Б. Недков изказва предположение, че и един друг топоним – Ligalgu или Ligulgu (Лигалгу или Лигулгу), е друга, макар и твърде видоизменена форма на името Филипополис, получила се в резултат на преписването на съчинението „География" на Идриси от различни кописти[118]. Също така през XII в. в хрониката на Михаил Сирийски в нейния вариант на латински език се появява друга форма на името Philippopolis, а именно Pompolis – Помполис[119].

Интерес представлява и формата, предадена в арменски средновековен извор от втората половина на XIII в. Авторът, Vartan le Grand (Вардан Велики), е съставил „Световна хроника" от сътворението на света до 1269 г. Във връзка с описанията на събитията от Третия кръстоносен поход и преминаването на 150 000 арменци на страната на Фридрих Барбароса, Вардан Велики съобщава, че били превзети градовете Берое, Филипопол и Адрианопол[120]. Името на града, написано на арменски език у Вардан Велики, звучи „Пилипуполис".

След завладяването на Пловдив от османците през 70-те години на XIV в. се появява формата „Филибе", характерна за османската устна и писмена езикова практика.

3. Неточности в назоваването и идентифицирането на античния и средновековен град Филипопол (Пловдив)

В съчинението си „География“ римският историк Страбон (I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.) описва някои тракийски племена по долината на р. Струма. Той съобщава, че до родопските агриани лежи македонската Парорбелия, в която са разположени градовете Калиполис, Филипополис и Гареск[121]. Д. Дечев и Г. Кацаров изказват мнение, че разположението на тези градове е неизвестно[122]. В едно по-модерно изследване върху историческата география на траките областта на племето агриани е определена точно около гр. Филипи в Македония[123]. От друга страна, в същия текст, но преди споменаването на Филипопол, Страбон споменава по-старото име на Филипи – Датос, което показва, че той прави разлика между Датос (Филипи) и споменатия град Филипопол. Възможно е градът, назован с името Филипополис, да е някой от създадените от Филип II, син на Аминта, по време на неговата колонизационна дейност по Егейското крайбрежие, но този град не би могъл да се възприеме като Филипопол в Тракия на р. Марица.

Както бе отбелязано, Йорданес свидетелства за името Филипопол, дадено от Филип I Араб (244–249), след като този римски император извършил възстановителни дейности в Пулпудева. В извора името на града неправилно е посочено като произхождащо от това на император Филип I Араб, след като истината е, че Филип II Македонски е основал града през 342 г. пр. Хр. и му е дал името си. Същото сведение, заимствано положително от Йорданес, съобщава и Ричард от Лондон във връзка с Третия кръстоносен поход[124].

Друга неточност се открива в сведението на Анна Комнина в Алексиада. Въпреки че правилно локализира Филипопол в Тракия на р. Марица, тя уточнява, че той е дело не на цар Филип II, син на Аминта, а на римския император Филип I Араб. Тази инертност, чийто източник е Йорданес, се наблюдава поради съвпадението на имената на двамата владетели: единият – основател, а другият – участвал във възстановяването на града през 40-те години на III в. след нашествията на готите. Пропагандата на Филип I Араб като покровител на града също е от значение за налагането на това мнение. Друга неточност е смесването на Филипи с Филипопол на р. Марица. Анна Комнина назовава Филипопол „Крениди“ (Κρηνίδες) [125], което всъщност е друго старо име на Филипи.

Един труден за разрешаване въпрос е свързан с употребата на името Φίλιπποι, отнасящо се както за град Филипопол (Пловдив) в Тракия, така и за град Филипи в Македония. Пример за това може да се посочи в сведението на Малх, свързано с нахлуването на готите в Тракия към Аркадиопол и Филипи (Филипопол) през 471 г. и опустошаването на териториите около тези градове, както и превземането на Аркадиопол[126]. Наличието на почетен надпис във Филипопол насочва, че споменатият град трябва да е именно Филипопол в Тракия, а не Филипи в Македония[127]. Трудности съпътстват изследователското дирене, когато в един извор авторът е употребил и двете форми – Φιλιππούπολις (Филипополис) и Φίλιπποι (Филипи). Ще посоча пример, какъвто е случаят с Историята на Теодор Скутариот, който използва и двете имена както за гр. Пловдив, така и за гр. Филипи. Вторият град престава да има стратегическо и административно значение още през XII в., докато Филипопол в Тракия никога не е загубвал своето място и значение в политическата и социалната история на Византия. Пловдив е споме-

нат и като Филипопол[128], и като Филипи[129]; Филипи е споменат и като Филипи[130], и като Филипопол[131]. Локализирането на тези два топонима би могло да стане въз основа на добро познаване на историческите събития, контекста, в който те са споменати, както и познаването на други извори, но и тогава грешките не са изключени. Понякога няма други сведения, отразяващи същите събития. Така например посочените форми в откъсите от историята на Никита Хониат, Георги Акрополит и Теодор Скутариот, включени в „Извори за българската история", са преведени всички като Филипопол, т.е. Пловдив[132] . За два от случаите контекстът ясно говори, че не може да става дума за гр. Филипопол – Пловдив, а за гр. Филипи. Първият случай се отнася до пребиваването на византийската войска начело с престолонаследника Йоан Комнин, син на Андроник I Комнин (1183–1185), при Филипи (κατὰ Φιλιππούπολιν), който бил там (август 1185 г.), за да осигурява снабдяването на обсадения от норманите Солун[133]; вторият е по повод навлизането в българските земи на император Йоан III Дука Ватаци през 1246 г.[134], който отминал Христопол и достигнал до (τὴν Φιλίππου) Филипи, където императорският съвет взел решение да бъде превзет Сяр.

В своята История Йоан Кинам, отразявайки походите на император Мануил I Комнин (1143–1180), отбелязва, че той заминал за македонския град на Филип (τὴν Μακεδονικὴν πόλιν Φιλίππου), под който трябва да се разбира гр. Филипопол – Пловдив[135]. Обикновено определението „македонски" се отнася за гр. Филипи, както уточняват по-ранните автори, но в началото на IX в. се появява тема Македония и Филипопол – Пловдив се отбелязва в някои извори за следващите столетия (XI–XII в.) като град, принадлежащ към тази тема. Както поради това, така и поради съдържанието на текста, тук под πόλιν Φιλίππου трябва да се разбира гр. Пловдив в Тракия. Горните два примера посочват естеството на затрудненията, които се срещат в изворите, а тези случаи не са единствените.

В литературата относно имената на Пловдив и тяхната етимология съществуват мнения, които не са издържали критика и впоследствие са коригирани. Един от първите опити, а може би и първият, за обяснение на произхода на съвременното име „Пловдив" е направен от Г. Цукала през 1852 г.; той разглежда една от неговите форми, а именно „Плоудин", като произлизаща от Плотинопол[136]. С това целѝ да докаже гръцкия произход на имената „Плоудин" и „Пловдив". През 1872 г. М. Дринов поддържа това становище. Той приема, че през VI в. славяните адаптират някои трако-илирийски и гръцки топоними в Мизия, Тракия и Македония. Според него Плотинопол в Тракия, несъмнено гр. Плотина, при българите се е преобразувал на Плодин град, Плоден, Пловдив"[137]. За гр. Плотинопол се срещат сведения у Прокопий Кесарийски (VI в.), в Епархийските списъци от VII–VIII и от IX–X в., както и у Константин VII Багренородни (30-те години на X в.). В тези извори се споменава, че той е един от петте града в епархия Хемимонт. След X в. за него няма вече сведения. Според М. Дринов българите възприели името на изчезналия град за назоваване на Филипопол, който у тях бил познат с цитираните по-горе имена. В литературата се приема, че Плотинопол се намира близо до гр. Димотика, а някои автори го отъждествяват с него[138]. Това мнение за произхода на името „Пловдив" не издържа критика и е посочено като несъстоятелно[139]. Сам М. Дринов коригира мнението си през 1882 г., след появата на изданието на Йорданес на Т. Момзен и приема етимологията на съвременното име от името „Pulpudeva", но поставя последното хронологически преди името „Филипополис"[140]. В сръбски ле-

тописи, писма от Дубровник и пътеписи от XVI–XVIII в. се срещат формите Plaudin, Ploudin, Ploudino[141]. Що се отнася до формите Плодин, Плодин град, Плоден, не е състоятелно етимологията им да се извлича и обяснява от плодородието на Тракийската низина[142]. Вече бе обяснен възможният произход на името „Плодин" от формата „Pulpudena".

Друга интерпретация на името на града е свързана с топонима „Пополия" в житието на Герман (IX в.), игумен на манастира „Козиница" в Егейска Македония, който се идентифицира с гр. Филипопол в Тракия. На това тълкуване обръща внимание Хр. Лопарев и го отхвърля[143]. Тук по всяка вероятност се прави връзка с името „Пловдив", макар че е трудно да се посочи фонетична близост. Дори и да се допусне това твърде голямо видоизменение на формата, то градът би могъл да бъде Филипи в Македония, като се има предвид дейността на Герман, но не и гр. Филипопол – Пловдив в Тракия.

Съществува мнение, че през римската епоха, по време на император Тиберий (14–37), Пловдив е носел вероятно името „Тибериада"[144]. Към такова предположение насочва сведението на Йоан Малала (VI в.), който в кратка бележка съобщава, че император Тиберий (Тиберий Клавдий Нерон) основал град в Тракия с име Тибериада[145]. Обикновено подобно наименование е свързано с покоряване или обновяване на съществувало вече по-малко поселение. През 21–26 г., по време на управлението на Тиберий, избухнали две големи въстания на траките и самият Филипопол на р. Марица, резиденция на тракийския цар, бил обсаден. По това време тракийското царство на Реметалк II било зависимо от Рим. Тези движения в Тракия били потушени сравнително бързо. Именно по този повод се допуска, че Филипопол е получил името Тибериада. Друго предположение, оспорващо първото, предлага сведението на Малала да се възприема като отнасящо се до гр. Хисаря, който би могъл да получи името Тибериада[146]. Не е убедително да се приеме Тибериада като име на гр. Пловдив, тъй като не само в други извори, но и в Историята на Йоан Малала това име не се конкретизира, не се обвързва с град на р. Марица в Тракия. Би могло да се допусне, че градът е получил името на императора като почетно название, и то за кратко време, тъй като никаква писмена традиция не го е запазила конкретно свързано с него. Нито Тацит, даващ сведения за събитията през 30-те години на I в. и за самите въстания, нито друг по-близък до това време автор не споменава Тибериада като име на Пловдив*.

* * *

Дотук бяха представени по-голяма част от съществуващите в изворите и проучванията сведения за имената през вековете на поселенията, унаследени от съвременния град Пловдив, както и по-важните мнения относно тези сведения. Тъй като някои от интерпретациите са отдавна коригирани, а по отношение на някои сведения имам собствено виждане, ще бъде предложена листа на съществувалите според повечето изследователи и според мен имена по реда на тяхното действително хронологическо появяване, а не по реда на присъствието им в изворите, какъвто бе принципът в по-горното изложение. Ще бъдат предложени относителните хронологически рамки на времетраенето на отделните имена. В някои периоди две или повече имена може да са съществували паралелно, но да са употребявани от различни етнически и езикови общности. Имената според мен имат следната последователност: Кендрисос (тракийско, преди IV в. пр. Хр.), Евмолпиада

(преди IV в. пр. Хр.), Филипополис (македонско и гръцко, средата на IV в. пр. Хр. – края на XIX в.), Одриса (?) (тракийско, III–II в. пр. Хр.), Тримонциум (римско, I–III в. сл. Хр.), Юлия Филипополис, Юлия Тримонциум (римско, I в. сл. Хр.), Флавия Филипополис, Флавия Тримонциум (римско, I в. сл. Хр.), Улпия Филипополис, Улпия Тримонциум (римско, началото на II – средата на III в. сл. Хр.), Пулпудева (тракийско, наскоро след IV в. пр. Хр. – средата на III в. сл. Хр.), Плъпъдив, Плъвдин, (славянско, след VI в. по предположение, но не в писмените извори), Плодивъ, Плъпдивъ (славянско, в писмените извори от XI в). По това време или по-късно са се появили всички варианти на името, като: Плодин, Плоудин град, Пловдин и Пловдив. След 70-те години на XIV в. се появява турското название Филибе.

БЕЛЕЖКИ

[1] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. Ἡ Ἐπαρχία, σ. 55; Д р и н о в. Заселение, с. 214; Пловдив, 359–361; J i r e - č e k. Heerstraße, p. 41, 42, 95; Plovdin, 596–600; Пътувания, 186–187; K r e k, G. Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Graz, 1887, 552–554; В а с и л ь е в с к и й. Iordanes, 371–388; С л а в е й - к о в. Няколко думи за Пловдив, № 1, 81–88; № 2, 175–183; № 3, 286–289; T o m a s c h e k. Zur Kunde, 325–326; K a l o p o t h a k i s. De Thracia, p. 42; Ш и ш м а н о в. Принос, 604–605; K a ł u ž n i a c k i. Philippopel, 594–596; К а ц а р о в. Бележки, 653–658; Към историята, с. 397; А п о с т о л и д и с. Значението, 87–95; Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Εὐμολπιάς, 336–349; Τὰ ὀνόματα, 252–280; Ἡ Ἱστορία, 1–17; М л а д е н о в. Имената, 485–493; D a n o f f. Philippopolis, col. 2244; М и к о в, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с. 15, 34, 52, 58; Л и ш е в. Особености, 330–332; Б е ш е в л и е в. Античната топонимия, с. 346, 354; Две бележки, 401–402; B e - š e v l i e v, V. Les cités antiques en Mésie et en Thrace, et leur sort à l'époque du Haut Moyen Age. – ÉB, 5, 1966, p. 218; Pulpoudeva, 158–164; D e t s c h e w. Sprachreste, p. 377; M i h a i l o v. Inscriptiones, III, 19–20; Г е о р г и е в. Въпроси, с. 18, 48, 93, 108–109; Етимология, с. 86, 111, 148, 153; Траките, с. 14, 165, 185, 252; Β λ ά χ ο ς. Ἡ Ἱστορία, 27–37; В е л к о в а. Имената, 79–83; Die Namen Plovdiv im Laufe der Jahrhundert. – Pulpudeva, I, 1976, 173–176; Д у р и д а н о в. Траките, с. 115, 120; T o d o r o v. Plovdiv, 317–324; S o u s t a l. Thrakien, p. 400; Т а ч е в а. Глоси, 116–117; Т о п а л и л о в. Приноси, 68–69, бел. 18.

[2] D e m o s t h e n i s Orationes, VIII, 43–45, 99–100; XVIII 25–27, 232–233 (ИТМ, 109–110); D i o d o r u s. Bibliotheca Historica. Ed. Fr. Vogel. Lipsiae, 1890, XVI. 2–3, p. 6; XVI. 8, 14–16; XVI. 22, 3, p. 36; XVI. 54, 81–82; XXI. 71, 1–2, p. 106 (ИТМ, 189–193); P o m p e u s T r o g u s, VII. 6, p. 62 (ИТМ, с. 242). Както Демостен (384–322 г. пр. Хр.), съвременник на Филип II Македонски, така и Диодор и Помпей Трог (I в. пр. Хр.), черпещи сведения от по-стари автори за походите на Филип II, не съобщават за град, който конкретно може да се свърже с Филипопол в Тракия на р. Марица. Диодор говори за т.нар. „Крениди" (Датон, Филипи) в Македония, който Филип заселил с преселници и назовал на името си. Помпей Трог е по-обстоятелствен относно тази дейност на македонския цар: „…Едни народи преместил на самите граници, за да отблъскват нападенията, други настанил в покрайнините на царството си, а някои пленени разпределил в отделни градове, за да ги попълнят, и тъй създал от много племена и народи едно царство и един народ."

[3] P o l y b i u s. The Histories, III, XXIII. 8, p. 411 (ИТМ, 139–140); П о л и б и й, с. 166; Т а ч е в а. История, с. 56, 270. В „История на България" (I, с. 438) са посочени 3 похода на Филип V – през 183, 182 и 181 г. П. Сустал посочва годината 183 пр. Хр. Вж.: S o u s t a l. Thrakien, p. 399.

[4] К и с ь о в. Принос, 227–231; Тракийската култура, 28–38, 72–73. К. Кисьов отбелязва особеното значение на първия олтар с негативни отпечатъци от монети на Одриса, изображения на бик и глава на Херакъл. Върху тях се открива също част от името Одриса. Авторът привлича сведението на Стефан Византийски (VI в.), който цитира Страбон и неговото обяснение на думата „Ὀδρῦσαι" (ἔθνος Θρᾴκης) – етнос в Тракия, и производните ѝ: Ὀδρυσίτης, Ὀδρυσία, Ὀδρύσα. Предлага се тезата: Ὀδρύσα е град на одрисите, който се идентифицира с централния град в земите на Одриското царство – Филипопол. Това име според същия изследовател се появява след одриското въстание в Тракия и прогонването на македонските отряди на Филип V от Филипопол през 183 г. пр. Хр. Предложената интерпретация относно името „Одриса" като възможно име на Филипопол през III–II в. е авторско

откритие на К. Кисьов. Според някои изследователи появата на монети с легенда „Одриса“ трябва да се свърже с антимакедонското въстание на одрисите през 183 г. пр. Хр. и с възстановяването на одриския контрол върху Филипопол (пак там, с. 34). Името „Одриса“ и неговите производни представя и коментира Д. Дечев, според когото Ὄδρυσα πόλις или Ὀδρυσία е название на града на одрисите, и изказва предположението, че това е Uscudama (тракийското име на Адрианопол): D e t s c h e w. Sprachreste, 336–338. Наличието на глинобитни олтари във Филипопол (III–II в.) с отпечатъци от монети на Одриса дават основание на К. Кисьов да предложи новата интерпретация. Възможно е жителите на Филипопол след прогонването на гарнизона на Филип V, в израз на своите антимакедонски настроения, да са назовали града си Одриса – име, което може да е битувало и преди това (?). Името намерило отражение в монетосеченето и култовите съоръжения във Филипопол. Макар то да не е познато от писмените извори и епиграфските паметници от III–II в. пр. Хр. и по-късно като име на Пловдив, тезата е интересна, много добре аргументирана и има право на съществуване.

[5] P l i n i u s S e c u n d u s. Naturalis historia, IV, 11. 41, p. 315 (ИТМ, с. 265). Името „Филипопол“ в настоящото изследване използвам многократно и почти изцяло в текста до XI в. включително. В Българската апокрифна летопис, датирана през XI в., се появява за първи път названието „Плодив“, отговарящо на съвременното име Пловдив. В изложението на настоящия труд именно след XI в. използвам името „Пловдив“. Независимо от това там, където в изворите фигурира името „Филипопол“, при цитиранията употребявам пак това име.

[6] P l u t a r c h's Moralia (De curiositate), Plan. 10, 520 B, p. 498.

[7] Ф о л. Проучвания (IV), с. 11, 14.

[8] S u i d a s Lexicon. Ed. A. Adler. Pars I. Lipsiae, 1928, p. 133.

[9] D e m o s t h e n i s Orationes, VIII. 43–45, 99–100; XVIII. 25–27, 232–233 (ИТМ, 109–110); P o m p e i u s T r o g u s, VII, 1–6, 58–63 (ИТМ, 239–242); В е л к о в а. Имената, с. 79.

[10] J a c o b y. Die Fragmente, p. 376.

[11] Ф о л. Проучвания (IV), с. 20.

[12] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, p. 19.

[13] T a c i t u s. Annales, III, 38, p. 267 (ИТМ, с. 275). Литературата, в която се застъпва научно обоснованото становище, че съвременният град Пловдив, известен през Античността и Средновековието с името Филипопол, е създаден от македонския цар Филип II, син на Аминта, е обширна. По-важните студии вж. тук в бел. 1 и още: D a n o f f. Philippopolis, 2244–2263; Ф о л, А. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 121; Й о р д а н о в, К. Войните на Одриското царство с Филип II (352–339 г. пр. н.е.). – Минало, 1996, № 3, с. 11.

[14] L u c i a n. With an English Translation by A. M. Harman. In Eight Volumes. Cambridge Massachusetts. Harvard University Press. T. 5. London, 1955, Δραπεταί (The runaways), 25, p. 82 (ИТМ, с. 298).

[15] C l a u d i i P t o l e m a e i Geographia, III, 11. 9, p. 190 (ИТМ, с. 353).

[16] J a c o b y. Die Fragmente, II, Scytica, frg. 27 (ИТМ, с. 387)

[17] В изследването се използва формата „Филипопол“ на името, а не „Филипополис“, тъй като е общоприето гръцките имена на градове със съставка „полис“ да се превеждат без окончанието „-ис“: Κωνσταντινούπολις – Константинопол, Ἀδριανούπολις – Адрианопол, Μοσινούπολις – Мосинопол, Χριστούπολις – Христопол, Σωζόπολις – Созопол. В настоящото приложение за имената на Пловдив на някои места ще бъде използвано името Филипополис, където е необходимо да се правят лингвистични сравнения. Когато трябва да се визира самият град, ще се използва формата Филипопол.

[18] J a c o b y. Die Fragmente, II, Scythica, frg. 25 (ИТМ, с.387); S o c r a t e s, col. 236 a – 237 b, 245 a – b, 821 a – b, 821 b – 824 a (ГИБИ, 1, с. 38, 40, 48); S o z o m e n u s, col. 1060 b – 1065 c (ГИБИ, 1, с. 52); S i m o c a t t a, p. 103, 290 (ГИБИ, II, с. 310); L e o D i a c o n u s, p. 105 (ГИБИ, V, с. 253); I o a n n e s C i n n a m u s, p. 93 (ГИБИ, VII, с. 226).

[19] P r i s c u s (C de Boor), I, 1, p. 148 (ГИБИ, I, с. 118); N i c é p h o r u s B r y e n n i o s, p.157 (ГИБИ, VII, с. 120); I o a n n e s C i n n a m u s, p. 265 (ГИБИ, VII, с. 259); S c u t a r i o t a, p. 392 (ГИБИ, VIII, с. 249).

[20] А п о с т о л и д и с. Значението, с. 88.

[21] D i o d o r u s. Bibliotheca Historica. Ed. Fr.Vogel. Lipsiae, 1890, XVI. 2–3, p. 6; XVI. 8, 14–16 (ИТМ, с. 190, 191). На историята на Филипи през византийската епоха е посветена обширна монография: L e m e r l e. Philippes (passim).

[22] M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 878.

[23] Пак там, No 897, 898.

[24] Пак там, No 900.

[25] Пак там, No 1069, 1373, 1374.

[26] М у ш м о в. Антични монети, 210–287, табл. II–XIV; Г е р а с и м о в. Няколко монети и медальони от Филипопол. – ГПНБМ, 1931–1934, No 4, с. 118; № 5, с. 120; № 7, 8, с. 123; № 9, 10 с. 125; № 11, с. 127; № 12, с. 128; Храм на Дионис върху една монета от Филипопол. – Разкопки и проучвания, 1, 1950, с. 190.

[27] P l i n i u s S e c u n d u s. Naturalis historia, IV, 11. 41 (ИТМ, с. 265).

[28] C l a u d i i P t o l e m a e i Geographia, III, 11. 12, p. 190.

[29] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, p. 178 (ГИБИ, VIII, с. 135); Г. Кацаров смята, че населеното място, назовано Тримонциум, не е идентично с гр. Пловдив: К а ц а р о в. Бележки, с. 654.

[30] За тези хълмове вж. тук, Дял втори, Първа глава „Топографията на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в.".

[31] CIL, VI, pars quarta, No 32624.

[32] 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, 54–56.

[33] CIL, VI, pars quarta, No 32523; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η 'Ι ἱστορία, 54–56.

[34] История на България, I, с. 307, бел. 18 и лит.

[35] CIL, XVI, No 139.

[36] Пак там, No 189. Напоследък са открити и други дипломи с името Ulpia.

[37] С т о я н о в а-С е р а ф и м о в а, Д. Римска военна диплома от с. Лешко, Благоевградско. – Археология, 1962, № 4, 52–54.

[38] A m m i a n u s M a r c e l l i n u s, II, XXII, 2, 1, p. 188 (ЛИБИ, I, с. 138).

[39] Пак там, II, XXVI, 10. 4, p. 640 (ЛИБИ, I, с. 149).

[40] Пак там, III, XXVII, 4. 5, p. 22 (ЛИБИ, I, с. 152).

[41] R u f u s F e s t u s. Breviarium rerum gestarum populi Romani. Lipsiae, Ed. C. Wagner, 1886, IX, 3, 4.

[42] Д о б р у с к и, В. Материали по археологията на България. – СНУНК, 16–17, 1900, № 26, с. 118; M i h a i l o v. Inscriptiones, III, No 1023.

[43] S t r a b o n. Géographie, (t. IV), L. VII, 7. 1, p. 133 (ИТМ, с. 219).

[44] А п о с т о л и д и с. Значението, 89–93; В е л к о в а. Имената, с. 79.

[45] К а ц а р о в. Бележки, с. 654.

[46] H o m e r i Opera. Ed. Th. W. Allen, Himni (t. V). Oxonii, 1912, 470–475 (ИИТТ, I, с. 47).

[47] Ф о л, А. Проучвания върху гръцките извори за Древна Тракия. V. Генеалогисти и митографи от V–IV в. пр. н. е. – ГСУ ИФ, 70, CV, 1976 (1980), 20–21.

[48] Scholia in Phoenissae ad. 217. – In: E u r i p i d e. Collection Guillaume Budé. Paris, Ed. L. Méridier, H. L. Parmentier, F. Chapouthier, L. Mennier, 1923–1961(ИИТТ, I, с. 117).

[49] S t r a b o n. Géographie, t. V, L. VIII, 7. 1, p. 194 (ИТМ, с. 219).

[50] P a u s a n i a e Graeciae descriptio. Ed. M. H. Rocha-Pereira, (t. I). Leipzig, BSGR, B. Teubner Verlagsgesellshaft. 1989, I, 38. 2–3, 87–88 (ИТМ, с. 311).

[51] P l u t a r c h u s. Moralia. Rec. et emend. W. R. Paton, M. Pohlenz, W. Sieveking (BSGR, B. Teubner Verlagsgesellschaft), (t. III, De exilio) 1972, 607 B, p. 531 (ИТМ, с. 291).

[52] S t r a b o n. Géographie. Texte établi et traduit par F. Losserre, t.VII. Paris, 1971, L. X, 3. 17 (ИТМ, с. 220).

[53] Според М. Апостолидис по всяка вероятност името „Евмолпиада" е дадено на града, който ще бъде назован по-късно Филипопол, от гръцки търговци, проникнали по долината на горното течение на р. Хеброс от колониите по крайбрежието на Егейско и Черно море. Вж.: А п о с т о л и д и с. Значението, с. 91; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η 'Ιστορία, 7–8.

[54] D e t s c h e w. Sprachreste, 86–87.

[55] Пак там, 356–357.

[56] Пак там, с. 121.

[57] Б о т у ш а р о в а, Л. Нови епиграфски данни за Филипопол. – Thracia, 1984, 28–29; M i h a i l o v. Inscriptiones, V, 1997, No 5412, No 5468; Г е р а с и м о в. Т. Образи на тракийския певец Евмолп по монети на Филипопол. – Археология, 2, 1972, 42–45; Ш а р а н к о в, Н. Бележки и допълнения към няколко надписа от Филипопол. ГАМП, IX/2, 2004, 153–154, № 4; S h a r a n k o v, N. Statue-bases, 66–67, No 3c; IosPE, II, No 41.

[58] Д а н о в, Х. Древна Тракия. С., 1969, 100–157.

[59] Ф о л, А. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 152.

[60] А п о с т о л и д и с. Значението, с. 92.

[61] I o r d a n e s, 221, p. 28. 16 (ИТМ, с. 427).

[62] Пак там, 283, с. 37. 5 (ЛИБИ, I, с. 327).

[63] R i c a r d u s   L o n d o n i e n s i s, p. 200 (ЛИБИ, III, с. 304).

[64] Ж. Велкова отбелязва, че Йорданес (VI в.) единствен от античните автори привлича и обяснява имената Пулпудева и Ускудама: В е л к о в а. Имената, с. 79. Всъщност Амиан Марцелин (IV в.) е този, който отбелязва за пръв път името Ускудама. На Амиан Марцелин не е познато името Пулпудева.

[65] I o r d a n e s, p. XII (ЛИБИ, I, с. 326).

[66] Г е о р г и е в. Траките, с. 252.

[67] А п о с т о л и д и с. Значението, с. 91; Г е о р г и е в. Траките, с. 185, 252.

[68] Т а ч е в а. Глоси, 112–117; Власт и социум. С., 2000, с. 26, 52.

[69] В. Г. Василевски има една-единствена бележка към големия лингвист Т. Момзен, а именно, че не му е позната формата Pulpudeba в Историята на Ричард от Лондон. Това руският византолог отдава на липсата на интерес у лингвиста към по-късния корумпиран латински език, на който пишат средновековните хронисти. В. Г. Василевский с голяма убеденост подчертава, че от името Pulpudeva или Pulpudeba произлиза „славянското название“ на гр. Филипопол – Пловдив: В а с и л ь е в с к и й. Iordanes, 379–380.

[70] I o r d a n e s, p. XII; 221, p. 28. 16.

[71] С л а в е й к о в. Няколко думи за Пловдив, кн. I, 81–88; кн. III, 286–289. Независимо от неточностите и грешките, тази публикация има своето място и значение, тъй като тук за пръв път в нашата историография се появява едно от най-ранните имена на Пловдив, а именно Пулпудена, въпреки че П. Р. Славейков не е знаел за сведението на Йорданес. Името Пулпудена, а не Пулпудева той е заимствал от европей-ските автори от XVI в. Яков Палмери и Герман Жерар.

[72] Съчиненията на Палмери и Жерар не са ми достъпни, но фрагментите от тях на латински език са представени от Г. Цукала, както и от К. Апостолидис. Вж: Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. ‘Η ἐπαρχία, σ. 16, 24; ’Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. ‘Ηἱστορία, σ. 52.

[73] T o m a s c h e k. Zyr Kunde, 325–326; K r e k. Einleitung, 552–554; K a ł u ž n i a c k i. Philippopel, 594–596; J i r e č e k. Plovdin, 596–600.

[74] К а ц а р о в. Бележки, с. 655; М л а д е н о в. Имената, с. 492.

[75] D e t s c h e w. Sprachreste, p. 377; Г е о р г и е в. Етимология, 108–109; Б е ш е в л и е в, В. Един загадъчен надпис от VI в. – Разкопки и проучвания, IV, 1950, с. 128; T o d o r o v. Plovdiv, p. 320.

[76] T o d o r o v. Plovdiv, p. 319, 321.

[77] Пак там, с. 320.

[78] Б е ш е в л и е в. Pulpudeva, 163–164.

[79] Т а ч е в а. Глоси, с. 116.

[80] T o d o r o v. Plovdiv, p. 320.

[81] Е. Калужняцки за пръв път обяснява тези фонетични промени в името „Пулпудева“, довели до появата на названието „Пловдив“: K a ł u ž n i a c k i. Philippopel, p. 596; K r e k. Einleitung, 553–554; Б е ш е в л и е в. Античната топонимия, с. 346, 354; Д у р и д а н о в. Траките, с. 115; Г е о р г и е в. Траките, с. 252; T o d o r o v. Plovdiv, p. 320.

[82] И в а н о в. БКЛ, с. 285; СБЛ, I, Апокрифи, с. 298.

[83] K a ł u ž n i a c k i. Philippopel, p. 596.

[84] К а й м а к а м о в а, М. Българската средновековна историопис. С., 1990, с. 124, 130.

[85] J i r e č e k. Plovdin, 597–600.

[86] З а х а р и е в. Ст. Географско-статистическо описание на Татаръ-Пазарджишкътъ каазъ. Виена, 1870, с. 67.

[87] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. ‘Η ἐπαρχία, σ. 16.

[88] Г. Цукала извлича тази форма от името Плотинопол. Това мнение приема първоначално и М. Дринов: Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. ‘Η ἐπαρχία, 54–55; Д р и н о в. Заселение, с. 214. Впоследствие М. Дринов правилно смята, че Плоудин се извлича от Пулпудева: Д р и н о в. Пловдив, 359–361.

[89] М и х а й л о в, Г. Траките. С., 1972, с. 284, 296; T o d o r o v. Plovdiv, 321–322; Б е ш е в л и е в. Pulpudeva, с. 161, 164.

[90] Според В. Бешевлиев ареалът на имената на -dina се е намирал в Североизточна България и Южна Добруджа, а този на -deva – в Северозападна България. Всяка една от двете групи преселници от тези две географски области назовавала според своето наречие Филипопол съответно Пулпудина и Пулпудева. По-старата вълна преселници била носителка на името „Пулпудина“, от което и произлиза името „Плоудин“ или „Плоудин град“: Б е ш е в л и е в. Pulpudeva, с. 161, 164.

[91] Д о б р у с к и, В. Материали по археологията на България. – СНУНК, 1901, 18, 806–807; Ц о н ч е в. Приноси, с. 28; Б е ш е в л и е в. Две бележки, 401–402; А п о с т о л и д и с. Значението, 93–95; 'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία, 33–34.

[92] M i h a i l o v. Inscriptiones, No 886; А п о с т о л и д и с. Значението, с. 94; Б е ш е в л и е в. Две бележки, с. 401; S h a r a n k o v, N. Statue-bases, 62–63, No 3.

[93] M i h a i l o v, Inscriptiones, No 889, 890.

[94] Пак там, No 918, 919, 921.

[95] А п о с т о л и д и с. Значението, с. 94.

[96] Г е о р г и е в. Траките, с. 51; Б е ш е в л и е в. Две бележки, с. 402.

[97] Itinerarium Burdigalense, p. 87 (ЛИБИ, I, с. 41).

[98] A l b e r t u s A q u e n s i s, p. 304 (ЛИБИ, III, с. 158).

[99] O d o d e D e o g i l o, p. 65 (ЛИБИ, III, с. 122).

[100] Expeditio Friderici, p. 35, 39, 45, 47, 51, 60, 61 (ЛИБИ, III, с. 259, 262, 263, 278)

[101] Itinerario di la Gran Militia a la Pavese. RHC HO. V. Paris, 1895 (1967)^2, p. 678, 680.

[102] V i l l e h a r d o u i n, II, § 304, p. 112, man. O, A, C, D, E; § 311, p. 120, man. O, A, D, C; § 345, p. 154, man. O, A; § 382, p.192, man. A, O, I, D, E.

[103] Пак там, § 345, с. 154, man. C.

[104] Пак там, § 345, с. 154, man. B, D; § 346, с. 154, man. A, C, D, E; § 399, с. 210, man. A, O, C, D, E; § 401, с. 212, man. A.

[105] Пак там, § 346, с. 156, man. O; § 401, с. 212, man. O, C, E; § 402, с. 212, man. A, O.

[106] Пак там, § 345, с. 154, man. E

[107] Пак там, § 304, с. 112, man. B.

[108] Пак там, § 311, с. 120, man. B.

[109] V a l e n c i e n n e s, § 513, p. 33, man. H, C, D, E, G; § 584, p. 69, man. F, H, C, D, E, G.

[110] Пак там, § 513, с. 33, man. F; § 514, с. 34, man. F; § 515, с. 35, man. F.

[111] P h i l i p p e M o u s k e s. Chronique rimée, p. 630, v. 29309.

[112] Annales Mediolanenses, p. 379 (ЛИБИ, IV, с. 149).

[113] C e s s i. Deliberatione, No 141, p. 211 (ЛИБИ, IV, с. 36).

[114] Annales Colonienses, p. 797.

[115] Във връзка с тези варианти на името Филипополис вж: Л и ш е в. Особености, с. 330.

[116] G e r v a s i i T o i l l e b e r i e n s i s Otiis imperialibus. – MGH SS, XXVII, p. 371.

[117] Н е д к о в. Идриси, с. 47, 73, 119, бел. 103.

[118] Пак там, с. 118, бел. 100.

[119] Chronique de M i c h e l l e S y r i e n patriarche jacodite d'Antioche (1166–1199). Paris, Ed. pour la première fois et traduite en français par J.B. Chabot. I, 1899, L. VII, ch. IV, p. 270.

[120] V a r t a n l e G r a n d. Histoire, p. 440.

[121] S t r a b o n. Géographie, t. IV, L. VII, 36, p. 169 (ИТМ, с. 223).

[122] ИТМ, с. 230, бел. 263.

[123] Ф о л, А., Т. С п и р и д о н о в. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. Атлас. С., 1983, с. 63.

[124] I o r d a n e s, p. 283 (ИТМ, с. 428); R i c a r d u s L o n d o n i e n s i s, p. 200 (ЛИБИ, III, с. 304).

[125] A n n e C o m n è n e. Alexiade, III, XIV. 8, p. 178 (ГИБИ, VIII, с. 135).

[126] M a l h u s, I, 1, 165–166 (ГИБИ, I, 132–133).

[127] B e š e v l i e v. Inschriften, No 206; G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften, p. 77. Вж. тук, Дял първи, Първа глава, бел. 47 и 58.

[128] S c u t a r i o t a, p. 194, 223, 386, 394, 406, 418, 424, 450, 459 (ГИБИ, VIII, с. 224, 225, 247, 248, 250, 252, 256, 258, 262).

[129] Пак там, с. 230, 272, 392 (ГИБИ, VIII, с. 227, 237, 240).

[130] Пак там, с. 348, 364, 491 (ГИБИ, VIII, с. 240, 231, 278).

[131] Пак там, с. 349 (ГИБИ, VIII, с. 240). Използвам случая да отбележа допуснатата от мен грешка в предаването на това име в: Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България, с. 157. Би трябвало да бъде гр. Филипи, а не Филипопол.

[132] ГИБИ, VIII, с. 173, 240, 278; XI, с. 22.

[133] C h o n i a t e s. Historia, p. 375 (ГИБИ, XI, с. 22); S c u t a r i o t a, 348–349 (ГИБИ, VIII, с. 240).

[134] A c r o p o l i t e s. Historia, p. 73 (ГИБИ, VIII, с. 173); S c u t a r i o t a, p. 491 (ГИБИ, VIII, с. 278).

[135] I o a n n e s C i n n a m u s, p. 223 (ГИБИ, 7, с. 247).

[136] Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. ʽΗ ἐπαρχία, σ. 55.

[137] Д р и н о в. Заселение, 213–214.

[138] Пак там, с. 214; Р е г л ь, В. О городе Плотинополе. – В: Сб. в честь Помяловского. СПб, 1897, 145–151; O b e r h u m m e r. Plotinopolis. – PWRE, 21, col. 417; В е л к о в. Градът, с. 97.

[139] В а с и л ь е в с к и й. Iordanes, p. 380; K r e k. Einleitung, 552–553; И р е ч е к. Пътувания, с. 190, бел. 15.

[140] Д р и н о в. Пловдив, 360–361.

[141] Ш и ш м а н о в, Ив. Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СНУНК, кн. IV, 1891, с. 419, бел. 1.

[142] Ш и ш м а н о в. Принос, 604–605.

[143] Л о п а р е в, Хр. Византийские жития святых VIII–X веков. – ВВр, 19, 1912, с. 111.

[144] W e b e r, W. Studien zum Chronik des Malalas. Festgabe für Adolf Deissman zum 60. Geburtstag 7. November, 1927. Tübingen, 1927, 42–43. Изследването не ми е достъпно и го цитирам по: К а ц а р о в. Към историята, 398–399.

[145] I o a n n e s M a l a l a s. Chronographia. Ed. L. Dindorf, ed. Bonnae, 1831, p. 236.

[146] К а ц а р о в. Към историята, 398–399. Ж. Велкова в изследването си относно имената на Пловдив приема, че градът е носил и името „Тиберия“: В е л к о в а. Имената, с. 72. Същото мнение поддържат и авторите: Т о п а л и л о в. Приноси, с. 69; L o z a n o v, I. Notes on Urban Development of Philippopolis in the Early History of Roman Thrace. – In: The Roman and Late Roman City. V. Turnovo, 2000, 25–26.

* Изказвам благодарност на Николай Шаранков – преподавател в катедра „Класическа филология“ към СУ „Св. Климент Охридски, чиито корекции и допълнения подобриха текста за имената на Пловдив.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За това, което човек обича много, трудно говори, а още по-трудно пише. Така и за мен не беше лесно да напиша тази история. Най-ранното детство и младостта си съм преживяла в моя любим град Пловдив. Всеки родѐн и живял тук поне две десетилетия може да напише своята книга за Пловдив. Моята книга за този град е книга на фактите и тяхното тълкуване. Повдигнала съм тежката завеса на столетията и съм се опитала с помощта на факела на Клио да осветя суровото време на Средновековието, да осмисля според възможностите си писаното от византийски, западноевропейски, славянски и източни хронисти за този великолепен град, да обхвана и обобщя материалните знаци на тази цивилизация – надписи, печати, археологически свидетелства, архитектурни паметници. Направила съм опит да прочета и между редовете на съчиненията това, което не е доизказано, да почувствам там, където мога, труднодоловимото дихание на града, да усетя и предам пулса му, вълненията и страданията на неговите жители през тази далечна епоха, и то според задължаващите правила на академичното историческо изследване, към които съм се стремила да се придържам. Другото – художественият разказ, белетристичната и поетичната стилистика за историка, е непозволеното сладостно удоволствие, в дебрите на което може да се впусне с неудържим полет само перото на писателя. Тази книга не е развлекателно четиво, тя има скромната цел да бъде история на средновековния Пловдив – може би малко или много скучна, но преди всичко желанието ми е било да бъде достоверна. В повечето случаи съм се доверила на очевидците, живели в епохата, за която разказват, епохата, която съм избрала – Средновековието, 11 века от близо 2500-годишното съществуване на този град. Разбира се, не съм възприемала всичко като неопровержима истина. Мой дълг беше да се усъмнявам и да се стремя да аргументирам предложения от мен прочит на изворите. Всяко деяние стъпва върху вече натрупан човешки опит и естествено е да има своето продължение. Така и този труд е следващата тухла към градежа на много мои предшественици професионалисти – историци и археолози. Нека идващите поколения разкрият още и още извори, с които да допълнят празнотите на тази история и да пристроят още и още галерии от картини със събития, явления и образи, по които ще бъде поведен любителят на историческото познание, за да вкуси от удоволствието да се доближи до далечното минало на този вечно жив град.

БИБЛИОГРАФИЯ

ИЗВОРИ

А н н а К о м н и н а. Алексиада: А н н а К о м н и н а. Алексиада. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. М., 1965.

А н т о н В р а н ч и ч. Пътувания: Пътувания на А н т о н В р а н ч и ч. От Буда до Одрин 1553 г. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XV–XVI). С., 1979, 167–207.

А р н о л д ф о н Х а р ф. Пътуване: Поклонническо пътуване на рицаря А р н о л д ф о н Х а р ф. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XV–XVI). С., 1979, 128–133.

Б е р т р а н д о н д ь о л а Б р о к и е р. От Буда до Одрин: Б е р т р а н д о н д ь о л а Б р о к и е р. От Буда до Одрин. – В: Чужди пътеписи за Балканите. Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.). С., 1975, 49–61.

Б е ш е в л и е в. Надписи: Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. С., 1979.

Български апокрифен летопис: Български апокрифен летопис. – В: СБЛ, 1. Апокрифи. С., 1981, 294–299.

Венециански документи: Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. Издава В. Гюзелев. С., 2001 (=Архивите говорят. Главно управление на архивите, т. 18).

Г ю з е л е в. Търновград: Г ю з е л е в, В. Самият Търновград ще разтърби победите. (Средновековни поети за България). С., 1981.

Г ю з е л е в. Извори: Г ю з е л е в, В. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. I. Български и други славянски и византийски извори. С., 1994.

Д и м и т р о в. Св. Александър Римски: Д и м и т р о в, Д. П. Пътуването на Св. Александър Римски през Тракия. – ИБАИ, 1934–1935, № 8, 116–163.

Д у й ч е в. Преписка: Д у й ч е в, Ив. Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки от Ив. Дуйчев. – ГСУ ИФФ, 38, 1942.

Е в л и я Ч е л е б и. Пътуване: Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. Прев. от турски Д. Г. Гаджанов. – Периодическо списание, 21, 1909, № 70, св. 9–10, 639–724.

Е в т и м и й Т ъ р н о в с к и. Похвално слово: Е в т и м и й Търновски. Похвално слово за Йоан Поливотски. – В: СБЛ, 2. Ораторска проза, С., 1982, 150–164.

Живот св. Саве: Живот св. Саве написао Доментијан, Ђ. Даничић. Београд, 1860.

Живот св. Симеуна: Живот св. Симеуна и св. Саве написао Доментијан, Ђ. Даничић. Београд, 1865.

Житие на Стефан Лазаревич: Пространно житие на деспот Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. – В: СБЛ, 4. Житиеписни творби. С., 1986, 248–279.

Житие на Теодосий Търновски: Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. – В: СБЛ, 4. Житиеписни творби. С., 1986, 143–168.

Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н: Ж о ф р о а д ь о В и л а р д у е н. Завладяването на Константинопол. Прев. от старофренски, предговор и бел. Ив. Божилов. С., 1985.

И в а н е с Д р а х а н а к е р ц и. История: И в а н е с Д р а х а н а к е р ц и. История Армении. Перев. с древнеармянского, вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Маликян. Ереван, 1986.

И в а н о в. БКЛ: И в а н о в, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925 (фотот. изд. 1970).

И в а н о в. БСМ: И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1931 (фотот. изд. С., 1970).

И л ь и н с к и й. Грамоты: И л ь и н с к и й, Г. А. Грамоты болгарских царей. М., 1911 (Variorum Reprints. London, 1970).

Л о п а р е в, Жития: Л о п а р е в, Хр. Византийские жития святых VIII – X веков. – ВВр, 19, 1912.
М е х м е д Н е ш р и. История: М е х м е д Н е ш р и. Огледало на света. История на османския двор. Съставит. и прев. от османотурски език. М. Калицин. С., 1984.
М у ш м о в. Антични монети: М у ш м о в, Н. Античните монети на Пловдив. – Сб. Борис Дякович (= ГПНБ, 1925), 1927, 182–287.
Н е д к о в. Идриси: Н е д к о в, Б. България и съседните ѝ земи според „Географията" на Идриси. С., 1960.
Непресъхващи извори: Непресъхващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско. Издирила, подбрала и редактирала К. Възвъзова-Каратеодорова, Пловдив, 1975.
П а в л о в, Г р у д к о в. Призвани да просияят: П а в л о в, Пл., В. Г р у д к о в. Призвани да просияят… В. Търново, 1999.
П а у л Т а ф е р н е р. Посолство: П а у л Т а ф е р н е р. Императорско посолство до Османската порта. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XVII–XVIII в.). С., 1986, 101–110.
П е т р С и ц и л и й с к и й. История: Б а р т и к я н, Р. М. Петр Сицилийский и его „История павликиан". – ВВр, 18, 1961, 323–358.
П о л и б и й: П о л и б и й. Всеобща история. Превод от старогръцки Валерий Русинов. Т. III, кн. XVI–XXXIX, 2003.
П о л Р и к о. История: П о л Р и к о. История на сегашното състояние на Османската империя. – В: Непресъхващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско. Издирила, подбрала и редактирала К. Възвъзова-Каратеодорова. Пловдив, 1975, 238–240.
Р а й н х о л д Л у б е н а у. Описание: Описание на пътуването на Р а й н х о л д Л у б е н а у. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XV–XVI). С., 1979, 449–488.
Русские летописи: Польное собрание русских летописей. Т. 7. СПб., 1856.
С а д е д д и н. Корона на историите: С а д е д д и н. Корона на историите на Ходжа Садеддин. Първа част. Прев. от османотурски език, студия и коментари М. Калицин. В. Търново, 2000.
С т е п а н Т а р о н с к и й: С т е п а н о с а Т а р о н с к о г о А с о х и к а по призванию Всеобщая история. Перев. Н. Эминым. М., 1864.
С т е ф а н Г е р л а х. Дневник: С т е ф а н Г е р л а х. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, прев., увод и коментар М. Киселинчева. С., 1976.
Търновският надпис: Търновският надпис на Иван Асен II. – В: З л а т а р с к и. История, II, 587–596.
Х а н с Х ь о н ц е. Турски пътепис: Х а н с Х ь о н ц е. Турски пътепис. – В: Чужди пътеписи за Балканите. НАПБ (XVII–XVIII в.). С., 1986, 157–165.
Х ю с е и н. Удивительные события: Х ю с е и н. Беда-и ул века-и (Удивительные события). Изд. текста, введение и общая ред. А. С. Твертиновой. М., 1951.
Христоматия по история на България: Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие (VII–XII в.); т. 2. Същинско средновековие (края на XII–XIV в.). С., 1978.
Ш и л т б е р г е р. Пътепис: Х а н с Ш и л т б е р г е р. Пътепис. Прев. от немски М. Киселинчева. С., 1971.
Я х ъ я. Император Василий Болгаробойца: Император Василий Болгаробойца. Извлечение из летописи Яхъя Антиохийского. Издал, перевел и объяснил барон В. Р. Розен. СПб., 1873 (Variorum reprints London, 1972).
A c r o p o l i t e s. Historia: G e o r g i i A c r o p o l i t a e Opera. I. Rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903.
Acta Innocentii III PP: Acta Innocentii PP III (1198–1216). Ed. Theodosius Haluščynskyj. Romae, 1944 (= PCRCICO, Fontes. Seriae III, vol. II).
Actes de Kutlumus. Edition diplomatique par P. Lemerle. Paris, 1945 (=Archives de l'Athos, II) (Ed. remaniée et augmentée, 1988).
A l b e r i c u s: Chronica A l b e r i c i monachi Trium fontium. – MGH SS, XXIII, 1874, 631–950.
A l b e r t u s A q u e n s i s: A l b e r t i A q u e n s i s Historia Hierosolymitana. RHC HO 4. Paris, 1879, 269–713.
A m m i a n u s M a r c e l l i n u s: A m m i a n u s M a r c e l l i n u s with an English Translation by J. C. Rolfe. Cambridge Massachusetts. Harvard University Press. London, I, II – 1963, III – 1964.
A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s. Chronographia: A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s. Chronographia tripertita. – In: Theophanes Confessor. Chronographia. Ed. C. de Boor. T. 2. Lipsiae, 1885, 31–346.
Annales Alamannici: Annales Alamannici. Ed. G. Pertz. – MGH SS, I, 1826, 22–60.
Annales Bertiniani: Annales Bertiniani. Ed. G. Pertz. – MGH SS, I, 1826, 419–515.

Annales Colonienses: Annales Colonienses Maximi. Ed. K. Pertz. – MGH SS, 1861, XVII, 723–847.
Annales Fuldenses: Annales Fuldenses. Ed. G. Pertz. – MGH SS, I, 1826, 337–415.
Annales Lobienses: Annales Lobienses. Ed. G. Waitz. – MGH SS, XIII, 1881, 224–235.
Annales Mediolanenses: Annales Mediolanenses. Ed. G. Pertz – MGH SS, XVIII, 1863, 357–382.
Annali di Ragusa: Giacomo di Pietro Luccari Copioso ristretto degli annali di Ragusa, libri IX. Ragusa, 1790.
Anne Comnène, Alexiade I–III: Anne Comnène. Alexiade I–III. Texte établi et traduit par B. Leib. Paris. I, 1937; II, 1943; III, 1945.
Anonymus Valesianus: Origo Constantini imperatoris sive Anonimi Valesiani pars prior. Ed. Th. Mommsen. – MGH AA, IX,1, Berolini, 1891.
Arnoldus Lubecensis: Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica a. 1172–1209. Rec. B. M. V. Ill., I. M. Lappenberg. – MGH SS, XXI, 1869, 100–250.
Aurelius Victor: Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae, subsequitur Epitome de Caesaribus. Rec. Fr. Pichlmayr. Lipsiae, 1911.
Beda Venerabilis: Bedae Venerabilis Chronica maiora. Rec. Th. Mommsen. – MGH AA, XIII, 2. Berolini, 1895, 225–354.
Beševliev. Inschriften: Beševliev, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. – Berliner Byzantinistische Arbeiten, Band 30. Berlin, 1964.
Browning. Correspondence: Browning, R. Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos. – ByzBulg., 1, 1962, 279–297.
Buchon. Recherches: Buchon, J.-A. Recherches et materiaux pour servir à l'histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe, XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la IVe croisade. IIe partie. Paris, 1840.
Burbury. A Relation of a Journey: John Burbury Gent. A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople. London, 1671.
Byzantine Seals. DO: Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. 1. Edited by J. Nesbitt and N. Oikonomidès. Washington, D. C., 1991.
Cantacuzenus: Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV cura L. Schopeni. I–III. Bonnae, 1828–1832.
Carile. Partitio: Carile, A. Partitio terrarum imperii Romanie. – Studi Veneziani, VII, 1965, 125–305.
Cessi. Deliberazioni: Cessi, R. Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia, 1. Bologna, 1950.
Cedrenus (Bonn): Georgii Cedreni Compendium Historiarum, I–II. Ed. Bonnae, 1838–1839.
Chalcocandylas: Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes, I, II. Ed. E. Darkó. Budapest, 1922–1927.
Charanis. A Short Chronicle: Charanis, P. Les Βραχέα χρονικά comme source historique. An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century. – Byz., 13, 1938, No 1, 345–362.
Chronicon Magni Presbyteri. Ed. W. Wattenbach. – MGH SS, XVII, 476–534.
Chronicon Paschale: Chronicon Paschale, ed. Boon. L. Dindorf, 2, 1832.
Chronicon Sancti Martini: Ex Chronico Sancti Martini Turonensi. Ed. O. Holder-Egger. – MGH SS, XXVI, 1882, 458–476.
Choniates. Historia: Nicetae Choniatae Historia. Rec. J.-A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975 (= CFHB, XI_1).
Choniates. Orationes: Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae. Rec. J. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1972 (= CFHB, III).
Claudii Ptolemaei Geographia: Claudii Ptolemaei Geographia. Ed. Carolus F. A. Noble. I. Lipsiae, 1898.
Claudius Claudianus. Carmina: Claudii Claudiani Carmina. Rec. Th. Birt, MGH AA, X, Berolini, 1892.
Codex Iustinianus: Codex Iustinianus. Corpus Iuris Civilis. 2. Ed. P. Krueger. Lipsiae, 1892.
Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio: Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. Ed. G. Moravcsik et R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949 (reprint: Dumbarton Oaks Texts. Washington, D.C. 1967).
Constantinus Porphyrogenitus. De thematibus: Constantinus Porphyrogenitus. De thematibus, testo critico, commento a cura di A. Pertusi (Studi e Testi 160) Città del Vaticano, 1952.
Danoff. Neue Inschriften: Danoff, Ch. Neue Inschriften aus Bulgarien. – AB, Wien, 30, 1937, 77–86.

Darrouzès. Notitiae: Darrouzès, J. Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes. Institut français d'Études Byzantines (=Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I. Paris, 1981).

Darrouzès. Les Regestes: Darrouzès, J. Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople. I. Les actes des patriarches. Fasc. V. Les Regestes de 1310 à 1376; Fasc. VI. Les Regestes de 1377 a 1410. Institut français d'Études Byzantines. Paris, 1977, 1979.

Darrouzès. Le traité: Darrouzès, J. Le traité des transferts. Édition critique et commentaire. – REB, 42, 1984, 147–214.

Delehaye. Saints: Delehaye, H. Saints de Thrace et de Mésie. Analecta Bollandiana, 31, 1912, 161–300.

Demosthenis Orationes: Demosthenis Orationes. Rec. S. H. Butscher. Oxonii, s.a.

Dölger. Regesten: Dölger, Fr. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453. I–V. München – Berlin, 1924–1956.

Ducas. Istoria: Ducas. Istoria Turco-bizantină (1341–1462). Ediție critică V. Grecu (=Scriptores Byzantini, 1. București, 1958).

Ephraemius: Ephraemii monachi Imperatorum et patriarcharum. – CSHB. Bonnae, 1840.

Euagrius: Euagrius. The Ecclesiastical History of Euagrius with the Scholia. Ed. J. Bidez. – L. Parmentier. London, 1898.

Eutropius: Eutropii Breviarium ab urbe condita, recognovit Fr. Ruehl ed. Steriotypa Lipsiae, 1909.

Expeditio Friderici: Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chroust. – MGH SS, Nova series, V., 1928, 1–115.

Feridun Bej: Feridun Bej. Muša 'at al-Salatin. I, Istambul, 1274 (1857–1858). (=Б. Дякович. Сборник на Феридун Бей. – ГНБП, 1, 1922).

Ficker. Erlasse: Ficker, G. Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, Kiev, 1911.

Fulcherius Carnotensis: Fulcherius Carnotensis. Historia Iherossolymitana. – RHC, HO, 3. Paris, 1866, 311–486.

Gautier. Le Typikon; Gautier, P. Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos. – REB, 42, 1984, 5–145.

Gautier. Michel Italikos: Gautier, P. Michel Italikos. Lettres et discours. – Archives de l'Orient Chrétien, 14. Paris, 1972.

Giese. Die Chroniken: Giese, Fr. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II. Leipzig, 1925.

Gregoras: Nicephori Gregorae Byzantina historia, I–III. Ed. L. Schopen – I. Bekker. Bonnae, 1829–1855.

Grumel. Les Regestes: Grumel, V. Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les Actes des Patriarches. Fasc. I–III. Chalcédoine, 1932–1947.

Henrici Epistolae: Henrici imperatoris Latinorum Epistolae. – Migne, PL, 212, col. 1522–1523.

Hierocles. Synecdemus: Hieroclis Synecdemus. Ed. A. Burckhardt. Lipsiae, 1893.

Himerius. Orationes: Himerius. Declamationes et orationes. Ed. A. Colonna. Rome, 1951.

Historia peregrinorum: Historia peregrinorum. Ed. A. Chroust. – MGH SS, Nova series, V, 1928, 116–196.

Hunger, Kresten. Das Register: Hunger, H., O. Kresten. Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 1. Teil. Ed. und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315–1331. Wien, 1981.

Ioannes Cinnamus: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum. Rec. A. Meineke. Bonnae, 1836 (reprint: Athenes, 1992).

Ioannes Malalas: Ioannis Malalae Chronographia. Ed. L. Dindorf. Bonnae, 1831.

Iordanes: Iordanis Romana et Getica. Ed. Th. Mommsen. – MGH AA, V, 1, 1882, 1–200.

Iosephus Genesius: Iosephi Genesii Regum Libri IV. Rec. C. Lachman. Bonnae, 1834.

Itinerarium Antonini Augusti: Itinerarium Antonini Augusti. Ed. O. Cuntz. Itineraria Romana, 1. Lipsiae, 1929.

Itinerarium Burdigalense: Itinerarium Burdigalense. Ed. O.Cuntz. Itineraria Romana, 1. Lipsiae, 1929.

Iulianus: Iuliani imperatoris leges poematia fragmenta varia. Rec. J. Bidez et F. Cumont. Les Belles Lettres et Oxford University Press. Paris, 1922.

Jacoby. Die Fragmente: Jacoby, F. Die Fragmente der griechischen Historiker. I. Berlin, 1923, I 2. Teil. B, 1 Lief; I 2 BG (Komentar). Berlin, 1927.

Jordanov. Corpus: Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. 1. Byzantine Seals with Geographical Names. 2. Byzantine Seals with Family Names. Edited by Ivan Jordanov. Sofia, 1–2003, 2–2006.

J o r d a n o v. Medieval Plovdiv: J o r d a n o v, I. Medieval Plovdiv According to the Sphragistic Data. – Studies in Byzantine Sigillography. Edited by Nicolas Oikonomides. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 4, 1995, 111–138.

K a l i n k a. Antike Denkmäler: K a l i n k a, E. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906 (Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, IV).

L a n d o l f u s S a g a x: L a n d o l f i S a g a c i s additamenta ad Pauli Historiam Romanam. Rec. H. Droysen. – MGH AA, II. Berolini, 1879, 227–376.

L a u r e n t. Le Corpus: L a u r e n t, V. Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin, V: L' église. 1–3. L'église de Constantinople. Paris, 1963–1972.

L a u r e n t. Orghidan: L a u r e n t, V. Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan. Presses Universitaires de France. Paris, 1952 (=Bibliothèque Byzantine: Documents, 1. Paris, 1952).

L a u r e n t. Les Regestes: L a u r e n t, V. Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I. Les Actes des Patriarches. Fasc. IV. Les Regestes de 1208 à 1309. Paris. 1971.

L a u r e n t. Sigillographie: L a u r e n t, V. Bulletin de sigillographie byzantine. – Byz., 5, 1929–1930, 571–670.

L a u r e n t. Une inscription: L a u r e n t, V. Une inscription grecque cryptochrétienne de Philippopoli. – EO, 37, 1938, 1–16.

L e m e r l e. St. Démétrius, I, II: L e m e r l e, P. Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I: Le texte, II: Commentaire. Paris (I – 1979, II – 1981).

L e Q u i e n. Oriens: L e Q u i e n, M. Oriens Christianus. I–III, Paris, 1740 (Graz, 1958).

L e o D i a c o n u s: L e o n i s D i a c o n i Caloensis Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti. Rec. C. B. Hase. Bonnae, 1828.

L e o G r a m m a t i c u s: L e o n i s G r a m m a t i c i Chronographia. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1842.

M a l c h u s: M a l c h u s. Byzantiaca. Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor, 155–169, 568–575.

M a n u e l P h i l e s: M a n u e l i s P h i l a e Carmina. Ed. E. Miller, I–II. Paris, 1854 (réimprimé: Amsterdam, 1967).

M a n s i: M a n s i, J. D. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, 31 vols. Florentia – Venetia, 1769 (Graz 1960–1962).

M a r c e l l i n u s C o m e s: M a r c e l l i n i C o m i t i s Chronicon. Rec. Th. Mommsen. – MGH AA, XI, 1. Berolini, 1894, 60–108.

M a r g o s, Deux sources: M a r g o s, A. Deux sources arméniennes du XIII siècle, concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare. – EB, 2–3, 1965, 295–300.

M e n a n d e r: M e n a n d e r. Excerpta de Legationibus. Ed. C. de Boor. Berolini, I–II, 1903.

Menologium Basilii: Menologium graecum iussu Basilii imperatoris graece olim editum. – Migne, PG, 117, col. 14–614.

M i c h a e l A t t a l i o t a: M i c h a e l i s A t t a l i o t a e Historia. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1853.

M i h a i l o v. Inscriptiones III: M i h a i l o v, G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. III. Territorium Philippopolis, Serdicae, 1961.

M i k l o š i c h et M ü l l e r: M i k l o š i c h, F., J. M ü l l e r. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. I–VI. Wiennae, 1860–1890.

M o r a v c s i k. Byzantinoturcica I, II: M o r a v c s i k, G. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. (Berliner Byzantinistische Arbeiten, 10, 11). Berlin, 1958.

M u s t a f a B e n A b d a l l a: M u s t a f a B e n A b d a l l a H a d s c h i C h a l f a. Rumeli und Bosna geographisch beschreiben aus dem Türkischer übersetz von Joseph von Hammer. Wien, 1812.

N i c e p h o r u s B r y e n n i u s: N i c e p h o r i B r y e n n i i Historiarum libri quattuor. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Bruxelles, 1975 (CFHB, IX).

N i c e p h o r u s P a t r i a r c h a: N i c e p h o r i archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica. Ed. C de Boor. Lipsiae, 1880 (Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History. Text, Translation and Commentary by C. Mango (DOT 10. Washington, D. C., 1990).

N i c o l a u s A r c h i e p i s c o p u s: N i c o l a i Constantinopolitani archiepiscopi Epistolae. – M i g n e, PG, 111, col. 9–392.

Notitia Dignitatum: Notitia Dignitatum, accedunt Noticia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Prouinciarum. Ed. O. Seeck. Berolini, 1876 (reprinte Frankfurt am Main, 1962).

O d o d e D e o g i l o: Ex O d o n i s d e D e o g i l o Libro de via Sancti Sepulchri. Ed. G. Waitz. – MGH SS, XXVI, 1879, 59–73.

O i k o n o m i d è s. Les listes: O i k o n o m i d è s, N. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction texte, traduction et commentaire par N. Oikonomidès. Paris, 1972.

O r d e r i c u s V i t a l i s: O r d e r i c i V i t a l i s Historia ecclesiastica. Ed. G. Pertz. – MGH SS, XX, 1868, 50–82. (Използвано е и изданието: O r d e r i c V i t a l i s: The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis. Ed. and transl. by M. Chibnall. Oxford, vol. V, 1975).

O t t o F r i s i n g e n s i s: O t t o n i s F r i s i n g e n s i s Chronica. Ed. R.Wilmans. – MGH SS, XX, 1868, 116–337.

P a c h y m e r e s: G e o r g i i P a c h y m e r i s de Michaele et Andronico Palaiologis, libri XIII., I–II, Rec. I. Bekkerus, Bonnae, 1835.

P a p a d o p o u l o s-K e r a m e u s. 'Ανάλεκτα: P a p a d o p o u l o s-K e r a m e u s, A. 'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας. I–IV. St. Petersburg, 1888–1897 (reprint: Bruxelles, 1963).

P a u l u s D i a c o n u s: P a u l i D i a c o n i Historia romana. Eutropi breviarium cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentis. Ed. I. G. Droysen. – MGH AA, II, 1879.

P a u l u s O r o s i u s: P a u l i O r o s i i Historiarum adversus paganos libri VII. Ed. C. Zangenmeister, Leipzig, 1899.

P e t r u s T u d e b o d u s: P e t r i T u d e b o d i seu T u d e b o v i s sacerdotis Sivracensis Historia de Hierosolymitano itinere. – RHC HO, III. Paris, 1886, 1–117.

P e t r u s S i c u l u s. Historia: P e t r i S i c u l i Historia utilis et refutatio atque eversio haereseos Manichaeorum que et Pauliciani dicuntur. – M i g n e, PG, 104, col. 1231–1330.

P h i l i p p e M o u s k e s. Chronique rimée: Chronique rimée de P h i l i p p e M o u s k e s, publiée par Le baron de Reiffenberg. I, II. Bruxelles, 1838 (частичен превод в: Г ю з е л е в, В. Самият Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България. С., 1981, 20–50).

P h i l o s t o r g i u s: P h i l o s t o r g i u s Kirchengeschichte mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen. Ed. J. Bidez. Leipzig, 1913 (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Bd. 21).

P i e r r e d e S i c i l e: P i e r r e d e S i c i l e. Histoire de pauliciens. Texte critique et traduction par D. Papachryssandou et J. Guillard. – TM, 4, 1970, 3–69.

P l i n i u s S e c u n d u s. Naturalis Historia: P l i n i i S e c u n d i Naturalis Historia. Ed. C. Mayhoff. Lipsiae, 1906.

P l u t a r c h's Moralia (De curiositate): P l u t a r c h's Moralia in Fifteen Volumes. (Vol. VI – 439 A – 523 B). With an English Translation by W. C. Helmbold. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London, 1962.

P o l y b i u s. The Histories: P o l y b i u s. The Histories with an English Translation by W. R. Paton in Six Volumes. Vol. 5. London, 1968.

P o m p e i u s T r o g u s: Epitomae historiarum Philippicarum P o m p e i T r o g i ex recensione Fr. Ruehl. Lipsiae in aedibus. B. G. Teubneri, 1915.

P r i s c u s (C. de Boor): P r i s c u s. Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor. Berolini, I–II, 1903, 121–155, 575–591.

P r i s c u s (Dindorf): P r i s c u s. Ed. Dindorf. – HGM I, Lipsiae, 1870, 275–352.

P r o c o p i u s. De aedificiis: P r o c o p i i C a e s a r i e n s i s Opera omnia. IV. De aedificiis, VI. Rec. J. Haury, I–III. Leipzig, 1913 (Leipzig, 1964²).

P r o c o p i u s. De bellis: P r o c o p i i C a e s a r i e n s i s Opera omnia. I–II. De bellis libri VIII. Rec J. Haury. Lipsiae, 1905 (Leipzig, 1963²).

P s e u d o S y m e o n: P s e u d o S y m e o n i s Chronographia. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1838.

R i c a r d u s L o n d o n i e n s i s: Ex itinerario peregrinorum auctore R i c a r d o L o n d o n i e n s i. Ed. W. Stubbs. – MGH SS, XXVII, 1885, 191–218.

R o b e r t d e C l a r i: R o b e r t d e C l a r i. La conquête de Constantinople. Ed. Ph. Lauer. Paris, 1924.

S c h l u m b e r g e r. Sigillographie: S c h l u m b e r g e r, G. Sigillographie de l'empire byzantin. Publ. sous le patronage de la Société de l'Orient Latin. Paris, 1884 (Turin 1963²).

S c h r e i n e r. Kleinchroniken: S c h r e i n e r, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Einleitung und Text, II. Historischer Kommentar, III. Teilübersetzungen. Addenda et Corrigenda, Indices. Wien, 1975, 1977, 1979 (CFHB, XII, 1–3).

S c u t a r i o t a: T h e o d o r i S c u t a r i o t a e 'Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική. Bibliotheca Graeca medii aevi. Ed. Constant. Sathas. VII. Parisiis, 1894 ('Αθῆναι, 1972²).

Scylitzes (Thurn): Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973 (CFHB, Series Berolinensis, V).

Seadedin: Seaded-Din. Tag-et-Tevarıkh. Constantinopel, 1279 (1888), Hh II.

Sĕmpad. Chronique: Chronique de Royaume de la Petite Arménie par le connétable Sĕmpad. – RHC. Documents arméniens, I. Paris, 1869.

Simocatta: Theophylacti Simocattae Historiae. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1887 (Ed. P. Wirth. Stuttgart, 1972[2]).

Socrates: Socrates. Historia ecclesiastica. – Migne, PG, 67, 33–842.

Sozomenus: Sozomenus. Historia ecclesiastica. – Migne, PG, 67, 843–1630.

Strabon. Géographie: Strabon. Géographie. Texte établi et traduit par R. Baladié. Paris, IV (Livre VII), 1989, V (Livre VIII), 1978.

Suidas. Lexicon: Suidae Lexicon. Rec. A. Adler, I–V. Lipsiae, 1928–1938 (Stuttgart, 1971[2]).

Synaxarium: Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano. Ed. H. Delehaye. – Propileum ad Acta Sanctorum. Bruxelles, 1902.

A Syriac Chronicle: A Syriac Chronicle of the Year 846. Ed. E. W. Brooks. Zeitschrift der Deutchen Morgenladischen, 51, 1897.

Tabula Peutingeriana: Tabula Peutingeriana. Itineraria Romana. Ed. K. Miller. Stuttgart, 1916.

Tacitus. Annales: Cornelius Tacitus. Annales III. Erklärt von Karl Nipperdey Erster Band. – Besorgt von Georgg Andresen. Berlin, 1915.

Tafel und Thomas: Tafel, G. L. F. und G. M. Thomas. Urkunden zur älteren Handels und Staatengeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante. 1–3. Wien, 1856/7 (Amsterdam, 1964[2]).

Tannery. Prodrome: Tannery, P. Théodore Prodrome. Sur le grand et le petit. – Annuere de l'association des études greques en France, 12, 1887.

Theiner. Vetera monumenta: Theiner, A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II, Romae, 1859.

The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. A Translation with Commentary, Glossary and Bibliography by Clyde Pharr. Princeton University Press, 1952.

Theodorus Lascaris: Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII. Ed. N. Festa. Firenze, 1898.

Theodorus Prodromus: Theodorus Prodromus. Epistulae. – Migne. PG, 133.

Theophanes Confessor: Theophanis Confessoris Chronographia. Ed. C. de Boor. I – II. Lipsiae, 1883.

Theophanes Continuatus: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius monachus. Rec. I Bekker. Bonnae, 1838.

Thomas Spalatensis: Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium. – Scriptores Rerum Hungaricarum sacram illustrantia, 3, 1748, 532–635.

Titus Livius: Titi Livii Ab urbe condita libri. Ed. W. Weisenborn et H. Müller. Lipsiae, 1910–1925.

Valenciennes: Henri de Valenciennes. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople. Publ. par J. Longnon. Paris, 1948 (=Documents relatifs à l'histoire des Croisades, publ. par l'Académie des Inscriptions et belles-lettres, II).

Vartan le Grand. Histoire: Vartan le Grand. Histoire universelle. – RHC. Documents arméniens, I. Paris, 1869.

Villehardouin: Villehardouin. La Conquête de Constantinople. Editée et traduite par E. Faral. I–II. Paris, 1973 (=Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age, XVIIIe).

Vita Aureliani: Divus Aurelianus Flavii Vopisci. Engl. Translation by D. Magie. Cambridge Massachusetts. Harvard Univer. Press. London, 1932. – SHA, V, 3, 152–191 (Reprinted 1954).

Vita Claudii: Divus Clodius. Engl. Translation by D. Magie. Cambridge Massachusetts. Harvard Univer. Press. London, 1932. – SHA, V, 3, 192–293 (Reprinted 1954).

Vita Mariae Iunioris: Vita Mariae Iunioris. Acta Sanctorum Novembris IV. Bruxelles. 1925, col. 688–705.

Voyage d'Ibn Batutah: Voyage d'Ibn Batutah. Trad. en français par C. Derferémery et K. R. Sanquinetti. Paris, 1973.

Willermus Tyrensis: Willermi Tyrensi archiepiscopi Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. – RHC HO, 1. Paris, 1844.

Z a c o s. Seals, II: Z a c o s, G. Byzantine Lead Seals, compiled and edited by J. W. Nesbitt, II. Bern, 1984.
Z a c o s, V e g l e r y. Seals: Z a c o s, G. and A. V e g l e r y. Byzantine Lead Seals. Imperial and Allied Seals: V[th] to XIVth Centuries. Non-imperial Seals: VIth to IXth Centuries. T. I, part. 1, 2, 3. Basel, 1972.
Z o n a r a s: I o a n n i s Z o n a r a e Epitomae Historiarum libri XIII–XVIII. Ed. Th. Büttner-Wobst, III. Bonnae, 1897.
Z o s i m u s: Z o s i m i comitis et exadvocatus fisci Historia nova. Ed. L. Mendelssohn. Lipsiae, 1887 (Hildesheim, 1963).

ИСТОРИОГРАФИЯ

А в р а м о в. Траяновият път: А в р а м о в, В. Траяновият път от Карпатите за Пловдив. – ИБАД, 1914, 4, 226–240.

А л в а д ж и е в. Хроника: А л в а д ж и е в, Н. Пловдивска хроника. Пловдив, 1984.

А н г е л о в. Богомилството: А н г е л о в, Д. Богомилството в България. С., 1980.

А н г е л о в. Българската народност: А н г е л о в, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.

А н г е л о в. Отношения (I, II, III, IV): А н г е л о в, Д. Българо-византийски отношения през периода 1331–1341 г. от царуването на Иван Александър; Втори период, 1341–1347; Трети период, 1347–1352; Четвърти период, 1352–1355. – ВИС, I, 1973, № 1, 34–53; II, 1974, № 1, 22–50; III, 1976, № 4, 19–32; IV, 1980, № 1, 140–149.

А н г е л о в. История: А н г е л о в, Д. История на Византия. I (395–867); II (867–1204); III (1204–1453). С., 1973, 1974, 1976.

А н г е л о в. Съобщителни линии: А н г е л о в, Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII–XIV в. – ИБИД, 22, 1948, 214–248.

А н г е л о в. Дипломацията: А н г е л о в, П. Българската средновековна дипломация. С., 1988.

А н д р е е в. България: А н д р е е в, Й. България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV – синът на Иван Александър). Велико Търново, 1993.

А н д р е е в. Ханове и царе: А н д р е е в, Й. Български ханове и царе VII–XIV в. Историко-хронологичен справочник. С., 1988.

А п о с т о л и д и с. Значението: А п о с т о л и д и с, К. М. Значението на Пловдив и неговите древни имена. – ГНБП, 1926. С., 1927, 87–95.

А р у т ю н о в а-Ф и д а н я н. Контактная зона: А р у т ю н о в а-Ф и д а н я н, В. Армяно-византийская контактная зона (X–XI вв.). Результаты взаимодействия культур. М., 1994.

Б а к а л о в. Византия: Б а к а л о в, Г. Византия. Културно-политически очерци. С., 1993.

Б а р т и к я н. К истории: Б а р т и к я н, Р. М. К истории взаимоотношений между Византией и Киликийским Армянским государством в конце XII в. – ВВр, XVII, 1960, 52–56.

Б а р т и к я н. Легенды: Б а р т и к я н, Р. М. Византийская, армянская и болгарская легенды о происхождении павликиан и их историческая основа. – BBg, VI, 1980, 57–62.

Б а р т и к я н. Происхождение имени „Павликиане“: Б а р т и к я н, Р. М. Ещо раз о происхождении имени „Павликиане“. – Вестник общественных наук АНАССР. Ереван, 1973, № 2, 85–90.

Б а р т и к я н. Роль игумена: Б а р т и к я н, Р. М. Роль игумена филипопольского армянского монастыря Йоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном (1166–1173). – Вестник общественных наук АНАССР. Ереван, 1984, № 6, 78–88.

Б е ш е в л и е в. Античната топонимия: Б е ш е в л и е в, В. Античната топонимия у нас като исторически извор. – ИИБЕ, 3, 1954, 341–355.

Б е ш е в л и е в. География: Б е ш е в л и е в, В. Географията на България у византийските автори. – ИНМВ, 23, 1987, 37–70.

Б е ш е в л и е в. Две бележки: Б е ш е в л и е в, В. Две бележки. – ГНАМ, 8, 1992, 401–403.

Б е ш е в л и е в. Pulpoudeva: Б е ш е в л и е в, В. Името Pulpoudeva. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на акад. П. Динеков, 1983, 158–164.

Библейская энциклопедия: Иллюстрованная полная популярная Библейская энциклопедия в 4-хъ выпускахъ. Трудъ и изданіе архимандрита Никифора. Москва, 1891 (репринтное издание 2000).

Б о ж и л о в. Анонимът: Б о ж и л о в, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. С., 1979.

Б о ж и л о в. Асеневци: Б о ж и л о в, Ив. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985 (1994²).

Б о ж и л о в. Битолският надпис: Б о ж и л о в, Ив. Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. – ИПр, 1971, № 1, 84–100.

Б о ж и л о в. Българите: Б о ж и л о в, Ив. Българите във Византийската империя. С., 1995.

Б о ж и л о в. Седем етюда: Б о ж и л о в, Ив. Седем етюда по Средновековна история. С., 1995.

Б о ж и л о в. Цар Калоян: Б о ж и л о в, Ив. Цар Калоян (1197–1207). – ВИС, 51, 1982, № 5, 131–147.

Б о ж и л о в. Цар Симеон: Б о ж и л о в, Ив. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България. С., 1983.

Б о ж и л о в, Г ю з е л е в. Средновековна България: Б о ж и л о в, Ив., В. Г ю з е л е в. История на България в три тома. Том I. История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999.

Б о т е в а. Тракийският Херос: Б о т е в а, Д. Тракийският Херос в системата на тракийския пантеон. – Jubilaeus I: Д. Дечев. П. Делев (ред.), Heron Press. Sofia, 1998, 23–27.

Б о т у ш а р о в а. Амфитеатър: Б о т у ш а р о в а, Л. Амфитеатърът на Филипопол. Пловдив, 1977.

Б о т у ш а р о в а. Античният Филипопол: Б о т у ш а р о в а, Л. Античният Филипопол в светлината на новите археологически разкопки. – В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, 40–55.

Б о т у ш а р о в а. Гробни находки: Б о т у ш а р о в а, Л. Данни за топографията на Филипопол през римската епоха според гробните находки. – ИАИ, 25, 1962, 187–194.

Б о т у ш а р о в а. Крепостната стена: Б о т у ш а р о в а, Л. Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе. – ГНАМП, 5, 1963, 77–115.

Б о т у ш а р о в а. Наблюдения: Б о т у ш а р о в а. Л. Археологически наблюдения от Трихълмието. – ГНАМП, 4, 1960, 165–171.

Б о т у ш а р о в а. Нови данни: Б о т у ш а р о в а, Л. Нови данни за крепостта на Филипопол. – Археология, 1959, № 1–2, 55–58.

Б о т у ш а р о в а. Нови данни I: Б о т у ш а р о в а, Л. Нови данни за Пловдив през римската епоха. – ГМПО, 2, 1956, 111–140.

Б о т у ш а р о в а. Проучвания: Б о т у ш а р о в а, Л. Стратиграфски проучвания на Небеттепе. – ГНАМП, 5, 1963, 61–76.

Б о т у ш а р о в а. Разкопки: Б о т у ш а р о в а, Л. Разкопки във Филипопол и проблемите, свързани с тях. – Археология, 1965, № 3, 1–11.

Б о т у ш а р о в а. Югоизточното подножие: Б о т у ш а р о в а, Л. Археологически разкопки в Пловдив при югоизточното подножие на Трихълмието през 1976 година. – ИМЮБ (Пловдив), 3, 1977, 87–101.

Б о т у ш а р о в а, К е с я к о в а, АОР, 1981: Б о т у ш а р о в а, Л., Е. К е с я к о в а. Спасителни разкопки в Пловдив. – АОР, 1981. Михайловград (1982), с. 40.

Б о т у ш а р о в а, К о л а р о в а. Проучвания: Б о т у ш а р о в а, Л., В. К о л а р о в а. Археологически проучвания на Джамбазтепе в Пловдив през 1968 г. – ГНАМП, 7, 1971, 75–89.

Б о т у ш а р о в а, Т а н к о в а. Материали: Б о т у ш а р о в а, Л., В. Т а н к о в а. Материали за археологическата карта на Пловдив. – ИМЮБ (Пловдив), 8, 1982, 45–68.

Б у д а н о в а. Готы: Б у д а н о в а, В. Готы в эпоху Великого переселения народов. М., 1990.

Б у р м о в. Одрин: Б у р м о в, Ал. Кога е завладян Одрин от турците? – В: ИП, 1. С., 1968, 297–303.

Б у р м о в. Шишмановци: Б у р м о в, Ал. История на България през времето на Шишмановци (1323–1396). 1. Михаил Шишман (1323–1330); 2. Иван Стефан (1330–1331). – В: ИП, 1, С., 1968, 222–278.

В а с и л е в. Ихтиманският край: В а с и л е в, В. Ихтиманският край в древността. – Векове, 1989, № 6, 47–58.

В а с и л ь е в. История, I, II: В а с и л ь е в, А. А. История Византийской империи: I. Время до Крестовых походов (до 1081 г.); II. От начала Крестовых походов до падения Константинополя. СПб, 2000.

В а с и л ь е в с к и й. Образование: В а с и л ь е в с к и й, В. Г. „Ф. И. Успенский. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879“. Рецензия в: ЖМНПр, ч. 204, 1879.

В а с и л ь е в с к и й. Iordanes: В а с и л ь е в с к и й, В. Г. Iordanis Romana et Getica. – MGH AA, V, Pars prior. Berolini, 1882. – ЖМНПр., ч. 222. СПб., 1882, 371–388.
В а с и л ь е в с к и й. Византия: В а с и л ь е в с к и й, В. Г. Византия и печенеги (1048–1094). – В: Труды, 1. СПб., 1908.
В е л к о в. Градът: В е л к о в, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). Проучвания и материали. С., 1959.
В е л к о в. Стари пътища: В е л к о в, Ив. Стари римски пътища и селища в днешните български граници. – БИБ, 1929, № 4, 44–71.
В е л к о в. Стари селища: В е л к о в, Ив. Стари селища южно от Сакар планина. Материали за археологическата карта на България. – ГНМ, 5, 1926/32, 169–187.
В е л к о в а. Имената: В е л к о в а, Ж. Имената на Пловдив през вековете. – Векове, 1975, № 1, 79–83.
В е н е д и к о в. Тракийският конник: В е н е д и к о в, Ив. Тракийският конник. – Векове, 1972, № 4, 9–14.
Византийските василевси: Б о ж и л о в, Ив., Ив. Б и л я р с к и, Хр. Д и м и т р о в, И. И л и е в. Византийските василевси. Под ред. на проф. д-р Ив. Божилов. С., Изд. „Абагар“, 1997.
В ъ л о в. Водоснабдяването: В ъ л о в, В. Водоснабдяването на българските градове и крепости (VII–XIV в.). – Археология, 1977, № 1, 14–30.
Г а г о в а. Походи: Г а г о в а, К. Кръстоносните походи и средновековна България, С., 2004.
Г а г о в а. Пътна система: Г а г о в а, Кр. Пътна система в Северна Тракия през XIII–XIV в. – ИПр, 1983, № 1, 89–100.
Г а г о в а. Тракия: Г а г о в а, Кр. Тракия през Българското средновековие. Историческа география. С., 2002.
Г е о р г и е в. Въпроси: Г е о р г и е в, Вл. Въпроси на българската етимология. С., 1958.
Г е о р г и е в. Етимология: Г е о р г и е в, Вл. Българска етимология и ономастика. С., 1961.
Г е о р г и е в. Траките: Г е о р г и е в, Вл. Траките и техният език. С., 1977.
Г е о р г и е в. Първият поход: Г е о р г и е в, Св. Първият кръстоносен поход и българските земи. БИБ, 2, 1928, 69–117.
Г е р а с и м о в. Монети: Г е р а с и м о в, Т. Няколко монети и медальони от Филипопол. – ГПНБМ, 1931–1934. С., 1935, 117–130.
Г е р а с и м о в. Храм на Дионис: Г е р а с и м о в, Т. Храм на Дионис върху една монета от Филипопол. – Разкопки и проучвания, IV, 1949 (1950), 189–195.
Г е р а с и м о в а. Готите: Г е р а с и м о в а, В. Готите и Филипопол през втората половина на V в. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. – Balkan Media, 2003, 73–75.
Г е р о в. Романизмът, I, II: Г е р о в, Б. Романизмът между Дунав и Балкана. Ч.1. От Август до Хадриан. Ч.2. От Хадриан до Константин Велики. – ГСУ, ФФ, I, 45, 1948/1949, 1–91; II, 47, 1950–1952, 17–122.
Г и л и г я н. Арменската колония: Г и л и г я н, А. Арменската колония в Пловдив и нейната църква „Сурп Кеворк“. – В: Пловдивският модел. Сборник статии под ред. на Д. Чешмеджиев. Пловдив, 1997, 21–24.
Г о н и с. Търновският събор: Г о н и с, Д. Състав на Търновския събор от 1359 г. – ИПр, 1989, № 1, 40–55.
Г о ч е в а. Религиозният живот: Г о ч е в а, З. Религиозният живот във Филипопол през римската епоха. – В: Юбилеен сборник 100 г. НАМП, 2. Пловдив, 1985, 102–113.
Г ю з е л е в. България: Г ю з е л е в, В. България и Римската църква (IX–XIV в.). – В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, 275–283.
Г ю з е л е в. Българската държава: Г ю з е л е в, В. Българската държава и Никея в борба срещу Латинската цариградска империя (1204–1261). – ИНИМ, 2, 1978, 7–35.
Г ю з е л е в. Княз Борис Първи: Г ю з е л е в, В. Княз Борис Първи. С., 1969.
Г ю з е л е в. Очерци: Г ю з е л е в, В. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). С., 1995.
Д а н о в. Тракия: Д а н о в, Хр. Древна Тракия. С., 1969.
Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Арменското присъствие: Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А. Арменското присъствие в Пловдив през Средновековието (VIII–XIII в.). – ИПр, 1999, № 5–6, 119–134.
Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България: Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А. България и Латинската империя (1204–1261). С., 1985.
Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Етнически състав: Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А. Етнически състав на населението и демографски промени във Филипопол (IV–XIV в.). – ИПр, 1994–1995, № 4, 3–23.

Данчева-Василева. Латинският квартал: Данчева-Василева, А. Локализиране на Латинския квартал в Пловдив през Средновековието. – ИПр, 1998, № 5–6, 163–169.

Данчева-Василева. Митрополитите: Данчева-Василева, А. Митрополитите на Филипопол (Пловдив) през периода IV–XIV в. – ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. С., 2002, 41–55.

Данчева-Василева. Пловдив I: Данчева-Василева, А. Пловдив (Филипопол) в пределите на средновековната българска държава (IX–първото десетилетие на XIII в.). – ИПр, 1996, № 1, 3–30.

Данчева-Василева. Пловдив II: Данчева-Василева, А. Пловдив в пределите на средновековната българска държава (първото десетилетие на XIII в. – 70-те години на XIV в.). – ИПр, 1997, № 5–6, 3–23.

Данчева-Василева, Илиев. Реч: Данчева-Василева, А., И. Илиев. Реч на Никита Хониат, адресирана до Константин Пантехни, митрополит на Филипопол. – ИПр, 1996, № 5, 108–141.

Данчева-Василева. Социалната структура: Данчева-Василева, А. Социалната структура на населението във Филипопол (Пловдив) IV–XI в. – ИПр, 2003, № 3–4, 3–29.

Данчева-Василева. Третият кръстоносен поход: Данчева-Василева, А. Третият кръстоносен поход в Тракия и съдбата на Пловдив през 1189–1190 г. – Родина, януари, юни, 1997, № 1–2, 45–63.

Делирадев. Принос: Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. 1–2. С., 1953.

Детев. Ясатепе: Детев, П. Разкопки на селищна могила Ясатепе в Пловдив през 1970 и 1971 г. – ИМЮБ, 2, 1976, 81–141.

Джамбов. Водоснабдяването: Джамбов, Хр. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през Античността и Средновековието. – ГНАМП, 6, 1968, 65–82.

Джамбов. Проучвания: Джамбов, Хр. Археологически проучвания за средновековната история на Пловдив и Пловдивския край. – В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, 85–114.

Джамбов. Старинна част: Джамбов, Хр. Старинна част. – В: Паметта на един град, Пловдив, 1972, 11–21.

Джамбов. Трихълмието: Джамбов, Хр. Средновековният град на Трихълмието в Пловдив. – Векове, 1978, № 4, 68–73.

Джамбов. Хисаркапия: Джамбов, Хр. Нови проучвания до крепостния вход Хисаркапия в Пловдив. – ГНАМП, 3, 1959, 165–174.

Джамбов, Матеев. Форумният комплекс: Джамбов, Хр., М. Матеев. Форумният комплекс на Филипопол. – Археология, 1980, № 3, 47–56.

Димитров. Пътуването: Димитров, Д. П. Пътуването на св. Александър Римски през Тракия. – ИБАИ, 8, 1934, 116–163.

Димитров, Манчев. История: Димитров, Стр., Кр. Манчев. История на балканските народи. С., 1971.

Димитров. Българо-унгарски отношения: Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, 415 с.

Драговитийски епископ Харитон. Принос: Драговитийски епископ Харитон. Принос към историята на пловдивските храмове. (Кога и как са построени. По неиздадени документи). – В: Юбилеен сборник в чест на Пловдивския митрополит Максим по случай 80 години от рождението му и 60 години от приемане духовно звание. Изд. Светия Синод на Българската църква. С., 1931, 123–143.

Дринов. Заселение: Дринов, М. Заселение Болканского полуострова славянами. – ИС, т. I, 1971, 186–318.

Дринов. Пловдив: Дринов, М. По въпроса за названието на Пловдив. – ИС, 2. С., 1971, 359–361.

Дуйчев. Цар Калоян: Дуйчев, Ив. Цар Калоян, битката при Одрин през април 1205 г. и нейните сетнини. – ВИС, 1979, № 4, 108–123.

Дуриданов. Траките: Дуриданов, Ив. Езикът на траките. С., 1976.

Жуглев. Принос: Жуглев, К. Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дьо Валансиен. – ГСУ ИФФ, 46, 1949/1950, № 2, 1–118.

Жуков. Эмираты: Жуков, К. А. Эгейские эмираты в XIV–XV вв. М., 1988.

Златарски. Известия за българите: Златарски, В. Н. Известия за българите в хрониката на Симеон Метафраст и логотет. – ИП, 1. С., 1972, 359–573.

З л а т а р с к и. История: З л а т а р с к и, В. Н. История на българската държава през Средните векове. Т. I, ч. 1. С. 1918; т. I, ч. 2. С., 1927; т. II. С., 1934 т. III. С., 1940. (2. изд.: т. I, ч. 1, 1970; I, ч. 2, 1971; т. II, 1972, фотот.; т. III, 1972, фотот. 3 изд.: 1994; цит. по 2. изд.).

З л а т а р с к и. Южна България: З л а т а р с к и, В. Н. Южна България след смъртта на Иван Асен II и Регинския мир. – В: Сб. в памет на Б. Дякович. С., 1927, 327–341.

И в а н о в. БКЛ: И в а н о в, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925 (фотот. изд. 1970).

И в а н о в а. Стари църкви: И в а н о в а, В. Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.). – ГНМ, 4, 1922–1925, 429–582.

И р е ч е к. История: И р е ч е к, К. История на българите с поправки и добавки от самия автор. Под ред. на П. Петров. С., 1978.

И р е ч е к. Историја Срба: И р е ч е к, К. Историја Срба. Београд, 1911.

И р е ч е к. Пътувания: И р е ч е к, К. Пътувания по България. Прев. от чешки Ст. Аргиров. Под ред. на Е. Бужашки и В. Велков. С, 1974.

И р е ч е к. Стари пътувания: И р е ч е к, К. Стари пътувания по България от 15–18 столетие. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец. Кн. 7. Средец, 1884, 96–127.

История на България. 1. Първобитнообщинен строй. Траки. С., 1979; 2. Първа българска държава. С., 1981; 3. Втора българска държава. С., 1982.

История Византии: История Византии. 2. М., 1967; 3, 1967.

Й о в к о в. Павликяни: Й о в к о в, М. Павликяни и павликянски селища в българските земи през XV–XVIII век. С., 1991.

Й о н ч е в. Взаимоотношения: Й о н ч е в, Л. Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV в. (1341–1364). – ИИИ, 28, 1985, 149–185.

Й о н ч е в. Вопросы: Й о н ч е в, Л. Некоторые вопросы политической истории Болгарии и ее отношений с Сербией и Византией в XIV веке (1330–1333). – Etudes Historiques, 9, 1979, 23–37.

Й о н ч е в. О некоторых вопросах: Й о н ч е в, Л. О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в период с 1322 – 1324 гг. – ЕН, 10, 1980, 127–140.

Й о р д а н о в. Византийски севасти: Й о р д а н о в, Ив. Печати на византийски севасти от територията на България. – Нумизматика и сфрагистика, 5, 1998, № 2, 6–47.

Й о р д а н о в. Печати: Й о р д а н о в, Ив. Печатите от стратегията Преслав (971–1088). С., 1993.

Й о р д а н о в. Управители: Й о р д а н о в, Ив. Управители на Филипопол през X–XI век. – В: Юбилеен сборник 100 г. НАМП, 2, 1985, 164–171.

К а ж д а н. Армяне: К а ж д а н, А. П. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI–XII вв. Ереван, 1975.

К а ж д а н. Город и деревня в XI–XII вв.: К а ж д а н, А. П. Город и деревня в Византии в XI–XII вв. – Rapports du XIIe CIÉB, No 1, Ochride, 1961, 31–44.

К а ж д а н. Социальный состав в IX–X вв.: К а ж д а н, А. П. Социальный состав населения византийских городов в IX–X вв. – ВВр, 8, 1956, 85–96.

К а ж д а н. Социальный состав: К а ж д а н, А. П. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. М., 1974.

К а ж д а н. Центростремительные силы: К а ж д а н, А. П. Центростремительные и центробежные силы в византийском мире (1018–1261). Социальная структура византийского общества. – Rapports et co-rapports du XVe CIÉB, № 1. Athènes, 1976, 3–28.

К а ж д а н, Ч и ч у р о в. Византийское общество: К а ж д а н, А. П., И. С. Ч и ч у р о в. О структуре византийского общества VII–IX вв. Проблема социальной стратификации и книга П. Яннопулоса. – ВО. М., 1977, 107–137.

К а р а в е л о в. Записки: К а р а в е л о в, Л. Записки за България и българите. – В: Събр. съч., 4, 1966, 441–471.

К а р о в, Б о с п а ч и е в а. Подлез: К а р о в, З., М. Б о с п а ч и е в а. Спасителни археологически разкопки на подлез „Археологически“ в Пловдив (Предварителни резултати). – ИМЮБ, 15, 1989, 129–164.

К а ц а р о в. Бележки: К а ц а р о в, Г. Бележки върху античния Пловдив. – СНУНК, 18, 1901, 653–658.

К а ц а р о в. Към историята: К а ц а р о в, Г. Към историята на древна Тракия. Археологичеки вести. – ИБАИ, 7, 1932–1933, 397–399.

К е с я к о в а. Акведуктите: К е с я к о в а, Е. Акведуктите и водоснабдяването на Филипопол. – Археология, 1983, № 1, 63–75.

Кесякова. Базиликата: Кесякова, Е. Раннохристиянска базилика от Филипопол. – ИМЮБ, 15. Пловдив, 1989, 113–127.
Кесякова. Градоустройството: Кесякова, Е. За градоустройството на Филипопол през римската епоха. – Археология, 1977, № 2, 51–60.
Кесякова. Нови данни: Кесякова, Е. Нови данни за градоустройството на Филипопол. – ИМЮБ, 18. Пловдив, 1992, 79–96.
Кесякова. Синагогата: Кесякова, Е. Антична синагога във Филипопол. – Археология, 1989, № 1, 20–33.
Кесякова. Укрепителна система: Кесякова, Е. За ранновизантийската укрепителна система на Филипопол. – ГАМП, 10, 2001, 52–65.
Кесякова. Филипопол: Кесякова, Е. Philippopolis Филипопол през римската епоха. С., 1999.
Кесякова, Каров, Мирчева. АОР, 1983: Кесякова, Е., З. Каров, В. Мирчева. Спасителни разкопки при реконструкцията на бул. „Г. Димитров" в Пловдив. – АОР, 1983. Смолян (1983), 76–80.
Кисьов. Принос: Кисьов, К. Принос в проучването и датировката на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небеттепе) и неговата роля в изясняване локализацията на тракийския град Одрюза. – В: Годишник на Департамент Археология – Нов Български Университет, II–III, 1996, 227–231.
Кисьов. Тракийската култура: Кисьов, К. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С., Изд. „Агато" 2004.
Койчева. Първите походи: Койчева, Е. Първите кръстоносни походи и Балканите. С., 2004.
Колев. Крепостна стена: Колев, К. Изграждането на външната крепостна стена на Филипопол по времето на Марк Аврелий. – ГНАМП, 7, 1971, 99–114.
Коледаров. География (I, II): Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. I (681–1018). С., 1979; II (1186–1396). С., 1989.
Коледаров. Македония: Коледаров, П. Името Македония в историческата география. С., 1985.
Константин иконом. Наръчник: Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание, съчинено от преподобния и много грамотен господин Константин иконом, свещеник пловдивски. Виена, 1819. – Непресъхващи извори (откъси), 254–260.
Кулаковский. История: Кулаковский, Ю. История Византии. Киев, I (395–518), 1910; II (518–602), 1912; III (602–717), 1915 (Variorum Reprints. London, 1973).
Курбатов. Восстание: Курбатов, Г. Л. Восстание Прокопия (365–366). – ВВр, 14, 1958, 1–26.
Курбатов. Основные проблемы: Курбатов, Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города. Л., 1971.
Лебедева. Социальная структура: Лебедева, Г. Е. Социальная структура византийского общества. Л., 1980.
Левченко. Материалы: Левченко, В. М. Материалы для внутренней истории Восточной Римской империи V–VI вв. – ВС, 1945, 2–95.
Липшиц. Павликианское движение: Липшиц, Е. Э. Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв. – ВВр, 5, 1952, 49–72.
Липшиц. Формирования: Липшиц, Е. Э. О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии. – ВВр, 12, 1952, 28–84.
Литаврин. България: Литаврин, Г. Г. България и Византия (XI–XII век). Прев. от руски Арон Кисиленко. С., 1987.
Лишев. Особености: Лишев, Стр. Особености в предаването на български, славянски, тракийски, византийски и други имена на лица, селища и племена в латинските извори за българската история. – ИИБЕ, 1954, № 3, 315–339.
Лишев. Третият кръстоносен поход: Лишев, Стр. Третият кръстоносен поход и българите. – ИИБИ, 7, 1957, 205–240.
Маджаров. Пътят Ескус – Филипопол: Маджаров, М. Пътят Ескус – Филипопол (I–IV в.). – Археология, 32, 1992, №1, 18–29.
Маджаров. Пътят през Родопите: Маджаров, М. Римският път от Филипопол през Родопите за Егейско море. – ИМЮБ, 14, 1988, 97–104.
Марр. Аркаун: Марр, Н. Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах (Оттиск из XII тома, № 1 и 2, 1905 „Византийского временника").

М а т а н о в, М и х н е в а. Галиполи: М а т а н о в, Хр., Р. М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто. С., 1988.
М а т а н о в. Павликянското движение: М а т а н о в. Хр. Павликянското движение в балканските земи. – В: Студентски проучвания, 3, 1978, СУ ИФ. С., 1975, 127–153.
М а т е е в. Уличната система: М а т е е в, М. За уличната мрежова система на Филипопол. – ГНАМП, 6, 1968, 168–171.
М л а д е н о в. Имената: М л а д е н о в, Ст. Имената на седем български столици. – Българска мисъл, 1927, № 7–8, 485–493.
М о р е в а. АОР, Сливен, 1985: М о р е в а, Р. Разкопки на средновековния пласт в Пловдив. – АОР, 1984. Сливен, 1985, 234–235.
М о р е в а. Пловдив: М о р е в а, Р. Някои проблеми на проучванията на средновековния Пловдив. – В: Юбилеен сборник 100 г. НАМП, 2. Пловдив, 1985, 157–163.
М о р е в а. Укрепителната система: М о р е в а, Р. Укрепителната система на Пловдив през Средновековието. – ИМЮБ. Пловдив, 14, 1988, 129–141.
М о р е в а-А р а б о в а. Стратиграфски наблюдения: М о р е в а-А р а б о в а, Р. Стратиграфски наблюдения върху средновековния пласт на Пловдив. – ИМЮБ, 21, 1995, 83–95.
М о р е в а-А р а б о в а. Топография: М о р е в а-А р а б о в а, Р. Данни за топографията на средновековния Пловдив. – ГАМП, 10, 2001, 100–113.
М у т а ф ч и е в. Владетелите: М у т а ф ч и е в, П. Владетелите на Просек. – В: ИП, 1, 1973, 172–285.
М у т а ф ч и е в. География: М у т а ф ч и е в, П. Към църковно-историческата география на Пловдивско. – В: ИП, 2. 1973, 204–232.
М у т а ф ч и е в. История: М у т а ф ч и е в, П. История на българския народ 681–1323. С., 1986.
М у т а ф ч и е в. Маджарите: М у т а ф ч и е в, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на Х в. – ГСУ ИФФ, 31, 1935, 1–34.
М у т а ф ч и е в. Отношения: М у т а ф ч и е в, П. Русско-болгарские отношения при Святославе. – В: ИП, 2. 1973, 233–256.
М у т а ф ч и е в. Старият друм: М у т а ф ч и е в, П. Старият друм през „Траянови врата“. – В: ИП, 2, 1973, 478–606.
Н а й д е н о в а. Митраизмът във Филипопол: Н а й д е н о в а, В. Някои проблеми на митраизма във Филипопол и неговата околност. – В: Юбилеен сборник 100 г. НАМП, 2. Пловдив, 1985, 96–101.
Н и к о в. Българо-унгарски отношения: Н и к о в, П. Българо-унгарски отношения от 1257–1277 година. – В: Сб. БАН, 11, 1920, 1–200.
Н и к о в. Българската дипломация: Н и к о в, П. Българската дипломация от началото на XIII в. – БИБ, 1, 1930, 76–108.
Н и к о в. Татаро-български отношения: Н и к о в, П. Татаро-български отношения през Средните векове с оглед към царуването на Смилец. – ГСУ ИФФ, 15–16, 1921, 1–95.
Н и к о в. Турското завладяване: Н и к о в, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, 7–8, 1928, 41–112.
О в ч а р о в. Крепости: О в ч а р о в, Д. Византийски и български крепости V–X век. С., 1982.
О с т р о г о р с к и. Историја: О с т р о г о р с к и, Г. Историја Византије. Београд, 1959.
П а в л о в. Травъл: П а в л о в, П. Травъл и въстанието на павликяните в България (1084–1086 г.). – Трудове на Катедрата по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 3, 1999, 57–61.
Паметта на един град: Д ж а м б о в, Хр., Н. А л в а д ж и е в, Ив. Т е р з и й с к и. Паметта на един град. Пловдив, 1972.
П а н д у р с к и. Пловдивските храмове I: П а н д у р с к и, В. Ив. Поглед върху строежа и разукрасата на пловдивските старинни храмове. По случай 125 годишнината на църквите „Св.св. Константин и Елена“ и „Св. Неделя“ (1832–1957). – ДК, год. 38, септември–октомври, 1958, № 9–10, 28–36.
П а н д у р с к и. Пловдивските храмове II: П а н д у р с к и, В. Ив. Поглед върху строежа и разукрасата на пловдивските старинни храмове. Църквата „Св. Петка-стара“ (от 1836 г.), църквата „Св. Димитър“ (от 1830–1838). – ДК, год. 39, февруари 1959, № 2, 25–28.
П а н д у р с к и. Пловдивските храмове III: П а н д у р с к и, В. Ив. Поглед върху строежа и разукрасата на пловдивските старинни храмове. Църквата „Св. Марина“ (1854–1856). – ДК, год. 39, юли–август, 1959, № 7–8, 54–58.
П а п а д и м и т р и у. Теодор Продром: П а п а д и м и т р и у, С. Д. Теодор Продром. Историко–литературное исследование. Одесса, 1905.

П е е в. Град Пловдив: П е е в, В. К. Град Пловдив. Минало и настояще. Ч. 1. Пловдив в миналото. Пловдив, 1941.
П е т р о в. Възобновяване: П е т р о в, П. Възобновяване на българската държава, 1185–1197. С., 1985.
П и ж е в. Водохранилища: П и ж е в, А. Средновековни водохранилища в Пловдив. – В: Юбилеен сборник 100 г. НАМП, 2. Пловдив, 1985, 195–197.
П и ж е в. Църковното строителство: П и ж е в, А. Църковното строителство в Пловдив през Средновековието. – ИМЮБ, 21, 1995, 133–142.
П р и м о в. Богомилският дуализъм: П р и м о в, Б. Богомилският дуализъм. Произход, същност и обществено-политическо значение. – ИИИ, 8, 1960, 73–153.
П р и м о в. Българи: П р и м о в, Б. Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204–1205 г. Ролята на богомилите. – ИБИД, 22–23, 1948, 145–158.
П р и м о в. България: П р и м о в, Б. България като център на антицърковна и еретическа дейност в средновековна Европа. – ИПр, 2, 1958, 36–75.
П р и м о в. Гръцко-български съюз: П р и м о в, Б. Гръцко-български съюз в началото на XIII в. – ИПр, 1947/48, № 1, 22–39.
П р и м о в. Роберт дьо Клари: П р и м о в, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. – ГСУ ИФФ, 43, 1946–1947, 1–39.
П о л и в я н н и. Градът: П о л и в я н н и, Д. И. Средновековният български град през XIII–XIV в. Очерци. С., 1989.
Р а д и ћ. Областни господари: Р а д и ћ, Р. Областни господари у Византије крајем XII и у првим деценијама XIII века. – ЗРВИ, 24–25, 1986, 151–283.
Р а д и ћ. Јован V Палеолог: Р а д и ћ, Р. Време Јована V Палеолога (1332–1391). Византолошки Институт Српске Академије Наук и Уметности. Пособа издања, књ. 19. Београд, 1993.
Р у д л о ф-Х и л е. Град Пловдив: Р у д л о ф-Х и л е, Г., О. Р у д л о ф. Град Пловдив и неговите сгради. – ИБАИ, 8, 1935, 379–425.
С л а в е й к о в. Няколко думи за Пловдив (1,2,3): С л а в е й к о в, П. Р. Няколко думи за Пловдив. – Наука. Периодическо списание. Издава Научно-книжовно дружество в Пловдив. Пловдив, год. II, 1882, № 1, 81–88; № 2, 175–183; № 3, 286–289.
С л а в е й к о в. Пътуване: С л а в е й к о в, П. Р. Едно старо пътуване през България. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество София, XI, 1899, 60, № 6, 943–950.
С н е г а р о в. История I: С н е г а р о в, Ив. Кратка история на съвременната православна църква, I. С., 1946.
С т а н е в. Филипопол: С т а н е в, К. Филипопол от началото на VIII до началото на IX век. – Векове, 2, 2011, 20–37.
С т о я н о в. Фризът: С т о я н о в, Т. За интерпретацията на така наречения фриз на здравеносните божества от Филипопол. – Археология, 1987, № 2, 25–29.
С ъ б е в. Самостойна църква: С ъ б е в, Т. Самостойна народностна църква в средновековна България. С., 1987.
С ю з ю м о в. Внутренная политика: С ю з ю м о в, М. Р. Внутренная политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году. – ВВр, 12, 1957, 58–75.
Т а н к о в а. Мозайка: Т а н к о в а, В. Късноантична мозайка от Филипопол. – Археология, 1980, № 2.
Т а ч е в а. Власт и социум: Т а ч е в а, М. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С., 2000.
Т а ч е в а. Глоси: Т а ч е в а, М. Тракийските глоси δαβα (δαυα; dava) и δεβα (deva). – В: Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев. Институт по стара история, палеобалканистика и тракология – ИФ СУ „Св. Климент Охридски", 1998, 112–117.
Т а ч е в а. История: Т а ч е в а, М. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. С., Ун. Изд. „Св. Климент Охридски", 1997.
Т а ч е в а. Култът: Т а ч е в а, М. Култът на Аполон в Тракия. Проблеми. – ГСУ ИФ, 74, 1982, 23–30.
Т а ч е в а-Х и т о в а. Източните култове: Т а ч е в а-Х и т о в а, М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.). С., 1982.
Т а ч е в а-Х и т о в а. Тракийските земи: Т а ч е в а-Х и т о в а, М. Тракийските земи и Мала Азия през римската епоха. – В: България от древността до наши дни, 1. С., 1979, 161–167.
Т о д о р о в. Паганизмът: Т о д о р о в, Я. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928.
Т о п а л и л о в. Приноси: Т о п а л и л о в, И. Приноси към историята на Филипопол през I в. – началото на II в. – ГАМП, X, 2001, 67–85.
Т ъ п к о в а-З а и м о в а. Крепости: Т ъ п к о в а-З а и м о в а, В. Крепости и укрепени български градове през Първото българско царство. – ИПр, 11, 1958, 58–73.

Тъпкова-Заимова. Нашествия: Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966.

Тютюнджиев, Павлов. Българската държава: Тютюнджиев, Ив., П. Павлов. Българската държава и османската експанзия 1369–1422. Велико Търново, 1992.

Тютюнджиев, Павлов. Падането на България: Тютюнджиев, Ив., П. Павлов. Падането на България под османска власт. – ВИС, 4. С., 1988, 3–15.

Удальцова. Политика Юстиниана: Удальцова, З. В. Социально-экономическая и административная политика Юстиниана. – В: История Византии, 1, 1967.

Успенский. История: Успенский, Ф. И. История Византийской империи. 3. М., 1948.

Успенский. Образование: Успенский, Ф. И. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879.

Ферjанчић. Деспоти. Ферjанчић, Б. Деспоти у Византjи и jужнословенским земльяма. Пособна изданьа САНУ, 336, Византолошки институт, 8, 1960.

Фол. Проучвания (IV): Фол, А. Проучвания върху гръцките извори за Древна Тракия. IV. Теопомп: „Гръцка история" и „История на Филип"(II Македонски). – ГСУ ИФ, 69, 1975 (1980), 9–41.

Христемова. Книжнина: Христемова, М. Гръцка историко-географска книжнина в Пловдив през Възраждането. – Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите". Сборник доклади. Пловдив, 2001, 186–196.

Цанкова-Петкова. Асеневци: Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978.

Цанкова-Петкова. Към историята: Цанкова-Петкова, Г. Към историята на Пловдивската област през втората половина на XII в. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 73–77.

Цанкова-Петкова. Отношения: Цанкова-Петкова, Г. Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. – ИИИ, 21, 1970, 149–172.

Цветкова. Теодор Светослав: Цветкова, Б. Българо-византийските отношения при царуването на Теодор Светослав. – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет, 3, 1948, 1–31.

Цончев. Баткун: Цончев, Д. Баткун. – ИБИД, 19–20, 1944, 10–15.

Цончев. Новооткрита баня: Цончев, Д. Новооткрита римска баня в Пловдив. – ГПНБМ, 1937–1939 (1940), 129–159.

Цончев. Приноси: Цончев, Д. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938.

Цончев. Пътят Carassura – Beroe: Цончев, Д. Римският път Carassura – Beroe. – Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 271–277.

Цончев. Пътят Philippopolis – Carassura: Цончев, Д. Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Ranilum. – ГПНБМ, 1940-41, № 2, 137–148.

Цухлев. История: Цухлев, Д. История на българската църква, I, ч. 1, С., 1910.

Чешмеджиев. Бележки: Чешмеджиев, Д. Бележки за историята на старата църква „Св. Петка" в Пловдив. – В: По следите на българската книга. Описи, находки, библиография. Национален колоквиум, посветен на 100 години от рождението на д-р Маньо Стоянов. Пловдив, 2004, 380–384.

Шанидзе. Великий доместик: Шанидзе, А. Великий доместик Запада Григорий Бакурианис-дзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии. Тбилиси, 1970.

Шанидзе. Грузинский монастырь: Шанидзе, А. Грузинский монастырь в Болгарии и его Типик. Грузинская редакция Типика. Тбилиси, 1971.

Шишков. Пловдив: Шишков, Ст. Пловдив в своето минало и настояще. Историко-етнографски и политико-икономически преглед. Пловдив, 1926.

Шишманов. Принос: Шишманов, Ив. Принос към българската народна етимология. – СНУНК, кн. IX, 1893, 604–605.

Шкорпил. Бележки: Шкорпил, Вл., К. Шкорпил. Няколко бележки върху археологията и историческите издирвания в Тракия. Пловдив, 1885, 105 с.

Шкриванић. Битка: Шкриванић, Г. А. Битка на Марица 26 септембра 1371 године. – Војноисторијски гласник, 1963, № 3,71–94.

Юзбашян. Армянские государства: Юзбашян, К. А. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. М., 1988.

Юзбашян. К истории: Юзбашян, К. А. К истории павликианского движения в Византии. – В: Вопросы истории религии и атеизм. Сборник статей. 2. М., 1956, 246–279.

Adontz. Études arméno-byzantines: Adontz, N. Études arméno-byzantines. Lisbonne, 1965.

A h r w e i l e r. L'empire byzantin: A h r w e i l e r, H. L'empire byzantin. Formation, évolution, décadence. – Recueil de la société Jean Bodin. 31. Bruxelles, 1973, 181–198.

A h r w e i l e r. L'ideologie: A h r w e i l e r, H. L'ideologie politique de l'empire byzantin. Paris, 1975.

A h r w e i l e r. Recherches: G l y k a t z i-A h r w e i l e r, H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe – XIe siècles. – Bulletin de Correspondance Hellénique, 84, 1960, 1–111.

A l t h e i m. Geschichte: A l t h e i m, F. Geschichte der Hunnen. I, II ed. Walter de Gruyter. Berlin; III, IV. Berlin – New York, 1975.

A n g e l o v. Certains aspects: A n g e l o v, D. Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les turcs. – BSl, 2, 1956, 220–275.

A n g o l d. A Government: A n g o l d, M. A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarides of Nicaea (1204–1261). Oxford University Press, 1975.

A n g o l d. The Byzantine Empire: A n g o l d, M. The Byzantine Empire (1025–1204). A Political History. Ed. Longman. London and New York, 1984.

'Α ν θ ί μ ο υ 'Α λ ε ξ ο ύ δ η. Κατάλογοι: 'Α ν θ ί μ ο υ 'Α λ ε ξ ο ύ δ η μητροπολ. 'Αμασείας, Χρονολογικοὶ κατάλογοι τῶν ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχιερατευσάντων κατ' ἐπαρχίας ΚΓ' Φιλιππουπόλεως, ἐφημερὶς Νεολόγος, Κωνσταντινούπολις, 21η Μαρτίου 1891.

'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η μητρόπολις: 'Α π ο σ τ ο λ ί δ ο υ Κ. Μ. 'Η ἱερὰ τῆς Φιλιππυοπόλεως μητρόπολις καὶ οἱ κώδικες αὐτῆς. – 'Αρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 4, 1937–1938, 3–42.

'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. 'Η ἱστορία: 'Α π ο σ τ ο λ ί δ ο υ Κ. Μ. 'Η τῆς Φιλιππουπόλεως ἱστορία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. 'Εν 'Αθήναις, 1959.

'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Εὐμολπιάς: 'Α π ο σ τ ο λ ί δ ο υ Κ. Μ. Περὶ τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων αὐτῶν ὀνομάτων Εὐμολπιὰς καὶ Κενδρισός – Θρᾳκικά, 1, 1928, 336–349.

'Α π ο σ τ ο λ ί δ η ς. Τὰ ὀνόματα: 'Α π ο σ τ ο λ ί δ ο υ Κ. Μ. Τὰ ξενοφανῆ τῆς Φιλιππουπόλεως ὀνόματα Pulpudeva, Ploudin–Plovdin, Pulpudena, Plovdiv. – ΕΕΒΣ 'Αθῆναι, 16, 1940, 252–280.

A s d r a c h a. Administration et prosopographie ecclésiastique: A s d r a c h a, C. Les Rhodopes au XIVe siècle. Administration et prosopographie ecclésiastique. – Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, 23, 1979, 1–64.

A s d r a c h a. Histoire administrative: A s d r a c h a, C. Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie. – REB, 34, 1976, 175–209.

A s d r a c h a. Les Rhodopes: A s d r a c h a, C. La région des Rhodopes au XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique. (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 49). Athen, 1976.

B a r n a r d. The Council: B a r n a r d, L. W. The Council of Serdica 343 A. D. Synodal Publishing House. Sofia, 1983.

Β ά ρ ζ ο ς. 'Η γενεαλογία: Β ά ρ ζ ο ς, Κ. 'Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν. Θεσσαλονίκη, 1984 (=Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται, 20 α τ. Α΄, τ. Β΄).

B a t i f f o l. Sozomène: B a t i f f o l, R. Sozomène et Sabinos. – BZ, VII Band, 1898 (1964^2), 265–284.

B e c k. Bilding: B e c k, H.-G. Bilding und Theologie im frühmittelalterlichen Byzanz. Polichronion Festchrift Franz Dölger. Heidelberg, 1962, 69–81.

B e c k. Kirche: B e c k, H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959.

B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. La conquête: B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r, I. La conquête d'Adrianople par les Turcs: La penetration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. – TM, 2, 1965, 439–461.

B e š e v l i e v. Inschriften: B e š e v l i e v, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin,1964 (BBA 30).

Β λ ά χ ο ς. 'Η ἱστορία: Β λ ά χ ο ς, Θ. 'Η ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Θεσσαλονίκη, 1972.

B o t o u c h a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie (I): B o t o u c h a r o v a, L., E. K e s j a k o v a. Sur la topographie de la ville de Philippopolis dans la provincia Thracia. – Pulpudeva, 3, 1978 (1980), 122–148.

B o t o u š a r o v a, K e s j a k o v a. Topographie (II): B o t o u š a r o v a, L., E. K e s j a k o v a. Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque de la Basse Antiquité. – Pulpudeva, 4, 1980 (1983), 264–273.

B o s c h. Andronikos III: B o s c h, U. V. Kaiser Andronikos III Palaiologos, Versuch eine Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341. Amsterdam, 1965.

B o s p a c h i e v a. Christian Basilica: B o s p a c h i e v a, M. A Small Christian Basilica with Mosaics at Philippopolis (Plovdiv). – Archeologia Bulgarica – VI, 2002, No 2, 55–76.
B o s p a c h i e v a. Building: B o s p a c h i e v a, M. The Late Antiquity Building EIPHNH with Mosaics from Philippopolis (Plovdiv, Southern Bulgaria). ABulg., Sofia, 2, 2003, 83–105.
B o ž i l o v. L'Empire byzantin: B o ž i l o v, Iv. L'Empire byzantin sous les Paléologues. – EB, 3, 1975, 139–141.
B r a n d. Byzantium: B r a n d, C. M. Byzantium Confronts the West (1180–1204). Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, 1968.
B r é h i e r. Les institutions: B r é h i e r, L. Les institutions de l'empire byzantin. Le Monde byzantin II (L'évolution de l'humanité, 32). Paris, 1948.
B r é h i e r. Vie et mort: B r é h i e r, L. Vie et mort de Byzance. Le Monde byzantin I (L'évolution de l'humanité 32). Paris, 1947.
B r o w n i n g. Byzantium: B r o w n i n g, R. Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study Across the Early Medieval Frontiers. Univ. of California Press. Berkeley and Los Angeles, California. 1975.
B r o w n i n g. The School (I): B r o w n i n g, R. The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century. – Byz., 32, Fasc. 1, 1962, 167–202.
B r o w n i n g. The School (II): B r o w n i n g, R. The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century (Continuation). – Byz., 33, Fasc. 1, 1963, 11–40.
B u r y. A History (395–800) I–II: B u r y, J. B. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.). I–II, London, 1889 (1919²).
B u r y. A History (395–565) I–II: B u r y. J. B. A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395–565). I–II. London, 1923 (New York, 1958²).
C a r i l e. Partitio: C a r i l e, A. Partitio terrarum imperii Romanie. – Studii Venetiani, 7, 1956, 125–305.
C h a l a n d o n. Le règne d'Alexis: C h a l a n d o n, F. Essai sur le règne d' Alexis Iᵉʳ Comnène (1081–1118). Paris, 1900 (= Mémoires et documents, publiés par la société de l'école des Chartes, V).
C h a l a n d o n. Les Comnènes: C h a l a n d o n, F. Les Comnènes. Etudes sur l'Empire byzantin au XIᵉ et au XIIᵉ siècles. (Jean II Comnène 1118–1143 et Manuel I Comnène 1143–1180) II. Paris, 1912.
C h a r a n i s. Byzantium: C h a r a n i s, P. Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade. – Byz., 19, 1949.
C h a r a n i s. The Armenians: C h a r a n i s, P. The Armenians in the Byzantine Empire. Lisbonne, 1963.
C h e y n e t. Pouvoir: C h e y n e t, J.-C. Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210). Paris, 1990.
C o n č e v. Iconographie: C o n č e v, D. Iconographie et culte de quelques divinités greques en Bulgarie. – Revu archéologique, 1, 1962, 179–198.
C o n č e v. La voie: C o n č e v, D. La voie romaine Philippopolis – Sub Radice. Latomus, XVIII, 1959, 154–170.
D a n t c h e v a - V a s s i l e v a. La Commune: D a n t c h e v a - V a s s i l e v a. La Commune des Pauliciens à Plovdiv pendant le Moyen Age. – BHR, 2001, No 1–2, 27–51.
D a n č e v a - V a s i l e v a. Les Croisades: D a n č e v a-V a s i l e v a, A. Plovdiv à l'èpoque des premières Croisades (1097, 1147, 1189). – BHR, 1998, No 3–4, 10–32.
D a n o f f. Philippopolis: D a n o f f, Ch. Philippopolis. – PWRE. Band 12, 1938, col. 2244–2263.
D a g r o n. Naissance: D a g r o n, G. Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Press. Univers. de France. Paris, 1974 (Bibl. Byzant. Etudes 7).
D e t s c h e w. Sprachreste: D e t s c h e w, D. Die thrakischen Sprachreste. – Schriften der Balkankommission. Linguistiche Abteilung. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 14. Wien, 1957.
D ö l g e r. Theodora die Griechin: D ö l g e r, F. Einiges über Theodora die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308–1330). – Mélanges Henri Grégoire. 1. Bruxelles, 1949, 211–230.
D i e t e n. Erläuterungen: D i e t e n, J.-A van. Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Walter de Gruyter. Berlin–New York, 1971 (=Supplemente Byzantina. Band 2).
D i t t e n. Bericht: D i t t e n, H. Bericht über Bulgarien exkursion der Arbeitsgruppe Byzantinistik des Instituts für griechisch-römische Altertumkunde zu Berlin. – Antike und Mittelalter in Bulgarien, 21, 1960, 3–32.
D j a m b o v, M a t e e v. Observation: D j a m b o v, Chr., M. M a t e e v. Observation archéologique sur l'ensemble du forum de Philippopolis. – Pulpudeva, I, 1974 (1976), 135–152.
D u m o n t. Rapport: D u m o n t, A. Rapport sur un voyage archéologique en Thrace. – Mélanges Dumont-Homoll. Paris, 1892, 186–287.

E n s s l i n. Zu dem Anagnosticum: E n s s l i n, W. Zu dem Anagnosticum des Königs Theodorich des Grossen. – Mélange Henri Grégoire (=Annuaire Inst. de Philologie et d'Histoire orientale et Slaves, 9, 1949, 233–245).
F i n e. Balkans I: F i n e, J. V. A. The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor. The University of Michigan Press, 1983.
F i n e. Balkans II: F i n e, J. V. A. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor. The University of Michigan Press, 1987.
G a g o v a. Border: G a g o v a, K. Bulgarian-Byzantine Border in Thrace from the 7th to the 10th Century (Bulgaria to the South of the Haemus). – BHR, 14, 1986, No 1, 66–77.
G a g o v a. La Thrace du Nord: G a g o v a, K. La Thrace du Nord dès la fin du XIIe jusqu'à la fin du XIVe s. – BBg., 8, 1986, 190–205.
G a g o v a. The Third Crusade: G a g o v a, K. The Third Crusade in Thrace. Toponyms. – EH, 13, 1985, 98–112.
G a g o v a. Toponymy: G a g o v a, K. Problems of the Medieval Toponymy in Thrace (Macrotoponyms, Oronyms and Hydronyms). – EB, 22, 1986, No 4, 81–100.
G a u t i e r. La défense: G a u t i e r, P. La défense de Lasare de Philippoipolis par Michel Psellos. – TM, 8, 1981, 151–169.
G a u t i e r. Le synode: G a u t i e r, P. Le synode des Blachernes (fin 1094). Études prosopographiques. – REB, 29, 1971, 213–284
G e r l a n d. Geschichte: G e r l a n d, E. Geschichte des Lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel. I. Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich, 1204–1216. Hamburg, 1905.
G e r a s s i m o v a. Zwei Stifterinschriften: G e r a s s i m o v a, V. Zwei früchristliche Stifterinschriften aus der kleinen Basilika in Plovdiv (Philippopolis). – Archeologia Bulgarica – VI, 2002, No 2, 77–82.
G j u z e l e v. Beziehungen: G j u z e l e v, V. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. – BBg., 2, 1966, 15–39.
G j u z e l e v. Bulgarien: G j u z e l e v, V. Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204–1261). – JÖB, 26, 1977, 143–154.
G j u z e l e v. Das Papstum: G j u z e l e v, V. Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (9.–14 h.). – BHR, 1977, № 5, 34–58.
G j u z e l e v. Konstantia: G j u z e l e v, V. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – BBg., 3, 1969, 155–169.
G r é g o i r e. La convertion: G r é g o i r e, H. La convertion de Constantin. – Revue de l'Université de Bruxelles, 34, 1930–1931, 231–272.
G r u m e l. La chronologie: G r u m e l, V. La chronologie. Traité d'études byzantines, I, Paris. Presses universitaires de France. 1958.
G r u m e l. Titulatur: G r u m e l, V. Titulatur de métropolites byzantins. II Métropolites hypertimes. – AOC, 1, 1948 (= Mémorial Lois Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine) 152–184.
G u i l l a n d. Institutions: G u i l l a n d, R. Recherches sur les institutions byzantines, I–II. Berlin – Amsterdam, 1967 (BBA. Band 35).
G u i l l a n d. Titres et fonctions: G u i l l a n d, R. Titres et fonctions de l'Empire byzantin. Variorum reprint. London, 1976.
H e c h t. Byzanz: H e c h t, W. Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuels I (1180–1196). – Byz., 37, 1967. Bruxelles (1968), 66–74.
H e r z b e r g. Geschichte: H e r z b e r g, G. Geschichte des Byzantinen und des Osmanischen Reiches. Berlin, 1883.
A History of the Crusades: A History of the Crusades. Kenneth M. Setton General Editor. I–II. The University of Pennsylvania Press. Philadelphia, 1962.
H o f f m a n. Rudimenta: H o f f m a n, R. Rudimenta von Territorialstaaten in Byzantinischen Reich (1071–1210). München, 1924.
J i r e č e k. Heerstraße: J i r e č e k, C. Die Heerstraße von Belgrad nach Konstantinopel. Prag, 1877 (Amsterdam, 1967^{2}).
J i r e č e k. Plovdin: J i r e č e k, C. Zur Namen Plovdin oder Plovdiv. – ASlPh., Herausgeg. von V. Jagić, 16, Berlin, 1894, 596–600.
J o n e s. Roman Empire: J o n e s. A. H. M. The Later Roman Empire. (284–602). A Social, Economic and Administrative Survey. I–III. Oxford, 1964.
J o r d a n o v. Sceau de Grégoire Kourkouas: J o r d a n o v, I. Sceau et inscription de Grégoire Kourkouas, duc de Philippoupolis. – EB, 19, 1983, No 1, 103–107.

K a l o p o t h a k i s. De Thracia: K a l o p o t h a k i s, D. De Thracia provincia Romana. Lipsiae, 1893.
K a ł u ž n i a c k i. Philippopel: K a ł u ž n i a c k i, E. Zur Geschichte der bulgarischen Benenung der Stadt Philippopel. – ASlPh, Herausgeg. von V. Jagić, 16. Berlin, 1894, 594–596.
K a z h d a n, E p s t e i n. Byzantine Culture: K a z h d a n, A. P., A. W. E p s t e i n. Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. University of California Press. Berkeley – Los Angeles – London, 1985.
K i d d. A History: K i d d, B. J. A History of the Church to A.D. 461, 2. Oxford, 1922.
Κ ο ρ δ ά τ ο υ 'Ιστορία: Κ ο ρ δ ά τ ο υ Υ. 'Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. 'Αθῆναι, 1959–1960.
Κ ρ α ν τ ο ν έ λ λ η. 'Η σύμπραξις: Κ ρ α ν τ ο ν έ λ λ η, 'Α. 'Η κατὰ τῶν λατίνων ἕλληνο-βουλγαρική σύμπραξις ἐν Θράκῃ. 'Αθῆναι, 1964.
Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς. Βυζαντιναὶ μελέται: Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ Στ. Βυζαντιναὶ μελέται, IV, τὸ Βολερόν. – 'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 3, 1939, 291–596.
Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Οἰκονόμος. 'Εγχειρίδιον: Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς Οἰκονόμος. 'Εγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, ἢ περιγραφὴ αὐτῆς, συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου Οἰκονόμου κυρίου Κωνσταντίνου ἱερέως Φιλιππουπολίτου. Βιέννη, 1819.
L a i o u. Foreign Policy: L a i o u, A. Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282–1328). Cambridge, Massachusetts, 1972.
L a u r e n t. Argiros Karatzas: L a u r e n t, V. Argiros Karatzas si duci de Philippopol. – Revista Istorica, 29, 1943, 203–210.
L a u r e n t. Faux Acte: L a u r e n t, V. Faux Acte Synodal pour Monembasie. – REB, 21, 1963, 142–158.
L e m e r l e. Aydin: L e m e r l e, P. L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha". Paris, 1957 (=Bibliotheque Byzantine. Études, 2).
L e m e r l e. Byzance: L e m e r l e, P. Byzance et les origines de notre civilisation. – Venezia e l'Orien fra tardo Medievo e Rinascimento. Firenza, 1966, 1–17.
L e m e r l e. Invasions: L e m e r l e, P. Invasions et migrations dans les Balkans depuis de la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle. – Revue Historique, 211, 2, 1954, 265–308.
L e m e r l e. L'histoire: L e m e r l e, P. L' histoire des pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques. – TM, 5, 1973, 1–142.
L e m e r l e. Philippes: L e m e r l e, P. Philippes et Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945.
L e m e r l e. Le Typikon: L e m e r l e, P. Le Typikon de Grégoire Pakourianos (décembre 1083). – Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977, 115–191.
L o n g n o n. L'empire: L o n g n o n, J. L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée. Paris, 1949.
L o o s. Deux contributions I: L o o s, M. Deux contributions à l'histoire de Pauliciens. À propos des sources greques reflétant des pauliciens. – BSl, 18, 1956, № 1,19–57.
L o o s. Deux contributions II: L o o s, M. Deux contributions a l'histoire de Pauliciens. 2. Origine de nom des Pauliciens. – BSl, 18, 1957, No 2, 202–217.
L o o s. Le mouvement, I, II: L o o s, M. Le mouvement paulicien à Byzance. – BSl, I, 24, 1963, № 2, 258–287; II, 25, 1964, № 2, 52–69.
M a n g o. Byzantium: M a n g o, C. Byzantium. The Empire of New Rome. Ed. Weidenfeld and Nicolson. London, 1980.
Μ υ σ τ α κ ί δ η ς, Κατάλογοι: Μ υ σ τ α κ ί δ η ς, Β. 'Επισκοπικοὶ κατάλογοι. – ΕΕΒΣ, 12, 1936, 139–238.
Ν ι κ ή τ α Χ ω ν ι ά τ ο υ Θησαυρός: Ν ι κ ή τ α Χ ω ν ι ά τ ο υ Θησαυρὸς 'Ορθοδοξίας. – Migne. PG, 140.
N i c o l. Kantakouzenos: N i c o l, D. The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) 1100–1460. (=Dumbarton Oaks Studies, XI) Washington D.C., 1968.
N i c o l. The Despotate: N i c o l, D. The despotate of Epirus. Oxford, 1957.
N i c o l. The Last Centuries: N i c o l, D. The Last Centuries of Byzantium (1263–1453). Ed. Rupert Hart-Davis. London, 1972.
O b o l e n s k y. Commonwealth: O b o l e n s k y, D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe. 500–1453. London, 1971.
O b o l e n s k y. The Bogomils: O b o l e n s k y, D. The Bogomils. A Study in Balkan Neomanichaeism. Cambridge, 1948.

O i k o n o m i d è s. La dècomposition: O i k o n o m i d è s, N. La dècomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée. A propos de la „Partitio Romaniae". – In: XVe congrès international d' Études byzantines. Rapports et co-rapports. Athènes, 1976.

O p l l. Das Itinerar: O p l l, F. Das Itinerar Kaiser Friedrich Barbarrosas (1152–1190). Wien–Köln–Graz, 1978.

O s t r o g o r s k y. Observation: O s t r o g o r s k y, G. Observation on the Aristocracy in Byzantium. – DOP, 25, 1971, 1–32.

Π α π α ρ ρ η γ ο π ο ύ λ ο υ 'Ιστορία: Π α π α ρ ρ η γ ο π ο ύ λ ο υ Κ. 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων. 'Αθῆναι, 1925.

P e r t u s i. La formation: P e r t u s i, A. La formation des thèmes byzantins. – Berichte zum XI Internationalen Byzantinischen Kongress. München, 1958, 1–40.

P e t i t. Documents: P e t i t, L. Documents inedits sur le concile de 1166 et ses derniers adversairs. – BBp, 2, 1904, 465–493.

P e t i t. Libanius: P e t i t, P. Libanius et la vie municipale. Paris, 1955.

P r i m o v. The Crusades: P r i m o v, B. The Third and Fourth Crusades and Bulgaria. – EH, 7, 1975, 43–67.

P r i n z i n g. Die Bedeutung: P r i n z i n g, G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges. München, 1972.

P r i n z i n g. Der Brief: P r i n z i n g, G. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel von 13 Januar 1212. – Byz., 43, 1973, 395–431.

S a v v i d e s. Notes: S a v v i d e s, G. C. Notes on the Armeno-Byzantine Family of Aspietes (late 11th – early 13th centuries). – BSl, 52, 1991, 70–79.

S h a r a n k o v. Statue-bases: S h a r a n k o v, N. Statue-bases with Honorific Inscriptons from Philippopolis. – ABulg., 2, 2005, 55–71.

S k o u l a t o s. Les personnages: S k o u l a t o s, B. Les personnages Byzantins de l'Alexiade. Analise prosopographique et synthese. – Université de Louvain. Recueil de Travaux d' histoire et de philologie, 6eme série. Fasc. 20. Lauvain, 1980.

S o u l i s. The Serbs: S o u l i s, G. Ch. The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephan Dušan (1331–1355) and His Successors. Dumbarton Oaks Washington, D.C., 1984.

S o u s t a l. Thrakien: S o u s t a l, P. Thrakien: Thrakē, Rodopē und Haimimontos. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien, 1991. (Tabula Imperii Byzantini, Band 6).

Σ τ α μ ο ύ λ η ς. Συμβολή: Σ τ α μ ο ύ λ η ς, Μ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θρᾴκης. – Θρακικά, 14, 1939 (1940), 7–230.

S t e i n. Histoire: S t e i n, E. Histoire du Bas Empire. De l'état Romain à l' état Byzantin (284–476). I. Bruge, 1959.

T a p k o v a-Z a i m o v a. Les voies: T a p k o v a-Z a i m o v a, V. Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médiévale. – Acta Antiqua Philippopolitana. Serdicae, 1963, 165–172.

The Cambridge Medieval History: The Cambridge Medieval History. Byzantium and its Neighbours, IV/1. Cambridge, 1966.

T o d o r o v. Plovdiv: T o d o r o v, T. Plovdiv ou Plovdin ? (encore quelques mots). – Thracia, 4, 1977, 317–324.

T o m a s c h e k. Zur Kunde: T o m a s c h e k, W. Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II. Die Handelswege im 12. Jh. nach den Erkundigungen des Arabers Idrîsî. – Sb. Kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl., 113, 285–373. Wien, 1886.

T s i r p a n l i s. The Involvement; T s i r p a n l i s, C. The Involvement of Michael VIII in the Sicilian Vespers. – Βυζαντινά, 4, 1972, 299–339.

Τ σ ο υ κ α λ ᾶ. 'Η ἐπαρχία: Τ σ ο υ κ α λ ᾶ, Γ. 'Ιστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. 'Εν Βιέννῃ, 1851.

V e l k o v. Cities: V e l k o v, V. Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials), Amsterdam, Adolf M. Hakkert – Publisher, 1977.

V o g t. Constantin der Grosse: V o g t, J. Constantin der Grosse und sein Jahrhundert. München, 1960.

W a s i l e w s k i. Bizancjum: W a s i l e w s k i, T. Bizancjum i słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturnych. Warszawa, 1972.

W i r t h. Die Flucht: W i r t h. P. Die Flucht des Erzbischoff Eustatios aus Thessalonike. – BZ, 53, 1, 1960, 83–85.

W e i s s. Johannes Kantakuzenos. W e i s s, G. Johannes. Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.

W e r n e r. Die Geburt: W e r n e r, E. Die Geburt einer Großmacht – die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. 2nd Ed. Wien–Köln–Graz, 1972.

Z a k y t h i n o s. Geschichte: Z a k y t h i n o s, D. A. Byzantinische Geschichte (324–1971). Wien–Köln–Graz, 1979.

Y a n n o p o u l o s. La société profane: Y a n n o p o u l o s, P. A. La société profane dans l'empire byzantin des VIIe VIIIe et IXe siècles. Publications universitaires de Louvain, 1975.

Z i n k e i s e n. Geschichte: Z i n k e i s e n, J. Geschichte des osmanischen Reiches. 1. Hamburg, 1890.

СЪКРАЩЕНИЯ

АМП	Археологически музей Пловдив
АН АССР	Академия наук Армянской советской социалистической республики
АОР	Археологически открития и разкопки
БВИ	Българска военна история
БИБ	Българска историческа библиотека
БКЛ	Богомилски книги и легенди
БС	Българско средновековие
БСМ	Български старини из Македония
ВВр	Византийский временник
ВДИ	Вестник древней истории
ВИС	Военноисторически сборник
ВО	Византийские очерки
ВС	Византийский сборник
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГАМП	Годишник на Археологическия музей Пловдив
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей (София)
ГНБП	Годишник на Народната библиотека в Пловдив
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ДК	Духовна култура
ЖМНПр	Журнал Министерства народного просвещения
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института (Београд)
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИИБЕ	Известия на Института за български език
ИИБИ	Известия на Института за българска история
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИИИ	Известия на Института по история
ИИТТ	Извори за историята на Тракия и траките
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България
ИНИМ	Известия на Националния исторически музей (София)
ИНМВ	Известия на Народния музей Варна
ИП	Избрани произведения
ИПр	Исторически преглед
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинопле
ИС	Избрани съчинения
ИТ	Избрани трудове
ИТМ	Извори за старата история и география на Тракия и Македония
ЛИБИ	Латински извори за българската история

НАМП	Народен археологически музей Пловдив
НАПБ	Немски и австрийски пътеписи за Балканите
НИМ	Национален исторически музей
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките
СБЛ	Стара българска литература
СНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СУ ИФ	Софийски университет, Исторически факултет
AB	Archäologischer Beiblatt
ABulg.	Archaeologia Bulgarica
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
AOC	Archives de l'Orient Chrétien
ASlPh	Archiv für slavische Philologie
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BHR	Bulgarian Historical Review
BSGR	Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum
BSl	Byzantinoslavica
Byz.	Byzantion
ByzBulg	Byzantinobulgarica
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CCNF	Collection des chroniques nationales françaises
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum
CIÉB	Congrès international des Études byzantines
CMH	Cambridge Medieval History
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DO	Dumbarton Oaks
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOT	Dumbarton Oaks Texts
EB	Etudes Balkaniques
EEBΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
EH	Etudes Historiques
EO	Echos d'Orient
FGH	Die Fragmente des griechischer Historiker
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
HGM	Historici graeci minores
MGH AA	Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica Scriptores
PCRCICO	Pontifica commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis
PG	Patrologia cursus completus, series Graeca
PL	Patrologia cursus completus, series Latina
PWRE	Paulys Real-Encyclopädie des klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung von G. Wissova, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler
REB	Revue des Études Byzantines
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RHC HO	Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux
RHGF	Recueil des Historiens des Gaules et de la France
RIS	Rerum Italicarum Scriptores
SHA	Scriptores Historiae Augustae
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum
TM	Traveaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Collège de France

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ I*

А

Аарон, един от братята комитопули 43
Аарон, библейска личност 382
Абазий Бакуриан, виз. благородник, брат на Григорий Бакуриан 374, 389
Абро Челеби, пловдивски арменски първенец 379
авари, тюркско племе 29, 48, 223, 313
Аведис, пловдивски арменски първенец 379
Аврелиан (270–275), римски император 443
Агат, филипополски Христов мъченик 343
агриани, племе в Македония през Античността 449
Адалберон от Ланс, френски епископ 292
Адам, библейска личност 366
адиабени, племе 268
Адриан Комнин, брат на император Алексий I Комнин 62, 96
Аетий, патриций 244
А з д р а х а, Е., гръцки историк 180, 181, 184, 254, 255, 263, 322
Акестодор, стгр. писател 440
Акиндин, еретик 339
Акоминат, фамилно име на Никита Хониат 251
Акрополит вж. Георги Акрополит
Актий Максим, филипополски гражданин 383
аламани (алемани) германски народ 69–71, 83, 278, 296
алани, сарматско племе 22, 23, 26, 151, 155, 268, 280
Аларих, готски вожд 23
Алберт Аквенски (Аахенски), германски хронист (края на XI – първата половина на XII в.) 63–66, 97, 447
Алберт, граф на Бландра 67
А л в а д ж и е в, Н. бълг. писател 418
Алвиз, атрибатийски епископ (на гр. Арас) и кръстоносец 72, 277, 378
Александър, вж. Иван Александър
Александър, епископ на Диоспол 314
Александър, севастократор, брат на цар Иван II Асен 178
Александър II (1855–1881), руски император 232
Александър III Македонски (Велики) (336–323) 11, 435
Александър Север (222–235), римски император 209, 437, 439
Алексий Апокавк, виз. сановник, велик дук 158, 159, 160, 168
Алексий Аспиет, виз. благородник 119–122, 176–178, 254, 256, 300, 336, 373, 374, 413
Алексий Врана, виз. военачалник 76
Алексий Комнин, незаконороден син на импер. Мануил I Комнин 74
Алексий Комнин, племенник на император Мануил I Комнин 74
Алексий Комнин, син на Анна Комнина и Никифор Вриений 329, 330
Алексий Кондостефан, виз. военачалник 73
Алексий Слав, деспот, родопски владетел 127, 131–133, 136, 137, 179
Алексий I Комнин (1081–1118), виз. император 57–62, 66, 68, 75, 95, 121, 219, 224, 247, 249, 259, 260, 275, 293, 296, 297, 317, 328, 330, 351, 357–361, 365, 373–375, 411
Алексий II Комнин (1180–1183), виз. император 251
Алексий III, вж. Алексий III Ангел
Алексий III Ангел (1195–1203) виз. император 103–105, 107–114, 172, 175, 176, 251–253, 248, 258, 259, 295, 373

* В **Азбучен показалец I** са включени лични имена; названия и понятия, отнасящи се до етническа и религиозна принадлежност; имената на исторически личности и историци от Античността до Съвременността, включително. Лични имена на автори на извори и съвременни изследвания, както и понятия, определящи етническа или религиозна принадлежност в цитираните заглавия от изследователската литература, не присъстват в показалеца.

Алексий IV, вж. Алексий IV Ангел
Алексий IV Ангел (1203–1204), виз. император 109–114, 174, 176
Алексий V, вж. Алексий V Дука Мурзуфл
Алексий V Дука Мурзуфл (1204), виз. император 110, 112, 114, 251
Алексий Палеолог, севаст, зет на император Алексий III Ангел 105, 107, 259
Алиаз паша 170, 171
Алиат, филипополски гражданин, ктитор, баща на Епифания 384
Алмош, брат на унгарския крал Коломан 68
Алп Арслан, селджукски султан 375
Алфий Посейдоний, екдик 385
Амедей Савойски, граф 163, 164, 167
Амиан Марцелин (прибл. 330–400), рим. историк 19, 22, 192, 238, 239, 268, 287, 423, 439, 442, 455
Аминтас, също Аминта, баща на Филип II Македонски 436
Анастасий I (491–518), виз. император 28, 242, 286
Анастасий Библиотекар (прибл. 800–880 г.), западен хронист, духовник 23
Анатилин, филипополски Христов мъченик 343
Ангели, виз. императорска династия 75, 94
А н г е л о в, Д., бълг. историк, византолог 46, 54, 95, 189, 262
А н г ъ л д, М. английски историк, медиевист 182
А н д р е е в, Й., бълг. историк, медиевист 169
Андрей II (1205–1235), унгарски крал 109, 133
Андрон, генеалогист 440
Андроник, митрополитски ритор (XVII в.) 416
Андроник Дука Комнин Палеолог, велик доместик 140, 260
Андроник Кантакузин, виз. аристократ 78
Андроник I Комнин (1183–1185), виз. император 74, 75, 98, 251, 334, 371, 450
Андроник Палеолог, велик доместик на схолите и стратопедарх 148–150, 255, 257
Андроник II, вж. Андроник II Палеолог
Андроник II Палеолог (1282–1328), виз. император 146–150, 157, 186, 255, 301, 320, 322, 337, 406
Андроник III, вж. Андроник III Палеолог
Андроник III Палеолог (1328–1341), виз. император 148–158, 161, 186, 226, 255, 257, 259, 301, 320, 322
Андроник IV, вж. Андроник IV Палеолог
Андроник IV Палеолог (1376–1379), виз. император 167
Андрониковци, виз. династична фамилия 148, 150, 151
Анна, бълг. царица, съпруга на цар Михаил III Шишман 157
Анна Комнина (1083–1148), виз. писателка, дъщеря на император Алексий I Комнин 57–62, 66, 95–97, 192, 194, 223–225, 247, 249, 276, 296, 315, 317, 328, 329, 331, 351, 352, 356–362, 369, 373, 374, 390–392, 413, 414, 449
Анна Савойска Палеологина, виз. императрица 158, 159, 160, 168, 256, 259, 339
Анри дьо Валансиен, старофренски хронист (първата половина на XIII в) 126–131, 447
Анри, вж. Анри дьо Ено
Анри дьо Ено (1206–1216), латински император 114, 118, 120, 124, 125, 126–134, 176, 179, 181, 182, 226, 300, 431
Анеберт (втората половина на XII в.), австрийски каноник и хронист 81, 447
Ансьо дьо Кайо, френски рицар и кръстоносец 128, 130
Ансьо дьо Курсел, френски рицар и кръстоносец 117
Антим Алексудис, гр. историк 328, 334, 403
антихалкедонизъм 397
Антон Вранчич (XVI в.), роден в Далмация, богослов, епископ на Печ – Косово, посланник и писател 207, 383, 384, 388, 423
Антонин Пий (138–161), римски император 200, 437
Антонин (вероятно римският император Каракала) 422, 425, 426, 431
Антонини, римска императорска династия 197, 438
Антонио Бонфини (XVI в.), унгарски историк 423
Антос, филипополски Христов мъченик 343
Апелиан, римски проконсул 343
Апокавк, вж. Алексий Апокавк
Аполон, бог 194, 306–310, 397, 398, 436, 440
Аполон Кендрисийски, местен тракийски култ 306, 309, 446, 447
А п о с т о л и д и с, М. гр. историк 9, 13, 14, 46, 48–51, 53, 98, 177, 181, 230, 232, 339, 383, 384, 386, 388, 404, 407, 415, 416, 418, 438, 440, 446, 454, 455
апостол Павел, вж. св. апостол Павел
араби, 36, 50, 214, 355
А р в а й л е р, Е., френски византолог 12
Арес, стгр. бог на войната 307
Аргир Каратцас (Караджа), велик хетериарх, протокуропалат и дук на Филипопол 62, 96, 249, 256, 264, 295
ариани, еретици 345, 347
арианство, ерес 345
Арий (IV в.), епископ на Александрия 325, 345, 347
Аристотел (384–322), стгр. философ и учен 329
Аркадий (395–408), виз. император 23, 203
армениаки, народност, населяваща виз. тема Армениакон 268
Арменска църква (антихалкедонистка) 296, 334, 369–372, 376, 377, 381, 393, 394, 397

арменска ерес 369, 371
арменци 15, 83, 84, 91, 101, 169, 267, 272, 274, 275, 278, 279, 281, 296, 298, 330, 353, 355–357, 363, 365, 369–374, 376, 377, 379–381, 391–394, 413, 414
арменци-антихалкедонисти 334, 335, 371, 377, 389, 394
арменци-халкедонисти 282, 374, 375, 377, 391, 392, 394
А р н а к е с, Г., гръцки историк 188
Арнолд фон Харф, австрийски пътешественик 384, 417
Артемида, стгр. богиня 194, 306, 307, 309, 310, 398, 399
Артемида, тракийска богиня 307, 309
Арсакиди, арменска владетелска фамилия 373
Арсений (XVI в.), филипополски митрополит 387
А р у т ю н о в а-Ф и д а н я н, В. руски византолог 389, 420
Асен, династическо име 142
Асен, вж. Иван I Асен
Асен, вж. Иван II Асен
Асен, син на цар Иван Александър 339
Асеневци, бълг. династическа фамилия 75, 76, 93, 98, 99, 104, 107, 143, 251, 273, 276
Асклепий, стгр. бог 306–308, 398
Асклепиодота, Христова мъченица 344
Аспар (Флавий Ардабур), алан, виз. военачалник и патриций, 26
Аспарух, бълг. хан 31
Аспиет, вж. Алексий Аспиет
Аспиет, доместик на Изтока от рода на Арсакидите 373
Аспиети (Аспиет), виз. фамилия от арменски произход 122, 373, 413
Астикома, персона от стгр. митология, 440
Атанасий, епископ на Александрия (IV в.) 345–347, 408
Атаргатис, гръцкото име на Сирийската богиня на любовта, майчинството и плодородието 309, 310
Атик (406–425), константинополски патриарх 325, 326
Атила (434–453), хунски вожд 24, 46, 203, 319
Атина, стгр. богиня 309
Атинодор, филипополски Христов мъченик 343
Атис, фригийски бог 308
Ахар дьо Вердюн, френски рицар и кръстоносец 117
Ахилей, филипополски Христов мъченик 343
Ашик паша-зааде, османски историк 165

Б

баварци 65, 276
Баграт IV (1027–1072), грузински цар 393
Багратиди, арменска династична фамилия 370
Базилиск (475–476), виз. император 25–27, 203
Б а к а л о в а, Е. бълг. изкуствовед 413
Бакуриан, баща на Григорий Бакуриан 375
Бакуриан, фамилно име 295, 413
Бакуриан, вж. Григорий Бакуриан
Барон Розен, руски историк 54
Б а р т и к я н, Р., арменски византолог 389, 391, 392, 410, 413, 414
Басилий, арменски историк (XIII в.) 111, 112
бастарни, германско племе 268
Б а т и ф о л, П. френски византолог 408
Баязид I Илдъръм (1389–1402), осм. владетел 169, 170, 340
Бедрос, арменски свещеник 379
Бела III (1172–1196), унгарски крал 74, 77, 86
Б е л д и ч е а н у-Щ а й н е р, И. румънски османист 164, 188
Белона, римска богиня на войната 23
Бендида, тракийска богиня на плодородието 309
Б е н е ш е в и ч, В. Н. руски византолог 245
Бернар, абат на манастира Клерво, дн. департамент Об, Франция 69
Бертрандон дьо ла Брокиер, френски пътешественик 171, 226, 227
беси, трак. племе 310, 434, 444
Б е ш е в л и е в, В. бълг. историк, епиграф 49, 50, 444, 455
Биандрате, ломбардски граф 132
Бледа, брат на хунския вожд Атила 46
Богинята-майка, малоазийска богиня 308, 309
Богомил, поп, основоположник на богомилството 365, 367, 368
богомили, еретици 296, 362, 365–368, 412
богомилство, богомилска ерес (учение) 339, 365–369, 411, 412
Богородица (Св. Дева Мария), вж. Св. Богородица
Бодин, княз на Зета 62
Бодуен I (1204–1205) (Бодуен дьо Фландр), император на Латинската константинополска империя 110, 112–114, 116–120, 122, 124, 126, 137, 139, 175, 176, 362
Бодуен II (Бодуен дьо Куртине) (1240–1261), император на Латинската константинополска империя 134–136, 138, 139
Бодуен дьо Фландр, владетел на Едеса и крал на Йерусалим 67
Боемунд дьо Тарент, граф 58, 66, 67, 277, 278
Б о ж и л о в, Ив., бълг. историк, медиевист 15, 48, 53, 54, 94, 174, 176–178, 185, 187, 188
Бонифас дьо Монфера, маркиз 109, 113, 114, 117, 132
Борил (1207–1218), бълг. цар 125–131, 133, 178, 181, 182, 254
Борис I Михаил (852–889), бълг. княз 36, 37, 48, 51, 273, 321
Борис II (970–971), бълг. цар 53
Борис III (1918–1943) бълг. цар 193

Б о с п а ч и е в а, М. бълг. археолог 230
Б о т е в а, Д. бълг. историк (антична история) 397
Б о т у ш а р о в а, Л. бълг. археолог 230, 233
Б р а у н и н г, Р. английски историк 49, 50, 53
Б у р м о в, Ал. бълг. историк 185, 186
българи (българска народност) 7, 13, 14, 15, 27, 31–37, 39–43, 49, 50, 52, 54, 56, 67, 76, 84, 91, 93, 100, 104, 105, 107, 108, 116–118, 120, 121, 123, 127–132, 140, 141, 143–147, 150, 153, 154, 156, 159, 162, 163, 168, 169, 171, 172, 182, 184, 247, 256, 273–276, 278, 279, 362, 373, 443
Българска патриаршия (църква) 110, 168, 175
Б ъ р и, Д., английски историк 47, 50, 262
Б ъ р н а р д, Л. английски историк 346, 347, 408

В

Валансиен, вж. Анри дьо Валансиен
Валент (364–378), виз. император 18–22, 268, 269, 439
Валентин (458 г.), филипополски митрополит 288, 326, 342
Валентиниан I (364–375), римски император 19–21, 241, 269
Валтер Лесли, граф 380
вандали, германско племе 268
Варда Склир, виз. военачалник 41
Вардан Велики, арменски историк 448
В а р з о с, К. гръцки византолог 96, 98
Варлаам, еретик 339
Василаки, протопроедър 56
Василаки, арменска фамилия 376
В а с и л е в с к и й, В. Г. руски историк 455
Василий, богомилски ересиарх 367
Василий, монах 395
Василий Ватаци, велик доместик на Запада 93
Василий I (867–886), виз. император 353, 354
Василий II Българоубиец (976–1025) виз. император 15, 39, 43, 44, 54, 219, 247, 274, 376
Василий (I) (1192), филипополски митрополит 296, 327, 342, 404
Василий (II) (1166, 1167, 1170) филипополски митрополит 296, 333, 334, 341, 342, 405
В а ш и л е в с к и, Т., полски историк 37, 51
Вебециот, виз. военачалник 61
велигизити, славянско племе 319
Велизарий, виз. пълководец 28
Великата богиня (Богинята-майка) 308, 309
Великият хтоничен бог на траките 305
В е л к о в, В., бълг. историк 46, 48, 281
В е л к о в а, Ж., бълг. историк 455, 457
венецианци 58, 74, 108, 109, 134
Верина, императрица, съпруга на император Леон I 25
Верих, хунски военачалник 24, 25
вестготи, герм. племе 22, 268, 444
Виктор, филипополски Христов мъченик 343
Вилардуен, вж. Жофроа дьо Вилардуен
Вилхелм, първороден син на Бонифас дьо Монфера 132
Вилхелм от Карпантие, френски благородник и кръстоносец 66
Вилхелм Тирски, вж. Гийьом дьо Тир
Вителиан, имперски служител 227, 385
Владислав III Ягело (1434/1440 крал на Полша; 1440/1444 крал на Унгария) 172
власи (българи) 104, 127
В л а х о с, Т., гр. историк 9, 13, 14, 46, 48, 49, 51, 53, 98, 177, 181, 339, 404, 405, 407
Войсил, бълг. благородник, деспот на Мизия 148, 149, 151, 153, 154, 156, 157, 186
Восвас, филипополски Христов мъченик 343
Вриений, вж. Никифор Вриений
Вриений, вж. Георги Вриений
Врисон (403, 404), филипополски митрополит 288, 325, 342
Вук (Вълко) Лазаревич, сръбски благородник 170
Вутумит, виз. военачалник 66

Г

Гавиний, консул 344
Гаврил Радомир (1014–1015), бълг. цар 274
Гагик I (989/990–1017), арменски цар 392
Гагик II (1041–1045), арменски цар 393
Г а г о в а, К., бълг. историк 13, 15, 48–51, 53, 95, 97, 101, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 400, 401
Гай, един от 70-те апостоли 324
Гай, филипополски Христов мъченик 343
Галерий Максимиан (305–311), римски император 17, 268, 343, 344
гали, келтско племе 266
Гарабет хаджи, пловдивски арменски първенец 379
Гарабет, арменски архиепископ 379
Гауденций, епископ на Ниш 346
Гвидо, рицар 67
Гевонд, арменски историк 281
Геза II (1141–1161), унгарски крал 73
Г е л з е р, Х., немски историк 262
Генадий II Схоларий (1454–1456), константинополски патриарх 341
Генезий, павликянски проповедник 353, 410
Генетлий, филипополски Христов мъченик
Георг Христоф фон Найчиц, немски търговец и пътешественик (XVII в.) 384
Георги Акрополит (1217–1282), виз. историк 107, 111, 112, 117, 118, 120, 131, 138, 140, 141, 177, 179, 180, 247, 279, 320, 396, 430, 450
Георги Войтех, бълг. благородник 56
Георги Вриений, виз. стратег 153–155, 186, 226, 255, 257, 301
Георги Дука, севаст 260
Г е о р г и е в, Св., бълг. историк 97

Георги Месопотамит, дук 62, 96, 249, 256, 264, 295
Георги, митрополит на Драч 406
Георги Монах, виз. историк (X в.) 48, 410
Георги Палеолог, виз. стратег 58
Георги Палеолог, велик хетериарх 259
Георги Папагомен, виз. сановник 339
Георги Пахимер (1242–ок. 1310), виз. историк 142–144, 146, 396
Георги I (1014–1027), грузински цар 392
Георги II (1072–1089), грузински цар 375
Георги II Ксифилин (1191–1198), константинополски патриарх 335
Георги I Тертер (1280–1292), бълг. цар 145, 146
Георги II Тертер (1322–1323), бълг. цар 149–153, 185, 186, 255, 280, 301
Георги (1272), филипополски митрополит 302, 336, 341, 342
гепиди, германско племе 268
Герасим (1285–1307), филипополски митрополит 302, 336, 337, 341, 342
Г е р а с и м о в а, В., бълг. епиграф 47
Г е р л а н д, Е., немски историк 181
Герлах (вж. Стефан Герлах)
Герман, игумен на манастира „Козиница“ в Македония 451
Герман Жерар, западноевроп. историк 443, 455
Германик, прозвище на император Марк Аврелий 437
германци (алемани) 69–71, 83, 152, 276, 278
гети, германско племе 268
Гидо Алексий, доместик на Запада 79
Гийом дьо Тир (Вилхелм Тирски) (1127–1187/1190), западноевропейски хронист и архиепископ на Тир 65, 97
Гийом II (1166–1189), крал на Сицилия 74
Годескалк, тевтонец, свещеник и кръстоносец 63, 65
Годфроа, брат на латинския император Анри дьо Ено 120
Годфроа дьо Буйон, херцог на Долна Лотарингия и йерусалимски крал (1097–1100) 65–67, 277
Г о н и с, Д., гръцки историк 190, 339, 407
Гордиан III (238–244), римски император 437
готи, германски племена 22, 23, 25–28, 46, 199, 268, 444, 449
Г о т и е, П., френски византолог 97, 332, 389, 390
Готие от Поаси, френски рицар кръстоносец 64, 65, 282, 328
Готие Санзавоар (Безимотния), кръстоносец 63–66, 97
Грациан (375–383), римски император 22
Г р е г о а р, А., френски историк 50, 403
Григор, арменски епископ във Филипопол 296, 334, 369, 371, 394
Григор IV Дъгха (1173–1193), арменски католикос 278, 334, 370, 371
Григор Просветител, първият католикос, оглавил Арменската църква, 369, 371
Григорий Бакуриан, велик доместик на Запада, ктитор на манастира „Св. Богородица Петрицонитиса“ в Бачково 60, 96, 246, 248, 263, 295, 374–376, 388–394, 396, 413, 414, 419, 420
Григорий Гавра, дук на Трапезунд 62, 97, 249
Григорий IX (1227–1241), римски папа 136
Григорий Куркуа, проедър и дук 248, 249, 256, 263, 295, 374
Григорий (1379), филипополски митрополит 302, 340, 342, 374
Грузинска църква 282, 389, 393
грузинци 81, 374, 375, 390–392, 394, 413, 414
Г р ю м е л, В., френски византолог 400
гърци 15, 30, 35, 41, 71, 81, 84, 85, 88, 116–118, 121, 123, 124, 131, 153, 168, 169, 177, 267, 279, 298, 440, 441, 454
Г ю з е л е в, В., бълг. историк медиевист 15, 49, 50, 182, 264, 407
Г ю й л а н, Р., френски византолог 263

Д

Давид, един от братята комитопули 42, 43
Давид Малхазуниан, църковен предстоятел в Пловдив 379
Д а г р о н, Ж., френски византолог 303
даки, тракийски етнос 268
Далмаций, цезар, управлявал Тракия, Македония и Гърция 19
далмати (сърби), народност 62
Дамян (I) (1386–1387), филипополски митрополит 302, 340, 342, 407
Дамян (II) (1410), филипополски митрополит 171, 302, 340, 342
Даниил, монах 337
Д а р у з е с, Ж., френски византолог 322, 339, 340, 407
Д в о р н и к, Ф., чешки историк 50
Дексип (III в.), стгр. политик и историк 199, 225, 436
Деметра, стгр. богиня 307, 439, 440
Демостен (384–322), стгр. оратор и философ 328, 452
дентелети, тракийско племе 434
Д е т е в, П., бълг. археолог 230
Д е ч е в, Д., бълг. лингвист 449, 453
Д ж а м б о в, Ив., бълг. археолог 182
Д ж а м б о в, Хр., бълг. археолог 230, 233
Джон Бърбъри (XVII в.), секретар на лорд Хенри Хауърд 193, 232, 380, 381, 384
дии, тракийско племе 436
Д и л о р и е, Е., френски историк 335
Д и м и т р о в, Хр. бълг. историк 52, 97, 174, 180, 183, 189

Димитър Кидон (1324–1398), виз. писател 165
Димитър Торникес, управител на Мелник 260
Димитър, филипополски митрополит 288, 326, 342
Димитър, проповедник 333, 334
Димитър, протоспатарий и стратег 249, 256
Диодор (I в. пр. Хр.), стгр. историк 452
Диоклетиан (284–305), римски император 238, 239, 343, 344, 386
Диона, майка на Евмолп, една от океанидите 440
Дионис, стгр. бог 307
Дионисий (1455 г.), филипополски митрополит 302, 341, 342
Диоскури, братята близнаци Кастор и Полукс 398
Д и т е н, Х., немски историк 49
Д и т е н Я н ван, холандски византолог 381
Дитполд, епископ на Патавия 82, 87
дифизитизъм, религиозно учение 350
Дифил, филипополски Христов мъченик 343
Добромир, водач на въстание 56, 57, 95, 297
Добромир Хриз, бълг. благородник 104, 106, 108
Д о б р у с к и, В., археолог и нумизмат, чех по произход 230
Дометий, филипополски Христов мъченик 343
Домициан (81–96), римски император 333
Драгон, германски рицар 65, 66
Д р и н о в, М., бълг. историк 450, 455
Д у й ч е в, Ив., бълг. историк 50, 178, 413
Д я к о в и ч, Б., бълг. археолог 230, 398

Е

Ева, библейски персонаж 366
Еварест, византийски монах 36
Евагрий Схоластик (536/7–594), църковен историк 25
Евдемон, филипополски Христов мъченик 343
Евдоким Морохарзанес, нотариус на генекея 259
Евдокия, императрица 325
Евлия Челеби (1611–1682), османски пътешественик, историк 172, 193–195
Евмолп, митичен тракийски певец и герой 193, 439–441
евмолпиди, митично название на тракийско племе 440, 441
евреи (еврейско население)169, 271, 339, 348, 411
Евренос бей, турски военачалник 164, 166
Еврипид (485/4–406), стгр. трагически поет 440
Евсевий, консул 408
Евстатий (XII в.), митрополит на Солун 93, 336
Евстатий, филипополски Христов мъченик 343
Евстратий, никейски епископ 358, 411
Евтимий (997), филипополски митрополит 291, 326, 342, 404
Евтимий от Акмония, виз. монах 365
Евтимий Зигавин, виз. богослов 365
Евтимий, патриарх на Йерусалим 376, 388
Евтихий (343), митрополит на Филипопол 288, 325, 342, 346
Евтихий, константинополски архимандрит 350
Евстратий, епископ на Никея 358, 411
Евфимиан (1193–1197), филипополски митрополит 296, 336, 342
Еквиций, комес на войските на Илирик 21, 22
Елагабал (218–222), римски император 306, 437, 439
Елена, дъщеря на цар Иван II Асен и никейска императрица 142
Елена, сестра на цар Иван Александър и сръбска кралица 158
Елиос, филипополски гражданин 210
Елтимир (Алдемир), бълг. деспот 146–148
Енрико Дандоло, венециански дож 108
Епафродит, филипополски Христов мъченик 343
Епафродит, един от 70-те апостоли 385
Епифания, гражданка на Филипопол 270, 384
Ерехтей, митичен цар на Атика 440
Ерм (Ермас) филипополски митрополит 324, 342
Ерос, стгр. бог 213
Ертогрул, емир 147, 161
етиопец 168
Ефрем (края на XIII–първата четвърт на XIV в.), виз. поет 113
Ефрем, вж. св. Ефрем Печки
Ефросина Дукенина, съпруга на виз. император Алексий III Ангел 258

Ж

Жак дьо Бонди, френски рицар и кръстоносец 117
Ж а к Л ь о Г о ф, френски историк, медиевист 292
Жан дьо Бриен (1231–1237), бивш йерусалимски крал и управител на Латинската константинополска империя с ранг на император 136–138, 180, 254
Жервазий Тилбериенски (XII в.), английски хронист 448
Жил, френски рицар, брат на Рение дьо Три 117
Жирар дьо Стрем, барон 136–138, 181, 182, 254
Жофроа дьо Вилардуен, френски кръстоносец, маршал на Шампан и Романия, хронист 8, 12, 52, 109, 112–116, 118, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 132, 138, 174–176, 237, 298, 300, 302, 336, 362, 363, 372, 447
Жофроа дьо Вилардуен, френски кръстоносец, племенник на маршал Жофроа дьо Вилардуен 132
Ж у г л е в, К., бълг. историк 181

З

З а к и т и н о с, Д., гр. историк 46, 48, 50
З а х а р и д у, Е. гр. историк 188
Захария, архимандрит 379
Зевс, стгр. бог 305, 306, 309, 398, 436
Зинон (474–475, 476–491), виз. император 25–27
Зихна, митрополит 338
З л а т а р с к и, В. бълг. историк 50, 51, 52, 54, 95–97, 177, 181, 402, 403
Зоил, филипополски Христов мъченик 343
Зосим, духовно лице, епископ (?) 288, 324, 325, 342
Зотик, филипополски Христов мъченик 343
Зоя (април–юни 1042), виз. императрица, съимператрица на Теодора 327

И

Ивайло (1277Ђ1280), бълг. цар 145
Иван Александър (1331–1371), бълг. цар 158–160, 162, 165, 168, 187, 256, 257, 259, 323, 339
Иван I Асен (1186–1196), бълг. цар 75, 76, 84, 103, 104, 133, 178, 252, 373, 448
Иван II Асен (1218–1241), бълг. цар 125, 133–136, 138–140, 142, 152, 158, 178, 180–182, 416
Иванко (Алексий), бълг. благородник и виз. военачалник 103–108, 112, 172, 173, 252, 253, 256, 259, 264, 275, 279, 295, 430
Иван Владислав (1015–1018), бълг. цар 274
Иван Русина, бълг. военачалник 152, 154, 155, 255, 257, 280, 302
Иван Стефан (1330–1331), бълг. цар 157, 158
Иван Шишман (1371–1395), бълг. цар 169, 190
И в а н о в, Й., бълг. историк 397
Идрис Битлиси, османски историк 167
Идриси (1100–1161 или 1165), арабски пътешественик, географ и картограф 315, 319, 424, 425, 427, 448
иверийци (грузинци) 374, 414
Изз–ад–Дин Кайкаус, селджукски владетел 144
Изида, египетска богиня 308
измаилтяни (мохамедани) 170, 171
Изократ (436–338), стгр. оратор и ритор 329
Иисус Христос (Христос) 63, 127, 258–260, 311, 330, 334, 343–345, 349, 350, 352, 354, 355, 365, 366, 369, 370, 376
И к о н о м и д е с, Н., гр. историк 113, 114
Имарад, син на Евмолп 440
Имусюлман, вж. Сюлейман (1402–1411)
Инас, унгарец, военачалник на българска служба 151
Индже Балабан, турски управител на Пловдив 169
Инокентий III (1198–1216), папа 108–110, 116, 126, 130–132, 181, 226
Ион, митически цар на Атина 440
Ираклий (610–641), виз. император 243, 262, 350
И р е ч е к, К., чешки историк 95, 181, 188, 190, 401, 415, 424, 446
Ирина (797–802), виз. императрица 32, 354
Ирина, съпруга на император Андроник II Палеолог 337
Ирина Асенина, съпруга на император Йоан VI Кантакузин 158
Ирина Дукенина, императрица, съпруга на император Алексий I Комнин 328
Ирина Комнина, бълг. царица, съпруга на цар Иван II Асен 140, 142
Ирина Комнина, съпруга на севаст Алексий Палеолог 259
Исак (Исаак), филипополски гражданин 210
Исак, севастократор, зет на император Алексий III Ангел 103
Исак II Ангел (1185–1195), виз. император 74–78, 80–83, 85–88, 91–94, 103, 107, 109, 125, 174, 251, 252, 258, 336, 370, 371
Исак I Комнин (1057–1059), виз. император 219
Исак Комнин, севастократор, брат на император Алексий I Комнин 62, 96
Исбул, капхан 35
Италик, вж. Михаил Италик
Итил, алан, военачалник 151, 301
италийци 266

Й

Йоан, вж. Жан дьо Бриен
Йоан II Комнин (1118–1143), виз. император 68, 69, 219, 328, 329
Йоан III Асен (1279–1280), бълг. екс-цар, виз. деспот 145
Йоан III Дука Ватаци (1222–1254), никейски император 135, 137, 140, 255, 260, 279, 430, 450
Йоан IV Дука Ласкарис (1258–1261), никейски император 141
Йоан V Палеолог (1341–1391), виз. император 158, 161, 162, 164, 167, 259, 407
Йоан VI, вж. Йоан VI Кантакузин
Йоан Кантакузин, фж. Йоан VI Кантакузин
Йоан VI Кантакузин (1347–1354), велик доместик до 1341 г., виз. император и историк 148, 149, 151, 163, 165, 168, 186, 226, 256, 265, 301, 317, 320, 339, 396, 407
Йоан Атман (Утман), игумен на арменски манастир 376, 391, 392, 413, 414, 419
Йоан Гавалас, вестер и катепан 258
Йоан Дука, логотет на дрома 77, 78, 85
Йоан де Писцина, хронист 100
Йоан, епископ на Великия 320
Йоан, митрополит на Серес 335
Йоанезий, епископ на Йоаница 318
Йоан Зонара (първата половина на XII в.), виз. историк 361
Йоан (Калоян), бълг. цар 111, 119, 120

Йоанис (Калоян), бълг. цар 114, 118, 119
Йоаниций (Калоян), бълг. цар 115, 120, 121
Йоан Кантакузин, виз. военачалник, зет на император Мануил I Комнин 260
Йоан Кинам (втората половина на XII в.), виз. историк 73, 97, 247, 258, 437, 450
Йоан Комнин, владетел на Солун 140
Йоан Комнин, дук на Драч 62, 96, 97, 249
Йоан Комнин, син и съимператор на Андроник I Комнин 75, 98, 450
Йоан Малала (около 491–578), виз. писател 314, 451
Йоан, манихей 353, 356
Йоан Мизиеца (Калоян), бълг. цар 119
Йоан, митрополит на Митилини 407
Йоан, филипополски митрополит (X–XI в.) 291, 326, 335, 342
Йоан Скилица (втората половина на XI в), виз. историк 40, 432–44, 48, 53, 55–57, 95, 245, 247, 351, 356
Йоан Спиридонаки, феодален владетел 108
Йоан, таксиарх 258
Йоан XIII Глика (1315–1319), константинополски патриарх 337
Йоан Пантехни, куропалат 259
Йоан Поливотски, епископ на гр. Поливот (VIII в.) 112
Йоан Углеша, серски деспот 167
Йоан Хризостом (Златоуст), виз. писател, богослов, константинополски патриарх (398–404 г.), 325, 330
Йоан Цимиски (969–976), виз. император 41–43, 53, 218, 219, 274, 356, 357, 361
Йоасаф (1450), филипополски митрополит 302, 341, 342
Йоланд дьо Куртене (1217–1219), императрица на Латинската константинополска империя 134, 135
Й о н о в, М. бълг. историк 415
Й о н ч е в, Л., бълг. историк 185, 186
Йосеф, гражданин на Филипопол 210
Йорданес (VI в.), готски историк 441–445, 449, 450, 455
Й о р д а н о в, Ив., бълг. нумизмат 263, 264
Йосиф (1440), филипополски митрополит 302, 341, 342

К

К а ж д а н, А. П., руски византолог 373, 374, 389, 406, 413
К а л у ж н я ц к и, Е., чешки историк 455
Калигула (37–41), римски император 438
Калиман I Асен (1241–1246), бълг. цар 140
Калиман II Асен (1256), бълг. цар 142
Калиника от Самосата, майка на манихеите Павел и Йоан 353, 356, 410
К а л и н к а, Е., австрийски археолог 230
Калист (1350–1354, 1355–1363), константинополски патриарх 339
Калопетър, бълг. цар Петър (1186–1197) 77
Калоян (1197–1207), бълг. цар 15, 52, 103–108, 110–128, 133, 168, 173–179, 226, 237, 253, 254, 256, 275, 279, 298, 300, 319, 336, 362, 373
Камица, вж. Мануил Камица
Кантакузин, вж. Йоан VI Кантакузин
Капсорим, свещеник 331, 332
К а р а в е л о в, Л., бълг. писател и политик 418, 419
Каракала (211–217), римски император 431, 437
Караман, печенежки вожд 55
К а р а н и с, П., американски византолог 188, 414
Кардам (777–802), бълг. хан 400
К а р о в, Здр., бълг. археолог 230
Карп, филипополски Христов мъченик 344
карпи, племе 268, 444
карподаки, германско племе 24
каталани, наемници на виз. военна служба 147
Каталим, печенежки вожд 55
католици 364, 365
католическо вероизповедание 364
К а ц а р о в, Г., бълг. класик и историк 449, 454
Кеген, печенежки вожд 55
келти, индоевропейски племена 266
Кендрисос, най-ранен местен тракийски култ във Филипопол (Пловдив) 306
Керкас, филипополски Христов мъченик 343
К е с я к о в а, Е., бълг. археолог 230, 233
Кибела, фригийска богиня (Великата майка на боговете) 309
Килидж Арслан, султан на Икония 87
Киракос Гандзакеци, средновековен арменски историк 371
К и р и а к и д и с, С., гръцки историк 180, 253–255, 264
К и с е л и н ч е в а, М., бълг. архитект 415
К и с ь о в, К., бълг. археолог 230, 231, 452, 453
Клавдий (41–54), римски император 438
Клавдий Клавдиан, ранновизантийски поет (IV в.) 23
Клавдий Птолемей (II в.), гръко-египетски, александрийски астроном и географ 436, 437
Клареболд, германски рицар 65, 66
койлалети, тракийско племе 436
К о л а р о в а, В. бълг. архитект 230
К о л е в, К., бълг. археолог 230, 233
К о л е д а р о в, П., бълг. историк 50–52, 262, 403
Климент IV (1265–1268), римски папа 145
Коломан I (1095–1116), унгарски крал 65, 68
Коменциол, виз. стратег 29, 30, 428, 429
Комес Марцелин (също Марцелин Комес) (VI в.), виз. хронист 46
Комнини, виз. императорска династия 75, 274, 293, 328, 330, 404

Комод (180–192), римски император 398, 437
Конон (686–687), римски папа 244
Конон дьо Бетюн, френски благородник, управител на Латинската константинополска империя 134
Конрад Вителсбах, папски легат 371
Конрад Певтингер (XVI в.), немски картограф 431
Конрад III, вж. Конрад III Хохенщауфен
Конрад III Хохенщауфен (1138–1152), германски император 69–72, 329
Конрад Якоб Хилтебранд, немски пътешественик (XVII в.) 384
Констант (333–350), западноримски император 345, 346
Констант II (641–668), виз. император 353
Константин Ангел, стратег 93, 94, 252, 256, 295
Константин Андровалан, виз. патриций и военачалник 55
Константин I Велики (324–337), виз. император 12, 17–20, 200, 201, 238–240, 261, 268, 285, 310, 319, 345, 386, 408, 428
Константин II (317–340) западноримски император 345
Константин IV Погонат (668–685), виз. императар 31, 244, 400
Константин V Копроним (741–775), виз. император 32, 2721, 281, 350, 355
Константин VI (780–797), виз. император 32, 400
Константин VII Багренородни (913–959), виз. император 40, 243, 244, 262, 450
Константин IX Мономах (1042–1055) виз. император 55, 258, 327, 393
Константин, арменски епископ във Филипопол 296, 335, 369
Константин иконом, пловдивски йерей, епитроп 193, 194, 231, 317, 318, 385, 386, 388
Константин Костенечки, бълг. средновековен книжовник (края на XIV– 30-те год. на XV в.) 170
Константин, митрополит на о. Корфу 334
Константин, митрополит на Дирахиум 335
Константин (I) (X–XI в.), филипополски митрополит 324, 326, 342, 404
Константин (II) (1140–1143), филипополски митрополит 296, 328, 342, 405
Константинополска патриаршия (църква) 8, 37, 38, 145, 313, 320–324, 330–332, 337–341, 343, 347, 349, 360, 369–373, 376, 382, 386, 388, 389, 393, 403, 407
Константин Пантехни (1186–1192), филипополски митрополит 76, 82, 259, 277, 278, 296, 297, 334–336, 341, 342, 371, 372, 382, 383, 394, 406
Константин Петър, виз. протоспатарий и стратег 246, 256, 291
Константин (Силван), павликянски проповедник 353, 356, 410
Константин Тих Асен (1257–1277), бълг. цар 142–145, 183
Константин IV Хлиарин (1154–1157), константинополски патриарх 333
Констанций Хлор (293–305) цезар, (305–306) август 17
Констанций II (337–361), виз. император 19, 20, 201, 345, 346
Констанция, сестра на Константин Велики 17
копти, християнски етнос в Египет 267
К о р д а т о с, И., гр. историк 46, 48
Кормисош (721–738), бълг. хан 34, 49
Космиан, гражданин на Филипопол, 210
Кракра (Кракра Пернишки), бълг. болярин 44
Крали Марко, митологизиран персонаж от българския и сръбския фолклор 194
Красимир, брат на сръбския велик жупан Стефан Неман 77
Кронион, филипополски Христов мъченик 343
Крум (802–814), бълг. хан 33–35, 49, 123, 272, 273, 319, 400
Ксантас, павликянин, военачалник 58, 95, 361, 363
Ксенофонт, ученик на св. Йоан Евангелист 343
Ксута, стгр. митичен герой 440
Кубрат (VII в.), бълг. хан, основател на „Велика България“ 31
К у л а к о в с к и, Ю., руски византолог 46, 48
Кулеон, павликянин, военачалник 58, 95, 359–363
кумани, номадско племе 15, 61–63, 68, 72, 73, 76, 88, 93, 104, 117, 125, 127, 250, 275–277, 365
Куркуа, арменска фамилия 374
Кусин, павликянски водач 359–361

Л

Лазар Вълкович, сръбски княз 170
Лазар (1042–1050), филипополски митрополит 296, 327, 342, 404
Лазар Хребелянович (1371–1389), сръбски княз 169
Лала Шахин паша, османски военачалник, завоювал Пловдив 164–169, 380, 418
Ламберт Парвус (втората половина на XII в.), западноевропейски хронист 100
лангобарди, етнос, населяващ областта Лангобардия (Северна Италия) 276
Ландолф Мъдри (края на X в.), западноевропейски хронист 46
Лаоник Халкокондил (XV в.), късен виз. историк 165, 166
Ласкарис, виз. императорска фамилия 183
латинци (латини), обобщаващо название на западноевропейци във Византийската империя 74, 111, 116–121, 123–131, 134, 135, 137, 139, 177, 180, 182, 276, 277, 372, 380
Левон II (1189–1219), арменски цар 371

Лека, павликянин 56, 57, 95, 275, 276, 296, 297, 357, 363
Леон I (457–474), виз. импер. 25–27
Леон II (473–474), виз. император 25
Леон IV (775–780), виз. император 272, 350, 356
Леон V (813–820), виз. император 34, 49
Леон VI (886–912), виз. император 38, 316, 320, 321
Леон Гавала, виз. благородник 114
Леон Граматик (XI в.), виз. историк 48
Леон Дякон (втората половина на X в.), виз. историк 40, 43, 53, 273, 437
Леон Мелисин, магистър и стратег 43, 245, 253, 256, 291
Леон, орейариос 245, 256, 295
Леон Сгур, виз. благородник 114, 122, 132
Леон, стратег на тема Тракия и Македония 244
Леополд, дук на Австрия 87
Леополд I (1640–1705), австрийски император 380
Лиенар, френски рицар 127
Лизимах, един от диадохите на Александар III Македонски 231
Лин, един от 70-те апостоли 324
Л и т а в р и н, Г. руски византолот 54, 95, 183
Лициний (308–324), римски август 17, 18, 200, 345
Л о н ь о н, Ж., френски историк 181
Л о п а р е в, Хр. сръбски историк 451
Л о р а н, В., френски византолог 249, 262, 264, 324, 325, 404
Л о с, М., чешки историк 410
Лотар III (1133–1137) германски император 329
лотаринги, етнос, населяващ областта Лотарингия 65, 276
Луи дьо Блуа, френски граф и кръстоносец 113, 114, 117
Луи VII (1137–1180), френски крал 69–72, 378
Луиджи Марсили, граф, пътешественик (XVII в.) 428
Лука Хрисоверг (1157–1170), константинополски патриарх 333
Лукиан (120–190), писател, сириец по произход, писал на стгр. език 436
Лутер (Мартин Лутер) (1483–1546), основоположник на Реформацията 380
Луций Елий Вер Арменски (161–169) римски император 307, 383, 385
Луций III (1181–1185), римски папа 334, 371
Лъв, кардинал, папски легат 115
Л ь о м е р л, П., френски византолог 8, 46, 48, 262, 263, 374, 389, 390, 391, 413, 414
Л ю б а р с к и, Я. Н., руски византолог 96, 97, 413
Людвик Немски (840–876), германски крал 36, 37

М

Маврикий (582–602), виз. император 29, 428
Мавродзоми, виз. аристократична фамилия 122
М а г у л и а с, Х., американски историк 251
маздеизъм, древноиранска религия 354
Максим (1329), филипополски митрополит 302, 338, 342
Максим, Христов мъченик 344
Максим, филипополски Христов мъченик 343
Максимин, приближен на император Теодосий II 24
Максимин Дая (308–313), август 17, 344
Максимин Тракиец (235–238), римски император 437
Максимиан Херкулий (286–305), римски император 17, 344
Маламир (831–836), бълг. хан 14, 35, 36, 50, 215, 273
Малейнос, гражданин на Филипопол 74
Малх (края на V – началото на VI в.), виз. софист, писател 26, 449
Мамон (Самаил, Сатанаил, Сатана), в богомилското учение „паднал ангел“ или едно от названията на Дявола 366
Манес, основател на манихейството 351, 356
манихейство, манихейска ерес 349, 351–354, 356, 357, 359, 365, 409
манихеи, еретици 43, 274, 351, 352, 356, 357, 359, 365, 409
Мануил (1359), филипополски митрополит 168, 256, 302, 323, 339, 341, 342, 407
Мануил Гавала, митрополит на Ефес 338
Мануил Камица, протостратор 79, 83, 103, 105, 107, 108, 173, 251, 252, 256, 295
Майка на боговете, гръко-римска богиня 309
Мануил I Комнин (1143–1180), виз. император 69, 71–75, 218, 219, 258, 260, 274, 277, 293, 328, 329, 333, 334, 370, 376, 391, 450
Мануил Комнин, син на император Андроник I Комнин, 75
Манук Хатлиан, арменец от Индия 379
Маргарита, съпруга на Бонифас дьо Монфера 132
Мария, бълг. царица, съпруга на цар Константин Тих Асен и на Ивайло 145
Мария, бълг. царица, съпруга на цар Мицо 142
Мария-Ирина, бълг. царица, съпруга на цар Петър (927–969) 38
Мария Комнина, паниперсеваста 259
Мария, сестра на деспот Стефан Лазаревич 170
Марк Аврелий Антонин (161–180), римски император 192, 197–201, 204–206, 383, 385, 398, 436, 437
Марк Понтий, губернатор на провинция Тракия 385
Марк Теренций Варон Лукул, римски пълководец 442, 445
Марк Улпий Траян (98–117) римски император 29, 438
Маркиан (450–457), виз. император 25, 288
Марко от Ефес, духовник 341

Марко Печки, житиеписец 395
Марко, преславски митрополит 416
Мартин, бълг. военачалник 149
М а р, Н., руски историк от шотландско-грузински произход 389
Марцел, военачалник 21, 22, 284
Марцел, епископ на Анкира 347, 408
масалианство, еретическо учение 365
М а т е е в, М., бълг. архитект 230, 233
Матей Едески, сирийски хронист (XII в.) 375
Матей, син на император Йоан VI Кантакузин 162
Мегистос (X), филипополски митрополит (?) 326
Мегистос (1185), филипополски митрополит (?) 334
меди, тракийско племе 254
Мелетий Петрококинос, митрополит на Ефес 337
Менандър (VI в.), римски историк 208
Меркурий, римски бог на търговията 305
Месроб, арменски митрополит 379
Местос, филипополски Христов мъченик 343
Мехмед Нешри, османски историк (XV, нач. на XVI в.) 167, 418
Мехмед I (1387–1421), владетел на част от османска Анатолия 170
Мехмед II Завоевател (1451–1481), османски владетел 172
Мигдония, майка на св. Север 343
мизи, мизийци (българи) 40, 151, 154, 159, 280, 301
М и л ч е в а, Ал., бълг. археолог 397
Мирослав, брат на сръбския жупан Стефан Неман 77
Мирчо Стари, влашки воевода 170
Митра, индоперсийско божество 19, 307, 310, 311
Митрофан (1393), филипополски митрополит 340, 342
Михаил, епископ на Солун 333
Михаил, епископ на Сердика 56
Михаил II Асен (1246–1256), бълг. цар 140–142, 255, 320, 430
Михаил Аталиат (XI в.), виз. историк 56, 95, 297
Михаил Глава Тарханиот, виз. военачалник 183
Михаил III (842–867), виз. император 36
Михаил IV Пафлагон (1034–1041), виз. император 219
Михаил VII Дука (1071–1078), виз. император 375, 388
Михаил VIII Палеолог (1261–1282), виз. император 141, 143–147, 183, 184, 255, 260
Михаил IX Палеолог (1281–1320), виз. император 147, 148, 150
Михаил Италик (1143–1156), филипополски митрополит 70, 71, 295, 296, 328–332, 341, 342, 370, 405
Михаил Кабасила, виз. сановник 339
Михаил Комнин, владетел на Епир 132, 133
Михаил Куркуа (1143–1146), константинополски патриарх 329, 405
М и х а й л о в, Г., бълг. лингвист-класик 436, 447
Михаил Пантехни, куропалат 259
Михаил Псел (XI в.), виз. историк 327, 365
Михаил I Рангаве (811–813) виз. император 33, 34
Михаил Ретор, виз. учител по реторика 376
Михаил Сирийски (XII в.), виз. писател, монофизитски патриарх на Антиохия 448
Михаил III Анхиалски (1170–1178), константинополски патриарх 334
Михаил III Шишман Асен (1323–1330), бълг. цар 152–158, 185, 186
Михаил Таронит, паниперсеваст 259
Михаил Хониат, митрополит на Атина, брат на Никита Хониат 251
Мицо (1256–1257), бълг. цар 142, 144, 183
Мовсес Каланкатуаци, арм. хронист 371
Мойсей, един от братята комитопули 43
Молий, филипополски Христов мъченик 343
М о м з е н, Т., немски историк 442, 443, 450, 455
Момчил, родопски владетел 161
монголи, многоброен конен народ, населяващ през Средновековието степите на Централна Азия 170
монотелизъм, религиозна доктрина 350
монофизити 272, 274, 281, 349, 350, 351, 356, 369, 370
монофизитизъм 349, 350, 369, 370, 391, 394, 397
М о р а в е н о в, К., бълг. възрожденски деец 417
М о р е в а, Р., бълг. археолог 230, 237
Музей, митичен певец 440, 441
Музониан, приближен на император Констанций II 346
Мурад I (1362–1389), османски владетел 164–167, 169
Мурад II (1421–1451), османски владетел 172, 418
Муса Кеседжи, син на султан Баязид 170, 171, 340
Мусия, вж. Муса Кеседжи
Мустафа бен Абдула Хаджи Калфа, осм. историк 165
М у т а ф ч и е в, П., бълг. историк 50–52, 106, 173, 181, 317, 399, 401, 402
мюсюлмани 76, 167, 172

Н

Нарзес, виз. пълководец 28
Нарийо (дьо Туси), байул на Латинската константинополска империя 136
Нарцис, стгр. митичен герой 212, 213
Нерсес IV Благодатни (1166–1173), арменски католикос 370, 376, 391
Нептун, римски бог на морето 305
Нерва (96–98), римски император 196
Нерон (Клавдий Цезар Август Германик) (54–68), римски император 428, 438
Неофит, филипополски Христов мъченик 343

Никета, епископ на Ремисиана 310
Никита Хониат (XI – нач. на XII в.), виз. историк 68, 70, 74, 76–78, 80, 82, 83, 85, 93, 97, 99, 103–106, 111, 118–122, 124, 174, 175, 225, 251–253, 256, 277, 278, 295–297, 319, 328, 329, 331, 335, 336, 370–373, 381–383, 450
Никифор Василаки, виз. писател 376
Никифор Вриений, виз. сановник и писател 56, 57, 95, 329, 358, 359, 411, 414, 437
Никифор Григора (края на XIII – средата на XIV в.), виз. историк 162, 168
Никифор Дука, севаст 258
Никифор I (806–815), константинополски патриарх 48
Никифор I Геник (802–811), виз. император 33, 34, 219, 272, 400
Никифор II Фока (963–969), виз. император 39, 53
Никифор III Вотаниат (1078–1081), виз. император 56, 59, 219, 375
Никифор Ксифий, протоспатарий и стратег 43, 44, 54, 247, 248, 256, 263, 295
Никифор Мелисин, кесар 62, 96
Никифор Хумн (1250/55–1327), виз. писател 337
Никифорица, логотет 56
Н и к о в, П., бълг. историк 50
Никола дьо Майи, френски рицар и кръстоносец 129
Никола, комит 43
Никола Манклавит, гражданин на Пловдив и Мелник 279
Николай (880), филипополски митрополит 291, 326, 342
Николай Врана, подстратег 60
Николай ек просопу, филипополски гражданин 246, 248, 256, 295
Николай Маврокатакалон, виз. военачалник 61
Николай Мистик (901–907), константинополски патриарх 37, 316
Николай IV Музалон (1147–1151) констонтинополски патриарх 331, 332
Никон, филипополски Христов мъченик 343
Н и к ъ л, Д., английски историк 187, 188
Нифон I (1310–1314), константинополски патриарх 337
Н о в а к о в и ч, Ст., сръбски историк 395
Ногай, татарски хан 145, 146
Ной (XI–XII в.), филипополски митрополит 296, 328, 342
нормани, етнос 58, 72, 74

О

О б о л е н с к и, Д., английски историк от руски произход 49
Одон дьо Дьой (XII в.), френски монах и хронист 70, 71, 97, 176, 277, 378–381, 447
одриси, трак. племе 192, 270, 434, 436, 452
Октавиан Август (27 пр. Хр.–14 сл. Хр.), римски император 438
Омир, стгр. поет 440
Омуртаг (814–831), бълг. хан 34, 35, 50, 317, 319
Ордерик Виталис (XII в.), френски хронист 64, 250, 324, 328
Орион, филипополски Христов мъченик 343
Орос, филипополски Христов мъченик 343
Орфей, митичен тракийски певец и поет 329, 440, 441
Орхан (1326–1359), османски владетел 161, 162, 164
Осий, епископ на Кордова 345, 346, 408
Осман (преди 1299–1324), основоположник на османската държава, наследник на Ертогрул 147, 161
османци (османски турци) 147, 161–166
остготи, германско племе 22, 24, 25
Острис, оръженосец на патриция Аспар 26
Ото, епископ на Фрайзинг (Бавария) и писател (XII в.) 97
Отон IV (1209–1218), германски император 448
О с т р о г о р с к и, Д., сръбски историк от руски произход 54, 181, 262, 413

П

Павел, епископ на Константинопол, 345, 346, 408
Павел, син на Калиника, манихей от Самосата 353, 356, 410
Павзаний (II в.), пътешественик и географ 440
павликяни, еретици 43, 56, 58–60, 68, 96, 121, 177, 237, 250, 275, 278, 296, 301, 351–365, 367, 368, 371, 373, 395, 409–411
павликянство, еретическо учение 43, 57, 95, 275, 349, 351–356, 358, 359, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 394, 409, 410
Павлин Ноланскии (IV–V в.), епископ на италийския гр. Нола и писател 310
П а в л о в, Пл., бълг. историк 96, 188
Пайл, учител на павликяните 395
Палмат, филипополски Христов мъченик 343
П а н д у р с к и, В., бълг. изкуствовед 415
Панстен, филипополски Христов мъченик 343
Пантехни, виз. благородническа фамилия 259, 335, 406
Пантирий, филипополски Христов мъченик 343
Пантолеон, филипополски Христов мъченик 343
Партений Левкийски, епископ 420
парти, племе 268
Патриарх Евтимий 112, 416
Патроб, един от 70-те апостоли 324
Паул Тафернер (XVI в.), австриец, пратеник пред Високата порта 193, 227, 380, 381, 384, 385
Пахимер (вж. Георги Пахимер)
певтинги, племе 268
П е е в, В. К., бълг. историк 13

П е й к о в, Ат., бълг. археолог 230, 231
перси, народ населяващ Персийската империя на Сасанидите (III–VIII в.) 20
перси (турци) 159
П е р т у с и, А., италиански историк 262
Перхтолд, херцог на Далмация 100
П е т к о в а, И., бълг. историк 182
Петро Зиани, дож на Венеция 134
Петронас, виз. военачалник 36
Петроний, баща на св. Север 343
Петър (927–969), бълг. цар 38–40, 42, 245, 273, 365, 368, 369
Петър (1186–1197), бълг. цар, брат на Иван I Асен и Калоян 75, 84, 89, 103, 104, 252, 373, 448
Петър Дякон (X в.), виз. писател 329
Петър, евнух, виз. военачалник 43, 53
Петър, игумен, автор на кратка История на павликяните 410
Петър, севастократор 152
Петър Сицилийски, 352, 353, 356, 368, 410
печенези, номадско племе 15, 40, 55–57, 60–63, 68, 95, 96, 247, 249, 250, 275–277, 410
Пиер дьо Брашийо, френски рицар и кръстоносец 113, 115, 129
Пиер дьо Дуе, френски рицар и кръстоносец 128, 130
Пиер Ермит (Отшелника) от Амиен, кръстоносен водач 63–66, 97
П и ж е в, Ал., бълг. историк 230, 237, 415, 416, 418, 419
Пимения, майка на св. Карп 344
Пиндар (VI–V в. пр. Хр.), стгр. поет 329
Пирон (360–270), стгр. философ 329
Питагор (VI–V в. пр. Хр.), стгр. учен 329
Платон (V–IV в.), стгр. философ 329
Плиний Стари (Гай Плиний Секунд) (23/24–79), римски писател 192, 435, 436, 437
Плутарх (46–126), стгр. писател 192, 435, 436, 440
П о л е м и с, Д., гръцки историк 260
Пол Рико, пътешественик 384
Полибий (205–125), стгр. историк 192, 434, 441
Помпей Трог (I в.), римски историк 452
Посейдон, стгр. бог на морето 305, 440
Презвитер Козма (X в.), старобългарски книжовник 365, 366
Презвитер Магнус, западноевропейски хронист 83, 89
Прибислав (Първослав), сръбски жупан 73
П р и н ц и н г, Г., немски историк 177
Приск, виз. военачалник 29
Приск Тракиец (V в.), виз. историк 24, 437
Продром, вж. Теодор Продром
Прокопий, узурпатор 20–22, 287, 349, 439
Прокопий Кесарийски (VI в.), виз. историк 28, 424, 450
Протоген, епископ на Сердика 345, 346, 408

Р

Р а д и ч, Р., сръбски историк 172, 173,188
Радослав, брат на Смилец 146
Райнхолд Лубенау, немски пътешественик 227, 384
Рантцовен, Х., немски пътешественик 193, 232
Реметалк I (11 пр. Хр.–12 сл. Хр.), тракийски цар 231
Реметалк II (19–38), тракийски цар 451
Рение дьо Три, френски рицар и кръстоносец 103, 112–117, 119–122, 124, 126–128, 130, 137, 175–177, 181, 226, 254, 256, 275, 279, 300, 323, 362, 363, 372, 377, 431
Рение, кръстоносец, син на Рение дьо Три 117
Римокатолическа църква (Католическа западна църква) 372, 381
Ринос, филипополски Христов мъченик 343
Ричард от Лондон (края на XII–нач. на XIII в), хронист 100, 442, 449, 455
Ричард Лъвското сърце (1189–1199), английски крал 77, 442
Робер Гискар, нормански херцог 58, 66
Робер дьо Клари, старофренски хронист 174
Робер дьо Куртене (1221–1228), император на Латинската империя 134, 135, 182
Рожер II (1130–1154), сицилийски крал 72, 448
Роман Лакапин (920–944), виз. император 38
Роман, син на цар Петър 53
Роман III Аргир (1028–1034), виз. император 219, 258
Роман IV Диоген (1068–1071) виз. император 218, 219
Ростислав Михайлович, княз на Мачва 141, 183
руси, етнос 40–42, 53, 60, 225, 274, 280
Русос, ек просопу 246, 256
Руфий Фестус или Секст (IV в.), римски историк 439
Руфин, префект на претория (военачалник) 23
Руфин, консул 408

С

Сабазий, фригийско и тракийско божество 307, 309
Сабин, епископ 345
Сабин, епископ на Хераклея 408
Сабин, филипополски Христов мъченик 343
Сава (1354–1375), сръбски патриарх 395
С а в и д е с, А., гръцки историк 177
Садеддин, османски хронист 165, 167, 169, 188
Саладин, вж. Салах–ад–Дин
Салах–ад–Дин (Салах–ал–Дин, Саладин) (1171–1193), султан на Сирия, Месопотамия и Египет 76, 77, 80, 83, 89, 91
Самаил, Сатанаил, Сатана, вж. Мамон
Самуил (986/987–1014), бълг. цар 39, 42, 43, 53, 246, 247, 250, 274, 445

Сарапис, египетско божество 308
Сатурнин, филипополски Христов мъченик 343
Сафо, стгр. поетеса 329
сарацини (араби) 281
сармати, племе 268
Св. Богородица (Богородица, Св. Дева Мария) 258, 259, 309, 336, 352, 355, 378, 382, 383, 386, 419
Св. Елена 386
Св. Марина 387, 418
Св. Мария Нова 39, 273
Св. Петка Епиватска 386, 416, 418, 419
Св. Александър Римски 344, 424, 426
Св. апостол Андрей 312, 333
Св. апостол Вартоломей 79, 369
Св. апостол Йоан Евангелист 327, 333, 343, 355
Св. апостол Павел 210, 312, 324, 353, 355, 384–386, 410, 416, 417, 445, 446
Св. апостол Петър 127, 333, 355
Св. апостол Тадей 369
Св. апостол Филип 332, 333
Св. архангел Михаил 326–328
Св. Бертин 72, 378, 381
Св. Георги 277, 379
Св. Димитър 48, 259, 260
Св. Евтимий 424
Св. Елевтерий 384
Св. Ефрем Печки (1375–1400), сръбски патриарх 395–397, 420
Св. Йоан Евангелист 327, 333, 343
Св. Йоан Кръстител, 139
Св. Карп 344
Св. Климент Охридски (IX–X в.), първи бълг. епископ в Македония 319, 320
Св. Константин 386
Св. Мартин 114, 176
Св. Мемнон, филипополски Христов мъченик 343, 344, 386, 387
Св. Никола 258, 326
Св. Сава (1354–1375), сръбски патриарх 395
Св. Север, филипополски Христов мъченик 343, 344, 386, 387
Св. Симеон 259
Св. Теодор 258
Светослав, киевски княз 40–42, 52, 53, 223, 225, 245, 273, 274, 357
Север, административен чиновник 270
Севери, римска императорска фамилия 197
селджуки (селджукски турци) 63, 147, 161
Селевкия, име на легендарен български цар, отъждествяван с цар Самуил 445
Селте, печенежки военачалник 55
Септимий Север (193–211), римски император 437
Сергиан, протостратор 148–150
Сергий (Тихик), павликянски проповедник 275, 353
С е т ъ н, К., американски историк 181
Силван, древноримско божество 307, 308
Силван (381) (I), филипополски епископ 288, 324, 325, 326, 342
Силван (406–425) (II), филипополски епископ 288, 325, 326, 342
Силван, филипополски Христов мъченик 343
Симеон (1030–1040), филипополски митрополит 296, 327, 342, 404
Симеон, епископ на Йоаница 318
Симеон, епископ левкийски 318
Симеон I (893–927), бълг. цар 37–39, 51, 67, 123, 245, 256, 273, 278, 322, 323
Симеон II Сакскобурготски 193
Симеон (Тит), павликянски проповедник 353
Синадин, велик стратопедарх 339
сирийци 15, 267, 272, 274, 275, 355, 356, 363
Сирийска богиня 309, 311
Сицилийци 266
Скилица, вж. Йоан Скилица
скири, герм. племе 24, 268
скити (кумани) 74, 62, 104, 276,
скити-номади 96, 356
скити (печенези) 60, 62, 276
С к о р д е л и с, Вл., гръцки историк 263
С к у л а т о с, Б., гръцки историк 96, 97, 411
Слав (вж. Алексий Слав)
славяни, племена в Централна, Източна и Югоизточна Европа 28–31, 47, 208, 214, 270, 271, 272, 443, 444, 446
Смилец (1292–1298), бълг. цар 145, 146, 148, 151, 156
Созомен (края на IV–V в.), църковен историк 346, 347, 408, 436
Сократ (IV–V в.), църковен историк 325, 326, 346, 347, 408, 423, 436
Срацимир, деспот 158
Ставракий, стратег 32, 33
ставромати, племе 60
Степанос, арменски йерей 371
Степан Тaронски, назоваван Асохик, арменски историк 274
Стерих, дякон 333
Стефан, епископ на Великия 320
Стефан Византийски (VI в.), виз. писател 192, 452
Стефан Герлах, немски богослов и дипломат 172, 227, 302, 379, 380, 381, 383–388, 415, 418, 419
Стефан Душан (1331–1355), сръбски крал 158, 159
Стефан Кондостефан, доместик на схолите 43, 246
Стефан Лазаревич, сръбски деспот 170
Стефан II (1116–1132), унгарски крал 68
Стефан III (1162–1172), унгарски крал 73
Стефан IV (1163), унгарски крал 73
Стефан Урош II Милутин (1282–1321), сръбски крал 157

Стефан Неман (1151–1195), сръбски велик жупан 73, 77, 87, 89
Стефан Урош III Дечански (1321–1331), сръбски жупан 157
С т о я н о в, Т. бълг. археолог 398
Страбон (64 пр. Хр.–21 сл. Хр.), стгр. географ 440, 449, 452
Стратон, филипополски Христов мъченик 343
Стрез, бълг. севастократор 133, 136, 137
Султа, печенег, военачалник 55
С у с т а л, П., австрийски византолог 13, 46, 96, 324, 433, 452
сърби 73, 74, 93, 161, 162, 163, 260
С ю з ю м о в, М., руски историк 53
Сюлейман (1345–1368), син на Орхан, османски владетел 162, 165
Сюлейман (Имусюлман) (1402–1411), син на Баязид, владетел на Румелия 170, 171

Т

тbabри (печенези), номадско племе 62, 276
Тамирис, трак. митичен поет и певец 440, 441
Т а н к о в а, В., бълг. археолог 230
Т а н к о в а, Ж., бълг. археолог 230
Танкред, нормански рицар и кръстоносец 66, 373
Тарквин, консул 344
татари, етнос 145, 146, 279
Татиан, филипополски гражданин 270, 324, 403
Татикий, виз. стратег 60, 61, 249
Татиос Ага, арменски първенец, пловдивски гражданин 379
Татуш, печенежки вожд 61
Тацит, Гай или Публий Корнелий (55–120), римски историк 192, 436, 451
Т а ч е в а, М., бълг. историк 397, 444
Телериг (766–777), бълг. хан 32
Телесфор, стгр. бог на здравето 306, 307, 398
Темир, алан, военачалник 151, 301
Теогност (X–XI в.), филипополски митрополит 324, 326, 342, 404
Теодомер, готски първенец 27
Теодор Валсамон, антиохийски патриарх (XII в.) 331
Теодор Комнин (1214–1230), епирски владетел 134–138, 140
Теодор, архиерей на Антиохия 42
Теодор Врана, виз. благородник, владетел на Апрос, Адрианопол и Димотика 119, 122–124, 251
Теодор Ласкарис, виз. стратег, зет на император Алексий III Ангел 105, 107, 259
Теодор I Ласкарис (1204–1222), никейски император 108, 114, 119, 123, 125, 133, 137, 174, 260
Теодор II Ласкарис (1254–1258), никейски император 140–142, 320, 430
Теодор (1156, 1157), филипополски митрополит 296, 333, 342
Теодор, павликянски проповедник 353
Теодор Педиат, виз. пълководец 73
Теодор Продром, ритор 328–332
Теодор, протоспатарий и комис, 246
Теодор Светослав (1300–1322), бълг. цар 146–150, 157
Теодор Скутариот (втората половина на XIII в.), виз. историк 74, 99, 120, 174, 396, 437, 449, 450
Теодора, бълг. царица, съпруга на цар Теодор Светослав, 148
Теодора, внучка на император Алексий III Ангел, годеница на Иванко 105
Теодора, виз. императрица, майка и регентка на Михаил III (842–867) 36
Теодора (април–юни 1042), виз. императрица, съимператрица на Зоя 327
Теодора-Анна, дъщеря на цар Иван II Асен 152
Теодора Палеолог, бълг. царица, съпруга на цар Теодор Светослав и на Михаил III Шишман 157
Теодора Палеологина, виз. принцеса, съпруга на великия доместик Андроник Дука Комнин Палеолог 260
Теодорет (387–457), виз. богослов и църковен историк 312
Теодорих Амал, готски вожд 27
Теодорих Страбон, готски вожд 25–27, 47
Теодорокан, патриций, дук и стратег 43, 54, 247, 248, 256, 263, 291, 376, 414
Теодорокан, арменска фамилия 376, 414
Теодосий I (379–395), виз. император 12, 23, 312, 325, 377
Теодосий II (402–450), виз. император 23, 24, 25, 287, 350
Теодосий III (715–717), виз. император 34
Теодосий Търновски, духовник исихаст 339
Теодот, филипополски Христов мъченик 344
Теодул, митрополит на Халкедон и проедър на Маронея 406
Теоктист Вриений, протоспатарий 36
Теопомп (IV в. пр. Хр.), стгр. писател 435, 436
Теориан, виз. философ и магистър 376, 391, 413
Теосевис, филипополски Христов мъченик 343
Теофан Изповедник (втората половина на VIII – началото на IX в.), виз. историк 24, 33, 34, 46, 48, 49, 272, 314, 319, 349, 351, 355
Теофил (829–842) виз. император 354
Теофилакт Охридски, бълг. архиепископ 36, 50
Теофилакт Симоката (VII в.), виз. писател и историк 29, 399, 428, 429, 437
Тервел (700–721), бълг. хан 31, 32, 34, 48, 49
Теренций Мавър, 9
Тертер, вж. Георги II Тертер
Тертеровци (Тертерова династия), бълг. царска фамилия 151

Тибериан, военачалник 344
Тиберий Константин (578–582), виз. император 208
Тиберий (Тит Клавдий Нерон) (14–37), римски император 438, 451
Тимотей, филипополски Христов мъченик 343
Тимур, монголски владетел 170
Тиран, Христов мъченик 343
Тирах, върховен вожд на печенезите 55
Тирдат III (298–330), арменски цар 369
Тит Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.), римски писател 192, 230
Тит Флавий Веспасиан (69–79), римски император 438
Тит Флавий Веспасиан (79–81) (син), римски император 438
Тит Флавий Домициан (81–96), римски император 438
Т о д о р о в, Т., бълг. лингвист 443
Тома Магистър 7
Т о м а ш е к, В., чешки историк 95, 402
Т о п а л и л о в, И., бълг. археолог 230, 231, 233
Травъл, павликянин 58–61, 96, 275, 276, 296, 359, 363
Траян, вж. Марк Улпий Траян
траки, етнос 267, 268, 270, 440, 441
Тракийски конник (Херос) 306, 307, 308, 311
Триарий, готски вожд 27
Триптолем, в гръцката митология разпространител на земеделието, жрец на Деметра 19
Троил, софист, епископ на Констанция на о. Кипър 325, 403
турци 147, 159, 161–169, 172, 297
турци-вардариоти 58
Търновска патриаршия (Търновска автокефална църква) 168, 323, 341
Т ю т ю н д ж и е в, Ив., бълг. историк 188

У

узи, номадско племе 15, 60, 61, 63, 275
Узундже Сьондюк, помохамеданчен християнин 169
Улдис, хунски вожд 24
Улпия, римско родово име 438
Умбертопул, виз. стратег 60
Умур паша (1334–1348), султан на Айдън, владетел на Смирна 159, 161, 164
унгарци 40, 41, 51, 2, 61, 63, 69, 73, 74, 97, 100, 174, 250, 260
Урбан II (1088–1099), римски папа 63, 66
У с п е н с к и, Ф., руски византолог 50, 172, 245

Ф

Ф а й н, Дж., американски историк 48, 53, 173, 178, 182–184
Фаустина, римска императрица, съпруга на император Марк Аврелий 398
Феридун бей, османски хронист 189
Филагрий, императорски представител 346
Филамон, митичен тракийски поет и певец 441
Филип, капелан на латинската войска 129
Филип, син на лат. император Бодуен II 146
Филип Мускес, френски хронист (XIII в.) 139, 447
Филип I Араб (244–249), римски император 192, 224, 437, 442, 444, 449
Филип II, син на Аминта, Македонски (359–336), македонски цар 11, 52, 175, 192, 194, 333, 434–437, 441, 442, 444, 445, 447, 449, 452, 453
Филип V (221–179) македонски цар 417, 434, 452, 453
Филип I (1052–1108), френски крал 65, 66
Филип II Огюст (1180–1223), френски крал 77
Филипик Вардан (711–713), виз. император 32
Филиск Клавдий, филипополски гражданин, жрец 385, 386
Филолог, един от 70-те апостоли 324
Филотей Кокинос (1353–1363, 1364–1376), константинополски патриарх 339, 395
Философия, олицетворение на философската мисъл (Лукиан) 436
Флавии, римска императорска фамилия 438
Флавиан (446–449), константинополски патриарх 350
Флавий Евдемон Флавиан, филипополски гражданин 383, 385
Фол, павликянски водач 359, 360, 361, 363
Фотий (858–867, 877–886), константинополски патриарх 410
франки, народност 65, 97, 177, 181
Франкион (451), филипополски епископ 288, 326, 342
французи 71, 72, 118, 119, 276, 279, 362
Фридрих I, вж. Фридрих I Хохенщауфен
Фридрих I Барбароса, вж. Фридрих I Хохенщауфен
Фридрих I Хохенщауфен (Фридрих Барбароса) (1152–1190), германски и римски император 71, 77–92, 99, 100, 101, 225, 251, 252, 319, 372, 447
Фридрих, дук на Швабия, син на император Фридрих I Хохенщауфен 79, 86
Фулхер от Шартр (1059–1127), кръстоносец и хронист 97

Х

Хай, английски лорд, вж. Хенри Хауърд
Хаджи Илбели, османски военачалник 164
Хадриан (117–138), римски император 200
Хайнрих от Калинтин, маршал на армията на император Фридрих I Барбароса 392
Хайрабет чорбаджи, арменски пловдивски първенец 379

халкедонисти 375, 376, 391, 392, 414, 419
Ханс Дерншвам (1494– пр.1569), немски учен и пътешественик 423
Ханс Рантцовен, немски пътешественик (първата половина на XVII в.) 193
Ханс Хьонце, немски пътешественик 227, 384, 385
Ханс Шилтбергер, баварски рицар 160, 169
Х а р б о в а, М., бълг. архитект 418, 419
Харитон, драговитийски епископ (1880–1958) 386, 417
Хезихий, приближен на император Констанций II 346
Хектор (Ернст) Корнпфейл, барон от рицарското съсловие 380, 381
Хелиос, стгр. бог на Слънцето 307
Хенри Хауърд, английски лорд 380, 381
Хенрих, римски крал, син на Фридрих Барбароса 77, 86, 90
Хенрих от Калден, маршал на императорската курия 81
Хенрих VI (1194–1197) германски император 371
Хера, стгр. богиня, съпруга на Зевс 305, 306, 309, 398
Херакъл, герой в стгр. митология, впоследствие обожествен 306, 307, 436, 452
Хермес, стгр. бог на търговията 305
Хермодор, филипополски гражданин 385, 386
хермогенци, тракийско племе и родово име 270
Херодот (482–424), стгр. историк 307, 309
Херос, в стгр. мит. герой от прадревен полубожествен или божествен произход, Тракийски конник, чийто култ е широко разпространен в антична Тракия 306–308, 397
Х е р ц б е р г, Г., немски историк 180
Хигия, в стгр. мит. богиня на здравето 306–307, 398
Хиерокъл (VI в.), виз. географ 239, 243, 324
Химерий, ритор 270
Хиона, персона от стгр. митология, майка на Евмолп 440
Хонорий (395–423), западноримски император 241
Хризогон, филипополски гражданин 325
Хрисант, филипополски Христов мъченик 343
Х р и с т е м о в а, М., бълг. историк 231, 263
християни 172, 354, 359, 360, 394
християнство (християнска религия, учение) 310, 312, 343, 349, 334, 352, 354, 355, 359, 360, 365, 369, 377, 378, 381, 417
Христос, вж. Иисус Христос
хуни 22–24, 46, 268, 269
хървати 73
Хюпсистос, малоазийско и балканско божество 309
Хюсеин (XVII в.) османски историк 165, 167, 169

Ц

Ц а н к о в а-П е т к о в а, Г., бълг. историк 178, 181
Целестин III (1191–1198), папа 371
Цимиски, вж. Йоан Цимиски
Ц и н к а й з е н, Й., немски историк 188
Цок, ичиргубоил 319
Ц о н ч е в, Д., бълг. археолог 195, 230, 232, 233, 236
Ц у к а л а, Г. (XIX в.), гръцки историк 193, 194, 232, 233, 236, 317, 384, 387, 416, 446, 450, 455
Ц у х л е в, Д., бълг. историк 401

Ч

Челгу, печенежки вожд 61
Чака (Чоки), син на татарския хан Ногай 146
Чака, унгарец, магистър 142
Ч е р н е в а, Сл., български археолог 230
Ч е ш м е д ж и е в, Д., бълг. историк 416, 418, 419
Ч о л п а н о в, Б. бълг. историк 95

Ш

Ш а л а н д о н, Ф., френски византолог 95, 96
Ш а н и д з е, А., грузински историк 389, 390, 391, 413, 414
Шарл д'Анжу, неаполитански крал 145, 146
Шахабедин паша (Кула Шахин), син на Лала Шахин паша 418
швабите (германци) 65, 276
Ш е й н е, Ж., френски византолог 97, 176, 177
Ш и ш к о в, Ст. Н., бълг. историк 13
Шишман, бълг. първенец от кумански произход, владетел на Видин 152
Шишман, син на цар Иван Александър 339
Шишман, син на цар Михаил III Шишман 158
Ш к о р п и л, К., чешки археолог 50
Ш к о р п и л, Х., чешки археолог 50
Ш к р и в а н и ч, Г., сръбски историк 188
Ш л ю м б е р ж е, Г., френски нумизмат и сфрагист 52, 262
Ш р а й н е р, П., немски византолог 188

Ю

Юг дьо Вермандуа (Хуго Магнус), брат на френския крал Филип I (1052–1108), 65, 66
Юг дьо Монтбело (Хуго от Монтбело) 67
Юда, апостол 355
Ю з б а ш я н, К., арменски историк 389, 410, 414
Юлиан (361–363), виз. император 19, 20, 310, 349, 439
Юлий комес, военачалник 20, 239

Юлий (337–352), римски папа 408
Юлиево-Клавдиева династия от 14 до 68 г. (императорите: Тиберий, Калигула, Клавдий, Нерон) 438
Юлии, римско родово име 438
Юнона, римска богиня, съответстваща на стгр. Хера 305
Юпитер, римски върховен бог, отговарящ на Зевс в стгр. пантеон 305, 344
Юстин (518–527), виз. император 350
Юстиниан I (527–565), виз. император 27, 28, 203, 215, 239, 241–243, 286, 287, 314, 324, 350, 427
Юстиниан II (685–695, 705–711), виз. император 31, 32, 48, 244, 262, 353

Я

язики, племе 268
Якоб, пизанец 80, 85
Якобо Тиеполо, подеста на Венеция в Константинопол, 134
Яков, еретик 357
Якоб Фюрер фон Хаймендорф, немски пътешественик 431, 423
Яков Палмери (XVI в.), западноевропейски историк, 443, 455
Янука, бан 169
Ян Хуниади, трансилвански войвода 172
Яхъя Антиохийски, сирийски историк 43, 54

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ II*

А

Абдера, гр. на Егейското крайбрежие 105, 107
Абидос, гр. в Източна Тракия 91, 425
Абланица, Ловешко, съвр. с. 427
Аварски хаганат 29
Авлона (дн. Валона), гр. на Адриатическото крайбрежие 58, 66
Аврово, местност в тема Филипопол, 263
Авролева (Сакар планина) 34
Австриа, провинция 87, 232, 380
Агатоникия, крепост и епископия 34, 316, 317
Агатопол (дн. Ахтопол) гр. 149, 245
Адиабене, персийска област 268
Адирнубули (Адрианопол) гр. 425
Адпутеа (при с. Рибен, Плевенско), римска пътна станция 427
Адрадицес, римска пътна станция 427
Адрианопол, дукство 263
Адрианопол, тема 248, 263
Адрианопол (Одрин, дн. Едирне) гр. 18, 19, 22, 24, 25, 28–30, 37, 38, 42, 45, 48–50, 60, 61, 64–67, 70–72, 76, 78, 81, 82, 86–94, 96, 105, 106, 112–119, 122–129, 134–138, 143, 148, 150, 154, 157, 163–167, 169, 170, 172, 177, 180, 182, 183, 188, 189, 207, 238, 244–248, 250, 252, 256, 263, 267, 268, 277– 279, 317, 333, 338, 340, 376, 383, 422–424, 427, 434, 437, 439, 442, 448
Адрианополска област (епархия) 94, 252
Адриатическо крайбрежие 58
Адстатуас (при Инджес) римска пътна станция 422
Аетос (дн. Айтос) гр. 32, 150, 157, 158
Аетос, гр. в Източните Родопи, близо до Стенимахос, 159
Азия, континент 19, 31, 163, 274, 422
Азия (Мала Азия) 159, 274, 356
Азия, диоцез в префектура Ориент 238, 272
Азия, провинция 270, 324
Айдън, емирство в Мала Азия 161, 164, 165
Айтос (Аетос), гр. 158, 162, 189, 315
Акапион, манастир 337
Аквилея, гр. 422, 423
Аквитания (Южна Франция) 431
Акве калиде (Бургаски минерални бани) 427
Аконтисма, проход при устието на р. Места 20, 244
Акра, гр. в Палестина, 76
Аламания (Германия) 65
Албания 37, 39, 58, 138
Албанон (Албания) 138
Албанон (дн. Елбасан) гр. 141
Александрия, гр. 345
Алексиопол (Неокастрон), гр. в околностите на Филипопол (не е идентифициран) 360
Алипиу, манастир 406
Амиен в Северна Франция, гр. 63, 64, 65
Амфиполис в Егейска Тракия, гр. 312, 430
Анатоликон, виз. тема в Мала Азия 243, 244
Анатолия, обл. в Мала Азия под османска власт 170
Англия 77
Ани, област и град във Велика Армения 374, 375, 390, 393, 413
Анинско царство (Велика Армения) 295, 375, 393, 414
Анкара, гр. 170
Анкона, гр. в Италия 87, 90
Антиохия, гр. в Мала Азия 22, 42, 67, 69, 324, 330, 345, 347
Антиохийско княжество 67, 373
Анхиало (дн. Поморие), гр. 8, 29, 32–34, 36, 114, 144, 147, 149, 150, 157, 158, 245, 272, 321, 426, 427, 439

* В **Азбучен показалец II** са включени географски имена от Античността, Средновековието и съвремието, употребени в текста.

Аполония на Егейското крайбрежие, гр. 312
Апрос (Напл, Неаполис), гр. на Егейското крайбрежие, 118, 312, 338
Арабски халифат 30
Арбанаска земя (Албания) 138
Арголида, полуостров 132
Аргос на полуостров Пелопонес, гр. 132
Арда, р. 318, 319
Арзос (вероятно Калугерово, Пазарджишка област), антична пътна станция по горното течение на р. Съзлийка 96, 422
Арзос античното име на р. Съзлийка, р. 426
Аркадиопол (дн. Люлебургас), гр. 24–26, 41, 118, 166, 424, 449
Аркадиубули (Аркадиопол, Люлебургас), гр. 425
Армениакон (Армениак), виз. тема 243, 244, 352, 353, 356, 374, 375, 390,
Армения 272, 275, 350, 353, 355, 356, 358, 363, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 377, 379, 413, 414
Арнасакий в Армения, гр. и област 374, 390
Арсамосата, селище в Армения 353
Арта в Епир, гр. 258
Артемисиада, филипополска фила 307, 383, 385
Асаря, местност между Симеоновград и с. Злати дол 319
Асенева България 141, 160
Асеновград (средн. Стенимахос), гр. 83, 105, 248, 257, 259, 260, 263, 320, 363, 430
Аспарухова държава 31
Астика в Източна Тракия, област 28, 29
Атика, п-ов 440, 441
Атира, римска пътна станция и средн. крепост (дн. Буюк Чекмедже, квартал на Истанбул) 124, 423, 424
Атина гр. 333, 441
Атралиса (Сердика, София), гр. 424
Атруби или Атруни, гр., вероятно старото име на Пирот 424
Аугуста Траяна (античното име на Берое, дн. Стара Загора) гр. 207, 239, 426, 437
Ауреомонт, Монте Аурео (дн. Орешац в Сърбия) гр. 422, 423
Ахелой, р. 37
Ахилу (Марица), р. 425
Ахматово, сътвр. с. 248, 257, 259, 260
Ахрида (Ахридос) област в Родопите по долното течение на р. Арда 83, 180, 253, 254, 264, 319, 430
Ахрисубули (Орфано, област Кавала, Гърция), гр. 425

Б

Бавария, област 65
Багдад, гр. 63
Бакон (Баткунион), крепост, дн. с. Баткун, Пазарджишко 87
Бакаджик, възвишение в Ямболско 314
Балдзена (Валзина), крепост, дн. с. Главан, Харманлийско 34
Балкански полуостров (Балканите) 8, 11, 15, 17, 19, 22, 23, 27, 30, 32, 37, 39, 46, 47, 55, 57, 58, 63, 65, 68, 69, 77, 106, 122, 133, 140, 141, 160–164, 166, 167, 172, 195, 210, 214, 238, 243, 244, 266, 267, 269, 270, 277, 293, 315, 380, 421, 422, 423, 427, 428, 443, 447
Балкана (Стара планина) 22, 27, 29, 36, 95, 181, 183, 443
Банево, съвр. с., Бургаско 125
Басиана (при Петровци, Сърбия), гр. 422, 423
Бари, гр. в Италия 65
Баткун (среднов. Баткунион, Пазарджишко), крепост, дн. село 87–89, 105, 248, 249, 263, 374, 430
Бауне, римска пътна спирка при р. Канъкдере 423
Бачково, местност във Филипополската тема в близост до Асеновград 100, 248, 263, 375, 376, 388, 395, 396, 414
Бачковски манастир „Св. Богородица Петрицонитиса“ близо до среднов. Стенимахос (дн. Асеновград) 8, 81, 100, 159, 246, 248, 250, 374, 375, 388, 389, 391–396, 413, 414
Бдин (дн. Видин), гр. 138
Беаднос, крепост в близост до Стенимахос 159
Бейрут, гр. 76
Бегово, съвр. с., Пловдивско 425
Беклемето, турист. комплекс в Централна Стара планина 427
Белащица, съвр. с., Пловдивско 317
Белград (среднов. Сингидунум), гр. 8, 30, 40, 64, 65, 68, 74, 77, 78, 108, 138, 174, 422, 424, 425, 427
Белградска област 133, 134, 174
Белеграва (Белград), гр. 65
Бели Лом, р. 427
Белозем, съвр. с., Пловдивско 425
Бели Осъм, съвр. с., Ловешко 427
Беломорие 36
Белятово, крепост 60, 95, 96, 375
Беодизум (Кадъкьой), римска пътна спирка 423
Бер (Верия, Бероя), гр. в Македония 42, 114
Бергуле (Люлебургас), римска пътна станция 422, 423
Берое (Стара Загора), гр. 18, 28, 29, 31–34, 37, 41, 42, 51, 68, 81, 86, 90, 93, 100, 107, 114, 125, 127, 128, 133, 167, 182, 238, 239, 253, 254, 260, 272, 313–316, 319, 338, 344, 399, 400, 403, 426, 427, 431, 448
Бероя, гр. вж. Бер в Македония 114
Бероя (Берое, Стара Загора), гр. 439
Бесапара, римска пътна станциа при с. Синитово, Пазарджишко, друга локализация с. Ветрен дол, Пазарджишко 310, 422, 426, 422, 426

Блан Дра, графство в Италия 67
Близимос, крепост, отъждествявана с римските пътни станции Арзос или Пизос 60, 87, 96
Богомилово, съвр. с., Старозагорско 426
Божи гроб 63, 64, 67
Бозониум (Братислава), гр. 77
Болван (Президиум Помпеи), крепост 424
Бона Манзио (дн. с. Ветрен, Пазарджишко), римска пътна станция 19, 45
Борец, съвр. с., Пловдивско 425
Боруйска хора (област) 138, 254
Босна, област 62, 73
Босфор, проток 55, 71, 89, 110,
Бохемия (дн. Чехия) 129
Брабант, графство 108
Бран, съвр. с. 427
Брандевой, крепост, неидентифицирана 82
Бранипoле, съвр. с., Пловдивско 211
Браничево (средн. Бриндизиум), гр. 52, 68, 69, 74, 77, 108, 114, 138, 174, 424
Браничевска област 134, 174
Брезник, гр., дн. гр. Брезник, Пернишко 445
Брезово, съвр. гр., Пловдивско 425
Бремен, гр. в Германия 90
Британия, римска провинция 267
Бруса, гр. в Мала Азия, дн. Бурса 147, 161, 164
Буда (Будапеща), гр. 207, 383
Букеларион, виз. тема 40
Буково, епископия към Филипополската митрополия 316, 317, 320
Буково (дн. Пилашево), с. 320
Булгарофигон (Бурдизон също Буртудизум, дн. Бабаески), крепост 38, 424
Бурагара, римска пътна станция, западно от с. Лесново, Елинпелинско 422
Бургаски бани 132
Бурдигала, гр. във Франция, дн. Бордо 431
Бурдизон (Буртудизум, също Булгарофигон, дн. Бабаески), крепост 35
Бурдипта (с. Момково, Свиленградско), римска пътна станция 422
Бурсей, местност в тема Филипопол 263
Буртудизум (Бурдизон, също Булгарофигон, дн. Бабаески), римска пътна спирка 422, 423
България 7, 30, 32–42, 49, 50, 51, 54, 64, 77, 85, 92, 93, 103, 105, 111, 112, 125–127, 133, 134, 139–147, 150, 151, 154, 157–159, 162, 163, 173, 179, 181, 182, 184, 190, 229, 238, 245, 255, 260, 273–275, 298, 314, 319–321, 341, 363, 368, 395, 399, 403, 407, 412, 423
Българска гора 69, 100
Българска клисура (вж. Капу дервент, Суки, проход „Св. Василий“, Траянови врата, Ихтимански проход, Клисура) 424
Българско ханство 31
Българско Черноморие 8
Бяло море 161

В

Вавилон, гр. 109
Вакарел, гр. 422
Ваниста (Баница, махала до с. Куклен), крепост в тема Филипопол 263
Валзина (Балдзена), крепост 34
Вардар, р. 114, 320
Варна, гр. 8, 107, 108
Василикис, крепост и село в тема Филипопол 263
Василица, Василици, планински дял, южно от прохода Траянови врата 423
Василица, съвр. с. 424
Велбъжд (Кюстендил), гр. 114, 140, 141, 145, 157, 160
Велес в Македония, гр. 140
Велика, област, в която проповядвал св. Климент Охридски 319, 320
Велика Армения 374, 375, 389, 392, 393, 414
Велика Влахия, област 138
Велики Преслав (вж. също Преслав), втората българска столица 39–42
Великия, епископия към Филипополската митрополия 317, 319, 320, 402
Великия, област в Западните Родопи 320
Великоморавия 36, 423
Валона, гр., вж. Авлона
Венеция, гр. 87, 90, 134, 147
Вере (Берое, дн. Стара Загора), гр. 133
Верия (Бер, Бероя гр. в Македония), гр. 42, 312, 445
Верона, гр. в Италия 334, 371
Верoя (Берое, дн. Ст. Затора), гр. 36, 244, 344
Ветрен, съвр. с., Пазарджишко 151
Виамата, римска пътна станция 428
Видин (средн. Бдин) гр. 8, 44, 68, 152, 326, 409
Видинска България 160
Виена, гр. 77, 232
Виза (Визия), гр. 39, 124, 127, 338, 343
Византийска империя (Византия) 11, 12, 14, 15, 17, 19, 22, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 40, 42–44, 49–51, 55–57, 63, 66, 68, 69, 72–77, 85, 90–94, 98, 103, 106, 108–111, 113, 116, 122, 135, 141, 143–151, 153, 157, 158, 161–163, 170, 172, 173–175, 184, 186, 190, 200, 203, 207, 214, 237, 238, 244, 254, 257, 261, 272–275, 280, 283–287, 289, 291–293, 297, 298, 301, 312, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 341, 348, 350, 354, 355, 358, 362, 370, 373, 375, 376, 393, 399, 403, 407, 412, 423, 444, 448, 449
Византион (Константинопол), гр. 18, 150, 151, 202, 312, 429
Виминациум (дн. Костолац), гр. 24, 29, 422, 423, 424
Виненград, Виноград (Филипопол – Пловдив), гр. 448
Винцея (дн. Смедерево, Сърбия), римска пътна станция 422

Вира (дн. Фере), гр.156
Вит, р. 238
Витербо, гр. в Италия 145
Витиния, виз. провинция в Мала Азия 21, 55, 147
Витсаида, гр. на Галилейското езеро 333
Влахия (България) 114, 117
Влепту, епископия към Филипополската митрополия 316, 318, 321, 401, 403
Воден (Едеса), гр. в Македония 42, 313
Воден, креп. в околностите на Стенимахос в тема Филипопол 263, 430
Военният път 423
Войнягово, Пловдивско, съвр. с. 428
Волерон, област между долните течения на р. Марица и р. Места, също тема 138, 248, 263
Вранийска тема 141
Врисис в Източна Тракия, крепост 143
Второ българско царство 254
Вътрешна Дакия, провинция 239, 423, 443, 444

Г

Галата, квартал на Константинопол 109
Галилейско езеро 333
Галиполи, крепост 92, 162–164, 188
Галиполи, Галиполски полуостров 92, 147, 162, 163, 167
Галичко княжество 72
Галия, римска провинция, префектура в Западната римска империя 19, 22, 238, 267
Гареск в Парорбелия (неуточнено местоположение), гр. 449
Гелово, с. в тема Филипопол 263
Генуа, гр. 87, 90, 147
Германикия, гр. и област в Северна Сирия 272, 355
Германия 77
Гиген, съвр. с. 427
Главиница, придунавска крепост, недалеч от Дръстър 60
Големи Преслав, гр. 44
Глухите камъни, местност в Родопите 429
Годомин, поле 424
Голое, креп. 315, 425
Голямо Белово, съвр. с., Пазарджишко 318
Горен Египет 400
Горна Марица, р. 181
Горна Махала, съвр. с., Пловдивско 428
Горна Мизия, провинция в диоцеза Тракия 268, 269
Горна Струма, р. 93, 319
Горна Тунджа, р. 436
Горните стеници, местност 428
Грациана (дн. Грачани), гр. 135
Градището, връх в Ивайловградско 317
Граф Игнатиево, съвр. с., дн. квартал на Пловдив 428
Грузия (Иверия) 375, 392–394, 396
Гърция 59, 85, 87, 100, 270, 311, 312

Д

Дакия, провинция 20, 427
Далмация, област 27, 30, 62, 73, 89, 400
Данион, крепост 124
Дарданели, проток 425
Датос, също Датон, древното име на Филипи 449, 452
Дафабе (Текехан), римска пътна спирка 423
Девелт, също Дебелт (дн. с.Дебелт, Бургаско), гр. 32–34, 36, 49, 111, 150, 321
Деволска област 138
Декатерон (Декатория), епископия към Филипополската митрополия 314–316
Декатория, гр. в Далмация 73
Демничик, гр. 72
Дервентски възвишения 39
Дервишка могила 34
Диампол (край дн. Ямбол), гр. 147, 150, 157, 158
Димитриево, съвр. с., Чирпанско 422
Димотика, гр. 67, 87, 115, 116, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 150, 158, 159, 162, 164, 165, 166, 168, 175, 180, 182, 189, 317, 338, 339, 401
Диоклетианопол (идентифицира се с гр. Хисаря), епископия към Филипополската митрополия 18, 29, 239, 313–315, 399
Диоспол (идентифицира се с Диампол), епископия към Филипополската митрополия 239, 313–315
Диоспол, гр. в Палестина 400
Диоспол, гр. в Горен Египет 400
Диоспол, гр. в Долен Египет 400
Дирахиум (Драч, дн. Дуръс), гр. 335
Днепър, р. 22, 274
Днестър, р. 22, 442
Добри дол, съвр. с., Пловдивско 248, 257–260, 264
Добролонг, местност в тема Филипопол 263
Добростан, местност в тема Филипопол 248, 263
Добруджанска България 160
Долна Махала, съвр. с., Пловдивско 428
Долна Мизия (или Мизия Втора), провинция в диоцеза Тракия 25, 238, 239, 268, 269, 308, 427, 428, 444
Долна Струма, р. 162
Долни Дунав, р. 29, 31, 169
Дон, р. 22
Дорионес (в местността Новоселци на юг от с. Слатина, Ловешко), римска пътна станция 427
Дорково, съвр. с., Пазарджишко 430
Драва, р. 29
Драговития, област 42, 340
Драгоман, гр. 422
Драма, гр. в Егейска Тракия 417, 437

Драма, съвр. с., Ямболско 318, 401
Драмица, епископия към Филипополската митрополия 316–318, 401
Драч (Дирахиум, дн. Дурес), гр. 37, 38, 56, 58, 59, 62, 65, 66, 132, 249, 296, 333, 335, 357, 358, 361, 362, 367, 375, 406
Дризипара (дн. Буюк Карацциран), римска пътна станция 344, 422–424
Дръстър (Дуросторум, дн. Силистра), гр. 8, 42, 60, 61, 145, 339
Дубровник, гр. 365, 451
Дунав (вж. Истър), р . 19, 22, 24, 27–31, 40, 42, 52, 55, 60, 64, 68, 69, 72, 73, 77, 94, 238, 243, 250, 266, 270, 273, 410, 428, 443, 444
Дуросторум (вж. Дръстър, дн. Силистра), гр. 30, 427
Дъбене, съвр. с., Пловдивско 427
Дългата стена, укрепление 28

Е

Евдоксиопол, гр. 238
Евзапел (дн. Овче поле), гр. 55
Евмолпиада (Филипопол – Пловдив), гр. 8, 19, 231, 238, 439, 440, 441–443, 446, 451, 454
Европа, континент 8, 12, 19, 31, 47, 69, 163, 164, 243, 348, 379, 421, 422
Европа (епархия), провинция в тема Тракия 244, 340
Европа, провинция в диоцеза Тракия 238
Европейски Югоизток 11, 12, 17, 31, 117, 133, 139, 278
Еврос (Хеброс, Хебър, Марица), р. 120, 135, 140, 180, 224, 360, 395, 396,
Егейска Тракия 144
Егейска Македония 451
Егейско море 38, 88, 135, 238, 428–431, 441, 454
Егейско крайбрежие 190, 312, 437, 449
Египет 76, 324, 350
Египет, диоцез 238
Егирка (Леща хан, близо до гр. Ихтиман), римска пътна станция 422
Едеса, графство в Палестина 67, 69
Едеса (Воден) в Македония, гр. 42
Едирне (турското название на среднов. Адрианопол, дн. Одрин), гр. 167
Елада, в древността название на малка част от Тесалия, впоследствие – на цяла Гърция 33, 37, 208, 306, 309, 329, 441
Елевсина, гр. в Атика 440, 441
Елхово, съвр. гр. 319
Емона, местност и крепост на Черноморското крайбрежие при с. Емона, 32
Ено, графство във Франция 108
Енос, гр. при устието на р. Марица, главен гр. на провинция Родопа 61, 88, 135, 144, 238, 338, 396
Епиват, гр. 416
Епир, геогр. област 37, 39, 58, 122, 132, 133, 146, 312
Епир (Епирска държава) 108, 133, 135, 322
Еписпарис, селище в тема Армениакон 353
Есквилински хълм, възвишение в Рим 307
Ескус (при с. Гиген, Никополско), гр. 18, 29, 427–429
Етолия, геогр. област 132
Ефес, гр. в Мала Азия 315, 337, 340, 341, 350
Ефрем (с. Ефраим, Хасковско), крепост 124, 140, 430
Ечмиадзин, гр. в Армения (дн. Баграмян) 377

Ж

Жича, гр. в Сърбия 367, 369

З

Загора (Загоре) , област в Северна Тракия 31–34, 36, 37, 40, 48, 114, 138, 165, 167, 254, 272, 321, 403
Загра (Загора), област 165, 167
Западна България 55
Западна Европа 11, 63, 108, 139, 169
Западна Мала Азия 122
Западна Месопотамия, катепанат по долното течение на р. Дунав 94
Западна Римска империя 12, 20, 241, 238
Западни Родопи 159, 319, 320
Западна Тракия 61, 114, 250
Захариу, с. в тема Филипопол 263
Зирме, римска пътна станция при Пазарджик 422
Злати дол, съвр. с., Хасковско 319
Злати трап, съвр. с., Пловдивско 426
Златна орда, татарска държава 145, 146
Зара (дн. Задар), гр. на Далматинското крайбрежие 109
Зета, княжество 62
Земун, гр. 64, 65

И

Ибровски остров 395
Ивайловград, съвр. гр. 317
Иван Вазово, съвр. с., Пловдивско 428
Иверия (Грузия) 55, 81, 374, 375, 392, 393, 396
Иверия (Грузия), тема 55, 393
Изворово, съвр. с., Хасковско 328
Изгрев, хижа в Родопите 429
Измит (турското название на Никомидия), гр. 161
Изник (турското название на Никея), гр. 161
Източна България 53

Източна Македония 61, 114, 118
Източна Мала Азия 352
Източна Римска империя 12, 18, 20, 22, 23, 207, 238, 241, 284, 348
Източна Стара планина 31
Източна Тракия 28, 32, 34–37, 39–41, 107, 128, 134, 147, 148, 150, 153, 154, 158, 163, 166, 169, 306, 323
Източна Франция, 65
Източни Родопи 161, 264, 319, 320
Икония, гр. в Мала Азия 63, 71, 87,
Иконийски султанат 71, 74, 77, 160, 161
Илирик, област 19–21, 23, 24, 30, 46, 58, 138
Илирик, префектура в Източната Римска империя 238, 241, 346
Илирик, провинция 269, 312, 423
Имброс, о. в Егейско море 395
Имилика, гора при с. Оризово, Старозагорско 425
Индия 379
Ипсала (средн. Кипсела) гр. 166, 167
Ираклия (Хераклея, дн. Ерегли), гр. в Югоизточна Тракия 120, 247
Иран 63
Иринополис (Берое, дн. Стара Загора), гр. 32
Истрос (Истрия, дн. Каранасуф), гр. 18
Истубуни (Стопонион и Скупион при Ихтиман), гр. 424
Истър (Дунав), р. 19, 61, 250
Италийски полуостров 243
Италия 19, 27, 28, 67, 72, 274, 442
Италия, префектура в Западната римска империя 238
Ихтиман, гр. 43, 167, 169, 422, 424
Ихтиманска Средна гора 423
Ихтимански проход (вж. Суки, Капу дервент, проход „Св. Василий“, Траянови врата, Българска клисура, Клисура) 43, 53, 246

Й

Йерапол, гр. в Мала Азия (Фригия) 333
Йерусалим, гр. 63, 67, 76, 100, 136, 312, 355, 376, 431
Йерусалимско кралство 67
Йоаким Груево, съвр. с., Пловдивско 426
Йоаница, епископия към Филипополска митрополия 316–319, 338
Йоанопол (Велики Преслав), гр. 42, 247
Йордан, р. 330

К

Кабиле (Таушан тепе при с. Извор, Ямболско), античнa колония, създадена от Филип Македонски 314, 427, 436
Кавала (средн. Христопол), гр. 417, 437
Кавказ, планина 392
Кадиево, съвр. с., Пловдивско 426
Казанлък, гр. 96
Кайнадина, местност при гр. Смолян 430
Канина, гр. в Албания на Адриатическото крайбрежие на юг от Валона 58
Калабрия, област в Италия 66
Калден, община в провинция Касел, Германия 81
Калиполис, гр. в Парорбелия (неуточнено местоположение) 449
Калугерово, съвр. с., Хасковско 422
Калум (Картерос), римска пътна спирка 423
Камена (Комена), крепост при гр. Сливен 150
Канстрицион, креп. около Мандренското езеро, близо до Скафида 150
Капу дервент (вж. Суки, проход „Св. Василий“, Траянови врата, Българска клисура, Ихтимански проход, Клисура), проход 167
Караси, емирство в Мала Азия 161, 164, 165
Карасура (между с. Рупките и с. Свобода, Чирпанско), римска пътна станция 422, 425, 426
Карвуна, Карвунска област 8, 138
Кариопол, гр. на малоазийския бряг на Мраморно море 117
Карлово, гр. 96, 196, 428
Карнобат, гр. 189, 315
Карпати, планинска верига 29, 442
Карс, гр. в Армения 375
Картаген, гр. 244, 331
Карцовият бук, местност в комплекса „Беклемето“, Централна Стара планина 427
Кастозобра, също Кастра Ярба, в провинция Хемимонт (неуточнено местоположение), римска пътна станция 423
Кастра Мартис, гр. при Кула 24
Катасирти, селище в околностите на Константинопол 37
Кендрисийска фила във Филипопол 385, 446
Кендрисос (име на Филипопол, Пловдив) 8, 446, 451
Кенофрурион (Синекли, Турция), римска пътна станция 422
Керамисийска тема 244
Кехаритомене, манастир в Константинопол 328
Кидоса, гр. в Армения 353
Киев, гр. 40
Кизик, гр. в Мала Азия, област Мизия 60, 333, 337, 338
Киликия, обл. в Мала Азия през втората половина на XI в. тук се сформира държавата Малка Армения 19, 334, 370, 371, 373
Килимите, местност край гр. Елхово 319
Кипсела (дн. Ипсела, Турция), гр. в Източна Тракия 167, 189
Кипър, о. 333, 403

Кирило Методиево, съвр. с., Старозагорско 426
Клавдиопол (вероятно при Гюмурджина, дн. Комотини), гр. 120
Клермон, гр. във Франция 63
Клима Местикон, гр. (?) в провинция Тракия при р. Места 244
Клисура, проход (вж. Суки, проход „Св Василий“, Траянови врата, Ихтимански проход, Капу дервент, Българска клисура) 423
Клокотница, местност, дн. с. Клокотница на северозапад от гр. Хасково 125, 138, 140, 326
Козиница, манастир край Драма, Егейска Македония, Гърция 451
Колонея, гр. и тема Колонея (в древната тема Севастия в Малка Армения) 353
Коматево, кв. на Пловдив 200, 210
Комотини (средн. Мосинопол), гр. в Гърция 59, 424
Константина (Констанция, дн. Симеоновград), гр. 319, 424
Константинопол 7, 8, 18–21, 23–30, 32, 37, 38, 40, 44, 55, 56, 58, 59, 61, 65–67, 69, 71, 72, 74, 78, 80, 83–85, 87, 89–92, 94, 100, 103, 105, 108–118, 123–126, 131, 134–136, 138, 139, 141, 143, 145, 148–151, 157, 159, 161, 163, 169, 171, 172, 176, 179, 181, 195, 225, 227, 232, 239, 244, 245, 250, 251, 271–273, 277, 293, 299–301, 312–314, 322, 325, 329, 331–334, 337, 348–350, 354, 361, 367, 370, 380, 381, 395, 407, 418, 422–425, 427, 448, 453
Константинополска империя 8, 447
Констанца (средн. Томи) в Румъния, гр. 29
Констанция (дн. Симеоновград), гр. и епископия към Филипополска митрополия 24, 31, 32, 34, 87, 89, 108, 317, 319, 402, 403, 424
Констанция, гр. на о. Кипър 403
Копсис, креп., отъждествена с Аневското кале при гр. Сопот 151, 154, 156
Кордова, гр. в Испания 345, 346
Коринт, гр. в Пелопонес 333
Кортиак, креп. в Родопите 132
Корфу, о. 58, 72, 334
Космидион, предградие извън стените на Константинопол 149
Косник, крепост на изток от Стенимахос 159
Косово поле, в съвременно Косово 169
Костолац (вж. Виминациум), гр. в Сърбия 29, 422
Костандово, съвр. с., Пазарджишко 318
Костенец, гр. 319, 402, 424
Костурско езеро 313
Котор, гр. в Далмация 400
Крайбрежна Дакия, провинция 20, 239
Кратово, гр. в Македония 169
Крениди (античното име на Филипи), гр. 194, 417, 449, 452
Кривус, крепост 140
Кримна, крепост между Анхиало и Созопол 150
Кричим (среднов. Кричмон), крепост 105, 107, 131, 132, 140, 159, 181, 255, 430
Кроас (Кроя) гр. в Албания 183
Крън, крепост в Подбалканската област 431
Крънска област 138, 147, 158
Крънско княжество 146, 148
Ксанти, гр. 105, 107, 134, 135, 175
Ктения, крепост 150, 157, 158
Куклен, съвр. с., Асеновградско 83, 200, 205, 251
Куртово Конаре, съвр. с., Пловдивско 310, 426
Кула (антично име Кастра Мартис), гр. 24
Кули, градче между Енос и Константинопол 61
Куртово Конаре, съвр. с., Пловдивско 426
Кутлумуш, манастир в Света гора на Атон 406
Кърнаре, съвр. с. Старозагорско 427, 429
Късната Римска империя 17, 19, 44, 241, 268, 348, 444
Кюстендил, гр. 169
Кючук Стамбул, (дн. Оряхово, Свиленградско) местност 317
Кючук Чекмедже (Регион, Региум, римска пътна станция и средн. крепост), дн. квартал на Истанбул 149, 423, 424

Л

Лавака, с. в тема Армениак 374, 390
Лакедемон, гр. 338
Лалково, местност в тема Филипопол 248, 263
Ланс, гр. във Франция 292
Лампсак, гр. в Мала Азия на североизточния бряг на Хелеспонта 38
Ларден, гр. във Франция 207
Лардея, крепост 147, 150
Лариса, гр. в Елада (дн. Лариса, Гърция) 58
Латинска константинополска империя (също Латинска империя) 109, 110, 116, 117, 122, 124, 126, 131–134, 136–139, 141, 143, 145, 174, 179, 181, 182, 254, 336, 380, 447
Лвов, гр. 445
Лебуко, топоним в Тракия 315
Леведос, епископия към Филипополска митрополия 314–316
Леведос, гр. в Мала Азия 315
Левки, епископия към Филипополската митрополия 316–318, 321, 403
Левки, съвр. с. на север от Одрин 315
Левка, съвр. с., Хасковско 318
Лешница, съвр. с., Ловешко 427
Лигалгу, Лигулгу (Филипопол – Пловдив), гр. 424, 425, 448
Лигия, виз. провинция в Мала Азия 147
Липица, полски имот в тема Филипопол 263
Литица (Лиотица, Лютица), епископия към Филипополската митрополия 316, 317, 320, 401

Лиеж, гр. в Белгия 88
Лимес (р. Дунав) 73, 266, 429, 443
Лисе при с. Ветрен, Пазарджишко, римска пътна станция 422
Литопросопон, епископия към Филипополската митрополия 314–316
Ловеч, крепост 8, 76, 99, 339, 364, 410, 427
Ломбардия, обл. в Северна Италия 108
Ломец, жп спирка 427
Лондон, гр. 100, 442, 449, 455
Лотарингия, историческа област, заемаща територии от Северна Франция, Белгия и Холандия, 65
Лъджа, съвр. с., Ивайловградско 317
Люлебургас, вж. Аркадиопол

М

Македония, географска област преди статута ѝ на римска провинция 435, 445, 449, 452
Македония, геогр. област 30, 33, 34, 36, 37, 39, 42, 58, 88, 91, 114, 118, 123, 130, 133–135, 139–141, 158–160, 162, 175, 190, 244, 245, 250, 268, 322, 323, 368, 417, 434, 448, 450
Македония, римска провинция 20, 23, 26, 29, 268, 325, 385, 417
Македония, тема 61, 243–247, 250, 262, 263, 450
Македония (Източна Тракия) 106
Македония (Северна Тракия) 79, 100, 171, 190, 247, 274, 367, 368
Макри (друго название на планината Стагира), гр. на Егейското крайбрежие 120, 132
Макриливада (дн. с. Узунджово, Хасковско), крепепост 34
Мала Азия 8, 12, 17, 20, 21, 36, 55, 63, 69, 71–73, 77, 85, 89, 90, 92, 108, 113, 114, 116, 117, 122, 141, 144, 147, 160–164, 242, 243, 267, 269, 293, 312, 315, 322, 325, 358, 392, 421, 427, 442
Малка Армения 335
Малка Никея (Никица, дн. Хавса, Турция), гр. в Югоизточна Тракия 33, 34
Малка Скития, провинция в диоцеза Тракия 238, 268, 269, 444
Малки Преслав, гр. 44
Малоазийски бряг 72, 176
Малък манастир, съвр. с., Ямболско 318
Мананалис, селище в Армения 353, 356
Мандренско езеро 34
Маноле, съвр. с., Пловдивско 422, 425
Манцикерт (дн. Малазгирт, Турция), гр. в средновековна Армения 63
Марата, местност при с. Марково 205
Маргус (дн. Ораше при Дубравица, Сърбия), гр. 24, 423
Марица, жп гара 426
Марица, р. 22, 23, 31, 32, 34, 38, 60, 63, 72, 75, 78, 85, 88, 93, 103, 113, 114, 135, 140, 143, 151, 156, 158, 162, 164, 166, 171, 173, 180, 182, 183, 196, 224, 225, 245, 253, 254, 307, 316, 319, 331, 338, 368, 395, 396, 402, 418, 424, 425, 428, 431, 435, 436, 442, 449, 451, 452
Маришка низина 169, 172
Маркела, крепост 32, 314–316
Марково, съвр. с., Пловдивско 168, 200, 205
Маронея, гр. в Егейска Тракия 406, 430
Мартисапао, гр. в Армения 374, 390
Марцианопол (с. Река Девня, дн. квартал на гр. Девня), главен гр. на провинция Долна Мизия 27, 238, 344, 427
Медиоланум (дн. Милано, Италия), гр. 20, 422
Мезаргидик, местност в Родопите 429
Мелантиада (Ярълм Бургас), римска пътна станция 422
Мелдия (между Драгоман и Сливница), римска пътна станция 422
Мелник, гр. 8, 131, 140, 168, 181, 260, 279, 298, 338
Мелта (в равнинната част на гр. Ловеч), римска пътна станция 427
Ментеше, емирство в Мала Азия 161
Месемврия (дн. Несебър), гр. 18, 34, 36, 49, 56, 92, 142, 144, 147, 149, 150, 154, 157, 158, 245, 297, 321, 333
Месопотамия 30, 63, 76, 350
Месопотамия, катепанат по долното течение на р. Дунав 94
Места, р. 27, 30, 238
Мерзебург, гр. в Саксония 100
Меропа, родопска област 161
Мец, гр. в Североизточна Франция 90
Мечи чал, местност в Родопите 429
Мидия, гр. в Източна Тракия (дн. в Лозенградска област, Турция) 39, 168
Мизия, географска област преди римското завоевание 447
Мизия (България) 55, 103, 119, 151, 153, 156, 252
Мизия, географска област 22, 23, 29, 30, 31, 103, 243, 266, 275, 421, 428
Мизия, провинция 266, 267, 270, 307, 310, 397, 427, 428, 437, 438, 444, 445, 450
Мизия (Скития), провинция в тема Тракия 244
Милано, гр. в Италия 422, 431
Милеона, погранична крепост между България и Византия в района на р. Горна Тунджа 32
Мириокефалон, крепост във Фригия, Мала Азия 74
Митилини, главен гр. на о. Лесбос 338, 407
Митницата, местност в Родопите 429
Михилци, съвр. с., Пловдивско 428
Модър, хижа в Родопите 429
Момина клисура, съвр. с., Пазарджишко 424
Момково, съвр. с., Свиленградско 422
Монемвасия, гр. в Пелопонес 338

Монияк (Мниак), крепост в Родопите 124, 127, 140, 430
Монтана, средн. и съвр. гр. 427
Монтемно (при курортен комплекс „Беклемето" в Троянския Балкан), римска пътна станция 427
Монфера, графство в Италия 114
Мопсукрене, гр. в Киликия, Мала Азия 19
Мора, родопска област по долното течение на р. Арда 180, 246, 248, 253, 254, 256, 264, 319
Морава, р. 174, 442
Моравски път 423
Морея, княжество 132
Мосинопол (Месинкалеси, дн. Комотини) 43, 59, 105, 107, 111, 113, 120, 132, 134, 135, 258, 358, 359, 376, 388, 424, 453
Московец, съвр. с., Пловдивско 427
Мосул, гр. в Месопотамия, дн. град в Северен Ирак 69
Мраморно море 238
Муниципиум (дн. Калище), римска пътна станция 422
Мурса (също Мурза, дн. Осек), гр. в римската провинция Панония 422, 423

Н

Навпл (Навплион), гр. в Пелопенес на Егейското крайбрежие 132
Навпакт, гр. в Епир 333
Наркум (Румаид), римска пътна спирка 423
Наисус (дн. Ниш), гр. 18, 24, 267, 422–424
Наколия, гр. в Мала Азия 21
Напл (Апрос, Неаполис), гр. на Егейското крайбрежие 118, 312, 338
Немско кралство 36
Неокастрон, гр. (вж. Алексиопол)
Несебър (Месемврия), гр. 8, 32
Нестос, р. (дн. Места) 417
Неуци (Неуцикон), гранично селище между Филипополската и Адрианополската епархии 93, 252
Никейска империя (Никея) 108, 117, 122, 123, 133, 135, 139–141, 143, 147, 174, 182–184, 254, 322, 336
Никея (дн. Изник), гр. в Мала Азия 108, 114, 147, 161, 251, 323, 336, 345
Никица (Малка Никея, дн. Хафса), гр. 33, 87, 116, 272, 424
Никомидия (дн. Измит), гр. в Мала Азия 71, 147, 161, 333
Никопол, гр. при залива Арта на Йонийско море 338
Никопол, гр. 169, 170
Никополис ад Иструм, античен гр. при дн. с. Никюп 207, 427
Ним, гр. във Франция 207
Ниш (Наисус), гр. 19, 27, 30, 55–57, 64, 65, 74, 77, 78, 80, 84, 114, 172, 346, 422–424, 445
Нишка област 68, 174
Нове, античен гр. при Свищов 29, 428
Новиодунум, крепепост в Горна Панония 18
Нови Стримон, виз. стратегия 41
Новоселец, съвр с., Старозагорско 239
Нормандия, област в дн. Северна Франция 64
Нюрнберг, гр. в Германия 77, 78, 85

О

Оваджик (дн. Поляново, Хасковско), с. 402
Овеч (Проват, дн. Провадия), гр. 339
Овче поле, селище 140
Одесос (дн. Варна), гр. 30
Одриса (Одрюза), тракийско название на укрепено селище на Небет тепе 231, 434, 452, 453
Одриско царство 417, 452
Одрин (средн. Адрианопол), гр. 112, 119, 171, 315, 422
Олтис, гр. в Армения 375
Опсикион, виз. тема в Мала Азия 33, 40, 243, 244
Опълченец, съвр. с., Старозагорско 425
Орестиада, гр., антично название на Адрианопол 119, 175
Ориент, диоцез 238
Ориент, префектура в Източната Римска империя 238, 239
Оризово, съвр с., Чирпанско 425, 427, 422
Орфано, залив при устието на р. Струма 425
Оряхово, съвр. с., Свиленградско 317
Османска империя 172, 379
Остудизум (Хафса, Одринско), римскса пътна станция 422
Осъм, р. 56, 364, 410, 427
Охрид, гр. 8, 58, 62, 181

П

Пазарджик, съвр. гр. 248, 257, 264, 422, 424, 431
Пазарджишка област 318
Пале, римска пътна спирка до Харманли 422
Палестина, област по източното крайбрежие на Черно море; през Средновековието е известна още и като „Светите земи" 30, 63, 69, 77, 111, 312, 350, 400
Пампорово, съвр. с. и курорт в Родопите 429
Памфилия, гр. в Тракия между Родосто и Димотика 61, 118, 132
Панагюрище, съвр. гр. 196
Пангей, планина при устието на р. Струма, дн. планина Кушница 105
Панидос (Панион), гр. в Югоизточна Тракия на брега на Мраморно море 67, 120, 247

Панония, област 17, 24, 77
Пантократор, манастир в Константинопол 396
Папикий (Папикион), планина при р. Струма 361
Парадунавон, вж. Паристрион
Паремболе, римска пътна спирка при дн. с. Белозем, Пловдивска област 202, 344, 422, 425
Париж, гр. 165, 207
Паристрион (Парадунавон), виз. тема 8, 56, 60, 61, 75
Парорбелия, област 449
Патавия (дн. Пасау в Бавария) гр. 87, 88
Патра, гр. в Пелопонес 338
Певците, съвр. с., Пловдивско 427
Пегау, манастир близо до гр. Мерзебург (Саксония) 100
Пелагония (дн. Битоля), гр. в Македония 138
Пелопонес, полуостров 30, 113, 116, 122, 243, 329, 341
Перинт (Хераклея, дн. Ерегли), гр. 422
Перистица (дн. Перущица), креп. 430
Перитерион, кр. на Мраморно море 120
Перник, гр. 8, 44
Пернис (вероятно Перущица), крепост 82
Перперакион (Хиперпиракион), крепост и епископия, дн. с. Перперек, Кърджалийско 140, 160, 318, 319, 320, 338, 430
Персенк, връх и хижа в Родопите 429, 430
Персия 351
Перуджа, гр. в Италия 136, 137, 254
Перущица, гр. 140, 159, 255
Песнопой, съвр. с., Пловдивско 428
Петра, креп. в Източна Тракия, дн. с. Каяли 143
Петрич (Василикис), крепост и село, по-късно с. Бачково при Стенимахос в тема Филипопол 248, 263, 395
Петрос, крепост по диагоналния път през Балканския полуостров 424
Пиза, гр. в Италия 87, 90, 92
Пизос, римска пътна станция при с. Димитриево, Чирпанско 96, 422, 425
Пилашево, съвр. с., Пловдивско 320
Пилипуполис (Филипопол), гр. 448
Пиргицион, креп. между Месемврия и Стилбнос (Сливен) 150
Пирот, гр. в Сърбия 422, 424
Плиска, първата бълг. столица 35, 36, 44
Пловдив, passim
Пловдивска област 84, 103–108, 112, 113, 132, 146, 173, 180, 320
Пловдин, вариант на името Пловдив 445, 446, 452
Плоден, вариант на името Пловдив 450, 451
Плодин, вариант на името Пловдив 446, 450–452
Плодив(ъ), вариант на името Пловдив 436, 445, 446, 452, 453
Плоудин, Плоудин град, вариант на името Пловдив 446, 450–452, 455
Плотинопол (Плотина), гр. в Тракия 28, 450, 455
Плъвдин, вариант на името Пловдив 452
Плъпдив(ъ), Плъпъдив(ъ), вариант на името Пловдив 445, 446, 452
Поаси, графство във Франция 64, 65, 328
Повиздос, крепост в Родопите, дн. с. Подвис, Смоленско 433
Подбалканска област 145–148, 150, 153, 154, 156, 186
Полатово, съвр. с., Пловдивско 426
Поморие, гр. 29, 150
Помполис (Филипопол), гр. 448
Понерополис, име на гр. в Тракия 8, 435, 436
Понт, диоцез в префектура Ориент 238
Понт, виз. провинция 251
Пополия, име на гр. в Македония 451
Потамукастел (Перамукастел), крепост, дн. с. Воден 34
Потука, градче (неуточнено) 153, 156
Преслав (също Велики Преслав), гр., втората българска столица 39, 76, 103, 138, 245, 247, 248, 263, 339, 374
Прилеп, гр. в Македония 138, 140
Прилепска област 138
Проват (Пробатон, Провади, Одринско), креп. 33–35, 50, 87, 272
Проконес, о. в Мраморно море 337
Проливите 81, 88, 91
Пропонтида (Мраморно море) 340
Просек (Демир Хисар на р. Вардар), гр. в Македония 104, 108, 140, 181
Прусион (навярно при с. Куклен, Асеновградско), креп. 83, 251
Псипов град, Псипос, неуточнен топоним 395
Пулпудеба (Филипопол – Пловдив), гр. 442
Пулпудева (Филипопол – Пловдив), гр. 8, 442–446, 395, 449, 452, 455
Пулпудена (Филипопол – Пловдив), гр. 443, 455
Пулпудина (Филипопол – Пловдив), гр. 455
Първомай, съвр. гр. 248, 249, 257, 259, 260
Пътят за Белград 423
Пътят на народите 423
Пътят през Траянови врата 423

Р

Равена, гр. в Италия 244
Равно (Хореум Марги, дн. Кюприя в Сърбия), гр. 77, 78, 424
Раднево, съвр. с., Старозагорско 239
Ракитница, съвр. с., Старозагорско 426
Раме при гр. Любимец, Свиленградско, римска пътна станция 423
Ранилум при с. Оризово, Чирпанско, римска пътна станция 422, 425, 427
Рациария, дн. с. Арчар, Видинско, римски гр. 24, 207

Рашка (Сърбия) 62, 73
Регина, р. 141, 424
Регенсбург, гр. в Германия 77
Регион (Региум, дн. Кючук Чекмедже) римска пътна станция и средн. крепост 149, 423, 424
Рейнска област 63
Ремисиана (Мокро, Бяла Паланка), гр. 310, 311, 422, 424
Рибен, съвр. с., Плевенско 427
Рила, планина 319
Рила, р. 140, 430
Рим, гр. 23, 66, 109–111, 115, 120, 139, 145, 175, 195, 198, 207, 211, 230, 266, 305, 307, 344, 348, 371, 417, 422, 431, 435, 442
Римска империя 11, 12, 17, 18, 198, 212, 239, 266, 268, 310, 312, 421, 444
Рогош, съвр. с., Пловдивско 425
Родопа, провинция в диоцеза Тракия 238, 262
Родопа, провинция в тема Македония 262
Родопа, провинция (епархия) в тема Тракия (Европа) 244
Родопи, планина 23, 37, 49, 50, 81, 83, 105, 107, 108, 124, 127, 132, 141, 150, 160, 173, 181, 200, 207, 214, 239, 253–255, 264, 320, 331, 387, 428–431, 433, 435
Родопската област 22, 27, 36, 106, 131, 140, 144, 148, 159, 161, 165, 173, 181, 254, 255, 430
Родопски масив 181
Родопско крайбрежие 169
Родос, о. в Егейско море 114, 314
Родосто (Редесто, дн. Текирдаг в Турция), гр. 67, 118, 120, 124, 134
Розовец, съвр. с., Пловдивски 96
Романия, название на териториите на Византия в Тракия 12, 87, 118, 132, 180, 326, 374, 375
Ромкла, средн. гр. близо до гр. Тарс в Киликия (Армения) 391, 394, 413
Румелия, османското название на европейските територии на Византия 164, 167, 170, 418
Рупките, съвр. с., Старозагорско 425, 426
Рупча (Родопи), планина 207
Русион (днес гр. Кешан, между Малгара и Родосто), крепост 124
Русокастро (Росокастро), развалини до дн. с. Русокастро, Бургаско 147, 150, 157 158, 187

С

Сава, р. в днешна Хърватия 29
Сакар планина 34, 39, 317
Салуни (Голое), крепост 425
Саламбрия (Силиврия), гр. 423
Самоков, съвр. гр. 167, 168
Самотраки, о. в Егейско море 244, 312
Сангарис, р. в Североизточна Мала Азия 161
Сарая, местност при с. Христо Даново, Пловдивска област 427
Сарди, гр. в Мала Азия 147
Сарто, римска пътна станция при Вакарел 422
Сарухан, емирство в Мала Азия 161, 164, 165
Св. Богородица Космосотира, манастир в Константинопол 396
Св. Варвара, местност в тема Филипопол 263
Света гора на Атонския полуостров 340, 395
Св. София, катедрален храм в София 418
Св. София, църква в Константинопол 109, 330, 370
Св. София, катедрална църква в гр. Тарс, Армения 371
Св. Неделя, митрополитски храм в София 418
Света Юстина, гр. при Стенимахос 159
Св. Архангели, църква в Солун 337
Св. Василий (вж. Суки, Българска клисура, Ихтимански проход, Траянови врата, Капу дервент), проход 79
Св. Василий, скит в тема Филипопол 263
Св. Георги, манастир при двореца „Мангана“ в Константинопол, основан от император Константин IX Мономах 341
Св. Георги, проток (ръкава Св. Георги, Дарданелите) 85, 87
Св. Георги, скит в тема Филипопол, 263
Св. Илия, скит в тема Филипопол, 263
Св. Никола, скит в тема Филипопол 263
Св. Четиридесет мъченици, църква във Велико Търново 138, 339
Светите земи, вж. Палестина
Свобода, съвр. с., Старозагорско 426
Севастия, древна тема в Малка Армения 63, 353
Севастопол, епископия към Филипополската митрополия 239, 313–315
Северна Африка 267, 272, 274
Северна България 29, 42, 43, 44, 55, 68, 76, 103, 144, 364
Северна Италия 67
Северна Сирия 355
Северна Тракия 12,19, 29, 30, 32–34, 36–42, 56, 60, 78, 84, 108, 111, 114, 118, 125–127, 134, 135, 143, 144, 148, 151, 157, 166, 172, 203, 214, 264, 266, 267, 271, 272, 274, 276, 278, 280, 299, 316, 350, 351, 353, 358, 364, 367, 394, 430, 435, 443, 445
Северна Франция 447
Северозападна България 326, 443, 455
Северозападна Тракия 250
Североизточен Пелопонес 114
Североизточна България 44, 443, 455
Североизточна Добруджа 30
Североизточна Мала Азия 161
Североизточна Тракия 76, 125, 314, 323
Североизточна Франция 69
Сердика (Средец, Триадица, София), гр. 18, 19, 23, 24, 30, 32–34, 45, 48–50, 55–57, 64–67, 69, 71, 73, 74, 76–79, 93–95, 114, 141, 192, 207, 267, 268, 314, 344–348, 408, 422–424, 427, 448
Серес (С
Сернота,
Плов
Серска т
Сидира,
Силиври
67, 1
Силистр
Симеон
319,
Сингид
Синито
Сирия
Сирми
18,
Систо
Сицил
Сицил
Скама
Скафи
15
Скити
Скит
Скоп
Ског
Ско
Ско
Скр
Ску
Ску
Ску
Ск

Серес (Сяр), гр. 338
Сернота, римска пътна станция при с. Маноле, Пловдивска област 422, 425
Серска тема 105
Сидира, проход в Източна Стара планина 61
Силиврия (дн. Силиври в Източна Тракия), гр. 67, 117, 124, 127, 134, 423
Силистра, съвр. гр. 246, 327
Симеоновград (средн. Констанция), съвр. гр. 31, 319, 424
Сингидунум (Белград), гр. 29, 422, 423
Синитово, съвр. с., Пазарджишко 422, 426
Сирия 20, 30, 63, 67, 72, 76, 110, 111, 350, 374, 375
Сирмиум (Срем, дн. Сремска Митровица), гр. 8, 18, 19, 20, 22, 24, 29, 69, 73, 77, 422, 423, 448
Систос, гр. на Галиполския полуостров 91
Сицилия, о. 66, 74, 146
Сицилийско кралство 146
Скамандър, р. в Мала Азия 144, 167
Скафида, креп. на брега на Мандренското езеро 150
Скития, провинция в диоцеза Тракия 238, 268
Скития, римска провинция 312, 333
Скопелос (дн. Ескиполос, Турция), крепепост в Източна Тракия 143
Скопие, гр. 8, 56, 57, 114, 140, 183
Скопска област 138
Скопска тема 141
Скрибенцион (Стенимахос, дн. Асеновград), крепост 81, 392
Скупион (вж. Стопонион), гр. 424
Скутаре, съвр. с., Пловдивско 317, 425
Скутари (Скутарион, ант. име Хризопол, дн. Юскюдар в Турция на Малоазийския бряг), креп. 109
Скутарион (Скутари, Юскюдар), креп. на северозапад от Адрианопол, при дн. с. Щит, Хасковско 50, 317
Скутарион (с. Скутаре, Пловдивска област), епископия към Филипополската митрополия 316, 317, 321, 403
Слатина, съвр. с., Ловешко 427
Сливен (среднов. Стилбнос), съвр. гр. 151,154, 315, 427
Сливница, съвр. гр. 422
Смирна (дн. Измир), гр. в Мала Азия на брега на Егейско море 147, 159, 161, 340
Смолян, съвр. гр. 430
Смоленска област 107, 108
Смоленските езера, хижа в Родопите 430
Смоленска тема 105, 106, 248, 263
Созопол (ант. име Аполония), гр. 150, 157, 245, 453
Солун, гр. 28–30, 32, 36–38, 42, 48, 56, 74, 75, 88, 91, 93, 113, 114, 117, 118, 125, 130, 132, 134, 135, 138, 140, 162, 175, 243, 260, 271, 312, 313, 333, 336, 450
Солунска област 30, 31, 33, 116
Солунско кралство 113, 132–138
Сопот, гр. 151
Состра (местността Троянхисар при с. Ломец, Троянско), римска пътна станция 427
Сотир (Сотирополис, дн. с. Сотир, Сливенско), крепост 150
София (Сердика, Средец), гр. 8, 169, 172, 258, 260, 264, 381, 419
Спасовица, връх над с. Голямо Белово 318
Средец (Сердика, София), гр. 8, 43, 52, 169, 339, 424, 445
Средецка област 34, 43, 68
Средна гора, планина 50, 151, 239, 319, 410
Средни Родопи, планина 264
Срем (Сирмиум), гр. 8, 445
Стара голяма България 31
Стара Загора (средн. Берое), съвр. гр. 18, 166, 189, 207, 239, 264, 314, 403, 426, 424
Стара планина (Балкана) 7, 8, 30–32, 34, 36, 41, 42, 43, 55, 56, 60, 61, 68, 72, 76, 92, 95, 96, 103, 113, 126, 139, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 156, 157, 168, 181, 182, 239, 250, 266–269, 272, 275, 279, 315, 317, 364, 409, 427, 431, 443, 444, 448
Старопланинска верига 402
Станемак (Стенимахос, дн. Асеновград), крепост 117, 119
Стенимахос (също и Станемак, дн. Асеновград), гр. 81, 100, 105, 120, 121, 124, 126, 127, 140–143, 148, 153, 159, 171, 177, 180, 183, 184, 226, 248, 254, 255, 263, 275, 318, 363, 375, 388, 392, 430
Стенимахос и Цепена, тема 180, 254, 255, 257, 322
Стерниц (Сердика, Средец, София), гр. 424
Стилбнос (дн. Сливен), гр. 150, 151, 160, 427
Стоб, крепост на р. Рила 140, 430
Стопонион (също Скупион), креп. в близост до гр. Ихтиман 424
Сторгозия, римска пътна станция, намирала се е в централната част на Плевен 427
Стралиц (Сердика, Средец, София), гр. 424
Странджа, планина 31, 36, 39,
Стрелци, съвр. с., Пловдивско 425
Стригониум (дн. Гран в Унгария), гр. 77
Стримон, област и тема (също Струмска област) 34, 42, 243, 406
Струма (Стримон), р. 30, 33, 61, 104, 162, 425, 449
Струмица, гр. 114
Стряма, р. 151, 425
Субрадице, римска пътна станция при с. Христо Даново, Пловдивска област 427, 428
Суки (вж. Капу дервент, проход „Св. Василий“, Траянови врата, Ихтимански проход, Българска клисура, Клисура, Тисуки) 19–21, 238, 239, 346, 423, 424
Сукидава, римска пътна станция на левия бряг на р. Дунав, дн. Челеи в Румъния срещу Ескус, при с. Гиген 428
Сурула (Циралум, Цурулум, Чорлу), гр. 425

Сухозем, съвр. с., Пловдивско 425
Съзлийка, р. 422
Сърбия 77, 133, 146, 157, 167,172, 395, 423
Сяр (Серес), гр. 52, 103, 118, 119, 121, 138, 140, 335, 338, 373, 450

Т

Тарподизум (дн. Ковчас, Северозападна Турция), римска пътна спирка 423
Таис, гр. в Армения 374, 413
Тарс, гр. в Армения 371, 373, 390
Таушан тепе, възвишение при гр. Ямбол 314, 427
Тасос, о. в Егейско море 244
Таурунум (Землин), гр., дн. Земун 422
Теодосиопол (Теодосиупол, дн. Ерзерум), гр. в Армения 272, 281, 375
Терми (Акве Калиде, дн. Бургаски минерални бани), гр. 125, 132
Термопили, проход в Тесалия в непосредствена близост до Егейското крайбрежие 24
Тесалия, обл. на Балканския полуостров 29, 30, 39, 113, 146, 208, 245
Тесалоники, тема 243
Тефрика, гр. в Армения 353, 368
Тибериада, гр. в Тракия 451, 457
Тивериадско езеро, известно още като Галилейско море, езеро в Палестина 76
Тилбъри, гр. в графство Есекс, Англия 448
Типсум, римска пътна станция на р. Еркене 423
Тир, гр. в Палестина 345
Тиса, р. в Унгария 24
Тисуки, Ихтиманска Средна гора, планински дял 423
Томи, главен град на провинция Скития, дн. Кюстенджа 27
Топир, гр. близо до устието на р. Места 27
Топлицос, крепост край Хасковските минерални бани 424
Тополница, р. 151
Тополница, община в тема Филипопол 263
Тополовград, гр. 318
Тополово в Северните Родопи, съвр. с. 318
Тракезион, виз. тема в югозападната част на Мала Азия 33, 40, 262
Тракийска низина 29, 72, 225, 239, 451
Тракия, географска област 13, 29, 30, 33, 37, 38, 40, 48, 49, 53, 61, 68, 75, 76, 88, 89–94, 100, 103, 104, 106, 108–114, 116, 118, 120, 123–127, 131, 133, 135, 137, 140, 141, 143, 144, 147–152, 158–160, 162–165, 168, 169, 172, 174, 176–178, 181, 182, 184, 190, 215, 238, 244, 245, 247, 252, 253, 255, 273, 275, 278, 313, 319, 321, 322, 336, 340, 367, 432, 448, 451
Тракия, диоцез в префектура Ориент 18, 19, 22, 238, 239, 345, 439
Тракия, епархия (църковна област) 313, 315, 316, 317, 320, 322, 324, 328, 340
Тракия преди завладяването ѝ през 45 г. от Рим 195, 196, 198, 305, 307, 309, 434, 435, 436, 440, 441, 442, 447, 449, 451, 452
Тракия, провинция в диоцеза Тракия 17–21, 23, 26–28, 46, 238–240, 268–271, 284, 286–288, 310, 319, 324, 325, 346, 348, 423, 424, 428, 427, 442, 444–446, 449, 450
Тракия, провинция в тема Тракия 32, 36, 39, 41, 42, 244, 272, 295, 319, 320, 349, 355, 356, 363, 368, 451
Тракия, римска провинция 12, 22, 192, 195, 197, 266–268, 288, 305, 308, 310–312, 343, 344, 350, 385, 397, 417, 421, 428, 435, 437, 438, 442, 444, 449, 451
Тракия, тема (Тракийска тема) 243, 244, 245, 262, 355, 356
Тракия и Македония, тема 244, 340
Тракия (назовавана и Европа с главен град Константинопол), провинция 244, 245
Тракия, тема с главен град Константинопол 244, 245
Трансмариска (дн. Тутракан), гр. 18
Трапезунд, гр. в Мала Азия на брега на Черно море 62, 109
Трапезундска империя 109, 322
Траянови врата, проход (вж. Суки, Капу дервент, проход „Св. Василий“, Василица, Ихтимански проход, Българска клисура, Клисура) 19, 79, 167, 172, 238, 239, 346, 423, 424
Траянопол, гр. в Югоизточна Тракия в близост до р. Марица, Гърция 120, 156, 245, 337, 338, 437
Тревненски проход 93, 103, 431
Триадица (Сердика, Средец, София), гр. 55, 114, 424
Триводици, съвр. с. 425
Троада, област и име на град в Северозападна Мала Азия, където се намирала древна Троя 144, 312, 325
Тропеум (Тропеум Траяни) римска крепост, дн. Адамклиси, Румъния, 18
Троян, съвр. гр. 427, 429
Троянски проход 427, 429
Труд, съвр. с., Пловдивско 202, 428
Тугугерум, римска пътна спирка, дн. с. Йоаким Груево 426
Тунджа, р. 49, 151, 158, 162, 314
Турес (дн. Пирот), гр. в Македония 422
Турция 232
Тъмръшка река 429
Търново, столица на Второто българско царство 75, 76, 92, 103, 104, 106, 115, 120–122, 124, 138, 145, 158, 168, 170, 178, 252, 256, 323, 339, 367, 395, 416, 431

Търновска България 160
Търновско царство 169

У

Улметум (дн. с. Пантилемонул, в Румъния), гр. 18
Улпия Тримонциум (Филипопол – Пловдив) 439, 452
Улпия Филипополис (Филипопол – Пловдив) 439, 452
Унгария (унгарско кралство) 64, 68, 69, 174, 182, 423
Ускудама (тракийското име на Адрианопол), гр. 439, 442, 455
Устра, креп. в Родопите 140

Ф

Фаруи (Стара Загора), гр. 424, 425
Филибе (името на Филипопол – Пловдив на турски език), гр. 165, 167, 448, 452
Филибубулис, вариант на името (Филипопол–Пловдив) 424, 425
Филипи (антично име Крениди) между Драма и Кавала, гр. 26, 33, 34, 49, 50, 75, 97, 140, 175, 194, 312, 318, 320, 325, 333, 338, 339, 368, 404, 407, 417, 430, 437, 445, 446, 449, 450, 452, 456
Филипов град, също Филиповград (Филипопол – Пловдив) 141, 170, 171, 395
Филипово (Каршиака), кв. на Пловдив 428
Филипопол, гр. passim
Филипопол, епархия (църковна област) 39, 74, 251, 252, 314, 321, 328, 333, 339
Филипопол, Берое, Мора и Ахридос, тема 180, 239, 253, 254
Филипопол, митрополия (Филипополска митрополия) 314–318, 320, 321, 322, 324, 325, 333, 334, 338, 339, 341, 371, 381, 406
Филипополска област (област Филипопол, Пловдивска област) 41, 44, 50, 51, 94, 143
Филипопол, стратегия 263
Филипополска тема (тема Филипопол) 44, 78, 246–251, 252, 263, 375, 388, 394
Филипополско дукство (дукство Филипопол) 12, 113, 114, 128, 136, 137, 139, 180, 181, 253, 300, 362
Финепопол (Филипопол – Пловдив) гр. 117, 119
Флавия Тримонциум (Филипопол – Пловдив), гр. 452
Флавия Филипополис (Филипопол – Пловдив), гр. 452
Фландрия, графство, дн. регион в Белгия 108
Фрайзинг, гр. в Германия 97
Франция 64, 65, 77
Фригия, виз. провинция в Мала Азия 21, 147, 251, 333

Х

Халива, област в Мала Азия 356
Халице (Стопонион, Скупион), римска пътна станция 424
Халкедон, гр. във Витиния, Мала Азия, дн. Къдъкьой 313, 325, 326, 389, 406
Хантея, крепост в Родопите 433
Хариопол (дн. Айребол, Турция), гр. 61, 120
Харманли, съвр. гр. 319, 402
Хасково, съвр. гр. 320, 402
Хасковски бани 320
Хафса (Малка Никея или Никица), гр. 33, 422
Хеброс (Хебър, Марица), р. 34, 395, 396, 436, 441, 454
Хелеспонт (Дарданели), проток 21, 91, 92, 162, 176
Хемимонт, провинция (епархия) в диоцеза Тракия 238, 239, 262, 439
Хемимонт, провинция (епархия) в тема Тракия 244, 340, 450
Хемус (Стара планина) 34, 56, 96, 104, 105, 267, 270
Хераклея (ант. име Перинтос, дн. Ерегли), гр. вж. Ираклия 24, 124, 181, 338, 340, 408, 423, 424
Хилице (Ихтиман), римска пътна станция 422, 424
Хиос, о. в Егейско море 389, 390
Хиперпиракион (Перперакион), крепост 160
Хисаря, съвр. гр. 313, 425, 451
Хлевене, съвр. с., Ловешко 427
Холандия 88
Хон, гр. във Фригия, Мала Азия 251
Хонау (в съвр. провинция Вюртемберг, Германия), графство 90
Хореум Марги (Кюприя в Сърбия), римска пътна станция 422
Хотово на северозапад от Мелник, крепост 140
Храбрино, съвр. с., Пловдивско 429
Храм, гр. на левия бряг на р. Дунав при устието на р. Нера 69
Хризопол (Скутари, дн. Юскудар, Турция), гр. 18, 55
Христо Даново, съвр. с., Пловдивско 427
Христопол (дн. Кавала), гр. 340, 450, 453
Хърватско 73

Ц

Царевец, цитаделата на столицата Търново 339
Цариград (Константинопол) 236, 379
Царски проход 424
Цезарея, гр. в Мала Азия 333
Централна Евбея, област 114
Централна Европа 163, 271
Централна Македония 114
Централна Мала Азия 352

Централна Тракия 39, 76, 126, 127
Цепена, крепост при с. Дорково в Родопите, дн. Чепино 131, 140, 141, 148, 153, 159, 254, 255, 430
Цибале (дн. Винковци в Словакия), гр. 18, 422, 423
Циле (дн. жп спирка Черна гора, Чирпанско), римска пътна станция 202, 422, 423, 425
Цимпе, крепост на Галиполския полуостров 162
Циралум (Цурулум, Чорлу), гр. 17, 422, 423, 424
Циркуиц (Църквица), местност в близост до прохода Траянови врата 79, 424
Цурмери, гр. в Армения 374, 390, 413

Ч

Челеи (Сукидава), съвр. с. в Румъния 428
Чепино (Цепена), крепост 159
Червен, с. в тема Филипопол 263
Черна гора, жп спирка 425
Чернозем, съвр. с., Пловдивско 428
Черномен (Чирмен, Чърмен), гр. в долината на р. Марица дн. с. Орменион, Гърция 163–167, 188, 424
Черно море 31, 69, 147, 151, 158, 238, 441, 442, 454
Черноморие 8
Черноморски бряг 34, 238
Черноморско крайбрежие 30, 32, 147, 312
Чирпан, съвр. гр. 399
Чорлу (ант. Циралум, също Цурулум), гр. 118, 124, 166

Ш

Шампан, графство във Франция 12, 108, 109, 118, 132
Швабия, дукство 80, 86
Шипченски проход 95, 170

Щ

Щипоне, име на крепост, отъждествявана със Стонпонион при Ихтиман 424
Щит, Хасковско (Скутарион, Юскюдар), с. 317

Ю

Югозападна Македония 313
Югозападни Родопи 30
Югоизточна Европа 163
Югоизточна Македония 39, 163
Югоизточна Тракия 34, 37, 38, 39, 76, 113, 125, 126, 135, 148, 156, 161, 367, 430
Южен Епир 39
Южна Албания 39
Южна България 364
Южна Добруджа 455
Южна Италия 58
Южна Тракия 38, 88, 113, 118, 128, 135, 140, 148, 161, 163
Южна Франция 447
Южни Родопи 190
Южно Черноморие 160
Юлия Тримонциум (Филипопол – Пловдив), гр. 452
Юлия Филипополис (Филипопол – Пловдив), гр. 452
Юртата, местност 428

Я

Ямбол (Диампол), гр. 150, 162, 189, 239, 314, 315, 318, 328
Ямболско (областта на гр. Ямбол) 34
Яново, местност в тема Филипопол 263
Ярѫм Бургас (Мелантиада), римска пътна станция 422
Яшлар, Кърджалийско (Перперек, Перпеперакион), с. 320

АЗБУЧЕН КАТАЛОГ III*

Хълмовете в Пловдив и техните наименования

Боз тепе (Марково тепе), несъществуващ хълм днес 193, 194

Бунарджика (Бунарджик тепе, Хълм на кладенеца, извора (Кринис), Хълм на Цар Освободител 193, 194, 196, 197, 206, 232, 306

Валели тепе (Каменно възвишение), несъществуващ хълм днес 193, 195

Джамбаз тепе (Хълм на акробатите) 193, 195, 197, 205, 209, 210, 212, 219, 221, 227, 228, 229, 379, 384–388, 411, 415–417, 437

Джендем тепе (Хълм на нимфите дриади) 193, 194, 196, 197, 200, 205, 206, 210, 228, 306, 309, 426

Небет тепе (Хълм на музите) 80, 168, 192, 193, 195, 199, 201, 204, 219–223, 226, 228, 229, 231, 232, 307, 379, 386, 398, 418, 434, 437

Сахат тепе (Камбана, Хълм на часовника, Саат тепе) 193, 194, 196, 205, 206, 221

Таксим тепе (Хълм на Евмолп, Водоразделителен хълм, Сарай тепе) 193, 195, 199, 205, 219, 220, 379, 384, 415, 437

Тримонциум (Трихълмие) цитаделата на Пловдив 8, 192–199, 201–208, 214, 219, 220–228, 236, 277, 282, 306, 358, 363, 364, 372, 338, 418, 423, 435, 437, 438, 443, 452, 454

Яса тепе, местност в околностите на Пловдив 193

Улици, булеварди, площади

Витоша, ул. 204

Възраждане, площад 218

Гладстон, ул. 217, 218

Граф Игнатиев, ул. 197

Джумая, площад 206, 221

Д-р Ст. Чомаков, ул. 228

Зора, ул. 204, 234

Иван Вазов, бул. 196

Капитан Райчо, ул. 197, 234

Княгиня Мария Луиза, бул. 208, 209, 212, 218, 219, 424

Княз Александър I Батенберг, ул. 236

Княз Церетелев, ул. 204, 228, 234

Константин Моравенов, ул. 204

Константин Стоилов, ул. 204, 221

Кочо Цветаров, ул. 197

Мали Богдан, ул. 196

Митрополит Панарет, ул. 205, 218, 221

Патриарх Евтимий, ул. 205, 221, 236

Петър Парчевич, ул. 218

Пълдин, ул. 204

Рилски монах, ул. 204, 205

Руски, бул. 196

Св. Неделя, площад 236

Стоян Чалъков, ул. 217

Стръмна, ул. 204, 221

Съборна, ул. 201, 204, 205, 208, 216, 217, 221, 222

Тодор Самодумов, ул. 217

Хан Аспарух, ул. 197

Христо Ботев, бул. 206

Цанко Лавренов, ул. 221

Цар Борис III Обединител, бул. 208, 212, 219, 221, 234

Цар Ивайло, ул. 204, 205, 222

Цар Иван Шишман, площад 201, 221, 222

Централен площад 196, 197, 234

4-ти януари, ул. 222

По-важни късноантични и средновековни паметници

Акведукти 197, 200, 205–207

Водохранилища и кладенци 228–230

Епископска базилика 208, 209, 213

Източна порта 201–203

---

* В **Азбучен каталог III** са включени топоси в съвременния Пловдив, свързани с по-важните исторически обекти и паметници от епохата IV–XIV в.

Крепостни стени 193, 195, 196, 199, 201, 203–205, 214, 219, 220–227, 232–234, 236
Малката базилика 26, 27
Некрополи 196, 197, 208
Обект „Археологически музей“ 205, 213
Подлез „Археологически“ 219
Раннохристиянски базилики 210, 211
Резиденция 211, 213
Сграда „Ейрене“ 211, 212, 213
Сграда „Нарцис“ 212, 213
Сграда със сводести конструкции 218
Синагога 209, 210
Театър 196, 199
Терми 198, 212
Улична мрежа 196, 197, 201–203, 233
Форум 197, 198, 202, 203, 217–219, 233
Хисар капия 204, 221, 222, 226, 227, 236, 386
Южна порта 202

Храмове в Старинен Пловдив и равнинната част около Трихълмието

Джумая джамия (Улу джамия, т.е. главна) 415, 418, 419
Имарет джамия в Пловдив 418
„Константин“, филип. християнски храм 379, 386, 415
„Св. Архангел Михаил“, християнски храм 379, 388, 415
„Св. Богородица“, християнски храм 210, 277, 296, 379, 381, 383, 384, 387, 388, 415
„Св. Богородица“, манастир 383, 388
„Св. Богородица Животоприемен източник“ христ. храм 386, 416
„Св. Георги“, християнски храм 72, 277, 296, 372, 378–381, 387, 415
„Св. Димитър“, християнски храм 379, 388, 418
„Св. Лудвик“, съвр. католически храм 209, 364
„Св. Марина“, митрополитски християнски храм (съществува и днес) 212, 379, 387, 415
„Св. Неделя“, съвр. християнски храм 221
„Св. Никола“, християнски храм (съществува и днес) 379, 388
„Св. Павел“, християнски храм 227, 384
„Св. Петка“, съвр. християнски храм 209, 364
„Св. Петка“ (малка или стара), съвр. християнски храм 210, 384, 385, 386, 388, 415–417
„Св. св. Константин и Елена“, съвр. християнски храм 204, 210, 221, 222, 386, 387, 415
„Св. Спас“ (Иисус Христос), християнски храм 379, 388, 415
„Сурп Кеворк“, съвр. арменски християнски храм 372, 379, 380, 381, 387
„Успение на Св. Богородица“, съвр. катедрален храм на Пловдив 383, 384, 416, 418, 419

Други сгради и обекти

Астория, хотел 198
България, хотел 198
Балкан, кино (бивше) 198, 221
Градска градина (централна) 196
Йоаким Груев, училище 198
Каменица, бирена фабрика 196
Каршиака (Филипово), квартал 428
Коматево, квартал 205, 206, 210
Партиен дом (бивш) 197, 196
Пълдин, ресторант и комплекс 221, 234
Първа градска поликлиника 197
Сграда на МВР – Пловдив 197
Тримонциум, хотел 196, 197, 219
Тримонциум, подлез 202
Централна поща 196, 415
Централни гробища 196

PLOVDIV IN THE MIDDLE AGES (4TH-14TH CENTURIES)

(Summary)

This research traces the history of Plovdiv throughout 11 centuries – from the 4th to the 14th century and the first decades of the 15th century. The information about the history of the city after it fell under Turkish rule until the conquering of the Byzantine Empire by the OttomanTurks (1453) is scarce, therefore the account of the period is quite brief. The chronological frame (4th-14th c.) corresponds to the early medieval and medieval epoch of the development of Western Europe and the European Southeast. The history of the city is explored without taking into account the Ottoman Middle Ages.

Plovdiv has existed as a municipal center since 342 B.C. The Macedonian King Philip II son of Amyntas, Alexander of Macedonia's father, founded a stronghold on the site of the Thracian settlement on Trimontium. It became the citadel of the city, named Philippopolis after its founder – King Philip. In Antiquity and especially in the late Roman epoch, Philippopolis[1] was one of the most opulent metropolises in Northern Thrace – a well-fortified citadel, with excellent orthogonal street network, street water-supply system, aqueduct water-supply, sewerage, a magnificent Forum, huge cult temples, imposing civil buildings and private residences. Philippopolis remained within the boundaries of the Eastern Roman Empire after the split of the Roman Empire into Western and Eastern in 395, at the time of Theodosius I.

The content of the current research has the following structure: *Introduction, Section One:* Plovdiv in the political life of the European South-East and *Section Two:* Plovdiv and its citizens.

Section One comprises three chapters: *Chapter One: Philippopolis (Plovdiv) from the 4th until the beginning of the 11th century* with the following paragraphs: 1. Philippopolis in the new empire of Byzantium and the blows of the barbarians (from the beginning of the 4th until the end of the 7th century), and 2. The city from the beginning of the 8th until the beginning of the 11th century; *Chapter Two: Plovdiv from the 1040s until the end of the 12th century* with the following paragraphs: 1. Invasions of Pechenegs, Normans and Cumans into the Balkan Peninsula and their impact on the fate of Plovdiv from the 1040s until the end of the 11th century; 2. The First and the Second

[1] I use the name Philippopolis in the current research many times and almost entirely in the part with the account of the events until the 10th c. inclusive. In Bulgarian apocryphal annals, which are dated from the 11th c., the name *Pluvdiv*, corresponding to the contemporary name of *Plovdiv*, appears for the first time in a written source. After the 11th century onward I use the name *Plovdiv*. Nevertheless, in places where the name *Philippopolis* occurs in the sources, this being almost everywhere, I use *Philippopolis* alongside *Plovdiv* in the quotations and the commentary.

Crusades and the city of Plovdiv from the end of the 11th century until the 1180s; 3. Plovdiv in 1185-1192. The knights of the Third Crusade in Plovdiv; *Chapter Three: Plovdiv in the 13th-14th centuries* with the following paragraphs: 1. The city under the rule successively of Ivanko, Tsar Kaloyan (Ioannitsa) and the knight Renier of Trit (1197-1207); 2. Who was the ruler of Plovdiv in the period 1208–1230?; 3. Plovdiv in the period 1230-1263; The fate of Plovdiv from 1263 until the middle of the 15th century.

Section Two includes five chapters: *Chapter One: Topography of Plovdiv (Philippopolis) in the Middle Ages (4th-14th centuries)* with the following paragraphs: 1. Configuration of the city and its development until the 4th century; 2. The countenance of Philippopolis in the 4th-6th centuries; 3. Topography of the city from the 7th until the 14th century; *Chapter Two: The City in the Administrative System of the Byzantine Empire and Bulgaria*; *Chapter Three: Ethnic Structure of the Population and Demographic Changes in Plovdiv (Philippopolis) (4th-14th centuries); Chapter Four: Social Structure of Plovdiv's (Philippopolis) Population in the 4th-14th centuries.*; *Chapter Five: Religion and Church* with the following paragraphs: 1. A Brief review of he pagan Cults in Philippopolis in the 3rd-4th centuries.; 2. The city in the church administration of the Byzantine Empire and the Medieval Bulgarian State; 3. Bishops and Metropolitans of Plovdiv (Phlippopolis) in the 4th-14th centuries; 4. Orthodox Christianity and heresies in Plovdiv (Philippopolis) in the 4th-14th centuries; 5. Christian temples in Plovdiv in the Middle Ages; *Chapter Six: Roads Passing through Plovdiv (Philippopolis) – 4th-14th c. Appendix: The Names of Plovdiv over the Centuries* with the following paragraphs: 1. The names of the city in sources from Antiquity and the Middle Ages; 2. Forms of the name Philippopolis in West-European written sources and in sources of Eastern origin in the Middle Ages; 3. Inaccuracies in the naming and identification of the ancient and medieval city of Philippopolis (Plovdiv); *Bibliography*: Sources and References.

The Introduction provides an explanation of a number of fundamental aspects in the way the topic was approached. The 4th century is accepted as the beginning of the research, since this is the time to which most specialists on Byzantine and Medieval studies ascribe the birth of the new empire of Byzantium. Substantial changes were going on during that century, and the transition from Antiquity to the Middle Ages was being prepared. This transition was a continuous and difficult process. It is necessary to view the development of Plovdiv in the 4th century, as well as in the following 5th-6th centuries in order to explain the history of Byzantium and of the city itself in the following centuries. An important argument to begin with the 4th century is the adoption of Christianity as an official state religion in the Late Roman Empire. This act brought about substantial changes in the political, social and spiritual spheres.

In the period from the fourth to the fourteenth century Plovdiv was predominantly Byzantine city as regards its political and ethnic belonging; within a brief period of time it fell under the reign of the Bulgarian ruler; in the first half of the 13th century and the second half of the 14th century it was a part of the territory of medieval Bulgaria. For about eight months it was under the power of the French knights from The Fourth Crusade as Dukedom Philippopolis (November 1204-June 1205). Plovdiv was seized by the Turks in the 1370s when the political power in the city was in the hands of the Bulgarian ruler.

The city is situated in Northern Thrace on the road artery *Via militaris,* which connected Europe with Asia Minor. Plovdiv had a very important political, strategic, economic and agrarian significance in the European South-East in the Middle Ages. It was one of

the three most beautiful cities in the Empire of Constantinople according to the marshal of Champagne and Romania, the Frenchman Villehardouin. Many nationalities were represented in medieval Plovdiv – a variegated kaleidoscope of ethnicities characteristic of the larger cities of the Empire. The predominant nationality was the Greek one, followed by the Armenian and the Bulgarian ones. The latter was unequivocally present and was progressively increasing in number after the 11th century. Many of the representatives of the different ethnicities adopted the Greek language and developed Byzantine consciousness. Thus their original ethnic belonging was deprived of meaning. This is the reason why the issue of the ethnic character of the city in the Middle Ages has to be viewed with maximum impartiality and accurate judgment of historical data.

Much research has been done on separate problems connected with the history of Plovdiv in the Middle Ages. As many as possible studies have been included and discussed in the corresponding sections of the book. The *Introduction* considers only two works from Greek historiography, dedicated to the Medieval Plovdiv: the works of K. M. Apostolidis and of T. Vlachos. They were competently written and are of undeniable scientific merit, especially K. M. Apostolides's monograph. In T. Vlachos's book a special emphasis is placed on the Byzantine and afterwards on the Greek ethnic character of the city. No attention is devoted to the presence of Bulgarian population in it, regardless of the fact that the sources give an unequivocal testimony to this. Nevertheless, these works are quoted many times, since their factological value is appreciated.

The history of the city from the beginning of the 4th until the beginning of the 14th century is viewed in *Chapter One* of *Section One*. All changes that had taken place in the preceding 4th century and that were to happen in the following one or two centuries affected the big Thracian city of Philippopolis. They determined the political, social and spiritual development of the empire in the West. During the crucial war for supremacy between the two Augusts – Licinnius and Constantine in the second decade of the 4th century Philippopolis was an important strategic centre for the two warring camps. The future emperor-to-be Constantine the Great (324-337) frequently stayed in the city. In 361 Emperor Julian (361-363) passed through Philippopolis on his way to Constantinople. At the time of the insurrection of Procopius in 365 Philippopolis was the main centre of that powerful movement in Thrace. In the sources concerning the 4th century Philippopolis was presented as a big and famous Thracian city.

Philippopolis had to suffer its first great destruction in the early Byzantine era in 442 by the horde of the Huns led by Attila. The city and its vicinities were affected by the devastating raids of the Goths in the second half of the 5th century. A great Visigoth incursion followed in 487 with Theodoric the Great (of the royal Amali family) in the lead, which hit the outskirts of the city.

Emperor Justinian I (527-565) carried out substantial fortification work on the Philippopolis stronghold. The construction work was a part of an ambitious programme to fortify the Thracian cities. In connection with the assaults of the Slavs on the Balkan Peninsula from the middle of the 6th and in the 7th century the conclusion was made that the Slavs didn't have as their aim to lay a siege on Philippopolis to capture it. The central diagonal road and the towns on its sides, including Philippopolis, were watchfully guarded by Byzantium. The empire maintained a powerful garrison in Philippopolis, as well as in the other towns in Thrace. Despite the serious difficulties in Asia Minor, the empire secured their safety. In 587 Philippopolis had to suffer a heavy and prolonged siege by the Avars. Its defenders showed great courage and would not allow its seizure.

There is no record of Philippopolis in the sources in connection with political events in the period from the 7th until the middle of the 8th century. The city remained aside from the great changes and stir to the north of the Balkan Mountains (Stara Planina) and in southwest direction in the district of Thessaloniki. As a central, i.e. inner city in Western Thrace, Philippopolis and its adjoining vicinities were striking a balance between the two "hot zones" of the peninsula – the northeastern and the southwestern. However, its significance as an important strategic and economic center on *Via militaris* was secured in this period as well.

The appearance of the Bulgarian State in the 680s led to a new administrative configuration of the Byzantine territories in Moesia and Thrace. In the beginning of the 8th century (705) when Bulgaria received the district of Zagora, Philippopolis turned out to be in proximity to the northern neighbour of Byzantium – Bulgaria. Later it would become a target of the military campaigns of the Bulgarian Khan Krum in 812. For the first time Philippopolis was included in the boundaries of the Bulgarian State for a brief period at the time of Khan Malamir in 836. During the war between Bulgaria and Byzantium in 864 the city was once again in the territories of the Empire. The unequivocal presence of Tsar Simeon (894-927) throughout Thrace and Macedonia until 927 shows that Philippopolis acknowledged his suzerainty. At the time of Tsar Petar (927-970) Bulgaria and Byzantium signed a peace treaty which secured relative stability in Northern Thrace. It is not certain, however, whether Philippopolis remained within the boundaries of the Bulgarian State. It was most probably excluded from them. The Empire insisted on possessing the forts and towns along the Central Diagonal Road on the Peninsula, and Philippopolis was one of the most important centers among them. Nevertheless, the southwestern territories, i.e. Macedonia, remained within Bulgaria at the time of Tsar Petar. In 970 the city was Byzantine and as such it suffered a great defeat by Knjaz Svyatoslav. Philippopolis and its citizens fell victim to the extreme atrocity of the Knjaz of Kiev. For a certain period of time from 970 until the spring of 971 the city was held by the Bulgarians and then it passed under Byzantine rule again. In the first decade of the 11th century Philippopolis was repeatedly used as an important strategic fortress and an outgouing headquarters for the Byzantine campaigns with the aim to subdue the Bulgarian State.

Chapter Two covers the period from the second half of the 11th century until the end of the 12th century. Important events at that time in Philippopolis were the rebellion of the Paulician Leka – 1078, the punishment of the squads of the Paulicians from Philippopolis who had fled from the siege of Durazzo (Dyrrachium) in 1081; the insurrection of Traulos the Paulician in 1084 against emperor Alexius I Comnenus; the large-scale expeditions in 1096, 1147 and 1189 of the First, the Second and the Third Crusades. These are important events that define the political character of Philippopolis as a city with an especially prominent position in the empire. There was a powerful Paulician Commune in the city, which successfully defied the central Byzantine authorities.

The pilgrimage of the poor, which was a part of the First Crusade, marched through Plovdiv with Pierre of Amiens in the lead. The residents of the city assisted the pilgrims with generous gifts. The presence of the crusaders of the Second Crusade in Plovdiv is also well documented. The existence of a Latin settlement outside the city walls was mentioned for the first time in the composition of the French chronicler Odo of Deuil from the Second Crusade.

The period from the 1080s until the 1180s coincides with the rule of the distinguished Comnenus dynasty, Alexius I (1081-1118) and Manuel I (1124-1180) being among the

most renowned of its emperors. At the time of emperor Manuel I Comnenus Byzantium reached its great economic efflorescence and international prestige. These were remarkable years for the city of Plovdiv as well. The sources mention it on many occasions as an important strategic center with a strong garrison. It provided all conditions necessary for organizing and maintaining the powerful and numerous troops of the emperor. This was the reason why the city was an outgoing base for a good many military campaigns. It was also the place of negotiations with the partners of Byzantium in its foreign affairs.

The Third Crusade from the end of the 1180s was an event of the direst consequences for Plovdiv. Those who took part in it – the German knights, led by emperor Frederick I Hohenstaufen, stayed in the city for almost five months (from August 1189 until December 1190). The city suffered severe extensive damage. It was plundered and turned into a military camp for the crusaders. The city was deserted by the majority of its residents, but the presence of the Armenians and the Bulgarians was an important fact which served as the basis for many interesting conclusions in this study. The sources clearly reveal the strong will of the German emperor to conquer the Byzantine territories in Thrace. The big and well-developed city of Plovdiv was a major target for the crusaders. Frederick I was impressed by the treasures of Plovdiv as an important Byzantine fortress, and from there he sent a letter to his son with guidelines for any kind of help with the aim to seize Constantinople. Due to the unavailability of the fleet that plan wasn't carried out. In all chronicles for the first three crusades Plovdiv was presented as a rich, well-fortified city with abundant food supplies, excellent position and fertile surrounding country.

Chapter Three covers nearly two centuries of the history of Plovdiv (13th-14th centuries). Its role and significance were outlined against the background of the dynamic political relations in the region. In that period there the interests of Bulgaria, Byzantium, the Latin Empire, the Nicaean and the Epirus states were intertwined. Not infrequently Plovdiv played the role of a strategic fort of paramount importance to which all powers aspired driven by their own interests in the important geographical region of Northern Thrace.

At the close of the 12th century the big fortress of Plovdiv was entrusted to the Bulgarian nobleman Ivanko. As he was directly involved in the assassination of Tsar John I Assen (1186-1196) he fled to Byzantium and was appointed governor of the city by emperor Alexius III (1195-1203). Shortly after, however, he showed his aspirations for autonomous rule there. The tsar of Bulgaria – Kaloyan (Ioannitsa) (1194-1207) also had serious aspirations for Plovdiv. The joint actions of both of them lasted to the point in time when Kaloyan found out about the intentions of his compatriot to secede from Byzantium and to become an independent ruler. Ivanko didn't succeed in achieving his aims and the city remained within the boundaries of Byzantium.

The foreign policy of Bulgaria at the time of Tsar Kaloyan showed a keen interest in the strategically important city of Plovdiv and its region. Kaloyan seized the city in 1203, which was confirmed by the refusal to let in it the two former emperors Alexius III and Alexius V in the spring of 1204. On April 13, 1204 the knights of the Fourth Crusade established the Latin Constantinople Empire with the capital of Byzantium as its centre, conquered by the French and Lombard noblemen and the Venetians. Plovdiv was proclaimed dukedom by the barons of the empire with the knight Renier of Trit as its governor. The French nobleman arrived in the city with 120 knights in November 1204. After hostilities between the knights and the Bulgarian garrison, Renier of Trit defeated the resistance

and entered the citadel of Plovdiv as the duke of the city. Tsar Kaloyan was busy signing the union in Turnovo on November 8, 1204 which prevented him from reacting quickly and from putting up a stiff resistance against the Latins at Plovdiv. Kaloyan's great victory at the walls of Adrianople in April 1205 forced the Latin knights in Plovdiv to withdraw to Stenimahos. On returning from Serres the Paulicians of Plovdiv, among whom there were Bulgarians, called on Kaloyan for help. Bulgarian rule was established in Plovdiv once again. Events were developing dynamically, and owing to Tsar Kaloyan's temporary absence from Thrace, the Byzantine aristocracy managed to gain the upper hand in the city. The nobleman Alexius Aspietes was proclaimed governor of the city. A punitive campaign against Plovdiv led by the Bulgarian Tsar ensued. The walls of the fortress were demolished and a great number of the citizens were massacred. On the basis of these well-known events of Plovdiv's political history the conclusion can be drawn that Kaloyan seized the city twice. After the first seisure Alexius Aspietes was appointed its governor by the Byzantine aristocracy which raised him to the power of a king.

Who was the ruler of the city in 1208 is an especially interesting issue in the political history of Plovdiv from the first half of the 13th century. An important event happened in its vicinities – the battle on August 1, 1208 between the armies of the Bulgarian Tsar Boril (1207-1218) and the Latin emperor Henry (1206-1216). The Chronicle of Henry of Valenciennes allows for the conclusion that the city did not fall under Latin rule. After emperor Henry's victory against Tsar Boril at Plovdiv the lands of Alexius Slav in the Rhodope Mountains, who became vassal of the emperor, were annexed to the Latin Empire. Plovdiv was not included in this territory and remained within the boundaries of the Bulgarian state. Three documents from 1219, 1228 and 1229 referring to the affairs of the Latin Empire of Constantinople, contain the name "Dukedom of Philippopolis" to which the French and Lombard barons laid claims without even having ruled it. During the period 1208-1230 the Bulgarian state was the only political power to rule over Northern Thrace. Therefore we can assume with certainty that Plovdiv was within the boundaries of Bulgaria in that period. After the great victory of Tsar John II Assen (1218-1241) over the ruler of Epiros Theodore Comnenus on April 9, 1230 at Klokotnitsa, Plovdiv continued to be under the power of the Bulgarian Tsar.

There are sources for the period 1230-1263 as well which unequivocally testify to the fact that the city had been seized neither by the Nicaean emperors John Vatatzes (1222-1254) and Theodore II Lascaris (1254-1258), nor by the ruler of Epirus – Theodore Comnenus, or by the Latin Empire. In 1263 emperor Michael VIII Palaeologus restored Byzantium with Constantinople as its center. He undertook another campaign in Bulgarian territories and conquered all lands to the south of the Balkan Mountains. The two forts – Stenimahos and Philippopolis were also definitely recorded as having been captured by the Byzantines in the same year.

In the 14th century the political relations between Bulgaria and Byzantium became complicated. As a result of the conflicts, Plovdiv was alternately occupied either by the one or the other state. For the first time this happened in 1322 when the Bulgarian Tsar Georgy II Terter (1322–1323) seized the city. The foreign policy of the two Bulgarian rulers Theodore Svyatoslav (1300–1322) and his son Georgy II Terter showed that the major tendencies in the policy of the Assenes were renewed. One of these was the annexation of territories to Bulgaria, which were populated with compact masses of Bulgarians. The Sub-Balkan region was that kind of concrete aim. A part of this political programme was to seize Plovdiv as well where there had been significant Bulgarian

presence as early as the 12th century and the first half of the 13th century. In 1323, however, the city was returned within the boundaries of Byzantium by emperor Andronicus III (1328-1341). Plovdiv was well protected by a powerful garrison of Alans and Moesians, with John the Russian in the lead as commander-in-chief. The four months' siege couldn't defeat its defenders. That is why the irresponsibility and the lack of insight that led to the city's conquering are bewildering. Cantacusenus' version of the fall of Philippopolis in 1323 is most probably inaccurate. The truth is probably different because after the unjustified behaviour of the leader of the garrison – John the Russian, he retained his high position in the court of the Bulgarian ruler.

Once again in the 14th century the city changed its suzerain. This happened in 1344 when Empress Anna of Savoy surrendered it together with eight other forts to the Bulgarian Tsar Ivan Alexander (1331-1371) because the empire was not able to control them. The aim was for Byzantium to receive military support against John Cantacusenus and the Seljuk Turks. The sources for the following decades show, even though indirectly, that Plovdiv fell under Turkish power in the 1370s as a city within the boundaries of Bulgaria.

The Turkish chronicles do not offer acceptable chronology for the conquering of Plovdiv because they suggest much earlier dating. The Byzantine chronicles are more reliable in that respect. The fall of Plovdiv is connected with the conquering of Adrianopolis, which happened in 1369. However, there is reason to accept a later date, namely after the battle at Chernomen, i.e. after 1371. Many opinions are presented, and Beldiceanu-Steinherr's standpoint, who accepts that Adrianopolis was conquered initially by the non-Ottoman Turks and later, after 1371, by those of Sultan Murad I, is supported. The research suggests 1370 as the year of the first conquering of Plovdiv by the non-Ottoman Turks, and the year 1376/7 is suggested as the time of its seizure by the Turks of Murad I with the march of Lala Shahin.

Some aspects Plovdiv's history in the first decades of the 15th century are treated in this chapter. At the time of the civil war, which Sultan Bayezid's sons waged against each other in 1409-1410 in Thrace, Plovdiv suffered considerable damage. In the 1440s and 1450s Plovdiv, because of its important strategic significance, was used as a military center for the organization of the invading expeditions of the Ottoman rulers Murad II and Mehmed II the Conqueror in the western territories of the Balkan Peninsula.

In *Section Two* an attempt was made in accordance with the data from the sources to make a comprehensive presentation of all aspects of life in medieval Plovdiv, connected with its topographical development, civil and church administration, ethnic composition and social structure, religion and church, and the roads passing through Plovdiv.

Chapter One of *Section Two* views the topographic development of Philippopolis in the Middle Ages. The more significant research works by generations of archaeologists who have conducted competent and comprehensive studies of the architectural landmarks from the Roman, Early Byzantine and Medieval eras of Plovdiv have been selected among the multiple publications on the archaeological map of Plovdiv. This overview was made with the aim to draw a whole picture of Philippopolis in the period of our consideration, as a city which has been full of life for more than two thousand years.

As early as its founding in the 4th century B.C., the city has been situated on the most important site of Plovdiv's topography – Trimontium. First, a brief overview of the development of Philippopolis in Roman times (1st-3rd centuries) is made: the fortified citadel (3rd century B.C.-1st century A.D.), the second wall of the fortress, built by emperor Marcus Aurelius in 173, the position of the ancient necropolises which outline the

city in the valley, the Roman orthogonal street network, the Forum, the amphitheatre, the stadium, the treasury, the large public buildings and private residences. The majority of them were built in the 2nd century A.D. and were consequently reconstructed, refurbished, and maintained.

The emphasis when viewing the countenance of Philippopolis in the 4th-6th centuries is placed on the fortification wall which was built in the 4th century and ran along the line of the wall from the 2nd century, though enclosing considerably less space. Construction work on a large scale was carried out especially on the city gates. The most remarkable work of that time was the architectural group on the East Gate. The Forum complex as the major center of Pilippopolis was also subject to reconstruction and existed until the middle of the 5th century. After that Philippopolis developed within the enclosure of a newly-built fortification wall which significantly diminished the area of the city in the plain. In the 6th century the city was subject to extensive fortifying construction work which had a fundamental significance for its development. The fortified wall on Trimontium from the 6th century is clearly outlined. Undisputedly some of the most imposing constructions throughout Antiquity and especially in the Early Byzantine era in Philippopolis are the aqueducts which date from the 5th-6th centuries. The following important landmarks belong to the urban development of Philippopolis in the 6th-7th centuries: the Bishop's Basilica, three cult buildings near the basilica, the Synagogue, the basilica on Dzhendem Tepe Hill, the Residence, the *EIPHNH* and *Narcissus* buildings.

The topography of Philippopolis of the 7th-14th centuries reveals a number of peculiarities among which is the absence of archaeological layer from the 7th-10th centuries. Notwithstanding the blows it had suffered the previous centuries – especially in the 5th and 10th centuries (the devastation by the Huns and the pogrom of Svyatoslav), the city continued to exist. In the following centuries – the 7th, the 8th and the 9th the material culture retained its character from the 5th-6th centuries. There was certain economic decline – no new construction work was undertaken, and the fortifying system of the 5th-6th centuries was used. After the 7th century the fortified area of the city beyond the hills was very restricted. One wall encompassed both the citadel and the plain areas. The city in the plain spread considerably beyond the wall enclosing small sections of the city at the feet of the hills. There are sections in the wall of Trimontium which are characteristic of the fortifying construction methods in the 12th-14th centuries. A typical construction phenomenon in the 11th-12th centuries, which is most clearly visible in the plain area of the city, are the smaller-size rooms and the rickety buildings held together by earthen mortar. No layers with architectural remnants from the period 13th-14th centuries have been found there. As a whole the construction work in the Middle Ages broke away from the city plan of Antiquity and the Early Byzantine era.

The information in the written sources about the fortification wall of medieval Philippopolis is reviewed for the topographic description of the city in the period of the 7th-14th centuries. This chapter addresses the issue of water supply in medieval Philippopolis.

The presence of the city alternately in the administrative systems of the Byzantine Empire and Bulgaria is considered in *Chapter Two* of *Section Two*. By the beginning of the 4th century Philippopolis already belonged to the Province of Thrace which was in the diocese of Thrace – a part of the prefecture of the Orient in the Eastern part of the Roman Empire. The administrative governance of the city in the period 4th-7th centuries is viewed along with all well-known institutions and offices common for the whole empire.

Some of them are connected with the heritage from the Roman municipal system, and the newly introduced offices are accounted for as well. Later on the emperor would appoint his own administration. The important position and the growing role of the bishop's institution and its prerogatives, which comparatively quickly extended over all aspects of the city's life, are also mentioned. In the 7th century a new administrative organization was established – the *theme* system. Philippopolis belonged to the Thracian province within the boundaries of the Thracian theme and it was most probably the main city of the Thracian theme. The vast Macedonian theme was formed in the beginning of the 9th century and Philippopolis belonged to it as well, according to many sources.

The written sources from the beginning of the 11th century recorded the formation of the theme of Philippopolis within the territory of the vast theme of Macedonia. The names Philippopolis District, Philippopolis Eparchy and Philippopolis Province appeared at the end of the 12th century besides Theme of Philippopolis. The status of the city within the borders of the Bulgarian state from 1203 (excluding a brief period of eight months when Dukedom Philippopolis appeared) to 1263 is treated, during which time it was probably a district centre with the administrative name *chora*. In the second half of the 14th century, when it was included in the territory of the Bulgarian state in accordance with an agreement, the city became the center of a *chora* once again.

The same chapter presents in a chronological sequence the governors of medieval Plovdiv, the *strategoi*, and other offices for which there is data in sphragistic and written sources. Some of these officials are presented in person. Some sources contain only the offices without the names of the persons who were their titulars. Extraordinary persons were connected with the important administrative centre of Philippopolis in the period in question: emperors, empresses, members of the emperor's family, representatives of the supreme military and administrative power of the empire, clerics and intellectuals. There is information about ordinary officials holding inferior offices. The information in the written sources and the seals found in Plovdiv and its region testifies to the existence of these persons.

The ethnic structure of Philippopolis and the demographic changes in it in the 4th-14th centuries are treated in *Chapter Three* of *Section Two*. The city had one of the most diverse ethnic structures on the Balkan Peninsula in the Middle Ages. The ethnic pattern there in the early period – 4th-6th centuries shows relative stability of the Thracian tribal component, the presence of Asian settlers, Hellenised population and little penetration of barbarians, though no evidence has been found in the sources to confirm the presence of the latter. However, there were most probably representatives of barbarian tribes. The process of Hellenisation in Thrace, and in Philippopolis respectively, was facilitated because it had begun as early as the Roman era.

In the 6th and 7th centuries the Slavic presence was almost ubiquitous in the territories of the Balkan Peninsula. However, there is no evidence testifying to their infiltration in Philippopolis. The Slavs seem to have intentionally avoided attacking the city. Slavs settled and stayed for shorter or longer periods of time in its outskirts, although there is no record whether this was the case in the city itself. Nevertheless, a number of them had cartainly penetrated in it and settled permanently there. My conjecture is that these were isolated cases.

A numerous Jewish community lived in the Medieval era in Philippopolis. The discovery of the Jewish synagogue is an unequivocal proof of this. It survived until the 6th century. Jews must have lived in the city after the destruction of the synagogue, although there is no record of their presence in the sources.

With the emergence of the Bulgarian state in the 680s and more precisely after the beginning of the 8th century when the district of Zagora to the south of the Balkan Mountains was included in its territory, a process of irregular penetration of Bulgarians into Northern Thrace began. Bulgarians penetrated into the district and most probably in Philippopolis at the time of Khan Krum's military campaigns. The Bulgarian ruler started to relocate the local population of Plovdiv and its vicinities, and this policy was adopted by Tsar Simeon and by the rulers of the Second Bulgarian Kingdom. This altered the ethnic pattern in Northern Thrace significantly. The first certain presence of Bulgarians in Philippopolis can be dated from the 830s at the time of the first annexation of the city to the Bulgarian state by Khan Malamir, which lasted only for a brief period. In the first quarter of the 10th century Tsar Simeon had an indisputable political superiority in Thrace and Macedonia. No record of him conquering the city is known, however, the infiltration of Bulgarians into Philippopolis undoubtedly increased at that time.

After the final fall of the First Bulgarian Kingdom under Byzantine rule in 1018, the Bulgarians became Byzantine subjects. Conditions for internal migration emerged, though not of large masses of people. Single settlers or groups of population from the devastated northern territories of Moesia moved into the Thracian lands of abundance. The undoubtedly higher level of development of economic life: crafts, trade and market business in the big city of Philippopolis, as well as in the other towns of Thrace, attracted the residents of the devastated towns in the subdued Bulgarian State. In the period 11th-12th centuries and mostly in the second half of the 12th century, the presence of Bulgarians south of the Balkan Mountains, and especially in Philippopolis, was becoming more apparent.

In the 8th century, along with the relocation of huge masses of Monophisites from Asia Minor and of Paulicians, Syrians and Armenians settled in Philippopolis. Their number continued to grow over the following centuries. The sources about the confessional pattern in the city in the Medieval era clearly testify to the presence of the large Armenian community which had its own church and ethnically compact congregation. Representatives of another ethnic group, the Pechenegs, also penetrated into Philippopolis in the 11th and 12th centuries. There is first-hand information about them in connection with the riot of Lekas and Travlos's movement. Cumans infiltrated into the city as well in the 11th and 12th centuries.

The fact that there were Western-European settlers in the city, who resided in a special quarter outside the walls of the fortified citadel, i.e. the Latin quarter, known from the second half of the 12th century, is important. There is information about it in connection with the Second Crusade. Most probably there had been European representatives before the middle of the 12th century, i.e. after the First Crusade. At the time of the Third Crusade at the end of the 12th century other European representatives undoubtedly settled in Philippopolis as well. The grounds for this assumption are that crusaders from that campaign stayed in the city for nearly five months. Their presence is justified by the intense commercial connections of Byzantium with the Western countries, especially in the era of the Comnenus dynasty.

There is clear data from the end of the 12th century and the beginning of the 13th century suggesting that the Bulgarians did live in the city. The governor of Plovdiv–Ivanko relied on his compatriots when he broke away from the empire. Plovdiv was within the boundaries of the Bulgarian state for almost 60 years since 1203 until 1263 with Bulgarian military power and administration in it. The Bulgarian ethnic group became even more

numerous. The Armenian nationality was one of the three largest groups represented in Plovdiv. Certainly, the Greek nationality and the representatives of various nationalities who had been naturalised as Byzantines were the largest proportion of the population in the city. After the 1260s until the 1340s with the exception of nearly a year (1322/1323) the city was in the boundaries of Byzantium. The ethnic structure must have been dominated by Greek-speaking population with Greek consciousness. After 1344 until its fall under Turkish rule, Plovdiv was within the territory of Bulgaria – a fact which can support the indisputable presence of Bulgarian population there. This doesn't mean that the representatives of the Greek ethnic group became fewer in number. The Greek ethnic group was invariably the predominant one throughout the Middle Ages.

Chapter Four treats the social structure of the population in Phoppopolis in the period of our interest according to two aspects: 1) the general social stratification in the city is outlined in analogy with the overall social picture in Byzantium, and 2) the actual social stratification in the city is investigated according to the data from the sources concerning Plovdiv directly. The sources provide information about different social strata whose representatives are mentioned either by their names, or by their social standing, i.e. anonymously.

The following periods with specific social structure of the population are outlined: Early Byzantine society – the 4th-6th centuries with classes and estates typical of the slave-holding age, and also with the appearance of the *coloni* as a new social group; 7th-10th centuries – a period when the productivity of the slaves and their number decreased, the Byzantine aristocracy of new descent emerged; 11th-12th centuries – a period of "feudalization" of the whole Byzantine social structure and of the urban population in particular; 13th-14th centuries – the social structure retained its character but the differentiation in terms of property within the different categories of urban population increased and new social strata were formed.

A number of important tendencies in Byzantine towns' development concerning Philippopolis as a predominantly Byzantine city at the time are mentioned. In the period 4th-6th centuries the city dominated over its rural surroundings – a typical feature of the metropolises of Antiquity. Throughout the periods that were to follow however, the village dominated over the town – a typical feature of Medieval reality. This means that the process of agrarianization of the town as a typical tendency in the Middle Ages was becoming more intensive. This holds true for Philippopolis as well. All strata of all periods are viewed: the wealthy owners' class of land-holders, average proprietors and producers and the poorest categories of urban citizens. The military and the clerical estates are viewed as well. A maximum number of sources about people mentioned personally or anonymously, along with their social belonging and their relation to Plovdiv, are commented.

Chapter Five of *Section Two* is devoted to the religion and church in Philippopolis over approximately eleven centuries. Since this is the topic covered by the greatest number of sources, it is the most voluminous topic of the monograph. The upper limit of the period covered by the research begins in the 4th century, which requires some attention to pagan cults. Convincing arguments show that these cults were worshipped in that century, as well as in the following one. The cults of the most prominent deities from the pantheon of later Antiquity in Philippopolis are presented. They were closely related to the local Thracian cults, which had appeared earlier than the classical gods of the Greek-Roman cult system. Syncretism was an interesting phenomenon in the period of

the third and fourth centuries, which was also typical of the worship of cults in Philippopolis. The union of many important cults was under way. Thus, naturally, the worship of the unified soteriological cult in the person of Jesus Christ came into being.

The question of Plovdiv's belonging to the church administration of the empire and of the Bulgarian state is also treated in this chapter. The information employed was primarily taken from the bishop's notitions of the Constantinople Patriarchate for the period 7th-15th centuries. In the 7th century Philippopolis had the status of a metropolitan center with three subordinate bishoprics. In the period from the end of the 8th until the beginning of the 9th century the bishopric of Philippopolis had eight subordinate episcopates, and in the middle of the 9th century ten more episcopates were added to the bishop's chair of Philippopolis. In the 11th century the episcopates from the 9th century were preserved in their former configuration. In the 12th century Philippopolis appeared in some notitions as a bishop's center only, and in other notitions from the same century – with its ten well-known episcopal chairs. From the beginning of the 13th century until the 1260s Plovdiv was within the boundaries of the Bulgarian state and it must have belonged to the diocese of the Bulgarian church. However, there is no evidence in the sources illustrating this status of the Philippopolis bishopric. One indirect argument that Plovdiv was in the system of the Bulgarian Church administration is the fact that there are no notitions of Patriarchate of Constantinople for the 13th century, and the political situation supports this opinion as well. In the 14th century there was again record of the city with its ten episcopates. In the 1350s the bishopric belonged to the diocese of the Bulgarian Patriarchate.

Much attention is devoted to the bishops who presided the chair of Philippopolis. They are traced chronologically and personally throughout the whole period – the 4th-14th centuries. Information for the well-known bishops of Philippopolis can be found in narrative sources, in minutes from synodal councils and in seals. Some of the bishops are famous, popular and remarkable persons: Hermas (the first bishop of Philippopolis, mentioned in the Holy Script as well), Lazarus, Michael Italicus, Basil II, Constantine Pantechnes, Manuel, Damian and others.

The wide subject of Orthodox Christianity and the heresies in Philippopolis is treated on the basis of comparatively abundant range of sources. Christ's canonized followers whose martyrdoms happened in Philippopolis at the end of the third century and the early fourth century are included. The Council of Philippopolis, which was convened in the city in 343 by the Eastern bishops who supported Arrianism, is also considered. It was the counter-council to the one held in Serdica at the same time.

Heretic teachings are an important part of the confessional history of Plovdiv in the Middle Ages. On the one hand, they found fertile ground for thriving in the city. On the other hand, the Constantinople Patriarchate had its own solid and unrivalled supremacy in Philippopolis. The three most important heretical teachings are viewed: Monophysitism, Paulicianism and Bogomilism. The composition of the Byzantine princess Anna Comnena – *Alexiade* provides important details about the dissemination of these heresies in Philippopolis. The presence of the Paulician community in the city and the activities of its members in the 11th-12th centuries are viewed in greater detail because of the relatively abundant data in various sources. The Paulicians were a belligerent society which defended the religious and national identity of its followers. Much attention is devoted to the important trial against the Paulicians in Plovdiv in 1115.

The basic characteristics of Bogomilism as another heresy in the city are outlined as well. This teaching is presented in a different way in comparison with earlier standpoints.

The difference between the social practices of the Paulicians and the Bogomils is emphasized. The author suggests that the appearance of Bogomilism was most probably connected with the large-scale dissemination of heresies in Philippopolis and its province.

In Philippopolis there were great numbers of followers of the Armenian Church, who were arguably ethnic Armenians. This Church rejected the Chalcedon Creed which had proclaimed the equality of God the Father, God the Son and the Holy Spirit as early as the mid-fifth century. The Armenian Church is monophysitic – it acknowledged the divine nature of Christ, though not his human one. The official Orthodox Church of Constantinople qualified this Church as heretical. The Armenian Church had a solid presence in Plovdiv and even bishops were inaugurated there in the 12th century. The conclusion is drawn that the Armenians in the city formed three large communities: Armenians-Paulicians, Armenians-Monophysites and Armenians-Chalcedonists.

The Christian temples in Medieval Plovdiv are also treated in the chapter on the religious life in the city. For two of them – St George Church and the Cathedral of St Virgin Mary, dedicated to the patron saint of the city – there is unambiguous evidence for their existence in that era. Six more churches can be named with cartainty: Sv. Marina (St. Marina), Sv. Konstantin i Elena (St. Constantine and Helen), Sv. Spas (St. Saviour or Lord's Ascension), Sv. Nikola (St. Nicholas), Sv. Arhangeli (St. Archangels), Sv. Dimitar (St. Demetrius), all of which were certainly functioning before the fall of Plovdiv under Turkish rule. Information from the travel notes of travellers from the 16th and 17th centuries are referred to pinpoint other cult sites from the Christian era in Plovdiv.

The text on the Christian temples devotes much attention to The Holy Mother from Petrich monastery in Bachkovo, not far from Stenimahos (Assenovgrad) with Gregory Pakourianos as the donor of the church. Its *Typikon* has an entry which shows that it had been built in 1083 in "Theme Philippopolis". Without contesting its Georgian character, the author pays attention to the Armenian presence, i.e. to the Armenian Chalcedonists in it in the first years of its existence, as well as in the 1160s and 1170s.

Chapter Six of *Section Two* contains information about the roads which passed through Philippopolis in the Middle Ages. The major tracks had been laid as early as the Roman era; later they were maintained and exploited in the Middle Ages, and have barely changed throughout the centuries. This is the case with the most important road passing through Philippopolis, namely *Via militaris*. Several roads which were outlined at archeological excavations are described: Philippopolis – Hisarya; Philippopolis – Karassura; Philippopolis – Beroia; Philippopolis – Anchialos; Oescus – Philippopolis; Philippopolis – Tsepina and Philippopolis – Stenimachos. In the Middle Ages Philippopolis was connected with Turnovo by an extension of the road Plovdiv – Beroia to Krun, and thence – through the passage of Tryavna, one could reach the Medieval Bulgarian capital (12th-14th centuries).

The *Appendix* contains *The Names of Plovdiv throughout the Centuries* in sources and research works. Along with the traditional Greek name of Philippopolis, a number of other names are examined. They testify to phenomena and processes connected with the life of the city in Antiquity and in the Middle Ages. The names in Medieval Greek and Latin sources are traced. Some forms from sources of Eastern origin are included as well. An attempt is made to define approximately the time of their emergence and also for how long they were used. Explanation is given of the transformations of some names that resulted in the modern name of Plovdiv. Examples are given of the different variants of the name Philippopolis. Errors and inaccuracies in the interpretation of

texts containing "Philippopolis", "Philippi" or "the city of Philip" are pointed out, since in some cases these names refer to the town of Philippi in Macedonia. The names are chronologically ordered as follows: Kendrisos (Thracian, around the 7th century B.C.), Eumolpias (Thracian, the 6th-4th centuries B.C.), Philippopolis (Macedonian and Byzantine from the 340s B.C. to the end of the 19th century), Trimontium (Roman, the 1st-3rd centuries A.D.), Iulia Philippopolis (Roman, the 1st century A.D.), Flavia Philippopolis (Roman, the 1st century A. D.), Ulpia Trimontium (Roman, from the beginning of the 2nd century to the middle of the 3rd century), Pulpudeva (Thracian, from the 4th century B.C. to the end of the 3rd century), Plupudiv, Plupdiv, Pluvdin (Slavic, after the 6th century according to an assumption, although not in written sources), Plodiv (Slavic, in the written sources from the 11th century). After the 1370s the Turkish name of Filibe appeared.

This monograph was defended as a dissertation work for the conferment of the scientific degree of Professor of Historical Sciences in November 2001. I would like to express my gratitude to the members of the Department of Medieval Bulgarian History at the Institute of History at the Bulgarian Academy of Sciences who took part in the discussion of the work. I would also like to express my gratitude to the reviewers of my work – Academician Vassil Giuzelev, Professor Doctor of Historical Sciences Ivan Bozhilov, and Professor Doctor of Historical Sciences Krassimira Gagova, who contributed to the higher quality of the work with their recommendations.

In 1986-1987 I had my specialization in Byzantine Studies at the Dumbarton Oaks Institute in Washington, DC, USA, where I had the opportunity to use the rich Research Library of the Center for Byzantine Studies. I wish to express my deep gratitude and appreciation to the board of the Trustees for Harvard University, the Director Mr. Robert W. Thomson and the staff of Dumbarton Oaks at that time, where I had the honour and pleasure to work.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР (Иван Божилов) / 7

УВОД / 11

***Дял първи.* ПЛОВДИВ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОК / 17**

Първа глава
ФИЛИПОПОЛ (ПЛОВДИВ) ОТ IV ДО НАЧАЛОТО НА XI ВЕК / **17**

1. Филипопол в новата империя Византия и ударите на варварите (началото на IV – края на VII в.) /**17**
2. Градът от началото на VIII до началото на XI в. / **31**

Втора глава
ПЛОВДИВ ОТ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XI ДО КРАЯ НА XII ВЕК / **55**

1. Нашествия на печенези, нормани и кумани на Балканския полуостров и отражението им върху съдбата на Пловдив от 40-те години до края на XI в. / **55**
2. Първи и Втори кръстоносен поход и град Пловдив през периода от края на XI до 80-те години на XII в. / **63**
3. Пловдив през 1185–1192 г. Рицарите от Третия кръстоносен поход в града / **75**

Трета глава
ПЛОВДИВ ПРЕЗ XIII – XIV ВЕК / **103**

1. Градът като владение последователно на Иванко, цар Калоян и рицаря Рение дьо Три (1196–1207) / **103**
2. Кой владеел Пловдив в периода 1208–1230 г.? / **125**
3. Пловдив през периода 1230–1263 г. / **139**
4. Съдбините на Пловдив от 1263 г. до средата на XV в. / **143**

***Дял втори.* ПЛОВДИВ И НЕГОВИТЕ ГРАЖДАНИ / 191**

Първа глава
ТОПОГРАФИЯТА НА ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК / **191**

1. Разположението на града и неговото развитие до IV в. / **191**
2. Обликът на Филипопол през IV–VI в. / **200**
3. Топографията на града от VII до XIV в. / **214**

Втора глава

ГРАДЪТ В АДМИНИСТРАТИВНАТА СИСТЕМА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ И НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IV–XIV ВЕК / **238**

Трета глава

ЕТНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК / **266**

Четвърта глава

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК / **283**

Пета глава

РЕЛИГИЯ И ЦЪРКВА / **305**

1. Кратък преглед на езическите култове във Филипопол през III–IV в. / **305**
2. Градът в църковната администрация на Византийската империя и на българската средновековна държава / **312**
3. Епископи и митрополити на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV в. / **324**
4. Ортодоксалното християнство и ересите във Филипопол (Пловдив) през IV–XIV в. / **343**
5. Християнските храмове в Пловдив през Средновековието / **377**

Шеста глава

ПЪТИЩА, ПРЕМИНАВАЩИ ПРЕЗ ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) ПРЕЗ IV–XIV ВЕК / **421**

ПРИЛОЖЕНИЕ / 434

ИМЕНАТА НА ПЛОВДИВ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ / **434**

1. Имената на града в античните и средновековните извори / **434**
2. Форми на името „Филипополис“ в западноевропейските писмени извори и в извори от източен произход през Средновековието / **447**
3. Неточности в назоваването и идентифицирането на античния и средновековен град Филипопол (Пловдив) / **449**

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 458

БИБЛИОГРАФИЯ / 459

ИЗВОРИ / **459**

ИСТОРИОГРАФИЯ / **467**

СЪКРАЩЕНИЯ / 482

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ I / 484

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ II / 502

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ III / 517

PLOVDIV IN THE MIDDLE AGES (4TH-14TH CENTURIES) (SUMMARY) / 519

CONTENTS

FOREWORD / 7

PREFACE / 11

Section One. **PLOVDIV IN THE POLITICAL LIFE OF THE EUROPEAN SOUTH-EAST / 17**

Chapter One
PHILIPPOPOLIS (PLOVDIV) FROM THE FOURTH UNTIL THE BEGINNING OF THE ELEVENTH CENTURY / **17**

1. Philippopolis and the New Empire of Byzantium and the Blows of the Barbarians (from the Beginning of the Fourth until the End of the Seventh Century) / 17
2. The City from the Beginning of the Eight until the Beginning of the Eleventh Century / **31**

Chapter Two
PLOVDIV FROM THE 1040s UNTIL THE END OF THE TWELFTH CENTURY / **55**

1. Invasions of Pechenegs, Normans and Cumans into the Balkan Peninsula and their Impact on the Fate of Plovdiv from the 1040s until the End of the Eleventh Century / **55**
2. The First and the Second Crusades and the City of Plovdiv from the End of the Eleventh Century until the 1180s / **63**
3. Plovdiv in 1185-1192. The Knights of the Third Crusade in Plovdiv / **75**

Chapter Three
PLOVIV IN THE THIRTEENTH-FOURTEENTH CENTURIES / **103**

1. The City as a Dominion Successively of Ivanko, Tsar Kaloyan and the Knight Renier of Trit (1196-1207) / **103**
2. Who was the Ruler of Plovdiv in the Period 1208-1230? / **125**
3. Plovdiv in the Period 1230-1263 / **139**
4. The Fate of Plovdiv from 1263 until the Middle of the Fifteenth Century / **143**

Section Two. **PLOVDIV AND ITS CITIZENS / 191**

Chapter One
TOPOGRAPHY OF PLOVDIV (PHILIPPOPOLIS) IN THE MIDDLE AGES (FOURTH-FOURTEENTH CENTURIES) / **191**

1. Configuration of the City and its Development until the Fourth Century / **191**

2. The Countenance of Philippopolis in the Fourth-Sixth Centuries / **200**
3. Topography of the City from the Seventh until the Fourteenth Century / **214**

Chapter Two
THE CITY IN THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE BYZANTINE EMPIRE AND BULGARIA / **238**

Chapter Three
ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION AND DEMOGRAPHIC CHANGES IN PLOVDIV (PHILIPPOPOLIS) IN THE FOURTH-FOURTEENTH CENTURIES / **266**

Chapter Four
SOCIAL STRUCTURE OF PLOVDIV'S (PHILIPPOPOLIS) POPULATION IN THE FOURTH-FOURTEENTH CENTURIES / **283**

Chapter Five
RELIGION AND CHURCH / **305**

1. A Brief Review of the Pagan Cults in Philippopolis in the Third-Fourth Centuries / **305**
2. The City in the Church Administration of the Byzantine Empire and the Medieval Bulgarian State / **312**
3. Bishops and Metropolitans of Plovdiv (Philippopolis) in the Fourth-Fourteenth Centuries / **324**
4. Orthodox Christianity and Heresies in Plovdiv (Philippopolis) in the Fourth-Fourteenth Centuries / **343**
5. Christian Temples in Plovdiv in the Middle Ages / **377**

Chapter Six
ROADS PASSING THROUGH PLOVDIV IN THE FOURTH-FOURTEENTH CENTURIES / **421**

APPENDIX / 434

THE NAMES OF PLOVDIV OVER THE CENTURIES / **434**

1. The names of the City in Sources from Antiquity and the Middle Ages / **434**
2. Forms of the Name 'Philippopolis' in West-European Written Sources and in Sources of Eastern Origin in the Middle Ages / **447**
3. Inaccuracies in the Naming and Identification of the Ancient and Medieval City of Philippopolis (Plovdiv) / **449**

INSTEAD OF CONCLUSION / 458

BIBLIOGRAPHY / 459

SOURCES / **459**
REFERENCES / **467**

ABBREVIATIONS / 482

INDEX I / 484

INDEX II / 502

INDEX III / 517

PLOVDIV IN THE MIDDLE AGES (FOURTH-FOURTEENTH CENTURIES) (SUMMARY) / 519

План на Филипопол (Пловдив) на Трихълмието и в равнината през Античността и Средновековието и част от съвременната улична мрежа

Антични, ранновизантийски и средновековни обекти и топоси във Филипопол (Пловдив)

1. Амфитеатър
2. Стадион
3. Форум
4. Хисаркапия
5. Кръгла кула
6. Източни терми
7. Сграда „Ейрене“
8. Източна порта
9. Синагога
10. Сграда „Нарцис“
11. Епископска базилика
12. Резиденция
13. Малка базилика
14. Терми под кино „Балкан“
15. Подлез „Археологически“
16. Църква „Св. Петка“ (стара или малка)
17. Базилика под църква „Св. Петка“ (нова)
18. Църква „Св. св. Константин и Елена“
19. Катедрална църква „Св. Богородица“
20. Митрополитска църква „Св. Марина“
21. Арменска църква „Сурп Кеворк“
22. Църква „Св. Димитър“
23. Църква „Св. Никола“

Други обекти
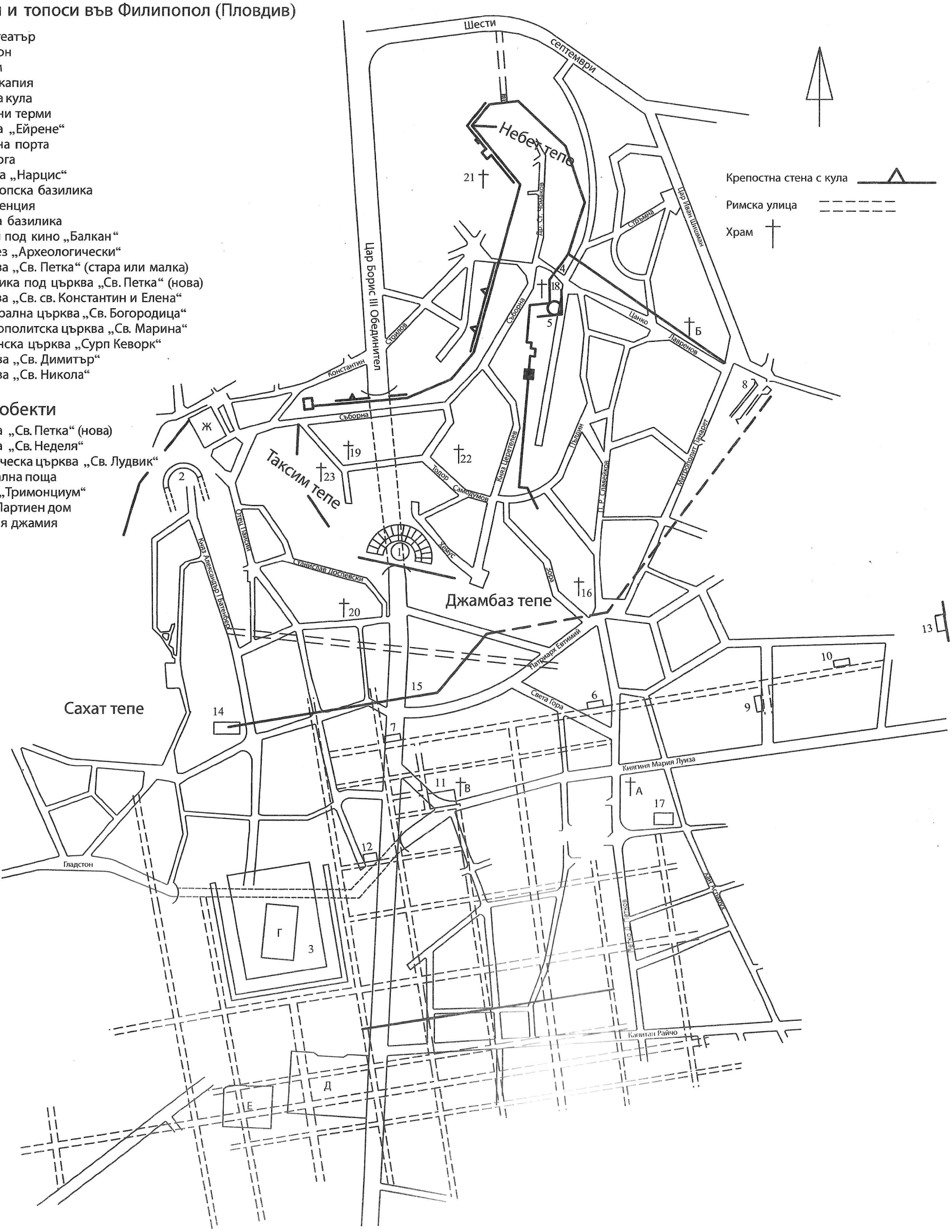
А. Църква „Св. Петка“ (нова)
Б. Църква „Св. Неделя“
В. Католическа църква „Св. Лудвик“
Г. Централна поща
Д. Хотел „Тримонциум“
Е. Бивш Партиен дом
Ж. Джумая джамия